SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA

JUGOSLAVENSKI LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD
ZAGREB 1983

ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE

SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA

Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije

DIREKTOR
dr Ivo Cecić

SAVJET ENCIKLOPEDIJE JUGOSLAVIJE

Skupština SFRJ: *Sinan Hasani* (do 10. svibnja 1982) i *prof. dr Tihomir Vlaškalić*
Skupština SR Bosne i Hercegovine: *prof. Zvonko Petrović*
Skupština SR Crne Gore: *prof. dr Branko Pavićević*
Sabor SR Hrvatske: *Stjepan Tonković*
Sobranje SR Makedonije: *Anatoli Damjanovski*
Skupština SR Slovenije: *dr Iztok Winkler*
Skupština SR Srbije: *Olga Nikolić*
Skupština SAP Vojvodine: *prof. dr Branka Lazić*
Skupština SAP Kosovo: *Pajazit Nushi*
Jugoslavenski leksikografski zavod: *dr Ivo Cecić*

SAVJET REDAKCIJE ENCIKLOPEDIJE JUGOSLAVIJE ZA SR BOSNU I HERCEGOVINU

Skupština SRBiH: *Hrvoje Ištuk, Čedo Kisić, dr Lenko Mandić, Zvonko Petrović, Derviš Sušić*
Akademija nauka i umjetnosti BiH: *Vojislav Spaić, Tihomir Vuković*
SIZ nauke BiH: *dr Kemal Kapetanović*
Savez SIZ kulture BiH: *Jovo Medan*
Zajednica univerziteta BiH: *Arif Tanović*
Privredna komora BiH: *Ante Raos*
Republička konferencija SSRNBiH: *Nijaz Dizdarević, Hasan Grabčanović* (predsjednik)
Vijeće saveza sindikata BiH: *Milan Pucar*
Republički odbor SUBNORBiH: *Nedo Parežanin*

PREDGOVOR

PRVOM IZDANJU *ENCIKLOPEDIJE JUGOSLAVIJE*

Enciklopedija Jugoslavije govori o zemlji u kojoj smo se rodili poslije mnogobrojnih pokoljenja i koju ćemo kao svoju otadžbinu namrijeti onima koji dolaze. U *Enciklopediji Jugoslavije* riječ je o prošlosti naše domovine i našeg jezika, o tragičnim lutanjima vlastite kulturne i političke svijesti po prostorima i vremenima u okviru kojih smo nastali i razvijali se. U *Enciklopediji Jugoslavije* govori se o našoj sadašnjosti i budućnosti, koju stvaramo po cijenu krvavih i sudbonosnih žrtava vlastitom voljom, da bismo rodovima koji će govoriti našim jezikom obezbijedili najneposrednije i najprirodnije pravo: pravo na čovjeka dostojan, slobodan i civiliziran život. U njoj je riječ o svim južnoslovjenskim narodima, koji za odbranu vlastitog opstanka, za sigurnost da im se život ne ugasi na udaru okrutnih, neprijateljskih sila, za obrazloženje svoga moralnog i materijalnog lika nisu imali ni od historijskih davnina, a nemaju ni danas, nikakvih drugih odbrambenih sredstava osim vlastite volje koja se, u borbi za slobodu i nezavisnost, nikada nije htjela podrediti sili jačega. Pod stoljetnim nasiljem tuđinskih oligarhija i carstava, južnoslovjenska pokoljenja, nošena trajnom vjerom u pobjedu, ginula su bez predaha, ne klonuvši ni trenutka. I kad se činilo da je uništena i posljednja težnja za integracijom južnoslovjenskih naroda, na tragičnom polju naše prošlosti od Alpa do Egejskog mora i od Jadrana do Dunava, mnogobrojne, na prvi pogled stihijske čestice slijevale su se same u jedinstven tok historijskog zbivanja, koje protiče i danas kao bujica po mnogo dubljim zakonima, jedinstvenije i elementarnije nego što se pričinja sitnim svijestima, koje u svojoj pasatističkoj opsjednutosti posvećuju pažnju odudarnim sitnicama sporednog značenja.

Umirući pod kopitom stranih osvajača, u zulumu vojski i ratova, uz sveudiljni zveket oružja, u fantastičnoj kosturnici naše narodne prošlosti, samo najrazvijenije svijesti, samo vidovite oči rapsoda mogle su, jednim jedinim sveobuhvatnim pogledom, objasniti svu logičnu sveukupnost historijskih, kulturnih i političkih zbivanja, koja nas i danas dovode do slivanja u jedan jedinstven tok. Ovaj osnovni motiv naše historije, provjeren iskustvom tragičnih vjekova, objasnio se za posljednja dva svjetska rata svakom našem čovjeku. Politička i kulturna spoznaja da spas južnoslovjenskih naroda leži u demokratskoj pobuni protiv tuđinskog nasilja razvila se do masovne pučke svijesti, koja se pod Titovim barjakom pretvorila u punu političku pobjedu.

Na temelju pobjedonosne, narodne, socijalističke revolucije južnoslovjenski narodi oslobodili su se ne samo stranog političkog nasilja, nego i vlastitog i tuđinskog klasnog podjarmljenja; široke narodne mase odlučuju o svojoj sudbini, o svojoj privrednoj i kulturnoj djelatnosti. Nikada u svojoj prošlosti južnoslovjenski narodi nisu imali tolike mogućnosti da razvijaju svoju vlastitu kulturu i civilizaciju kao što je imaju nakon pobjede naše revolucije.

Od koljena do koljena namirala su se kod nas svjedočanstva o kulturnoj svijesti naših pokoljenja, a palucanje tih žiža bilo je najvećom utjehom za dugotrajnog, krvavog historijskog bdjenja. Naša zemlja, po cijenu velikih žrtava, već stoljećima dosljedno i postojano hoće da svim sredstvima savlada svoju zaostalost, u koju ju je survao vihor historije. Nijesu li očit dokaz za tu tvrdnju legije pjesnika, slikara, kipara, učenjaka i boraca, koji su, trajno osluškujući riku topova po cijelom našem zemljištu, stvarali temelje žive i bujne civilizacije ne samo kod nas u zemlji, nego dajući na stotine stvaralaca i inicijatora kulturnog rada i obližnjim zemljama?

Govoreći o svojoj zemlji, *Enciklopedija Jugoslavije* želi da bude odraz kulture i civilizacije svih južnoslovjenskih naroda. Ona će trajno osvjetljavati čitav reljef našega kroz vjekove razbijenog torza na periferiji jakih političkih i kulturnih centara, koji su neprekidno i svijesno djelovali na sistematskom razjedinjavanju naših naroda.

U prikupljanju građe za produbljenje društvene i kulturne svijesti izvršeni su golemi pojedinačni napori i sakupljena je impozantna količina podataka. Nadahnuti život tim individualnim naporima, oduhoviti ove slavne dokumente pozitivnom masovnom kulturnom sviješću, dići

zavjesu nad mrakom stoljeća, obasjati dugotrajni nokturno našeg života punom rasvjetom — to je osnovni poziv *Enciklopedije Jugoslavije,* koja je pokrenuta da bude podsjetnikom historijskih iskustava, a istodobno i putokazom za budućnost. Enciklopedija će povezati napore prošlih pokoljenja s današnjim nastojanjima na stvaranju uslova za nesmetani razvitak svih naših stvaralačkih snaga.

U našoj historiji možemo se ponositi cijelim nizom pozitivnih činjenica: od serija ustanaka za nacionalno i socijalno oslobođenje, od Koruške konverzije do borbe za narodni jezik u crkvi i državi; od makedonskih, srpskih, hrvatskih i crnogorskih borbi do bogumila i uskoka; od srpskog ustanka do narodne poezije i Dubrovnika, od stvaranja suverenih država u devetnaestom i do borbe za ujedinjenje u dvadesetom stoljeću. Ponosimo se našom Republikom Duha, koja nas je kao svijetao oblak nad tminom robovanja dovela do slobodne socijalističke zemlje, u kojoj južnoslovjenski narodi danas nesmetano izgrađuju svoju vlastitu kulturu i civilizaciju.

Bez potrebnih dugogodišnjih predradnji *Enciklopedija Jugoslavije* ne može obaviti posao za koji su potrebna pokoljenja predanih i nadarenih kulturnih radnika. Sistematskim rasporedom građe, na temelju provjerenih podataka, Enciklopedija će, kao vrelo informacija, djelovati sugestivno pri razmatranju cjelokupne kulturne i političke južnoslovjenske problematike. U nastojanju da dade naučno egzaktan prikaz kulturnog, političkog i ekonomskog života kod nas, Enciklopedija ne želi da bude retorički integralna, ali ne će da bude ni konzervativno partikularistička, naročito ne u onim oblastima gdje su ti partikularizmi u protuslovlju s interesima cjeline i naučnom istinom.

REDAKCIJA ENCIKLOPEDIJE JUGOSLAVIJE

PREDGOVOR

DRUGOM IZDANJU *ENCIKLOPEDIJE JUGOSLAVIJE*

Na temelju člana 124. Ustava SFRJ i člana 579. Zakona o udruženom radu, predstavnici Skupštine SFRJ, Skupštine SR Bosne i Hercegovine, Skupštine SR Crne Gore, Sabora SR Hrvatske, Sobranja SR Makedonije, Skupštine SR Slovenije, Skupštine SR Srbije, Skupštine SAP Kosova, Skupštine SAP Vojvodine, kao i Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, dana 23. siječnja 1980. godine, u Saboru SR Hrvatske u Zagrebu, potpisali su *Društveni dogovor o izradi i financiranju drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije*. Posrijedi je jedinstven Dogovor na razini SFRJ, tekst kojega donosimo kao prilog Predgovoru drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*.

Prvo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije* izrađeno je u osam svezaka velikoga enciklopedijskog formata, tiskano latinicom na hrvatskosrpskom odnosno srpskohrvatskom jeziku, a rađeno je od 1950. do 1971. Ono je prilog vrijednosnom potvrđivanju baštine i suvremenosti svih jugoslovenskih naroda i narodnosti u njihovu zajedništvu i pojedinačnosti. To je izdanje pridonijelo afirmaciji Jugoslavije, njezinih naroda i narodnosti u svjetskim razmjerima.

Iako je interes za prvo izdanje bio izuzetan, Zavod to nije navelo na pomisao o doštampavanju, već na misao o novome, drugom izdanju, koje bi zabilježilo sve bitne promjene nastale u međuvremenu.

Još su drevni leksikografi — enciklopedisti znali da je usud enciklopedijskih podataka životu nalik: da zastarijevaju, bivaju nadmašeni, da traže drugačija tumačenja, ponikla iz novih spoznaja. Tomu je tako i s prvim izdanjem *Enciklopedije Jugoslavije*. Pa ipak: drugo izdanje niukoliko ne opovrgava prvo. Koncepcijsko i programsko stajalište nije izmijenjeno: da se dade marksistički, dakle s naučnom istinom suglasan, prikaz društveno-političkog, kulturnog i privrednog života u jugoslavenskome društvu, na njegovu tlu u prošlosti i sadašnjosti, u tvarnoj osnovi i duhovnoj nadgradnji; da se i dalje sakupljaju svi dokazi o političkoj, kulturnoj i intelektualnoj svijesti o vlastitoj pojavi u prostoru i vremenu; da ta svijest ne ostane ni podvajački raspršena i usitnjena, a ni nenaravno integralistička. *Enciklopedija Jugoslavije* treba da pripomogne jačanju zajedništva i još većoj ravnopravnosti među jugoslavenskim narodima i narodnostima, načelima što ih je utemeljio SKJ na čelu sa Josipom Brozom Titom.

Drugo izdanje uključuje i sadržaje koji stjecajem razvojnih okolnosti nisu mogli biti razrađeni i zastupljeni u cijelosti u prvome. Tu su ponajprije samoupravljanje, pa dalekosežne strukturne mijene jugoslavenskoga društva gdje su ustavnim izmjenama uzakonjeni novi međunacionalni i međurepublički odnosi, osnažen utjecaj udruženoga rada, unaprijeđeni dohodovni odnosi, ojačana općenarodna obrana i društvena samozaštita, zaštita čovjekove okoline. Obrađuje se nadalje intenzivan preobražaj u obrazovanju, kulturi, nauci, zdravstvu, osobito u privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima. Prikazuje se udjel Jugoslavije u međunarodnim političkim odnosima, posebno u pokretu nesvrstanih, zatim uloga Jugoslavije i SKJ u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.

Razlozima za drugo izdanje može se pribrojiti i unapređivanje suradnje u političkim, kulturnim i privrednim odnosima naše zemlje, naroda i narodnosti Jugoslavije s drugim zemljama i narodima. To će biti prikazano u tekstovima o odnosima sa svim našim susjedima te sa svim zemljama svijeta s kojima je Jugoslavija intenzivno surađivala ili surađuje.

Drugo izdanje objavljuje se u šest sadržajno identičnih i ravnopravnih izdanja: latiničko i ćiriličko na hrvatskome ili srpskome, odnosno hrvatskome književnom jeziku (za priloge iz SR Hrvatske), na srpskohrvatskome (za priloge iz SR Srbije), na srpskohrvatskome odnosno hrvatskosrpskom ijekavskog izgovora (za priloge SR Bosne i Hercegovine) i na srpskohrvatskome ijekavskog izgovora (za priloge iz SR Crne Gore); zatim na makedonskom, slovenskom, albanskom i madžarskom jeziku u po deset svezaka, dok će jedanaesti (dopunski) svezak prikazati bitne promjene nastale u međuvremenu. Ovakva se enciklopedija radi prvi put u našoj historiji i svaki će

čitatelj naći u njoj sve što ga zanima o našem jugoslavenskom zajedništvu u prošlosti i suvremenosti, sve o svojoj republici i pokrajini, o svome narodu i narodnosti, jednako kao i o svakoj drugoj republici i pokrajini, o drugome narodu ili narodnosti. Takva *Enciklopedija Jugoslavije* služit će još svestranijem upoznavanju i zbližavanju svih naših naroda i narodnosti.

Program drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* sadrži posebno dvosveščano izdanje na engleskom jeziku, koje će obuhvatiti sve što je bitno i zajedničko jugoslavenskim narodima i narodnostima. To izdanje omogućit će da svijet dobije više pouzdanih informacija o našoj prošlosti i suvremenoj socijalističkoj Jugoslaviji.

Drugo izdanje sadrži šezdeset i osam enciklopedijskih knjiga standardnog formata, od kojih se prva, latinička, pojavljuje desetak godina nakon izlaska posljednjeg, osmoga sveska prvog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*. Svako od navedenih izdanja sadrži približno petsto i pedeset enciklopedijskih araka sa više od devet stotina tisuća enciklopedijskih redaka i oko petnaest tisuća višebojnih ilustracija (geografske karte, slikovni prilozi, crteži, grafikoni). Drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije* uređuje se u skladu s najnovijim tehničkim i grafičkim dostignućima.

Programom drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* predviđeno je da će se obraditi oko dvadeset i dvije tisuće jedinica. Među njima je više od deset tisuća pojmova, kojima pripadaju i opsežni kompleksni tekstovi, kao što je prikaz SFR Jugoslavije, prikazi republika i pokrajina, naroda i narodnosti. Bit će obrađeno i oko dvanaest tisuća historijskih i suvremenih ličnosti. U makropedijske tekstove uvedeni su »marginalni« naslovi, a u posljednjoj knjizi bit će objavljen indeks; sve to pridonijet će lakšem snalaženju i povećanoj informatičnosti.

Uz Centralnu redakciju, u drugom izdanju djeluje šest republičkih i dvije pokrajinske redakcije, zatim Redakcija za historiju KPJ/SKJ i NOB, Redakcija za vojnu historiju i NOR te Redakcija za zajedničke tekstove. Centralna redakcija organizira i usmjerava stručno-znanstveni rad, djelujući u okviru Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda. Pored Savjeta *Enciklopedije Jugoslavije* postoje i savjeti uz republičke, pokrajinske i posebne redakcije. U realizaciji programa drugoga izdanja sudjelovat će nekoliko tisuća suradnika iz svih republika i pokrajina.

Priređivači *Enciklopedije Jugoslavije* suočili su se s tradicionalnim pitanjem enciklopedistike: kako izraziti ukupnost ljudskog iskustva u mikropedijskim, usitnjenim, alfabetski još razloženim tekstovima. Opredijelili su se za takav sistem enciklopedijskih jedinica koji bi trebao ponajbolje i najsvestranije poslužiti toj svrsi. Još jedna tradicionalna dvojba nametnula se u izradi Enciklopedije: da li je njezina svrha samo informativna ili iformativna. Priređivači se nadaju da su pripomogli rješavanju i te dileme: svrha je *Enciklopedije Jugoslavije* i spoznajna i odgojna, utemeljena na idealu pripadnika socijalističkoga samoupravnog društva koji neprestance uči i misli kritički.

CENTRALNA REDAKCIJA ENCIKLOPEDIJE JUGOSLAVIJE

UVODNE NAPOMENE

UZ SEPARAT *SR BOSNA I HERCEGOVINA*

Jugoslavenski leksikografski zavod i Savjet Redakcije Enciklopedije Jugoslavije za SR Bosnu i Hercegovinu, nakon dogovora sa Savjetom i Centralnom redakcijom Enciklopedije Jugoslavije, odlučili su da monografski enciklopedički prilog *Bosna i Hercegovina,* štampan u II knjizi drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije,* objave kao separat.

Monografski prikaz *Bosna i Hercegovina,* koji se ovdje donosi kao poseban otisak, po abecednom (i azbučnom) redu prvi je prikaz jedne naše republike u ovoj enciklopediji, a — u isto vrijeme — njegovo objavljivanje u obliku posebnog otiska prvi je poduhvat te vrste u našoj enciklopedistici. Za njim će, realno je očekivati, slijediti slična obrada drugih republika i pokrajina Jugoslavije. U toj kompleksnoj prezentaciji iznose se podaci iz oblasti geografije, privrede, historije, društvenog uređenja, kulture, nauke, obrazovanja, zdravstva, sporta i drugih aspekata života i društva. To je sintetičko djelo koje po svojem obimu daleko premašuje uobičajenu obradu pojedinih pojmova u enciklopedijskim izdanjima, a izradili su ga stručnjaci i naučnici iz Bosne i Hercegovine. Zato se može govoriti o izuzetnom poduhvatu i, što je posebno važno, realizovanom uglavnom snagama ove republike. Iako je pri izradi surađivalo mnogo autora, te je bilo teško postići potpunu ujednačenost, tekst je ipak jedinstvena i smišljeno komponovana cjelina. Takvim svojim osobinama dobro će poslužiti učenicima, studentima i svima onima koji žele detaljnije upoznati cjeloviti razvoj ove republike.

U Bosni i Hercegovini do sada nije napisano neko slično djelo. Nema još ni odgovarajućih sinteza o historiji ili o književnosti naroda ove republike, za čim se, inače, osjeća velika potreba. Zbog toga će ovaj posebni otisak poslužiti i kao zamjena za takva djela. Poslužit će, možda, i kao sažeti predložak nekim većim sintezama.

Zahvaljujemo društveno-političkim i drugim faktorima u republici koji su osigurali sredstva za sufinansiranje izdanja separata *Bosna i Hercegovina*. Time su pomogli da se počne ostvarivati zamisao o publikovanju sintetičkih pregleda iz *Enciklopedije Jugoslavije*. Na ovom mjestu zahvaljujemo i svima onima koji su doprinijeli izradi ovog monografskog prikaza, u prvom redu autorima priloga. Treba zahvaliti Jugoslavenskom leksikografskom zavodu koji je uložio značajan trud oko ovako reprezentativnog izdanja. Nadamo se da će ova knjiga doprijeti do mnogih osoba i da će biti pozitivno ocijenjen napor svih onih koji su sudjelovali pri njenoj realizaciji.

REDAKCIJA ENCIKLOPEDIJE JUGOSLAVIJE
ZA SR BOSNU I HERCEGOVINU

ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE

CENTRALNA REDAKCIJA

Glavni urednik, v. d.
dr IVO CECIĆ

Pomoćnik glavnog urednika
dr IGOR GOSTL

Stručni sekretar-urednik
mr ŽELJKO SABOL

prof. dr Muhamed Filipović, glavni urednik Redakcije za SR Bosnu i Hercegovinu
prof. dr Dragoslav Janković, glavni urednik Redakcije za SR Srbiju
Tomislav Ketig, glavni urednik Redakcije za SAP Vojvodinu
prof. dr Avguštin Lah, glavni urednik Redakcije za SR Sloveniju
prof. dr Esad Mekuli, glavni urednik Redakcije za SAP Kosovo
prof. dr Branko Pavićević, glavni urednik Redakcije za SR Crnu Goru
prof. dr Haralampije Polenaković, glavni urednik Redakcije za SR Makedoniju
prof. dr Vladimir Stipetić, glavni urednik Redakcije za SR Hrvatsku
general-pukovnik Boško Šiljegović, glavni urednik Redakcije za historiju KPJ/SKJ i NOB
general-potpukovnik Fabijan Trgo, glavni urednik Redakcije za vojnu historiju i NOR
mr Velimir Visković, glavni urednik Redakcije za zajedničke tekstove

UREDNICI STRUKA CENTRALNE REDAKCIJE

Ivona Ajanović, urednik JLZ, Zagreb
dr Ivo Baučić, direktor Centra za istraživanje migracija, Zagreb
dr Darko Bidjin, urednik JLZ, Zagreb
dr Tatjana Blažeković, Centar za studij bibliotekarstva, dokumentacije i informacijskih znanosti, Zagreb
dr Ivo Cecić, urednik JLZ, direktor JLZ, vršilac dužnosti glavnog urednika *Enciklopedije Jugoslavije,* Zagreb
dr Žarko Domljan, urednik JLZ, pomoćnik direktora JLZ, glavni urednik *Likovne enciklopedije Jugoslavije,* Zagreb
Božidar Feldbauer, urednik JLZ, Zagreb
Marijan Flander, urednik JLZ, glavni urednik *Sportskog leksikona JLZ,* Zagreb
dr Milovan Gavazzi, sveuč. prof., Filozofski fakultet, Zagreb
dr Ljubiša Grlić, znanstveni savjetnik, urednik JLZ, Zagreb
Zvonimir Jakobović, urednik JLZ, Zagreb
Filip Juras, urednik JLZ, Zagreb
dr Ivan Jurković, akademik JAZU, sveuč. prof., Rudarsko-geološko-naftni fakultet, Zagreb
Tomislav Ladan, urednik JLZ, glavni urednik *Osmojezičnoga enciklopedijskog rječnika JLZ,* Zagreb
dr Trpimir Macan, urednik JLZ, Zagreb
dr Ivan Malkoč, urednik JLZ, Zagreb
Ivan Mirković, savjetnik, Opće udruženje industrije, proizvodnje i prerade metala SR Hrvatske, Zagreb
dr Vlado Pandžić, docent, Filozofski fakultet, Zagreb
dr Ante Peterlić, sveuč. prof., Filozofski fakultet, glavni urednik *Filmske enciklopedije JLZ,* Zagreb
dr Zvonimir Potočić, sveuč. prof., Šumarski fakultet, glavni urednik *Šumarske enciklopedije JLZ,* Zagreb
dr Krunoslav Pranjić, sveuč. prof., Filozofski fakultet, Zagreb
dr Eugen Pusić, sveuč. prof., Pravni fakultet, Zagreb
dr Duje Rendić-Miočević, akademik JAZU, sveuč. prof., Filozofski fakultet, Zagreb
dr Dragutin Rosandić, sveuč. prof., Filozofski fakultet, Zagreb
dr Anđelko Runjić, viši predavač, Ekonomski fakultet, Zagreb
Marija Sikirić, urednik JLZ, Zagreb
dr Jakov Sirotković, akademik, predsjednik JAZU, sveuč. prof., Ekonomski fakultet, Zagreb
dr Aleksandar Stipčević, sveuč. prof., Filozofski fakultet, upravitelj knjižnice JAZU, Zagreb
dr Bernard Stulli, predsjednik Arhivskog savjeta SR Hrvatske, Zagreb
Saša Vereš, urednik JLZ, Zagreb
mr Antun Vujić, urednik JLZ, Zagreb

REDAKCIJA ENCIKLOPEDIJE JUGOSLAVIJE ZA SR BOSNU I HERCEGOVINU

Glavni urednik
dr MUHAMED FILIPOVIĆ, univ. prof.,
Filozofski fakultet, Sarajevo (do listopada 1982)

i *dr ALOJZ BENAC,* akademik ANUBiH,
univ. prof., Filozofski fakultet, Sarajevo

Stručni sekretar
MIRKA CURAĆ, Sarajevo

Urednici struka

Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić, savjetnik, Zemaljski muzej, Sarajevo
dr Alojz Benac, akademik ANUBiH, univ. prof., Filozofski fakultet, Sarajevo
dr Dženana Buturović, savjetnik, Zemaljski muzej, Sarajevo
dr Muhamed Filipović, univ. prof., Filozofski fakultet, Sarajevo
dr Nikola Filipović, univ. prof., Filozofski fakultet, Sarajevo
dr Pavle Fukarek, akademik ANUBiH, univ. prof., Šumarski fakultet, Sarajevo
dr Ratimir Gašparović, univ. prof., Prirodno-matematički fakultet, Sarajevo
dr Kemal Hrelja, univ. prof., Ekonomski fakultet, Sarajevo
dr Mustafa Imamović, univ. prof., Pravni fakultet, Sarajevo
dr Zdravko Kajmaković, naučni savjetnik, Zavod za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo
dr Muhamed Karamehmedović, univ. prof., Akademija likovnih umjetnosti, Sarajevo
dr Zijo Kučukalić, univ. prof., Muzička akademija, Sarajevo
dr Josip Lešić, univ. prof., Filozofski fakultet, Sarajevo
dr Krunoslav Ljolja, akademik ANUBiH, univ. prof., Prirodno-matematički fakultet, Sarajevo
Hajrudin Mehmedbašić, novinar, Matica iseljenika SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo
dr Radovan Milanović, univ. prof., Ekonomski fakultet, Sarajevo
dr Jusuf Mulić, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
dr Muhamed Nuhić, pomoćnik predsjednika Poslovnog odbora RTV Sarajevo, Sarajevo
dr Miloš Okuka, docent, Filozofski fakultet, Sarajevo
Mitar Papić, savjetnik Skupštine SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo
dr Muhsin Rizvić, univ. prof., Filozofski fakultet, Sarajevo
dr Nusret Šehić, naučni savjetnik, Institut za istoriju, Sarajevo
dr Fabijan Trubelja, univ. prof., Prirodno-matematički fakultet, Sarajevo
dr Tihomir Vuković, akademik ANUBiH, univ. prof., Prirodno-matematički fakultet, Sarajevo
Ljubiša Zečević, Republički komitet za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu, Sarajevo

REDAKCIJA ZA ILUSTRACIJE I LIKOVNO-GRAFIČKU OPREMU

MATE GRGIĆ, urednik
Mirka Curać, redakcija za SR Bosnu i Hercegovinu

Grafičko-likovni suradnici:
Mijo Mišetić i *Mario Sertić* (prijelom)
Željko Ćurčić, Zrinka Panjkota, Ratimir Restek i *Marija Zagorac*

ODJEL ZA KARTOGRAFIJU

BOŽIDAR FELDBAUER, voditelj
Branko Šoštarić, Branimir Babić, Biserka Cerovečki, Veronika Čukman, Ladislav Dolanski, Đuro Fabjanović, Ladislav Gmajnić, Adela Iveković, Ljubica Janošić, Stanko Lončar, Franjo Mihelj, Ivan Platužić, Ljiljana Rakovac, Mario Sablić, Milivoj Tenčić, Mirjana Uršulin

ODSJEK ZA LEKTURU I TEHNIČKU LEKTURU

BISERKA RAKO, voditelj
Nada Karabaić, Ružica Karavanić, Đurdica Križman-Zorić, Stanko Tenšek, Vesna Vinchierutti, Dragica Vranjić

ODSJEK ZA DOKUMENTACIJU

mr NEDA KARLOVIĆ-BLAŽEKOVIĆ, voditelj
Vesna Krpan, Nirvana Martinović, Jagoda Splivalo-Rusan, Nives Šoša-Vukojević

ODJEL ZA GRAFIČKO-TEHNIČKE POSLOVE

VLADIMIR MESIĆ, voditelj
Slavko Brnčić, Krešimir Pavlović

ODSJEK ZA KOREKTURU

LJERKA MLINAR, voditelj
Žarko Anić-Antić, Zvonka Cizel, Marija Kalazić, Zdenka Milić, Željka Mladinov, Branka Peruza-Krušić, Sanja Petričević, Nevenka Videk

AUTORI TEKSTA

A. Aić. mr Ahmed S. Aličić, stručni savjetnik, Orijentalni institut, Sarajevo
A. Bć. dr Anto Babić, akademik ANUBiH, univ. prof., Filozofski fakultet, Sarajevo
A. Ben. dr Alojz Benac, akademik ANUBiH, univ. prof., Filozofski fakultet, Sarajevo
A. Hić. dr Ahmet Hadžirović, naučni savjetnik, Institut za istoriju, Sarajevo
A. Je. Abdulah Jesenković, »Svjetlost«, Sarajevo
A. K. P. mr Adila Kreso-Pašalić, asistent, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
A. Rs. Ante Raos, član Predsjedništva Privredne komore SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo
A. Sak. dr Asim Stranjak, univ. prof., Ekonomski fakultet, Mostar
A. Šić. mr Asim Šaković, Privredna komora SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo
A. Tra. dr Abdurahman Tupara, univ. prof., Ekonomski fakultet, Sarajevo
Al. M. dr Aleksandar Milošević, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
An. M. dr Ante Markotić, docent, Ekonomski fakultet, Sarajevo

B. Čo. dr Borivoj Čović, naučni savjetnik, Zemaljski muzej, Sarajevo
B. Gć. dr Branislav Gligorijević, naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju, Beograd
Bo. V. Branko Veljković, univ. prof., Građevinski fakultet, Sarajevo

Č. Ć. dr Časlav Ćopić, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo

D. Bat. dr Dane Batinica, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
D. Bro. dr Dalibor Brozović, sveuč. prof., Filozofski fakultet, Zadar
Dr. Ić. Dragiša Ivković, direktor Narodne i univerzitetske biblioteke SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Đ. Br. dr Đuro Basler, naučni savjetnik, Zemaljski muzej, Sarajevo

E. Dć. dr Enes Duraković, docent, Filozofski fakultet, Sarajevo
E. J. Emil Janaček, univ. prof., Građevinski fakultet, Sarajevo
E. Ko. mr Emina Kečo, docent, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

F. N. dr Fehim Nametak, viši naučni saradnik, Orijentalni institut, Sarajevo
F. Tru. dr Fabijan Trubelja, univ. prof., Prirodno-matematički fakultet, Sarajevo

G. Tk. Gizela Trenk, stručni savjetnik, Institut za rudarstvo, Sarajevo

H. Će. dr Husnija Ćerimagić, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
H. Rć. dr Husnija Resulović, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo

I. Bja. dr Ibrahim Bušatlija, univ. prof., Prirodno-matematički fakultet, Sarajevo
I. Hć. dr Ilijas Hadžibegović, univ. prof., Filozofski fakultet, Sarajevo
I. Lić. Ivan Lovrenović, književnik, *Odjek*, Sarajevo
I. Pvić. dr Ilija Popović, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
Il. Bć. dr Ilijas Bošnjović, naučni savjetnik, Ekonomski institut, Sarajevo

J. Man. dr Jovan Mandić, univ. prof., Elektrotehnički fakultet, Sarajevo
Ju. Mć. dr Jusuf Mulić, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo

K. Ha. dr Kemal Hrelja, univ. prof., Ekonomski fakultet, Sarajevo
K. Ta. dr Kasim Trnka, univ. prof., Pravni fakultet, Mostar

Lj. Bo. dr Ljubo Božić, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
Lj. K. dr Ljudevit Kavić, naučni savjetnik, Institut za poljoprivredna istraživanja, Sarajevo
Lj. Z. Ljubiša Zečević, Republički komitet za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu, Sarajevo

M. Ag. dr Midhat Aganović, univ. prof., Arhitektonski fakultet, Sarajevo
M. Boš. mr Marko Beroš, Ekonomski institut, Sarajevo
M. Ga. Mirjana Gaković, viši kustos, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
M. Huk. dr Muhamed Huković, prosvjetni savjetnik, Prosvjetno-pedagoški zavod, Sarajevo
M. Ima. dr Mustafa Imamović, univ. prof., Pravni fakultet, Sarajevo
M. Lad. dr Mihal Ladislav, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
M. Mšić. Miroslav Marušić, stručni savjetnik, Zavod za vodoprivredu, Sarajevo
M. Osm. dr Muris Osmanagić, sekretar SIZ-a za nauku SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo
M. Pa. Mitar Papić, savjetnik Skupštine SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo
M. Vla. dr Mihovil Vlahinić, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
Ma. Mć. Marko Marković, književnik, Sarajevo
Mu. K. dr Muhamed Karamehmedović, univ. prof., Akademija likovnih umjetnosti, Sarajevo
Mu. Mć. dr Muhamed Muradbegović, univ. prof., Filozofski fakultet, Sarajevo

N. Ag. Nedžib Aganović, zamjenik predsjednika Republičkog komiteta za zdravstvo i socijalnu zaštitu, Sarajevo
N. Ka. dr Nada Kapetanović, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
N. Kr. Nedžad Krvavac, PTT-saobraćaj BiH, Sarajevo
N. Mil. Nada Miletić, viši naučni saradnik, Zemaljski muzej, Sarajevo
N. Še. dr Nusret Šehić, naučni savjetnik, Institut za istoriju, Sarajevo
Na. Mć. dr Nadežda Miletić, docent, Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
Ne. H. Nedžad Hadžidedić, docent, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

O. Pk. dr Obrad Piljak, član Izvršnog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine, sekretar Republičkog sekretarijata za finansije, Sarajevo
O. Sa. dr Osman Sarić, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo

O. Z. dr Orhan Zubčević, univ. prof., Prirodno-matematički fakultet, Sarajevo

P. Fk. dr Pavle Fukarek, akademik ANUBiH, univ. prof., Šumarski fakultet, Sarajevo
P. Ma. Pero Morača, pukovnik JNA, Beograd

R. Redakcija
R. B. dr Rešad Begtić, viši naučni saradnik, docent, Ekonomski fakultet, Sarajevo
R. Bit. Roman Bitanc, »Energoinvest«, Sarajevo
R. Tć. dr Refik Telalbašić, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
Ra. Mi. dr Radovan Milanović, univ. prof., Ekonomski fakultet, Sarajevo

S. Bć. dr Sulejman Bakaršić, univ. prof., Prirodno-matematički fakultet, Sarajevo
S. Beš. mr Salahudin Beširević, »UPI«, Sarajevo
S. Či. dr Safet Čičić, pomoćnik predsjednika Republičkog komiteta za industriju i energetiku SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo
S. Jel. Slavko Jelčić, direktor Duvanskog instituta, Mostar
S. Lić. Stjepan Lovrenović, univ. prof., Pravni fakultet, Sarajevo
S. Mik. dr Sofija Mikšić, naučni savjetnik, Zemaljski muzej, Sarajevo
S. Sm. dr Sulejman Smlatić, Pedagoška akademija, Banja Luka
S. Sma. mr Smail Smailbegović, asistent, Ekonomski fakultet, Sarajevo
S. Ti. dr Smail Tihić, naučni savjetnik, Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo
S. Vić. dr Smiljka Vukašinović, docent, Poljoprivredni fakultet, Sarajevo

Sm. Ba. mr Smajo Bešlija, Zadružni savez SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo

T. Kc. Todor Kruševac, načelnik Sekretarijata za opšte privredne poslove Izvršnog veća SR Srbije, Beograd
T. Sć. dr Teofil Slišković, naučni savjetnik, Zemaljski muzej, Sarajevo
T. Šić. dr Taib Šarić, univ. prof., Poljoprivredni fakultet, Sarajevo

U. S. dr Uglješa Subotić, univ. prof., Građevinski fakultet, Sarajevo

V. Hć. Vefik Hadžismajlović, direktor Umjetničke galerije, Sarajevo
V. Mać. dr Vojislav Maksimović, univ. prof., Filozofski fakultet, Sarajevo
V. Paš. Veljko Paškvalin, viši naučni saradnik, Zemaljski muzej, Sarajevo
V. Se. dr Vjekoslav Selak, docent, Poljoprivredni fakultet, Sarajevo
Ve. B. mr Veljko Banđur, asistent, Filozofski fakultet, Sarajevo

Z. Ba. Zoran Barbalić, docent, Građevinski fakultet, Sarajevo
Z. Ča. mr Zdravko Čavarkapa, Turistički savez, Sarajevo
Z. Kuč. dr Zijo Kučukalić, univ. prof., Muzička akademija, Sarajevo
Z. Mar. dr Zdravko Marić, direktor Muzeja Slavonije, Osijek

Ž. Rć. mr Živko Rapajić, pomoćnik predsjednika Sekretarijata za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo

KRATICE I SIMBOLI

a	ar
A	amper
AFŽ	Antifašistički front žena
AKMO	Autonomna Kosovsko-Metohijska Oblast
akr.	akronim
alb.	albanski
ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
ANUK	Akademija nauka i umetnosti Kosova
AP	Autonomna Pokrajina
arap.	arapski
ASNOBiH	Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine
ASNOM	Antifašističko sobranie na narodnoto osloboduvanje na Makedonija
ASNOS	Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije
BASD	*Bullettino di archeologia e storia dalmata*, Split
BIBL.	bibliografija
BiH	Bosna i Hercegovina
bl.	blaženi(a)
Bq	bekerel
br.	broj
brt	bruto-registarska tona
bug.	bugarski
C	Celzijev stupanj, stepen Celzijusa
CANU	Crnogorska akademija nauka i umjetnosti
CASNO	Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja
CG	Crna Gora (u akronimima)
CIL	*Corpus inscriptionum Latinarum*
CK	Centralni komitet
cm	centimetar
cm^2	kvadratni centimetar
cm^3	kubični centimetar
češ.	češki
čl.	član
ČSSR	Čehoslovačka Socijalistička Republika
d	dinar
D.D. (d.d.)	dioničko društvo
DFJ	Demokratska Federativna Jugoslavija
DR	Demokratska Republika
EJ	Enciklopedija Jugoslavije
engl.	engleski
FAO	*Food and Agriculture Organization* (Organizacija za ishranu i poljoprivredu)
FNRJ	Federativna Narodna Republika Jugoslavija
franc.	francuski
g	gram
geogr.	geografski (u uputnicama na karte)
GNO	Gradski narodni odbor
GO	Glavni odbor
god.	godina
grč.	grčki
GŠ	Glavni štab
GWh	gigavatsat
GZ	Građanski zakonik
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo; Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
h	sat, čas
H	Hrvatska (u akronimima)
ha	hektar
HE	hidroelektrana
HK	Hrvatsko kolo
hl	hektolitar
HRSS	Hrvatska republikanska seljačka stranka
hrv.-srp.	hrvatsko-srpski
HSS	Hrvatska seljačka stranka
Hz	herc
i d.	i dalje
i dr.	i drugi; i drugo
i sl.	i slično
ibid.	*ibidem* (na istom mjestu, u istom djelu)
IK	Izvršni komitet
Informbiro	Informacioni biro komunističkih i radničkih partija
IO	Izvršni odbor
itd.	i tako dalje
IV	Izvršno vijeće
izd.	izdanje, izdao
J	džul
J	Jugoslavija (u akronimima)
JA	Jugoslavenska armija
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JDS	Jugoslavenska demokratska stranka
jevr.	jevrejski
JLZ	Jugoslavenski leksikografski zavod
JMO	Jugoslavenska muslimanska organizacija
JNA	Jugoslavenska narodna armija
JNOF	Jedinstveni narodnooslobodilački front
JNS	Jugoslavenska nacionalna stranka
JÖAI	*Jahreshefte des Österreichischen (Oesterreichischen) archäologischen Institutes*, Wien
JRM	Jugoslavenska ratna mornarica
JRZ	Jugoslavenska radikalna zajednica
JSDS	Jugoslavenska socijaldemokratska stranka
K	kelvin
K	Kosovo (u akronimima)
kg	kilogram
KI	Komunistička internacionala
kJ	kilodžul
km	kilometar
km^2	kvadratni kilometar
kN m	kilonjutn metar
KNOJ	Korpus narodne obrane Jugoslavije
knj.	knjiga
kom.	komad (u tablicama)
Kominterna	Komunistička internacionala
KP	Komunistička partija
KPSS	Komunistička partija Sovjetskog Saveza
KS	konjska snaga
kV	kilovolt
kVA	kilovoltamper
kW	kilovat
kWh	kilovatsat, kilovatčas
KZ	Krivični zakonik
l	litra, litar
lat.	latinski
LIT.	literatura
LMS	Letopis Matice srpske
LMSl	Letopis Matice slovenske
m	metar
M	Makedonija (u akronimima)
m^2	kvadratni metar
m^3	kubični metar
m/s	metar u sekundi
madž.	madžarski
mad.	madarski
mak.	makedonski
MANU	Makedonska akademija na naukite i umetnostite
mg	miligram
MH	Matica hrvatska

mil.	milijun, milion
MJ	megadžul
MK	Mjesni komitet
ml.	mladi
mlrd.	milijarda
mm	milimetar
MO	Mjesni odbor
MS	Matica srpska
MSl	Matica slovenska
MVA	megavoltamper
MW	megavat
MWh	megavatsat, megavatčas
N	njutn
NDR	Narodna Demokratska Republika
nem.	nemački
NF	Narodna fronta, Narodni front
NKOJ	Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
NO	Narodni odbor (sela, općine, grada)
NOB	narodnooslobodilačka borba
NOF	Narodnooslobodilački front
NOJ	Narodna omladina Jugoslavije
NOO	Narodnooslobodilački odbor
NOP	narodnooslobodilački pokret
NOPO	Narodnooslobodilački partizanski odredi
NOPOJ	Narodnooslobodilački partizanski odredi Jugoslavije
NOR	narodnooslobodilački rat
NOV	Narodnooslobodilačka vojska
NOV i POJ	Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije
NOVJ	Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
npr.	na primjer
NR	Narodna Republika
NRPJ	Nezavisna radnička partija Jugoslavije
nrt	neto-registarska tona
NS	Narodna skupština
NSR	Narodna Socijalistička Republika
njem.	njemački
ObK	Oblasni komitet
odn.	odnosno
OF	Osvobodilna fronta
OGZ	Opći građanski zakonik
OK	Okružni komitet
ONO	Općenarodna obrana
OOUR	Osnovna organizacija udruženog rada
OpK	Općinski komitet
OUN	Organizacija ujedinjenih naroda
OUR	Organizacija udruženoga rada
OZN	Odjeljenje zaštite naroda
Pa	paskal
perz.	perzijski
pH	stupanj kiselosti
PIK	Poljoprivredno-industrijski kombinat
PK	Pokrajinski komitet
PK	Pokrajinska konferencija (SSRN, SKOJ i SSO)
PO	Partizanski odred(i)
PO	Pokrajinski odbor (SUBNOR)
pol.	polovica
prev.	preveo, prevedeno
pseud.	pseudonim
PSHK	Pet stoljeća hrvatske književnosti
PTT	pošta, telegraf, telefon
red.	redaktor, redigirao
RK	Rajonski komitet
RK	Republička konferencija (SSRN i SSO)
RO	Republički odbor (SUBNOR)
rod.	rođen (a)
RSIZ	Republička samoupravna interesna zajednica
RTV	Radio i televizija
rum.	rumunjski, rumunski
s	sekunda
S	Srbija (u akronimima)
s. a.	*sine anno* (bez naznake godine)
SA	Srpska kraljevska akademija
SAD	Sjedinjene Američke Države
SAN(u)	Srpska akademija nauka (i umetnosti)
SAP	Socijalistička Autonomna Pokrajina
SAZU	Slovenska akademija znanosti in umetnosti
SDK	Seljačko-demokratska koalicija
SDS	Samostalna demokratska stranka
SFKJ	Savez za fizičku kulturu Jugoslavije
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SHS	(Država) Slovenaca, Hrvata i Srba
SHS	(Kraljevina) Srba, Hrvata i Slovenaca
SIP	Sekretarijat inostranih poslova
SIV	Savezno izvršno vijeće
SIZ	Samoupravna interesna zajednica
SK	Savez komunista
SK	Savezna konferencija (SSRNJ i SKOJ)
SK	Sreski komitet (KPJ)
SKG	Srpski književni glasnik
SKP(b)	Svesavezna komunistička partija (boljševika)
skr.	skraćeno
SKZ	Srpska književna zadruga
s. l.	*sine loco* (bez naznake mjesta)
sl.	slika (u legendama i uputnicama)
Sl	Slovenija (u akronimima)
slov.	slovenski, slovenački
SLS	Slovenska ljudska (narodna) stranka
SNO	Sreski narodni odbor
SNOO	Slovenski narodnoosvobodilni odbor
SNOS	Slovenski narodnoosvobodilni svet
SNR	Socijalistička Narodna Republika
SNS	Savezna narodna skupština
SO	Savezni odbor
SOUR	Složena organizacija udruženoga rada
SR	Socijalistička Republika
SR Njemačka	Savezna Republika Njemačka
srp.-hrv.	srpsko-hrvatski
SRPJ(k)	Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista)
SSDS	Srpska socijaldemokratska stranka
SSJ	Savez sindikata Jugoslavije
SSNO	Savezni sekretarijat za narodnu obranu
SSO	Savez socijalističke omladine
SSRN	Socijalistički savez radnog naroda
SSSR	Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
st.	stanovnik; stariji; stoljeće
str.	stranica
STT	Slobodni Teritorij Trsta
SUBNOR	Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkoga rata
SUP	Sekretarijat unutrašnjih poslova
s. v.	*sub voce* (pod riječju)
sv.	sveti(a); svezak
SVP	Sekretarijat vanjskih poslova
šk. god.	školska godina
t	tona
tabl.	tablica
tal.	talijanski
TE	termoelektrana
tj.	to jest
tur.	turski
tzv.	takozvani
UK	Univerzitetski komitet
UN	Ujedinjeni narodi, Ujedinjene nacije
ur.	urednik, uredio
URSSJ	Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije
US-$	USA dolar
USAO	Ujedinjeni savez antifašističke omladine
USIZ	Udružena samoupravna interesna zajednica
v.	vek, vijek
V	Vojvodina (u akronimima)
V	volt
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb
VANU	Vojvodanska akademija nauka i umetnosti
VHAD	Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, Zagreb
VMRO	Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija
vol.	volumen
VOS	Varnostno obveščevalna služba
VŠ	Vrhovni štab
W	vat
WMBH	*Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, Wien
ZAVNO	Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja
ZNŽO	Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena
ZUR	Zakon o udruženom radu
←	prije naše ere
→	vidi (u uputnicama)
<	izvedeno od
>	razvilo se u
~	u transkripciji, zamjena za riječi koje unutar transkribiranog teksta nije potrebno transkribirati
⌀	promjer

SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA

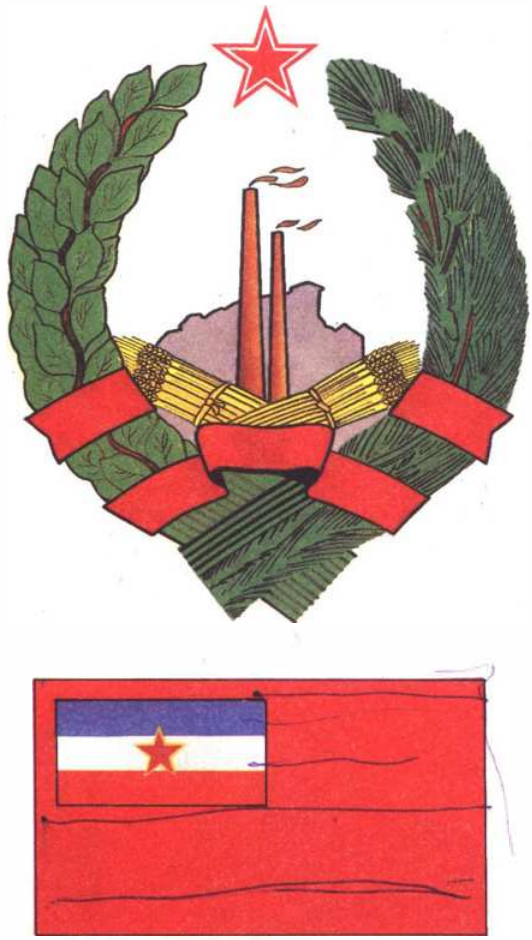

GRB I ZASTAVA SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

BOSNA I HERCEGOVINA (Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina), treća po veličini republika u Jugoslaviji, obuhvata 51 129 km² ili 19,9% teritorija SFRJ; 4 124 256 st. (1981) ili 18,4% od ukupnog stanovništva SFRJ. Prosječna gustoća naseljenosti 80,6 st. na 1 km². Glavni grad SR Bosne i Hercegovine je Sarajevo.

I. OPĆI PODACI

Ime. U imenu Bosne i Hercegovine sadržani su nazivi dviju historijskih i na sociogeografskim obilježjima zasnovanih političko-teritorijalnih cjelina. Nazivi su različitog porijekla i starosti. Smatra se da ime *Bosna* potiče od istoimene rijeke *(Bosna, Bosina, Bosana)*, mada je danas teško sa sigurnošću odrediti porijeklo naziva same rijeke. Ime Hercegovina je mnogo mlađe i potiče od titule Stjepana Vukčića-Kosače »herceg od sv. Save«, koja se prvi put dokumentovano spominje 1449.

Geografski položaj. Teritorij SRBiH nalazi se između 42°26′ i 45°15′ sjeverne geografske širine te 15°45′ i 19°41′ istočne geografske dužine. Sa sjevera i zapada graniči sa SR Hrvatskom, sa istoka i juga SR Srbijom i SR Crnom Gorom, dok duljinom od 20 km obalne linije izlazi na Jadransko more kod Neum-Kleka. SRBiH obuhvata središnji i najveći dio dinarskog planinskog prostora. Ime Hercegovina odnosi se uglavnom na prostor sliva Neretve, a ime Bosna na centralni, istočni i zapadni tj. najveći dio oblasti. Bitna značajka geografskog položaja jest središnji položaj u prostoru Jugoslavije između velikih društveno-ekonomskih regija — panonske i jadranske (mediteranske). Bosansko-hercegovački prostor podudara se s protezanjem reljefno-hidrografskih jedinica ovih regija u čemu se ogleda interakcijski uticaj prirodne osnove u formiranju njegovih društveno-geografskih i političkih granica, pravno fiksiranih nizom mirovnih ugovora i konvencija u toku XVIII i XIX v. (od 1699. do 1879). Odlukom Drugog zasjedanja AVNOJ-a 1943. priznat je ovom teritoriju položaj narodne republike sa granicama iz 1918, odn. s kasnijim manjim izmjenama kod Sutorine i na području bosansko-grahovskog i bihaćkog sreza.

Središnji položaj između panonske i jadranske regije

Političko-teritorijalno diferenciranje Bosne započelo je prilično rano; u »Regio Ratimari ducis« franačkih anala mogu se nazreti njeni prvi začeci. Teritorij prvobitne Bosne obuhvatao je područje središnjih kotlina, Sarajevsko-zeničke, Travničke, Ramske i Skopaljske, te visokih krških polja, Ravnog, Vukovskog i Kupreškog. U prostranom i za život malo vrijednom gorskom svijetu koji ih okružuje, župne kotline i doline predstavljale su za izrazito ratarske Slovene agrarna i za naseljavanje privlačna zemljišta. Društveno-geografska vrijednost župnih područja, na prvome mjestu prostrane Sarajevsko-zeničke kotline, najviše proističe iz njihovog geografskog položaja regionalnih i interregionalnih razmjera, izraženog u središnjem smještaju unutar dinarske regije i k njoj radijalno usmjerenih velikih prirodnih dolinskih i udolinskih pruga. To su u prvom redu međusobno povezane poprečne doline rijeka Bosne i Neretve, koje prosijecaju cijelu gorsku barijeru i spajaju panonsku regiju s jadranskom (mediteranskom), zatim uzdužna, planinskim vijencima i cijelim dinarskim prostorom razvijena udolinska pruga, koja veže centralnobalkansko područje s alpskim. Pogodnost ovakve centralizirajuće prirodne komunikacijske mreže bitno je uticala da Sarajevsko-zenička

Veza centralno balkanskog područja s alpskim

kotlina postane jezgro političko-teritorijalnog organizovanja središnjeg dinarskog prostora.

Kulturni elementi paleolitskih staništa u široj zoni peripanonske Bosne te neolitskih naselja u njezinom središnjem dijelu pokazuju da su na područje današnje Bosne uticali migracijski i kulturno-civilizacijski impulsi s dvije strane, iz Podunavlja i Sredozemlja. Osnivanjem grčkih trgovačkih kolonija na istočnom jadranskom primorju i uključivanjem njegovog prostranog zaleđa u svjetske trgovačke tokove, jadransko primorje postaje glavno i jedino ekonomsko i kulturno-civilizacijsko pročelje prostora današnje Bosne; to je u punoj mjeri došlo do izražaja političkom integracijom Balkanskog poluotoka u Rimsko Carstvo. Jadranska orijentacija, pospješena tranzitnom dubrovačkom trgovinom iz južnog Podunavlja, imala je ključnu ulogu u vanjskotrgovinskoj razmjeni sve do ere oceanskih puteva. Ta je orijentacija, uz tendencije obuhvatanja socioekonomske cjelovitosti prostora perimediteranske transhumance, bila osnovni motiv nagle i zamašne ekspanzije srednjovjekovne Bosne prema Primorju. U sklopu Osmanskog Carstva, odn. njegovog evropskog dijela, geografski položaj BiH dobiva i nova složena obilježja. U politički integriranom Balkanskom poluotoku, koji je svojom najširom stranom, a pogotovo Jadranskim morem povezan sa srednjom i zapadnom Evropom, te bosforskom i dardanelskom uzinom s bliskoistočnim zemljama, BiH postaje ključno tranzitno područje intenziviranih tokova trgovinske razmjene izmedu Istoka i Zapada. Tomu je ujedno doprinio i njezin položaj u najzapadnijem turskom evropskom uglu i neposrednom zaleđu još uvijek saobraćajno značajnog Jadranskog mora, zaleđu koje je bez ikakvih ekonomskih i carinskih barijera prirodnom linijom Bosanskog ili Carigradskog druma bilo neposredno vezano s centralnobalkanskim i egejsko-maloazijskim prostorom. Zbog stalne konfrontacije osvajačkog Osmanskog Carstva s Austrijom i na jadranskom primorju ekspanzivne Venecije, BiH dobija ujedno i izuzetan strateški značaj.

Tranzitno područje u tursko doba

Uključivanjem u granice Austro-Ugarske Monarhije, a time i u područje evropskih ekonomsko-saobraćajnih strujanja, dolazi do krupnih promjena u komponentama geografskog položaja BiH; gubi se naglašeni interregionalni značaj iz turskog doba te ova zemlja po svom položaju i ulozi postaje krajnje periferan prostor. Dominirajući saobraćajni pravci, prvenstveno željeznički, usmjereni su na suprotnu stranu, tj. prema Hrvatskoj i ekonomski aktivnim dijelovima Monarhije; jadranski su pravci unatoč izgradnji željeznice dolinom Neretve te lukâ u Metkoviću i Dubrovniku i dalje od sekundarnog značaja. Krajnje oslabljene ekonomsko-saobraćajne relacije prema veoma nerazvijenoj balkanskoj unutrašnjosti i Carigradu sada se svode na beznačajnu mjeru, presječene novim austrijskim granicama koje su zbog smišljenih političkih razloga gotovo posve zatvorene. Istorijski ka-

Periferan značaj u Austro-Ugarskoj

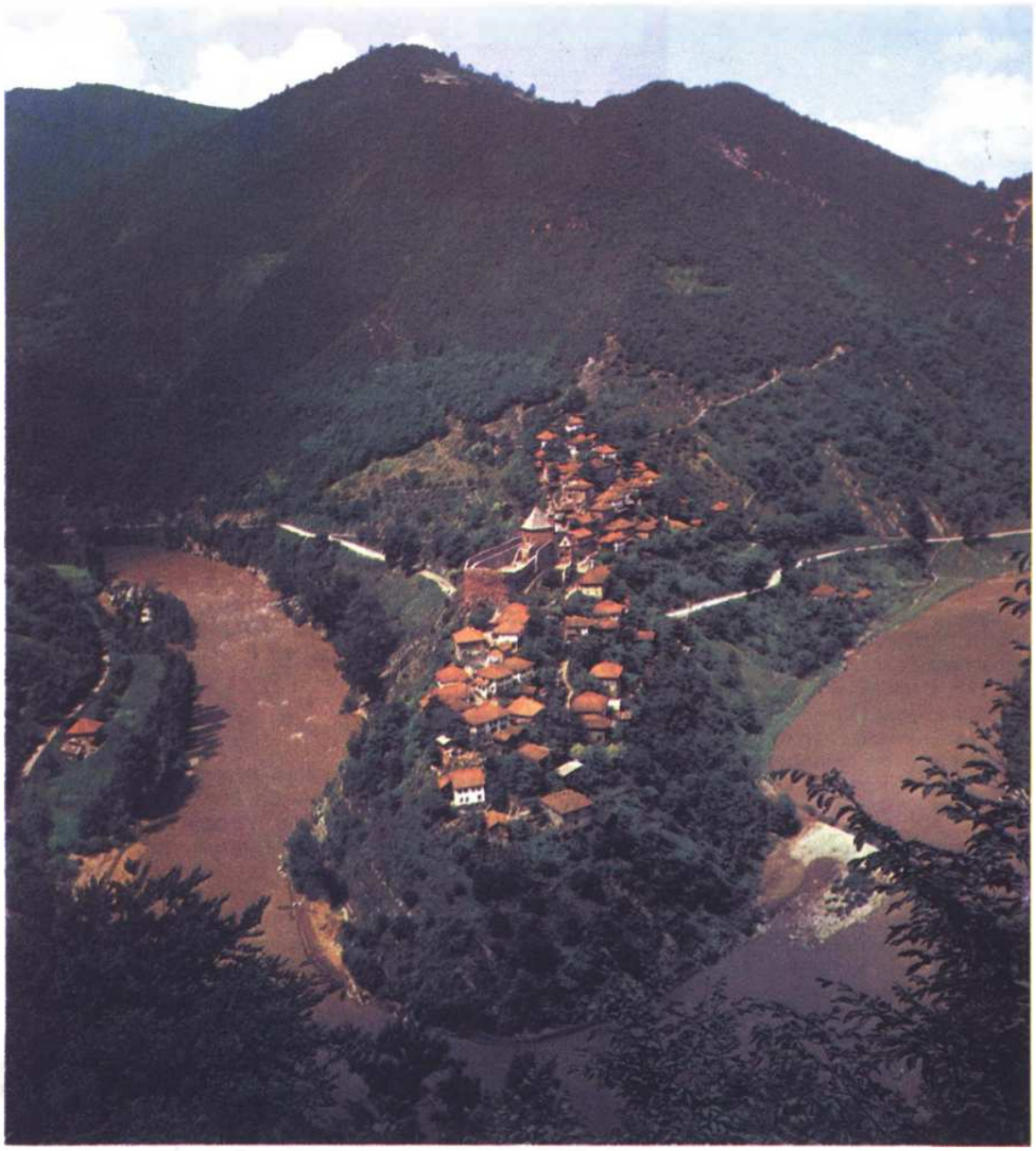

STARI GRAD VRANDUK NA RIJECI BOSNI

GEOGRAFSKA KARTA SR BOSNE I HERCEGOVINE

ravanski pravci, značajni austrijskim aspiracijama prema nezavisnoj Srbiji i Crnoj Gori, kao oni prema Zvorniku i Sandžaku, dobijaju vojno-stratešku ulogu (izgradnja skupe i ekonomski nerentabilne uskotračne željeznice od Sarajeva do srbijanske granice kod Vardišta i Uvca).

Središnja oblast interregionalnog povezivanja u Jugoslaviji

U integriranom prostoru Jugoslavije BiH postaje središnja oblast. Sistemom svojih i srbijanskih uskotračnih željeznica od Negotina preko Stalaća do Čačka, odn. od Beograda prema Sarajevu, a poslije oslobođenja normalnom prugom dolinama Bosne i Neretve, zatim savremenim cestama prema Zagrebu, Beogradu, zapadnoj Srbiji, Kardeljevu odn. Dubrovniku te prema Splitu, BiH dobiva značajke područja interregionalnog, podunavsko —jadranskog povezivanja. Preko njezina se teritorija povezuju sjeveroistočni dijelovi države sa srednjojadranskim i južnojadranskim primorjem. U uzdužnom, dinarskom pravcu prema jugoistočnoj Srbiji i Crnoj Gori, funkcijom savsko-moravsko-vardarske arterije kao jugoslavenske saobraćajne magistrale, spojna uloga BiH uopće ne dolazi do izražaja, a to se ni u dogledno vrijeme neće realizirati. Naprotiv, prema aktivnim i na prirodnom pravcu smještenim područjima središnje Hrvatske i Slovenije, uključivši tu i najveću jugoslavensku luku Rijeku, te prema ekonomski privlačnim zapadnoevropskim zemljama sve više jačaju strujanja po uzdužnim i k Posavlju usmjerenim prometnicama. S. Bć.

II. PRIRODNA OSNOVA

Reljef. *Geološka građa i petrografski sastav.* Današnja geološka građa i petrografski sastav terena Bosne i Hercegovine rezultat je duge geološke prošlosti u kojoj su se zbili događaji što su uvjetovali stvaranje raznovrsnih stijena — magmatskih, sedimentnih i metamorfnih, te mnogih orudnjenja. Vodeni i kopneni prostori bili su sredine za razvoj raznovrsnog bilja i životinjskog svijeta. Na ovom prostoru možemo promatrati eru paleozoika, mezozoika i kenozoika.

Snimio E. Ramadanović

TRESKAVICA

Stratigrafija. *Paleozoik.* Naslagâ paleozoika uglavnom ima u sansko-unskom području, srednjobosanskim škriljavim planinama, istočnoj i jugoistočnoj Bosni te na Prosari i Motajici; zastupan je pretežno klastičnim, a manje karbonatnim tvorevinama. Metamorfizam stijena je mjestimično dosta izražen. *Kambrij* i *ordovik* nisu paleontološki dokazani, ali se smatra da niži dijelovi kristalastih škriljaca, npr. u srednjobosanskim planinama, mogu pripadati ordoviku. *Silur* je razvijen u vapnencima a potvrđen konodontama kod Prače *(Pterospathodus ozakordina)* odn. Ustikoline *(Drepanodus, Panderodus).* U ostalim područjima silur nije dokumentiran. *Devon* je zastupan uglavnom vapnenačkim stijenama a dokazan kod Prače koraljima (*Acanthophyllum, Favosites* i dr.), u sanskom paleozoiku kod Bosanskog Novog i Ljubije *(Cyclostigma)* i konodontama (*Palmatolepsis, Polignathus* i dr.). *Karbon* čine različiti klastiti u kojima ima i magmatskih stijena; zastupan je nešto i vapnencima i dolomitima, a nalazimo ga na većem prostoru u sanskom paleozoiku. Tu susrećemo bilje (*Calamites, Neuropteris* i dr.), brahiopođe i koralje te foraminifere i konodonte (*Orthotetes, Chonetes* i dr.). Karbonske su naslage u ovom području bogate željeznom rudom (šira okolica Ljubije). Karbon je potvrđen i u području Prače, Goražda, Foče i Milića. *Perm* u sanskom paleozoiku nije potpun, a njegov gornji dio vezan je uz donji trijas. U srednjobosanskim planinama, uglavnom terenima Bojske i Rostova, gornjem permu pripisuje se serija raznolikih škriljaca s vapnencima, konglomeratima i pješčenjacima. Paleontoloških dokaza nema, a starost se određuje prema smještaju u stupu. Paleontološki dokazan perm, često zastupan tzv. belerofonskim vapnencima, nalazimo kod Prače te u širem području Goražda i Foče.

Mezozoik. Trijas nalazimo osobito u pojasu od Vrnograča i Bosanskog Novog preko zapadne Bosne, sjeverne i sjeveroistočne Hercegovine te jugoistočne Bosne. Drugi, širi pojas ide od Vareša preko Olova, Glasinca i Romanije do Višegrada. Trijasa ima i na uže ograničenim prostorima (Stupari, Drinjača i dr.). Pretežan dio terena izgrađuje srednji (anizik i ladinik) i gornji trijas (karnik, norik i ret), dok je donji (Skyth) vrlo malo otkriven. Anizik je razvijen uglavnom u facijesu vapnenaca i dolomita, u kojima nalazimo razne fosile od kojih su najbrojniji cefalopodi: *Arcestes, Ptychytes, Monophyllites, Bosnites* (Han-Bulog, Haliluci, Volujak i dr.). U ladiniku dolazi do promjena u sedimentacijskim prilikama zbog tektonskih pokreta praćenih manjim ili većim vulkanskim aktivnostima. Prevladavaju vulkanogeno-klastične tvorevine nad vapnenačko-dolomitnim. Uz ladiničke naslage vezana su mnoga orudnjenja, često ekonomski značajna, npr. željezna, manganska, olovno-cinkova i baritna (Vareš, Jablanica, Konjic i dr.). Na izdignutim prostorima povoljne su prilike za stvaranje ležišta ili pojava boksita (Bjelaj, Skočaj, Ljuša). U naslagama ima alga, školjaka i dr. Karnik je dokazan kod Glamoča i Trebinja. Norik i ret su pretežno u facijesu vapnenaca i dolomita; ima mikrofosila i makrofosila: *Involutina, Gyroporella* i dr. Naslage *jure* zauzimaju najveće prostranstvo u tzv. vanjskom dinarskom pojasu (krško područje) gdje je uglavnom razvijena u vapnenačko-dolomitnom facijesu; nalazi se od Bihaća do Gacka i Trebinja; u ovom pojasu sudjeluje u građi nekih visokih planina. Razvijena je donja (lijas), srednja (doger) i gornja (malm) jura. Vapnenci lijasa sadrže *Orbitopsella praecursor, Haurania,* zatim litiotide *Cochlaerites* i *Lithiotis* (Lithiotis vapnenci) te megalodontide i dr. U vapnencima i dolomitima dogera nalazimo obično *Selliporella, Phenderina* i dr. Malm ima raznolik facijes: vapnenačko-dolomitne algalne naslage, gdje često susrećemo *Clypeina jurassica, Salpingoporella,* zatim tintinine *Campbeliella* i dr.; grebenski facijes čine organogeni vapnenci s mnoštvom *Sphaeractinidae (Ellipsactinia, Sphaeractinia),* zatim puževa i dr. U najvišem malmu na planini Viduši kod Trebinja uz stratigrafsku prazninu vezana su nalazišta boksita. Jurske je starosti, paleontološki još nepotvrđena, vulkanogeno sedimentna formacija (dijabaz-rožnjačka) poznata u Centralnoj ofiolitnoj zoni što se stere od Kozare preko srednje Bosne do Drine. Formacija je vrlo heterogenog genetskog i litološkog sastava. Potkraj jure talože se pretežno plitkovodni vapnenci, često s grebenskim obilježjima, odn. sa sferaktinidima i nerinejama (Olovo, Stupčanica i dr.). U vrijeme *krede* dolazi do stvaranja karbonatnih, klastično-karbonatnih, flišnih i sličnih tvorevina. Tektonski pokreti prekidaju sedimentaciju u nekim područjima, pa dolazi do odlaganja materijala za ležišta boksita. Donja kreda u krškom području zastupana je pretežno uslojenim vapnencima, dolomitima i dolomitičnim vapnencima; rasprostranjena je u širim ili užim pojasevima od granice s Crnom Gorom pa sve do Bosanskog Grahova, Bihaća i Bosanske Krupe na sjeverozapadu, zatim u unutrašnjosti između Jajca i Banje Luke te planina Ranče i Vlašića. Donji dio (valendis-otriv) krede sadrži mikrofosile *Salpingoporella, Actinoporella, Cuneolina* i dr. Naslage što pripadaju rasponu barem-alb sadrže ponegdje ostatke pahiodontnih školjaka *(Requienidae),* dok su alge i foraminifere brojnije: *Salpingoporella, Palorbitolina, Sabaudia* i dr. Gornja kreda u vanjskom dinarskom pojasu rezultat je kontinuirane plitkomorske karbonatne sedimentacije. Paleontološki su potvrđeni svi katovi; glavnu ulogu imaju makrofosili, osobito rudisti (rudistni vapnenci); cenoman obilježavaju *Caprina* i *Ichthyosarcolites,* a turon *Radiolites* i *Durania.* U donjem senonu razvija se nova zajednica rudista, inače vrlo karakteristična u vanjskim Dinaridima (*Hippurites atheniensis, cornuvaccinum, gigantues, Durania* i dr.). U južnoj Hercegovini te u području Vlašić — Banja Luka mlađa gornja kreda sadrži rudiste rodova *Hipurites, Gorjanovicia, Petkovicia, Katzeria, Bournonia* i dr. U okolici Jajca i Bosanske Krupe te u nekim terenima Grmeča postoji stratigrafska praznina uz koju su vezana značajna ležišta boksita.

Kenozoik. To je vrijeme velikih promjena u geološkoj historiji BiH. Karakteriziraju ga intenzivni tektonski pokreti, snažno ubiranje naslaga, prekidi i promjene režima sedimentacije i paleogeografije. U mlađem tercijaru prevladava slatkovodna (jezerska) i bočatna sredina taloženja. Povremeno dolazi do jače vulkanske aktivnosti. Uz kopnene faze vezana su ležišta boksita u više horizonata. U pleistocenu su izražene osobitosti klimatskih kolebanja. Kenozoika ima u svim predjelima BiH. U vanjskom dinarskom pojasu *paleogen* zauzima dosta prostora. Najstariji dio (liburnijski slojevi) pripada donjem paleocenu, a čine ga laporoviti ili pjeskoviti vapnenci bočatne sredine, taloženi poslije prekida sedimentacije uzrokovane laramijskim orogenetskim pokretima. Ove naslage kao i kasnije stvarani alveolinsko-numulitni vapnenci čine krovinu mnogih ležišta boksita s gornjokrednom podinom. Sadrže ostatke *Charophyta* i foraminifera *(Alveolina, Glomalveolina), Periloculina* i dr. U gornjem paleocenu jače je izražen marinski utjecaj i razvoj alveolina. U srednjem eocenu talože se klastične naslage (eocenski

fliš) zastupane pjeskovitim laporima i vapnencima, pješčenjacima i sl. Sadrže moluske, koralje i foraminifere (*Cardium, Lacina* i dr.) koje susrećemo na više mjesta (Lukavac, Dabrica, Tribistovo, Konjovac). Oligocen za sada nije paleontološki dokazan. Prikazanog paleogena ima od jugoistočne Hercegovine sve do jugozapadne Bosne; veći prostor zauzima u sjevernoj Bosni između Une i istočnih ogranaka Majevice. Poslije snažnog ubiranja Dinarskog gorja potkraj paleogena područje današnje BiH je uglavnom kopno. Početkom *neogena* i nešto kasnije formiraju se brojni baseni s terestričko-limničkom sedimentacijom, koji u donjem dijelu sadrže velike količine smeđeg ugljena (Breza, Kakanj, Zenica, Bila, Banovići, Ugljevik, Banja Luka, Miljevina i dr.). U nekim basenima ima i lignita. Nalazimo bilje (*Cinnamomum, Pinus, Quercus* i dr.) i mekušce (*Congeria, Melania* i sl.). U širem području Tuzle u starijem miocenu formiraju se lagune s taloženjem salifernog kompleksa heterogenog litološkog sastava — sononosna serija, koja u Tušnju sadrži i taloge anhidrita, kamene i glauberove soli. U tortonu more prekriva pretežni dio sjeverne Bosne *(Paratethuys)* u kojem se talože lapori, pješčenjaci, gline, različiti vapnenci i dr. Ima osobito mekušaca, ježinaca, koralja i foraminifera; od vertebrata značajniji su nalazi kitova i morskih pasa. U sarmatu je more bilo islađeno (brakična sredina), što se odrazilo na tip sedimentacije i fosilni sastav. U neogenu je u sjevernoj Bosni postojala magmatska aktivnost, posebno jaka u području Srebrenice gdje su uz dacite, andezite i slične stijene vezane olovno-cinkove mineralizacije. Donji panon u sjevernoj Bosni često je zastupan bijelim laporima s *Radix croatica* i drugim oblicima; gornji panon sadrži *Congeria banatica* i dr. Dobro je poznat rubni razvoj ponta iz Tuzlanskog basena; tamo su bile povoljne prilike za stvaranje ugljena (Kreka i dr.). Rubnog facijesa ponta ima još kod Krnjina (s lignitom), Prijedora, Prnjavora i drugdje. Sredinom pliocena more se povlači iz sjeverne Bosne, stvaraju se potom sedimentacijski baseni kao plitka jezera i močvare, te vodni tokovi. U basenima talože se glinovito-pjeskovite naslage s razvojem puževa iz roda *Viviparus (Paludina)* — paludinski slojevi. U terasama, što su ih izgradile rijeke sliva Save u gornjem pleistocenu, ima ostataka sisavaca (*Elephas, Cervus* i dr.). U predjelima visokih planina dolazi do glacijacije (uglavnom virm). U krškim poljima Hercegovine i zapadne Bosne pleistocenski su sedimenti raznovrsnog porijekla. U krškom pojasu, osobito Hercegovine, ima mnogo nalazišta zemlje crvenice *(terra rossa)*. Mladopleistocenski sedimenti (ilovača, glina i slično) često ispunjavaju dna mnogih pećina, u kojima ima različitih fosilnih ostataka. Ima i ostataka kamenih kultura pračovjeka (Rastuša, Bijambarske pećine i dr.). Holocen je vrijeme relativnog tektonskog mi-

DOLINA NERETVE U BLIZINI JABLANICE

Snimio Đ. Griesbach

GEOLOŠKA KARTA

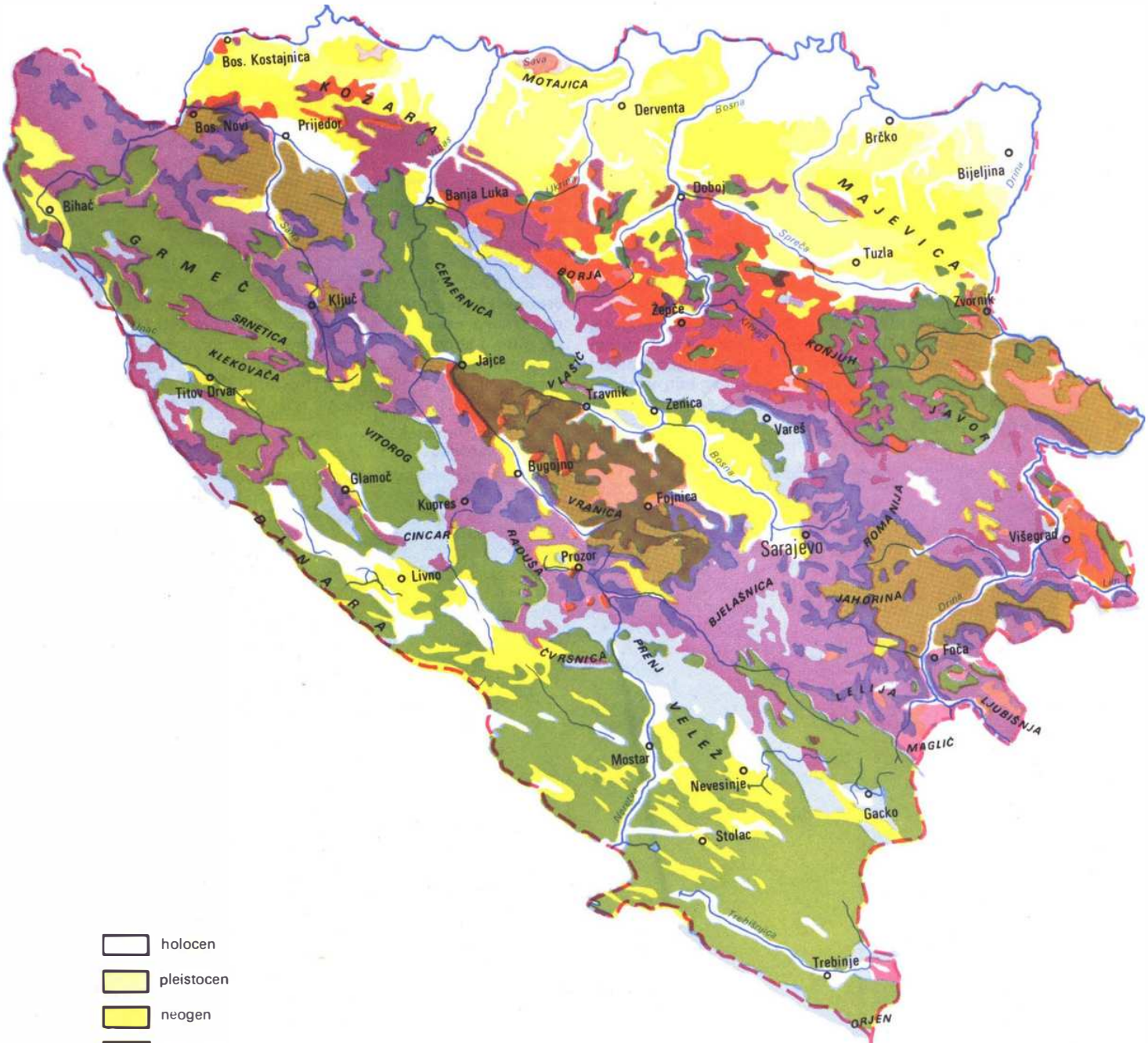

Snimio S. Krstanović

POPOVO POLJE

rovanja, a stvaraju se riječni nanosi, barski sedimenti, pijesci, šljunci i ilovača, točila, zemlja crvenica i tome slično.

Tektonika. Potpuniju tektonsku shemu BiH dao je K. Petković (1958, 1961) u sastavu tektonske građe Jugoslavije. S vremenom uznapredovala istraživanja omogućila su stvaranje jasnije slike tektonske strukture. Osnovna bi podjela bila: vanjski (krški pojas Hercegovine i zapadne Bosne) i unutrašnji Dinaridi. Veći dio Hercegovine i zapadne Bosne (približno do linije Gacko—Konjic—Vitorog i dalje) pripada zoni visokog krša koji pretežno grade debele serije karbonatnih naslaga mezozoika i paleogena. U jugoistočnoj Hercegovini neznatni prostor pripada tzv. dalmatinskoj zoni sastavljenoj uglavnom od karbonatnih naslaga. Na nju je navučena zona visokog krša. Pojas što ga čine paleozoik Prače, centralnobosanskih škriljavih planina, Sane i Une, te mezozojski vapnenci oko njega, izdvajao se ranije u zonu paleozojskih škriljaca i mezozojskih vapnenaca. Tu su podjelu mijenjali i dopunjavali drugi autori. Tako se na jugozapadnoj strani, uz zonu visokog krša, izdvaja tzv. prelazna ili pretkrška zona s paleozojskom osnovom i mezozojskim tvorevinama. Slijedi bosanska zona na prostoru između Banje Luke i Sarajeva te između Glavatičeva i Crne Gore; rezultat je postojanja širokog korita u kojem su istaložene debele naslage klastita (gornja jura-kreda). Dalje se ističe centralna ofiolitna zona složene tektonske građe; približno se podudara s tzv. »bosanskom serpentinskom zonom« što se stere od Kozare preko srednjeg toka Bosne, Konjuha do Drine; navučena je na bosansku zonu. Izdvojene zone potiskivane su prema jugozapadu te tako stvaraju navlačnu tektonsku strukturu; u strukturama nižeg reda dominiraju različite bore i reversni rasjedi. Procesi kaledonske orogeneze još nisu upoznati. Hercinska (variscijska) orogeneza je jasnija jer su karbonske i permske naslage bolje proučene. Nedostatak gornjeg karbona i dijela perma (sjeverozapadna i istočna Bosna) upućuje na pokrete koji se mogu vezati uz astursku ili salsku orogenetsku fazu. Na prelazu perm-trijas ima manjeg odraza pfalačka orogenetska faza. Alpska orogeneza počinje trijasom. Krajem trijasa izvršena je u unutrašnjosti starokimerijska orogenetska faza, dok je u vanjskom dinarskom pojasu i dalje uglavnom kontinuirana karbonatna sedimentacija koja traje do potkraj krede. Slijedeće intenzivne pokrete čini tzv. novokimerijska faza (gornja jura) u unutrašnjem dinarskom pojasu. Potkraj krede laramijsko izdizanje dovodi u krškom pojasu do prekida sedimentacije. Snažni pokreti i nabiranje bosansko-hercegovačkih Dinarida zbilo se potkraj paleogena (pirinejska orogenetska faza na koju se nastavlja savska); stvaraju se velike bore, reversna rasjedanja, navlačenja i sl. Mladi pokreti alpske orogeneze, npr. štajerska faza, uglavnom se odražavaju u radijalnoj tektonici izdizanja i spuštanja razlomljenih blokova uz mjestimičnu vulkansku aktivnost. Slična tektonska aktivnost nastavlja se atičkim i rodanskim pokretima (pliocen), a u stanovitoj mjeri i vlaškim početkom kvartara.

LIT.: *E. Kittl*, Geologie der Umgebung von Sarajevo, Jahrbuch der kaiserlich-königlichen geologischen Reichsanstalt, Wien 1904, 53; *F. Katzer*, Die fossilen Kohlen Bosniens und der Hercegovina, I, Wien 1918, II, Sarajevo 1921; *isti*, Geologija Bosne i Hercegovine, I, Azoik i paleozoik, Sarajevo 1926; *K. V. Petković*, Neue Erkenntnisse über den Bau der Dinariden, Jahrbuch der geologischen Bundesanstalt, Wien 1958; *isti*, Tek-

tonska karta Jugoslavije, Glas SAN, 1961, 249; *R. Jovanović*, Dijabaz-rožnjačka formacija u Bosni i Hercegovini, Radovi Naučnog društva BiH, 1963, 6; *S. Behlilović*, Geologija Čabulje planine, Posebna izdanja Geološkog glasnika, 1964, 4; *Đ. Čelebić*, Geološki sastav i tektonski sklop terena paleozoika i mezozoika između Konjica i Prozora sa naročitim osvrtom na ležišta Fe i Mn rude, ibid., 1967, 10; *T. Sliškovć*, Biostratigrafija gornje krede južne Hercegovine, GZM, 1968; *J. Aubouin* i *dr.*, Essai sur la géologie des Dinarides, Bulletin de la Société géologique de France, Paris 1970, 12; Osnovna geološka karta SFRJ 1 : 100000, tumači i listovi; Trebinje, Nevesinje, Metković, Mostar, Imotski, Livno, Glamoč, Prijedor, Zenica, Sarajevo, Vareš, Zavidovići, Vlasenica, Ljubovija, Beograd 1970—78; *M. Jurić*, Geologija područja Sanskog paleozoika u sjeverozapadnoj Bosni, Posebna izdanja Geološkog glasnika, 1971, 11; *grupa autora*, Geologija Bosne i Hercegovine, III, Kenozojske periode, Sarajevo 1977; *grupa autora*, Geologija Bosne i Hercegovine, IV, Magmatizam i metalogenija, Sarajevo 1978. T. Sć. i F. Tru.

Oblici reljefa i geomorfološka regionalizacija. BiH ulazi u zapadnu zonu sredozemne zone mlađih vjenačkih planina. Sjeverni dijelovi prelaze u Panonsku niziju, a južni i jugozapadni u neposredni rub Jadranske zavale. Reljef BiH, po tradicionalnoj podjeli, čini prostor bila i polja na zapadu, zatim humina i rudina, površi i brda na jugu i jugozapadu, Starovlaško-raška visija na istoku i jugoistoku te rudne i flišne planine na sjeveru, sjeveroistoku, sjeverozapadu i središnjim dijelovima Bosne. Ova podjela reljefa može se, uz izvjesne modifikacije i korekcije, i sada smatrati relativno objektivnom.

Na temelju novijih podataka može se preciznije izvršiti osnovna diferencijacija morfostruktura i morfoskulptura. Prema K. Petroviću, teritorij BiH dijeli se u geotektonskom pogledu na nekoliko zona, koje se, idući od jadranskog primorja na jugozapadu k unutrašnjosti na sjeveroistoku, nižu ovim redom: Paraautohton-navlaka visokog krša — zona mezozojskih krečnjaka i paleozojskih škriljaca — centralna ofiolitna zona — unutrašnja paleozojska zona i na krajnjem sjeveroistoku unutrašnji dinarski pojas, kojemu se na sjevernoj strani prostire tek-

GEOMORFOLOŠKA KARTA

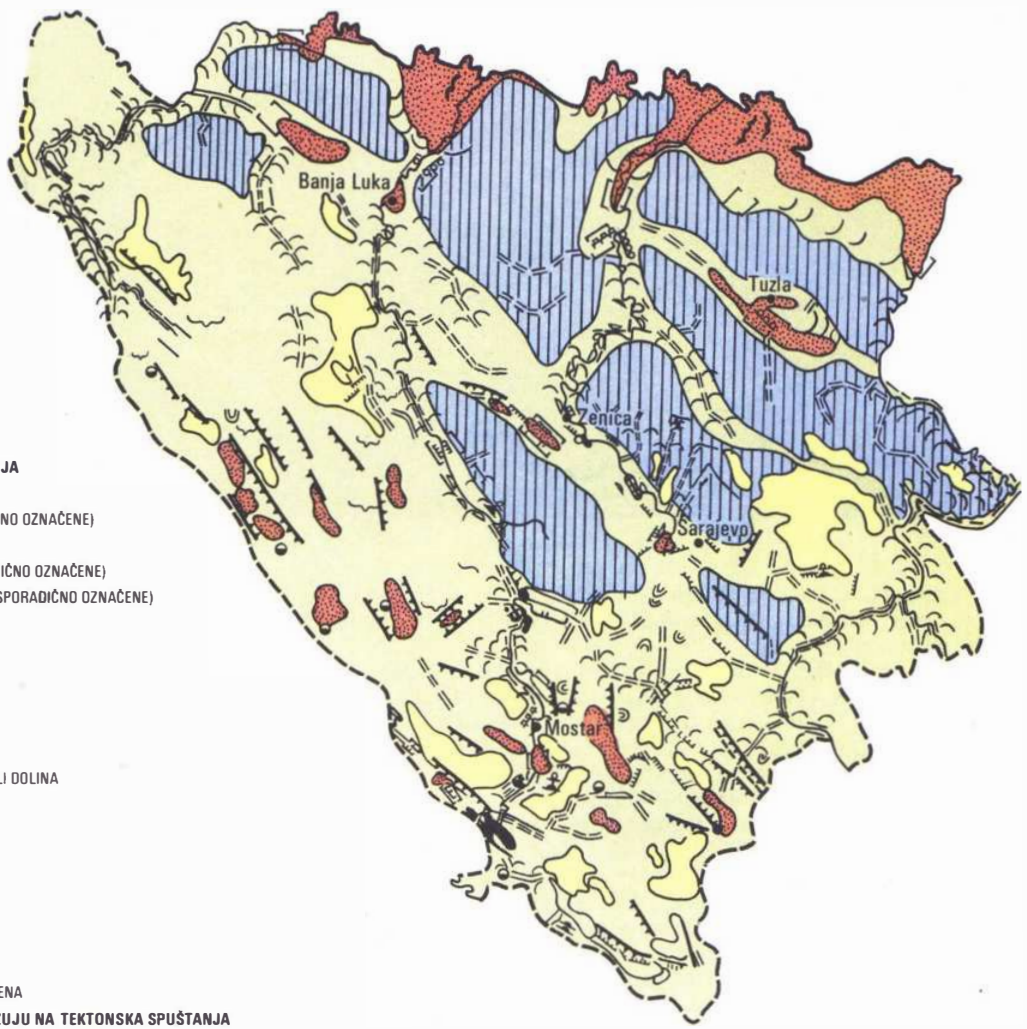

GEOMORFOLOŠKI ELEMENTI KOJI UKAZUJU NA TEKTONSKA IZDIZANJA

- EROZIONE TERASE (SPORADIČNO OZNAČENE)
- PEDIMENTI
- TERASE SA ČOKLOM (SPORADIČNO OZNAČENE)
- KONGLOMERATSKE TERASE (SPORADIČNO OZNAČENE)
- UREZANI MEANDERI
- IZRAZITO SUŽENE DOLINE
- VISEĆE DOLINE
- KONVEKSNE PADINE
- VISEĆE PEĆINE – POLIFAZNE
- VISEĆA VRELA
- NESAGLASNI UZDUŽNI PROFILI DOLINA
- POLIFAZNE UVALE
- POLIFAZNE VRTAČE
- POLIFAZNE SLIJEPE DOLINE
- POLIFAZNI PONORI
- JAKO RAŠČLANJENI TERENI
- POLIFAZNI CIRKOVI
- POLIFAZNI VALOVI
- STUPNJEVIT RASPORED MORENA

GEOMORFOLOŠKI ELEMENTI KOJI UKAZUJU NA TEKTONSKA SPUŠTANJA

- AKUMULATIVNI RELJEF
- AKUMULATIVNE TERASE (SPORADIČNO OZNAČENE)
- PROŠIRENE DOLINE
- POGREBENE FOSILNE TERASE I PEDIMENTI
- SLOBODNI MEANDERI
- KONKAVNE PADINE
- POTOPLJENE VRTAČE I UVALE

GEOMORFOLOŠKI ELEMENTI KOJI UKAZUJU NA LINEARNE DEFORMACIJE

- PRAVOLINIJSKI DIJELOVI DOLINA – KOLJENASTO SKRETANJE DOLINA
- KRSTAST PLAN DOLINA I NJIHOVIH PRITOKA
- PRAVOLINIJSKI DENUDACIONI ODSJECI

GEOMORFOLOŠKI ELEMENTI KOJI UKAZUJU NA SLOŽENE TEKTONSKE DEFORMACIJE

- URAVNJENE ILI TALASASTE POVRŠI KOMPLEKSNO DENUDACIONOG PORIJEKLA

Snimio Č. Šilić

KREDNE KARBONATNO-KLASTIČNE NASLAGE LEBRŠNIKA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI

tonski rov Save te nekoliko unutrašnjodinarskih horstova. Prema istom autoru, na teritoriji BiH protežu se samo Dinaridi sa dva jasno diferencirana dijela: eugeosinklinalom u sjeveroistočnoj polovini i miogeosinklinalom u jugozapadnom dijelu.

Antiformna struktura planina

Sve planine u prostorima bila i polja, površi i brda, humina i rudina te djelimično na terenima Starovlaško-raške visije (Grmeč, Srnetica, Lunjevača, Šator, Staretina, Vran, Čvrsnica i dr.), kao i one uz granično područje sa SR Hrvatskom (Ilica, Dinara i dr.), imaju uglavnom strukturu antiformi: antiklinala, horstova ili navlaka. U osnovi istu strukturu imaju i planine što se nastavljaju u jugoistočnom pravcu preko Neretve (Prenj, Velež, Crvanj, Bjelašnica, Sniježnica i dr.) te krečnjačko-dolomitni masivi i hrbati s bilima i grebenima u produženju bosanskih škriljavih planina (Bjelašnica, Visočica, Treskavica, Zelengora, Maglić, Jahorina sa Trebevićem i dr.). Površi oko njih, usječene u krečnjacima i dolomitima, imaju u genetskom pogledu kraško-koroziono obilježje.

Na sedimentno-metamorfnom supstratu rasprostiru se gorski masivi i hrbati (grebeni i bila): Vranica, Kruščica, Zec, Bitovnja, Komar, Radovan (sve u prostoru bosanskog škriljavog gorja) te gorsko-dolinski prostor u donjem dijelu sliva Drine između Foče i Goražda. I ove su planine, odn. hrbati, u strukturnom pogledu antiforme: horstovi, horst-antiklinale, antiklinale, antiklinoriumi te mjestimično i navlake. Hrbati i masivi rasprostiru se i po tzv. magmatsko-sedimentnom kompleksu, pretežno u serpentinskoj zoni Bosne i u tzv. dijabaz-rožnjačkoj formaciji trijaske i jurske starosti (Uzlomac, Borja, Ozren, Konjuh). Tu su veoma razvijene doline i riječna mreža.

Na jursko-krednom flišu rasprostiru se planine: Lebršnik, Čemerska i Vučja planina i dr., te gorsko-dolinski teren od Vlašića do Banjolučke kotline. Na paleogenom flišu rasprostiru se planine u sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni (Majevica, Vučjak, Kozara i dr.); to su u strukturnom pogledu također antiforme: antiklinale, horst-antiklinale, antiklinoriumi i djelimično navlake. Na istom supstratu u jugozapadnoj Bosni i cijeloj Hercegovini razvijene su negativne forme reljefa: kotline, doline i polja u kršu.

Negativne forme reljefa

Najveći je broj kotlina diferenciranom erozijom usječen u tzv. molasama, naslagama kenozojske, pretežno neogene starosti. Kotline su ili otvorene, sa normalnom hidrografskom mrežom, ili zatvorene (»oaze u kršu«), koje su izložene ujezeravanju i poplavama za vrijeme jačih povodnja.

Polja u kršu (krška polja) nalaze se u zoni visokog krša (vanjski Dinaridi). Manji broj kotlina u tom prostoru usječen je u flišne naslage, a samo nekoliko ih je nastalo u okviru krečnjačko-dolomitnog stijenskog kompleksa na-

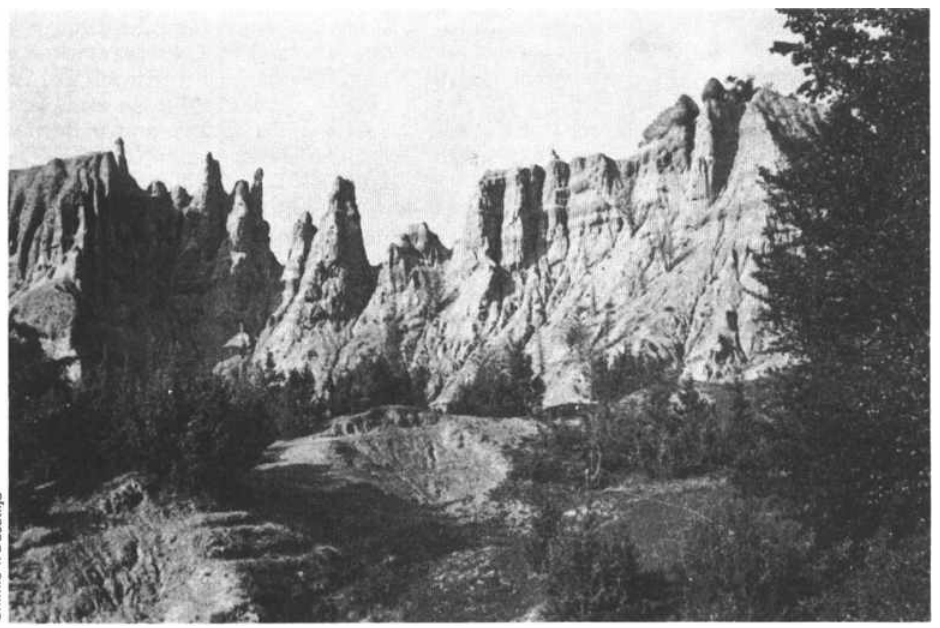

Snimio I. Bušatlija

PIRAMIDE U MOLASNIM SEDIMENTIMA KOD MILJEVINE

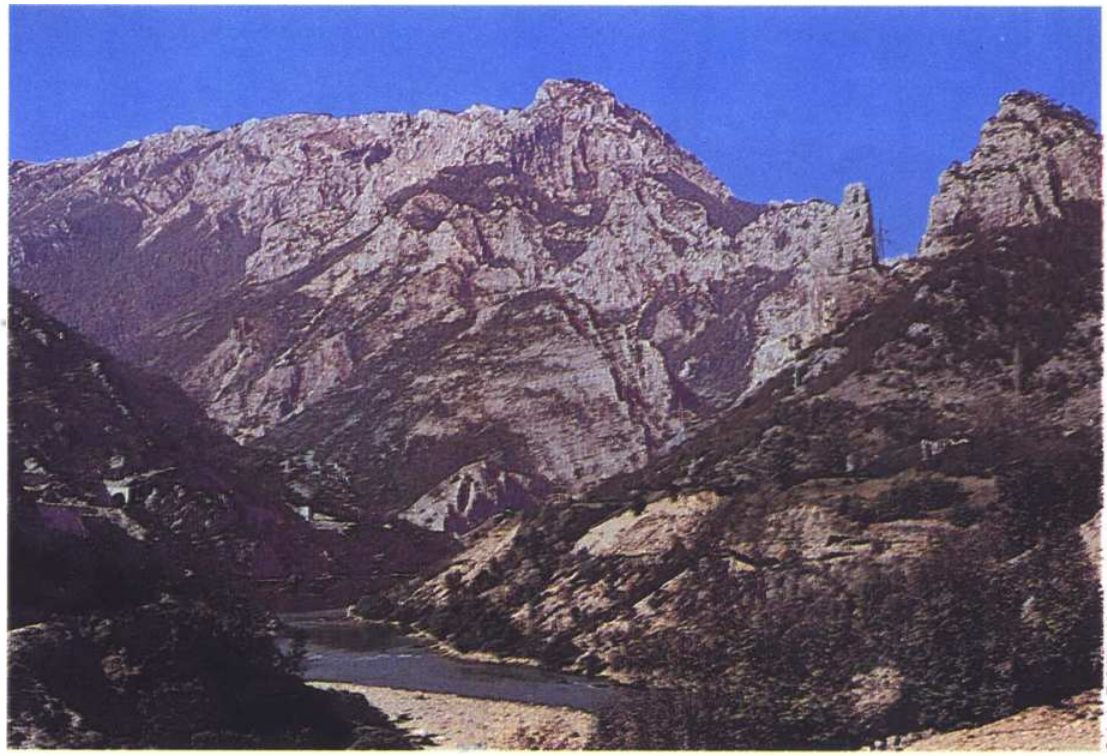

VAPNENAČKO-DOLOMITNE NASLAGE JURE I DONJE KREDE U KANJONU NERETVE IZMEĐU JABLANICE I DREŽNICE

Snimio T. Slišković

slaga: Dabarsko i Fatničko polje u paleogenom flišu, a Bosanskopetrovačko i Popovo polje u krečnjacima i dolomitima. Ostale kotline ulaze u sastav kompozitnih dolina BiH sastavljenih od molasnih naslaga neogene starosti i na njima je oblikovana fluvijalna morfoskulptura BiH polifaznih i polimorfnih obilježja.

Novija istraživanja pokazuju da je u prostoru »normalnih« nekrečnjačkih facija razvijen samo fluviodenudacioni reljef u seriji faza od gornjeg pliocena do danas. Tokom kvartara teritorij BiH iznad 1500 m zahvatila je glacijacija. Nesumnjivo je konstatovan gornjopleistoceni, glacijalni, egzaracioni i akumulacioni reljef na nizu planina: Vranici, Treskavici, Bjelašnici, Prenju, Veležu, Čvrsnici i dr. Glacijalna morfoskulptura se vezuje za fluvijalnu preko fluvio-glacijalne, a mjestimično se javlja i eolska pleistocena morfoskulptura (Mostarsko i Livanjsko polje). Najveća prostranstva na navlaci u visokom kršu i u zoni mezozojskih krečnjaka unutrašnjih Dinarida predstavljena su svim oblicima krša: ljutim, boginjavim, dubokim, zagaćenim, golim i dr., a razvijeni su i podzemni krški oblici (jame, pećine).

Na velikom prostranstvu BiH rasprostiru se tereni sa aluvijalnim naslagama koje su nastale raspadanjem stijena. Od tih nanosa izgrađene su aluvijalne ravni i akumulacione terase na mnogim rijekama. Kroz kvartar su se odigrale neotektonske, evstatičke i glacijalne promjene zbog kojih je reljef dobio nova obilježja te je u cjelini razmjerno mlad.

Hipsometrijske karakteristike reljefa BiH po podacima R. Gašparovića (rađeno prema listovima karte 1 : 500000, izd. Geografskog instituta JNA uz dopune 1971):

Dijapazon visina (m)	*Površine dijapazona (u mm²)* m = 1 : 500 000	*Površine dijapazona* (m = 1 : 1 km²)	% Ukupne površine	Stepeni od 360°
0— 200	29098	7270,00	14,22	51,19
200— 500	59224	14806,00	28,96	104,25
500—1000	66182	16545,50	32,36	116,49
1000—1500	42615	10653,75	20,83	74,98
1500—2000	7152	1788,00	3,50	12,60
iznad 2000	263	65,75	0,13	0,47
Ukupno	204516mm²	51129,00 km²	100,00	359,98°

Iz tabele se vidi da teren BiH pripada srednjem gorskom reljefu. Značajno je da je u morfografsko-morfometrijskom smislu dubina raščlanjenja najveća oko vododjelnice jadranskog i crnomorskog sliva, a stepen horizontalne raščlanjenosti najmanji je na krečnjačko-dolomitnim supstratima. Najveći nagibi terena su u klisurama i prelazima površi u visoke grebene, a najmanji po kotlinama i međugorskim depresijama. Egzodinamika tokom kvartara nije znatno ublažila opštu tendenciju vertikalnih diferenciranih gibanja reljefa.

PROSJEČNE GODIŠNJE TEMPERATURE ZRAKA

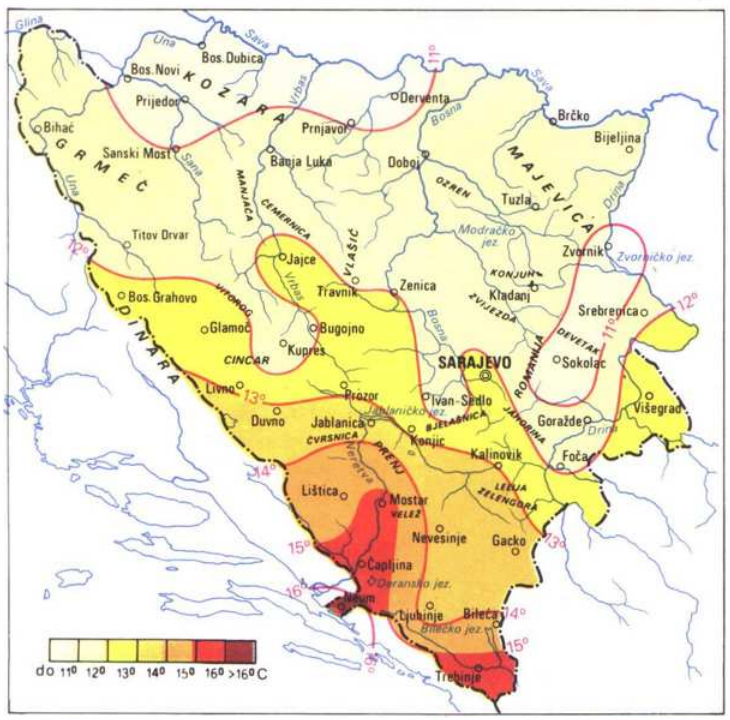

Klima. Na klimu BiH utiče više faktora: geografska širina, reljef, koji ima pretežno planinski karakter, zatim

LIT.: *J. Cvijić*, Geomorfologija, I i II, Beograd 1926; *B. Ž. Milojević*, Jugoslavija, Beograd 1958; *J. Roglić*, Prilog poznavanju glacijacije i evolucije reljefa planina oko srednje Neretve, Geografski glasnik, 1960, 21; *I. Bušatlija*, Morfostrukturne i morfoskulpturne karakteristike reljefa BiH, IX kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1972. I. Bja.

blizina toplog Mediterana sa njegovim rubnim morima i kontinentske mase, prije svega evroazijsko kopno i dr. Zbog toga su ovdje zastupljeni tipovi primorske i kontinentske klime, odn. prelazni i specijalni tipovi sa odlikama jednog i drugog osnovnog tipa. BiH, klimatski izvanredno interesantna oblast, predstavlja prelazno područje u kojem se sudaraju i prepliću mediteranski i kontinentski uticaji, pa se na relativno malom prostoru može naći čitav mozaik klimatskih tipova. Tamo gdje se osjećaju morski uticaji, u izrazitom ili izmijenjenom obliku, javljaju se specijalni tipovi sredozemne klime (tzv. jadranska klima i izmijenjena jadranska klima). U skladu sa reljefnim uslovima, u unutrašnjosti BiH razlikuje se više tipova kontinentske klime: na sjeveru tzv. umjerenokontinentska ili srednjoevropska, u brdovitim predjelima koji su ispresijecani dolinama i kotlinama pretplaninska, zatim klima kraških polja, jadranska i izmijenjena jadranska klima, te planinska i alpska klima.

Mozaik klimatskih tipova

Predjeli umjerenokontinentske klime. Ova klima zahvata predjele sjeverne Bosne, tj. Posavinu i Semberiju, kao i doline srednjih tokova rijeka koje se ulivaju u Savu. Iako su ovi predjeli peripanonski, uticaj sa sjevera je dosta ublažen brdovitošću i šumovitošću predjela te čestim prodorima ciklona sa zapada. Ljeta su topla. Prosječna temperatura vazduha najtoplijeg mjeseca (jula) svuda je između 20 i 22 °C, dok su zime većinom umjereno hladne. Prosječna temperatura najhladnijeg mjeseca (januara) kreće se od – 1 do – 2 °C. Godišnje kolebanje temperature je znatno (21—24 °C), što ukazuje da ovi predjeli imaju jače izraženu kontinentsku klimu. Prosječna godišnja temperatura je viša od 10 °C. Jeseni i proljeća su približno jednako topla. Najtoplija područja su u Semberiji, a najhladnija u zapadnoj Posavini. Ljeti temperatura vazduha može prilično porasti i dostići apsolutne vrijednosti iznad 40 °C. Zimske apsolutne temperature mogu dostići – 35 °C. Padavine su uglavnom ravnomjerno raspoređene tokom godine (relativno kolebanje je oko 5%). Godišnja visina padavina se kreće od 1500 (na zapadu) do 700 mm (na istoku). Semberija i dolina rijeke Drine su najsušniji predjeli u BiH. Najviše padavina se izluči kada su i najpotrebnije kulturama (maj—juni). Snježni pokrivač traje 1 do 1,5 mjesec. Insolacija je umjerena (1800—1900 časova godišnje). Vjetrovi su rijetki i slabi. Dominira vjetar iz sjevernog i sjeverozapadnog pravca pod imenom sjeverac. Predstavnik ovog tipa klime je područje Banje Luke.

Predjeli pretplaninske klime. Predjeli između planina, tj. kotline i doline kojima otiču vode pritoka glavnih bosansko-hercegovačkih rijeka, kao i brežuljkasta područja, imaju klimu koja se prilično razlikuje i od umjerenokontinentske klime na sjeveru i od planinske klime na većim visinama. Povoljnije termičke prilike određene manjim širinama izmijenjene su zbog ispresijecanosti reljefa, nadmorske visine (390—750 m), otvorenosti prema sjeveru, a donekle i zbog šumskog prostranstva. Zime su u prosjeku nešto hladnije (od – 2 do – 4 °C) od zima u umjerenokontinentskoj klimi, a i duže traju, što zavisi od lokaliteta (kotline imaju nepovoljnije zimske uslove od dolina, padina i terasa). Kako su zime obično bez vjetra, niske temperature, kad ih ima, sa lakoćom se podnose. Ljeta su ovdje umjereno topla (od 18 do 20 °C) i ne traju dugo. Godišnje kolebanje temperature se kreće između 20 i 24 °C, sa nekim izuzecima gdje može biti i veće. Prosječna godišnja temperatura je niža od 10 °C. Jesen je toplija od proljeća. Maksimalne godišnje temperature ne prelaze 40, a minimalne – 30 °C. Godišnja visina padavina iznosi 750—1000 mm. Padavine su ravnomjerno raspoređene. Snježni pokrivač traje u prosjeku 1—2 mjeseca. Predstavnik ovog tipa klime je područje Sarajeva.

Klima kraških polja. Kraška polja BiH imaju svoju posebnu klimu (kraška polja čija visina prelazi 1000 m imaju planinsku klimu). Zimi se u ovim poljima nesmetano taloži hladan vazduh koji se spušta niz planinske strane. Ipak, zime u prosjeku nisu tako hladne (od – 1 do – 2 °C), kao što to mogu biti u kotlinama predjela pretplaninske klime. Razmjerno dosta visoka zimska temperatura ovih

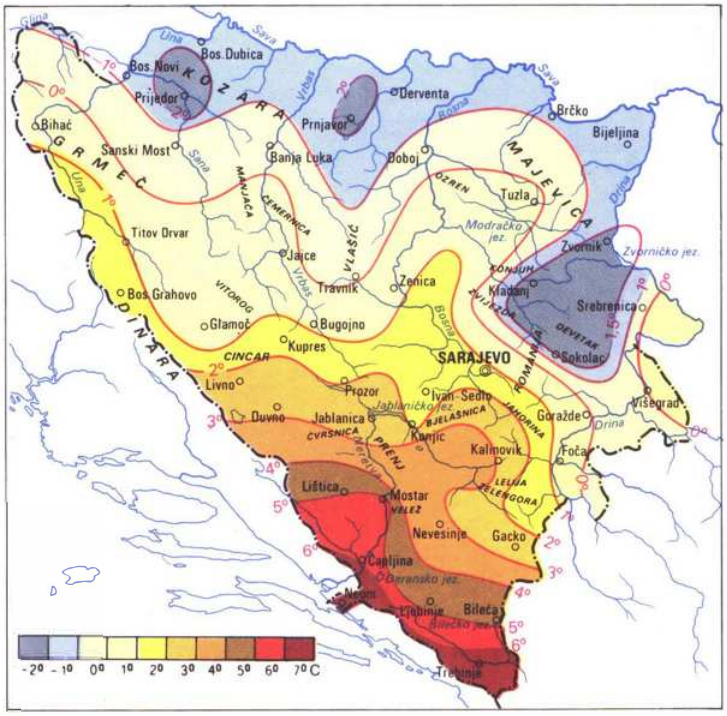

PROSJEČNE JANUARSKE TEMPERATURE ZRAKA

polja i pored prilične nadmorske visine, posljedica je uticaja Jadranskog mora u ovom dijelu godine. Ljeta su umjereno topla (18—20 °C), žege su rijetke. Godišnje kolebanje temperature je oko 20°, dok se prosječna godišnja temperatura vazduha kreće između 8 i 10 °C. Apsolutni minimum temperature je – 27 °C, a apsolutni maksimum 35 °C. Ova se polja u ljetnom periodu nalaze pod jakim uticajem azorskog anticiklona pa su ljeta vedra i sunčana (insolacija traje više od 2000 časova godišnje). Padavina ima najviše u jesen i zimu; godišnja visina iznosi 1100—1800 mm. Polja se, naročito zimi, odlikuju hladnim vjetrovima iz sjevernog pravca, koji stvaraju smetove i otežavaju saobraćaj. Predstavnik ovog tipa klime je Livno.

Predjeli jadranske klime. Ova klima obuhvata područje bosanskohercegovačkog primorja (dužina njegove obale

PROSJEČNE JULSKE TEMPERATURE ZRAKA

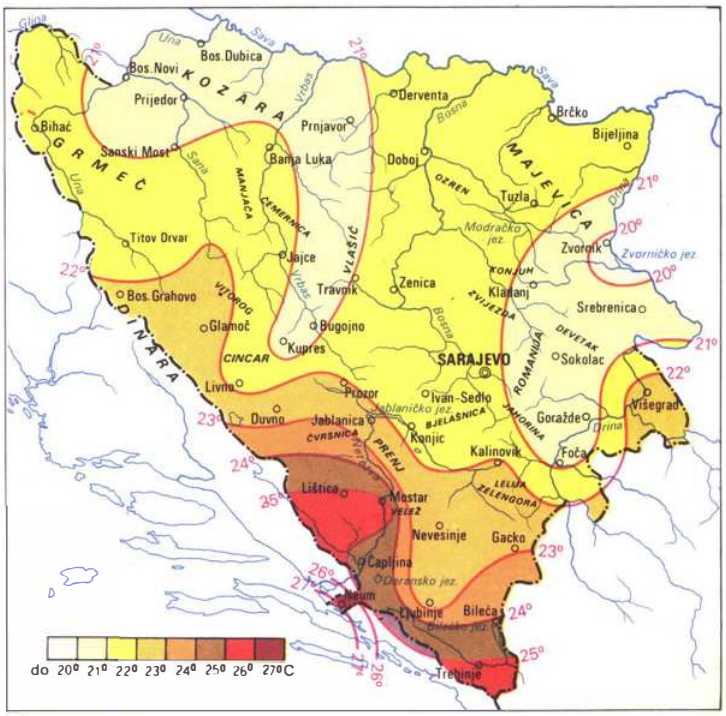

PROSJEČNE GODIŠNJE RELATIVNE VLAŽNOSTI ZRAKA

iznosi oko 25 km) kao i predjele niske Hercegovine. Na pojedinim mestima, naročito dolinom Neretve, ova klima zalazi i dublje u kopno, do iza Mostara, kao i u bočna polja. Ona nema potpuno odlike sredozemne klime, jer je Jadransko more uvučeno duboko u kopno između Apeninskog i Balkanskog poluostrva i tako je znatno izloženo kontinentskim uticajima. Ova klima je obilježena vrelim i suvim ljetima (24—27 °C) i blagim zimama (5—7 °C). Godišnje kolebanje temperature je obično manje od 20 °C. Prosječna godišnja temperatura je 14—16 °C. Jesen je toplija od proljeća (2—4 °C). Mjesta u niskoj Hercegovini su nešto hladnija, ali maksimalne temperature su ovdje više od 45 °C (u Mostaru je zabilježena maksimalna temperatura od 46,2 °C). Na obali one nikad ne prelaze 40 °C. Minimalne temperature dostižu vrijednost od – 10 °C. Raspored padavina je veoma ne-

PROSJEČNE GODIŠNJE PADAVINE

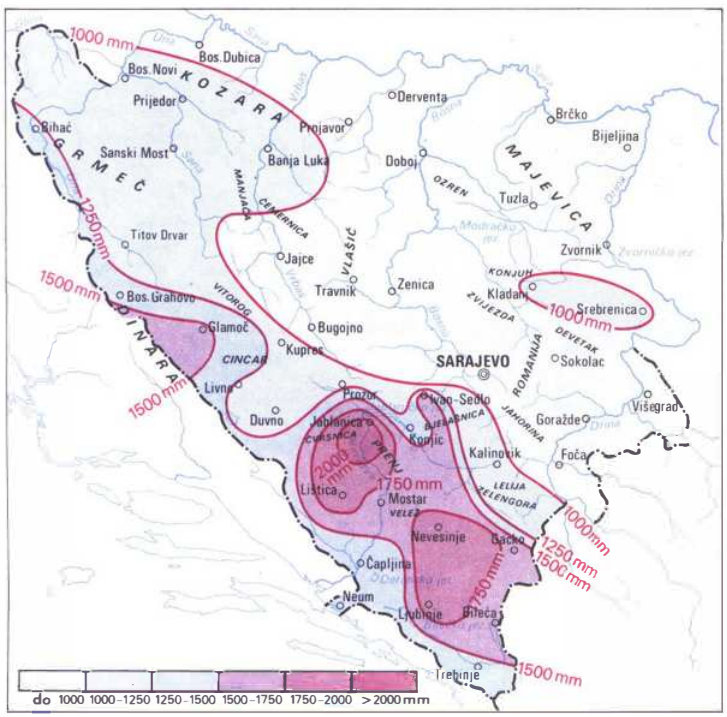

povoljan, što potvrđuje i relativno kolebanje (11—15%), ali je godišnja visina padavina prilična (1100—1500 mm). Najviše kiše padne u jesen i zimu, najmanje ljeti. Suše traju 3—5 mjeseci. Najsuvlji mjesec ima 30 do 50 mm padavina. Snijeg je rijetka pojava. Insolacija je ovdje velika. Na primorju ona iznosi preko 2700 časova godišnje, dok je u unutrašnjosti manja (2300—2500 časova). Glavni vjetrovi na Primorju su bura i jugo, zmorac i burin. Bura i jugo su pretežno zimski vjetrovi. Prvi je hladan i suv, drugi topao i vlažan. Zmorac i burin duvaju samo ljeti pri lijepom vremenu. Zmorac ima rashlađujuće dejstvo. Dalje od obale, uticaj zmorca i burina se ne osjeća, ali može duvati danik i noćnik. Česta je i bura. Predstavnik jadranskog tipa klime je Čapljina (kontinentska varijanta).

Predjeli izmijenjene jadranske klime. Izmijenjen oblik jadranske klime zahvata predjele dublje u kopnu, gdje još dopiru oslabljeni morski uticaji (naročito prodiru dolinom Neretve, čak do iza Konjica). Ovaj tip klime odlikuje se još toplim, mjestimično i vrlo toplim ljetima (20—24 °C), ali manje blagim zimama (0—5 °C). Ljetnje žege mogu biti nesnosne. Mrazevi su češći nego u predjelima jadranske klime. Prosječna godišnja temperatura se kreće od 11 do 14 °C, dok je njezino godišnje kolebanje umjereno (18—20 °C). Apsolutni minimum temperature može dostići vrijednost od – 15, a apsolutni maksimum 40 °C. Raspored padavina je isti kao i kod jadranske klime, samo je godišnja visina veća (do 2000 mm). Osim toga, ljeta nisu tako suva. Najsuvlji mjesec ima 40—50 mm ili više padavina. Snijeg je češći, ali kiše dominiraju. Relativno kolebanje je prilično (iznad 10%). Oblačnost je umjerena, te je klimat prilično sunčan (insolacija iznosi više od 2000 časova godišnje). Vjetrovi su najčešći u zimskom periodu. Dominiraju oni iz sjevernog pravca. Predstavnik ovog tipa klime je Konjic.

Predjeli planinske klime. Planinska klima kao tip kontinentske klime zauzima veliki dio BiH. Odlikuje se svježim i kratkim ljetima (najtopliji mjesec ima srednju temperaturu vazduha nižu od 18 °C), a dugim, hladnim i snježnim zimama (obično najmanje tri zimska meseca imaju srednju temperaturu ispod 0 °C, od kojih najhladniji ima nižu od – 3 °C). Godišnje kolebanje temperature nije veliko i u tom je pogledu planinska klima slična jadranskom tipu klime. U kotlinama se javljaju temperaturne inverzije koje remete normalan raspored vegetacije. Takva mjesta su poznata kao mrazišta; jedno se od njih nalazi na planini Igman, gdje je izmjerena minimalna temperatura od – 43,5 °C (25. I 1963). To je do sada najniža zabilježena temperatura u Jugoslaviji. Apsolutni maksimum temperature može dostići 30 °C. Visina padavina je iznad 1200 mm. Snježne padavine su naročito obilne i dugo se zadržavaju. Predstavnik ovog tipa klime je Igman (1250 m).

Predjeli alpske klime. Predjeli čija je nadmorska visina 1700 m ili viša imaju pravu alpsku klimu. Za razliku od planinske, alpski tip klime se odlikuje vrlo dugim i hladnim zimama sa veoma mnogo snijega koji se zadržava do ljeta, a ponegdje i preko cijele godine. Najmanje 6 mjeseci srednja je temperatura ispod 0 °C, a najhladniji (januar) ima nižu od – 6 °C. Ljeta su kratka i hladna. Najtopliji mjesec (juli) ima srednju temperaturu 10 °C ili nižu. Godišnje kolebanje temperature je umjereno (manje od 20 °C), dok je prosječna godišnja temperatura niža od 5 °C. Termički režim ovih predjela je istovjetan kao u tundrama, pa ih zbog toga nazivaju »planinska tundra«. Padavina ima dosta u svako godišnje doba. S tim u vezi je oblačnost i insolacija. Ovi predjeli se odlikuju jakim i čestim vjetrovima, koji mogu dostići i orkansku jačinu. Predstavnik tog tipa klime je Bjelašnica (2067 m). R. Mvić.

LIT.: *Ph. Ballif,* Organisation du service météorologique en Bosnie-Herzégovine, et résultats des observations relatives à la pluie, Paris 1900; *J. Moscheles,* Das Klima von Bosnien und der Herzegovina. Zur Kunde der Balkanhalbinsel, Sarajevo 1918; *M. Vemić,* O klimi Bosne i Hercegovine, III kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1954; *V. Lučić,* Rezultati mjerenja intenziteta sunčanog zračenja u nekim mjestima Bosne i Hercegovine, Geografski pregled, Sarajevo 1964—65; *R. Milo-*

OSNOVNA RIJEČNA MREŽA

savljević, Neke karakteristike relativne vlažnosti u Bosni i Hercegovini, ibid., 1976; *isti,* Prikaz i analiza pritiska vodene pare (apsolutne vlažnosti) iznad Bosne i Hercegovine, ibid., 1979.

Vode. Bosanskohercegovački riječni tokovi hidrografski pripadaju slivovima Crnog i Jadranskog mora. Okosnica crnomorskog sliva je Sava kojoj pritiču gotovo svi veći tokovi. Jedina je direktna pritoka Jadranskog mora Neretva. Jadranskom moru hidrografski gravitira još i prostor kraških polja (4400 km²), iako nema direktnu hidrografsku vezu sa Jadranom. Vode kraških polja najčešće, poslije dugog podzemnog toka, izbijaju u izvorima i izdanima u priobalju ili u samom moru kao vrulje. Razvođe između slivova Jadranskog i Crnog mora je neodređeno u prostoru krečnjačkih stijena.

BiH pripada umjereno vlažnim oblastima. Na njezinu području izluči se godišnje prosječno nešto više od 61,5 milijardi m³ padavinske vode; od te količine slije se u tokove BiH oko 43 milijarde m³. Najviše vode pritiče pretežno u vlažnijem — hladnijem dijelu godine. U toplijem dijelu godine na svim se tokovima dotican je jako smanjuje pa u periodu juli—septembar proticaj iznosi samo 9,5% njihova prosječnog godišnjeg proticaja.

Crnomorski sliv. Sava teče sjevernom granicom BiH na dužini od 355 km. Tok Save je nisko položen te joj dotiču gotovo sve veće rijeke BiH (Una sa Sanom, Vrbas, Ukrina, Bosna, Drina); pod njihovim se uticajem i uspostavlja režim Save u ovom dijelu njenog toka. Sava u prosječno vlažnoj godini prima sa teritorije BiH oko 940 m³/s vode, što iznosi oko 50% njenog prosječnog godišnjeg proticaja. Podaci o godišnjem kretanju vodostaja pokazuju da Sava i sve njene veće pritoke iz BiH imaju u osnovi gotovo istovjetan nivalno-pluvijalni režim. Maksimalni su vodostaji u aprilu, kada se intenzivno otapa snijeg.

Izuzetak je jedino rijeka Bosna, koja ima maksimalna vodostanja u martu, iako i ona ima izrazito visoke vodostaje u aprilu, što je takođe posljedica uticaja nivalnog činioca. Najniži su vodostaji na Savi i njenim pritokama u BiH u avgustu i septembru. Režim rijeka sliva Save ovdje se formira prvenstveno pod uticajem klimatskih prilika. Godišnja raspodjela padavina uslovila je podjelu hidrološke godine na dva nejednako duga perioda: na duži, vlažniji period, koji na Savi i pritokama traje

GODIŠNJI HOD VODOSTAJA NA SAVI I NJENIM GLAVNIM PRITOKAMA IZ BiH

Mjesec	*Sava (Brčko)*	*Una (Bosanski Novi)*	*Vrbas (Razboj)*	*Bosna (Doboj)*	*Drina (Zvornik)*
I	321	128	133	68	113
II	336	146	137	89	111
III	389	142	150	97	133
IV	396	163	161	92	157
V	312	125	143	75	152
VI	219	96	131	54	103
VII	212	53	99	26	55
VIII	21	25	79	5	24
IX	24	27	71	0	24
X	67	46	74	10	38
XI	352	121	106	47	89
XII	314	143	133	66	117

PROSJEČNI GODIŠNJI VODOSTAJ NA VEĆIM RIJEKAMA

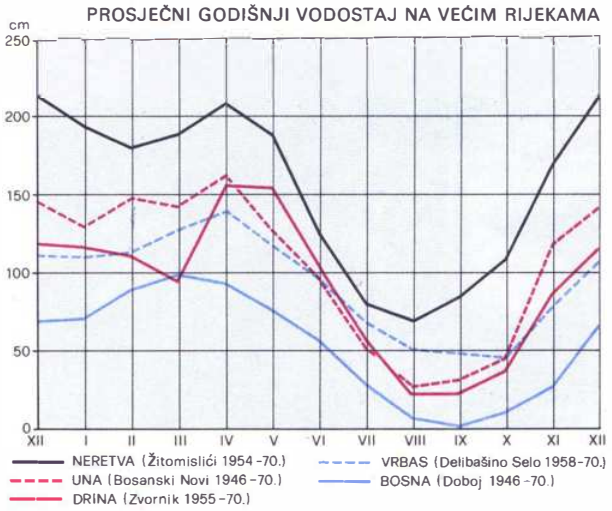

DOLINA VRBASA, nizvodno u blizini Jajca

Snimio D. Griesbach

sedam mjeseci (od oktobra do maja) i kraći, sušni period (od maja do konca septembra). Pod uticajem nivalnog činioca, u slivu Save svi tokovi imaju visoke vodostaje u proljetnim mjesecima, što nije u skladu sa godišnjom raspodjelom padavina. Prosječni godišnji proticaj Une kod Bosanskog Novog iznosi 220 m³/s, Vrbasa kod Delibašina Sela 110 m³/s, Bosne kod Modriče 206 m³/s, a Drine kod Višegrada 332 m³/s.

Najrazvijeniji je hidrografski sistem Drine. Njen sliv zahvata 19570 km², od toga BiH pripada 7200 km² ili 36,8%. Od sastavaka Pive i Tare Drina sa teritorije BiH prima Sutjesku, Bistricu, Osanicu, Praču, Žepu, Drinjaču, Sapnu, Lokanjsku rijeku i Janju s lijeve strane, a Ćeotinu, Lim, Rzav i Jadar s desne (tokovi Ćeotine, Lima i Rzava samo dijelom pripadaju BiH). Rijeka Bosna čitavom površinom sliva (10460 km²) pripada Bosni. Ukrina ima sliv od 1500 km². To je manji tok, razgranatog izvorišta, koji teče pobrđima između donjih tokova Bosne i Vrbasa. Pored izvorišnih krakova (Velika i Mala Ukrina) čine je još i tokovi Manastirke, Berovice, Kamenice, Mrke i Jelove rijeke. Sliv Vrbasa zahvata oko 6130 km²; kraški karakter pojedinih prostora sliva otežava utvrđivanje njegove stvarne površine. Najvećim dijelom svoga toka Vrbas protiče tipično planinskim prostorima iz kojih prima brojne pritoke. Una svojim slivom zalazi i u SR Hrvatsku (dijelovi Male Kapele i Plješivice). Ukupna površina sliva je oko 9640 km². Ako se izuzme njena najveća pritoka — sastavnica Sana, Una ima malo većih pritoka.

Drina: Najrazvijeniji hidrografski sistem

Sve pritoke Save sa teritorije BiH imaju polimorfne, poligenetske i polifazne doline. Sve pritoke ka Savi teku velikim padom, te imaju znatan hidroenergetski potencijal.

Jadranski sliv. Zbog preovladajuće krečnjačke građe u prostoru jadranskog sliva do mora se probija samo Neretva. Njen sliv zahvata 9800 km², što iznosi oko 19,2% teritorije BiH. U reljefno zatvorenim kraškim poljima Hercegovine i zapadne Bosne javljaju se tokovi koji nestaju u ponorima.

UNA KOD BIHAĆA

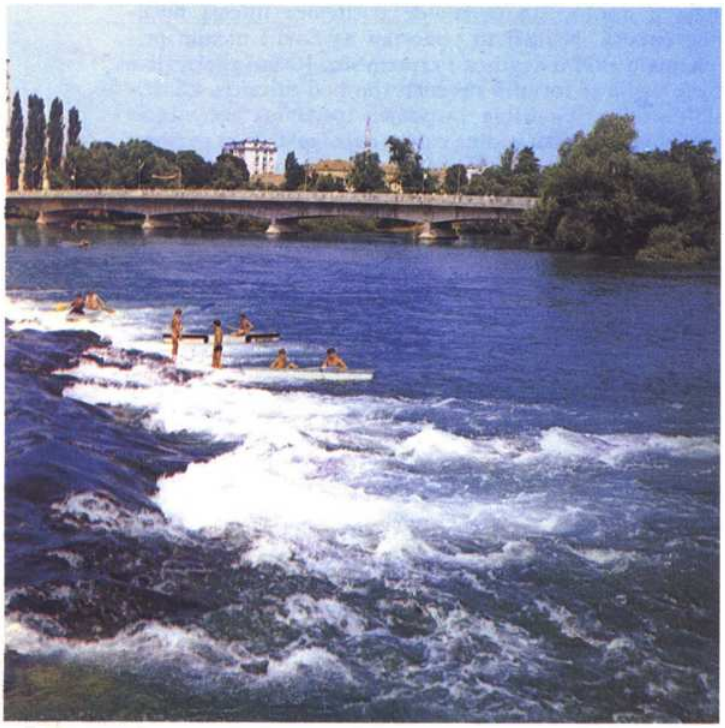

Snimio I. Bešić

U istočnoj Hercegovini vode podzemno otiču od visoko položenog Gatačkog i Nevesinjskog polja do Jadranskog mora. Najveći tok Nevesinjskog polja je Zalomska rijeka; njena je dužina oko 42 km, a prosječni proticaj oko 30 m³/s. Vode Nevesinjskog polja podzemno gravitiraju i Neretvi. U Gatačkom polju Mušnica je najznačajniji tok; duga je oko 22 km, a prosječni proticaj iznosi oko 29 m³/s. Vode iz Gatačkog polja dotiču u sistem Trebišnjice; podzemno doticanje se vrši direktno na vrelima u Bileći i posredstvom Dabarskog i Fatničkog polja. U Dabarskom polju najveći su tokovi Opačice i Vrijene, a u Fatničkom — Fatnička rijeka, povremeni slabiji tok. U Popovom polju teče rijeka Trebišnjica, poslije Neretve najveći tok Hercegovine.

U kraškoj zapadnoj Hercegovini kraških polja je manje, pa su i tokovi rjeđi. U Mostarskom blatu najveći su tokovi Lištice i Ustiprače (u sušnom periodu održi se samo Lištica). Širi prostor Ljubuškog polja odvodnjava sistem tokova Tihaljina—Mlade—Trebižat koji direktno završava u Neretvi nizvodno od Čapljine. Dužina ovog složenog toka je oko 50 km. BiH pripada i jedan dio Imotskog polja, čiji je osnovni tok Vrlika, dug oko 20 km.

Glavni vodeni tok Hercegovine je Neretva. Izvorištem je zašla u prostore središnje Bosne, u podgorinu Lelije

Neretva: Glavni vodeni tok Hercegovine

i Zelengore. U gornjem i jednim dijelom u srednjem svom toku ona teče dolinom u kojoj se naizmjenično smjenjuju uzine i proširenja. U ovom prostoru Neretva odvodnjava izrazito planinska područja pa se do Konjica i nizvodnije prema Mostaru u njenom režimu ne javljaju nikakva suštinska obilježja koja nisu karakteristična i za rijeke crnomorskog sliva, tj. Neretva ima nivalno-pluvijalni hidrografski režim. Neretva je poslije Drine najjači tok BiH.

U prostoru kraških polja zapadne Bosne tokovi su kao i u Hercegovini bez direktnog oticanja u more. Izuzimajući granične oblasti prema crnomorskom slivu, gdje postoje podzemne veze sa izvorištima Une i Vrbasa, najveći je dio ovog prostora u slivu Jadranskog mora, prvenstveno posredstvom Cetine. Zbog nesrazmjere u doticanju i oticanju vode, sva polja zapadne Bosne su podložna plavljenju. Poplave zahvataju ograničen prostor. Zajednička je osobenost prostora polja zapadne Bosne da sva imaju povremene i stalne tokove; sve su to mali tokovi koji jedino u povodnju, u vrijeme intenzivnih kiša, imaju obilje vode. U sušnom periodu jako oslabe ili sasvim presuše. U Kupreškom polju obrazovali su se hidrografski sistemi Donje i Gornje Mrtvice te Mioče, a u Vukovskom polju Vođenice. U Glamočkom su polju Jaruga, Kriva Jaruga, Ribnjak, Vrba, Busija i Hrast; i ovo su slabi tokovi koji jedino u povodnju ojačaju, dok se u ljetnom periodu jedva održavaju. U Livanjskom polju, u dijelu koji se naziva Ždralovac, teče rječica Jaruga. U topografski višem dijelu Livanjskog polja, u Plovučkoj kotlini, razvila se Plovuča, koja je najveći tok ovoga polja. U jugoistočnom dijelu Livanjskog polja u prostoru Buškog blata (sada jezera) nastali su tokovi Ričine i Golinjevskog (Golijevskog) potoka. Buško jezero ima danas vještački hidrografski režim. Duvanjskom polju dotiču Šujica i Ričina. Sa oboda polja njihovim tokovima pritiče više povremenih tokova, od kojih su nešto veći Vrbica, Vučica i Segata. Na kraju jugozapadnog dijela polja su tokovi Studenog potoka i Miljacke.

Jezera. Za razliku od bogatstva u rijekama, BiH ima malo većih jezera. Najveće je Boračko jezero, jugoistočno od Konjica, u istočnoj podgorini Prenja. Drugo je po veličini Blidinjsko jezero u Dugom polju. U donjem toku Neretve, u deransko-svitavskom prostoru, nastala su jezera koja, zavisno od vodostaja na Neretvi, povremeno zahvataju velika prostranstva, a povremeno se svode na malu površinu. Mnoga se jezera nalaze u najvišim planinskim prostorima BiH. Najčešće su to visokoplaninska glacijalna jezera. Najviše ih ima u središnjoj planinskoj oblasti Bosne i u planinskim prostorima istočne i jugoistočne Bosne (na Čvrsnici, Treskavici, Zelengori, Volujaku i dr.). Na Uni i Plivi nastala su travertinska jezera. Na Uni ih ima više, na Plivi su najveća Gornje i Donje jezero (kod Jajca). Vještačka jezera izgrađena su na Vrbasu, Drini, Neretvi i Trebišnjici. Sva su ova jezera veća od prirodnih jezera.

Foto-teka IV Skupštine SRBiH

VODOPAD KRAVICE KOD LJUBUŠKOG

Izvori i vrela. BiH ima obilje izvora i vrela. Oni se sreću u svim njenim dijelovima. Najviše ima pukotinskih i kontaktnih izvora. U kraškim područjima, osobito u prostorima kraških polja, javljaju se snažna vrela. Neka od njih svojom vodom obrazuju rijeke (Bosnu, Trebišnjicu, Plivu, Bunu i Bregavu). Mnogi su izvori mineralni. Najviše ima kiseljaka, i to u središnjim planinskim prostorima. Najpoznatije su mineralne vode Popratnica (Kakanj), Ljubina (Srednje), Kula (Gornji Vakuf), Fojnica (Kiseljak), Slanac (Donji Vakuf), Busovača, Gornje vrelo (Žepče) i Kiseljak (Blažuj—Sarajevo). Termalne su vode u Kraljevoj Sutjesci, Kaknju, Fojnici, Olovu, Ilidži, Gradačcu, Teslići, Banjoj Luci, Tuzli i dr. Najvišu temperaturu ima sumporoviti izvor Ilidža kod Sarajeva (58 °C). Vode kiseljaka i druge mineralno-termalne vode koriste se kao mineralna voda za piće i kao ljekovite vode u lječilištima.

Privredni značaj. Veliki je privredni značaj voda BiH. Procjenjuje se da energetski potencijal većih rijeka premaša 20 milijardi kWh u prosječno vlažnoj godini. Velikom energetskom potencijalu doprinosi obilje padavina i složen reljefni sklop BiH. Kompozitni karakter riječnih dolina omogućuje izgradnju vještačkih akumulacija koje

JABLANIČKO JEZERO

su višestruko korisne — njima se otklanjaju nepovoljnosti režima rijeka, one obezbjeđuju dovoljno vode za potrebe sve razvijenije privrede BiH i osnova su njenog hidroenergetskog potencijala. Vještačke akumulacije doprinose i razvoju turističke privrede.

Rijeke i jezera BiH, u pogledu kvaliteta vode, predstavljaju značajnu komponentu turističke privrede. Sa izuzetkom rijeke Bosne i Sane nizvodno od Sanskog Mosta, sve važnije rijeke u BiH imaju dobar i zadovoljavajući kvalitet vode. Ovom posebno doprinosi dobar kvalitet voda u planinskim prostorima. Planinski tokovi popravljaju kvalitet voda većih tokova; oni su sasvim čisti, bogati ribom i turistički su veoma značajni.

Izuzev Save, saobraćajno značenje rijeka u BiH je malo. Nijedan tok nije plovan. Neretva, koja najvećim dijelom svog toka pripada BiH, plovna je jedino u sektoru od ušća do Opuzena, a na teritoriji SR Hrvatske.

Privredno značenje jezera svedeno je na skromne turističke funkcije. Sva su poribljena, a kako leže visoko u najljepšim planinskim predjelima BiH trebalo bi očekivati njihovu mnogo veću turističku funkciju.

Dio obale Jadrana koji pripada BiH ima takođe isključivo turističku funkciju.

LIT.: *J. Cvijić,* Karsna polja zapadne Bosne i Hercegovine, Glas SA, 1900, LIX; *M. T. Ščerbakov,* Lekovite vode i klimatska mesta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca sa balneološkom kartom, Beograd 1922; *A. Lazić,* Podzemna hidrografska veza Trebišnjice i Dubrovačke rijeke, Glasnik Geografskog društva, 1927, XIII; *R. Bošnjak,* Dolina Une, ibid., 1938, XXIV; *S. Ilešić,* Rečni režimi v Jugoslaviji, Geografski vestnik, 1947, 18; *A. Melik,* Jugoslavija, Zagreb 1952; *A. Lazić,* Režim Drine, Posebna izdanja Srpskog geografskog društva, 1952, 30; Jugoslavenski nacionalni komitet Svetske konferencije za energiju, Vodne snage Jugoslavije, I, Beograd 1956; *O. Uzunović,* Jedna utvrđena podzemna bifurkacija voda u kraškom rejonu zapadne Bosne, Geografski pregled, 1957; *O. Zubčević,* Fatničko i Dabarsko polje, Prilog poznavanju kraške hidrografije, ibid., 1958; *A. Lazić,* Režimi Neretve, Posebna izdanja Srpskog geografskog društva, 1958, 35; *J. Petrović,* Gatačko polje — regionalno-geografska ispitivanja, ibid., 1959, 37; *S. Mikulec* i *B. Petrović,* Primjenjene metode prilikom utvrđivanja slivnog područja rijeke Trebišnjice, III jugoslovenski speleološki kongres, Sarajevo 1963. O. Z.

Tlo. BiH je mozaik različitih tipova i vrsta tala. To je u uskoj vezi sa velikom geografskom i geološkom raznolikošću BiH, što ujedno govori o historiji razvoja njihovog reljefa. Kemizam površinskih slojeva litosfere vrlo je često razlogom da je u BiH geološka podloga dominantniji pedogenetski faktor od klime. Postoji veliki broj sistematskih jedinica tla, koje su izdvojene u dva najvažnija odjela.

Automorfna tla su ona tla na čiji nastanak djeluje samo oborinska voda koja se cijedi kroz tlo bez dužeg zadržavanja.

Litosoli i regosoli, mlada odn. nerazvijena tla. Litosol (kamenjar) se razvija na kompaktnim stijenama i sastoji se pretežno od rastrošenog skeleta (čestice veće od 2 mm) te ne prelazi dubinu od 20 cm. To su tla nepodesna za poljoprivredu, a teško se i pošumljavaju. Regosol (sirozem na rastresitim supstratima) obično ne sadrži skelet, a po plodnosti je bolji od litosola. Mogu biti silikatni, silikatno-karbonatni i pjeskovito dolomitni. Različite su plodnosti, a najpovoljniji su oni na lesu.

Rendzina nastaje na rastresitom supstratu, ima humusni horizont plići od 40 cm, neutralnu do slabo bazičnu reakciju (pH 7—8), a sadrži 5—20% humusa. To su skeletoidna i skeletna crna i crnosmeđa humusno-karbonatna tla na vapnenčevoj tvrdoj laporovitoj i dolomitnoj šljunkovitoj trošini, na grubom karbonatnom šljunkovito kamenitom supstratu i na tvrdoj laporovitoj trošini pomiješanoj sa diluvijalnim silikatnim sedimentom. Zbog plitkosti i velike skeletoidnosti i skeletnosti ova tla su predodređena više za šumsku nego za poljoprivrednu proizvodnju. Unatoč tome, ona su, npr. u okolini Livna, velikim dijelom pod oraničnim kulturama jer nema dovoljno površina dubokih tala. Rendzine su utvrđene u okolini Kupresa, Han-Pijeska, Sarajeva, Mostara i drugdje. Ova tla se mogu koristiti za voćarsko-vinogradarsku i povrtlarsku proizvodnju te za gajenje lucerke.

Crnice na krečnjaku i dolomitu nastaju u planinskom području. Pretežno su plitka tla, a sadrže oko 20% humusa. Po reakciji su slabo kisela i zbog plitkoće nisu pogodna za biljnu proizvodnju. To su vrlo plitka kamenita tla crne boje i praškaste strukture pod travnjačkom vegetacijom. Njihove su glavne karakteristike velika kamenitost, plitkost, ocjeditost, vrlo visoke ljetne temperature i jako velika aridnost, pa dolaze i na vrlo plitkim kamenitim, ocjeditim i suhim terenima planinskih vrhova i na područjima ekstremno krševitog brežuljkastog reljefa. Razvila su se npr. na 123 m visokom brežuljku Križu na sjevernom obodu Mostarskog polja kao i na ljutom golom kršu Jahorine, Crepoljskog i drugdje.

Rankeri (humusno-silikatno tlo) nastaju na kiselim silikatnim stijenama. Po reakciji su slabo kisela do ekstremno kisela tla. Rasprostranjena su u brdsko-planinskom području. Koriste se kao travnjaci (livade i pašnjaci).

Smonica (vertisol) je malo rasprostranjena u BiH. To su teška glinovita tla (dominira tip montmorilonitne gline). Imaju crnu boju. Reakcija je neutralna do slabo bazična (pH 6,7—8), sadrže 3—5% humusa. Imaju nepovoljna vodno-fizička svojstva te se nazivaju i »minutna tla« jer je povoljan momenat obrade veoma kratak. Svrstavaju se u plodna tla. Nazivaju se i sionicama. Ovim imenom naziva narod u Bosni ekstremno teška tla crne i crnosmeđe boje na valovitom i na ravnom reljefu. Ime su dobila po tome što na njima, za vrijeme odmora, rodi najbolje sijeno. U okolini Bihaća i Cazina zovu ih imenom

ŽETVA PŠENICE NA POLJIMA PK *BRČKO*

Snimio V. Korać

PEDOLOŠKA KARTA

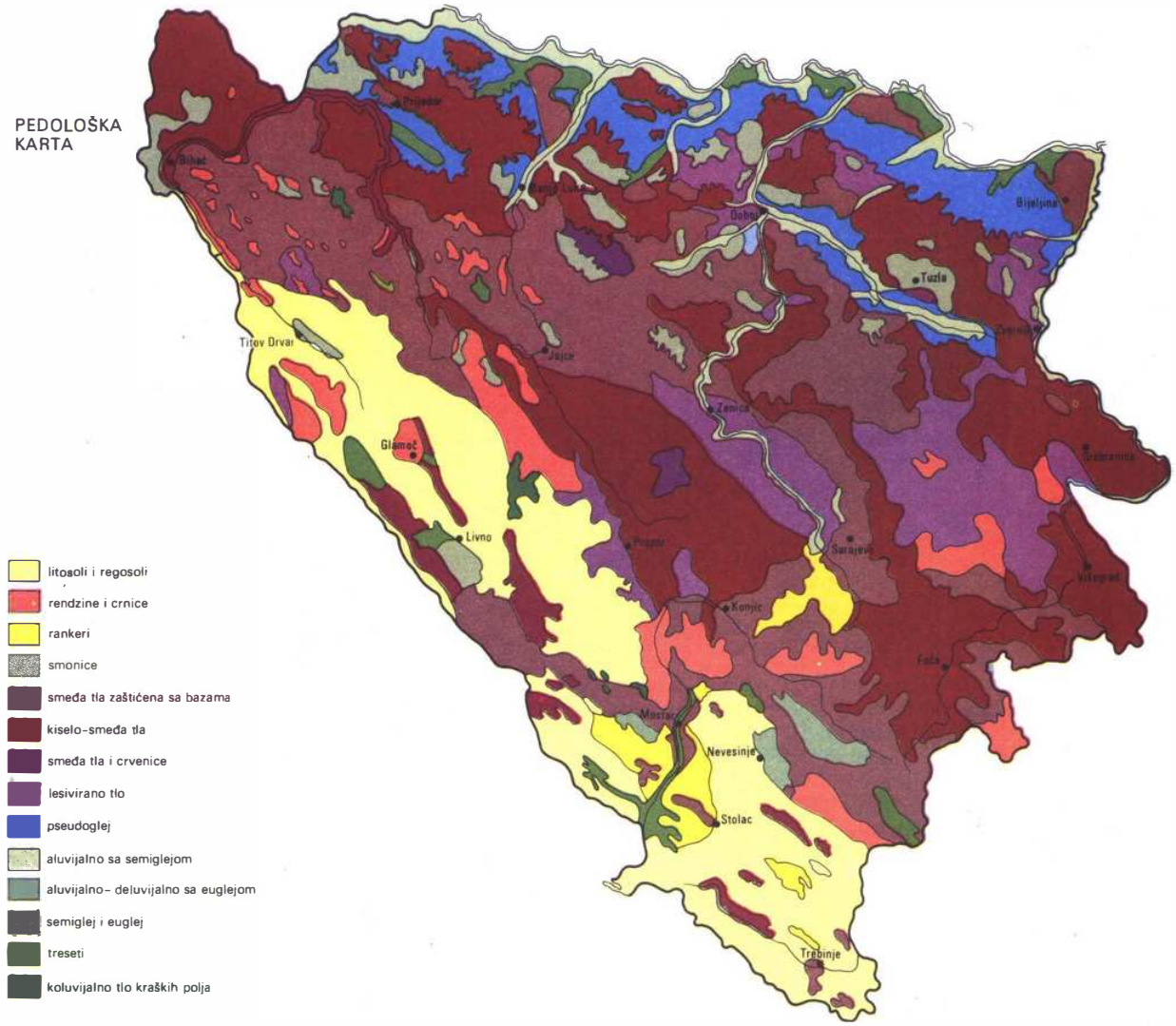

buhovača, jer su crna i tvrda kao buha. Prema rezultatima dosadašnjih pedoloških istraživanja u BiH, potrebno je izdvojiti iz imena sionica tzv. sionična tla starih aluvijalnih depresija i svrstati ih u mineralno močvarna tla, a naziv sionica valja zadržati samo za sionična tla valovitog reljefa, jer su to dva posve različita tipa tla. Valovite sionice prostiru se na područjima tercijarnih sedimenata, koji su većinom bogati kalcijevim karbonatom. U sjeveroistočnoj Bosni, u okolini Koraja, utvrđeno je da neposredno pokraj tipičnih krečnih sionica na jako krečnom tercijarnom matičnom supstratu dolaze tipični podzoli na beskrečnom silikatnom supstratu, a to upućuje na pomisao da su korajske valovite sionice recentne kalcijsko-karbonatne crnice. Mogu se svrstati u eluvijalne i koluvijalne, degradirane i podzolaste. Na slabo karbonatnom tercijarnom supstratu dolaze u Koraju pored sionica smeđa valovita tla, koja narod toga kraja naziva bijele sionice.

Smeđe tlo na krečnjaku i dolomitu (kalkokambisol) jedno je od najrasprostranjenijih tala u BiH. Ima slabo kiselu reakciju, a stepen zasićenosti bazama je veći od 50%. Ova tla su po teksturi ilovaste glinuše i glinuše, ali su dobro vodopropusna jer im je struktura poliedrična. Svrstavaju se u srednje duboka tla (dubina soluma oko 60 cm). Pretežno se nalaze u brdskom i planinskom području.

Kiselosmeđe tlo (distrični kambisol) nastaje na kiselim stijenama. Ima kiselu reakciju (pH manji od 5,5), a stepen zasićenosti bazama niži je od 50%. Sadrži 3—5% humusa, siromašno je fosforom, a osrednje obezbijeđeno kalijumom. Ova tla često sadrže i skeleta. Imaju dubinu 40—70 cm. Pogodna su za uzgoj krompira, raži, ječma i zobi. Potrebna im je kalcifikacija, fosfatizacija i unošenje azotnih đubriva.

Smeđa tla ili *smeđice* sačinjavaju u BiH veliku grupu različitih tala i po historiji razvoja i po mehaničkom sastavu.

Žućkasta i žućkastosiva kalcijsko-karbonatna tla u okolini Mostara narod zove imenima bjelica, biljuga i bjela. To su vrlo dobra vinogradna tla. Razvijaju se na žućkastim i žućkastobijelim laporima, katkad u blizini tala smeđe boje.

Dolinska smeđa tla prostiru se u dolinama recentnih ili sadašnjih i bivših diluvijalnih rijeka i potoka. Zauzimaju velike površine Semberije, srednje Posavine, Ivanjskog polja, Lijevča polja itd. Sastoje se od nekoliko podtipova: najmlađa aluvijalna mineralno-karbonatna sivkastosmeđa tla, nešto starija aluvijalna sivkastosmeđa beskarbonatna tla i stara aluvijalna podzolasta smeđa tla, koja se uglavnom sastoje od dva varijeteta: dubokih sivkastosmeđih tala na pjeskovitoj podlozi te od plitkih crvenosmeđih tala na grubo šljunkovitoj podlozi. Dolinska smeđa tla sjeverne Bosne imaju u suhom stanju slabo izraženu crvenu nijansu, a u vlažnom stanju ta nijansa je prilično dobro izražena. Crvena nijansa ovih tala ima svoje porijeklo u boji aluvijalnog matičnog supstrata koji velikim dijelom potječe od erozijom uništenih crvenica, krških smeđica i verfenskih kriptopodzola iz slivnih područja gornjih tokova sadašnjih i bivših rijeka. Dolinska smeđa tla ubrajaju se u najplodnija tla Bosne.

Valovita smeđa tla prostiru se na područjima rastresitih tercijarnih karbonatnih sedimenata. Sastoje se od triju podtipova, koji se međusobno izmjenjuju i isprepleću: aluvijalna valovita smeđa tla na zaravnjenim plohama, deluvijalna valovita smeđa tla na nagnutim plohama i slabo erodirana valovita tla. I ova su tla djelomično kalcijsko-karbonatna, djelomično beskarbonatna i djelomično

podzolasta. Dosada su detaljno istraživana valovita smeđa tla okoline Koraja, Sarajeva, Tuzle i drugih mjesta.

Krška smeđa tla zauzimaju više ili manje od erozije očuvane površine na kršu BiH. Nalaze se pod šumskom i travnjačkom vegetacijom. Kad su ova tla, nakon uništavanja šume, pod poljoprivrednom oraničnom kulturom, poprimaju izrazito crvenu boju kao i tla na litoralnom kršu. S tim u vezi nameće se misao da su i litoralne i kontinentalne crvenice antropomorfna krška smeđa tla. Ova tla se razvijaju iz reliktnih crvenica koje su se razvile u tercijaru, kada je na području našeg litoralnog i kontinentalnog krša vladala suptropska klima. Dosada su najdetaljnije istražena krška smeđa tla okoline Mostara i Sarajeva.

Crvenica (terra rossa), tlo koje nastaje na krečnjacima i dolomitima. Dubina soluma je 30—70 cm, po teksturi su ilovače i glinuše, ali su vodopropusne usljed povoljne strukture. Sadrže malo fosfora, osrednje količine kalijuma, a humusa 1—3%. Zahtijevaju intenzivno đubrenje fosforom i humusom te navodnjavanje. U Bosni su utvrđene u okolini Travnika i na sjeverozapadnom obodu Sarajevskog polja, a u Hercegovini u Domanovićima i okolini Mostara. Sve su to slabije ili jače opodzoljena tla, a okolina Travnika i oboda Sarajevskog polja ima i vrlo dobro izražena neka podzologenetska morfološka svojstva. Crvenice su pogodne za uzgoj duhana i vinove loze, a i za uzgoj povrća.

Lesivirano tlo (luvisol) nastaje iz smeđih tala, u rezultatu eluvijacije (ispiranja) nerazorenih čestica gline iz površinskog u dublji horizont. Potpovršinski horizont je glinovitiji i slabije vodopropusan od površinskog. To su kisela tla (pH 5,0—6,5), humusa u površinskom sloju oranica ima malo (2%). Siromašna su fosforom. Zahtijevaju agrotehničke mjere: kalcifikaciju, fosfatizaciju i humizaciju. Rasprostranjena su u BiH, a svrstavaju se u tla srednje plodnosti.

Podzol je tlo koga ima malo u BiH; najviše ga ima u planinskom području iznad 900 m nadmorske visine. To je jako kiselo tlo, a nastaje na kiselim silikatnim stijenama; lagano je, dobro vodopropusno, siromašno fosforom, kalijumom i azotom. Podzoli su velika grupa tala razvijenih procesima podzolizacije iz različitih geoloških supstrata na različitim elementima reljefa. S obzirom na reljef oni se dijele na dolinske, terasne, bregovite, brdske i planinske, a s obzirom na razvijenost morfoloških znakova i svojstava — na faneropodzole sa dobro razvijenim morfološkim znakovima i svojstvima te na kriptopodzole sa vrlo slabo razvijenim ili gotovo nerazvijenim morfološkim znakovima i svojstvima. Najtipičniji faneropodzoli razvijeni su većinom na diluvijalnim i pliocenskim geološkim supstratima u sjevernoj Bosni, na ravnom i bregovitom reljefu, a kriptopodzoli na verfenskom ljubičastocrvenom eluvijalnom i koluvijalnom geološkom supstratu, na planinskom reljefu bliže i dalje okoline Sarajeva. Dosada su detaljno istraženi faneropodzoli zapadnog oboda Semberije, srednje Posavine, Ivanjskog polja, Lijevča polja, Podražničkog polja, okoline Sarajeva, Banje Luke i drugih lokaliteta. Sva ova tla većinom su slabih proizvodnih sposobnosti. Najčešća narodna imena za faneropodzole jesu bjeluše, po njihovoj bjelkastosivoj boji površine, i prahulje ili praulje, zbog podizanja čitavih oblaka prašine pri njihovom drljanju u suhom stanju, a za kriptopodzole ilovače i ilovice, po njihovoj ilovastoj teksturnoj građi. Faneropodzolima su po boji često vrlo slična žućkasta i žućkastosiva kalcijsko-karbonatna tla. Koriste se kao travnjaci, a dijelom i kao oranice (krompir, ječam, zob i raž). Potrebna im je kalcifikacija, fosfatizacija, humizacija te dodavanje kalijuma i azota.

Hidromorfna tla nastaju pod uticajem jačeg vlaženja od oborinskih voda te dopunskog vlaženja od slivnih, poplavnih i podzemnih voda. Skoro sva tla ovog odjela zahtijevaju odvodnju.

Aluvijalna tla (fluvisol) javljaju se u dolinama većih rijeka: Drine, Bosne, Neretve, Une, Sane, Trebišnjice i dr., a nastala su nanošenjem zemljišnog materijala. Po svojstvima su veoma različita. Ima ih od vrlo plitkih do veoma dubokih. Najpovoljniji su duboki ilovasti karbonatni aluvijumi. Po pravilu sadrže malo humusa (oko 1%). Kako zauzimaju ravničarska područja, ova tla su veoma pogodna za uzgoj svih kultura. Navodnjavanjem daju veoma visoke prinose.

Pseudoglej je jedno od najrasprostranjenijih tala u BiH (i u Jugoslaviji). Zauzima ravničarske i brežuljkaste terene, koji su veoma pogodni za intenzivno korištenje. Ova tla imaju zbijeni horizont na dubini 15—20 cm. Usljed prisustva nepropusnog sloja dolazi do povremene stagnacije oborinske vode u zimsko-proljetnom periodu (tzv. gornja voda), što može da ošteti ozime kulture. Ovo tlo ima kiselu reakciju (pH 5,0—5,5) i slabo je zasićeno bazama. Sadrži malo humusa (oko 3%), a oskudijeva fosforom i azotom. Po teksturi je prahulja. Pseudoglej ima nepovoljna vodno-fizička i hemijska svojstva. Zahtijeva hidrotehničke i agrotehničke melioracije, na prvom mjestu odvodnju, zatim duboko oranje, podrivanje, kalcifikaciju, humizaciju i fosfatizaciju. Nakon izvedenih melioracija na ovom tlu se dobijaju visoki prinosi i ratarskih i voćarskih kultura.

Močvarno-glejno tlo (euglej) nastaje pod uticajem podzemne vode koja je prisutna na dubini oko 80 cm od površine. Svojstva ovih zemljišta su različita. Po teksturi su pretežno teška tla — glinuše. Sadrže 5—30% humusa, a mogu biti karbonatna i nekarbonatna. Imaju nepovoljna vodno-fizička svojstva. Usljed stalnog prisustva podzemne vode u ovom tlu se odigravaju redukcioni procesi, koji dovode do pojave plavičaste i zelenkaste boje. U prirodnim uslovima koriste se kao travnjaci, ili su pod šumom. Zahtijevaju odvodnju, duboko oranje radi oksida-

PRENJ

Foto-teka IV Skupštine SRBiH

Snimio P. Fukarek

KUPREŠKO POLJE

cije redukovanih materija i fosfatizaciju. Nakon izvršenih melioracija pretvaraju se u veoma produktivna tla gdje je moguć uzgoj različitih kultura.

Deluvijalno-aluvijalna tla mogu se razvrstati u tri podskupine. Prvu čine mlada skeletna tla smirenih plazina podno strmih padina. To su surova, jako skeletna tla sa oštrobridnim šljunkovitim i kamenitim skeletom pod rijetkim i slabim vegetacijskim pokrovom. U drugu podskupinu idu mlada skeletna tla bujičnih plavina; razvijaju se na bujičnim šljunkovito-kamenitim nanosima koji se sastoje djelomično od zaobljenog i djelomično od oštrobridnog skeleta sa nešto fino dispergiranog mineralnog materijala, tzv. sitnice ili zemljače. U okolini Mostara razvila su se u gruboskeletna smeđa dolinska tla. Mlada tla bujičnih plavina su bolja staništa vegetacije nego mlada tla smirenih plazina; nalaze se nedaleko od planinskih padina. Treću podskupinu čine mlada padinska tla planinskih obronaka na blagim nagibima; pretežno su pjeskovite teksturne građe sa nešto skeleta. Među deluvijalnim tlima najbolja su staništa poljoprivrednim i šumskim kulturama. Nalaze se djelomično pod šumama, pašnjacima i košanicama, a djelomično i pod oraničnim kulturama.

Najmlađa fluvijalno-aluvijalna tla sačinjavaju najmlađe naplavine uz rijeke i potoke. U donjim dijelovima vodotoka imaju pjeskovitu teksturu. Obično su vrlo plodna, ali nesigurnih prinosa zbog poplava.

Eolska tla utvrđena su samo na jednom području, i to na sjeverozapadnom dijelu Livanjskog polja u Lugu. Tu se prostiru na mjestu Pržine i Gredina beskrečni silikatni živi pijesci sa tinjcem, koji su na velikim površinama pod vegetacijom smireni. Narod ih zove imenom zuja. Prema J. Poljaku, potječu iz ponorskih voda Livanjskog polja, koje dolaze iz verfenskog područja Grahovog polja, a možda i iz područja Glamočkog polja, gdje ima verfenskih sedimenata. Žive pijeske pokreće sjeveroistočnjak.

Krška erodirana tla. U BiH se najjače ističu erodirana tla na vapnenačkim i dolomitnim stijenama. To su najgrublja skeletna tla našega krša, koja narod zove imenom kamenjare. Većinom su to apsolutno skeletna tla sa nešto malo sitnice u raspuklicama i raspuklinama stijena, u kojima su se od erozije spasili posljednji tragovi krških smedica i crvenica.

Tresetno tlo (histosoli) malo je rasprostranjeno u BiH. Nalazi se u području kraških polja (Livanjsko, Glamočko i Kupreško polje te Hutovo blato). Dubina organogenog tresetnog sloja varira od 30 cm do nekoliko metara, te histosoli prema dubini mogu biti plitki, srednje duboki, duboki i veoma duboki. Ako dubina tresetnog sloja prelazi 1 m, ova tla se koriste za dobijanje organskih, tzv. tresetnih đubriva. Kod Bosanskog Grahova se već eksploatišu znatne količine treseta za potrebe povrtlarstva i cvjećarstva. Nakon eksploatacije treseta treba voditi računa da se ostavi sloj od najmanje 50 cm dubine kako bi se on pomiješao sa nižim, mineralnim slojem. Treseti se mogu koristiti i za uzgoj različitih kultura, posebno povrtlarskih. Mjere za popravku tresetnih tala su odvodnja, duboko oranje, đubrenje fosfornim đubrivima i dodavanje mikroelemenata, u prvom redu bakra i cinka.

Antropogena tla su ona tla koja su pod uticajem raznih hidrotehničkih i agrotehničkih mjera znatno izmijenila svoja prirodna svojstva. Ova tla su pod uticajem odvodnje, navodnjavanja, dubokog oranja (i rigolanja) te unošenjem visokih doza mineralnog đubriva i humizacijom pretvorena u veoma plodne supstrate. Pogodna su za uzgoj svih kultura i na njima se ostvaruju veoma visoki prinosi. U antropogena tla idu rigolovano tlo (rigosol) i vrtno tlo (hortisol) te antropogenizirana hidromorfna tla.

Pojedina tla zastupljena su ovako: automorfnih, iz grupe smeđih tala zasićenih bazama, ima 25,7%, kiselosmeđih 25,3%, odn. 51% iz ove dvije grupe zajedno. Litosola i regosola ima 14,7%, lesiviranih tala 9%, rendzina i crnica 6%, smonica 3,2% i rankera 0,5%. Od hidromorfnih zemljišta najviše ima pseudogleja sa 5,5%, te aluvijalnih sa semiglejima 4,8%, aluvijalno-diluvijalnih sa euglejima 3,3%, semigleja i eugleja 1%, tresetnih 0,4%, klovijalnih tala kraških polja 0,2%.

LIT.: *K. Glinka,* Die Typen der Bodenbildung, Berlin 1914; *I. A. Stebut,* Tipovi zemalja Šumadije, Glas SA, 1923, CV; *B. Polynov,* Das Muttergestein als Faktor der Bodenbildung und als Kriterium für die Bodenklassifikation, Soil Research, Berlin 1930, knj. II, br. 2; *A. Comel,* La »terra rossa« del Carso è un vero terreno climatico?, ibid., 1931, knj. II, br. 4; *W. H. Bryan* i *H. J. G. Hines,* Factors in the Developement of Soil Profiles in Southern Queensland, ibid.; *G. W. Robinson,* Die Böden, Berlin 1939; *M. Gračanin,* Pedologija, III, Zagreb 1951; *Đ. Saneković,* Nekoliko riječi o pedološkom sastavu Bosne i Hercegovine, Poljoprivredni pregled, 1958, 3—4.

Lj. K. i H. Rć.

Biljni pokrov. *Pregled botaničkih istraživanja.* Istraživanje flore i vegetacije BiH, zbog opštih prilika za turske okupacije, počinje razmjerno vrlo kasno. Prve podatke o biljnom svijetu BiH nalazimo usput zabilježene tek 1840. u knjizi geologa Ami Bouća *La Turquie d'Europe.* Boué je proputovao (1839) Bosnu i jedan dio Hercegovine te sabrao nekoliko stotina biljaka koje se nalaze u herbarskim zbirkama Prirodoslovnog muzeja u Parizu.

Prvi botaničar koji je proputovao Bosnu (1847) od dalmatinske granice na Prologu sve do Broda i Brčkog te do Sarajeva bio je Otto Sendtner. Svoja zapažanja objavio je (1849) u časopisu *Das Ausland;* u regensburškoj *Flori* dao je prvi popis bilja, ali samo algi, lišajeva, mahovina, paprati i jednosupnica. Nešto kasnije, na pobudu botaničara Paula Aschersona, počeo je sabirati bilje po BiH konzul Otto Blau. On je ostavio u rukopisu indeks velikog broja bosanskohercegovačkih biljaka. Pred samu austrougarsku okupaciju (1872) putuje botaničar Josef Pantocsek kroz okolicu Trebinja i planine Orjen u Hercegovini. Intenzivnije istraživanje flore BiH počinje tek nakon austro-ugarske okupacije, kada dolaze mnogobrojni botaničari, među kojima F. Hofmann, K. Struschka, G. Beck-Mannagetta, Svante Murbeck, K. Vandas, E. Brandis, E. Formanek, A. Pichler, R. Keller, L. Adamović, Ž. Jurišić i mnogi drugi. Već 1886. izlazi prva sistematski obrađena *Flora južne Bosne i granične Hercegovine* G. Becka-Mannagette, na koju se nadovezuju njegovi veći i manji floristički i vegetacioni radovi. U to se vrijeme osniva i Zemaljski muzej. S njegovim botaničkim odjeljenjem i osnivanjem dragocjenih herbarskih zbirki povezana su imena Franje Fiale, Karla Malyja i Svetislava Plavšića. Od 1903. do 1922. u *Glasniku Zemaljskog muzeja* G. Beck-Mannagetta objavljuje opsežnu studiju *Flora Bosne, Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka* s nastavcima koji obuhvaćaju: *Pteridophyta, Gymnospermae, Monocotyledoneae,* a od *Dicotyledoneae* pretežni dio *Choripetalae;* nastavak (od porodice *Platanaceae* do porodice *Umbelliferae*) objavila je SA 1927. u svojim posebnim izdanjima. Preostale su nedovršene *Sympetalae,* koje je djelimično objavio K. Maly (I, 1950, u izdanju Biološkog instituta) i Ž. Bjelčić (II—III, 1967. i 1974. u izdanjima Zemaljskog muzeja). Osim G. Becka-Mannagette mnogo je zaslužan za istraživanje flore BiH K. Maly. On je sav svoj život posvetio izučavanju biljnog svijeta; prikupio je veliku herbarsku zbirku u Zemaljskom muzeju, koja se i danas smatra jednom od najbogatijih i najsređenijih na našem području. Objavio je mnogo naučnih radova o flori BiH posvećujući posebnu pažnju flori i vegetaciji planina Jahorine i Bjelašnice kod Sarajeva. U to vrijeme dolazi u BiH još čitav niz vodećih evropskih botaničara, među kojima i učesnici V botaničkog kongresa u Beču, zatim muskolog J. Glowacki te E. Janchen, R. Gutwinsky, Handel-Mazzetti, E. Sagorski, G. Prodan, E. Baudyš, A. Ginzberger; kasnije u razdoblju između dva svjetska rata priključuju se još domaći botaničari S. Plavšić, K. Bošnjak, F. Kušan i mnogi drugi. Svi oni u svojim radovima daju dragocjene priloge za poznavanje flore BiH.

U godinama poslije oslobođenja, nakon osnivanja Univerziteta, odn. Poljoprivredno-šumarskog i kasnije Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, floristička istraživanja dobivaju novi zamah i širinu. Poduzimlju se veća naučnoistraživačka putovanja po još nedovoljno istraženim predjelima, popunjava se centralni i stvaraju specijalni (dendrološki) herbarijumi. Uz K. Malyja floru viših biljaka istražuju Hilda Ritter-Studnička, Ž. Slavnić, D. Bajić, D. Batinica, Ž. Bjelčić, Z. Devetak, Lj. Kutleša, R. Lakušić, V. Stefanović, M. Jovančević, N. Janjić, P. Fukarek i mnogi drugi. Istraživanjima šuma pitomog kestena bavili su se J. Sučić, M. Wraber, M. Glišić i B. Korica. Fiziologiju bilja proučavaju V. Gligić, S. Milanović, K. Krivokapić, Z. Danon i saradnici. Nižim biljkama, algama i diatomejama zanimaju se L. Jerković sa saradnicima, gljivama M. Usčuplić, S. Rončević, S. Mehanović i dr., a mahovinama P. Grgić. Citogenetskim istraživanjima bave se S. Šiljak i S. Medjedović. Razvijena su i biološka istraživanja u ratarstvu, voćarstvu, livadarstvu i šumarstvu, gdje je posebna pažnja posvećena izučavanju dendroflore.

Istraživanja vegetacije BiH počinju tek krajem XIX st. Prvo i do danas još nenadmašeno djelo jest knjiga G. Becka-Mannagette *Die Vegetationsverhältnisse der Illyrischen Länder* (O odnosima vegetacije ilirskih krajeva, 1901). Na njegove radove nadovezuju se studije L. Adamovića o biljno-geografskim odnosima primorskih i zagorskih krajeva Dalmacije, Bosne i Hercegovine, u kojima je prikazana vegetacija jednog dijela Hercegovine i zapadne

PODRUČJA KLIMAZONALNE VEGETACIJE

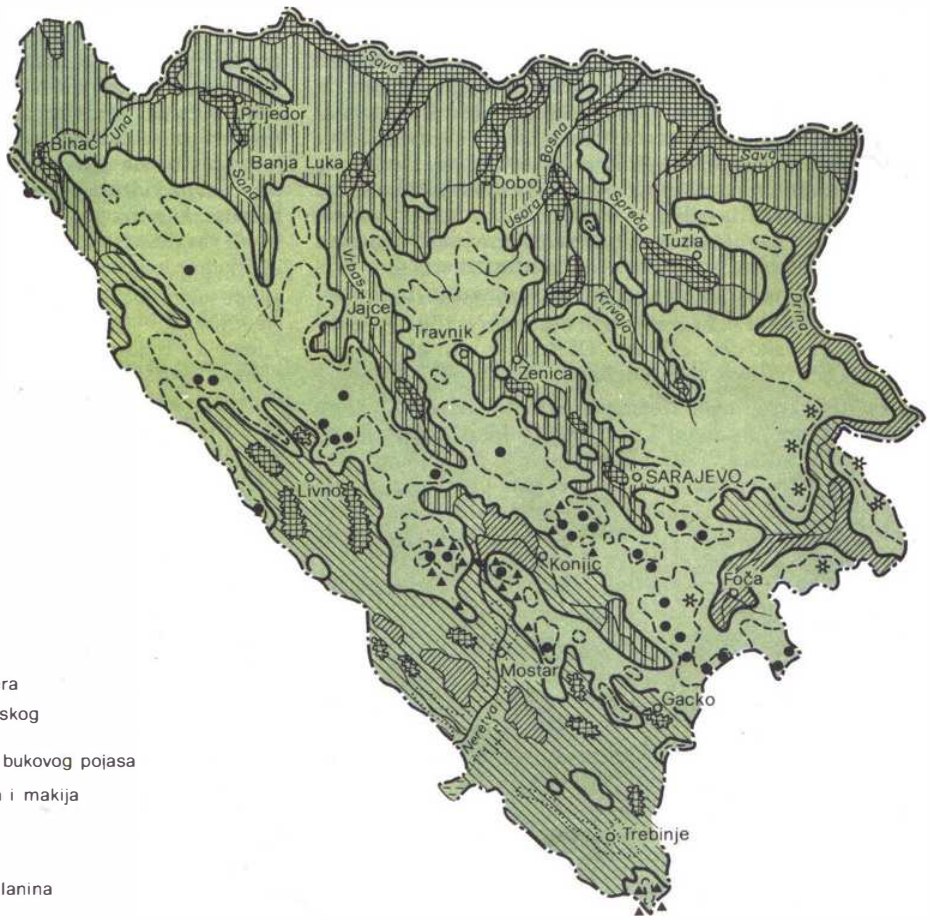

- šume hrasta lužnjaka i poljskog jasena
- ostaci šuma lužnjaka u kraškim poljima
- šume hrasta kitnjaka i običnog graba
- šume hrasta medunca i crnog jasena
- šume hrasta sladuna i cera
- šume bukve brdskog, gorskog i pretplaninskog pojasa
- šume jele i smrče unutar bukovog pojasa
- područje zimzelenih šuma i makija
- granica zimzelenih vrsta
- ▲ munika ili bjelokori bor
- ● klekovina bora najviših planina
- * Pančićeva omorika

PRAŠUMA *PERUČICA* I SLAP *SKAKAVAC*

Bosne. Poznati šumarski ekolog J. Paczosky (po narodnosti Poljak) proučavao je 1928. sastav visokih šuma nekih bosanskohercegovačkih predjela (Igman, Romanija, Zvijezda, Višegrad). Tom je prilikom izvršeno prvo polenanalitičko sondiranje močvare na planini Zvijezdi kod Vareša (Wodzisko). U godinama prije II svjetskog rata započeta su i savremena fitocenološka istraživanja. Ona su prvo zahvatila visoko planinsku vegetaciju hercegovačkih planina Prenja i Čvrsnice, potom Orjena te bosanske Bjelašnice, na kojoj su istraživane i šume (I. Horvat, 1933), zatim planinu Vranicu (I. Horvat i B. Pavlovski, 1939). Vegetaciju u dolini rijeke Drine proučavao je S. Muravjev (1940). U razdoblju poslije II svjetskog rata nastavljaju se vrlo intenzivno istraživanja biljnih zajednica. Isprva se istražuju na nekim karakterističnim objektima i lokalitetima (Igman, Bjelašnica, Treskavica, Romanija, Jahorina), a kasnije i na ostalom području u okviru jugoslovenskog projekta »Vegetacijska karta« (u mjerilu 1 : 200000). Na ovom zadatku uključeni su brojni naučnici, među kojima D. Bajić, D. Batinica, H. Ritter-Studnička, Ž. Bjelčić, S. Milanović, Ž. Slavnić, R. Lakušić, Lj. Kutleša, Lj. Mišić, V. Stefanović, B. Fabijanić, V. Beus, P. Grgić, M. Karačić, Č. Šilić, P. Fukarek i dr. Vršena su i kombinovana fitocenološka i pedološko-mikroklimatska istraživanja na područjima planina Romanije (V. Stefanović) te u prašumskom rezervatu Peručici (L. Manuševa, B. Fabijanić). Posebno i detaljno su proučavane šumske zajednice prašume Peručice (P. Fukarek i V. Stefanović 1951, P. Fukarek 1970). Visokoplaninskoj vegetaciji Dinarskih planina posebnu pažnju posvećuju R. Lakušić, Ž. Bjelčić, Č. Šilić, Lj. Mišić i saradnici. Vegetaciju i floru dolomitnih i serpentinskih predjela proučava H. Ritter-Studnička, a u zajednici sa P. Grgićem obrađuje i vegetaciju kraških polja. Saradnici Zemaljskog muzeja započeli su temeljitu inventarizaciju biljnog svijeta BiH i do sada su obradili relativno najmanje poznate predjele sjeverozapadne Bosne.

Flora. Geografski položaj, raščlanjenost reljefa te geološka prošlost BiH daju njenoj flori posebno obilježje. Ukrštavaju se dvije velike florne oblasti — euro-sibirska i sredozemna — a prodiru i elementi treće — irano-turanske. Prema katalozima bosanskohercegovačkog herbara Zemaljskog muzeja utvrđeno je u BiH oko 3700 vrsta cvjetnica, 60 vrsta papratnjača, 250 vrsta mahovina, 250 vrsta lišajeva i oko 520 vrsta gljiva. Broj cvjetnica znatno prelazi polovicu ukupnog broja poznatih cvjetnica na Balkanskom poluotoku, a može se mjeriti samo sa bogatstvom tropskih i suptropskih područja. Posebnu karakteristiku flore BiH čini i njena starost, odn. postojanje veoma starih, reliktnih vrsta sačuvanih, zahvaljujući posebno povoljnim prilikama, od najstarijih vremena diluvijalnih glacijacija do današnjih dana.

Ukrštavanje flornih oblasti

Osim mediteranskih, srednjoevropskih i alpskih flornih elemenata, na ovom području postoje još ilirski (ilirsko-balkanski), ilirsko-planinski, krški i dacijski (karpatsko-balkanski) elementi. Mnogi od njih su izrazito reliktnog karaktera, a među ilirskim elementima nalaze se mnogobrojni endemi. Prema Becku-Mannagetti od svih vrsta poznatih do 1901 (za Bosnu 2143, a za Hercegovinu 2068) mediteranskom flornom elementu pripada u Bosni 6,6%, a u Hercegovini 19,1% vrsta; srednjoevropskom u Bosni 51,6%, u Hercegovini 42%; alpskom u Bosni 12,5%, a u Hercegovini 10,1%; ilirskom (zapadno-pontskom) i krškom u Bosni 18,1%, u Hercegovini 17,3%; ilirsko-planinskom u Bosni 8,8%, u Hercegovini 10,1%, te dacijskom flornom elementu u Bosni 2,2%, a u Hercegovini samo 1,1%. Prema tome na ukupnom području BiH prevladavaju srednjoevropski florni elementi, koji u Bosni obuhvaćaju više od polovine vrsta, a u Hercegovini nešto manje, ali još uvijek toliko da flori daju određeno obilježje. Euro-sibirske i srednjoevropske vrste nalaze se tu u blizini ili na samom rubu južne granice prirodnog areala, pa su mnoge od njih utvrđene samo u sjeverozapadnom dijelu Bosne.

Alpski florni elemenat

Alpskom (arkto-alpskom) flornom elementu, odn. bilju koje je rašireno po planinama srednje i južne Evrope pripada u Bosni 171 vrsta, a u Hercegovini 127 (prema Turrillu). Pored onih vrsta koje su raširene na gotovo svim bosanskohercegovačkim planinama, neke su vrste ograničene samo na najviši pojas planine Vranice u sred-

njoj Bosni. Tu su za BiH jedina nalazišta alpskih vrsta *Rhododendron hirsutum* L., *Alnus viridis* (Chaix) Lam. et DC., *Vaccinium uliginosum* L. i *Empetrum hermaphroditum* (L.) Hag. U biljno-geografskom pogledu paleozojska planina Vranica jest izolirani otok alpske vegetacije, povezan sa sličnom vegetacijom Kopaonika, Prokletija, Šar-planine i bugarskih Rodopa.

Sredozemni florni elemenat

Sredozemni florni elemenat; izražen mnogobrojnim vrstama zimzelenog bilja, pokriva znatnije površine susjednog dalmatinskog kopna i otoka; prelazi nešto dublje u kopno samo dolinama velikih rijeka. Osim na vrlo uskoj površini uz Neumklečku obalu, zimzeleno bilje prodire na područje Hercegovine dolinom rijeke Neretve sve do padina planina Veleža, Prenja i Čabulje, te čini i izolirane otoke u okolici Trebinja i Ljubuškog. Neke zimzelene vrste Sredozemlja, npr. česmina (*Quercus ilex* L.), rastu još oko Mostara; uljika (*Olea europaea* L.) se uzgaja još oko Stoca i Blagaja, a manje osjetliive vrste, smrdljika (*Pistacia terebinthus* L.), zelenika (*Phillyrea latifolia* L.) i košćela (*Celtis australis* L.), dopiru duboko u unutrašnjost klisure Neretve između planina Prenja, Čabulje i Čvrsnice.

Južnoevropske termofilne vrste

Južnoevropske termofilne vrste, među kojima i veći broj listopadnog drveća i grmlja, zauzimaju široke prostore hercegovačkog i zapadnobosanskog krša. Posebno se ističu kukrika (*Carpinus orientalis* Mill.), crni grab (*Ostrya carpinifolia* Scop.), medvjeđa lijeska (*Corylus colurna* L.), makljen (*Acer monspessulanum* L.), javor gluvač (*Acer obtusatum* W. et Kit. in Willd.) i neke druge. Iako u centralnoj Bosni pretežu srednjoevropski florni elementi južnoevropske termofilne biljke prelaze preko vododjelnice jadranskog i crnomorskog sliva, ali su ipak ograničene na posebno povoljna topla staništa.

Ilirski florni elemenat

Najznačajniji je za BiH ilirski florni elemenat, jer daje biljnom pokrovu naročito obilježje. Njemu, prema Turillu, pripada oko 170 vrsta, od kojih su mnoge reliktnog karaktera. Naročito je izražen u prelazno-sredozemnoj i planinskoj vegetaciji te se odlikuje i brojnim endemima. Od njegovih endema ističe se naročito krčagovina (*Amphoricarpus neumayeri* Vis.), tilovina (*Petteria ramentacea* [Sieb.] Presl.), modro lasinje (*Moltkia petraea* Gris.), zatim vrste *Saxifraga prenja* Beck, *Edraeanthus niveus* Beck (poznat samo sa planine Vranice), *Symphyandra hofmannii* Pant., *Viburnum maculatum* Pant., *Plantago reniformis* Beck, *Dianthus prenjus* Beck, *D. freynii* Vandas, *Senecio visianianius* Paf. i neke druge. Posebnu grupu čini u Bosni flora tzv. serpentina, u koju ubrajamo također niz neoendemnih vrsta kao što su *Euphorbia gregersenii* Maly, *Scleranthus serpentini* Beck, *Potentilla malyana* Borbás i druge. Dakijske, odn. pontske vrste u BiH slabije su zastupane; one se većinom tu nalaze na krajnjoj zapadnoj tački dopiranja. Dakijski elemenat nešto je obilnije raširen u nizinama sjeveroistočne Bosne.

Povezanost balkanske i apeninske flore

Znatan broj biljnih vrsta, osobito onih raširenih u planinama BiH, pokazuje jasnu nekadašnju povezanost flore Balkanskog poluotoka s Apeninskim. Osim subendemne munike (*Pinus leucodermis* Ant.), koja je raširena na vapnenačkim planinama BiH, Crne Gore, Kosova, Albanije, Grčke i Bugarske te na nekim planinama Kalabrije u južnoj Italiji, sličan areal rasprostranjenja imaju *Sedum magellense* Ten., *Potentilla apennina* Ten., *Saxifraga glabella* Bert., a posebno i neke vrste iz porodica *Leguminosae* i *Campanulaceae*. U tercijarne reliktne ubrajamo poznatu Pančićevu omoriku (*Picea omorica* Panč.) sa nekoliko još preostalih sastojina u šumama oko klisure rijeke Drine, zatim sibireju (*Sibiraea croatica* Degen), sa nekoliko nalazišta ograničenih samo na planinski pojas hercegovačkih planina Čvrsnice i Čabulje. Od balkanskih endema planinski ili grčki javor (*Acer heldreichii* Orph.) dosiže svoju sjevernu granicu areala na planini Jahorini, a svoju zapadnu granicu u Hercegovini na planinama Lebršniku i Bjelasici. On se tu razvija u posebnoj podvrsti (ssp. *visianii* Maly).

Vegetacija. Kao što je flora BiH osebujna i mnogolika tako se i njena vegetacija odlikuje velikim šarenilom zajednica. S obzirom na geografske, geološke, klimatske te historijske prilike i uslove ona pokazuje znatnu horizontalnu i vertikalnu raščlanjenost. Kopneni krajevi u unutrašnjosti Bosne pokazuju veliku sličnost sa vegetaci-

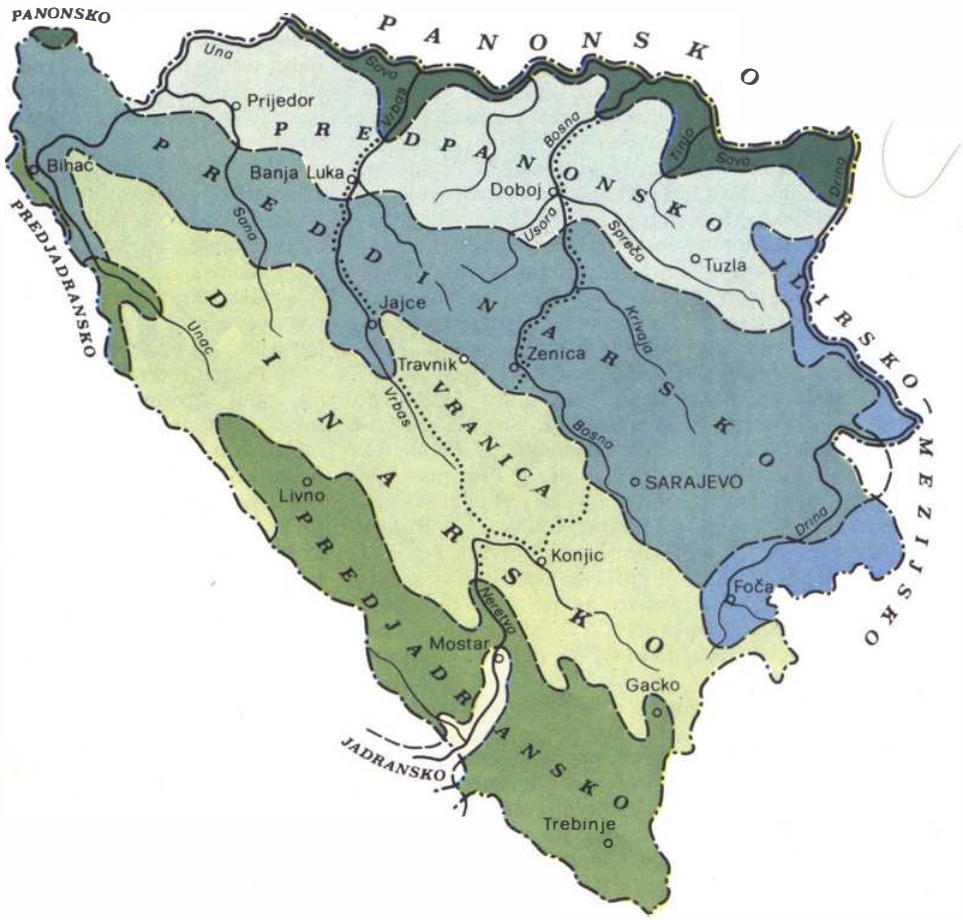

BILJNOGEOGRAFSKA PODRUČJA

Snimio P. Fukarek

PRENJ RUJIŠTE, Pinus leucodermis

jom sjeverne i srednje Evrope; Hercegovinu i zapadnu Bosnu s velikim područjem krša odlikuje vegetacija primorskih i zagorskih krajeva Sredozemlja. Kao što nije moguće ni na cijelom Balkanskom poluotoku povući točnu granicu između tih karakterističnih područja i predjela vegetacije tako ni u BiH nije ta granica jasno izražena. Jedna i druga prelaze vododjelnicu jadranskog i crnomorskog sliva, miješaju se međusobno i stvaraju izolirane i mozaične grupacije. Današnji raspored i pružanje pojedinih vegetacijskih formacija nije samo rezultat prirodnih uslova (premda oni tu imaju važnu ulogu) nego i migracija u davnoj prošlosti razvoja vegetacije. U tome su posebnu ulogu imale duboke riječne doline i klisure, koje su bile kanali cirkulacije i prodiranja pojedinih flornih elemenata sa juga na sjever, sa istoka na zapad i obratno; istovremeno su služile kao prikladna skloništa onim predstavnicima stare vegetacije kojima su klimatske prilike i nadiranja novonaseljenih elemenata ugrožavale opstanak. S obzirom na orografsko oblikovanje kopna, a naročito na pružanje visokoga planinskog lanca Dinarskih planina paralelno s obalama Jadranskog mora, u grubim se linijama izdvajaju dva osnovna tipa vegetacije međusobno različita prema tome da li se pružaju s jadranske ili s kopnene strane planinskog lanca. Uzak pojas uz morsku obalu između Neuma i Kleka pokrivaju ostaci zimzelenih šuma česmine i makije (sveze *Quercion ilicis* Br.-Bl.), pretežno garizi (sveze *Cisto-Ericion* H-ić) te prostrane kamenjare (sveze *Thero-Brachypodion* Br.-Bl.), koje se samo po neznatnom broju regionalnih karakteristika razlikuje od šuma, makija i kamenjara rasprostranjenih u cijelom Sredozemlju. U šumama i makijama zimzelenog pojasa uz hrast česminu (*Quercus ilex* L.) obilno su raširene karakteristične vrste: *Erica arborea* L., *Arbutus unedo* L., *Erica manipuliflora* Salisbury, *Phillyrea latifolia* L., *Myrthus communis* L., *Viburnum tinus* L. i dr. Uz obale donjeg toka rijeke Neretve i njezinih pritoka, oko Hutovog blata i u velikim kraškim poljima nalaze se manji ostaci nekadašnjih dolinskih i priobalnih šuma tipa »Longoza« (iz reda *Populetalia* Br.-Bl.), koje su po sastavu biljnih vrsta srodne zajednici šuma skadarskog lužnjaka (as. *Quercus robur* ssp. *scutariensis* — *Periploca graeca* Černi.) iz područja oko Skadarskog jezera i Bojane. Tu susrećemo znatan broj vrsta kao što su poljski jasen, brijest, lužnjak, crna joha, kurika i dr., koje čine isto tako sastav nizinskih poplavnih šuma panonskog područja. Ove sredozemne priobalne šume bile su nekada šire rasprostranjene na plodnim aluvijalnim tlima (naročito i u kraškim poljima); danas su svedene na neznatne ostatke. Na zimzelenu vegetaciju primorskih krajeva nadovezuje se prema unutrašnjosti kopna područje šuma hrasta medunca i bjelograbića (*Carpinetum orientalis* H-ić) iz sveze *Orneto-Ostryon* Tomaž. i reda *Quercetalia pubescentis* Br.-Bl. Listopadne šume ove zajednice tvore negdje širi negdje uži pojas isprekidan kamenjarama i kulturama, a prema unutrašnjosti kopna nalazimo ih isključivo na toplim južnim obroncima i na nižim zaklonjenim položajima. U njima su uz hrast medunac (*Quercus pubescens* Willd.) i bjelograbić (*Carpinus orientalis* Mill.) obilno zastupljene brojne submediteranske termofilne vrste. Ove šikaraste šume na području Hercegovine i zapadne Bosne pokazuju nekoliko različitih subasocijacija. Jedna od tih subasocijacija, u kojoj obilno raste mogranj, širi se u nižim i toplijim predjelima (*C. o. punicetosum* Greb.); druga, u kojoj prevladava tilovina, nastava nešto više i hladnije kraške visoravni i udolice te zalazi nešto dublje u kopno (*C. o. petterietosum* Fuk.). Šume ove zajednice rijetko su gdje sačuvane u iskonskom obliku. Pod stalnim uplivom intenzivne paše, sječe i kresanja »lisnika« najčešće su pretvorene u šikare i zakržljale šibljake (u kojima prevladavaju heliofilni grmovi) te konačno u kraške kamenjare, koje pripadaju posebnoj sredozemnoj svezi zajednica *Chrysopogoneto-Satureion subspicatae* H-ić. Kamenjare ovog tipa predstavljaju u pravom smislu naš goli krš. Unutar pojasa listopadnih šuma hrasta medunca i bjelograbića nailazi se na dubljim (fliškim) zemljištima na šumsku zajednicu hrasta sladuna (*Quercetum confertae hercegovinicum* Fuk.) u kojoj mjestimično (Dubrave kod Domanovića, Šuma kod Trebinja) raste i makedonski hrast (*Quercus trojana* Webb.). Nakon donošenja zakona o zabrani uzgajanja koza te uslijed migracije seljačkog stanovništva u industrijske centre i u velikoj mjeri napuštanja poljoprivrede i stočarstva, u poslijeratnom razdoblju, ove su se šikaraste šume počele obnavljati i širiti, ali još uvijek suviše sporo da bi obnovile zemljišni pokrivač koji su kiše i vjetrovi stoljećima odnosili.

Na pojas klimatogenih šuma medunca i bjelograbića nastavlja se u unutrašnjosti, a na strmijim i višim padinama pojas šume crnoga graba (*Seslerio-Ostryetum* Ht.

Izolirane i mozaične vegetacijske formacije

Ostaci zimzelenih šuma

Ostaci priobalnih šuma

Šikaraste šume

Listopadne šume

Snimio P. Fukarek

PRETPLANINSKA ŠUMA POD VRHOM KALELIJE U ZELENGORI, ISTOČNA BOSNA

et H-ić.), koji negdje doseže i do nadmorskih visina viših od 1000 m. U ovom pojasu zemljišta su zbog strmine plitka i skeletna, sastojine rjeđeg obrasta, a u sastavu šume i šikara učestvuju brojne kserofilne vrste drveća i grmlja, kao što su crni grab, crni jasen, javor gluvač, lipe, mukinje, ruj, pucalina i druge vrste. Šume crnoga graba sličnog sastava nalaze se i u dubokim klisurama rijeka u unutrašnjosti, ali se u njima gube mnoge osjetljive primorske i južnoevropske vrste. Na primorskim stranama Dinarskih planina u Hercegovini i zapadnoj Bosni, na pojas šuma hrasta medunca i crnog graba nadovezuje se pojas tzv. primorske bukove šume (*Seslerio-Fagetum* Ht.). Taj uski pojas bukove šume bio je znatno pod uplivom intenzivnog stočarenja te je danas sveden na manje skupine stabala ili sastojina, isprekidanih termofilnim zajednicama šuma i šikara crnoga graba i crnog jasena. Na hercegovačkim planinama (Čvrsnica, Prenj, Čabulja) i graničnim planinama prema Crnoj Gori (Orjen) iznad gornjeg ruba bukovih šuma proteže se stjenovitim odsjecima i planinskim rudinama znatno ispresijecan pojas šuma endemne munike (*Pinetum leucodermis* Maly). Otvorena, svijetla šuma munike u svom sastavu ima uglavnom sve vrste niskog bilja raširenog u stijenama i na vapnenačkim planinskim rudinama. Iznad njezina pojasa (i u njegovoj visini) na hercegovačkim su planinama razvijene zajednice klekovine bora (*Pinetum mughi dinaricum* [Horv.] Fuk.).

Pojas listopadnih hrastovih šuma unutrašnjih predjela bitno se razlikuje po izgledu i sastavu od pojasa hrastovih šuma primorskih strana. Prostrane površine brežuljaka i niskih brda pokriva zajednica šuma hrasta kitnjaka i običnoga graba (*Querceto-Carpinetum* Horv.) iz sveze *Carpinion illyrico-pannonicum* Horv. U njoj se nalaze već i brojni elementi mezofilnih vrsta bukovih šuma. S obzirom na povoljne klimatske i pedološke uvjete pojas listopadnih šuma kitnjaka i običnoga graba ujedno je i pojas najgušće naseljenosti poljoprivrednog stanovništva; stoga su šume u njemu pod znatnim uticajem kulture svedene na manje površine. U prirodnom su sastavu vrlo bujne, bogate raznim vrstama drveća, grmlja i niskog zeljastog bilja, među kojim su divlja trešnja, bijela i malolisna lipa, lijeska te mnoge zeljaste biljke (naročito proljetnice). U vezi s razvitkom tla može se lučiti niz vrlo karakterističnih subasocijacija; jedne od njih čine prijelaz prema mezofilnim ili acidofilnim bukovim, a druge prema termofilnim zajednicama medunca i crnoga graba. Šume hrasta kitnjaka i običnoga graba često su, na žalost, pretvorene u šikare u kojima se ističu termofilnije vrste: lijeska, pavit, divlja kruška i dr. Na južnim padinama nekih planina (Šuljaga kod Bugojna) nalaze se bujno razvijene zajednice kitnjaka i običnoga graba čak i na većim nadmorskim visinama, katkada i iznad mezofilnijih bukovih šuma koje su tu zauzele staništa u zaklonjenijim i vlažnijim riječnim dolinama. Šumske zajednice hrasta kitnjaka i običnoga graba razvijaju se redovno na dubljim, razvijenijim tlima. S obzirom na neke njihove regionalne karakteristike u Bosni, Beck-Mannagetta (1901) posebno ih je nazvao »bosanske hrastove šume«; taj naziv iznosi u djelu Die Vegetationsverhältnisse der illyrischen Länder.

»Bosanske hrastove šume«

Na skeletnim krečnjačkim tlima i pretežno na južnim stranama, u pojasu šuma kitnjaka i običnoga graba te nešto iznad toga pojasa, nalazi se zajednica šume hrasta medunca i crnoga graba (*Querco-Ostryetum carpinifoliae* Horv.) s nizom termofilnih vrsta: crni jasen, mukinja, ruj, šibika i dr. Te su zajednice uslovljene lokalnim orografskim, pedološkim i klimatskim prilikama pa ne zauzimaju veće površine. Na više ili manje kiselim zemljištima u sjeverozapadnoj Bosni raširene su šume hrasta kitnjaka i pitomog kestena. One se na sjeveru nastavljaju na veliko područje kestenovih šuma na Kordunu u Hrvatskoj. Kestenove šume šire se na većem prostoru između Bihaća, Krupe i Bosanskog Novog, Cazina te Vrnograča, a u manjim grupama nalaze se i nešto južnije. Pitomi kesten unijeli su u naše krajeve još Rimljani. On se prilagodio i proširio na odgovarajućim kiselim zemljištima kitnjakovih šuma *(Quercetum petraeae sensu lato)*, ali u novije vrijeme odumire, napadnut gljivom *Endothia parazitica* koja izaziva rak kestenove kore i debla. Šume pitomog kestena nalaze se i u dolinama pojedinih pritoka rijeke Neretve (Neretvica, Kraljuštica, Trešanica) u Hercegovini, ali zbog prisutnosti nekih submediteranskih vrsta različitog su sastava od nekih u sjeverozapadnoj Bosni. Manje površine zauzimaju takve šume i u okolici Srebrenice. Općenita karakteristika kestenovih šuma jest prisutnost mnogobrojnih acidofilnih vrsta vriština (bujad, vrijesak i druge vrste). S obzirom na stalan i bogat rod te vrlo vrijedno tehničko drvo, kestenove šume imaju veliku privrednu važnost. U unutrašnjosti Bosne na vraničkom sektoru zamjenjuju ih šume breze i hrasta kitnjaka (*Betulo-Quercetum petraeae* Fuk. Fab. Stef.). U sjeveroistočnoj i istočnoj Bosni šumu hrasta kitnjaka i običnoga graba zamjenjuje termofilnija karpatsko-balkanska zajednica šume cera i hrasta sladuna (*Querceto confertae-cerris* Rud.) koja se tu nalazi na krajnjem zapadu svog dopiranja, pa je zbog toga u biljnom sastavu i znatno izmijenjena. U njoj obilno raste bijela lipa i žestika. Pojasno razvijena šuma cera i sladuna nalazi se i u gornjem toku rijeke Drine (oko Goražda i Foče), gdje predstavlja najniži brdski pojas sa već izraženim karakteristikama mezijske florne provincije. U novije vrijeme izdvojene su kao posebne zajednice i šume cera bez sladuna (*Orno-Quercetum cerris* Stef.). U nekim višim predjelima zapadnobosanskog i hercegovačkog krša, naročito u Nevesinjskom polju, one predstavljaju vjerojatno višu visinsku alternaciju šume sladuna i cera.

Kestenove šume

Šume cera i sladuna

Nizinske poplavne šume hrasta lužnjaka (*Querceto-Genistetum elatae* Horv.) iz reda *Populetalia* Br.-Bl., raširene su na većim površinama samo mjestimično uz obale rijeke Save i dolinskih tokova njenih većih pritoka: Une, Sane, Vrbasa, Ukrine, Bosne, Spreče i Drine. Prostorno se nastavljaju i po sastavu znatno približavaju šumama iste zajednice u Hrvatskoj, poznatim pod nazivom »slavonske hrastove šume«. Na suvljim i uzdignutijim položajima prelazi poplavna šuma lužnjaka u šumu lužnjaka i običnoga graba (*Carpino-Quercetum roboris* [Anić] Rauš). Šume crne johe na vrlo vlažnim i trajno mokrim terenima (*Alneto-Caricetum brizoides* Horv.) u Bosni dosta su rijetke na većim površinama, a vezane su na trajno močvarna dolinska staništa. Šume vrba i topola, koje su toliko karakteristične za sjeveroistočne predjele naše države, razvijene su kao »formacije obalnog drveća« (Adamović) samo u vrlo uskim i isprekidanim pojasima uz obale nekih većih rijeka. Međutim, pionirske šume vrba na sprudovima su česte, ali im sastav u Bosni još nije dovoljno poznat.

Šume crne johe, vrba i topola

Snimio P. Fukarek

BOROVA ŠUMA NA PLAZENICI

Bukove šume

Pojas bukovih šuma zauzima u BiH najveće prostranstvo. U visinskom nizanju nastavlja se na pojas šuma kitnjaka i običnoga graba te prema novijim istraživanjima obuhvaća nekoliko jasno floristički i ekološki izraženih zajednica. Na vapnenačkoj podlozi brdska bukova šuma (*Fagetum montanum* Horv. s. l.) pokriva najniži gorski pojas. U njoj raste još niz termofilnih vrsta biljaka koje prelaze iz pojasa šume hrasta kitnjaka i običnoga graba. Na brdske bukove šume u višim nadmorskim visinama nastavlja se širok pojas mezofilnih šuma bukve i jele (*Abieti-Fagetum* [Horv.] emend. Fuk.), u kojemu se na nekim planinama centralne i jugoistočne Bosne obilno susreće i smrča. Na planinama sjeverno od Sarajeva (Konjuh, Javor, Devetak, Romanija) šume bukve i jele sa smrčom pokrivaju i najviše vrhove. Na planinama centralnog dinarskog sistema, od Osječenice do Klekovače na sjeverozapadu do Maglića i Ljubične na jugoistoku, nastavlja se iznad pojasa šume bukve i jele negdje širi negdje uži pojas bukovih pretplaninskih šuma (*Fagetum subalpinum* Horv.); on u svom najvišem visinskom dopiranju prelazi u niske sastojine tzv. klekovine bukve. U bukovim šumama BiH obilno raste gorski javor kao glavni njihov pratilac, zatim gorski brijest, mjestimično bijeli (gorski) jasen (na vlažnijim položajima) i druge vrste. Brdske bukove i bukovo-jelove zajednice najprostranije su i ekonomski najznačajnije naše šume, ali su, na žalost, često pretjerano iskorišćene te nedovoljno ili nikako njegovane. Subalpinske bukove šume slabog su prirasta i teško se obnavljaju. One su zauzele strme i kamenite položaje u velikim nadmorskim visinama te spadaju u izrazito zaštitne šume. Unutar pojasa bukovih šuma, uz potoke i u vlažnim dolinama obrazuje se zajednica bijelog jasena i gorskog javora (*Acereto-Fraxinetum* Horv.) s nizom higrofilnih vrsta. Na nekim visokim planinama južne Bosne i istočne Hercegovine pod sličnim ekološkim prilikama nalazi se zajednica u kojoj je zastupljen i endemni planinski javor (*Piceo-Aceretum heldreichii* Stef.); češće ovaj endemni javor stvara u subalpinskoj bukovoj šumi posebnu subasocijaciju. Na kiselim zemljištima šire se i »acidofilne« bukove šume (*Blechno-Fagetum* Horv., *Vaccino-Fagetum* Fuk.) iz sveze *Luzulo-Fagion* Lohm. et Tx. One u hladnijim i višim predjelima, preko isto tako acidofilnih zajednica jele (*Galio rotundifolii-Abietetum* Wrab., *Orchideto-Abietetum* Fuk.), prelaze u zajednice šuma smrče. U sastavu ovih bukovih i jelovih šuma izostaju mnoge vapnenačke biljke a obilno nastupaju bekice (*Luzula*-vrste), borovnica, okruglolisni broč i druge vrste kiselih zemljišta te elementi gorskih vriština (*Juniperus communis* L., *Calluna vulgaris* L. i dr.). Bukove šume kiselih zemljišta zauzimaju veće prostranstvo na nižim padinama planina Bitovnje, Zeca i Vranice u centralnoj Bosni te na staništima verfenskih škriljaca i permskih pješčara u sjeverozapadnoj i istočnoj Bosni.

Smrčeve šume

Smrčeve šume u BiH u pravilu nigdje ne tvore izrazite visinske pojase, kao što je to slučaj u Alpama i na nekim planinama istočnog dijela Balkanskog poluotoka. One su ovdje uvjetovane posebnim klimatskim i orografskim prilikama. Nalazimo ih redovno u gotovo čistom sastavu unutar pojasa bukovih i jelovo-bukovih šuma samo u vlažnim i zaklonjenim dolinama, na mrazištima, a često i kao rubni pojas nekih planinskih polja (smrčeva šuma u mrazištu Velikog i Malog polja na planini Igmanu, predgorju Bjelašnice). Jedini izuzetak čini planina Vranica u centralnoj Bosni, na kojoj je razvijen pojas smrčevih šuma na gornjoj šumskoj granici (*Homogyni-Piceetum* Fuk.). Taj se pojas nije mogao do danas potpuno sačuvati zbog sječe i šumskih požara, pa je znatno iskidan i često potisnut planinskim pašnjacima. Na silikatnim padinama Matorca širi se šibljačka zajednica *Alnetum viridis* Auct. Ona je reliktnog karaktera. U novije vrijeme smrčeve šume u centralnom dijelu Bosne proučavao je V. Stefanović (1964—67) i u zajednici sa pedolozima (P. Popović, L. Manuševa) opisao nove zajednice: *Lycopodio-Piceetum montanum* Stef. i *Sphagno-Piceetum montanum* Stef. Ove pripadaju podsvezi *Piceion excelsae silicicolum* Stef., dok ostale zajednice (ekstrazonalno) na vapnencima, a posebno šume bijelog bora i smrče (*Piceo--Pinetum illyricum* Stef.), pripadaju podsvezi *Piceion excelsae calcicolum* Stef. Ova posljednja zajednica široko je raširena na Romaniji, gdje vrlo često predstavlja određenu sukcesiju šume nakon šumskog požara. Poseban tip smrčevih zajednica tvori endemna omorika (*Piceetum omoricae* Treg.), koja se očuvala samo na nekim zaštićenim padinama planina srednjeg i gornjeg toka Drine. Na tim se mjestima (Stolac, Gostilja kod Višegrada, Tisovljak na planini Javoru) nalazi omorika u gotovo čistim sastojinama ili u zajednici sa crnim borom, brezom i smrčom, a manje sa bukvom i jelom. Mnoge njene sastojine potpuno su nestale u šumskim požarima (1946. i 1947), što također jasno govori da je nekada ova šumska vrsta zauzimala veće prostore nego danas.

Biogenoze crnog i bijelog bora

Sastojine crnog i bijelog bora u BiH vrlo su značajne biogeocenoze. Naseljavaju vrlo različita, ali u pravilu nerazvijena, strma i erodirana staništa. One u najvećem dijelu predstavljaju primarne oblike vegetacije u kojima su hazmofitske vrste (»stjenjarke«) i vrste otvorenih toplih staništa međusobno izmiješane. Na nižim položajima dominira redovno crni bor, a u višim i hladnijim pridru-

Snimio P. Fukarek

PLANINSKI PAŠNJAK NA ZELENGORI

žuje mu se bijeli ili šumski bor. Ove zajednice preovladavaju na supstratima dolomita i serpentina, pa ih dijelimo u dvije skupine. Među »dolomitne« zajednice crnog i bijelog bora spada zajednica *Pinetum illyricum calcicolum* Stef. te zajednica *Pinetum silvestris dinaricum* Stef. U obim ovim zajednicama, uz crnjušu (*Erica carnea* L.) i trobridnu žutilovku (*Genista januensis* Viviani), obilno su zastupljene vrste crni jasen, crni grab, javor gluvač, a od grmlja krušvica (*Amelanchier ovalis* Med.), dunjarica (*Cotoneaster* sp.), rujevina i dr. U novije vrijeme H. Ritter-Studnička (1956—62) obradila je posebno crnoborove šume na područjima dolomita oko Konjica, Drvara i Trebinja; tamošnje zajednice opisala je kao regionalne zajednice sa posebnim floristićkim sastavom. Među »serpentinske« zajednice crnog i bijelog bora (sveza *Orno-Ericion serpentinicum* Horv.) spadaju *Pinetum silvestris-nigrae* Pavl. odn. *Seslerio-Pinetum* H. Ritter-Stud. To su zajednice bogate neoendemnim vrstama, a posebno se u njima bujno razvija zimzelena jagljika (*Daphne blagayana* Frey.).

Zajednice klekovine

Na visokim Dinarskim planinama razvijen je i pojas pretplaninske bukove šume (*Fagetum subalpinum* s. l.); iznad njega, sve do gotovo najviših vrhunaca, širi se pojas krivulja, odn. zajednice klekovine bora (*Pinetum mughi* Ht.). Izuzetak od toga mogli bi biti u BiH samo najviši vrhovi graničnih planina Maglića i Volujka, gdje su u novije vrijeme utvrđene i neke zajednice tzv. alpskog ili nivalnog pojasa. Prema tome, zajednice planinskih rudina na bosanskohercegovačkim planinama ulaze u klimazonalni pojas klekovine bora. Krivulj sa svojim karakterističnim poleglim i sabljasto savijenim stablima i gustim krošnjama zauzimao je nekada goleme površine, ali su one postepeno uzmicale i nestajale u požarima koje su podmetali stočari da bi proširili svoja ljetna ispasišta. Uslijed toga na mnogim bosanskohercegovačkim planinama zajednica klekovine pokriva još samo manje površine u nepristupačnim predjelima, a na njenom mjestu raširile su se vrištine klečice *(Juniperion nanae)* i zajednice planinskih rudina. Na nekim zapadnobosanskim planinama nakon nestanka klekovine proširili su se gusti šibljaci omelike (*Cytisanthetum radiate* Fuk.).

Ilirski endemi

Planinska vegetacija BiH je posebno značajna, jer u njoj nalazimo zastupljene najznačajnije ilirske endeme. Prema I. Horvatu njeno razvojno središte nalazi se na planinama oko srednjeg toka rijeke Neretve (na Prenju, Čvrsnici, Čabulji i Veležu). Planinska vegetacija bosanskohercegovačkih Dinarskih planina predstavljena je mnogobrojnim zajednicama tzv. pukotinjarki ili stijenjarki (*Asplenietea rupestris* Br.-Bl.), zajednicama sipara ili točila (*Thlaspeetea rotundifolia* Br.-Bl.) i snježenika (*Salicetea herbaceae* Br.-Bl.); zatim planinskim rudinama, koje pretežno pokrivaju krečnjačke (*Elyno-Seslerietea* Br.-Bl.) a u manjem obimu i silikatne planine (*Caricetea curvulae* Br.-Bl.), među kojima se posebno ističe srednjobosanska planina Vranica te dijelovi planine Jahorine i Zelengore. Oko izvora i potoka u gorskom i planinskom području naseljava se posebna vegetacija mahovine i zeljastih biljaka (*Montio-Cardaminetea* Br.-Bl. et Tx.). Toj vegetaciji u širem smislu pripada i vegetacija tzv. sedrotvoraca, čija odumrla, kalcijevim karbonatom inkrustirana tijela stvaraju poznate sedrene (travertinske) slapove na rijekama Uni, Plivi, Sani i dr. Vrlo su rijetke zajednice visokih cretova ili tresava (*Oxycocco-Sphagnetea* Br.-Bl. et Tx.), dok su niski cretovi (*Scheuchzerio-Caricetea fuscae* [North] Tx.) raširenisporadično u kraškim poljima i u nekim dolinama srednjobosanskih rijeka. U nekim kraškim poljima, oko ušća rijeke Neretve (Hutovo blato) te na širokom potezu uz rijeku Savu raširena je i posebna vegetacija bara i močvara (*Phragmitetea* Tx. et Psg.), odn. vegetacija tekućih i stajaćih voda (*Potametea* Tx. et Psg., *Isoëto-Nanojuncetea* Br.-Bl. et Tx., *Lemnetea* W. Koch et Tx.) zastupljena brojnim zajednicama.

Vegetacija mahovina i zeljastih biljaka

Zajednice livada

Livade kontinentalnih predjela u unutrašnjosti zastupljene su nizom zajednica na umjereno vlažnim zemljištima (klase *Arrhenathertea* Br.-Bl.; *Cynosurion* Tx., *Arrhenaterion elatoris* Br.-Bl.), uključenih u niz sveza (*Molinio-Hordeion secalini* H-ić, *Trifolion pallidi* Ilijanić, *Trifolion resupinati* Micevski, *Deschampsion caespitosae* H-ić); posebno se ističu u brdskom i gorskom pojasu livada sveze *Pancicion* Lkšić. Livade suhih zemljišta zastupljene su zajednicama reda *Brometalia erecti* (W. Koch) Br.-Bl. i *Festucetalia vallesiacae* Br.-Bl. (klase *Festuco-Brometea* Br.-Bl. et Tx.), a posebno se ističe zajednica *Bromo-Plantaginetum mediae* Ht., široko rašireni unutar šumovitih i kraških padina zapadnobosanskih Dinarskih planina. Na kiselim zemljištima šire se vrištine (*Callunetum* s. l.) i zajednice surivuka (*Nardetum* s. l.). Močvarne livade predstavljene su zajednicom klase *Molinio-Juncetea* Br.-Bl., među kojima se posebno ističe zajednica *Molinietum illyricum* na podgorini planine Jahorine što ju je opisao K. Maly. U prelazno-sredozemnom području livade.i kameniti pašnjaci predstavljeni su zajednicama klase *Thero-Brachypodietea* Br.-Bl., odn. specifičnim dinarskim svezama *Cymbopogo-Brachypodion ramosi* H-ić., *Chrysopogoni-Satureion* Ht. et H-ić., *Satureion subspicatae* Ht., *Scorzonerion villosae* H-ić., *Festucion pseudoovinae* Ht. One pokrivaju pretežno krševite krečnjačke padine, dok se na dolomitnom supstratu razvijaju zajednice sveze *Peucedanion neumayeri* H. R. Stud. U ovu klasu uključuje se i red *Halacsyetalia sendtneri* H. R. Stud. sa svezama *Polygonion albanicae* H. R. Stud. i *Potentillion visianii* H. R. Stud., koje obuhvataju zajednice otvorenih staništa na serpentinskoj podlozi u centralnoj i istočnoj Bosni, a u kojima rastu i neke rijetke endemne vrste naših predjela (npr. *Halacsya sendtneri* Dörfler). U vegetaciju kultivisanih zemljišta (oranica) spadaju mnogobrojne zajednice korova (*Secalinetea* Br.-Bl., *Sedo-Scleranthetea* Br.-Bl.).

Nitrofilne zajednice

Nitrofilnu vegetaciju (*Chenopodietetea* Br.-Bl.) nalazimo na mjestima stočarskih naselja (torova) ili napuštenih šumskih radilišta u cijelom brdskom, gorskom i planinskom području BiH. Uz veće rijeke razvijaju se ponegdje posebne nitrofilne zajednice (*Bidentetea tripartiti* Tx. Lohm. et Prsg.).

Na šumskim požarištima i većim sječinama razvija se posebna vegetacija, koju uključujemo privremeno u klasu *Betulo-Adenostyletea* Br.-Bl. U njoj se u brzom nizu smjenjuju inicijalne zajednice sa kiprovinom (*Epilobion* Tx.) i velebiljem (*Atropion* Br.-Bl.) sa zajednicama ive, jasike i breze (*Sambuco-Salicion* Tx. et Neum.) u koji-

ma se već javljaju i prvi elementi buduće prirodne šume. U planinskim predjelima, najčešće na granici šume nalazimo vrlo bujno razvijene zajednice visokih zeleni (*Adenostylion alliariae* Br.-Bl.), koje u sebi sadrže i niz rijetkih i specifičnih biljaka.

LIT.: *G. Beck-Mannagetta,* Die Vegetationsverhältnisse der illyrischen Länder, Leipzig 1901; *K. Maly,* Bosnien und die Herzegovina, Führer zu den wissenschaftlichen Excursions des II. internationalen botanischen Kongresses, Wien 1905; *L. Adamović,* Biljno-geografske formacije zagorskih krajeva Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Crne Gore, Rad JAZU, 1912, 193 i 1913, 195; *K. Maly,* Saopštenje o Acer obtusatum-u, GZM, 1913; *isti,* Prilozi za Floru Bosne i Hercegovine, ibid., 1918—28; *I. Horvat,* Vegetacijske studije o hrvatskim planinama, Rad JAZU, 1930, 238 i 1931, 241; *K. Maly,* Juncus Thomasii Ten., subspec. J. palensis, GZM, 1933; *isti,* Materialien zu G. M. Beck's Flora des ehemaligen Bosnien-Herzegovina, ibid.; *I. Horvat,* Istraživanje vegetacije hercegovačkih i crnogorskih planina, Ljetopis JAZU, 1933, 46; *K. Maly,* Beiträge zur Kenntnis der Picea omorica, GZM, 1934; *isti,* Zur Kenntnis der Flora der b. h. Bauerngärten, ibid., 1936; *S. Plavšić,* Zur Kenntnis der Standorte von Picea omorica, Oesterreichisch botanische Zeitschrift, Wien 1936, 85; *isti,* Neue Befunde über die Verbreitung von Picea omorica, ibid., 1937, 86; *K. Maly,* Die Ravna planina (Jahorina) bei Pale-Sarajevo, GZM, 1938—39; *I. Horvat* i *B. Pavlovski,* Istraživanje vegetacije planine Vranice, Ljetopis JAZU, 1939, 51; *V. Tregubov,* Le Piceetum omorikae Communicat. »Sigma«, Montpellier 1941; *isti,* Les forêts vierges montagnardes des Alpes Dinariques ibid., Montpellier 1941; *I. Horvat,* Nauka o biljnim zajednicama, Zagreb 1949; *isti,* Šumske zajednice Jugoslavije, Zagreb 1950; *M. Glišić,* Prilog poznavanju areala šuma hrastova cera i sladuna u sjeveroistočnoj Bosni, Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu, 1951; *K. Maly,* Grundlagen zur Kenntnis der Flora von Travnik, ibid., 1952; *Ž. Sučić,* O arealu pitomog kestena na području Srebrenice, Sarajevo 1953; *P. Drinić,* Taksacioni elementi sastojina jele, smrče i bukve prašumskog tipa u Bosni, Radovi Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Sarajevu, 1956; *H. Ritter-Studnička,* Flora i vegetacija na dolomitima BiH, I—V, Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu, 1956—62; *W. Krause* i *W. Ludwig,* Zur Kenntnis der Flora und Vegetation auf Serpentinstandorten des Balkans, Flora, 1957, 145; *P. Fukarek* i *V. Stefanović,* Prašuma Peručica i njena vegetacija, Radovi Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Sarajevu, 1958; *V. Stefanović,* Zajednica bijelog bora i neke njene karakteristike na području zapadne Bosne, ibid.; *V. Blečić,* Šumska vegetacija i vegetacija stena i točila reke Pive, Glasnik Prirodnjačkog muzeja srpske zemlje, 1958, 11; *V. Stefanović,* Tipovi šuma bijelog bora na području krečnjaka i istočne Bosne, Radovi Naučnog društva BiH, 1960, 4; *M. Wraber,* Biljnosociološki prikaz kestenovih šuma Bosne i Hercegovine, Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu, 1961, *V. Stefanović* i *A. Sokač,* Fitocenoza bijelog bora i maljeve breze na rubu tresetišta kod Han Krama, Radovi ANUBiH, 1962, XIX; *P. Fukarek,* Inverzija vegetacije na planinskom masivu Igman—Bjelašnica, Narodni šumar, Sarajevo 1962; *B. Fabijanić, P. Fukarek* i *V. Stefanović,* Pregled osnovnih tipova šumske vegetacije »Lepenica«, Posebno izdanje Naučnog društva BiH, 1963, I; *V. Stefanović,* Šumska vegetacija šireg područja Trebevića, Radovi Naučnog društva BiH, 1963, 7; *Č. Burlica* i *B. Fabijanić,* Ein Beitrag zur landschaftsoeckologischen Gliederung B. u. d. H. auf pflanzensoz-bodenschaftlichen Grundlagen, Stolzenau 1963; *Č. Šilić,* Prilog poznavanju dendroflore Banje Luke i njene okolice, Radovi Šumarskog fakulteta u Sarajevu, 1964; *R. Lakušić,* Ekologija nekih tercijarnih relikata, Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu, 1965; *isti,* Seslerietalia comosae ordo novus der Caricetalia curvulae Br.-Bl., Angewandte Pflanzensoziologie, Wien 1960, 19; *V. Stefanović* i *L. Manuševa,* Šumska vegetacija i zemljišta na permokarbonskim pješčarama i škriljcima u Bosni, Radovi Šumarskog fakulteta u Sarajevu, 1966; *P. Fukarek,* Zajednice endemne munike na planini Prenju u Hercegovini, Acta botanica croatica, 1966; *isti,* Prilog poznavanju biljnosocioloških odnosa šuma i šibljaka Nacionalnog parka »Sutjeska«, Posebno izdanje ANUBiH, 1966; *Ž. Bjelčić,* Vegetacija pretplaninskog pojasa planine Jahorine, GZM, 1966; *M. Ćirić,* Zemljišta planinskog područja »Igman« Bjelašnica, Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvnu industriju u Sarajevu, 1966, 10; *B. Fabijanić, Č. Burlica, I. Vukorep* i *N. Živanov,* Tipovi šuma na eocenskom flišu sjeverne Bosne, ibid., 1967, 12; *P. Fukarek, V. Stefanović* i *B. Fabijanić,* Zajednica bukve i javora gluvača (Aceri obtusati-Fagetum) na jugozapadnim padinama Dinarskih planina, Mitteilungen der Ostalpin-dinarischen pflanzensoziologischen Arbeitsgemeinschaft, Trieste 1967, 7; *V. Stefanović,* Fitocenoza cera i njeno biljnogeografsko mjesto u vegetaciji zapadne Bosne, GZM, 1968; *M. Glišić,* Pregled šumske vegetacije na aluvijalnim zemljištima kod Bos. Dubice, Narodni šumar, Sarajevo 1969; *R. Lakušić,* Biljnogeografska razčlanjenost visokih Dinarida, Acta botanica croatica, 1969; *V. Radulović* i *V. Stefanović,* Ekološke i azotofiksacione osobine joha, Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu, 1970; *H. Ritter-Studnička,* Die Vegetation der Serpentinvorkommen in Bosnien, Vegetatio, 1970, 21; *V. Stefanović* i *V. Beus,* Ekološka distribucija nekih predstavnika prizemne flore u hrastovim i borovim šumama BiH, Ekologija, Beograd 1972, 7.

P. Fk.

Životinjski svijet. Fauna BiH paralelno se formirala sa izdizanjem kopna iz mora na ovom području. U geološkoj prošlosti njen sastav je doživio mnoge promjene, o čemu svjedoče brojni fosilni ostaci. Zato se razlikuje fosilna i recentna fauna ove republike.

Životinjski svijet BiH formiran je uglavnom u toku posljednjih 20000 godina, tj. nakon posljednje glacijacije. Kako je glacijacija zahvatila samo vrhove najviših planina, to su se na ostalom području, zavisno od paleoklimatskih prilika, odn. toplijih i hladnijih perioda, vršile regionalne migracije oblika, miješanje faune te postepeno prilagođavanje novim uslovima života. Stoga su u fauni BiH, naročito među beskičmenjacima, zastupljeni danas veoma stari organizmi koji su preživjeli glacijaciju (tercijarni i glacijalni relikti), organizmi pridošli iz sjevernih i južnih krajeva Evrope te jednog dijela Azije, kao i znatan broj novih vrsta i podvrsta nastalih na ovoj ili na susjednim teritorijama (endemi).

BiH je pretežno planinska zemlja, pa i njena fauna ima pretežno planinski karakter. Međutim, planine ne pružaju jednake uslove za opstanak; zato se, u zavisnosti od geografskih prilika, razlikuje od sjevera prema jugu nekoliko za faunu karakterističnih područja.

Kopnena fauna. Na sjeveru Bosne uz rijeku Savu, u prilično uskom pojasu ravnice koja predstavlja rub Panonske nizine, žive brojne barske, odn. močvarne higrofilne kao i termofilne i ravničarske životinje. Po svojem porijeklu one pripadaju pretežno fauni Panonske nizine ili fauni srednje Evrope. Takve su: voluharica — *Microtus agrestis,* vrana gačac — *Corvus frugilegus,* kašikara — *Platalea leucordia,* čigra bjelograda — *Chlidonias hybrida;* žabe — crveni mukač — *Bombina bombina* i zelena žaba — *Rana esculenta;* neki dnevni leptirovi kao *Leptidia morsei* i *Neptis suppho;* skakavci *Acrida hungarica, Tetrix meridionalis* i *Oedaleus decorus.*

Prema jugu, gdje se postepeno uzdižu planinski lanci u sklopu zapadnih ili sjevernih Dinarida, fauna sve više poprima prvo brdski a zatim planinski karakter. Kroz centralni dio BiH te na jugu Bosne i u sjevernoj i sjeveroistočnoj Hercegovini, protežu se najviši kompleksi sa brojnim vrhovima iznad 2000 m. Gusti sklop listopadnih i četinarskih šuma, vlaga ili nedostatak vlage, brojni proplanci, livade, pašnjaci i rudine pružaju u ovom pojasu raznolike uslove za opstanak životinja, te je fauna veoma bogata. Mogu se naći zajedno životinje koje potječu s Alpi ili i danas tamo žive, životinje iz srednje Evrope, Evroazije, a djelimično također iz južne i jugoistočne Evrope. Kod pojedinih istraživanih grupa zapažen je znatan broj endema. Pored mnogih vrsta koje žive i u drugim krajevima Jugoslavije, ovdje se susrećemo i rijetki stanovnici, kao endemične podvrste slijepog kučeta — *Spalax leucodon hercegoviniensis,* snježne voluharice — *Microtus nivalis malyi* i igmanske voluharice — *Microtus igmanensis,* reliktne voluharice — *Dolomys bogdanovi coeruleus,* te rovčice — *Sorex araneus bolkayi.* U Bosni žive podvrste iz jugoistočnog dijela naše zemlje: podvrsta divokoze — *Rupicapra rupicapra balcanica* i medvjeda — *Ursus arctos bosniensis,* kao i endemična rasa kune — *Martes foina bosniaca.* Od ptica žive i sve rjeđe vrste, kao: veliki tetrijeb — *Tetrao urogallus,* tetrijeb ruševac — *Lyrurus tetrix,* lješinar — *Gyps fulvus,* sova — *Strix uralensis;* već je potpuno nestao iz faune BiH orao bradan — *Gypaëtus barbatus.* Od vodozemaca treba spomenuti rijetkog alpskog daždevnjaka — *Salamandra atra prenjensis,* a od zmija crnu šarku — *Vipera berus.* Pošto u ovom pojasu živi veoma veliki broj insekata, vrijedno je navesti nekoliko endemičnih ili za našu faunu rijetkih primjera. Među tvrdokrilcima naročito su brojni predstavnici trčuljaka iz roda *Carabus (C. croaticus bosnicus, C. violaceus azurescens, C. parreyssi plasensis), Trechus bosnicus, Nebria germari* i *Omphreus morio;* predstavnici surlaša iz roda *Otiorrhynchus (O. niveopictus, O. heydeni, O. ephialtes, O. travnikanus, O. vastus, O. sarajevenis),* zatim listorožaca — *Scarabaeidae (Hoplia herminiana, Geotrupes alpinus balcanicola, Anisoplia erichsoni, Mimela aurata),* strižibuba — *Cerambycidae (Nothorhina punctata, Acmaeops marginata, Leptura rufa, Morimus funereus ganglbaueri),* zlatice — *Chrysomelidae (Gastroidea analis).* Od dnevnih leptirova interesantni su predstavnici rodova *Erebia* i *Coenonympha;* od pravokrilaca — *Orthoptera,* zrikavci — *Psorodonotus illyricus, Metrioptera prenjica, M. hörmani, M. karnyana, Platycleis orina* i skakavci — *Miramella bosnica, M. alpina, Chrysochraon dispar intermedius* i *Gomphocerus sibiricus.* Fauna tla također je bogata endemnim oblicima. Mnogi od njih tek su nedavno otkriveni i opisani: pseudoskorpion — *Pselaphochernes hadžii,* pauropoda — *Stalopauropus alpi-*

Evroazijske i endemske vrste

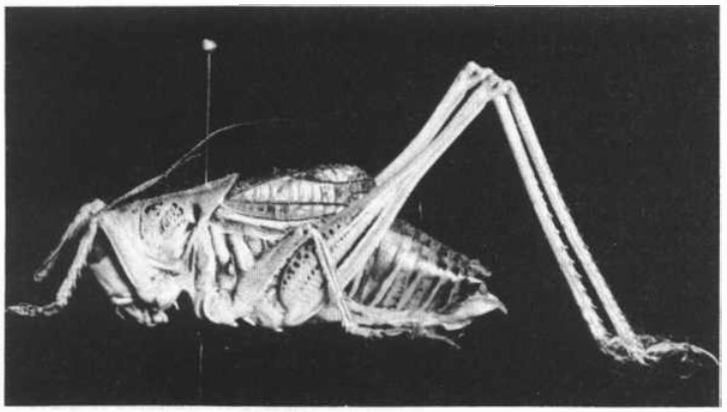

Snimila M. Sever

GAMPSOCLEIS ABBREVIATA RENEI MIKŠ

nus; od nižih insekata — *Collembola: Tuxenida balcanica, Onichiurus bosnarius, O. maglicensis, Tetracanthella bosnia* i *Sminthurus maglići.*

Fauna kraškog područja

Posve je različita fauna na području južne te djelimično i centralne Hercegovine, gdje su naročito izraženi kraški fenomeni. Planine se ovdje uzdižu do manjih nadmorskih visina te samo poneki vrhovi dostižu 1800—1900 m. Na njima žive srednjoevropske, južnoevropske i mediteranske vrste, među kojima ima pravih stanovnika krša. Što je planina viša to je uticaj juga manje izražen, a time je i broj predstavnika krša manji. U ovom pojasu ima i kraških polja. Ona predstavljaju posebna, specifična staništa za životinjski svijet po svojim znatnim površinama, zbog klimatskih prilika i vodenog režima koji se posljednjih godina mijenja usljed melioracije. U cjelini fauna kraškog područja okarakterisana je u prvom redu prisustvom mnogobrojnih endema. To je ujedno i područje kamo znatno prodiru mediteranski oblici s jadranske obale, dok su vrste sa sjevera rjeđe. Tipični su stanovnici hercegovačkog krša: voluharica — *Pitymys multiplex hercegoviniensis,* kraški puh — *Eliomys quercinus,* kraški miš — *Apodemus mystacinus,* crkavica — *Neophron percnopterus,* jarebica kamenjarka — *Alectoris graeca.* Od zmija, osim poskoka — *Vipera ammodytes* koji je čest ne samo u Hercegovini, već i u pojedinim krajevima Bosne, ovdje ima poluotrovnica: crnica — *Telescopus fallax,* obični modrac — *Malpolon monspessulanus;* neotrovnica: četveroprugi kravosas — *Elaphe quatuorlineata,* poljarica — *Coluber gemonensis.* Gušteri su veoma česti, a naročito beznogi gušter ili blavor — *Ophiosaurus apodus,* zatim zelembać — *Lacerta viridis* i primorski gušter — *L. sicula.* Među člankonošcima izdvajaju se pauci: tarantula — *Tarentola apuliae* i crna udovica — *Lathrodectes tridecemguttatus,* te škorpija — *Euscorpius italicus.* Neobično je veliki broj insekata, koji su u Hercegovini vezani ne samo uz krš već i uz blagu mediteransku klimu pojedinih područja. Takvi su među tvrdokrilcima: trčuljak — *Carabus caelatus,* strižibuba — *Dorcadion arenarium,* surlaš — *Otiorrhynchus vastus,* kotrljani *Scarabaeus variolosus, Gymnopleurus mopsus, Copris hispanus cavolini,* gundelj — *Rhizotrogus lautiusculus,* a poseban je raritet zlatna mara — *Protaetia koenigi balcanicola.* Od dnevnih leptirova posebice: *Zerynthia polyxena, Hipparchia statilinus, Lasiommata megera lyssa* i *L. maera silymbria.* Od pravokrilaca skakavci *Prionotropis hystrix, Oedipoda germanica* i *Anacridium aegyptium* te zrikavci *Decticus albifrons* i *Ephippiger discoidalis,* zatim mrežokrilci *Palpares libelluloides* te brojne vrste cikada, među kojima su najčešće cvrčci *Tybicen plebejus* i *T. haematodes.*

Fauna ponora i pećina

Fauna ponora i pećina takođe je veoma karakteristična. Pored svih kraških obilježja ona često ima i reliktni karakter. Među reliktima ima i znatan broj tercijarnih. Po endemima i reliktima razlikuju se ne samo teritorije BiH već i pojedine pećine međusobno. Karakteristični su predstavnici pećinske faune: čovječja ribica *Proteus anguinus* u pećinskim vodama, zatim račići *Niphargus balcanicus, Hadzia fragilis, Accubogammarus algor* i *Monolistra matjasici,* mnogobrojne babure *Isopoda Titanethes herzegowinensis, Trichoniscus matulići* i *Tracheoniscus mostarensis,* pseudoskorpija *Neobisium vjerenicae* te pauci *Holocnemus absoloni* i *Travunia vetrenicae.* Od insekata brojne su endemične vrste tvrdokrilaca iz rodova *Anthroherpon (A. ganglbaueri, A. leonhardi* i *A. loreki)* te *Anophtalmus (A. noesskei, A. kautianus* i *A. maglajensis)* kao i zrikavci *Troglophilus cavicola* te *Dolichopoda araneiformis.*

Jezerski i izvorski endemi i relikti

Vodena fauna. Fauna vodenih tokova i bazena BiH nosi u prvom redu dinarsko obilježje, a zatim karakteristike i onih slivova kojima pripadaju. Tako se u bogatijem crnomorskom slivu, koji je pretežno zastupljen na teritoriji Bosne, javljaju uglavnom predstavnici srednje, istočne i jugoistočne Evrope, dok u jadranskom slivu, u Hercegovini i to uglavnom u Neretvi i njenim pritokama, žive izraziti stanovnici krša, među kojima ima mnogo endema šireg ili užeg područja Balkana. U jezerskoj i izvorskoj fauni susrećemo se pored endema i pojedini relikti. Jedan mali dio jadranske obale pripada BiH, to su u njenoj fauni zastupljeni i marini organizmi. Vode naseljuje mali broj sisara. Među njima treba spomenuti vidru — *Lutra lutra* i vodenu rovčicu — *Neomys fodiens.* Ptice močvarice kao i one što se naseljuju ili se gnijezde uz vodu nalaze se uz sve tokove bosanskohercegovačkih rijeka i jezera. Međutim, po svojoj avifauni poznato je Hutovo blato i ribnjak Bardača. To su danas jedini lokaliteti u BiH gdje se gnijezde bijela čaplja — *Egretta garzetta,* žuta čaplja — *Ardeola ralloides* i gak kvakavac — *Nycticorax nycticorax.* Samo na Brdači gnijezde se ražanj turkoč — *Plegadis falcinellus,* čaplja zličarka — *Platalea leucordia,* obični galeb — *Larus ridibundus,* bjelobrada čigra — *Chlidonias hybrida* i obična čigra — *Sterna hirundo.* U vodama crnomorskog sliva gotovo i nema endema riba, ali je ova fauna bogata po broju vrsta. Međutim, u jadranskom slivu endemizam je jako naglašen. Postoje čitavi rodovi sa svim vrstama koji naseljuju samo određeni vodotok ili izvorni dio, odn. jezero. Među takvima su u prvom redu: rod mekousnih — *Salmothymus,* pijurica ili gaovica — *Paraphoxinus* i oštrulja — *Aulopyge.* Posebno su interesantne kraške ponornice koje daju ihtiofauni glavno endemično obilježje. Tu su vrste: popovska gaovica — *Paraphoxinus ghetaldii* i *Chondrostoma phoxinus.* U vodama BiH živi i veliki broj slatkovodnih račića, među kojima ima dosta endema: *Asellus anophtalmus bosnicus, A. hercegovinensis, Microsharon hercegovinensis, Echionogammarus acarinatus, Gammarus bosnicus, G. konjicensis* i *Niphargus ilidzensis.* Vodena fauna insekata, prema Illiesu (1978) pripada tzv. petom području (zapadni Dinaridi), zato se ovdje ne mogu uspoređivati pojedini slivovi. Među brojnim vrstama vodenih moljaca — *Trichoptera,* interesantan je rod *Drusus,* od *Plecoptera* naročito su brojne vrste roda *Leuctra,* a od dvokrilaca iz porodice *Simuliidae* rodovi *Simulium* i *Eusimulium.* I među *Psychodidama* ima dosta endema, pretežno u Bosni, kao: *Panimerus unae, Pericoma bosnica* i *Berdeniella bistricana.* U Hercegovini živi i najveća evropska vodena stjenica, *Belostoma niloticum;* u hladnim vodama ovog područja živi žaba *Rana graeca* za koju se pretpostavlja da je tercijarni relikt. U jezerima na visokim planinama pored larvi brojnih vilinskih konjica — *Odonata* i vodenih stjenica — *Heteroptera* žive i alpski tritoni — *Triturus alpestris,* u Prokoškom jezeru na Vranici i endemična podvrsta, *T. alpestris reiseri.*

LIT.: *V. Apfelbeck,* Karakteristike faune beskičmenjaka u Bosni i Hercegovini, GZM, 1896; *R. Mikšić,* Scarabaeidae Jugoslavije, I i III dio, Grada Naučnog društva BiH, 1958, knj. VI, 1965, knj. XXV i II dio, Posebna izdanja SANU, 1962, CCCXLVIII; *B. Đulić* i *Đ. Mirić,* Mammalia, Catalogus faunae Jugoslaviae, IV/4, 1967; *S. Mikšić,* Fauna Orthoptera Bosne i Hercegovine, I, Tettigonioidea, GZM, 1967; *B. Sket,* Crustacea, Isopoda (aquatica), Catalogus faunae Jugoslaviae, III/3, 1967; *E. Pretner,* Coleoptera, Catopidae, Bathysciinae, ibid., III/6, 1968; *S. Mikšić, M. Cvijović, D. Kaćanski* i *dr.,* Biogeografska analiza entomofaune planina Maglić, Volunjak i Zelengora, GZM, 1970; *R. Mikšić,* Katalog der Bockkäfer (Cerambycidae) Jugoslawiens, Sarajevo 1971; *T. Vuković* i *B. Ivanović,* Slatkovodne ribe Jugoslavije, GZM, posebno izdanje, 1971; *S. Obratil,* Ornitofauna ribnjaka Bardača kod Srbca, GZM, 1972—73; *S. Matvejev* i *V. Vasić,* Aves, Catalogus faunae Jugoslaviae, IV/3, 1973; *S. Brelih* i *G. Džukić,* Reptilia, ibid., IV/2, 1974; *B. Ćurčić,* Arachnoidea, Pseudoscorpiones, ibid., III/4, 1974; *G. Karaman,* Crustacea, Amphipoda, ibid., 111/3, 1974; *J. Illies,* Limnofauna Europaea, Stuttgart 1978; Referati sa skupa »Stanje i perspektive istraživanja faune Bosne i Hercegovine«, Zbornik ANUBiH 1979.

S. Mik.

III. DRUŠTVENA OSNOVA

Stanovništvo. *Kretanje broja stanovnika.* God. 1851. turske vlasti izvršile su popis stanovništva u Bosni i Novopazarskom sandžaku, ali bez Hercegovine, i utvrdile da na tom prostoru ima 440 733 muških stanovnika. Na osnovu tog popisa i evidencije kuća koje je tom prilikom također vršeno, austrijski statističar G. Thoemmel je izračunao da u Bosni s Novopazarskim sandžakom živi 1 003 800 muških i ženskih stanovnika. Ovom broju dodao je 207 972 st. Hercegovine i dobio ukupan broj od 1 211 772 st. na području BiH i Novopazarskog sandžaka. Prema Thoemmelovim procjenama u Sandžaku je tada živjelo 142 000 st. U dijelu Hercegovine koji je kasnije pripao Crnoj Gori živjelo je po tadašnjoj procjeni 48000 st. Prema tome, u današnjim granicama BiH živjelo je 1851. god. 1 021 772 st. Turske vlasti utvrđivale su broj stanovnika i početkom 1876; po njihovom popisu BiH je imala 1 051 485 st. Svi ovi podaci moraju se uzeti s rezervom, jer se do njih dolazilo izračunavanjima na bazi broja muških stanovnika s nedovoljno pouzdanim koeficijentom ženskog stanovništva; muško stanovništvo često se sakrivalo radi izbjegavanja raznih obaveza, pa ni njegov broj nije pouzdan.

Austrougarska okupaciona uprava u BiH pristupila je popisu stanovništva 1879. Kao neophodne predradnje suvremenog popisa stanovništva prethodio je popis naseljenih mjesta i numeracija kuća. Prema rezultatima ovog popisa na dan 15. VI 1879. živjelo je u BiH 1 158 164 st. Dalji popisi izvršeni su 1885, 1895. i 1910. Na dan 1. V 1885. na tom je području živjelo 1 336 091 st., 22. IV 1895. bilo je popisano 1 568 092 st. (nije bila obuhvaćena vojska); 10. X 1910. bilo je »faktički prisutnih civilnih lica« 1 898 044.

Prvi popis stanovnika u predratnoj Jugoslaviji izvršen je 31. I 1921; prema njemu bilo je u BiH 1 890 440 st. Sljedeći popis izvršen je 31. III 1931; prema njegovim rezultatima broj stanovnika porastao je za 10 godina na 2 323 555. God. 1941. bio je predviđen i pripreman nov popis, ali do njega nije došlo zbog napada na našu zemlju. Na osnovi statističkih procjena — uzet je u obzir godišnji prirast i drugi elementi koji utječu na porast stanovništva — uzima se da je u BiH 31. III 1941. moglo biti 2 850 296 st.

KRETANJE BROJA STANOVNIKA 1876—1981.

God. popisa	*Broj stanovnika*	*Porast ili pad (u %)*	*Prosječna godišnja stopa rasta ili pada (u %)*
1876.	1 051 485	—	—
1879.	1 158 164	10,1	3,3
1885.	1 336 091	15,4	2,4
1895.	1 568 092	17,4	1,6
1910.	1 898 044	21,0	1,2
1921.	1 890 440	—0,4	—0,04
1931.	2 323 555	22,9	2,1
1948.	2 565 277	10,4	0,6
1953.	2 847 459	11,1	2,1
1961.	3 277 948	15,1	1,8
1971.	3 746 111	14,3	1,3
1981.	4 124 256	10,1	1,0

4.3[1]0.718

Najviši porast stanovništva u Jugoslaviji

Rezultati popisa u poslijeratnom periodu 1948—81. pokazuju prilično izražen porast stanovništva od 60,8%; to ovu republiku svrstava u područje s najvišim porastom stanovništva u Jugoslaviji. Međutim, pošto njeno stanovništvo relativno brže raste nego stanovništvo drugih republika, i njen udio u ukupnom jugoslavenskom stanovništvu sve je veći. U 1948. god. 16,3% stanovništva Jugoslavije živjelo je u BiH, a 33 godine kasnije 18,4%. Na ukupan porast stanovništva i promjene u stopi rasta pored osnovnog faktora (prirodni prirast) značajno su utjecale unutarnje i vanjske migracije. U prosjeku stanovništva zapažene su velike razlike u kretanju broja stanovnika. Mogu se izdvojiti područja manjeg porasta (visoki krš, niska Hercegovina, planinsko područje izvan Sarajevsko-zeničke kotline) te područje višeg porasta

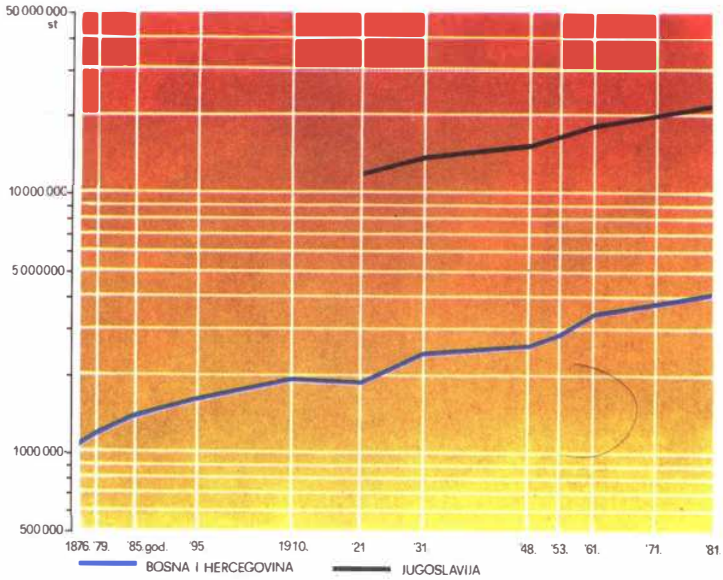

KRETANJE BROJA STANOVNIKA (1876—81)

stanovništva (regija pretežno nepropusnog planinskog područja i Sarajevsko-zenička kotlina). Te su razlike uzrokovane ne samo prirodnim preduvjetima određenog prostora već u prvom redu dosadašnjim ekonomskim i društvenim razvitkom te kulturnim i historijskim nasljeđem u pojedinim dijelovima republike. Razlika u kretanju broja stanovnika u naseljima centralnih funkcija (općinska središta) i naseljima izvan njih najnepo-

Uvjeti demografskih promjena

KRETANJE BROJA STANOVNIKA U OPĆINSKIM SREDIŠTIMA I OSTALIM NASELJIMA

God. popisa	*Ukupno*	*Broj stanovnika*				*Pokazatelj kretanja*		
		Općinsko središte	*%*	*Ostala naselja*	*%*	*Ukupno (1953 = 100)*	*Općinska središta*	*Ostala naselja*
1953.	2847459	537688	18,9	2309771	81,1	100,0	100,0	100,0
1961.	3277948	734192	22,4	2543756	77,6	115,1	136,5	110,1
1971.	3746111	1022181	27,3	2723930	62,7	131,6	190,1	117,9
1981.	4124256	1468235	35,6	2656021	64,4	144,8	273,1	114,9

STOPE PORASTA I PADA STANOVNIŠTVA PO OPĆINAMA
prema popisu 1971—81.

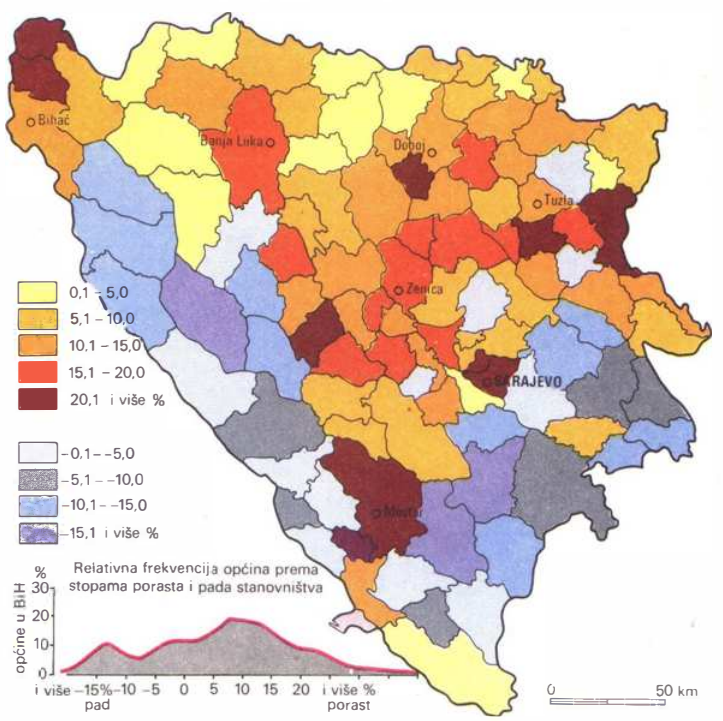

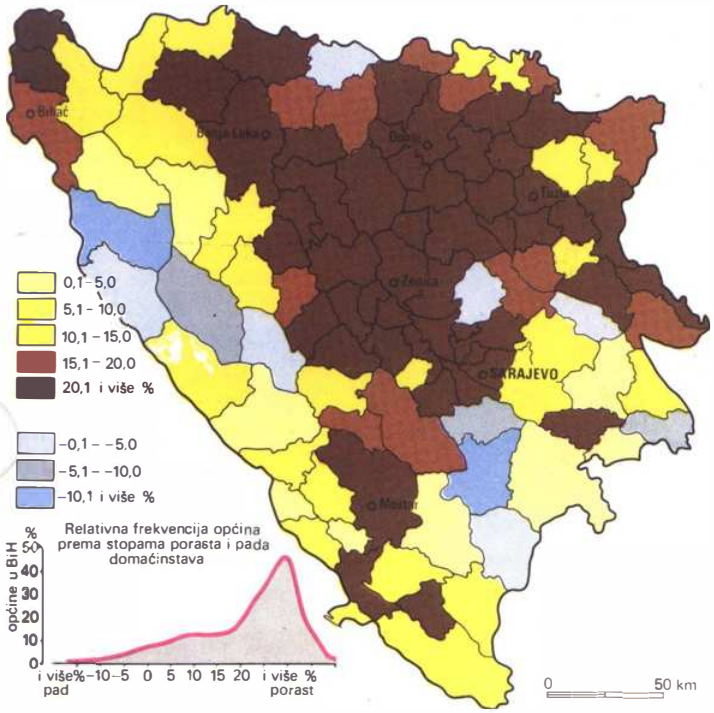

STOPE PORASTA I PADA DOMAĆINSTVA PO OPĆINAMA
prema popisu 1971—81.

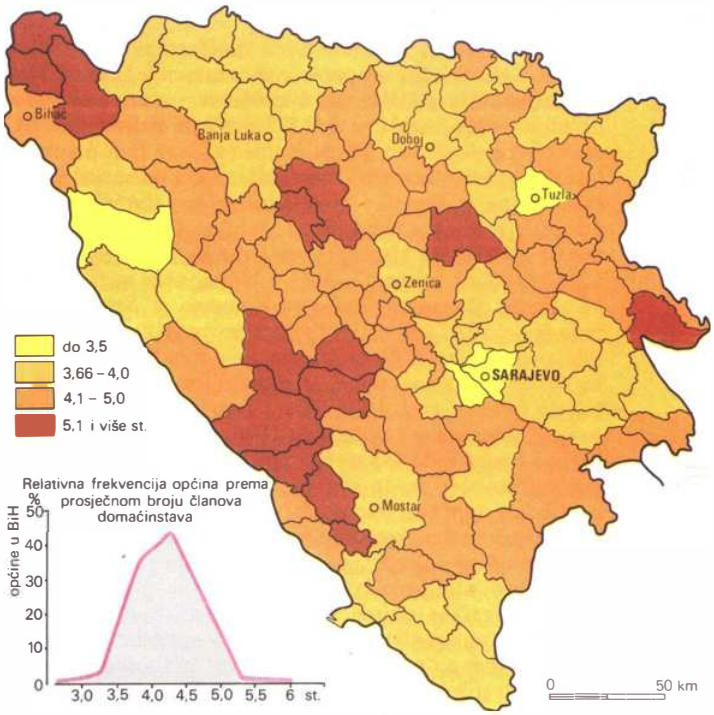

PROSJEČAN BROJ ČLANOVA DOMAĆINSTVA PO OPĆINAMA
prema popisu 1981.

srednije ukazuje na društveno-ekonomsku zasnovanost demografskih promjena i tendencija. Prilično dinamičan porast stanovništva cijele republike u poslijeratnom periodu rezultat je relativno intenzivnijeg porasta stanovništva općinskih središta i znatno sporijeg povećanja stanovništva ostalih naselja.

Dok se ukupno stanovništvo BiH 1953—81. povećalo za 44,8% porast stanovništva općinskih središta iznosio je 73,0%, a ostalih naselja samo 14,9%. U ukupnom porastu stanovništva u promatranom periodu općinska središta su učestvovala sa 73,1%, a udio njihova stanovništva u ukupnom republičkom stanovništvu povećao se od 17,3% u 1948. na 35,6% u 1981. Kretanje stanovništva po općinama još više naglašava prostornu složenost suvremene demografske dinamike. Tako je npr., u periodu 1953—81. rastao broj općina u kojima je zabilježen pad broja stanovnika: četiri u 1953., jedanaest u 1961, devetnaest u 1971 i 33 u 1981. U razdoblju 1971—81. stopa porasta stanovništva u pojedinim općinama BiH (ne računajući maksimalne stope u sarajevskim općinama Novi Grad Ilidža i Novo Sarajevo) kretala se od – 30,6% (Kalinovik) do 25,9% (Velika Kladuša).

Kretanje broja domaćinstava. Usporedo sa općim kretanjima i promjenama u stanovništvu u poslijeratnom periodu zapažaju se značajne promjene u broju i karakteristikama domaćinstava. Broj domaćinstava u periodu 1948—81. porastao je više od dva puta što je intenziv-

KRETANJE BROJA DOMAĆINSTAVA 1948—81.

God. popisa	*Broj domaćinstava*	*Prosječan broj st. u domaćinstvu*	*Porast domaćinstava (u %)*	*Prosječna godišnja stopa rasta (u %)*
1948.	498116	5,1	—	—
1953.	565212	5,0	13,5	2.5
1961.	706099	4,6	24,9	2,8
1971.	848545	4,4	20,2	1,8
1981.	1030689	3,9	21,6	1,9

KRETANJE BROJA DOMAĆINSTAVA (1948—81)

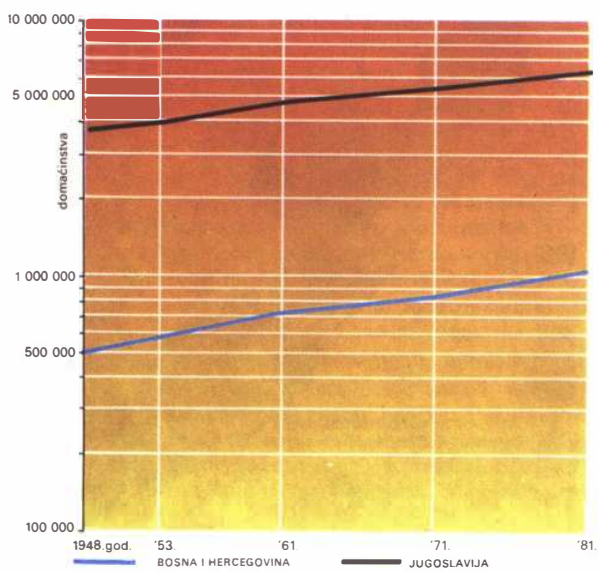

PROSJEČAN BROJ STAVNIKA U DOMAĆINSTVU
prema popisima stanovništva

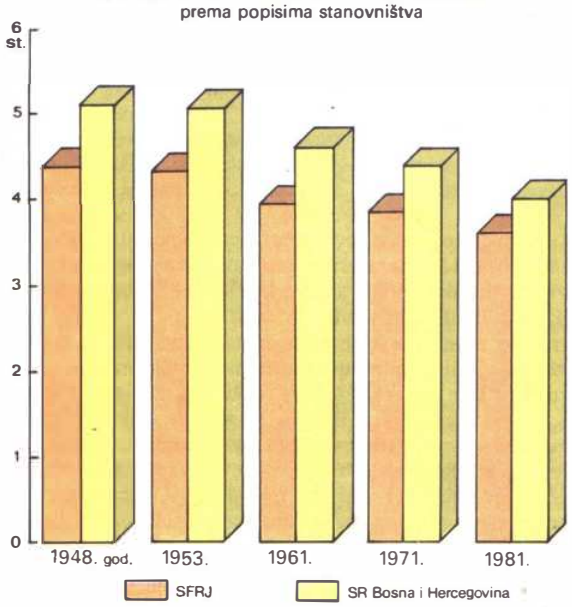

nije od porasta ukupnog stanovništva. Smanjenje prosječne veličine domaćinstva, smanjenje broja poljoprivrednih i mješovitih te povećanje broja nepoljoprivrednih domaćinstava ukazuje na dinamičnost i širinu ukupnih društvenih i ekonomskih promjena u ovome dijelu Jugoslavije.

Prirodno kretanje stanovništva. Na porast stanovništva BiH utjecao je u prvom redu prirodni prirast, dok je utjecaj unutrašnjih i vanjskih migracija značajniji u posljednjem međupopisnom razdoblju. Općenito se može reći da je prirodno kretanje stanovništva najviše pod utjecajem komponente rođenih, mada je i smrtnost početkom promatranog perioda bila značajan faktor prirodnog i ukupnog kretanja stanovništva.

KRETANJE OPĆIH STOPA ROĐENIH, UMRLIH I PRIRODNOG PRIRASTA 1953—80 (u ‰)

God.	*Rođeni*	*Umrli*	*Prirodni prirast*
1953.	38,5	14,4	24,1
1954.	39,7	12,0	27,7
1955.	37,3	13,6	23,7
1956.	36,9	12,7	24,2
1957.	33,4	12,2	21,2
1958.	35,3	9,6	25,7
1959.	33,9	10,2	23,7
1960.	34,1	10,3	23,8
1961.	32,8	8,9	23,9
1962.	31,9	9,2	22,7
1963.	30.7	8,5	22,2
1964.	29,4	8,5	20,9
1965.	29,0	8,0	21,0
1966.	27,6	7,1	20,5
1967.	25,9	7,3	18,6
1968.	24,6	7,2	17,4
1969.	23,9	7,6	16,3
1970.	21,4	7,1	14,3
1971.	22,0	6,6	15,4
1972.	21,5	7,0	14,5
1973.	20,1	6,4	13,7
1974.	19,8	6,0	13,8
1975.	19,1	6,0	13,1
1976.	19,6	6,2	13,4
1977.	18,5	6,1	12,4
1978.	17,7	6,3	11,4
1979.	17,0	6,1	10,9
1980.	16,5	5,9	10,6

Današnje odlike prirodnog kretanja stanovništva BiH jesu srednje visoka stopa rođenih, niska stopa umrlih i

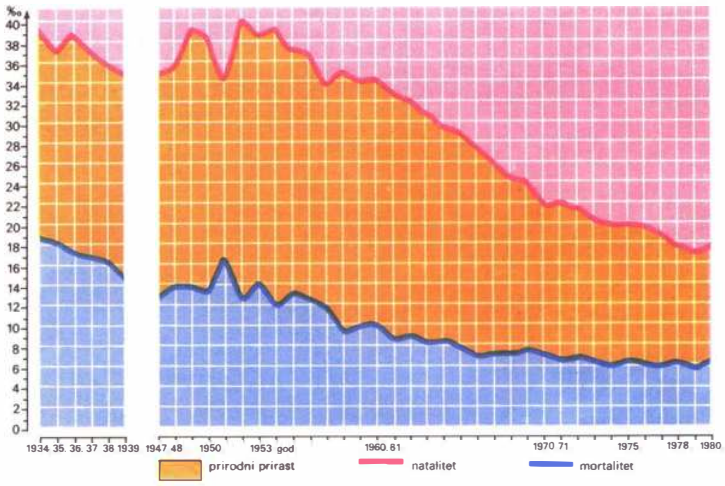

PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA

umjereni prirodni prirast. Međutim, u okviru Jugoslavije BiH pripada područjima s relativno najjačom prirodnom dinamikom stanovništva. Podaci istovremeno potvrduju da su se u biološkoj reprodukciji stanovništva BiH dogodile značajne pozitivne promjene i da je demografska tranzicija u punom toku. Komponente prirodnog kretanja smanjile su se dvostruko. Za prirodno kretanje stanovništva ove republike karakteristične su, također, značajne prostorne razlike u današnjim obilježjima i u karakteru nastalih promjena u promatranom periodu. Maksimalne stope rođenih (62,1‰ u 1956) i prirodnog prirasta (41,3‰ u 1956) zabilježene su u općini Kalesija, dok je apsolutno najviša stopa umrlih (25,8‰ u 1953) zabilježena u općini Kotor-Varoš. Međutim, minimalne stope rođenih (7,7‰ u 1970), umrlih (3,4‰ u 1966) i prirodnog prirasta (2,8‰ u 1970) zabilježene su u općini Han-Pijesak. Iako se na osnovi nastalih promjena uočava izražena tendencija prostornog uravnotežavanja biodinamike stanovništva, ipak danas postoje značajne razlike između središnje, sjeverozapadne i sjeveroistočne Bosne te ostalih područja. Naime, u smrtnosti stanovništva pojedinih područja već ranije je došlo do ujednačavanja stope pa su, s obzirom na najnižu smrtnost, najmanju stopu prirodnog prirasta imala područja Herce-

STOPE ROĐENIH PO OPĆINAMA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

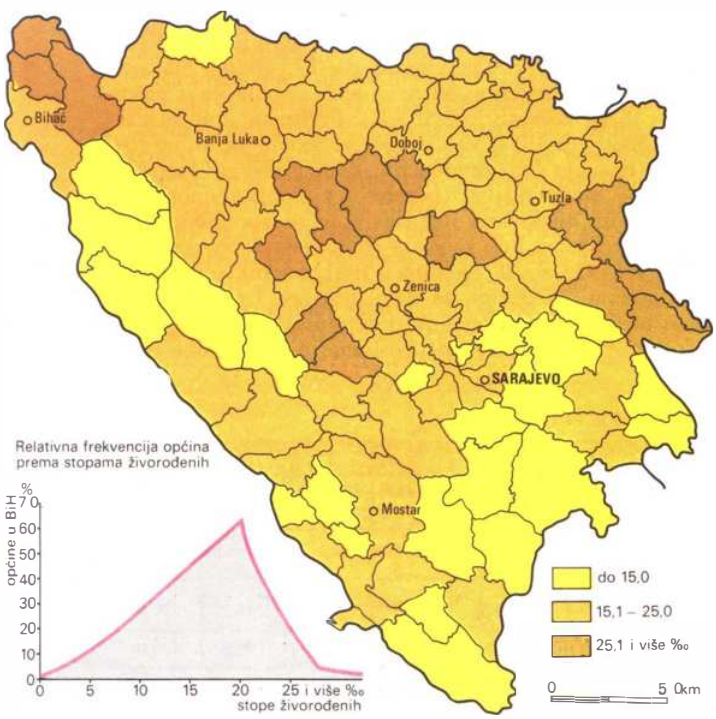

STOPE SMRTNOSTI PO OPĆINAMA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

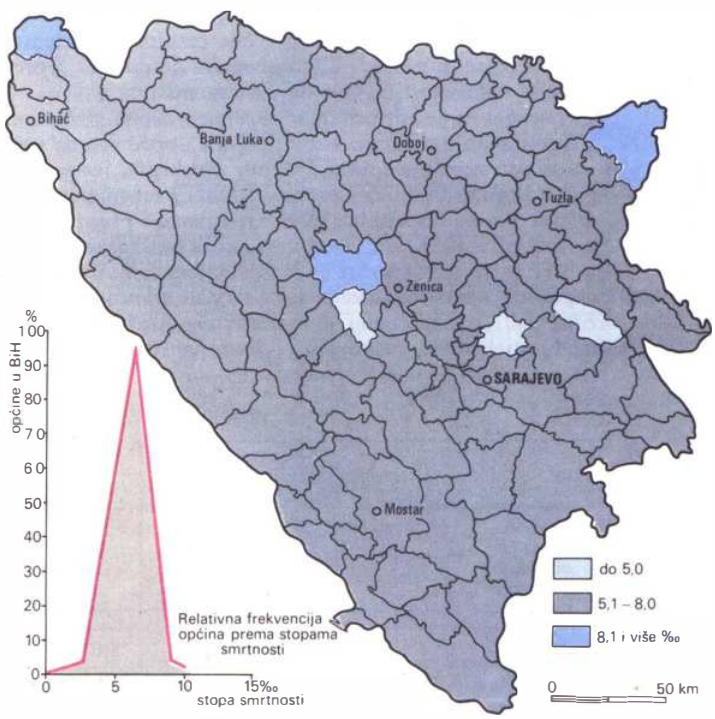

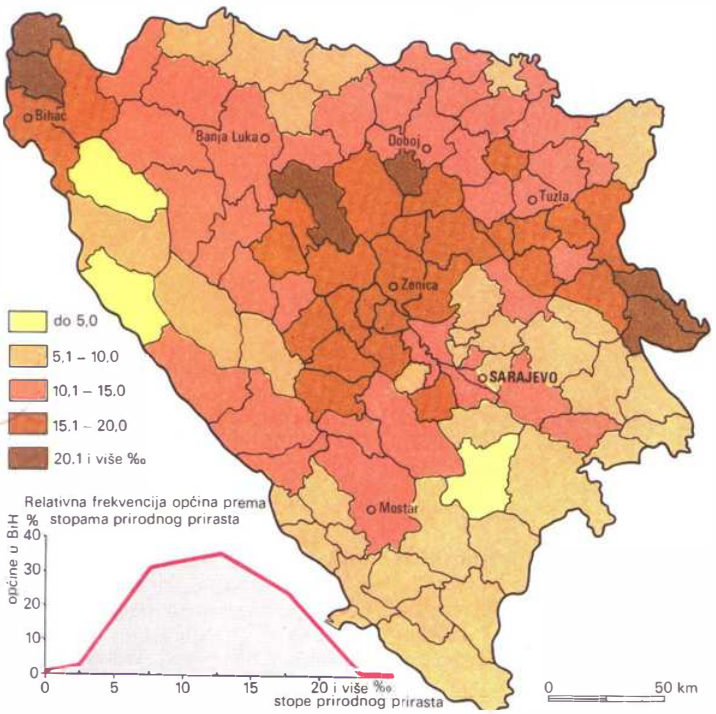

STOPE PRIRODNOG PRIRASTA PO OPĆINAMA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

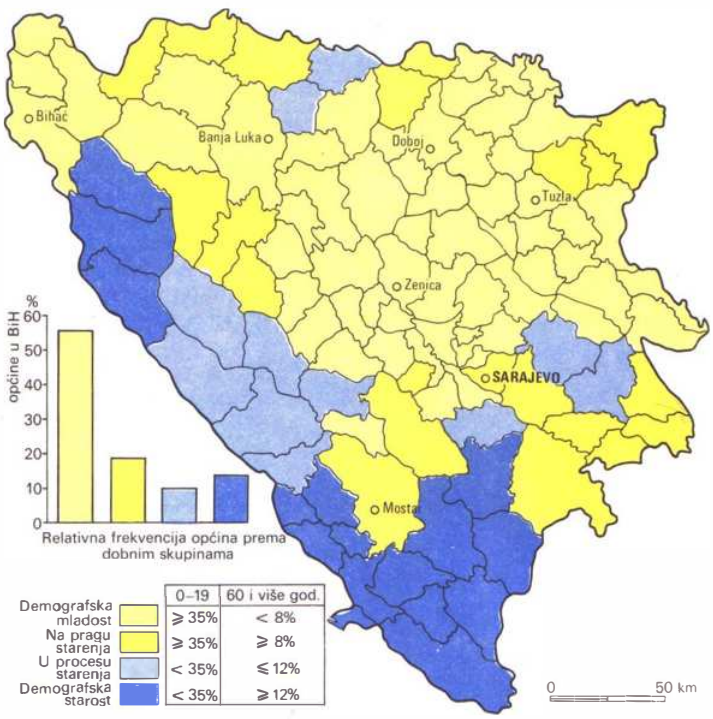

DOBNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA PO OPĆINAMA
prema popisu 1971.

STANOVNIŠTVO PO SPOLU I DOBI

	Broj stanovnika			*Struktura po dobnim skupinama (u %)*								
				Ukupno			*Muško*			*Žensko*		
	Ukupno	*Muško*	*Žensko*	*0—19*	*20—59*	*60 i više*	*0—19*	*20—59*	*60 i više*	*0—19*	*20—59*	*60 i više*
1948.	2565277	1237381	1327896	54,0	41,2	4,8	56,7	38,9	4,4	51,5	43,4	5,1
1953.	2847459	1385559	1461900	50,2	44,5	5,3	52,5	42,9	4,6	48,2	46,0	5,8
1961.	3277948	1599665	1678283	46,6	47,4	6,0	48,6	46,0	5,4	44,8	48,5	6,7
1971.	3746111	1834600	1911511	45,4	46,6	8,0	47,2	45,3	7,5	43,6	47,7	8,7
1981.	4124256	2050913	2073343	38,0	53,5	8,0	39,1	53,8	7,1	33,9	56,3	9,8

Nepovoljne tendencije demografske dinamike

govine, jugozapadne Bosne i nekih općina u Posavini. Nastavi li se tendencija daljnjeg opadanja stope rođenih (što podaci nagovještavaju), onda se već sada demografska dinamika navedenih područja (osobito regije visokog krša) može smatrati veoma nepovoljnom. Riječ je o općinama iz kojih eksodus odnosi više stanovništva od ostvarenog prirodnog prirasta, a kao rezultat toga demografska masa brže stari. Tako se smanjuje udio za reprodukciju i aktivnost raspoloživog stanovništva.

Strukture stanovništva. Spolna i dobna struktura. U proučavanju demografskog razvitka uopće veoma važno mjesto zauzima spolna i dobna struktura, jer su one posljedica dosadašnjeg i osnova budućeg razvoja stanovništva. Prema današnjim karakteristikama i promjenama u razdoblju 1953—71. u odnosu broja muškaraca i žena u BiH može se zaključiti da je koeficijent feminiteta veći nego drugdje u Jugoslaviji te da nastale promjene pokazuju daljnju tendenciju kvantitativnog uravnotežavanja među spolovima. Naime, broj žena na 1000 muškaraca smanjen je od 1055 u 1953. na 1049 u 1961. i 1011. u 1981. Međutim, iako je utjecaj rata kao značajnog faktora spolne neravnoteže prilično ublažen, utjecaj migracija je još izražen.

Veći koeficijent feminiteta

U dobnoj strukturi stanovništva dogodile su se u promatranom periodu značajne promjene, mada se i po toj strukturi ova republika razlikuje od drugih područja Jugoslavije. Sa 38% stanovništva do 19. godina starosti u 1981. BiH ima jednu od najmlađih populacija u našoj zemlji (SAP Kosovo ima 52,8%). Promjene koje su nastale (50,2% u 1953) kao posljedica smanjene stope rođenih ukazuju na tendenciju demografskog starenja ukupnog stanovništva (posebno poljoprivrednog); u razvijenijim dijelovima Jugoslavije to se ispoljilo znatno ranije. Prosječna dob muškog stanovništva povećana je od 23,4 u 1953. na 28,7 godina u 1981, a ženskog od 25 na 30,5 godina. Međutim, sa demografskog i ekonomskog gledišta BiH ima za fertilitet i aktivnost značajne zalihe stanovništva. Dinamičan poslijeratni društveno-eko-

STRUKTURA STANOVNIŠTVA PO AKTIVNOSTI I SPOLU (u %)

	1953.			*1961.*			*1971.*			*1981.*		
	Ukupno	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*
Aktivno[1]	41,9	57,9	26,7	38,8	54,0	24,3	36,7	51,3	22,7	37,7	51,8	24,1
Lica sa lič. prihodom[2]	1,9	1,8	2,0	2,3	2,3	2,2	3,9	4,4	3,5	6,3	6,7	5,9
Izdržavano stanovništvo	56,2	40,3	71,3	58,9	43,7	73,5	59,4	44,3	73,8	56,0	41,5	70,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

[1] Prema popisima iz 1953. i 1961. »učenici u privredi« bili su uključeni u »aktivno« stanovništvo, a 1971. u »izdržavano«. [2] Prema popisima iz 1953. i 1961. »stipendisti« su bili uključeni u »lica s ličnim prihodom«, a 1971. u izdržavano stanovništvo.

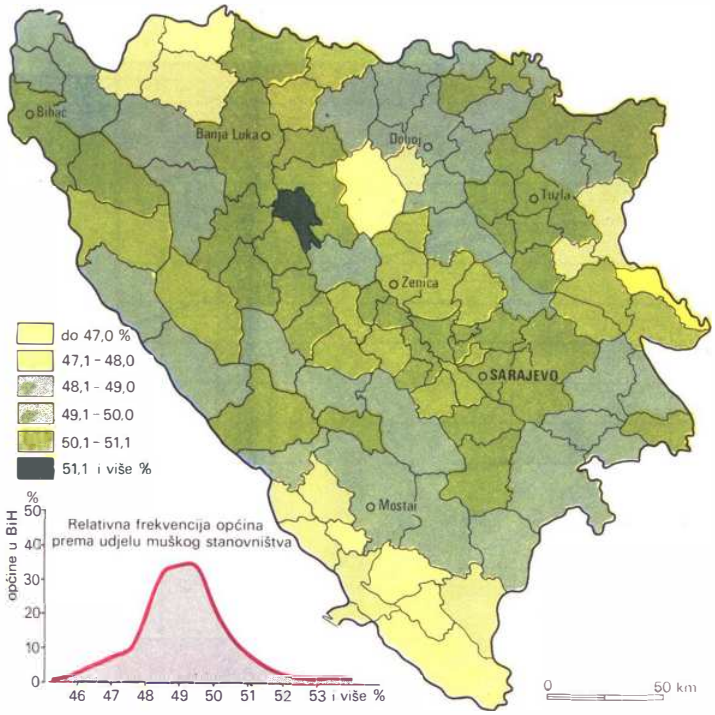

UDIO MUŠKOG STANOVNIŠTVA PO OPĆINAMA
prema popisu 1971.

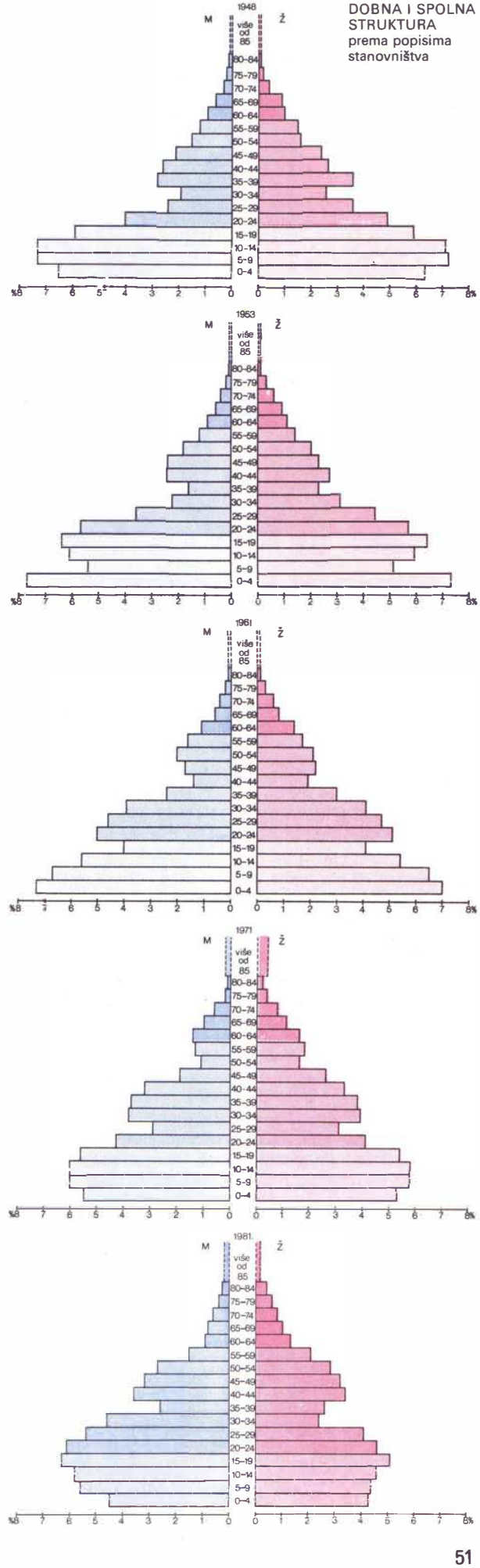

Porast prosječnog trajanja života

nomski razvoj Jugoslavije uopće utjecao je na promjene u ekonomskom i ukupnom socijalnom preobražaju. Jedan od demografskih pokazatelja koji to potvrđuje jest produženje prosječnog trajanja života stanovništva, koje danas iznosi oko 66,6 godina (u 1948. stanovnik BiH živio je prosječno oko 43 godine). Srednje trajanje života muškog stanovništva povećano je od 52,6 godina u 1953. na 66,7 u 1971, a ženskog stanovništva od 54,8 godina na 66,6. Na povećanje trajanja života utjecali su poboljšani uvjeti života i smanjenje opće stope smrtnosti, a posebno veoma značajno smanjenje smrtnosti dojenčadi.

Ekonomska struktura. Ekonomski i društveni razvoj BiH u poslijeratnom periodu najneposrednije se odražavao na promjene u demografskom razvitku. Najznačajnije promjene bile su upravo u ekonomskom sastavu, što se dalje prenosilo na druge strukture (demografsku i obrazovnu) i komponente ukupnog kretanja stanovništva. Iako se povećala prosječna starost stanovništva, udio aktivnog u ukupnom stanovništvu BiH stalno se smanjivao.

Smanjenje aktivnog stanovništva

Na smanjenje udjela aktivnog u ukupnom stanovništvu utjecalo je povećano školovanje omladine u srednjim i visokim školama (posebno seoske omladine), zatim pojačan tempo urbanizacije eksodusom sa sela (naročito žena, koje su prije preseljenja bile aktivne), povećanje broja umirovljenika i udjela starijih godišta u ukupnom stanovništvu. Do značajnih promjena došlo je, također, u strukturi radno sposobnog kontingenta stanovništva. U međupopisnom periodu 1953—61. izražena je tendencija smanjenja radnog kontingenta što je zavisilo od visoke stope rođenih i prirodnog prirasta. Opadanje biološke reprodukcije u intervalu 1971—81. dovelo je do suprotne tendencije, odn. do povećanja radno sposobnog dijela stanovništva.

STRUKTURA STANOVNIŠTVA PO SPOSOBNOSTI ZA RADNU AKTIVNOST (u %)

Kontingent stanovništva	*1953.*		*1961.*		*1971.*		*1981.*	
	Ukupno	*Muško*	*Ukupno*	*Muško*	*Ukupno*	*Muško*	*Ukupno*	*Muško*
Predradni	37,3	19,0	38,4	19,6	34,5	17,6	32,3	16,4
Radni	58,2	28,3	56,2	27,2	58,8	29,2	61,4	30,7
Postradni i nepoznato	4,5	1,4	5,4	1,8	6,7	2,1	6,3	2,7
Ukupno	100,0	48,7	100,0	48,6	100,0	48,9	100,0	49,8

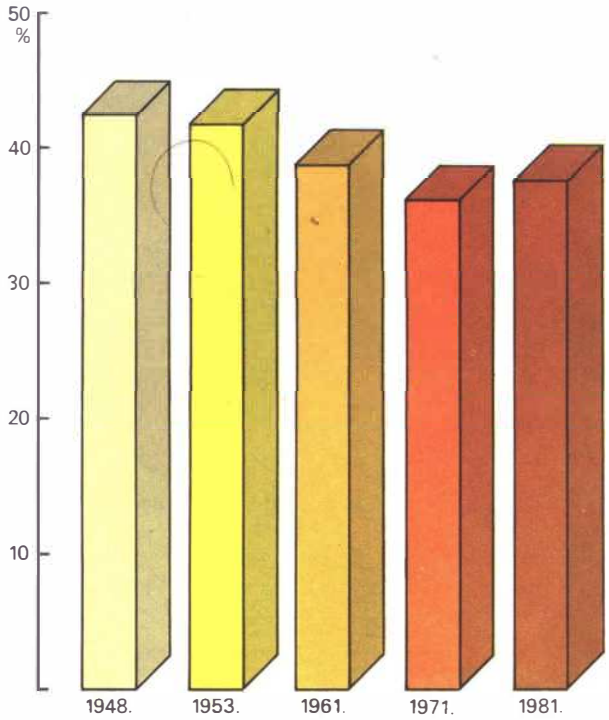

UDIO AKTIVNOG STANOVNIŠTVA
prema popisima stanovništva

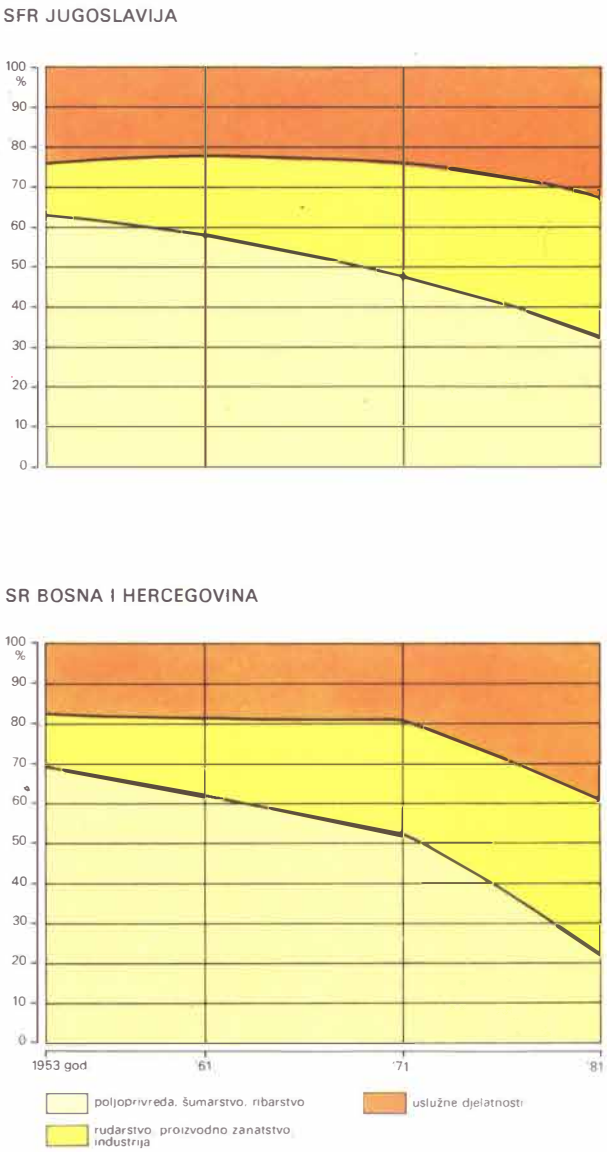

EKONOMSKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA
prema popisima stanovništva

Smanjenje poljoprivrednog stanovništva

Apsolutno i relativno smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva u aktivnom i ukupnom stanovništvu jedna je od najznačajnijih promjena u strukturi stanovništva, a istovremeno i pokazatelj značajnih pozitivnih promjena u ukupnom društveno-ekonomskom preobražaju BiH u poslijeratnom periodu.

UDIO POLJOPRIVREDNOG I NEPOLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA U AKTIVNOM I UKUPNOM STANOVNIŠTVU (u %)

Stanovništvo	*1953.*	*1961.*	*1971.*	*1981.*
Aktivno				
Poljoprivredno	67,5	59,8	45,2	22,9
Nepoljoprivredno	32,5	40,2	54,8	77,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0
Poljoprivredno	62,2	50,1	39,9	17,7
Nepoljoprivredno	37,8	49,9	60,1	82,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Opadanje udjela poljoprivrednog stanovništva jest rezultat bržeg razvoja i jačanja sekundarnog i tercijarnog sektora privrednih djelatnosti te intenzifikacije rada u poljoprivredi, čime se oslobađa višak radne snage na selu i transferira u nepoljoprivredne djelatnosti. Uz to je utjecaj privremenog zapošljavanja u inozemstvu značajan faktor u izmjeni ove strukture. Naime, pretežan dio ukupne vanjske migracije (oko 90 000 st.), koji je porijeklom sa sela i iz poljoprivrede (oko 6% ukupnog poljoprivrednog stanovništva republike), radi u zemljama imigracije na nepoljoprivrednim poslovima, a popis stanovništva ga je ubrojio u poljoprivredno stanovništvo. Usporedo sa smanjenjem poljoprivrednog stanovništva došlo je do smanjenja veličine i broja poljoprivrednih domaćinstava. Iako su pozitivne tendencije u izmjeni ekonomskog sastava stanovništva BiH očigledno prilično izražene kroz njegovu deagrarizaciju, ipak ostaje činjenica o dominirajućem udjelu poljoprivrednog (osobito ženskog) stanovništva u odnosu na stanovništvo sekundarnog i tercijarnog sektora ekonomskih djelatnosti. Obim zapošljavanja u sekundarnom i tercijarnom sektoru bila je osnovna, ali ne i jedina determinanta promjena ekonomskog sastava sta-

AKTIVNO STANOVNIŠTVO PREMA SEKTORIMA DJELATNOSTI (u %)

Sektor djelatnosti	*1953.*			*1961.*			*1971.*			*1981.*		
	Ukupno	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*
Primarni[1]	69,4	61,2	86,4	62,0	55,1	76,9	53,4	48,2	65,1	21,6	19,7	25,8
Sekundarni[2]	14,1	18,1	5,9	19,8	24,8	9,2	27,5	33,3	14,6	39,5	49,8	16,2
Tercijarni[3]	16,5	20,7	7,9	18,2	20,1	13,9	19,1	18,5	20,3	38,9	30,5	58,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

[1] Poljoprivreda, šumarstvo; [2] industrija, rudarstvo, građevinarstvo i proizvodno zanatstvo; [3] uslužne djelatnosti.

UDIO POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA U UKUPNOM STANOVNIŠTVU
prema popisima stanovništva

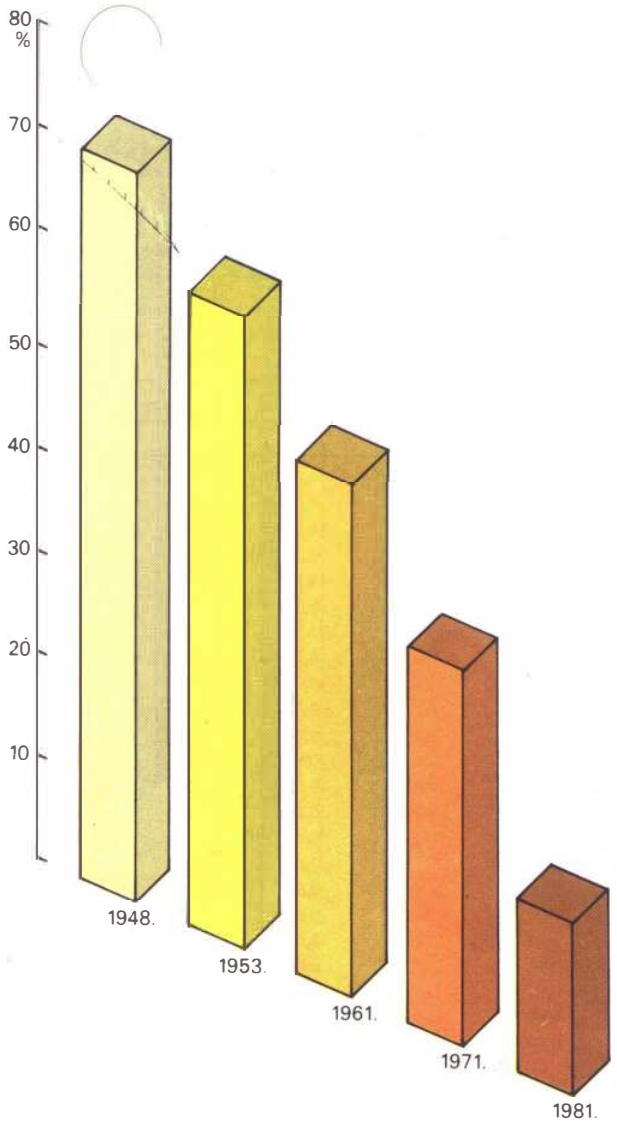

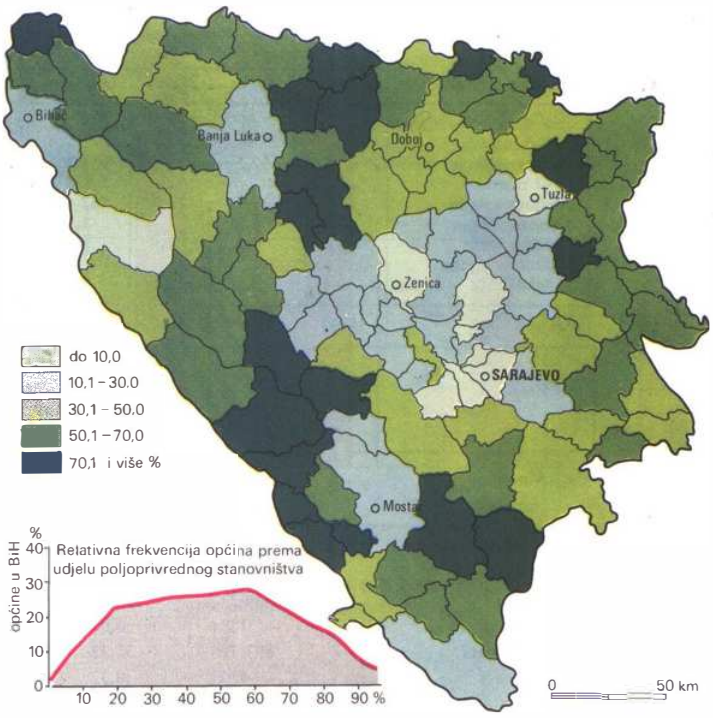

UDIO POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA PO OPĆINAMA
prema popisu 1971.

novništva u pravcu vrlo izraženog prelijevanja iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti.

Struktura aktivnog stanovništva prema obilježju »zanimanje« i obilježju »položaj u zanimanju« pokazuje slične pozitivne karakteristike i tendencije kao i ostale ekonomske strukture. Najznačajnije promjene ogledaju se u relativnom smanjenju »poljoprivrednih i srodnih radnika« i povećanju udjela »industrijskih i srodnih radnika«. Značajno povećanje kategorije »radnik« izražava tzv. okomitu socijalizaciju stanovništva; to znači materijalno i društveno snaženje socijalističkog sektora privrede i socijalističkih društvenih odnosa. Procesi industrijalizacije i urbanizacije, kao izraz socijalnih promjena, snažno su utjecali na preobražaj ne samo stanovništva već i na temeljnu sliku i sadržaj republičkog prostora uopće. Odnos broja gradskog i seoskog stanovništva pomaže u procjeni elemenata privredne strukture, društvene podjele rada i načina razmještaja stanovništva i naseljenosti. Napuštanje poljoprivrede i sela migracijom selo — grad jest proces koji je ovaj dio naše zemlje zahvatio malo kasnije nego neke druge, ali ne i manje intenzivno. Tako je apsolutno i relativno povećano gradsko stanovništvo i stanovništvo koje živi u naseljima mješovitog tipa. U naseljima gradskog tipa živjelo je prema popisu iz 1981. god. 36,2% stanovništva BiH (16,3% u 1953. i 21,0% u 1961). U kompleksu demografskih, socijalnih i ekonomskih svojstava stanovništva promjene u njegovoj obrazovnoj strukturi vrlo su važne, jer one istovremeno znače i promjene u ostalim svojstvima stanovništva. Po udjelu nepismenog u ukupnom stanovništvu starom 10 i više godina prema podacima iz 1981. BiH je u okviru Jugoslavije jedino ispred Kosova. Međutim, u ovoj strukturi dogodile su se značajne pozitivne promjene, iako je ona i dalje nepovoljna, posebno kada se promatra žensko stanovništvo.

Povećanje industrijskih i srodnih radnika

Povećano gradsko stanovništvo

Promjene u obrazovnoj strukturi

Struktura stanovništva prema školskoj spremi još uvijek ne zadovoljava, mada su postignuti značajni rezultati u podizanju obrazovne razine stanovništva. Više od tri četvrtine stanovništva u dobi od 10 i više godina 1981. nije završilo ni osmogodišnju školu.

U pozitivnim promjenama obrazovne strukture stanovništva postignut je važan napredak u opismenjavanju ženskog dijela stanovništva. Značajni napori na polju obrazovanja utjecali su i na poboljšanje strukture školske spreme, posebno kada je riječ o visokoškolskom obrazovanju.

Struktura naroda i narodnosti. U BiH žive svi jugoslavenski narodi i veliki broj narodnosti. Promjene koje su se dogodile u ovoj strukturi, osobito u međupopisnom razdoblju 1961—71, uglavnom su posljedica različitog iskazivanja Muslimana u ranijim popisima stanovništva. Prema popisu iz 1981. Hrvata je bilo 18,4%, Srba 32,0%, Muslimana 39,5% te ostalih naroda i narodnosti 1,4%.

STANOVNIŠTVO STARO 10 I VIŠE GODINA PREMA PISMENOSTI I SPOLU (u hiljadama)

Stanovništvo	*1953.*			*1961.*			*1971.*			*1981.*		
	Ukupno	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*
Nepismeno	853	221	632	818	198	620	672	147	525	491	93	398
%	40,2	21,8	57,0	34,4	17,3	50,2	23,2	10,5	35,1	14,5	5,5	23,3
Ukupno	1123	1106	1107	2376	1140	1236	2898	1402	1496	3383	1672	1711

STANOVNIŠTVO STARO 10 I VIŠE GODINA PO ŠKOLSKOJ SPREMI I SPOLU (u %)

Školska sprema	*1953.*			*1961.*			*1971.*			*1981.*		
	Ukupno	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*	*Ukupno*	*Muško*	*Žensko*
Bez školske spreme sa 1—3 razreda osnovne škole	67,1	52,5	80,8	51,3	35,2	66,5	36,4	23,4	48,8	25,1	11,5	32,6
4—7 razreda osnovne škole	26,1	37,7	15,4	37,4	48,6	27,1	40,5	45,4	35,9	24,3	25,7	28,8
Osnovna škola	2 4	3,0	1,7	4,1	4,9	3,2	10 5	2,7	8,4	24,2	27,4	21,0
Srednja škola	4,1	6,3	2,0	6,3	9,9	2,9	10,8	15,8	6,1	21,7	29,4	14,3
Fakultet, visoka i viša škola	0,3	0,5	0,1	0,9	1,4	0,3	1,8	2,7	0,8	4,7	6,0	3,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

NARODI I NARODNOSTI 1953—81.

Narod *Narodnost*	*1953.*		*1961.*		*1971.*		*1981.*	
		%		%		%		%
Nacionalno se izjasnili								
Crnogorci	7336	0,26	12 828	0,39	13 021	0,35	14 114	0,34
Hrvati	654 227	22,98	711 665	21,71	772 491	20,62	758 140	18,38
Makedonci	1884	0,07	2391	0,07	1773	0,05	1892	0,05
Muslimani	891 798	31,32	842 248	25,69	1 482 430	39,57	1 630 033	39,52
Slovenci	6300	0,22	5939	0,18	4053	0,11	2755	0,07
Srbi	1 264 045	44,39	1 406 057	42,89	1 393 148	37,19	1 320 738	32,02
Albanci	1578	0,06	3642	0,11	3764	0,10	4394	0,11
Bugari	108	0,00	231	0,01	284	0,01	180	0,00
Česi	1638	0,06	1083	0,03	871	0,03	690	0,02
Italijani	909	0,03	717	0,02	673	0,02	616	0,01
Mađari	1140	0,04	1415	0,04	1262	0,03	945	0,02
Rumuni	91	0,00	113	0,00	189	0,00	302	0,01
Rusini	7473	0,26	6136	0,19	141	0,00	111	0,00
Slovaci	314	0,01	272	0,01	279	0,01	350	0,01
Turci	435	0,02	1812	0,06	477	0,01	277	0,01
Austrijanci	87	0,00	42	0,00	44	0,00	52	0,00
Grci	26	0,00	77	0,00	48	0,00	36	0,00
Jevreji	310	0,01	381	0,01	708	0,02	343	0,01
Nijemci	1111	0,04	347	0,01	300	0,01	460	0,01
Poljaci	1161	0,04	801	0,02	757	0,02	609	0,01
Romi	2297	0,08	588	0,02	1456	0,04	7251	0,18
Rusi	951	0,03	934	0,03	507	0,01	295	0,01
Ukrajinci	—	—	—	—	5333	0,14	4502	0,11
Vlasi	2	0,00	8	0,00	52	0,00	49	0,00
Ostali	876	0,03	453	0,01	174	0,00	629	0,02
Nisu se nacionalno izjasnili								
Nisu se uopće izjasnili (prema čl. 41. Ustava SFRJ)	—	—	—	—	8482	0,23	17 950	0,44
Izjasnili se kao Jugoslaveni	—	—	275 883	8,42	43 796	1,17	326 316	7,91
Izjasnili se u smislu regionalne pripadnosti	—	—	—	—	—	—	3649	0,09
Nepoznato	1362	0,05	1885	0,06	9598	0,26	26 576	0,64
Ukupno	2 847 459	100,00	3 277 948	100,00	3 746 111	100,00	4 124 256	100,00

Dinamičan društveni i ekonomski razvoj BiH u poslijeratnom socijalističkom preobražaju značajno je utjecao na promjene u demografskom razvitku ovoga dijela naše zemlje. Međutim, demografski procesi su se ovdje odvijali različito od onih koji vrijede za ukupno stanovništvo Jugoslavije ili nekih drugih republika i pokrajina. Pozitivan trend demografskih promjena u BiH ukazuje da je stanovništvo u fazi demografske tranzicije, odn. da biološka reprodukcija pod utjecajem poboljšanih socijalnih i ekonomskih uvjeta postaje sve racionalnija i humanija.

Migracije stanovništva. Budući da se promjene u broju i strukturi stanovništva odvijaju uz istovremeno djelovanje njegovog prirodnog i mehaničkog kretanja, za razvoj stanovništva BiH migracije su oduvijek imale veliki značaj. Stopa rasta bila je u proteklom periodu značajno niža zbog negativnog migracijskog salda. Prema popisu stanovništva i vitalnoj statistici, BiH je imala u promatranom periodu relativno visoku i rastuću negativnu migracijsku bilancu. Tendencija smirivanja prirodne dinamike praćena je tendencijom pojačavanja emigracijske komponente ukupnog kretanja stanovništva; posljedica toga bilo je intenzivnije smanjenje stope rasta.

Od ukupno iseljenog stanovništva iz BiH u promatranom periodu najveći dio je otpao na unutrašnje međurepubličke (međupokrajinske) migracije. Prema popisu stanovništva 31. III 1981. ukupna negativna migracijska bilanca bila je najviša među emigracionim republikama i SAP Kosova. Migracija iz BiH je sve značajnija. Na osnovi distribucije stanovništva prema rodnom kraju i prema mjestu stalnog boravka, godišnji prosjek negativnog migracijskog salda povećan je sa – 13 200 st. u razdoblju 1953—61. na – 18 300 st. u međupopisnom razdoblju 1961—71. U odnosu na prvi poslijeratni međupopisni period (1948—53, migracijski saldo – 3800 st.) ukupan broj iseljenog stanovništva porastao je, dakle, gotovo pet puta. BiH je imala negativnu migracijsku bilancu sa Hrvatskom, užim područjem Srbije, Vojvodinom i Slovenijom, dok je saldo migracije s ostalim po-

UDIO NEPISMENIH U STANOVNIŠTVU STAROG 10 I VIŠE GODINA
prema popisima stanovništva

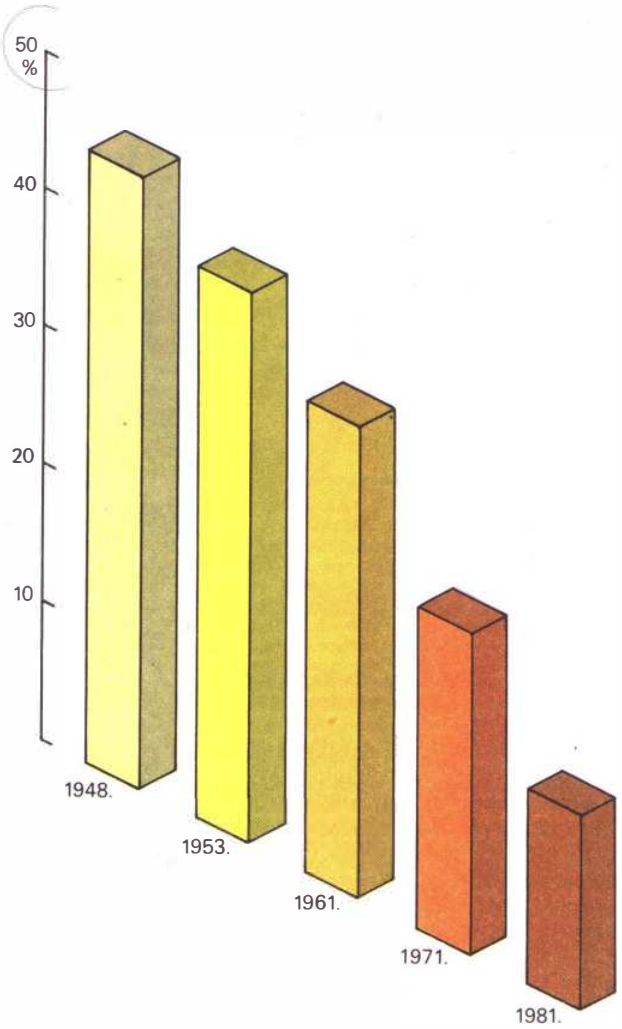

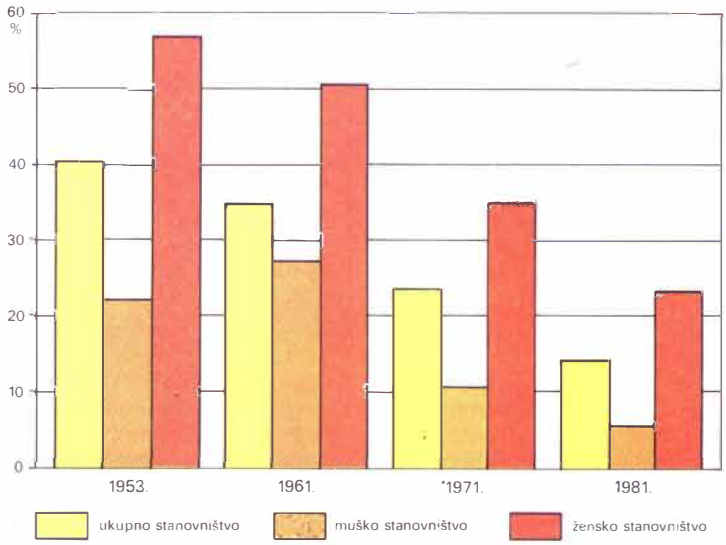

UDIO NEPISMENOG STANOVNIŠTVA PO SPOLU
prema popisima stanovništva

dručjima neznatno pozitivan (Crna Gora) ili uravnotežen (Makedonija i Kosovo). Može se zaključiti da pravci iseljavanja slijede tradicionalne tokove, tj. emigracijska su ona područja koja su slabije ekonomski razvijena i sa visokim prirodnim prirastom stanovništva. Na kretanje i porast stanovništva djelovale su u promatranom periodu, također, vanjske migracije (podaci o ovim migracijama su oskudni i općenito nedovoljno pouzdani). Može se ocijeniti da je učešće BiH u ukupnom trajno iseljenom stanovništvu iz Jugoslavije u druge zemlje iznosilo 3000—3500 st. godišnje. Naime, u međupopisnom razdoblju 1953—61. negativni saldo vanjskih migracija u Jugoslaviji iznosio je – 34234, a u razdoblju 1961—71. smanjio se na – 22800 st. godišnje. Osnovna je tendencija smanjivanja trajnog iseljavanja u druge zemlje. Za kompletniju ocjenu ove dinamike veoma je važna nova pojava relativno intenzivne privremene emigracije nakon šezdesetih godina. Pretvaranje jednog dijela privremenog u trajno iseljeništvo otežava procjenu ukupnog negativnog vanjskomigracijskog salda. Odlazak naših građana na privremeni rad u inozemstvo počevši od 1964. stalno se povećavao do 1973. kada dolazi do stagnacije, a nakon toga pojavljuje se tendencija opadanja. Prema rezultatima popisa stanovništva 31. III 1981. od 577863 naših građana koji su se nalazili na privremenom radu i inozemstvu 126438 osoba bile su iz BiH. Najviše privremenih vanjskih migranata iz BiH živi i radi u SR Njemačkoj i Austriji, dok ih je u drugim zemljama koje uvoze radnu snagu znatno manje. Mada je na rad u druge zemlje otišlo nezaposleno ili nedovoljno zaposleno poljoprivredno stanovništvo, odn. biološki i ekonomski najsposobniji kontingent (što je razumljivo), poseban je problem u ovoj masovnoj pojavi odlazak kvalificiranih i fakultetski

Privremena vanjska migracija

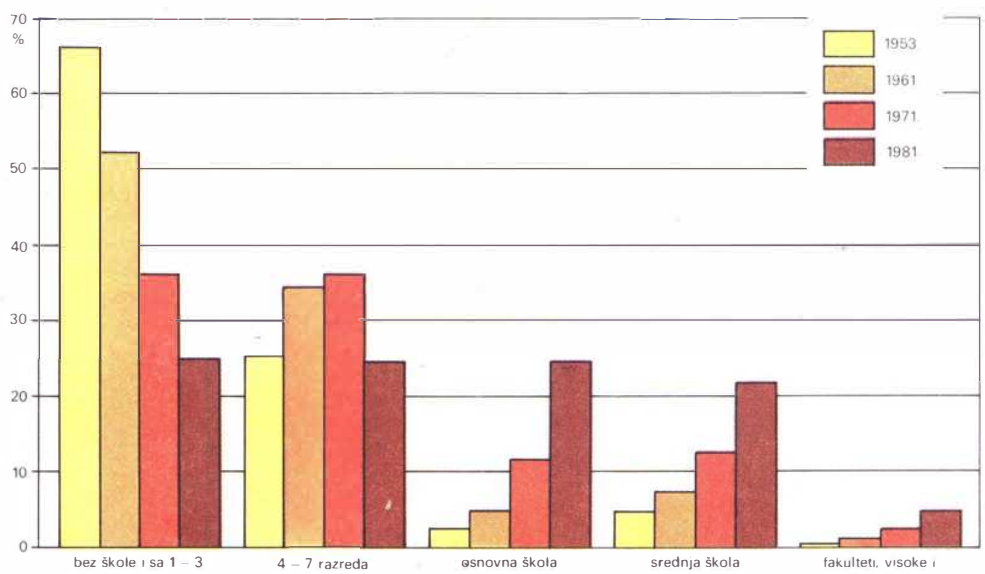

STANOVNIŠTVO STARO 15 I VIŠE GODINA PO ŠKOLSKOJ SPREMI
prema popisima stanovništva

MIGRACIJSKA BILANCA STANOVNIŠTVA

God.	Broj stanovnika	Porast stanovnika 1948—81.			Manjak nastao selidbom		
		Razdoblje	Popisan	Prirodni	Apsolutni	% prirodnog prirasta	% stanovnika iz 1948.
1948.	2565277	1948—53.	283182	318421	35239	10,9	1,4
1953.	2847459	1953—61.	430489	594619	164130	27,6	6,4
1961.	3277948	1961—71.	468163	684118	215955	31,3	8,4
1971.	3746111	1971—81.	378145	516256	138111	26,7	5,4
1981.	4124256	1948—81.	1558979	2176688	617709	28,4	24,1

obrazovanih kadrova koji su potrebni udruženom radu BiH.

Regionalne razlike u migracijama

U migracijskim karakteristikama stanovništva BiH veoma su značajne regionalne razlike kako kod unutrašnjih tako i kod vanjskih migracija. Npr., od ukupno 106 općina u 1971. različitim intenzitetom eksodusa zahvaćeno ih je 100 (od čega je 19 depopulacijskih) a samo šest općina bile su useljeničke, odn. imale su više stanovnika nego što im je to osiguravao vlastiti prirodni prirast. Relativno najveći gubitak stanovništva imale su planinske, krške i ekonomski nedovoljno razvijene općine. Različitim intenzitetom emigracije 1971. zahvaćeno je 94,7% površine sa 86,9% stanovništva.

Gustoća naseljenosti. Razmještaj stanovništva i gustoća naseljenosti BiH ukazuju na prilično jaku povezanost s prirodnom osnovom, odn. s prirodnim uvjetima i izvorima. Međutim, promjene do kojih je došlo u razmještaju stanovništva u proteklom periodu potvrđuju važnost utjecaja ekonomsko-socijalnih i drugih činilaca. Sa 80,5 st. na 1 km² u 1981. BiH spada među srednje

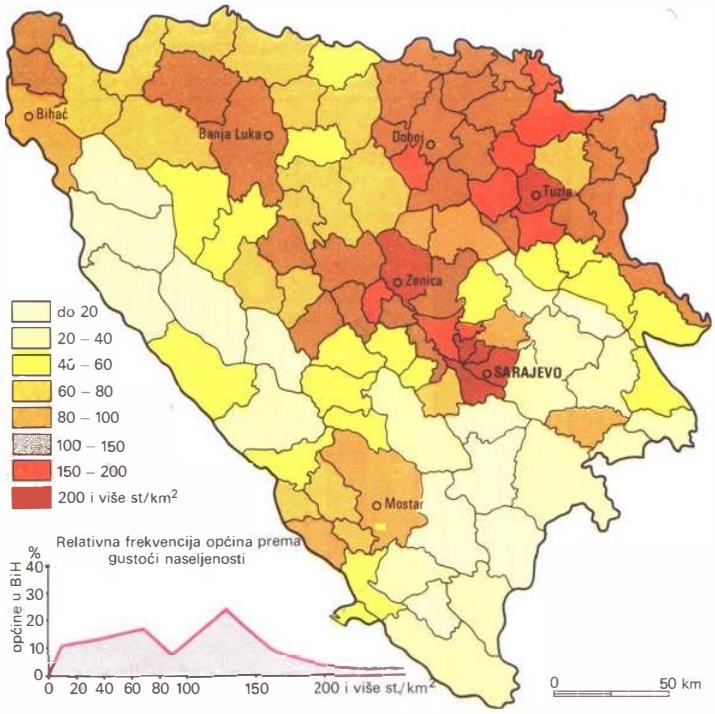

GUSTOĆA NASELJENOSTI
prema popisu 1981.

OPĆA GUSTOĆA NASELJENOSTI

God. popisa	Površina (u km²)	Ukupno stanovnika	Stanovnika /km²
1948.	51129	2 563 767	50,1
1953.	51129	2 847 459	55,7
1961.	51129	3 277 948	64,1
1971.	51129	3 746 111	73,2
1981.	51129	4 124 256	80,7

naseljene prostore u Jugoslaviji; ali porast gustoće naseljenosti u njoj je intenzivniji nego u svim drugim republikama i pokrajini Vojvodini, što je posljedica bržeg porasta ukupnog stanovništva.

Razlike u gustoći naseljenosti pojedinih dijelova BiH su veoma izražene, što je posljedica složenih reljefnih (visoki i niski krš, nizinski prostor, polja, kotline, doline, klisure, kanjoni) te društveno-ekonomskih karakteristika i zbivanja na ovome dijelu naše zemlje. Prosječno je najgušće i najravnomjernije naseljena geografska regija panonske i peripanonske Bosne (98 st. na 1 km²); naseljenost

OSNOVNE KARAKTERISTIKE STANOVNIŠTVA BiH PREMA POSLIJERATNIM POPISIMA

		1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Ukupno st. u hiljadama						
	Ukupno	2564	2847	3278	3746	4124
	muško	1273	1385	1600	1835	2051
	žensko	1327	1462	1678	1911	2073
% stanovništva gradskih naselja	od ukupnog	14,3	16,3	21,0	28,0	36,2
	od muškog	14,2	16,5	21,3	28,0	35,6
	od ženskog	14,3	16,1	20,7	28,0	36,8
% radno sposobnog stanovništva	od ukupnog	53,9	58,2	56,5	58,9	61,4
	od muškog	53,0	58,0	56,7	59,6	61,7
	od ženskog	54,8	58,4	56,4	58,2	61,2
% aktivnog stanovništva	od ukupnog	42,9	42,5	39,2	36,7	36,0
	od muškog	56,8	58,9	54,7	51,2	23,3
	od ženskog	30,1	26,9	24,4	22,7	48,9
% zaposlenog u radno sposobnom stanovništvu	od ukupnog	15,2	21,1	27,2	26,4	58,6
	od muškog	25,6	36,6	45,0	40,2	79,2
	od ženskog	6,4	6,5	10,1	12,8	38,1
% poljoprivrednog stanovništva	od ukupnog	71,8	62,2	50,2	40,0	16,9
	od muškog	69,6	59,6	46,9	38,5	15,2
	od ženskog	74,4	64,6	53,2	41,4	18,5
% nepismenog u stanovništvu starog 10 i više god.	od ukupnog	44,9	40,2	34,4	23,2	14,5
	od muškog	28,7	21,8	17,3	10,5	5,5
	od ženskog	59,0	57,0	50,2	35,1	23,3
Prosječna starost	muško	22,9	23,4	24,0	25,7	28,7
	žensko	24,3	25,0	25,8	27,7	30,5
Srednje trajanje života	muško	—	52.6	59,2	62,9	66,7
	žensko	—	54,8	62,6	66,5	66,6
Broj živorođenih na 1000 st.*		35,8	38,8	33,0	22,0	17.4
Broj umrlih na 1000 st.*		14,4	14,5	9,0	6,6	6,4
Prirodni prirast na 1000 st.*		21,4	24,3	22,0	15,4	11,0
Umrlo dojenčadi na 1000 st.*		—	143,1	98,7	54,9	31,5

* 1980.

planinskog (58 st. na 1 km²) i mediteranskog (49 st. na 1 km²) područja znatno je manja i neravnomjernija. Smisao razlika u naseljenosti i razmještaju stanovništva BiH mogu ilustrirati sljedeći podaci: u 1971. na prostoru regije visokog krša (20,6% površine) živjelo je 7,0% stanovništva; u niskoj Hercegovini (11,6% površine) 8,0% stanovništva; na prostoru regionalne cjeline pretežno nepropusnog planinskog prostora (26,0% površine) 30,0% stanovništva; na prostoru regionalne cjeline panonskog i peripanonskog prostora (41,8% površine) 55,0% stanovništva. Diferencirani prostorni razmještaj stanovništva je u izravnoj vezi s prirodnim preduvjetima za naseljavanje, ali je sve naglašeniji i uticaj društveno-ekonomskih i demografskih faktora na prerazmještaj stanovništva u okviru republike i šire.

Pored značajnih promjena u veličini i svojstvima ukupnog stanovništva BiH i dalje ostaje problem vezan za prilično izražene regionalne razlike kako u ukupnoj dinamici, tako osobito u pogledu značajnih razlika u biodinamici, migracijskim i strukturnim obilježjima stanovništva pojedinih dijelova republike.

LIT.: *Ć. Truhelka*, Starosjedioci današnje Bosne, Etnografske crtice, Nada, Sarajevo 1896, 11—13; *M. Hadžijahić*, Prilog nacionalnom porijeklu bosansko-hercegovačkih muslimana, Napredak, Sarajevo 1936, 2; *Đ. Pejanović*, Stanovništvo Bosne i Hercegovine za posljednjih 100 godina (1840—1940), Pregled, Sarajevo 1948, 3; *M. Bjelovitić*, Kretanje broja stanovništva Bosne i Hercegovine, Geografski pregled, 1958; *K. Muhibija*, Problematika dnevne migracije stanovništva u NR Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1961; *V. Aligrudić*, Bosanskohercegovačko stanovništvo najbrže raste u Jugoslaviji, Geografski pregled, 1961; *I. Bošnjović*, Preobražaj ekonomske strukture radne snage i stanovništva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966; *B. Bjelovitić*, Promjene u prostornom rasporedu stanovništva srednjobosanske regije, Geografski pregled, 1970/71; *S. Bakaršić*, Radnici iz SR Bosne i Hercegovine u SR Njemačkoj u razdoblju 1965—1968. godine, ibid., 1972/73; *A. Markotić*, Stanovništvo Zapadne Hercegovine, Prilog poznavanju demografije ekonomski nerazvijenih područja, ibid.; *isti*, Stanovništvo Hercegovine 1948—1971. Demografske promjene kao funkcije geografske osnove i socijalno-ekonomskih procesa, ibid., 1977; *S. Bakaršić*, Spolna i dobna struktura stanovništva SR Bosne i Hercegovine, ibid., 1979; *A. Markotić*, Stanovništvo Bosne i Hercegovine — Osnovne karakteristike razvoja naseljenosti i broja stanovnika, ibid., 1980. An. M.

Naselja. Raznovrsnost tipova seoskih i gradskih naselja u BiH te njihove zajedničke osobine rezultat su dugotrajnog uzajamnog, često i simultanog, djelovanja niza društveno-ekonomskih faktora i istorijskih zbivanja u datom prirodnom okviru. Od formiranja feudalne srednjovjekovne bosanske države pa sve do sredine XIV v. kada dolazi do naglog razvitka robno-novčane privrede (uglavnom na bazi eksploatacije rudnih bogatstava: srebra, olova, željeza i djelimično zlata i bakra), naselja urbanog karaktera su sasvim malobrojna i malena. Nagli razvitak robno-novčane privrede dovodi do razvitka više malih trgova, varoši i rudarskih trgova. Turska osvajanja zaustavljaju ovaj razvitak i usmjeravaju ga u drugom pravcu. Nakon perioda stagnacije i oporavka od ratnih pustošenja, a u zavisnosti od prevladivanja novih pravaca strateških i trgovačkih komunikacija, ekonomskih, upravnih i vojnih potreba Turske Imperije, počinje proces islamsko-orijentalne urbanizacije formiranjem nukleusa muslimanskih naselja kao dijelova starih varoši ili utemeljenjem novih, uglavnom, otvorenih gradskih naselja sa zanat-

Srednjovjekovni trgovi i varoši

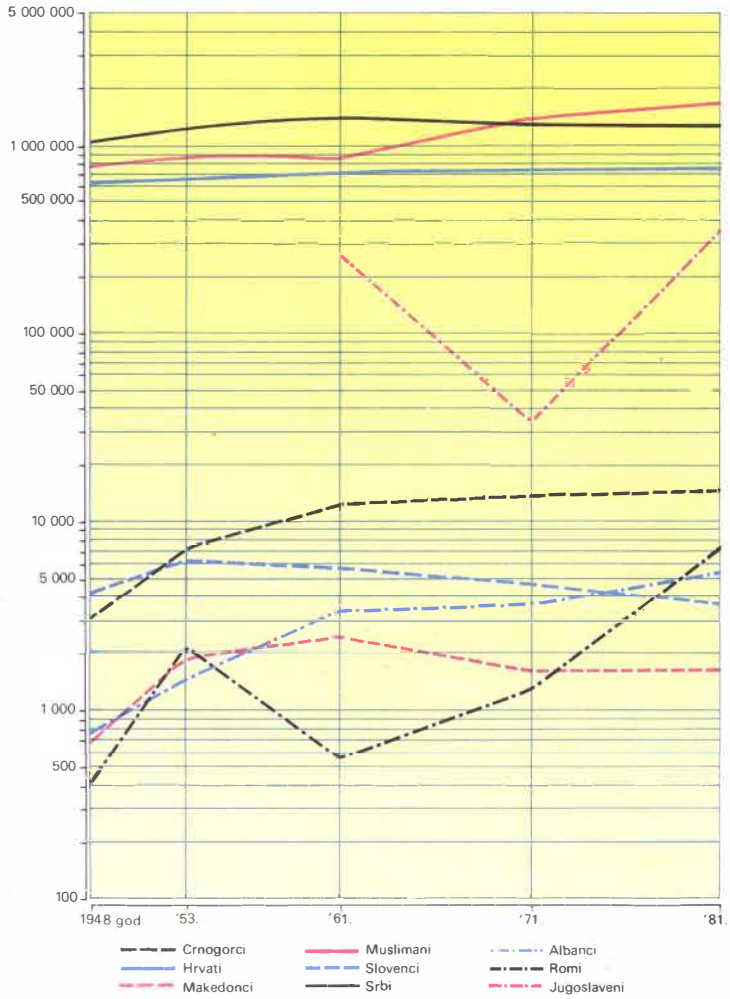

NARODI I NARODNOSTI
prema popisima stanovništva

UDIO STANOVNISTVA GRADOVA U UKUPNOM BROJU STANOVNIKA
prema popisima stanovništva

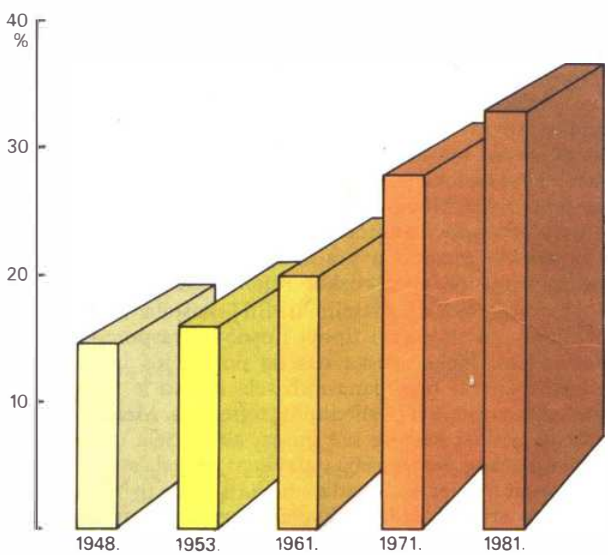

PUCAREVO

Foto-teka IV Skupštine SRBiH

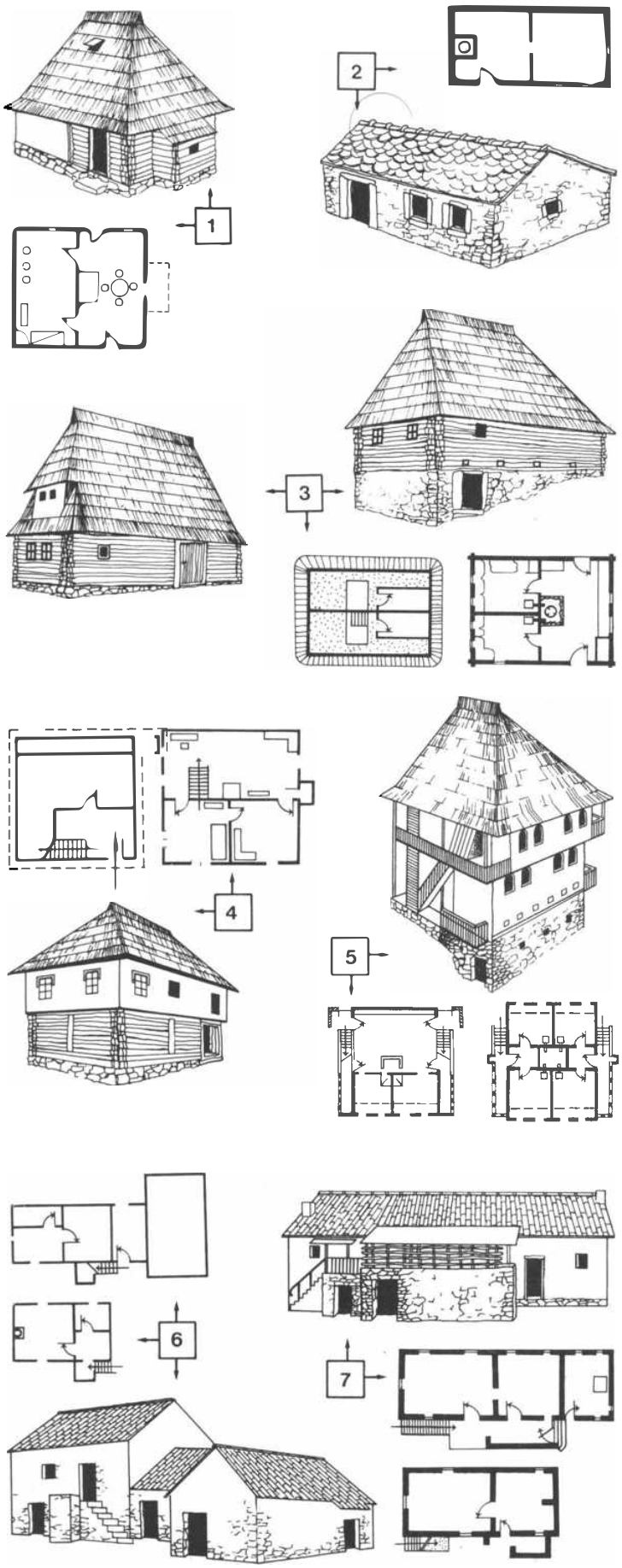

1. DVODJELNA BRVNARA PRIZEMNICA, 2. DVODJELNA KAMENA PRIZEMNICA, 3. VIŠEDJELNA POLUSPRATNICA BRVNARA SA ČARDAKOM, 4. SPRATNA KUĆA SA PREPUSTOM (SEOSKA ČARDAKLIJA), 5. KAMENI ČARDAK, 6. SPRATNA DIMALUČARA, 7. SPRATNA KAMENA KUĆA

skoproizvodnim, trgovačkim, kulturno-religioznim i upravnim funkcijama.

Urbana naselja u turskom periodu: kasaba i šeher

U ovom periodu se razvio i formirao najveći broj današnjih urbanih naselja u BiH, a tragovi ove epohe vidljivi su i danas. Ovi procesi stvorili su, po islamsko-orijentalnom obrascu (trg — pazar, čaršija sa zanatlijskim četvrtima i javnim zgradama, izdvojenom stambenom zonom, visokim ogradama oko kuća), dva osnovna tipa urbanih naselja: kasaba (gradić, varošica) i šeher (grad). U toku XVI v. zbog razvoja proizvodnog zanatstva i naročito vanjske trgovine, mnoga gradska naselja doživljavaju uspon u broju stanovnika i teritorijalnom razvoju. Među njima najznačajniji su: Sarajevo, Banja Luka, Foča, Mostar, Travnik, Jajce, Zenica, Čajniče, Zvornik i Livno. Istovremeno, rudarstvo i rudarska proizvodnja pokazuju stalnu tendenciju opadanja, pa stara rudarska urbana središta stagniraju i nazaduju.

Kriza Turskog Carstva, počevši od XVII v. dovodi do usporenog razvitka i stagnacije gradova, mada oni i dalje brojčano rastu zbog znatnijeg priliva stanovnika sa sela. Brojčani porast stanovništva doživljavaju mnoga gradska naselja u toku XVIII v. doseljavanjem muslimanskih reemigranata sa izgubljenih teritorija. Za njih se podižu i nova urbana naselja (Bosanski Petrovac, Prijedor, Kulen-Vakuf, Trebinje i dr.).

Period do kraja turske vladavine (1878) obilježen je stagnacijom i nazadovanjem gradske privrede, a time i gradskih naselja. Urbanizacija u doba Turske ostavila je na tlu BiH mrežu većeg broja malih urbanih naselja (kasaba od 1000 do 2000 st.), lokalnih ekonomskih i upravnih središta i nekoliko regionalnih središta srednje veličine (oko 10000 st.) sa Sarajevom kao ekonomskim, upravnim i vjersko-kulturnim središtem BiH. Stanovništvo tih gradića i gradova činilo je jedva nešto više od 10% ukupne populacije.

Industrijalizacija i urbanizacija pod Austro-ugarskom

U razdoblju stvaranja prve industrije, željeznice i savremenih cesta u doba austrougarske uprave stvaraju se uslovi za pojačan razvoj starih i formiranje novih gradova. Novonastali, uglavnom mali, urbani centri izrastaju uz rudnike uglja (Breza, Kakanj, Ugljevik, Kreka) i industrijska postrojenja (Zavidovići, Drvar, Teslić, Lukavac i dr.) te duž željezničkih komunikacija i magistralnih cestovnih pravaca (Ostrožac, Jablanica, Čapljina, Kalinovik, Han-Pijesak, Bosansko Grahovo i dr.). Brojni stari gradići i gradovi, nakon duge stagnacije, u razuđenim i intenziviranim djelatnostima razvijaju i umnožavaju svoje urbane funkcije, poprimajući postepeno, naročito u novim dijelovima, obilježja srednjoevropskih gradova. Mada je u ovom periodu broj gradskog stanovništva porastao, ono ne prelazi 20% ukupnog stanovništva, a urbanu osnovu čini i dalje veći broj malih gradova.

Socijalistički preobražaj — intenzivna industrijalizacija i urbanizacija

U međuratnom razdoblju nastavljaju se iste tendencije, ali znatno usporenijim tempom. Socijalističkim društvenim preobražajem i široko sprovedenom intenzivnom industrijalizacijom i izgradnjom modernih željezničkih i cestovnih saobraćajnica dolazi do naglog jačanja procesa urbanizacije, što je imalo za posljedicu osnivanje novih — Banovići, Vitkovići, Pucarevo (prije Novi Travnik) i dr. i sve izrazitiju polifunkcionalnost ostalih gradova. Mnogi gradovi su udvostručili i utrostručili broj stanovnika, šireći se na okolne seoske prostore. Uz stare četvrti, najviše na sasvim novim lokacijama, izgrađene su nove planski građene četvrti na principima »zoniranja«. Za ovaj intenzivan proces urbanizacije naročito je značajno prerastanje mnogih seoskih sredina u gradska naselja, prvenstveno uz saobraćajnice u industrijskim rejonima.

I većina seoskih naselja u BiH nastala je u daljoj prošlosti, pa su glavni tipovi i osnovni raspored naselja naslijeđeni. Neka seoska naselja potiču još iz srednjeg vijeka. Najveći broj današnjih sela nastao je u turskom periodu, naročito u posljednjim stoljećima. Mreža seoskih naselja postaje kasnije sve gušća, ali su sela do perioda socijalističkog preobražaja uglavnom očuvala svoj stari tip i fizionomiju, jer je i tradicionalna seoska privreda kroz čitavo to vrijeme zadržala svoje osnovne značajke koje su opredjeljivale i tip i raspored naselja. Ranija seoska

privreda se zasnivala na polunomadskom i ekstenzivnom stočarstvu (ovce i koze) u planinskim područjima, na ratarstvu, uzgoju goveda i svinja te na seoskom zanatstvu u brdskim i ravničarskim krajevima. Na takvoj prirodnoj i privrednoj osnovi nastala su dva osnovna tipa seoskih naselja: raštrkana (disperzna) naselja sa pojedinačnim međusobno udaljenim kućama ili malim razbacanim, često srodničkim, grupama kuća na krčevinama u planinskim krajevima te seoska naselja sa grupisanim kućama u ravnicama, po župama i po panonskom rubnom pobrđu. Međutim, na nastanak, razvoj i transformaciju seoskih naselja tokom vremena djelovali su i drugi faktori, stvarajući varijetete osnovnih tipova. Tako proces islamizacije već krajem XV v. dovodi do stvaranja novih muslimanskih sela zbijenog tipa. Naseljavanje stočara s juga u središnjim i sjevernim krajevima i njihov prelazak na zemljoradnju dovodi do stvaranja novih sela na krčevinama, sa raštrkanim kućama. Sprečavanje polunomadskih stočarskih kretanja prema primorju stvaranjem granica dovodi do stalnog naseljavanja planinskih stočarskih stanova (katuna) ranijih sezonskih nastambi. Muslimanski povratnici naseljavaju se u gradove i u seoske atare, gradeći nova veća sela sa zbijenim kućama po uzoru na kasabe, naročito u pograničnim zonama. Ratni gubici i velike epidemije stvaraju prostor za nove višestruke kolonizacije stočarskog stanovništva. Tako dolazi do smjene stanovništva, pomjeranja naselja, mijenjanja njihova izgleda i strukture.

Dva tipa seoskih naselja

Sa početkom industrijalizacije u doba Austro-Ugarske, i pored toga što su se na selu i dalje zadržali stari feudalni odnosi, robno-novčana privreda vrši pritisak na selo. Izgradnja novih komunikacija te otvaranje šumskih radilišta i rudokopa angažuje višak radne snage koja povremeno ili stalno napušta poljoprivredu. Otkupom kmetova povećava se broj slobodnih seljaka, počinje proces dijeljenja velikih domaćinstava, što sve dovodi do gradnje većeg broja novih kuća, pa tako razbijena naselja postaju zbijenija, mijenjajući djelimično fizionomiju. Iste tendencije nastavljaju se i u međuratnom razdoblju. Agrarna reforma (1919) ubrzava proces dijeljenja zemljišta i velikih zadružnih domaćinstava; dolazi do imovinske diferencijacije. Ti se procesi na seosko naselje odražavaju u usitnjavanju posjeda i u gradnji novih kuća, najčešće uz staru zajedničku, tako da se stvaraju srodničke grupe kuća (čopori kuća). Svi ovi procesi su doprinijeli da je tokom vremena nastalo nekoliko varijeteta sela raštrkanog tipa, koji zapravo predstavljaju razvojne faze tog tipa. I sela sa grupisanim, zbijenim kućama ima više vrsta, ali su one poligenetskog postanka. Treba posebno pomenuti staroslovenskom »trznom« oblikovana zbijena sela središnjih predjela Bosne.

Posljedice agrarne reforme (1919)

Savremeni intenzivni procesi industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije sela u periodu izgradnje socijalizma

Snimio G. Sikimić

PLANINSKO SELO UMOLJANI

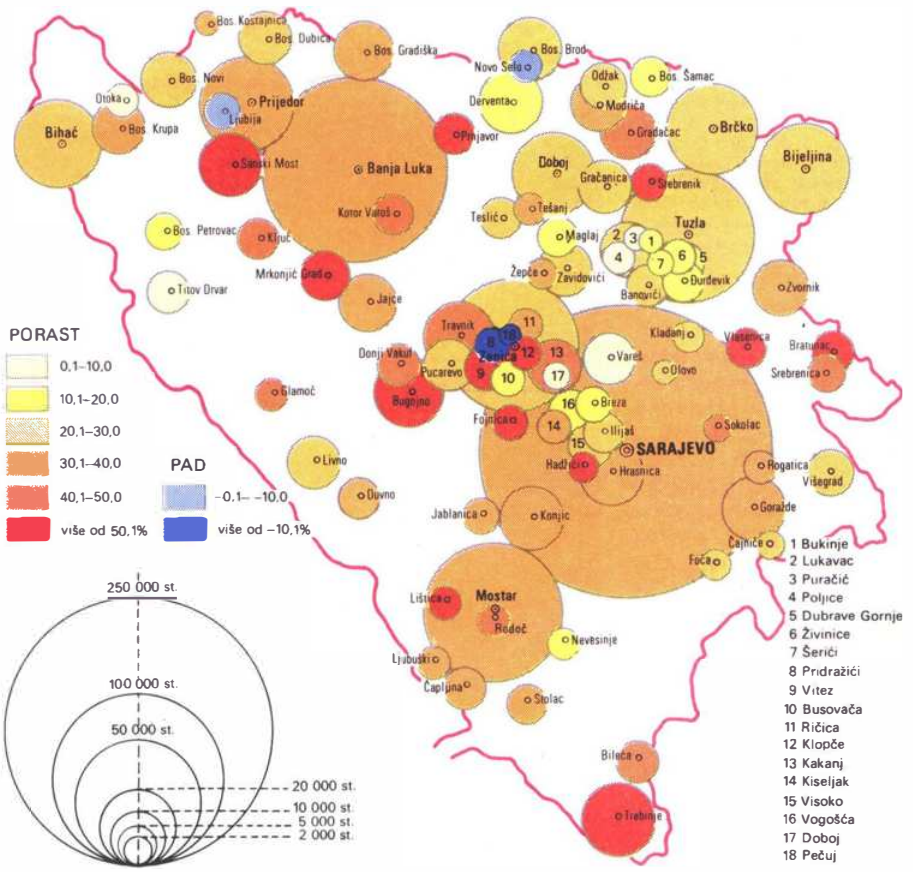

GRADOVI SR BOSNE I HERCEGOVINE
prema popisu 1981.

TEŠANJ

Snimio I. Bešić

Prostorna transformacija sela u socijalističkoj izgradnji

dovode do prostorne i fizionomijske transformacije starih i stvaranja novih sela. To se odvija u više faza. U prvoj fazi nakon obnove porušenih sela nastaje »ugušćivanje« sela izgradnjom novih kuća. Druga faza obilježena je »silaskom« kuća sa dolinskih strana ka komunikacijama, gdje nastaju nova nizna sela. U trećoj fazi najveći broj starih sela je opskrbljen komunalijama (električno osvjetljenje, lokalni vodovod, kolski pristupni putovi). U ovim selima planski se stvaraju urbana jezgra sa nekim centralnim funkcijama (prodavnice, domovi kulture, ambulante, škole, sportski poligoni i dr.) za okolne zaseoke u okviru novih mjesnih zajednica. Novija sela u ovom periodu poprimaju sve više urbanih karakteristika, a neka se transformišu u naselja mješovitog tipa. Planinska sela, s druge strane, nalaze se u fazi depopulacije sa izrazitom tendencijom starenja. Danas u selima BiH živi nešto manje od 50% stanovništva. Ne. H.

LIT.: *J. Cvijić*, Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini, Bosanska vila, 1898; *Ć. Truhelka*, Naši gradovi, Nada, Sarajevo, 1902, 20—24 i 1903, 1—2; *H. Renier*, Fizičko-geografske i kulturne osnove naselja u Bosni i Hercegovini, Glasnik Geografskog društva, 1931, 17; *H. Kreševljaković*, Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463 do 1831), Glasnik Istoriskog društva BiH, 1949, 1; *N. Maslilo*, Kasaba kao vrsta naselja, Geografski pregled, 1959; *S. Bakaršić*, O nekim društvenim faktorima u izgledu i teritorijalnom razvitku bosansko-hercegovačkih gradskih naselja, Zbornik VI Kongresa geografov FLRJ, Ljubljana 1962; *K. Papić*, Hijerarhijska struktura urbane mreže, Geografski pregled, 1963; *M. Mišković*, Funkcije gradskih naselja i gradova u SR Bosni i Hercegovini, ibid., 1978; *D. Kovačević-Kojić*, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978.

Zaštita čovjekove okoline i njeno unapređivanje. Zagađenost čovjekove okoline i ugroženost prirodne sredine u SRBiH u zabrinjavajućem obimu pojavila se tek u poslijeratnim godinama. Ti problemi imaju posebnu težinu s obzirom na osnovne prirodne uslove te privredno i kulturno nasljeđe. Pretežno brdsko-planinski reljef, u kojem ogoljeni krš i intenzivnoj eroziji izložena područja zauzimaju više od trećine površine, bogatstva ranije neiskorišćenih ili neracionalno korišćenih prirodnih sirovina, golem neiskorišćeni energetski potencijal rijeka te ubrzan poslijeratni privredni razvoj okvirni su elementi rješavanja problema zaštite čovjekove okoline. Brzi razvoj industrijalizacije, povezan sa naglom urbanizacijom, te širenje i modernizaciju saobraćajne mreže nije pratila neophodna briga za zaštitu prirodne sredine i poštovanje ekoloških zakona, pa je ta sredina znatno oštećena a čovjekova okolina zagađena. Takvo stanje sada se mora liječiti, a u budućnosti potpuno spriječiti.

Zagađenost i »jalovljenje« zemljišta. Zagađenost produktivnih poljoprivrednih i šumskih zemljišta krutim otpacima, pesticidima, herbicidima i drugim otrovnim hemijskim sredstvima nije izvan urbaniziranih sredina i njihove neposredne okoline još toliko uznapredovala da se ne bi mogla ukloniti. Mnogo je značajnije »jalovljenje« proizvodnih zemljišta u sve široj površinskoj eksploataciji rudnika lignita, ugljena, boksita, željeza, barita i dr. Gubitkom biološke aktivnosti ova zemljišta se teško rekultiviraju.

Zagađenost vodotoka. Većina dolinskih rijeka, pa i neke njihove manje pritoke, pokazuju visok stepen zagađenosti industrijskim i gradskim otpadnim vodama, te krupnim nerastvorljivim otpacima industrije i domaćinstva. Na prvom mjestu po zagađenosti je rijeka Bosna, na kojoj su, od izvorišta do ušća, koncentrisane najveće urbane industrijske i rudničke aglomeracije. Vode rijeke Drine zagađuje hemijska industrija u Vitkovićima kod Goražda i rijeka Lim, koja unosi zagađenost iz svog izvorišnog područja. Veću zagađenost pokazuje i rijeka Sana nizvodno od tvornice celuloze u Prijedoru te Vrbas nizvodno od Banje Luke zbog tamošnje razvijene industrije. Rijeka Una, ranije zagađivana otpadnim vodama industrije celuloze u Drvaru, promjenom tehnoloških procesa proizvodnje, danas je čista od izvora do Bihaća. Neretva je ostala prilično čista, ako se izuzmu »umrtvljene« vode akumulacionih jezera i potencijalna opasnost od tvornice glinice kod Mostara. Velik su problem nezaštićene (nestabilizirane) obale mnogih novih akumulacionih jezera jer se na njima javljaju česti odroni koji ugrožavaju priobalna naselja i saobraćajnice.

Zagađenost zraka. Do kraja 70-ih godina Sarajevo se zbog smoga smatralo najzatrovanijim gradom u cijeloj zemlji. Otklanjanjem glavnih izvorišta zagađenje zraka je znatno smanjeno, a u budućnosti će »gasifikacijom« biti svedeno na najmanju mjeru. Danas su najzagađeniji Zenica, Kakanj, Maglaj, Lukavac, Tuzla i Jajce. Ostali gradovi i industrijska mjesta imaju, uslijed povoljnijih atmosferskih strujanja, ograničenu, ali ne uvijek i podnošljivu koncentraciju otrovnih plinova i krutih čestica (prašine) u prizemnim slojevima atmosfere.

Sječa šuma. U novije vrijeme drvnoindustrijski kombinati (novi i prošireni) i četiri tvornice celuloze i papira traže goleme količine drveta kao sirovinu, a ne smanjuju se ni potrebe za drvetom u rudarstvu, građevinarstvu i seoskim domaćinstvima (za ogrjev). Zbog toga su sječe šuma sve veće te se potpuno obešumljavaju široke pruge listopadnih šuma, a naknadno se umjetno pošumljavaju sadnicama četinara. Rizičnost ovih poduhvata je očigledna jer se opasnost raznih bujičnih vodotoka u brdsko-planinskom području sve više povezuje i sa intenzitetom poplava u ravničarskom području. Međutim, postoje planovi i obaveze šumsko-proizvodnih organizacija da

pošumljavaju goleti i meliorišu degradirane šume, čime bi se ovaj problem mogao riješiti.

Unapređenje zaštite čovjekove okoline. Tek u poslijeratnom razdoblju započeta je organizovana društvena akcija za zaštitu prirode i prirodnih rijetkosti. Osnivanjem republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti te donošenjem republičkog zakona o zaštiti prirode (1961, noveliran 1965) započeto je proglašavanje zaštićenih prirodnih područja i rijetkosti. Evidentirana su ukupno 253 zakonom zaštićena objekta, među kojima su 2 nacionalna parka, 24 rezervata zaštićene prirode i 15 objekata pejzažne zaštite. Ovi zaštićeni objekti zauzimlju površinu od 2812 km², što je samo 0,55% ukupne republičke teritorije. To su pretežno speleološki objekti (65 pećina, 37 kraških izvora, 7 riječnih ponora), zatim 10 riječnih klisura, 25 vodopada i sedrenih područja, 23 planinska jezera, 29 primjeraka rijetkog drveća; 2 drvoreda i 2 geomorfološka objekta.

Uređenje nacionalnih parkova. Od uređenih i zaštićenih predjela postoje samo dva nacionalna parka (»Sutjeska« i »Kozara«) koji su osnovani kao memorijalni spomenici NOB-a, sa pretežno historijskim i sportsko-rekreacionim sadržajem. Predviđa se da će još nekoliko predjela sa jedinstvenim prirodnim rijetkostima biti uređen kao nacionalni parkovi, u kojima bi se sjedinili mnogi već prije pojedinačno zaštićeni prirodni spomenici. To bi bili »Prenj—Čvrsnica« i »Orjen—Bijela gora« u Hercegovini, a »Treskavica«, »Šator—Cincar«, »Bijambarska šuma« i dr. u Bosni.

Uređenje rezervata i regionalnih parkova prirode. Među proglašenim rezervatima zaštićene prirode nalazi se jedinstvena prašuma »Perućica« u sklopu nacionalnog parka »Sutjeska«, nekoliko manjih sastojina prašumskog sastava, deset sastojina Pančićeve omorike, dva ornitološka rezervata (Hutovo i »Bara Tišina«), tresavska područja na planinama Zvijezdi i Romaniji, sedreni vodopadi na rijekama Trebižatu, Plivi, Uni, Crkvenoj rijeci (kod Teslića), uz izvorište rijeke Miljacke i dr.

Kao regionalni parkovi prirode vode se šira područja zimskosportskih centara na Jahorini i na planini Vlašiću. Kao narodni parkovi — izletišta izdvojeni su planina Trebević sa klisurom Miljacke, predjel Bistričak kod Zenice, šuma Kruščica kod Travnika—Lašve i Boračko jezero kod Konjica. Ambijentalnom (pejzažnom) zaštitom obuhvaćeno je nekoliko izuzetno oblikovanih riječnih kanjona (Vrbas, Prača, Neretva, Ujča kod Kladnja, Janj i dr.).

PEĆINA *VJETRENICA* KOD TREBINJA

NACIONALNI PARK SUTJESKA, kanjon Prosječenica

Uređenje i zaštita vodotoka. Mnoge brdske i gorske rječice u BiH imaju izrazito bujični režim. Nizinska žitorodna zemljišta uz rijeku Savu izložena su čestim poplavama. Od značaja je sve veća ugroženost i onečišćavanje izvorišta pitke vode. Smirivanje bujica, zaštita izvorišta i otklanjanje povremenih poplava zadatak je republičke Uprave za vodoprivredu, u čijem se sastavu nalazi i specijalizirano preduzeće za ove radove. Zaštita vodotoka vršila se na osnovu ranijeg Zakona o zaštiti zemljišta od erozije i bujica, koji je 1975. zamijenjen savremenijim Zakonom o vodama.

Zakonodavstvo u oblasti zaštite čovjekove okoline. Integralno sprečavanje zagađenosti i destrukcije čovjekove okoline nije još obuhvaćeno posebnim zakonodavstvom, jer neki već postojeći republički zakoni i uredbe sadržavaju propise i kaznene sankcije iz ove oblasti. Pored novog Zakona o vodama, te propise sadrže i novi Zakon o šumama (1978), Zakon o lovstvu, Zakon o korištenju poljoprivrednog zemljišta i dr. Zakonom o zaštiti kulturne i prirodne baštine BiH, a posebno novim republičkim Zakonom o prostornom planiranju (1976) obuhvaćena je i razrađena ova materija u savremenijim okvirima, ali na dva kolosijeka, koji se trebaju međusobno nadopunjavati.

LIT.: *M. Krstić, A. Knežević* i *M. Soć,* Metod izrade i katastar zagađivanja vazduha u BiH, Zaštita zraka, Sarajevo 1908, 3; *P. Fukarek,* Zaštita endemne Pančićeve omorike u NR Bosni i Hercegovini, Naše starine, 1955; *P. Fukarek* i *V. Ržehak,* Neka razmatranja o zaštiti prirode i prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini, ibid.; *P. Fukarek,* Nacionalni parkovi Jugoslavije (u knj. Razvoj šumarstva i drvne industrije 1945—1956 godine), Beograd 1959; *S. Mikulec* i *A. Trumić,* Inženjerski radovi na kršu Jugoslavije (u knj. Hidrologija i vodno bogatstvo krša), Sarajevo 1976; Aktuelna pitanja materijalne kulture u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1978; Zaštita i unapređivanje čovjekove sredine, Informator saveza za zaštitu i unapređenje čovjekove sredine Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1979—80, 1—4.

P. Fk.

IV. GEOGRAFSKE REGIJE

Primjenjujući princip fizionomskih razlika u geografskoj stvarnosti, koji podrazumijeva raznolikosti nastale djelovanjem prirodnih elemenata i društvenih faktora, u BiH se izdvajaju četiri regionalno-geografske cjeline: sjeverna Bosna, srednja Bosna, bosanskohercegovački visoki krš i niska Hercegovina, koje se razlikuju vlasti-

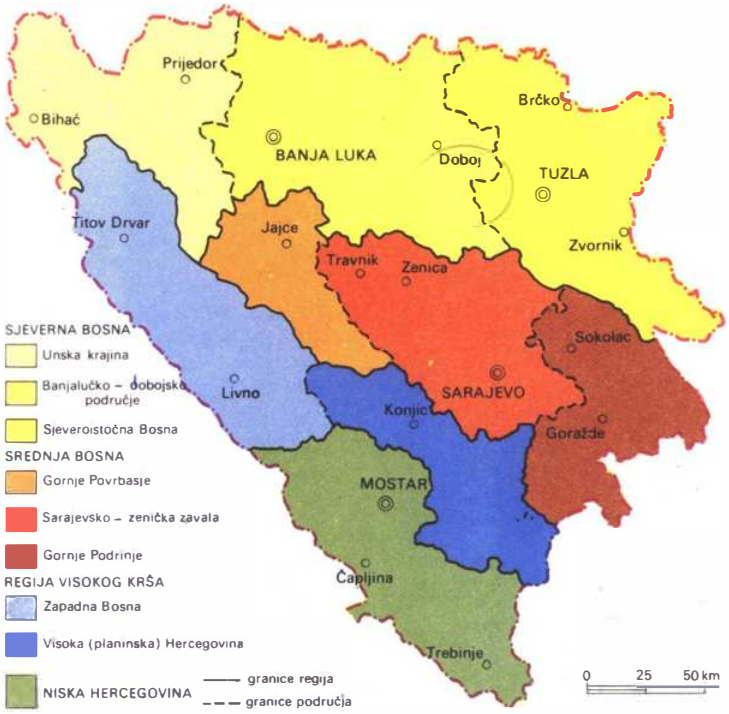

GEOGRAFSKE REGIJE

tom fizionomskom, odn. homogenom geografskom strukturom.

Sjeverna Bosna je dio makroregionalne cjeline peripanonskog prostora, a obuhvata Unsku krajinu, banjolučko-dobojsko područje i sjeveroistočnu Bosnu. Ova regija dopire u pravcu juga do planina: Grmeča, Srnetice, Manjače, Čemernice, Vlašića, Konjuha i Javora. Obuhvata prostor od oko 20700 km², odn. 40% teritorije BiH. U ovoj gusto naseljenoj regiji živi 2238149 st. (54,4% stanovništva BiH, 1981), ili 112 st. na km². Sjeverna Bosna se ističe vrlo povoljnim geografskim položajem ne samo u sklopu BiH nego i unutar jugoslavenskog prostora. Ona je tranzitno područje koje povezuje Panonsku nizinu kroz Dinarske planine sa jadranskim primorjem. Doline većih rijeka: Une, Vrbasa, Bosne i Drine, kao prirodni pravci kretanja, i niska razvođa čine ovu regiju dobro prohodnom. Prometni položaj sjeverne Bosne znatno se poboljšao izgradnjom savremenih cesta i modernizacijom željezničkih pruga u poslijeratnom razdoblju.

Tranzitno područje između Panonije i Jadrana

U morfostrukturi sjeverne Bosne ističu se brežuljci i niska pobrđa, aluvijalne ravni i kotline oko donjeg toka Vrbasa, Une, Bosne i Drine te niske, osamljene planine — Kozara (977 m), Motajica (652 m), Majevica (916 m) i dr. Relativno niske i stepeničasto poredane površi raščlanjene su brojnim riječnim i potočnim dolinama. Neka dolinska proširenja imaju izgled dobro uravnjenih polja (Prijedorsko, Banjolučko i Sprečko polje).

Karakteristike morfostrukture

Planine ove regije u osnovi su građene od starih stijena (metamorfni škriljci, serpentini i razni eruptivi) ispod tercijarnog pokrova eocenskog fliša. Sjeverna Bosna je nagnuta od juga prema sjeveru i otvorena panonskim klimatskim utjecajima koji se osjećaju u povišenim srednjim julskim temperaturama (Banja Luka 21,3 °C, Tuzla 20,2 °C) i češćim vjetrovima iz sjevernog kvadranta. Količina padavina kreće se ovdje između 800 i 1000 mm i po pravilu opada od zapada prema istoku zbog uticaja zapadnih vjetrova.

Hidrološke prilike

Hidrološke prilike su vrlo povoljne; regija obiluje izvorskom vodom te manjim i većim riječnim tokovima: Vrbas, Bosna, Sana, Una, Drina i Spreča. Na brojnim rasjednim pukotinama javljaju se termalni i mineralni izvori: Gata kod Bihaća, Ilidža Tomina kod Sanskog Mosta, Laktaši, Slatina, Gornji šeher (Banja Luka), Kulaši kod Prnjavora, Teslić, Tešanj, Guber (Srebrenica) i Kiseljak kod Tuzle.

Oranične površine i prirodna vegetacija

Sjeverna Bosna ima oko 70% oraničnih površina u BiH, vrlo pogodnih za uzgoj žitarica i industrijskog bilja, voća i povrća (Lijevče, Posavina, Semberija, dolina Spreče, Prijedorsko polje i dr.). Prirodna vegetacija je najviše izmijenjana po kotlinama i brežuljcima. Prostrane hrastove šume, u kojima je bilo i drugih lišćara, odavno su iskrčene i po brežuljcima pretvorene u njive i voćnjake. Izuzetak su gajevi individualnih poljoprivrednika okruženi kompleksima njiva i livada. Brežuljkasti tereni sjeverozapadne Bosne poznati su i po šumama pitomog kestena. Pretjerana sječa i krčenje šume prouzrokovalo je ispiranje plodnih sastojina zemljišta i pojavu brojnih klizišta koja ugrožavaju javni saobraćaj na cestama i željezničkim prugama (Husino kod Tuzle, okolica Gračanice i dr.).

Rudna i mineralna bogatstva

Rudna i mineralna bogatstva sjeverne Bosne su raznovrsna i imaju širi društveni značaj. Novija rudarsko-geološka istraživanja pokazuju da ova regija ima više od 3,5 mlrd. t uglja (lignit 70%, mrki ugalj 30%), a ljubijski bazen željezne rude ima zalihe od više stotina miliona tona limonita i siderita čija se proizvodnja stalno povećava. Ova regija poznata je po nalazištima boksita, a u Bužimu kod Bosanske Krupe otkrivena su bogatija ležišta vrlo kvalitetnog mangana. Olovno-cinkane rude ima kod Srebrenice i na području sanskog paleozoika (Blagaj, Ljubija).

Nemetali su zastupljeni na mnogim lokalitetima: so i azbest u tuzlanskom bazenu, barit kod Velike Kladuše,

KLJUČ

Snimio S. Krstanović

BANJA LUKA

magnezit u okolici Banje Luke, Prnjavora, Teslića i na području Konjuha, kvarcni pijesak kod Tuzle i Bihaća, zatim lapor, gips i kaolin te razne vrste građevinskog kamena (bihacit, mramor, gabro, dolomit, krečnjak). Vatrostalnim i keramičkim glinama najbogatija je okolica Prijedora, Bratunca i Bosanskog Kobaša (Motajica).

Metalne rude, posebno željezna, boksit i mangan, a od nemetala so, azbest i kaolin imaju najveće značenje za razvitak prerađivačke industrije u ovoj regiji. Prirodno-geografski uvjeti za razvoj privrede u sjevernoj Bosni su vrlo povoljni. Snažniji razvoj privrede započinje u drugoj pol. XIX v. podizanjem novih rudarsko-industrijskih preduzeća te izgradnjom mreže cesta i željezničkih pruga.

Žitnica SR BiH

U poslijeratnom periodu sjeverna Bosna je postigla velike rezultate u svim privrednim djelatnostima. Ona je danas žitnica SRBiH, a razvija još rudarstvo i industriju. Ima oko 981 000 ha obradivih površina (60% SRBiH), odn. 71% svih oraničkih površina (819 000 ha). Zbog mehanizacije i drugih oblika unapređivanja i osavremenjivanja poljoprivrede hektarski prinosi su višestruko uvećani u odnosu na predratne; u Posavini i Semberiji prinosi kukuruza i pšenice kreću se od 3000 do 3500 kg, a u brežuljkastim i brdovitim krajevima hektarski prinosi su niži i neujednačeni. Socijalistički sektor ostvaruje hektarske prinose od 4500 kg pšenice i 4500—4800 kg kukuruza.

oćarstvo

točarstvo

Brežuljkasti tereni su posebno pogodni za voćarstvo (šljive, jabuke, kruške, trešnje i dr.). Sjeverna Bosna ima 8,5 mil. stabala šljiva (više od 2/3 svih šljiva u BiH). U novije vrijeme voće se uzgaja i plantažno (Potkozarje, Posavina, Semberija).

Stočarstvo je u individualnom sektoru još pretežno ekstenzivno, uz stalno poboljšavanje pasminskih sastava, načina uzgoja i iskorištavanja stoke.

oljo-
rivredni
ombinati

Poljoprivreda društvenog sektora doživljava stalan uspon i savremen preobražaj udruživanjem rada i sredstava sa individualnim sektorom primarne poljoprivredne proizvodnje, kao i u drugim djelatnostima vezanim uz preradu i promet poljoprivrednih proizvoda (kooperacija). Agroindustrijski i prometni kombinat »Bosanska krajina« sa sjedištem u Banjoj Luci razvija svoju djelatnost na području 18 opština sjeverozapadne Bosne (od njih su četiri izvan ove regije). Poljoprivredni kombinat »Agrokomerc« u Velikoj Kladuši usmjerava svoje djelovanje na peradarske farme te proizvodnju voća i ljekovitog bilja.

Na području Bihaćke krajine (srednje i gornje Pounje) društvenu poljoprivredu razvija Poljoprivredni kombinat »Krajina« sa sjedištem u Bihaću. U istočnom dijelu regije gotovo sva društvena poljoprivreda je objedinjena u Agroindustrijskom i prometnom kombinatu Ujedinjena poljoprivreda, promet i industrija.

Gustoća naseljenosti

Sjeverna Bosna je gusto naseljen prostor sa 112 st. na km², što je znatno iznad republičkog prosjeka od 80,5 st. na km² (1981). Privredno razvijeniji istočni dio regije, naročito rudarsko-industrijske i posavske komune, još je gušće naseljen (Lukavac 156, Živinice 173, Odžak 135, Bosanski Šamac 147 st. na km², 1981). Izuzetak su komune brdsko-planinskih dijelova regije sa naseljenošću ispod republičkog prosjeka (Teslić 71, Ključ 47, Srebrenica 68 st. na km², 1981). Sjeverna Bosna je gotovo u cjelini imigracioni rajon, unutar kojeg se kao privlačne zone za doseljavanje izdvajaju veći gradski centri, posebno Banja Luka i Tuzla te rudarska i industrijska središta (Banovići, Živinice, Lukavac, Modriča).

Migracijska zona

U ovoj regiji postoje i zone iz kojih stanovništvo iseljava u druge republike i pokrajine. Poslijeratno iseljavanje bilo je najprije usmjereno prema Vojvodini i užoj Srbiji, a zatim prema Hrvatskoj.

Mikroregija: unska krajina

Unska krajina na zapadu teritorijalno se podudara sa peripanonskim dijelom Bihaćke krajine i prijedorskim subregionom (5875 km², 451 568 st. (1981), 77 st. na km²). Aluvijalne ravni u dolinama Une, Sane i Gomjenice (Bihaćka kotlina, Prijedorsko polje i Knešpolje) imaju veće značenje za proizvodnju žitarica i povrća. Potkozarje i drugi brežuljkasti predjeli oko Une i Sane te cazinsko-kladuški kraj imaju dobre uslove za razvoj voćarstva i stočarstva.

Kooperacija među individualnim i društvenim sektorom

Poljoprivreda se postepeno oslobađa ekstenzivnosti primjenom savremene mehanizacije i razvijanjem kooperativnih odnosa između individualnog i društvenog sektora. Prinosi žitarica samo u izuzetno rodnim godinama prelaze 2000 kg po hektaru. Voćarstvo je najrazvijenije u Potkozarju i oko Sane, gdje se proizvode velike količine šljiva; razvijena je i proizvodnja oraha i kestena. U kladuškom kraju se razvija uzgoj ljekovitog i aromatičnog bilja za industrijsku preradu.

Stočarstvo nije razvijeno razmjerno prirodno-geografskim mogućnostima i potrebama relativno brojnog stanovništva. Najviše se uzgajaju ovce i goveda, dok su druge grane stočarstva manje zastupljene. Izuzimajući Kozaru i Grmeč, gdje je šumarstvo najrazvijenije, šume u Un-

Snimio R. Arnautović

BIHAĆ

skoj krajini su uglavnom iscrpljene i pretežno pretvorene u oranice i pašnjake, a znatne su površine pod šikarama.

Rudarstvo je dobro razvijeno u ljubijskom bazenu kod Prijedora. Rudonosni sanski paleozoik (oko 1200 km²), na prostoru između Bronzanog Majdana i rječice Japre stalno se istražuje i iskorištava na površini od oko 50 km². U permsko-karbonskim stijenama brojna su željezna rudišta u kojima prevladava kvalitetni limonit (željezni hidroksid) sa 41—50% željeza i oko 2% mangana. Značajne su i naslage siderita (željezni karbonat) sa 37—40% željeza i 2% mangana. Ljubijska rudišta raspoređena su u pet revira: centralni u Ljubiji, južni u Staroj Rijeci, sjeverni na lokalitetu Vidrenjak te Tomašica i Omarska istočno od Sane. Željezna ruda se iskorištavala u ovom području još u rimsko doba. Ljubijski bazen je dao više od 40 mil. t željezne rude. Sadašnja proizvodnja je veća 4,5 puta od predratne i premašuje 2 mil. t godišnje. Manganska ruda dobrog kvaliteta (sadrži 35—37% mangana) u većim količinama otkrivena je na području Bužim—Velika Kladuša. Rudna ležišta ovog područja sadrže 98% rezervi manganskih ruda u BiH i smatraju se najznačajnijim u SFRJ; proizvodnja je počela 1964. i već prelazi 20000 t rude godišnje. Manganove rude ima još u Kozari, ali su ležišta neistražena.

Željezna rudišta

U srednjem Pounju (područje Grmeča) ima više nalazišta boksita (Suvaja, Šolaja, Guskarica, Kravljak, Oštrelj, Pritoka, Tihotina i Skočaj). Grmečki boksit sadrži više od 67% aluminijum-oksida i nešto vrlo rijetkih i skupocjenih metala: vanadija, titana, germanija i dr. Godišnje se proizvede oko 50000—60000 t boksita.

Unska krajina obiluje i nalazištima nemetala, koji se primjenjuju u hemijskoj industriji i proizvodnji raznih građevinskih materijala. Barit (barijski sulfat) odlične kvalitete iskorištava se kod Velike Kladuše (Crkvina, Ponikve, Lukića brdo i dr.). Sadrži i izvjesnu količinu stroncijeva sulfata važnog za proizvodnju nuklearnih sirovina. Godišnja proizvodnja je 1000—1500 t. Gipsa i anhidrita ima kod Bosanske Krupe, Kulen-Vakufa, Martin-Broda, Bosanskog Novog i Gornje Sanice. Kod Kulen-Vakufa su utvrđene rezerve gipsa od 2 mil. t; iskorištava se za potrebe industrije cementa. Nalazišta kvarcnog pijeska, sa značajnim rezervama, vezana su najviše uz bihaćki tercijarni bazen (lokalitet Turija). Amfibolski azbest pronađen je kod sela Arapuše nedaleko od Bosanske Krupe. Nalazište je vrlo značajno s obzirom na to da potrebe za ovakvim azbestom podmirujemo iz uvoza. Pounje je također poznato po velikim količinama odličnog građevinskog kamena. Bihacit (laporoviti krečnjak) izvanredan je građevinski i ukrasni kamen; iskorištava se na obodu Bihaćke kotline (lokaliteti Maskara i Ružica). Krečnjaci (vapnenci) najviše su rasprostranjeni i iskorištavaju se kod Otoke, Bihaća i Velike Kladuše, a dolomit kod Bosanskog Novog i Velike Kladuše. Rezerve krečnjaka i dolomita su ovdje praktično neograničene. Bihaćka kotlina i dolina Sane su poznate i po aluvijalnom šljunku i laporcu pogodnom za proizvodnju portland-cementa. Ciglarske gline ima gotovo posvuda, a poznatija su nalazišta kod Bosanskog Novog, Omarske, Ključa i Cazina. Energetska osnova Pounja je vrlo povoljna, ali slabo iskorištena. Značajna su ležišta mrkog uglja oko Sane na području Kamengrada, zatim u Omarskom polju, kod Bosanskog Novog (Dobrljin) i na području Cazin—Tržac (Pjanići, Crnaja). Ugalj je dobre kvalitete, a rezerve su procijenjene na više od 170 mil. t. Rudnik Kamengrad proizvodi godišnje oko 200000 t mrkog uglja.

Nalazišnemeta

Slabo iskorištena energetska osnova

Slivno područje Una—Sana prima godišnje oko 1000—1600 mm padavina i obiluje hidroenergijom. Zajedno sa pritokama Una raspolaže sa 2,36 GWh, od čega se tehnički mogu iskoristiti oko 2 GWh električne energije. Na Uni nizvodno od Bihaća izgrađena je 1954. HE Slapovi na Uni kapaciteta 45 GWh godišnje.

Unska krajina je tranzitni prostor razmjerno dobro povezan sa susjednim regijama. Željeznička pruga Sunja—Bihać—Knin povezuje ovo područje sa Dalmacijom i glavnom željezničkom magistralom Zagreb—Beograd. Pruga Bosanski Novi—Banja Luka—Doboj povezuje Krajinu sa dolinom Bosne i tuzlanskim bazenom; od nje se odvajaju dvije rudarske pruge: Brezičani—Ljubija (16 km) i Omarska—Tomašica (15 km).

Željezni i drumsk saobraća

Drumski saobraćaj se stalno modernizira rekonstrukcijom i asfaltiranjem magistralnih i priključnih pravaca. Glavni putni pravci vode dolinom Une i Sane. Od njih se odvajaju drugi pravci prema Cazinu i Velikoj Kla-

Snimio I. Bešić

DOBOJ

TUZLA, novi dio grada

Snimio D. Ressner

duši, Bosanskoj Dubici i Ključu. Na važnijim putnim pravcima i raskrsnicama razvila su se glavna naselja: Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Prijedor, Bosanska Dubica, Sanski Most, Ključ, Cazin i Velika Kladuša.

Mikroregija: banjolučko-dobojska

Banjolučko-dobojsko područje obuhvata dolinska proširenja donjih tokova Vrbasa i Bosne te njihovih pritoka Vrbanje, Usore i Spreče, kao i niska pobrđa oko Ukrine, pritoke Save. Na površini od oko 7700 km² živjelo je ovdje 1981. više od 853167 st. (111 st. na km²). Južni dio ovog područja zatvaraju planine Manjača (1236 m), Čemernica (1339m), Borja (1078 m) i Uzlomac (1002 m). Manjača i Čemernica te zaravni oko njih imaju dobro izražene kraške oblike reljefa: vrtače, uvale, pećine i ponore te dva manja polja u krašu (Dobrinjsko i Stričićko polje).

Najplodniji dijelovi ovog područja su dolinska proširenja i niski tercijarni brežuljci. Umjerena kontinentska klima sa razmjerno ravnomjernim rasporedom padavina tokom godine povoljno utječe na razvoj poljoprivrede. U Lijevču polju dobro uspijevaju žitarice i povrće, a u prnjavorskom kraju i oko Ukrine razvijeno je stočarstvo, posebno svinjogojstvo. Niska pobrđa i brežuljci su poznati po voćarstvu, a okolica Banje Luke i Dervente još i po vinogradarstvu. Tržna poljoprivreda najbolje je razvijena u Banjolučkoj kotlini i Lijevču gdje se proizvode velike količine voća, povrća, jaja, peradi i mliječnih proizvoda (→ BOSANSKA KRAJINA, AIPK).

Sirovinsku bazu za razvoj industrije čine šumska i rudna bogatstva i golemi viškovi sve naprednije poljoprivrede. Šume se iskorištavaju najviše na području opština Teslić i Kotor-Varoš.

Od rudnih i mineralnih sirovina značajna su ležišta mrkog uglja u dolini Vrbanje (Kotor-Varoš—Maslovare), kod Teslića i Banje Luke (Ramići), sa ukupnim rezervama od oko 220 mil. t. Bazen Stanari između rijeka Ukrine, Usore i Bosne na površini od 90 km² sadrži lignit sa zalihama od oko 150 mil. t. Godišnja proizvodnja prelazi 100000 t lignita. Ležište Ramići kod Banje Luke ima 42 mil. t lignita razmjerno slabe kvalitete.

Uzimajući u obzir vodne snage Vrbasa i Vrbanje te spomenuta ležišta mrkog uglja, energetska baza banjolučko-dobojskog područja je vrlo povoljna, ali zasad nedovoljno iskorištena. Metalne rude zastupljene su manganom u banjolučkoj Kozari i na planini Uzlomac te živom (cinabarit) u Prisoju kod Prnjavora. Među sirovinama nemetala vrlo su značajna nalazišta magnezita (Ukrina, Snjegotina, planina Ljubić i teslićki kraj), koji se još ne iskorištava. Barita ima u banjolučkoj Kozari (Cerici).

Građevinski kamen (gabro i mramor) iskorištava se na području Snjegotine i Čelinca, a krečnjak u Ukrini i kod Doboja. Kaolinske gline ima na više mjesta u Motajici, a ciglarske gotovo posvuda, naročito u okolici Banje Luke, Bosanske Gradiške i Doboja. Ovaj dio sjeverne Bosne ima dobre saobraćajne veze, što je posebno važno za sadašnji i perspektivni razvoj privrede. Glavne saobraćajnice vode dolinom Bosne (željeznička pruga dvostrukog kolosijeka i asfaltna cesta) i dolinom Vrbasa te se u Doboju i Banjoj Luci ukrštaju sa saobraćajnicama poprečnog pravca. Šumska i mineralna bogatstva i sve razvijenija poljoprivreda čine dobru sirovinsku osnovu za razvoj industrije. Prerada drveta i poljoprivrednih proizvoda najstarije su industrijske grane u srednjem dijelu sjeverne Bosne. Poslijeratni razvoj industrijskih djelatnosti i gradskih naselja znatno je izmijenio privrednu strukturu regije i fizionomski izgled naselja. Najveće promjene doživljavaju naselja uz glavne saobraćajnice i prigradska naselja: Banja Luka, Kotor-Varoš, Bosanska Gradiška, Bosanski Brod, Derventa, Doboj i Maglaj.

Mikroregija: sjeveroistočna Bosna

Sjeveroistočna Bosna obuhvata tuzlansku zavalu, dijelove Podrinja (zvornički kraj i Birač), Semberiju i dio bosanske Posavine (7144 km² sa 933414 st. u 1981, 131 st. na km²). Ovo je područje povezano željezničkom prugom sa dolinom Bosne i Slavonijom (pruge Tuzla—Doboj i Banovići—Brčko—Vinkovci). Semberija je sa Srijemom povezana željezničkom prugom Bijeljina—Prača—Šid. Produženjem željezničke pruge od Tuzle do Valjeva ostvarila bi se bolja povezanost ovog dijela sjeverne Bosne sa peripanonskom Srbijom. Glavni magistralni putni pravci vode kroz ovo područje dolinom Spreče (Doboj—Tuzla—Bijeljina) i meridijanskim pravcem Orašje—Tuzla—Kladanj i dalje za Sarajevo.

Poljoprivreda u Posavini i Semberiji

Sjeveroistočna Bosna ima vrlo povoljne uslove za razvoj poljoprivrede. Zemljišta Posavine i Semberije (hidrogene crnice i recentni aluvijalni nanosi) daju dobre prinose žitarica, povrća i šećerne repe. Na ocjeditijim terenima i brežuljcima sa parapodzolastim tlom odlično uspijeva voće, naročito šljive (više od 4 mil. stabala šljiva). Okolica Brčkog, Bijeljine i Gradačca tradicionalno proizvodi i izvozi velike količine šljiva. Stočarstvo je također dobro razvijeno, naročito govedarstvo i uzgoj sitne stoke. Poljoprivreda društvenog sektora dostigla je ovdje visok stepen razvoja i ostvaruje sve bolje rezultate. Proizvodno-trgovinski kombinat »Tuzla« i Poljoprivredni kombinat »Brčko« glavni su nosioci razvoja i unapređivanja poljoprivrede u ovom dijelu regije.

Sjeveroistočna Bosna je bogata rudnim i mineralnim sirovinama i šumama. Iskorištavanje ovih prirodnih bogatstava daje joj obilježje industrijsko-poljoprivrednog područja. Rezerve uglja dostižu oko 3 mlrd. t i raspoređene su u tri bazena: banovićki, majevički bazen (mrki ugalj)

ZVORNIK

Foto-teka IV Skupštine SRBiH

Bazeni mrkog uglja

i tuzlanski bazen (lignit). Mrki ugalj banovićkog bazena ubraja se među kvalitetnije a iskorištava se u Đurđeviku kod Živinica, u Banovićima i Seoni. U periodu obnove zemlje izgrađena je 1946. naša prva omladinska pruga Banovići—Brčko (89 km) kako bi se ugalj ovog bazena što prije dopremao potrošačima u Slavoniji i Vojvodini. Banovićki bazen ima oko 300 mil. t rezervi mrkog uglja. Upotrebom savremene mehanizacije i novih otkopnih metoda proizvodnja se stalno povećavala i sada iznosi oko 2 300 000 t godišnje.

Majevički bazen (Ugljevik, Zabrđe, Mezgraja, Tobut i Džemat) zahvata oko 250 km² sjeveroistočne podgorine Majevice i dijela Semberije, sa rezervama od oko 280 mil. t. mrkog uglja. Ugalj je kvalitetan, a iskorištava se na području Ugljevika. Otvaranjem novog rudnika u Bogutovu Selu za potrebe TE Ugljevik sadašnja proizvodnja od 230 000 t uglja biće višestruko uvećana. TE Ugljevik instalirane snage od 300 MW proizvodi godišnje 1,5 GWh električne energije.

Tuzlanski ugljeni bazen prostire se od Duboštice kod Gračanice do blizu Zvornika na površini od oko 200 km². Istražnim radovima je dosad obuhvaćeno oko 100 km² te su utvrđene rezerve od oko 2 mlrd. i 340 mil. t lignita. Aktivni rudnici u bazenu Kreka (Lukavac, Dobrnja, Mramor, Šićki Brod, Lipnica i Bukinje) daju godišnje oko 5 mil. t lignita. Povećanje proizvodnje je rezultat primjene savremene tehnologije za površinski otkop i transport uglja.

SOUR »Titovi rudnici«

Tražeći najpogodnije oblike i metode rada i razvoja ove energetske grane, rudnici uglja u BiH — izuzetak su »Gacko« i »Stanari« — udružili su se u SOUR »Titovi rudnici« sa sjedištem u Tuzli. Oko 40% godišnje proizvodnje uglja ovi rudnici isporučuju termoelektranama, a približno po 30% industriji i širokoj potrošnji (1977). Prema dugoročnom planu razvoja rudnika uglja u BiH predviđa se da termoelektrane povećaju potrošnju uglja na oko 64%.

Ležišta soli u tuzlanskom kraju

U tuzlanskom kraju je pronađena nafta na području Majevice i u okolici Tuzle (Požarnica—Jala—Dolovi, Slavinovići, Ravna Trešnja) te između Zvornika i Lopara. Gradsko područje Tuzle sa užom i širom okolicom odavno je poznato po ležištima kamene soli i slanim izvorima. Ležišta soli dostižu debljinu do 255 m i dubinu od 150—500 m. Nalazišta soli postoje i sjeverno od Majevice, ali se ne koriste. Tuzlanska solna ležišta iskorištavaju se na dva lokaliteta i na dva načina. Iz dubokih slanih bunara crpi se slana voda za potrebe solane Kreka i hemijske industrije u Lukavcu. Na lokalitetu Tušanj vadi se kamena so do 540 m ispod površine, odn. čak 264 m ispod razine mora. Godišnje se proizvede oko 180 000—200 000 t soli, a procijenjeno je da njene zalihe iznose 143 mil. t.

Rudarsko-industrijski i poljoprivredni kraj

U podrinskom dijelu sjeveroistočne Bosne kod Vlasenice, na površini od oko 150 km², otkrivena su nalazišta vrlo kvalitetnog boksita; procjenjuje se da njihove dosad ispitane rezerve iznose oko 60 mil. t. Debljina rudne mase dostiže 80—90 m (prosjek 28 m) sa sadržajem od 52,7% aluminijum-oksida. Iskorištavanje boksita je počelo ovdje 1959, a proizvodnja je dostigla milion tona godišnje (1979). Vlasenički boksit se prerađuje u nedavno podignutoj tvornici glinice »Birač« u Karakaju kod Zvornika (kapacitet 600 000 t glinice).

Olovno-cinkane rude (galenit, sfalerit) odavno se koriste na lokalitetu Sase kod Srebrenice. Ruda sadrži 3,1% olova, 4—5% cinka i 65 g srebra po toni. Godišnja proizvodnja rude dostigla je 290 000 t (1977). Kaolin i mramor vade se kod Bratunca i Šekovića.

Šumska i rudna bogatstva te viškovi poljoprivrednih proizvoda čine vrlo povoljnu sirovinsku osnovu za razvoj industrije u sjeveroistočnoj Bosni. I energetski izvori su vrlo značajni: bogata ležišta uglja i hidroenergija Drine. U cjelini uzevši sjeveroistočna Bosna ima obilježje rudarsko-industrijskog i poljoprivrednog područja koje poslije II svjetskog rata doživljava vrlo dinamičan preobražaj. To se posebno odnosi na dolinu Spreče i Tuzlansku zavalu sa većom koncentracijom rudarskih i industrijskih preduzeća (termoelektrane, solana, koksara, hlorno-alkalni kompleks i dr.). Glavno gradsko središte ovoga područja je Tuzla s gradovima Lukavac, Banovići i Živinice. U podrinskom dijelu ove regije najrazvijeniji su privredni centri Zvornik i Srebrenica. Sjeverno od Srebrenice je Bratunac, Vlasenica i Kladanj. U posavsko-semberijskom dijelu sjeverne Bosne glavni privredni i društveni centri su Brčko i Bijeljina. Na obali Save nalazi se još Orašje i Bosanski Šamac, a južnije su: Gradačac, sajamski grad i centar šljivarstva, Modriča, Srebrenik, Lopare i Ugljevik.

Srednja Bosna pripada makroregiji središnjeg planinskog prostora. Obuhvata centralne dijelove SRBiH između peripanonske Bosne na sjeveru i regije visokog krša na jugu. Od sjeverne Bosne odvojena je planinskim vijencima: Dimitor—Manjača—Čemernica—Vlašić—Konjuh—Javor, a od visokog krša razdvajaju je planinski masivi Zelengore, Treskavice, Bjelašnice, Bitovnje, Raduše, Vitoroga i Lisine. Pravcem zapad—istok ova se regija pro-

stire od gornjeg toka Sane do republičke granice između BiH, Crne Gore i Srbije. Sastoji se od tri manje cjeline: Sarajevsko-zeničke zavale, gornjeg Povrbasja i gornjeg Podrinja. Regija obuhvata oko 14000km² (27,4% BiH), ima 1 339499 st. (1981) (32% st. BiH i 96 st. na km²).

Srednja Bosna je važno stjecište magistralnih putnih pravaca i od davnine je tranzitni prostor između panonske regije i jadranskog primorja. Glavni saobraćajni pravac vodi dolinom Bosne i preko Ivan-planine spušta se kod Konjica u dolinu Neretve i produžava dalje u Mostar i Kardeljevo.

Posebnost geološke građe

Po geološkoj građi i petrografskoj strukturi ova se regija znatno razlikuje od susjednih; u njoj prevladavaju nepropusne stijene starijeg i mlađeg postanka. Uz metamorfne i magmatske stijene ovdje su zastupljeni još mezozojski krečnjaci i dolomiti, sa izuzetkom kotlina i zavala koje su pokrivene jezerskim sedimentima (gline, lapori, pješčenjaci). Prostraniju paleozojsku zonu čini planinska skupina: Vranica—Komar—Štit—Bitovnja, a izgrađena je od kristalastih škriljaca sa znatnim pojavama magmatskih stijena, osobito gabra (Štit). Druga, prostorno manja zona paleozojskih stijena obuhvata gornje Podrinje između Foče i Goražda, s obje strane Drine. U graničnom pojasu prema sjevernoj Bosni prostire se »bosanska serpentinska zona« (planine: Konjuh, Borja, Uzlomac, Kozara).

Planine srednje Bosne

Srednja Bosna je gorovita oblast sa karakterističnim zaobljenim i uravnjenim planinskim bilima visine 1000—1500 m, iznad kojih se dižu vrhovi koji dostižu i prelaze 2000 m (Bjelašnica, Vranica, Treskavica, Jahorina, Romanija, Trebević i dr.). Vranica (2110 m) ubraja se među najviše planine BiH; zajedno sa Bitovnjom i Štitom čini tzv. paleozojsko jezgro, odn. srednjobosansku škriljastu masu sa zonama magmatskih stijena, naročito gabra. Bjelašnica (2067 m) tipična je po krečnjacima i dolomitima te tragovima glacijalne erozije; na njenu vrhu nalazi se kod nas najviša meteorološka stanica. Kraška površ Igman nastavlja se na Bjelašnicu u sjeveroistočnom pravcu. Ivan-planina (1744 m) sa poznatim prijevojem (967 m) dio je razvođa između jadranskog i crnomorskog sliva, klimatska i biljnogeografska granica između Hercegovine i Bosne. U neposrednoj blizini Sarajeva nalaze se Trebević (1629 m), poznato izletište i Jahorina (1910 m), važna za zimske sportove. Na Jahorini, Igmanu, Bjelašnici, Trebeviću i Vlašiću podižu se sportski objekti za svjetsku zimsku olimpijadu 1984.

Na planinama srednje Bosne ima kraških oblika reljefa — pećina, vrtača i manjih polja (Gvozno na Treskavici, Glasinac na Romaniji, Podrašničko polje kod Mrkonjić-Grada i Grbavičko polje jugozapadno od Jajca). Među mnogim pećinama najznačajnija je Bijambarska kod Srednjeg, sjeverno od Sarajeva, bogata pećinskim nakitom. Najviše planine (Bjelašnica, Treskavica, Maglić, Volujak) bile su u pleistocenu zahvaćene glacijacijom. Na njima ima cirkova, ledničkih dolina i jezera glacijalnog postanka. Planinski reljef srednje Bosne raščlanjen je kompozitnim dolinama glavnih rijeka: Drine, Bosne i Vrbasa te njihovih pritoka. U reljefu srednje Bosne izdvajaju se prostrane zavale — Sarajevsko-zenička i Skopaljska; u njima su tokom tercijara bila jezera koja su ostavila moćne naslage jezerskih sedimenata (lapori, pješčenjaci, slatkovodni vapnenci) i mlađih kvartarnih naslaga gline, šljunka i pijeska. Dolina Lašve povezuje Sarajevsko-zeničku zavalu, preko prijevoja Komara, sa Skopaljskom zavalom u dolini Vrbasa. U podrinskom dijelu ove regije dižu se najviše bosansko-hercegovačke planine: Zelengora (2014 m), Lelija (2032m), Lebršnik (1985 m), Volujak (2336 m), Maglić (2386 m), Ljubišnja (2238 m) i dr. Masivi Zelengore, Lelije i Treskavice čine razvođe između sliva Drine i Neretve. Značajnija dolinska proširenja nalaze se još kod Foče, Goražda, Višegrada i Rogatice. U okolici Foče zanimljivi su i denudacioni mikrooblici reljefa (zemljane piramide i galvuci).

U pedološkoj strukturi srednje Bosne na prvom mjestu su šumskopašnjačka kisela, smeđa i podzolasta tla sa pa-

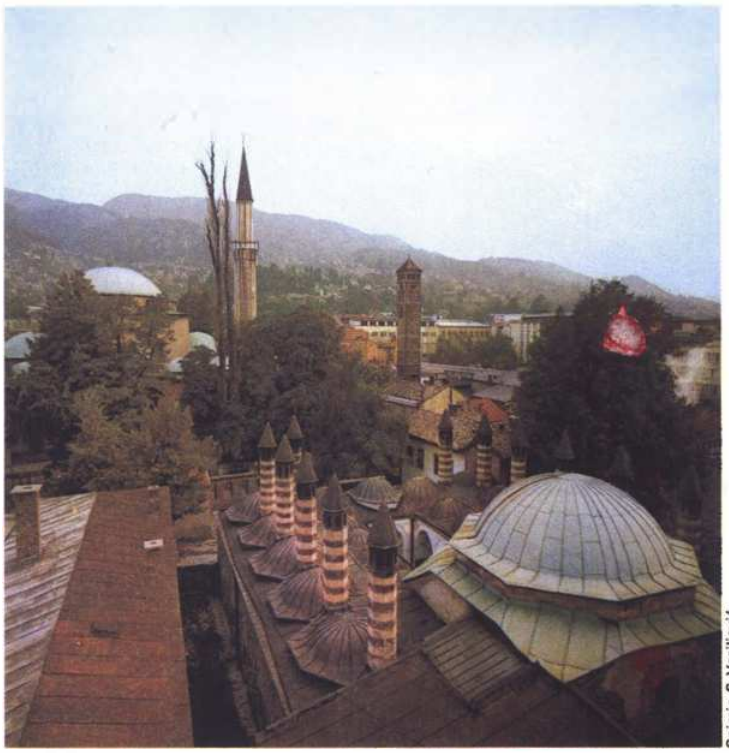

Snimio S. Vasiljević

STARI DIO SARAJEVA

Snimio S. Krstanović

BUGOJNO

Snimio E. Ramadanović

FOČA

Pedološka struktura i klima

rapodzolastim i nerazvijenim zemljištima, zatim smeđa tla sa manjim zonama rendzina na jedrim krečnjacima. Tokove Bosne i Vrbasa prate aluvijalni nanosi različitog sastava i plodnosti. Klimatske prilike u srednjoj Bosni uvjetovane su uglavnom planinskim karakterom oblasti. Doline i dolinska proširenja sa okolnim brežuljcima imaju umjereno kontinentsku klimu sa srednjim januarskim temperaturama ispod 0 °C i srednjim julskim temperaturama od 18—20 °C. U kotlinama su zimi česte temperaturne inverzije i magle. Viši planinski predjeli odlikuju se svježom visokoplaninskom (alpskom) klimom. Na Bjelašnici je pola godine temperatura zraka ispod 0 °C (srednja januarska −6,9 °C, a srednja julska 9,3 °C). Padavine su obilne i dosta ravnomjerno raspoređene po mjesecima (godišnje 820—900 mm u kotlinama, a na planinama i do 2000 mm).

Ova oblast je uglavnom izgrađena od nepropusnih stijena i ima dosta padavina pa su u njoj vrlo povoljni uslovi za razvoj vegetacije. Srednja Bosna je po svojim bujnim šumama, zelenim i sočnim pašnjacima i vlažnim dolinama sušta suprotnost visokom i suhom kršu na jugu i jugozapadu BiH. Planine srednje Bosne su bogate i raznovrsnom divljači: medvjedi, srne, divokoze, divlje svinje, lisice, jazavci, divlje mačke, tetrijebi i dr.

Izvori i rijeke

Srednja Bosna obiluje izvorskom vodom i riječnim tokovima, što je rezultat povoljnih klimatskih prilika i petrografskog sastava terena. U ovoj regiji izvire Vrbas ispod Vranice, Bosna ispod Igmana u Sarajevskom polju, kao i brojne njihove pritoke. Gornji tok Drine između Šćepan-polja i planine Zvijezde (sjeverno od Višegrada) pripada ovoj oblasti. Ove velike rijeke usjekle su kompozitne doline kojima vode važne saobraćajnice. U dolinskim proširenjima nastala su značajnija naselja: Sarajevo, Zenica, Jajce, Bugojno, Foča, Višegrad i dr. Glavne rijeke srednje Bosne i njihove pritoke bogate su hidroenergijom i vrlo atraktivne sa svojim kanjonskim dolinama, brzacima, vodopadima i riječnim jezerima (Plivska jezera).

Rijeke ove regije su uglavnom čiste i upotrebljive, izuzev Bosne nizvodno od Kaknja. Neizmijenjenim prirodnim izgledom, bistrinom i čistoćom posebno se izdvajaju: Pliva, Željeznica, Prača, Sutjeska i dr. Ima i nekoliko termalnih i mineralnih vrela (Ilidža kod Sarajeva, Kiseljak, Fojnica, Višegrad), važnih za banjsko-rekreacioni turizam i liječenje.

Neujednačenost gustoće naseljenosti

Naseljenost u srednjoj Bosni je neujednačena (1981). U planinskim opštinama jedva prelazi 20 st. na km² (Trnovo 18, Han-Pijesak 20, Sokolac 21, Pale 28 st. na km²), dok su doline i kotline višestruko naseljenije, osobito područja rudarsko-industrijskih opština (Breza 192, Zenica 265, Vitez 155, Kakanj 113 st. na km²). Zbog agrarne prenaseljenosti višak stanovništva iz planinskih dijelova regije stalno iseljava u okolne gradove i prigradska naselja, najviše u Sarajevo i Zenicu, pa u nekim opštinama dolazi do demografskog pražnjenja (Trnovo, Pale, Sokolac, Čajniče, Šipovo i dr.). Važan tranzitni položaj između panonske oblasti i jadranskog primorja te velike mogućnosti korišćenja pašnjaka na proplancima i krčevinama uvjetovali su da su ovi krajevi i u davnoj prošlosti bili razmjerno dobro naseljeni. Stočarstvo i ratarstvo, rudarstvo, karavanski saobraćaj i razmjena proizvoda sa primorjem bili su stoljećima osnova privrede ove regije.

U periodu turske vladavine na važnim putevima i raskrsnicama nastajali su i razvijali se gradovi (Sarajevo, Foča, Višegrad, Travnik, Jajce i dr.), koji su s vremenom

Snimio I. Bešić

ZENICA

MRKONJIĆ-GRAD

Snimio S. Krstanović

poprimili izgled i funkcije islamsko-orijentalnih gradskih središta sa razvijenom trgovinom i zanatstvom. Nakon izvjesne stagnacije tokom XVII i XVIII v., ovo se područje brže razvija od austrougarske okupacije i izgradnje prvih željeznica i rudarsko-industrijskih pogona.

Sirovinska i energetska baza

Savremeni industrijski razvitak ovog područja oslanja se na bogatu sirovinsku i energetsku bazu koju pružaju šume sa golemim zalihama drvne mase, bogate zalihe rudnih i mineralnih sirovina, nalazišta uglja i hidroenergija rijeka. Srednja Bosna ima 754000 ha šuma, što čini 54% površine regije, odn. više od jedne trećine (34%) teritorija SRBiH. Dosad ispitane i utvrđene rezerve uglja procjenjuju se na 652 mil. t, od čega je u Sarajevsko-zeničkoj zavali oko 580 mil. t. Rezerve željezne rude u vareškom bazenu iznose oko 330 mil. t, a na području Gornji Vakuf—Jablanica procjenjuju se na 35 mil. t. Rude obojenih metala zastupljene su boksitom u području Jajce—Mrkonjić-Grad, a rudom olova i cinka na području Vareš—Veovača—Olovo. Ima ovdje još i kroma kod Duboštice, bakarne rude (Borovica—Vareš), pirita (Bakovići kod Fojnice) i žive u Draževićima kod Čevljanovića.

Mnogobrojna su i raznovrsna nalazišta nemetala. Barita ima u srednjobosanskom rudogorju, u okolici Jajca i jugoistočnoj Bosni, a iskorištava se kod Kreševa. Magnezit je otkriven u Podrinju kod Rudog, lapor u dolini Bosne kod Kaknja, gips kod Donjeg i Gornjeg Vakufa te u Volarima kod Jajca. Po kvarcnom pijesku poznata je okolica Kreševa i Busovače te planina Komar. Nalazišta mramora su na području Jajce—Mrkonjić-Grad, kod Travnika, Bugojna, Donjeg Vakufa i Foče (Miljevina), a dolomita kod Fojnice. Gline ima na više mjesta, a najpoznatija su ležišta Klokoti (vatrostalna glina) i Kobiljača kod Sarajeva.

Jugoslavensko značenje rudarstva i industrije

Rudarstvo i industrija (crna metalurgija) u srednjoj Bosni imaju šire, jugoslavensko značenje. Ovo je područje glavni proizvođač mrkog uglja, sirovog željeza i čelika u Jugoslaviji. Sarajevsko-zenički ugljeni bazen sa kvalitetnim mrkim ugljem prostire se na površini od oko 900 km²; zalihe se procjenjuju na 580 mil. t, a godišnje se proizvodi oko 3 mil. t. Rudnik u Zenici, najstariji u BiH (otvoren 1881), proizvodi oko 700000 t mrkog uglja godišnje. Kakanjski rudnik mrkog uglja (proradio 1902) ima godišnju proizvodnju od 1,4 mil. t. Rudnik u Brezi (otvoren 1907) daje godišnje oko 700000 t mrkog uglja. U poslijeratnom periodu svi su ovi rudnici opremljeni savremenom mehanizacijom (električne bušilice, samohodna hidraulična podgrada i visoko produktivne otkopne mašine, koje pružaju veću sigurnost i isključuju fizički rad). Ugalj ovog bazena koristi se uglavnom za potrebe industrije i energetike (TE Ćatići sa instalisanom snagom od 348 MW i godišnjom proizvodnjom od 1,4 GWh električne energije).

Vareški bazen željezne rude razvio se uz rječicu Stavnju, desnu pritoku Bosne. Rudna ležišta pružaju se dinarskim pravcem u dužini od 10 km i vezana su uz sedimente donjeg i srednjeg trijasa (pločasti vapnenci, dolomiti, laporci). Najviše ima siderita sa oko 33% željeza i 3,4% mangana, dok su hematit i limonit manje zastupljeni. Dosad je ispitano oko 65% rudnih ležišta koja sadrže bilanse rezerve od 330 mil. t. Vareški rudnik je otvoren krajem XV v. Na ovom je području postojalo više malih rudnika i oko 30 majdana u kojima se topila ruda te iskivalo željezo i čelik. Moderna proizvodnja željezne rude u vareškom kraju, na lokalitetima Pržići, Droškovac, Brezik i Smreka, počela je 1886. Sada se ruda kopa površinski u Breziku i Smreki, a jamski u rudniku Droškovac. U periodu 1890—1975. vareški rudnici su dali ukupno 32 011 000 t željezne rude, od čega 27 279 000 t (85,2%) u periodu 1945—75; godišnje se proizvodi od 1 800 000 do 2 000 000 t, s tendencijom porasta. Oko 90% vareške rude isporučuje se Željezari u Zenici, a 10% Željezari u Smederevu.

U metalogenetskom rajonu Gornji Vakuf—Jablanica utvrđena su ležišta magnetitno-hematitne rude koja sadrži oko 40% željeza i manje od 1% mangana, zbog čega je vrlo pogodna kao dodatak visokim pećima za proizvodnju sirovog željeza. Ruda se vadi na području Radovan-planine, uz upotrebu savremene mehanizacije. Godišnju proizvodnju od oko 150000 t troše željezare u Zenici, Varešu i Ilijašu.

Mikroregija: Sarajevsko-zenička zavala

Sarajevsko-zenička zavala, zajedno sa dolinom Lašve, privredno je najrazvijeniji dio srednjobosanske regije. Ovdje se snažno razvila teška industrija (crna metalurgija u Zenici, Varešu i Ilijašu) i više grana prerađivačke industrije (metalna, drvna, prehrambena, tekstilna i dr.) u Sarajevu i drugim manjim centrima.

Najvažnije središte ove regije je Sarajevo. Drugi po važnosti privredni centar u središnjoj Bosni je Zenica u sjeverozapadnom dijelu dvojne zavale. Rudarska naselja Breza u dolini Stavnje i Kakanj u dolini Bosne nastala su u novije vrijeme uz rudnike mrkog uglja i u poslijeratnom periodu prerasla u gradove. Na ušću Fojnice u Bosnu leži Visoko, najznačajnije gradsko naselje između Sarajeva i Zenice. Gradić Olovo u području gornjeg toka Krivaje bio je u prošlosti poznat po rudniku olova i srebra. Ostala središta su Kreševo, Fojnica i Kiseljak. U dolinskom proširenju Lašve, zbog dobrih saobraćajnih veza, razvio se Travnik, koji je u tursko doba bio na

TITOV DRVAR

Snimio D. Ressner

Mikroregija: Gornje Povrbasje

važnom trgovačkom putu što je povezivao Sarajevo sa dolinom Vrbasa i Pounjem. Među naseljima ovog kraja posebno se izdvaja Pucarevo (prije Novi Travnik), sasvim novi grad nastao poslije oslobođenja.

Gornje Povrbasje jest geografska cjelina tranzitnog karaktera u kojoj se od magistralne ceste u dolini Vrbasa odvajaju putni pravci za Bihać, Sarajevo, Split i Mostar. Skopaljska zavala je plodna i iskorištena za ratarstvo, posebno voćarstvo, a okolne dobro pošumljene planine izvor su velikih količina drvne mase. Od rudnih i mineralnih sirovina ovdje se iskorištava boksit kod Jajca, gips kod Šipova i Donjeg Vakufa, ugalj kod Bugojna i željezna ruda u rudniku Radovan kod Gornjeg Vakufa. Rijeke Vrbas, Pliva i Ugar bogate su hidroenergijom koja se dijelom iskorištava u hidroelektranama Jajce I, Jajce II i Bočac.

Među gradskim naseljima najvažnija su Jajce, nastalo na raskrsnici starih trgovačkih puteva, i Mrkonjić-Grad. U Skopaljskoj kotlini važne su saobraćajne raskrsnice i lokalni privredni centri Donji Vakuf i Bugojno. Gornji Vakuf, na magistralnom putu koji preko prijevoja Makljena (1123 m) spaja dolinu Vrbasa i Neretve, lokalno je središte južnog dijela Skopaljske zavale.

Gornje Podrinje je planinsko područje kroz koje se usjekla Drina sa svojim pritokama (Sutjeska, Čehotina, Prača, Lim, Rzav). Planine su dobro pošumljene. Zbog teške pristupačnosti šume su ovdje dobro očuvane. Zbog toga je šuma Perućica (1234 ha) u okviru nacionalnog parka Sutjeska (17250 ha) proglašena šumskim rezervatom, kao i dijelovi Maglića, Volujka i Zelengore. Perućica se ističe bujnom šumom i vodopadom Skakavac (visok 75 m) kojim se Perućički potok obrušava niz strmu liticu. Mnoga jezera upotpunjuju ljepote ovog planinskog kraja (Zelengorsko, Crno, Bijelo, Štirinsko i Kotlaničko jezero). Kroz gornje Podrinje vodili su stari karavanski putevi za Dubrovnik, Sarajevo, Beograd i Makedoniju. Na raskrsnici tih starih puteva nastala je Foča. Glavna cestovna saobraćajnica vodi danas dolinom Drine i Sutjeske kao dio magistralne prometnice Beograd—Višegrad—Foča—Tjentište—Gacko—Dubrovnik. Uskotračna željeznička pruga koja je povezivala ovo područje sa Sarajevom i jugozapadnom Srbijom ukinuta je zbog nerentabilnosti. Njenu ulogu treba da preuzmu savremene ceste kojih još nema dovoljno. Za poljoprivrednu proizvodnju, osobito za voćarstvo, pogodna su dolinska proširenja i brežuljkasti tereni. Planinski predjeli pogoduju pašnjačkom stočarstvu i šumarstvu. Više od 2/5 stanovništva živi od poljoprivrede.

Mikroregija: Gornje Podrinje

Šume obuhvataju oko 57% teritorija gornjeg Podrinja i bogata su sirovinska baza za drvnu industriju. Od rudnih i mineralnih sirovina iskorištava se mrki ugalj u bazenu Miljevina kod Foče (rezerve oko 47 mil. t, godišnja proizvodnja 150000—250000 t). Drina sa pritokama je hidroenergijom naša najbogatija rijeka, ali je na

VIŠEGRAD

Snimio I. Bešić

GORAŽDE

Snimio E. Ramadanović

ovom sektoru još neiskorištena. Energetski je iskorištena jedino Prača izgradnjom HE Mesići južno od Rogatice, prve podzemne hidroelektrane u zemlji.

Gornje Podrinje kao nerazvijeno područje nema većih gradskih naselja. Najrazvijenija privredna središta — Foča, Goražde i Višegrad — nastala su u dolinskim proširenjima Drine; Rogatica, Sokolac, Han-Pijesak i Čajniče su manji privredni centri u toj regiji. Poseban značaj za našu noviju istoriju ima naselje Rudo na rijeci Lim, u kojemu je formirana 1. proleterska brigada.

Regija visokog krša kao fizionomska geografska regija prostire se od Grmeča na sjeverozapadu do hercegovačko-crnogorske granice na jugoistočnom rubu Gatačkog polja. Od peripanonske i srednje Bosne odvojena je planinama: Grmeč, Srnetica, Vitorog, Raduša, Bitovnja, Bjelašnica, Treskavica, Zelengora i Volujak, a od niske Hercegovine odvojena je visovima planina: Baba, Velež, Prenj i Čvrsnica. Ovako izdvojena regija, uvažavajući i granice komuna, zahvata prostor od 10507 km² i ima 246637 st. (1981), odn. 23 st. na km².

Kao dio središnjeg planinskog prostora ova regija ima također tranzitni karakter i položaj između panonske oblasti i jadranskog primorja. Iako teško prohodna zbog orografske razuđenosti, preko ove oblasti oduvijek vode važne saobraćajnice koje spajaju obalni pojas i unutrašnjost. Danas su to željezničke pruge dolinom Neretve i Une te ceste preko mnogih prijevoja: Ličke kaldrme (674 m), Oštrelja (1033 m), Mliništa (1125 m), Kupreških vrata (1384 m), Makljena (1123 m), Ivana (959 m) i Čemerna (1329 m).

U reljefu regije veoma se jasno ističu dva osnovna elementa — planinska bila i udoline između njih (polja u kršu, riječne doline). Planinska bila su građena od mezozojskih vapnenaca i dolomita, dok su polja i udoline nastale u nepropusnim, odn. manje propusnim stijenama (dolomiti, trijaski škriljci, jezerski sedimenti).

Iako je ova regija u osnovi istih i sličnih prirodno-geografskih karakteristika, postoje određene specifičnosti zapadne Bosne i visoke Hercegovine.

Mikroregija: zapadna Bosna

Zapadna Bosna, poznata još i kao oblast »bila i polja«, zahvata planinski prostor od gornjeg toka Une do srednjeg toka Neretve, od gornjeg toka Sane i Vrbasa do Butišnice, pritoke Krke, te bila Dinare (6262 km²). Ima izgled dobro raščlanjenog svoda sa nizovima planina razdvojenih prostranim poljima. Među mnogim planinama, čija se visina povećava prema jugoistoku, posebno se izdvajaju: Grmeč (1605 m), Srnetica (1305 m), Klekovača (1962 m), Jadovnik (1656 m), Šator (1875 m), Vitorog (1906 m), Cincar (2006 m), Golija (1890 m), Raduša (1807 m), Ljubuša (1797 m) i Dinara (1913 m) na granici zapadne Bosne i Dalmacije.

Planine zapadne Bosne, izuzimajući Dinaru i dijelove Ljubuše, Vrana, Tušnice i Jelovače, dobro su pošumljene i sadrže velike količine drvne mase. Poznate su i po mnogim pećinama (Titova pećina kod Drvara, Resanovačka pećina kod Bosanskog Grahova i dr.).

Veća polja su poligenetske forme reljefa, nastale djelovanjem tektonike, fluvijalne i kraške erozije. Spuštanjem duž rasjednih linija u vapnenačkim terenima su nastala zatvorena udubljenja koja su u neogenu bila ispunjena vodom. U postjezerskoj fazi došla je do izražaja fluvijalna erozija u preoblikovanju fosilnih depresija u kojima su nastala današnja polja. Dijelovi nekih polja nastali su i korozivnim procesom, koji je bio najintenzivniji u preglacijalnoj periodi za toplije klime. Od biljnog pokrivača po dnu i obodu polja nastale su velike količine uglja. Polja i uvale imaju razvijenu hidrografsku mrežu stalnih tokova koji u višem dijelu polja izviru kao jaka vrela, a u nižem dijelu poniru (ponornice), ali se opet javljaju kao vrela u nižem polju. U kišnom periodu u poljima nastaju periodične poplave. Dna polja su ravna i najčešće pokrivena nepropusnim slojevima jezerskih sedimenata, aluvijalnih naplavina i crvenice. Polja su glavne produktivne površine, pitome i zelene oaze u krškoj polupustoši. Kraški predjeli su gušće naseljeni jedino oko polja. Tu su s vremenom nastala i razvila se naselja kao društveno-ekonomski centri, po kojima su polja dobila naziv. Savremenim hidrotehničkim zahvatima (melioracije, hidroenergetske akumulacije) polja u kršu postaju sve značajnija kao poljoprivredne površine. Među mnogim poljima svojim prostranstvom i ekonomskim osobinama u zapadnoj Bosni se ističu: Bosanskopetrovačko (47,5 km²), Livanjsko (405 km²), Duvanjsko (121,6 km²), Glamočko (129 km²) i Kupreško polje (94,8 km²).

Polja u kršu zapadne Bosne

Polja u kršu zapadne Bosne imaju različitu klimu, ovisno o nadmorskoj visini i otvorenosti prema nedalekom primorju. Tako npr. Livanjsko polje ima umjereno kontinentsku klimu sa srednjom julskom temperaturom od 19,3 °C (avgust 19,5 °) i srednjom januarskom od – 0,3 °C, a prosječna količina padavina je 1131 mm. I Titov Drvar ima takve klimatske prilike iako leži na manjoj nadmorskoj visini od Livna za 225 m. Povećanjem nadmorske visine klimatske se prilike pogoršavaju. Primjer Kupresa (visina 1190 m) to dobro ilustruje: srednja januarska temperatura – 4 °C, a srednja julska 15,7 °C. Nadmorska visina se odražava i na srednju godišnju temperaturu koja ovdje iznosi samo 5,7 °C. Zime su na Kupreškom polju hladne i snježne, a ljeta svježa; jesen je toplija od proljeća. Duvanjsko polje (890 m) ima umjereno toplo ljeto kao i Livanjsko polje, ali nižu srednju januarsku temperaturu (– 1,6 °C). U poljima zapadne Bosne zimi se javljaju temperaturne inverzije.

LIVNO

Planine i ponornice

Planine zapadne Bosne imaju subplaninsku klimu sa dugim, hladnim i snježnim zimama, a kratkim i svježim ljetima. Snježne padavine otežavaju saobraćajne veze, pa su planinski predjeli zimi po više dana odvojeni od okolnih mjesta i glavnih prometnica. Padavine su obilne (Drvar 1102 mm, Livno 1131 mm, Duvno 1162 mm, Kupres 1720 mm), a najviše ih ima u proljeće i jesen. Planine su još vlažnije: primaju do 2000 mm padavina. Planine zapadne Bosne su krečnjačke, dakle krševite, pa kišnica dobrim dijelom ponire kroz pukotine u vapnenačkim stijenama, stalno ih proširuje i stvara vrlo razgranatu mrežu podzemnih kanala. Zbog toga su ovdje rijetki stalni površinski tokovi, a vrlo su česte ponornice. Rječi izvori u vidu jakih vrela na rubu polja hrane vodom tokove po dnu polja, koji redovno poniru na kontaktu sa vapnenačkim nižim rubom polja. Najduža ponornica u zapadnoj Bosni je Šujica (44,3 km) na Duvanjskom polju, a znatno su kraće: Sturba, Plovuća, Ričina i Bistrica (Duman) na Livanjskom te Mrtvica i Milač na Kupreškom polju. Milač ponire kod Gornjeg Malovana na Kupreškom polju, a ponovo se javlja pod imenom Šujica u Šujičkom polju. Sva zapadnobosanska polja odvodnjavaju se podzemno u pravcu vrela Une, Unca, Sane, Plive, Rame, Cetine, Krke, Zrmanje i dr. Ima i pojava podzemnih bifurkacija. Unac je jedina rijeka ovog područja koja od izvorišta na Šator-planini na visini od 1488 m do ušća u Unu kod Martin-Broda teče površinski. Unac teče uskom dolinom koja se samo na dva mjesta proširuje, kod Mokronoga i Drvara. Njegova hidroenergija (oko 40000 kWh) još nije iskorištena.

Jezera različita postanka

Na zapadnobosanskim planinama i poljima ima više manjih jezera različitog postanka. Šatorsko jezero je nastalo u ledničkom cirku na visini od 1488 m (dugo 200 m, široko oko 110, duboko 8 m). Iz njega ističe jedan izvorišni krak Unca. Druga jezera su: Turjača na Kupreškom polju i Ponorsko jezero na Livanjskom polju te najveće — Buško jezero (55,8 km², duboko 17,3 m) u Livanjskom polju.

U pedološkom sastavu zapadnobosanskih polja i planina učestvuju najviše rendzine i smeđa tla na jedrim krečnjacima i dolomitima kao šumsko-pašnjačka zemljišta. Susrećemo se i zone smonica i metamorfoziranih smonica (Livanjsko i Glamočko polje), koje se mogu koristiti kao njivska tla za proizvodnju krmnog bilja i dr. Znatno su prostranije zone recentnih aluvijalnih nanosa u jugoistočnom dijelu Glamočkog i većem dijelu Livanjskog polja, na kojima uspijevaju razne ratarske kulture (kukuruz, jara žita) i livade. U sjeverozapadnom dijelu Duvanjskog polja oko gornjeg toka Šujice prostire se zona nerazvijenog zemljišta na flišu i laporcima. Ovakvo tlo je vlažnije od okolnih vapnenačkih terena i vrlo pogodno kao poljoprivredna površina.

Površine očuvanih šuma

U planinama zapadne Bosne još uvijek ima velikih površina dobro očuvanih šuma, naročito u sjeverozapadnom dijelu (Grmeč, Osječenica, Srnetica, Klekovača, Lunjavača, Vijenac i dr.) gdje prevladavaju visoke šume. Više od 50% teritorija bosanskopetrovačke i drvarske komune nalazi se pod šumama. Uglavnom je to bukova šuma i miješana šuma bukve i jele. Dna polja i dolina bila su također pod šumom prije naseljavanja, a današnji raspored vegetacije po dolinama i poljima je rezultat društvenih utjecaja. Izgradnjom šumskih željeznica krajem prošlog vijeka ubrzano je iskorištavanje šumskog bogatstva ovog dijela zapadne Bosne. Jugoistočni dio zapadne Bosne bio je, naprotiv, oduvijek gušće naseljen, pa su i šume više uništavane radi dobijanja pašnjaka i njiva. Denudacija i pretjerano korišćenje pašnjaka na planinama oko Duvanjskog polja svelo je tamošnje šume na šikare i kraške goleti. U šumama zapadne Bosne živi raznovrsna divljač, pa su neki dijelovi pretvoreni u lovišta. Rijeke ponornice, naročito Šujica, poznate su po odličnoj pastrmki.

Niska prosječna naseljenost i depopulacija

Regija visokog krša zapadne Bosne je rijetko naseljena (1981). Prosječna naseljenost kreće se od 11 st. na km² u opštini Bosansko Grahovo do 41 st. na km² u livanjskoj opštini. U cjelini ovo područje demografski stagnira, a javlja se i depopulacija. U sedam opština ovog dijela zapadne Bosne (Bosanski Petrovac, Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč, Kupres, Livno i Duvno) bilo je 1971. ukupno 153 012 st., a 1981. god. 138 644 st. Prema tome, između ova dva popisa broj stanovnika se smanjio za 14368, i to iseljavanjem u gradove i razvijenija područja u BiH te u druge dijelove Jugoslavije.

Pretežnost livada i pašnjaka

Zapadna Bosna ima velike površine prirodnih livada i pašnjaka na planinama i po dnu polja. U navedenim komunama livade i pašnjaci zapremaju 85% poljoprivrednih površina, a na oranice i bašče dolazi samo 14,7%. Stoga je ovdje stočarstvo osnovna grana privrede, osobito uzgoj sitne stoke (ovce); po poljima ima i krupne stoke. Stočarstvo je najrazvijenije u Kupreškom polju (poljoprivredno dobro i stočarska farma u Riliću). Na nižim poljima, gdje su klimatske prilike umjerenije, proizvodi se kukuruz, krompir i jare žitarice. Na Bosanskopetrovačkom polju proizvodi se također pšenica i voće. Proizvodnja žitarica nikad nije mogla podmiriti potrebe stanovništva ovog područja. Stoga je trgovina stokom i stočnim proizvodima ovdje oduvijek značajna i razvijena. U prošlosti je bila više usmjerena prema dalmatinskim gradovima.

Razvoj savremenog stočarstva

Savremeni razvoj poljoprivrede ovog područja orijentisan je u pravcu racionalnijeg korišćenja poljoprivrednih površina i razvijanja savremenog stočarstva na bazi udruživanja rada i sredstava društvenog i individualnog sektora. Goleme količine drvne mase i znatni viškovi mesa, mlijeka, kože i krzna za industrijsku preradu omogućuju na ovom području još intenzivniji razvoj prerađivačkih grana industrije. Energetska osnova koju čini ugalj i hidroenergija Unca također su značajni za perspektivni razvoj. Livanjsko polje ima i velike rezerve cementnog lapora, a okolni krajevi još i građevinskog kamena dobre kvalitete.

Visoki krš zapadne Bosne nema željezničkih veza s okolnim regijama, osim unske pruge koja ga samo periferno dodiruje. Šumsko-industrijske pruge uzanog kolosijeka na relacijama Lička Kaldrma—Drvar—Srnetica —Jajce i pruga Drvar—Prijedor ukinute su zbog nerentabilnosti i zamijenjene cestovnim vezama, kojih još uvijek nema dovoljno. Moderne saobraćajnice su jedan od bitnih uslova uspješnijeg privrednog i društvenog razvoja ovog područja. Privredna nerazvijenost ogleda se i u mreži manjih gradskih naselja lociranih u poljima i dolinama, na glavnim putnim pravcima i raskrsnicama.

Livno je glavni privredni i društveni centar visoke zapadne Bosne, slijedi Drvar, koji leži u istoimenoj kotlini na raskrsnici lokalnih putnih pravaca za Bosanski Petrovac (Put AVNOJ-a), Livno i Knin (preko Bosanskog Grahova), te ostala važnija središta — Duvno, Glamoč i Bosansko Grahovo.

Mikroregija: visoka Hercegovina

Visoka Hercegovina obuhvata gornje i srednje porječje Neretve te visoka polja — Nevesinjsko i Gatačko. Uzdužnu os ovog područja čine doline Rame, gornjeg toka Neretve i gornjeg toka Sutjeske, usječenih između dva niza planina. Ukupna površina ovog dijela visokog krša BiH obuhvata 4245 km²; na njemu je 1981. živjelo 107993 st. (25 st. na km²).

Visoku Hercegovinu kao tranzitno područje presijecaju važne saobraćajnice pravca sjever—jug: cesta i željeznica Mostar—Sarajevo dolinom Neretve, preko prijevoja Ivan (959 m); cesta Jablanica—Prozor—dolina Vrbasa preko Makljena (1123 m); lokalni put Stolac—Nevesinje—Kalinovik—Sarajevo i cesta magistralnog značaja Dubrovnik—Gacko—Foča preko prijevoja Čemerno (1293 m).

Visoka polja: Nevesinjsko i Gatačko

Po geomorfološkim osobinama visoka Hercegovina je produžetak visokog krša zapadne Bosne. I ovdje su karakteristična planinska bila dinarskog pravca pružanja, između kojih su visoka polja — Nevesinjsko i Gatačko. Planine su građene uglavnom od trijaskih i jurskih krečnjaka. Od sjeverozapada prema jugoistoku nižu se visoke i srednje planine: Čvrsnica (2226 m), Prenj (2103 m), Velež (1968 m), Crvanj (1920 m), Bjelašnica (1867 m) zapadno od Gatačkog polja, zatim Lebršnik (1985 m), Zelengora (2014 m), Lelija (2032 m), Volujak (2336 m) i Visočica (1967 m). U oblikovanju krša visoke Hercegovine značajnu ulogu je imala Neretva sa svojim pritokama.

Neretljanska klisura i kanjonska dolina

Uzvodno od Konjica Neretva je usjekla klisuru dugu 80 km i duboku 800 m između Uloga i Konjica, a od Neretvice (kod Ostrožca) do Bijelog polja kanjonska dolina Neretve je duga 49 km i duboka 1200 m. Kanjonske doline imaju i njene pritoke Diva, Grabovica i Drežanka.

Reljefu visoke Hercegovine daju posebno obilježje dva velika polja — Nevesinjsko (188 km²) i Gatačko (57 km²). Dio visoke Hercegovine istočno od Veleža i južno od Crvnja, Zelengore i Lebršnika do vrela Trebišnjice (kod Bileće) i Dabarskog polja poznat je pod nazivom Rudine. To je prostrana kraška površ stepenasto nagnuta ka jugu. Samo kraška polja ovdje imaju izvorâ i tekuće vode (ponornice), a okolni viši predjeli su goli i bezvodni (ljuti krš), što negativno utječe na vegetaciju. Rudine su rijetko naseljene (18—20 st. na km²). Naselja su raspoređena po obodu kraških polja i uvala, a stanovništvo se bavi najviše stočarstvom (uzgoj ovaca).

Planinska Hercegovina, uključivši i kraška polja, ima planinsku (subalpsku) klimu, a dolina gornjeg toka Neretve umjereno kontinentsku. Zime su u planinama i na visokim poljima hladne i snježne, a ljeta topla. Kalinovik (1066 m nadmorske visine) ima srednju januarsku

Snimio E. Ramadanović

GACKO

temperaturu zraka – 2,7 °C, srednju julsku 17,1 °C i srednju godišnju 7,4 °C. Padavine su obilne (Kalinovik 1191 mm, Gacko 1665 mm, Nevesinje 1785 mm). Najkišovitiji period je oktobar—novembar—decembar. Konjic (280 m nadmorske visine) ima znatno blažu klimu sa srednjom godišnjom temperaturom 11,3 °C. Najhladniji je januar sa srednjom temperaturom vazduha 0,8 °C, a najtopliji juli sa 21,6 °C. Konjic prima godišnje 1420 mm padavina, i to najviše u novembru i decembru (jadransko-mediteranski utjecaj). Prozor (733 m nadmorske visine) ima nižu januarsku (– 1,5 °C) i julsku (19,2 °C) temperaturu i manju količinu padavina (990 mm) nego Konjic.

Klimatske osobitosti

Hidrografska mreža visoke Hercegovine nije u skladu sa obilnim padavinama na tom području. Zbog krečnjačkog sastava ovdje se razvio veći broj ponornica nego površinskih tokova. U visokoj Hercegovini Neretva prima pritoke: Rakitnicu, Ljutu i Neretvicu.

Pedološke karakteristike

Po pedološkim karakteristikama visoka Hercegovina je vrlo slična području zapadnobosanskih »bila i polja«. U planinskoj Hercegovini dominiraju rendzine i smeđa tla na jedrim krečnjacima i dolomitima, po višim planinskim predjelima kao šumska i pašnjačka tla. Znatan dio Nevesinjskog polja je pokriven recentnim aluvijalnim nanosima i nerazvijenim zemljištem na flišu i laporcima, pogodnim za poljoprivredno iskorištavanje. U cjelini uzevši ovo područje oskudijeva obradivim zemljištem, koje je ograničeno uglavnom na kraška polja, uvale i manja dolinska proširenja. Od ukupne poljoprivredne po-

Snimio S. Krstanović

KONJIC

vršine 82% je pod pašnjacima i livadama, a u nekim komunama čak i 90% (Gacko, Kalinovik). Zbog toga je u planinskoj Hercegovini stočarstvo glavna grana poljoprivrede. Najviše se uzgajaju ovce i goveda. Stoka se u ljetnjoj sezoni izgoni na planinske pašnjake, a vraća u jesen. U tim stočarskim kretanjima učestvuju ne samo potplaninska sela nego i stočari Humina.

Uslovi za energetski razvoj

Visoka Hercegovina ima vrlo povoljne uslove za razvoj energetike koja se oslanja na bogatija ležišta lignita u Gatačkom polju i na hidroenergiju gornjeg i srednjeg toka Neretve. Riječni sistem Neretve ima energetski potencijal i povoljne topografske uslove za izgradnju hidroenergetskih akumulacija i ekonomičnih elektrana. Na osnovu rezultata dosadašnjih istraživanja u slivu Neretve projektovano je 13 hidroelektrana, od kojih 6 u planinskom dijelu Hercegovine: Ulog, Konjic, Jablanica (u pogonu), Rama (u pogonu), Grabovica (u izgradnji) i Salakovac (u izgradnji).

Neistraženo rudonosno područje

U ovom dijelu regije ima željezne rude, pirofilita i gabra. Rudonosno područje je slabo istraženo, pa se za sada mogu dati samo prognoze rezervi od oko 35 mil. t željezne rude magnetitno-hematitnog sastava. Pirofilit (aluminijski silikat) javlja se u kremenim žicama kod Konjica (selo Parsovići), a koristi se kao važna sirovina u hemijskoj industriji i u proizvodnji keramike; rezerve pirofilita kod Konjica procijenjene su na 25 mil. t, a godišnje se proizvede do 30000 t. Jablanički gabro »jablanit« ubraja se među najčvršće stijene, vrlo je vrijedan materijal u gradevinarstvu i klesarstvu, a iskorištava se kod Jablanice za potrebe domaćeg i stranog tržišta.

»Jablanit«

Depopulacija

Visoka Hercegovina je rijetko naseljeno i privredno nerazvijeno područje. God. 1981. ovo je područje imalo 2511 st. manje nego 1971. (1971. god. 110504 st., 1981. god. 107993 st.). Ova depopulacija se smatra posljedicom stihijnog iseljavanja u veće gradove i razvijenije oblasti, naročito u Sarajevo. Najveću depopulaciju zbog iseljavanja, u odnosu na 1971, imala je opština Kalinovik (30,6%), zatim Gacko (14,7%) a najveći porast stanovništva imala je opština Jablanica (8,8%). Visoka Hercegovina nema većih gradskih naselja. Konjic se razvio u dolini Neretve, na mjestu najpogodnijeg prelaza preko rijeke i na putnom pravcu koji povezuje panonsku regiju i srednju Bosnu, preko Ivan-planine, sa primorjem. To su zatim Jablanica, Nevesinje i Gacko. Kalinovik u istočnom i Prozor u zapadnom dijelu ovog područja su lokalni centri na važnim putnim pravcima regionalnog značaja.

Niska Hercegovina je submediteranski prostor između visoke odn. planinske Hercegovine te srednje i južne Dalmacije. Pravcem sjeverozapad—jugoistok prostire se od duvanjskog kraja do planine Orjen, odn. granice Crne Gore na jugoistoku. Niska Hercegovina se sastoji od nekoliko manjih prostornih cjelina: Bijelo i Mostarsko polje (Bišće), Mostarsko blato, Bekija (jugoistočni nastavak Imotskog polja), Humina (kraj između Ljubuškog i Ljubinja), Popovo polje i zemljište oko srednjeg i dijela donjeg toka Neretve. Niska Hercegovina izlazi na jadransku obalu kod zaljeva Neum-Klek. Najmanja je geografska regija BiH, i prostorno — površina 5946 km² (11,7% teritorija BiH) i po broju stanovnika — 292154 st. (7,1% stanovništva BiH); prosječna gustoća naseljenosti je 49 st. na km² (1981).

Ta oblast ima povoljan saobraćajni položaj između planinske unutrašnjosti i jadranske obale. Dolinom Neretve vode važne saobraćajnice od obale i Jadranske ceste za Sarajevo i panonsku oblast, a kroz istočni dio prolazi asfaltna cesta Dubrovnik—Gacko—Foča (i dalje za Sarajevo i Beograd). Reljef ove regije karakteriziraju mnoga polja i uvale, niske zaravni i humovi koji pojačavaju šarolikost pejzaža. Naplavne ravnice prate tokove Neretve, Trebižata, Bregave i Bune.

U geološkoj građi niske Hercegovine najviše su zastupljeni kredni vapnenci, paleogeni sedimenti (pločasti vapnenci, fliš i dr.) i kvartarne naslage po dnu polja i kotlina. Aluvijalne naplavine su najčešće u poljima oko Mostara i na Popovu polju. Dno Mostarske kotline je pokriveno 30 m debelim naslagama fluvio-glacijalnih nanosa u kojima je Neretva usjekla korito i tri terase. Dolina Neretve između Bačevića i Počitelja ima kanjonski izgled, usječena je u kraškim površima Brotnjo i Dubrave. Među kraškim poljima niske Hercegovine najveća su: Popovo polje (59,5 km²), Mostarsko polje (35 km²), Mostarsko blato (35,7 km²) i Bijelo polje (13 km²).

Kraška polja i sredozemna klima

Klima je izmijenjeno sredozemna, sa vrućim i suhim ljetima i nešto hladnijim zimama nego u obalnom pojasu. Srednje januarske temperature vazduha imaju pozitivne vrijednosti (Bileća 3,2 °C, Mostar 4,8 °C, Čapljina 5,7 °C), a srednje julske se kreću između 22,5 °C (Bileća) i 25,7 °C (Mostar). Obalni pojas Hercegovine (Neum) još je topliji (januar 6,5 °C, juli 27,0 °C). Padavine su obilnije u jesen i zimi (mediteranski kišni režim) nego u ljetnom periodu (Čapljina 1167 mm, Mostar 1387 mm, Bileća 1548 mm, Trebinje 1762 mm). Topla ljeta naročito pogoduju proizvodnji duhana i grožđa; na navodnjavanim površinama odlično uspijeva rano voće, povrće i cvijeće. Razvijenost riječne mreže površinskih tokova nije u skladu sa obilnim količinama padavina koje dobrim dijelom poniru kroz pukotine u krečnjaku. Trebišnjica (94 km),

STOLAC

Snimio S. Krstanović

PROZOR

MOSTAR

Snimio E. Ramadanović

naša najduža ponornica, izvire iz jakih kraških vrela kod Bileće. Ostale rijeke — Bregava, Buna i Trebižat su pritoke Neretve. Oko donjeg toka Neretve ima riječnih jezera i stalno plavljenih polja (blata) kao što su: Svitavsko i Deransko, poznata još i kao Hutovsko blato sa površinom od 3728 ha. Hutovska močvara se nalazi samo 2—3 m iznad razine mora. Hidromelioracionim radovima u posljednja dva decenija, izvedenim u većem dijelu močvare, dobijene su nove obradive površine te uređeni vještački ribnjaci i prirodni rezervat za ptice močvarice.

Stalno plavljena polja (blata)

Energetsku osnovu ove regije čini hidroenergija sliva Neretve i značajne rezerve mrkog uglja u Mostarskom polju. Kao osnova za razvoj obojene metalurgije važna su ležišta boksita sa glavnim nalazištima i rudištima oko Posušja, Ličtice, Čitluka, Stoca, Mostara i Ljubuškog. Hidroenergiju Trebišnjice iskorištavaju hidroelektrane: Trebinje I odn. Grančarevo (162 MW, godišnje 445 GWh), HE Trebinje II i HE Dubrovnik (260 MW, godišnje 1263 GWh). Od instaliranih kapaciteta u HE Trebinje i Dubrovnik 68% pripada SRBiH, a 32% Hrvatskoj. Trebišnjica daje vodu i novoj pumpnoj HE Čapljina (420 MW, godišnje 619 GWh), prvoj ovakve vrste u Jugoslaviji.

Obojena metalurgija i hidroelektrane

Oblast oskudijeva plodnim zemljištem. Najviše ima golog krša sa manjim površinama crvenice i rendzina. Recentni aluvijalni nanosi ispunjavaju dolinu Neretve i dobar dio Popova i Trebinjskog polja. Nerazvijenih tala na flišu i laporu ima uglavnom u Dabarskom polju i sjeverozapadno od Mostara, a deluvijalnih nanosa, važnih za vinogradarstvo i voćarstvo, u Ljubuškom polju. Hidrogenih crnica i močvarnog zemljišta ima u Mostarskom blatu. Zemljišta niske Hercegovine mogu se zbog blage submediteranske klime koristiti tokom cijele godine.

Niska Hercegovina ima prosječnu naseljenost od 49 st. na km² te je ispred planinskog dijela Hercegovine (26 st. na km²). Tri komune zapadnog dijela regije su gušće naseljene (Grude 82, Čitluk 78 i Ljubuški 95 st. na km², 1981), a najmanju naseljenost (15—24 st. na km²) imaju komune: Bileća i Ljubinje, u kojima se javlja i depopulacija. U periodu 1971—81. smanjio se broj stanovnika, u ovim opštinama za 523 ljudi (2,9%).

U uslovima socijalističkog društveno-ekonomskog razvoja i preobražaja nisku Hercegovinu ne možemo smatrati pasivnom, jer raspolaže prirodnim bogatstvima čije racionalno korišćenje može osigurati egzistenciju i većem broju stanovništva. Ukupne poljoprivredne površine obu-

Iz pasive u poljoprivredno-tržni rentabilitet

Foto-služba NIŠP Oslobođenje

TREBINJE

hvataju 336000 ha, od čega je obradivo 20,4% (68400 ha, odn. hektar po domaćinstvu). Najplodnije površine nalaze se oko donjeg toka Neretve (Čapljina, Gabela) i na Popovu polju. Razvijanje intenzivne tržne poljoprivrede na tako malim površinama pokazalo se rentabilnim. Zbog submediteranske klime i savremene agrotehnike, koja se ovdje obilato primjenjuje, razvijena je proizvodnja duhana, grožđa, ranog voća, povrća i cvijeća. Pod duhanom je oko 6000 ha (12% površina zasađenih duhanom u SFRJ), a godišnje se proizvodi oko 5000—6000 t (okolica Mostara, Ljubuškog i Ličtice). Vinogradarstvo dobro napreduje naročito na plantažama HEPOK-a u okolici Mostara. Na površini od oko 5000 ha crvenice i laporovite ilovače uzgaja se vinova loza žilavka i blatina koje daju najbolja hercegovačka vina. Na području samo četiri komune (Mostar, Čitluk, Čapljina i Ljubuški) pod vinogradom je 3800 ha, odn. 76% svih površina pod vinovom lozom u ovoj regiji. Rano povrće (paprika, krompir, luk i dr.), voće i cvijeće također odlično uspijeva u niskoj Hercegovini i izvozi se u većim količinama u unutrašnjost i na strana tržišta. Kraj oko donjeg toka Neretve je poznat po proizvodnji ranog voća (trešnje, breskve, kajsije i dr.), zatim po smokvama i bademima. Mostarski kraj je čuven naročito po proizvodnji i izvozu trešanja i bresaka. Po voćarstvu se ističu tri opštine: mostarska, čapljinska i stolačka sa oko 1200 ha voćnjaka. U niskoj Hercegovini dobro uspijeva i razno ljekovito bilje. Isušivanjem močvara oko donjeg toka Neretve i izgradnjom kanala za navodnjavanje moguće je još više unaprijediti proizvodnju komercijalnih kultura u ovoj regiji. Ekstenzivno stočarstvo je ovdje sekundarna, ali značajna grana poljoprivrede (1 govedo i 4—5 ovaca po domaćinstvu). Ljeti se stoka izgoni na ispašu u planine, a u zimskom periodu se koriste pašnjaci u Humini. Mogućnosti za razvoj pčelarstva nisu dovoljno iskorištene.

Proizvodnja duhana, vina, voća i povrća

Niska Hercegovina ima povoljne uslove za razvoj turizma (Neretva, vrelo Bune, vodopad Kravice na Trebižatu, lovište Hutovo i mnogi kulturno-historijski spomenici: Mostar, Počitelj, Stolac, Mogorjelo kod Čapljine i dr.).

Uslovi za turizam

U poratnom periodu ova se regija sve više industrijalizira. Bogata ležišta boksita i razvijena energetika su dobra osnova za razvoj obojene metalurgije, a povoljne saobraćajne veze omogućuju razvoj raznih grana prerađivačke industrije.

Glavni privredni centri razvili su se u dolini Neretve i na poprečnim saobraćajnicama lokalnog i regionalnog značaja. Mostar je glavni privredni i društveni centar čitave Hercegovine; razvio se u istoimenoj kotlini, na pogodnom prelazu preko Neretve. Tu su zatim Čapljina, Stolac, Trebinje, Bileća i Ljubuški. Grude i Čitluk su lokalni centri gusto naseljenih poljoprivrednih područja. Ličtica i Posušje na putu Mostar—Duvno su manji lokalni centri i sjedišta komune. Obalno područje Hercegovine pripada novoosnovanoj opštini Neum. Uz mediteransku poljoprivredu ovaj kraj ima odlične uslove za turističku privredu koja se sve uspješnije razvija.

NEOLITSKA POSUDA IZ BILA KOD TRAVNIKA, Sarajevo, Zemaljski muzej

LIT.: *J. Cvijić*, Geomorfologija, I, Beograd 1924, str. 272—342; *B. Milojević*, Visoke planine Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1937; *K. Jireček*, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne, Sarajevo 1951; *A. Melik*, Jugoslavija, zemljopisni pregled, Zagreb 1951; *J. Roglić*, Polja zapadne Bosne i Hercegovine, III kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1954, str. 45—48; *I. Rubić*, Problem regije u modernoj geografiji, Zbornik IV kongresa geografa Jugoslavije, Beograd 1956, str. 189—202; *R. Petrović*, O problemu geografske regionalizacije Jugoslavije, Geografski pregled, 1957; *M. Herak*, Geologija, Zagreb 1960; *S. Ilešić*, Geografska regionalizacija Jugoslavije, Geografski vestnik, 1961; *V. Nejgebauer* i *B. Živković*, Komentar pedološke karte Jugoslavije 1 : 1 000000, Beograd 1961; *V. Rogić*, Geografski koncept regije, Geografski glasnik, 1963; *M. Bjelovitić*, Zenica i njena okolina, Sarajevo 1968; Regionalizacija i centri društveno-ekonomskog razvoja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1969; *V. Rogić*, Geografija Jugoslavije, Zagreb 1972; *J. Đ. Marković*, Geografske oblasti SFR Jugoslavije (udžbenik), Beograd 1972; *V. Rogić*, Regionalizacija Jugoslavije, Geografski glasnik, 1973; *isti*, Regionalizacija Središnjeg planinskog prostora Jugoslavije, IX kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1974, str. 409—414; *K. Papić*, Travnik — grad i regija, Travnik 1975; Mineralne sirovine BiH, Ležišta uglja i ležišta nemetala, I, Sarajevo 1976; *K. Papić*, Ekonomskogeografske regije Bosne i Hercegovine, Geografski pregled, 1977; *S. Smlatić*, Banja Luka — grad i njegove funkcije, Sarajevo 1978; Ekonomska politika, Poseban prilog »200 najvećih«, Beograd, 1978, br. 1383; Statistički godišnjak SRBiH — 78, Sarajevo 1978; Statistički godišnjak SFR Jugoslavije — 79, Beograd 1979; Prvi rezultati popisa stanovništva, domaćinstava i stanova — 81, Sarajevo 1981. S. Sm.

V. HISTORIJA

Predslavensko doba. *Paleolitik.* Prvo nalazište iz doba paleolitika u BiH otkriveno je 1949. na Kamenu kod Makljenovca, nedaleko od Doboja, a slični ostaci ustanovljeni su i na susjednom brijegu zvanom Crkvina te na Luščiću u Kulašima kod Prnjavora. Slijedila su zatim mnoga otkrića u dolinama sjevernobosanskih rijeka, osobito Usore i Ukrine. Za sjevernu Bosnu u paleolitiku karakteristična su nalazišta na otvorenom prostoru, smještena na niskim brežuljcima. Kulturni ostaci odloženi su u slojevima ilovače svijetle oker-boje, porijeklom iz würmskog ledenog doba, a prošarane sivim žilicama prašinaste materije, nanesene vjetrom u ispucano tlo u doba dryasa.

Najstarija naselja pripadaju kulturi moustériena. Otkrivena su u donjim slojevima na lokalitetima Kamen i Londa u Makljenovcu, Markovac i Zobište u Donjem Detlaku kod Dervente, Kadar u Donjem Svilaju kod Odžaka, Mala Gradina u Kulašima i drugdje. Kulturi aurignaciena pripadaju Luščić u Kulašima te mlađi slojevi na Kamenu i Londi. Iz doba gravettiena, vjerojatno njegove mlađe faze, potječu nalazi iz gornjih slojeva na Kadru. Pećina Badanj kod Stoca, otkrivena u ljetu 1976, izuzetan je fenomen zbog gravura urezanih na stijeni, što je prvi slučaj ove vrste paleolitske umjetnosti na jugoistoku Evrope. Kultura iz najgornjeg sloja ovog nalazišta pripada kasnom epigravettienu, a datirana je, zajedno s crtežom, u geološku epohu dryasa.

Ostaci iz *mezolitskog doba* nisu u BiH do danas sigurno utvrđeni. U ilovastom pokrovu sjeverne Bosne nisu još ustanovljeni slojevi iz vremena predboreala i boreala, kada se razvijala ova kultura. Oni su vjerojatno nastupom toplog atlantikuma bili erodirani te su tada mogli biti uništeni i ostaci ljudskih staništa.

LIT.: *Đ. Basler*, Paleolitska nalazišta u sjevernoj Bosni, GZM, 1963, XVIII; *isti*, Ein Viertel-Jahrhundert der Paläolithforschung in Nordbosnien, Godišnjak ANUBiH, knj. XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, 1976; *Đ. Basler* i *dr.*, Paleolitsko i mezolitsko doba u Bosni i Hercegovini, u knj. Praistorija jugoslavenskih zemalja, I (Paleolitsko i mezolitsko doba), Sarajevo 1979. Đ. Br.

Neolitsko doba. Ovaj period u BiH je naročito okarakterisan nizom naselja u dolini rijeke Bosne i njenih sjevernih pritoka, odn. u dolini Neretve. Razlikuju se dvije osnovne kulturne zone: jadranska u Hercegovini i panonsko-balkanska u Bosni. Gornje porječje Bosne je prelazno područje između ovih zona. U BiH su zastupljene sve tri neolitske faze.

Starijem neolitu pripadaju naselja u Gornjoj Tuzli (starčevačka kultura), Zelenoj pećini kod Mostara (kultura impresso) i Obrima I kod Kaknja (miješana kultura). Najvažniji predstavnik srednjeg neolita je kakanjska kultura (Kakanj, Obre I, Arnautovići) u gornjem toku Bosne; u sjevernoj Bosni se javljaju nosioci vinčanske kulture. Najveći je broj naselja iz mlađeg neolitskog doba, a pripadaju trima grupama: hvarsko-lisičićkoj (Li-

sičići kod Konjica, Peć Mlini kod Tihaljine), butmirskoj (Butmir, Okolište, Obre II) i vinčanskoj (Gornja Tuzla, Varoš kod Koraja, Kalošević na Usori i dr.). Samo uz obale Save osjeća se uticaj sopotske kulture iz Panonije.

Istraživanja neolitskih kultura u BiH su naročito doprinijela proučavanju geneze neolitskih kultura i odnosa Mediteran—Panonija u ovom periodu (← 4500. do ← 2500).

LIT.: *A. Benac*, Prelazna zona, u knj. Praistorija jugoslavenskih zemalja, II (Neolitsko doba), Sarajevo 1979. A. Ben.

Bronzano doba. Oko ← 1800. iščezavaju najmlađe eneolitske kulture, što je prouzrokovano prodorom posljednjih talasa indoevropske seobe te utapanjem eneolitskih populacija u nove, ranobronzanodobne kulture. Ti talasi obuhvataju nosioce perjamoške kulture koji zaposjedaju sjeveroistočnu Bosnu (Gornja Tuzla I) te nosioce grube keramike i kamenih bojnih sjekira čije prisustvo konstatujemo na Glasincu, u južnoj Bosni i sjevernoj Hercegovini (Debelo brdo, Kotorac, Pod, Varvara). U južnoj Hercegovini dolazi do simbioze i stapanja starijih, eneolitskih elemenata s ranobronzanodobnim pridošlicama (keramika tipa Cetina—Kotorac). Za rano

VRH ŠTITA IZ KREHINA GRADCA KOD ČITLUKA, kraj bronzanog doba. Sarajevo, Zemaljski muzej

bronzano doba u cjelini (← 1800. do ← 1550) posebno je karakteristično naseljavanje brdskih krajeva te razvoj gradinskih naselja. U pogrebnom ritusu preovlađuju humke (gomile, tumuli), često sa zgrčenim položajem mrtvih. U toku srednjeg bronzanog doba (← 1550. do ← 1250) nastavlja se razvoj započet u ranom bronzanom dobu (gradinska naselja, sahranjivanje pod tumulima), a u donjem Podrinju zapaženi su uticaji srednjoevropske kulture grobnih humki. Kasno bronzano doba (← 1250. do ← 850) donosi velike promjene: u sjevernu Bosnu prodiru nosioci kulture polja sa žarama te osnivaju mnoga naselja i nekropole. U centralnoj Bosni razvija se srednjobosanska kulturna grupa, okarakterisana specifičnim (»zapadnobalkanskim«) geometrijskim stilom na keramici i metalnim izrađevinama. Na Glasincu, u južnoj Bosni i u Hercegovini nastavlja se, kontinuirano, razvoj na starim osnovama (tzv. protoilirski period). Osniva se veliki broj gradinskih naselja, a počinje i domaća metalurgija bronze.

LIT.: *B. Čović*, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976. B. Čo.

Željezno doba. Bogata nalazišta željezne rude u sjeverozapadnoj i centralnoj Bosni omogućila su razvoj metalurgije željeza već u ← X i ← IX st., ali o pravom željeznom dobu može se govoriti tek od sredine ← VIII st. U materijalnoj kulturi sjeverna Bosna je tokom cijelog željeznog doba snažno vezana za zapadnopanonski prostor i jasno se odvaja od južnih, ilirskih, dijelova. Tu su živjela panonska plemena Mezeji, Oserijati i Breuci, dok je okolina Bihaća pripadala najistočnijim naseljima Ja-

POSUDA S UMBRIJSKIM ETRURSKIM NATPISOM IZ PODA KOD BUGOJNA (← VII st.), Sarajevo, Zemaljski muzej

poda. U centralnoj Bosni živjeli su Desidijati. Jugozapadnu Bosnu karakterizira materijalna kultura Delmata. Glasinačka kultura u jugoistočnoj Bosni može se pripisati ilirskim Autarijatima. Istočna Hercegovina, a možda i krajevi uz desnu obalu Neretve, pripadala je, uglavnom, ilirskim Daorsima.

Naselja su bila smještena pretežno na vrhovima brežuljaka. Najpoznatija naselja toga tipa jesu Pod u Bugojnu i Gradina iznad Ošanića kod Stoca. U Bosni su otkrivena i sojenička naselja, na rijeci ili uz rijeku (Gradina u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške, uz desnu obalu Save, i Otoka u Ripču kod Bihaća).

Stanovnici željeznog doba su bili sahranjivani uglavnom u zemljane ili kamene gomile (najpoznatija nekropola je Glasinac kod Sarajeva). U sjevernim krajevima Bosne otkrivena su samo ravna groblja, bez ikakvih oznaka na površini (najpoznatije nekropole su Jezerine kod Bihaća i Donja Dolina kod Bosanske Gradiške).

LIT.: *A. Benac* i *B. Čović*, Glasinac II (katalog), Sarajevo 1957; *Z. Marić*, Donja Dolina, GZM, 1964; *isti*, Japodske nekropole u dolini Une, ibid., 1968; *B. Čović*, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976; *Z. Marić*, Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine, GZM, 1977. Z. Mar.

Ranoantičko doba. Ilirski krajevi južno i jugoistočno od rijeke Neretve bili su u posljednjim stoljećima prije naše ere pod snažnim uticajima helenističkog svijeta. Stoga se taj period rane ilirske historije može nazvati »ilirskim helenizmom«. Izrazito jako prožimanje autohtone materijalne i duhovne kulture helenističkim uticajima utvrđeno je na području današnje BiH samo u

DIO RIMSKOG MOZAIKA IZ STOCA (III st.)

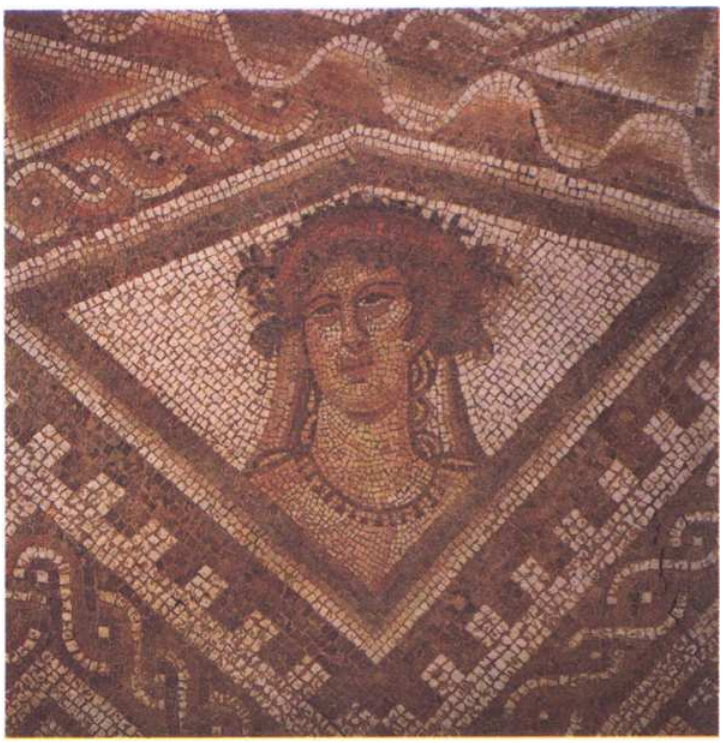

SILVAN IZ DUVNA IZ RIMSKOG DOBA (III st.), Sarajevo, Zemaljski muzej

istočnoj Hercegovini, gdje je živjelo pleme Daorsi. U razdoblju od oko ← 300. pa do sredine ← I st. u istočnoj Hercegovini očituje se uglavnom helenizam južnoitalskog tipa, o čemu najbolje svjedoče mnoga nalazišta keramike tipa Gnathia. Goleme količine fragmenata amfora sa područja Daorsa govore o razvijenoj pomorskoj trgovini sa samom Grčkom i grčkim naseljima u južnoj Italiji, pa i o trgovini sa udaljenijim pokrajinama. U ← II st. Daorsi su kovali i novac.

Visok stupanj kulturnog razvoja doveo je u istočnoj Hercegovini do rane pojave pismenosti (upotreba grčkog pisma). Sudeći prema mnogobrojnim minijaturnim metalnim figurama i reljefima na pločicama, pronađenim u ruševinama grada DAORS..a, centra istoimenog plemena (Ošanići kod Stoca), može se zaključiti da su vjerovanja domaćeg stanovništva u helenističkom periodu uglavnom odgovarala grčkim vjerovanjima. Međutim, ni ovdje, kao ni u ostalim ilirskim naseljima nisu otkriveni ostaci hramova. Kraj helenističkog perioda u istočnoj Hercegovini pada u ← I st. kada romanizacija, a sa njom i latinski jezik, na ovom prostoru zamjenjuje elemente grčke kulture. Z. Mar.

Ratovi koji su počeli na istočnoj obali Jadrana u ← III st. bili su uvod u dugotrajne borbe što su ih vodili Iliri (Ardijejci, Delmati, Daorsi, Japodi i dr.) protiv rimskih osvajača. Rimljani su konačno pokorili Ilire za dalmatinsko-panonskog ustanka početkom naše ere. Od tada su krajevi BiH bili dio provincije Dalmacije (prije toga Ilirika). Nova vlast gradi mnoge ceste, koje su imale strateški i ekonomski značaj jer su povezivale Jadran s Podunavljem, a uz to podiže vojničke logore i utvrde, osniva nove gradove te ih naseljava Italcima i veteranima. Rimski carevi postepeno provode romanizaciju podjeljujući autohtonom stanovništvu civitet. Uspostavljaju se novi ekonomski odnosi: razvija se poljoprivreda, zanatstvo, a posebna pažnja posvećuje se rudarstvu. Širi se i rimska religija, a učestalim doseljavanjem orijentalnog elementa šire se i istočnjački kultovi. »Interpretatio Romana« domaćih božanstava upoznaje nas i s autohtonim kultovima Ilira, koji se, iako dijelom romanizirani, dugo održavaju uporedo sa službenom religijom osvajača. Unatoč intenzivnoj romanizaciji, Iliri su uspjeli sačuvati mnoge osobenosti svoje autohtone kulture. U III st. imaju i veći politički uticaj, jer se iz ilirske sredine javljaju i carevi (Dioklecijan i dr.). Nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva (476) teritorij BiH doživljava nove promjene i mijenja gospodare (Istočni Goti, Bizant). V. Paš.

LIT.: *K. Patsch*, Bosnien und die Herzegovina in römischer Zeit, Sarajevo 1911; *isti*, Zbirke grčkih i rimskih starina u Bosanskohercegovačkom zemaljskom muzeju, Sarajevo 1914; *D. Rendić-Miočević*, Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, Opuscula archeologica, 1959, 4; *E. Pašalić*, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960; *grupa autora*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966; *M. Zaninović*, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak ANUBiH, knj. IV i V, Balkanološki institut, knj. 2 i 3, 1966. i 1967; *J. J. Wilkes*, Dalmatia, London 1969; *I. Bojanovski*, Dolabelin sistem cesta u provinciji Dalmaciji, Djela, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, 1974; *Z. Marić*, Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine, GZM, 1977; *isti*, Depo pronađen u ilirskom gradu DAORS..u (2. st. pr.n.e.), ibid., 1978.

Kasnoantičko doba. Od početka IV do konca VI st. antička kultura proživljavala je znatne promjene. Te su procese uzrokovali vanjski događaji kao što je prodor germanskih i mongolskih naroda na teritoriju Rimskog Carstva, ali i promjene u odnosu samih nosilaca antičkog društva prema državi, društvu, religiji i umjetnosti. Do 480. BiH pripada provinciji Dalmaciji, a poslije se (do nešto iza 535) nalazi kraće vrijeme u sklopu Odoakarove, a zatim istočnogotske države; kasnije nominalno pripada Istočnorimskom Carstvu, ali učestale provale Avara i Slavena ometaju njen razvoj.

S početka IV st. potječe utvrđena vila na Mogorjelu kod Čapljine, slična Dioklecijanovoj palači u Splitu, ali manja i skromnije opremljena. Veći broj utvrda podizan je na bregovima i nepravilnog je tlocrta. Poznatije su: Ključ na Sani (IV st.), Blagaj na Buni (IV i VI st.), dijelovi grada Stoca (IV st.), Koštur u Dabrici (VI st.), Vrbljani kod Ključa (VI st.), Crkvina na ušću Usore (VI st.), dijelovi Bobovca (VI st.), Debelo brdo u Sarajevu (VI st.) i Grad poviše Konjica (VI st.).

Od kulturnih spomenika paganske provenijencije poznato je nekoliko Mitrinih reljefa (Konjic, Jajce i Dardagani kod Zvornika). Dosta brojne ranokršćanske crkve iz V i VI st. skromne su po veličini; iako jednobrodne, sastojale su se redovito od nekoliko prostorija posebne namjene. Namještaj im je bio obično bogato i osebujno ukrašen, osobito oltarske pregrade (Založje, Zenica, Mali Mošunj, Lepenica, Dabravine, Cim, Mokro, Potoci, Klobuk). Umjetnost kasnoantičkog doba u BiH pripisuje se domaćem romaniziranom stanovništvu. Nesumnjivi su, međutim, i utjecaji iz Sirije, a nije poznato koliko su na njeno oblikovanje utjecali i Istočni Goti.

LIT.: *Đ. Basler*, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972. Đ. Br.

Rani srednji vijek. U ovom periodu u BiH se izdvajaju dvije faze: starija, obilježena već prodorom Istočnih Gota 459. i posebno uključenjem u njihovu državu (od 489. do oko 536/540), i mlađa, okarakterisana upadima Avara

STELA IZ BISTUE KOD ZENICE, IV st. Sarajevo, Zemaljski muzej

RELJEF IZ KASNOANTIČKE BAZILIKE U POTOCIMA KOD MOSTARA (V—VI st.), Sarajevo, Zemaljski muzej

i Slovena od sredine VI v., padom Salone (oko 614) i konačnom stabilizacijom slovenskih plemena u toku sljedećih stoljeća. Arheološke spomenike starijeg razdoblja predstavljaju nalazi runa (Breza), nakita (Potoci, Mihaljevići, Sarajevo i okolina, Gornje pećine, Rakovčani) ili novca (Vinica, Bihać). Mlađoj fazi, sem sporadičnih primjeraka nakita avarskog kruga (Velika Kladuša, Čebe, Duvanjsko polje), pripadaju najstarija slovenska naselja s poluzemunicama (Mušići, Batković, Ostojićevo), ostaci naselja na gradinama ili antičkim kompleksima, gradišta (Mahovljani), tragovi incineracije te bogati inventar mnogih nekropola i grobova, s obilježjima franačkog kulturnog kruga (Mogorjelo, Mostar, Stolac, Sultanovići, Bugojno, Rudići, Vrbljani i dr.), dalmatinsko-hrvatske, köttlaške i bjelobrdske kulturne grupe. Spomenici sakralne arhitekture i skulpture, uz freske, pokazuju karakteristike vizantijske i ranoromaničke umjetnosti (Glamočko polje, Sarajevsko polje, Zavala, okolina Trebinja, Humac).

LIT.: *J. Kovačević,* Varvarska kolonizacija južnoslovenskih oblasti, Novi Sad 1960; *S. Ćirković,* Istorija Bosne, Beograd 1964; *isti,* Avari na Jadranu, Materijali Arheološkog društva Jugoslavije, III, Beograd 1966; *N. Miletić,* Kulturni ostaci varvarskih naroda, u knj. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966; *Z. Vinski,* Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine, VAMZ, 1971, 5; *isti,* Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, VAHD, 1974, LXIX. N. Mil.

Historijski proces u BiH, od doseljavanja Slovena i stvaranja prve države slovenskih plemena na ovom tlu, prikazan je u bitnim fazama kao razvitak naroda i narodnosti koji u njoj žive. Taj je proces bio složen i neravnomjeran, kao što je i etnička slika razvoja na tlu BiH bila složena i promjenljiva te je stoga i u ovom prikazu zadržala mozaičnost, obuhvatajući razvoj pojedinih naroda u složenim uvjetima nastanka prve vlastite države, stranih državnih tvorevina i suvremenog razvoja u periodu kapitalizma i u socijalističkom preobražaju. Građa je obrađena i hronologijski i problemski, osobito u prikazu novijeg razvoja, uz nastojanje očuvanja historijskih cjelina kao osnovice prikaza razvitka naših naroda na tlu BiH. R.

Srednjovjekovna bosanska država. Stari pisci dovodili su postanak imena Bosna u vezu s tračkim plemenom Besa; koje u Bosni nije ostavilo nikakvih tragova, pa se to mišljenje danas potpuno zanemaruje. Prema mišljenju L. Thallóczyja i K. Patscha ime Bosna potiče od albanske riječi *bos* u značenju slanice za ispiranje soli, pa bi Bosna bila istovetna Solnoj zemlji oko Tuzle, koja, međutim, nije u prvim vijekovima pripadala pojmu Bosna, nego oblasti Usora. Ime Bosna izvodi se, dalje, i od imena rimskog municipija *Bistue Nova* kod Zenice ili kod Travnika, po kome se, tobože, nazivala Bistuenska biskupija spomenuta 530. i 533, a također se poistovjećuje s imenom rimske postaje Basante, negdje na ušću rijeke Bosne. A. Mayer izvodi to ime od praindoevropske osnove u značenju tekuće vode — tekućice, te bi ime Bosna imala značenje naše riječi rijeka. Neki rimski izvori spominju *Bathinus flumen,* a pretpostavlja se da je izvedeno od ilirskog oblika riječi *Bassinus* ili od osnove *bas* (indoevropski *bhog:* tekuća voda).

Porijeklo imena Bosna

Naziv Bosna često se nalazi u srednjem vijeku u topografiji i onomastici u Hrvatskoj, Dalmaciji i Ugarskoj. Jedan predjel kod Veszpréma u Ugarskoj nosi ime Bosna 1082, a u kneštvu Nitri u Slovačkoj spominje se zemlja Basan 1130. i kmet Bosan 1138. Žena načelnika grada Zadra nosila je u XI st. ime Bosna, kao i jedan monah u Biogradu na Moru 1103. Po tome izgleda da se jedno dosta jako pleme Bosna nakon seoba naselilo u centralnoj Bosni, dijelu rimske provincije Dalmacije.

Bosna se prvi put spominje sredinom X st. u Porfirogenitovom spisu *De administrando imperio* kao mala oblast (χωρίον Βόσωνα — horion Bosona) sa dva grada: Katera i Desnek. Obuhvatala je tada područje oko gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne do pred Zavidoviće. Bosna je u sredini X st., prema Porfirogenitu, sastavni dio Srbije koja na rijeci Cetini graniči s Hrvatskom. Na širem području, koje je kasnije postepeno, trajno ili povremeno, ulazilo u sastav bosanske države, Porfirogenit, pored Bosne, spominje nastanjeni grad Soli (Σαληυές — Salenes), sigurno sjedište istoimene župe, zatim oblasti Trebinje, Zahumlje i Paganiju (Neretvansku oblast), a među hrvatskim županama pljevsku (Πλέβα — Pleba), imotsku (Εμοτα — Emota) i livanjsku županu (χλεβίανα — Hlebiana) sa istoimenim nastanjenim gradom, kasnije nazvanim Bističkim u županiji Bistrici.

Gradovi i župe prema Porfirogenitu

Sloveni su Bosnu zatekli dobro naseljenu Iliro-Romanima, od kojih je ostalo mnogo tragova kulture i civilizacije: oruđe, oružje, novac, ceste, utvrđenja, nadgrobni kameni spomenici s latinskim natpisima, deseci bazilika, naročito kod Zenice, u Brezi i drugdje. Rimski i vizantijski uticaji također se osjećaju. Sloveni su u BiH raz-

Iliro-romanski starosjedioci i Sloveni

ZLATNI NAKIT IZ VIŠIĆA KOD ČAPLJINE (IX—X st.), Sarajevo, Zemaljski muzej

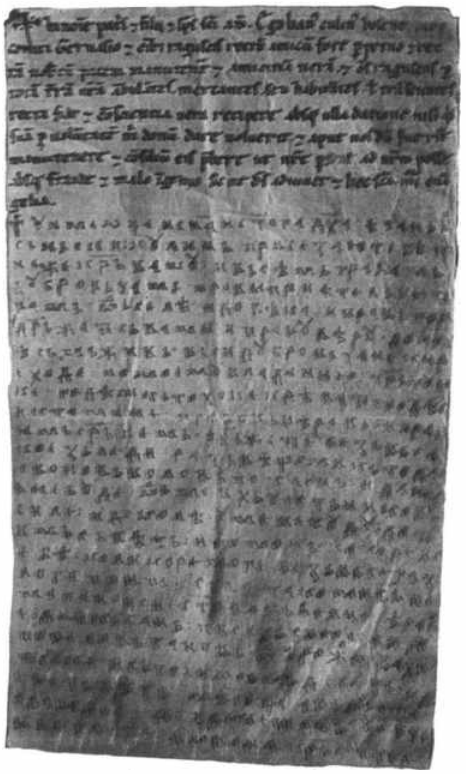

POVELJA KULINA BANA IZ 1189, Dubrovnik, Historijski arhiv

vijali svoju materijalnu i duhovnu kulturu donijetu iz stare postojbine. Prihvatili su vizantijsku kulturu, hrišćanstvo i kulturu zatečenih starosjedilaca. Preostalo ilirsko-romansko stanovništvo povuklo se u planinske predjele, gdje se bavilo stočarstvom i tek se u dužem procesu izmiješalo sa Slovenima, tako da je najposlije izgubilo i svoj jezik.

Oblasti kasnijeg državnog teritorija nisu se razvijale ravnomjerno. U Trebinju i Zahumlju Porfirogenit spominje veći broj nastanjenih gradova (κάστρα οἰκούμενα — kastra oikumena) nego u unutrašnjosti. Ovdje su se ranije izdvojili vlasteoski rodovi kao vladajući sloj. Već od IX st. Dubrovčani su zahumskim i trebinjskim knezovima plaćali danak kao odštetu za uživanje posjeda izvan grada. Tada su ove oblasti bile pod vlašću srpskih (raških) vladara, ali su zadržale samostalnost sa svojim knezovima (arhontima) na čelu. Već u prvim decenijama X st. Zahumljem vlada nasljedni knez Mihajlo Višević uz koga se spominju vlastela.

Nejasan je položaj župa i plemena u unutrašnjosti. Čini se da su se plemena udruživala u saveze radi obrane, možda u vezi sa provalama Mađara i Bugara. U ujedinjavanju župa oblast Bosna, zahvaljujući svom centralnom položaju, imala je vodeću ulogu. Tako se ime Bosna prenosilo i na susjedne pripojene župe i oblasti. Već u *Ljetopisu popa Dukljanina* Bosna se prikazuje kao prostrana zemlja koja zahvata prostor od Drine do jadranskog razvođa.

Bosna je za kneza Časlava u sastavu Raške, a poslije njegove pogibije (960) izdvaja se kao samostalna cjelina. Dukljaninova kronika navodi Bosnu u istom redu s Raškom i Hrvatskom. Uz bana spominju se i velikaši *(magnates)* Bosne. Iz rodova se izdvaja gornji sloj — rodovsko plemstvo, koje daje bana i s njim dijeli vlast. Vlast cara Samuila, vladara makedonskih Slovena, bila je u Bosni sasvim efemernog karaktera. Nakon 1018. obnovljena je vizantijska vrhovna vlast nad balkanskim zemljama, pa i nad Bosnom. Ta je vlast ovdje bila više nominalna nego stvarna. Vizantijski car morao je oko 1040. novcem pridobivati bosanskog bana i humskog kneza Ljutovida da mu se pridruže u ratu protiv zetskog kneza Vojislava. Vizantijska vojska pretrpjela je poraze u Travuniji i Zeti. Poslije toga je zetska država obnovljena, osamostaljena, tako da je mogla oko sebe okupljati druge susjedne oblasti: Bosnu i Zahumlje (Hum). Između 1081. i 1088. zetski (dukljanski) kralj Bodin proširio je svoju vlast nad čitavom Bosnom, gdje je za namjesnika postavio kneza Stefana. Za Bodinova kraljevanja (1089) bosanska katolička biskupija *(ecclesia Bosnensis)* bila je pripojena barskoj — dukljanskoj metropoliji.

Osamostaljena Bosna i ugarski kraljevi

Poslije smrti kralja Bodina (oko 1101) Bosna se politički osamostalila. Do kraja XI st. izgradili su se osnovni elementi državne organizacije i vlasti koju predstavlja ban, vojvoda *(dux)* ili knez *(princeps)* Bosne, koja je tada obuhvatala veći broj župa između Drine i Vrbasa. Premda su te župe bile slabo povezane, ipak su sačinjavale državnu cjelinu, koja je sačuvana i onda kad su ugarski kraljevi u svojoj titulaturi počeli isticati da su u Bosni vrhovni gospodari. U povelji kralja Bele II od 1137. Bosna se navodi kao posebno vojvodstvo *(ducatus)*, a od 1138. u titulaturi ugarskih kraljeva stalno se navodi Rama *(Ramae rex)*; imenom ove male župe, po nekima, označava se Bosna u cjelini. Uspostavljanjem odnosa s Ugarskom nije prestala državnost Bosne. Naprotiv, čitava njezina srednjovjekovna historija ispunjena je borbama za očuvanje državne samostalnosti prema Ugarskoj, koja je uzaludno nastojala da Bosnu podvrgne pod svoju stvarnu i neposrednu vlast.

Čini se da je uspostavljanjem novih međudržavnih odnosa Bosne prema Ugarskoj uklonjena ranija domaća dinastija banova i za bana postavljen Borić, velikaš iz Slavonije, čovjek kraljeva povjerenja. U ugarsko-vizantijskom ratu on 1154. ratuje na strani Ugra (Mađara). U novom ratu Vizantija je 1166/67. osvojila i Bosnu. Takvo stanje trajalo je do 1180, kad je u Bosni zavladao Kulin, »veliki ban«, »plemeniti i moćni muž«. Visoki naslovi koje bosanskom banu daje papski legat dopuštaju zaključak da je Kulin i prije 1180, dakle u doba vizantijske vlasti, vladao Bosnom.

Ban Kulin

U raznim diplomatskim spisima Bosna se različito naziva: kneštvo, vojvodstvo *(ducatus)*, kraj *(regio, terra, districtus)*, banovina *(banatus)*, *regnum* (u značenju oblasti ili kraljevine na čelu s kraljem), bosanski *rusag*, država. Ljudi se često nazivaju Bošnjanima. Vizantijski pisac Kinam iz XII st. poznaje jedino ime Bosna, a zapadni izvori spominju Sklavoniju ili zemlju Bosnu *(Bosona)*. U nedavno pronađenom nadgrobnom spomeniku s ćiriličkim natpisom velikog sudije Gradeše (1193—1204) spominje se veliki ban bosanski. U drugom suvremenom ćiriličkom natpisu iz Biskupića spominje se ban Kulin i njegova žena banica Vojislava. U ugovoru o trgovini između bana Kulina i općine Dubrovnik od 29. VIII 1189. Kulin nosi titulu ban bosanski. U Bosni je u to doba bila razvijena privreda, naročito rudarstvo. Granice bosanske države u doba bana Kulina su bile od Drine do Grmeča obuhvatajući oblasti: centralnu Bosnu, Usoru, Soli i Donje kraje oko rijeke Sane. Zato je papski poslanik Ivan de Casamaris predložio da se u Bosni osnuju tri ili četiri biskupije jer je Kulinova Bosna prostrana, velika deset i više dana hoda.

Iz 1199. potječe prva vijest o širenju heretičkog učenja u Bosni, koje je već tada bilo uzelo toliko maha da ga je prihvatio sam ban Kulin s porodicom, rodbinom i mnogo naroda. Ovdje se radilo o Crkvi bosanskoj koja se razlikovala od drugih kršćanskih crkava. Od prve pojave Crkve bosanske pa sve do propasti bosanske države rimske pape tretiraju Bosnu kao heretičku zemlju. Već 1200. papa poziva ugarskog kralja Emerika da izvrši pritisak na bosanskog bana. Kulin je izbjegao krstaški rat na taj način što se na Bilinom polju, 8. IV 1203, zajedno sa starješinama Crkve bosanske pred papinim legatom ogradio od hereze i primio obavezu u smislu papinih zahtjeva. Načelnici pojedinih hiža (samostana) bosanskih krstjana dali su izjavu o odricanju od hereze u odnosu prema papi.

Crkva bosanska

Tridesetogodišnji period od Kulina do Ninoslava značajan je kako za jačanje i širenje Crkve bosanske tako i za snaženje moći i uticaja vlastele — feudalaca u odnosu na centralnu vlast. U ovo doba hereza se iz Bosne proširila i u Slavoniju. Iz 1223. potječe prvi podatak o vezama i uticaju Crkve bosanske na zapadne heretičke crkve. U Bosnu su i dalje slati papski legati sa misijskim zada-

PLOČA VELIKOG DVORSKOG SUDIJE GRADEŠE IZ POBREŽJA, Zenica, Muzej grada

cima u koje je spadalo i pripremanje krstaškog rata. Upućen je poziv ugarskom nadbiskupu u Kaloči da protiv heretika propovijeda krstaški rat »podstičući vjernike protiv nevjernika *(fideles contra infideles exhortando)*«. Konačno su 1233. u Bosnu upućeni dominikanci da vrše inkvizitorsku službu. Ban Ninoslav je bio nemoćan da sprovede akciju Rima. Između bana i vlastele — feudalaca došlo je tih godina (1233. ili nešto ranije) do sukoba. Feudalci su odbijali da, na zahtjev bana, vrate župe i sela kojima su ranije upravljali; ban, nemoćan da ih prisili na poštovanje svoje volje, žalio se na to papi.

Ban Ninoslav, krstaški ratovi i ugovor sa Dubrovnikom

Mjere koje je Rimska kurija preduzimala u Bosni od 1221. do 1233. nisu dale željenih rezultata. U jednom papinom pismu od 1234. govori se kako je u Bosni »toliko porastao broj nevjernika da čitava zemlja izgleda kao žalosna i neprohodna pustinja, zarasla u trnje i koprive«. Krstaška akcija, kojoj je na čelo postavljen herceg Hrvatske Koloman, trebala je da obuhvati Bosnu i Slavoniju. Riješeno je da se ovom prilikom Bosna neposredno podvrgne Ugarskoj, te je time i krstaška akcija dobila vid osvajačkog rata. Ban Ninoslav morao je napustiti svoje veze s Rimskom kurijom i staviti se na čelo otpora protiv Rima i Ugarske. Rat je počeo 1235. i trajao, s prekidima, oko četiri godine. Kolomanova vojska zaposjela je samo periferne oblasti, sjevernu Bosnu i dio Huma, ali otpor nije slomila. Katolički biskup, dominikanac Ponsa, postavljen je 1238. za bosanskog biskupa, ali je u zemlji naišao na pasivan otpor stanovništva koje je odbijalo da daje crkvene dažbine. Zato mu je herceg Koloman dao Đakovo u Slavoniji sa njegovim područjem i sa svim feudalnim pravima. U martu 1240. Ninoslav je u Dubrovniku zaključio sa Republikom ugovor o trgovini i prijateljstvu. U povelji koju je tim povodom izdao, on se samosvjesno naziva »Ja ban Matej Ninoslav, po milosti božijoj veliki ban bosanski«. U banovoj pratnji navode se njegovi dvorjani, vojvode, tepčija, peharnik i drugi boljari, spominju se »kmeti i vladalci«, službenici banovi. U ugovoru je Ninoslav primio obavezu da će braniti Dubrovnik ako bi zaratio s raškim kraljem. Sve to dokazuje da je, neposredno poslije krstaškog rata, banova vlast bila čvrsta, barem u najvećem i najvažnijem dijelu Bosne.

Položaj Katoličke crkve ostao je i dalje nesiguran te se nije mnogo izmijenio ni onda kad se Ninoslav pod pritiskom novog rata (1244) pokorio ugarskom kralju i pristao da prizna Katoličkoj crkvi pravo na ranije date posjede, koji su joj te godine potvrđeni poveljom Bele IV. I poslije ove darovnice papa poziva kaločkog nadbiskupa na krstaški rat protiv Bosne i ovlašćuje ga da posjede otete od heretika može davati svojim krstašima s pravom nasljedstva. Katolički biskup u Bosni je napustio zemlju i preselio se u Đakovo koje je, od 1252, ostalo stalnim sjedištem bosanskih katoličkih biskupa. God. 1249. ban Ninoslav je opet u punoj vlasti. Tada je obnovio ugovore s Dubrovnikom.

Krajem 1253. poveo je ugarski kralj Bela IV odlučan rat protiv Bosne i uspio da savlada otpor u čitavoj zemlji. Njegovu vrhovnu vlast priznao je i humski župan Radoslav. Državna teritorija je podijeljena i stavljena pod neposrednu kontrolu kralja Bele IV. Bosnom je, pod ugarskom zaštitom, zavladao bosanski ban Prijezda (1254—87). U maju 1287. izdao je Prijezda povelju zetu iz kuće Babonića Vodičkih na Sani kojom mu daje Zemunik kod Banje Luke uz pristanak svojih barona i raznih plemića iz Bosne; ban je naglasio da su njegovi preci posjedovali župu Zemunik. Oblasti Usora i Soli izdvojene su kao posebna banovina koja je povremeno spajana s Mačvom pod uticajem ugarskih kraljeva. Te su oblasti 1284. pripale kralju Dragutinu, zetu ugarskog kralja, pošto se odrekao prijestolja u Srbiji. Udajom Dragutinove kćeri Jelisavete za Prijezdina sina Stjepana došli su Kotromanići u srodstvo s porodicom Nemanjića.

Ugarska prevlast

U doba ugarske prevlasti, koja traje do kraja XIII st., državna teritorija Bosne razbijena je na nekoliko oblasti koje gravitiraju na razne strane. Vlast bana centralne Bosne sa Donjim krajima nije se osjećala kao snaga koja ujedinjuje i održava cjelinu. Gonjenja heretika nisu prestala. U zemlji je vladala nesigurnost i bespravno stanje — što je kočilo trgovinu i pogađalo narod. U vremenu između 1278. i 1301. uočljiva je prodaja velikog broja robova i robinja, porijeklom iz raznih krajeva Bosne, naročito iz oblasti Usore, koji se kupuju i prodaju u Dubrovniku.

Dinastički neredi u Ugarskoj krajem XIII st. izazvali su promjene i u Bosni. Od 1299. ovdje se postepeno širila vlast bribirskih knezova Šubića iz Dalmatinske Hrvatske. Oblast Prijezdina nasljednika Stjepana I Kotromanića (zavladao između 1287. i 1290, umro prije 1314) bila je ograničena na područje uz Drinu. Stjepan II Kotromanić, sin Stjepana I, izdigao se kao vazal bosanskog bana Mladena II Šubića, koji mu je, zaokupljen prilikama u Hrvatskoj, silom prilika prepustio Bosnu.

Humska oblast

Humska oblast bila je sve do 1326. odvojena od Bosne. Poslije kneza Miroslava, brata ili polubrata Stefana Nemanje i savremenika bana Kulina, ovdje su vladali njegovi nasljednici kao vazali srpskih (raških) velikih župana i kraljeva. I ovdje se, u isto vrijeme kao u Bosni, proširila hereza te je, u doba Kolomanove akcije, krstaška vojska 1239. upala u Hum, ali se brzo povukla. Negdje oko sredine XIII st. pravoslavni episkop zahumske episkopije u Stonu napustio je svoje mjesto i preselio u manastir Sv. Petra na Limu, u današnjem Bijelom Polju. U posljednjem deceniju XIII st. u Humu su se osilila vlastela, te je tek prvih godina XIV st. srpski kralj Uroš II Milutin uspostavio svoju vlast u čitavom Humu. Za prijestolnih borbi u Srbiji, poslije njegove smrti, u Humu se javljaju Branivojevići.

Kada je vlast bosanskog bana Mladena II Šubića postepeno slabila, Stjepan II Kotromanić se pridružio njegovim protivnicima i privukao na svoju stranu neke od njegovih vazala u Donjim krajima (potomke knezova

PEČAT BANA TVRTKA KOTROMANIĆA IZ 1367, Dubrovnik, Historijski arhiv

Stipanića Hrvatinića s centrom u gradu Ključu). Ugarski kralj Karlo I Anžujski pomagao je Stjepanu II Kotromaniću da istjera iz Bosne bana Mladena II, čija je vlast u Bosni prestala 1322. nakon vojnog poraza. Bosnom je potpuno ovladao Stjepan II Kotromanić (1322—53). Nakon velikih borbi on je zavladao Završjem (Duvnom, Livnom i Glamočem), koje je od 1324. ostalo trajno u vlasti bosanskih banova i kraljeva, a zatim je postepeno zauzeo i Krajinu od ušća Neretve do Omiša te proširio vlast na Hum. U jednoj savremenoj povelji kaže se da ban Stjepan »držaše (zemlju) od Save do mora, od Cetine do Drine«.

Privredni procvat za Stjepana II Kotromanića

U doba bana Stjepana II Kotromanića procvala je rudarska djelatnost. Značajan je ugovor o trgovini između bana Stjepana II Kotromanića i općine Trogira 1339, u kome se izričito spominje trgovina »zlatom, srebrom, bakrom i svakom drugom kovinom« i kožom. Glavni kupci sirovog srebra, bakra i željeza bili su Dubrovčani. Mlečani su molili srpskog kralja Stevana Dušana 1343. da kod bosanskog bana preporuči njihove trgovce. U doba bana Stjepana II Kotromanića razvila se robno-novčana privreda. Ban Pavao Šubić je kovao srebrni bosanski novac u više serija po venecijanskom uzoru, a bosanski ban Stjepan II kovao je prvi put srebrni novac po uzoru na dubrovački, mletački i srpski novac. Banova kovnica je vjerovatno bila u rudarskom mjestu Fojnici, gdje je bilo više srebrnih rudnika: u Ostružnici, Deževicama, pa i u neposrednoj okolini Fojnice. Tada su se i u Srebrenici proizvodile velike količine srebra. Tu su Dubrovčani zakupljivali rudarska ležišta srebra i drugog metala. Bosna se pročula po proizvodnji i prodaji srebra u Veneciji i ostalim talijanskim gradovima. Napuljski kraljevi iz kuće Aragon tražili su sredinom XV st. od kralja Tomaša i hercega Stjepana Vukčića Kosače 5—6 vještih bosanskih rudara da otvaraju novopronađene rudnike u Napuljskoj Kraljevini.

POVELJA TVRTKA I IZ 1382, Dubrovnik, Historijski arhiv

S ekonomskim napretkom jačala je ekonomska i politička moć bosanske i humske vlastele. Da bi dobio oslona u vlasteoskim redovima, Stjepan II Kotromanić je darivanjem povećavao njihove baštine. Na takvim feudalnim posjedima, koji su ponekad obuhvatali i više župa (općina), feudalcu pripada puna i nepodijeljena vlast nad seljacima u koju se vladarevi službenici (vladalci, časnici) ne mogu miješati. Na toj osnovi razvijale su se baštine vlasteoskih rodova čija je moć rasla uporedo s jačanjem i širenjem feudalne države. Njihova moć u državi politički se izražavala i u tome što vlastela, u ime svoje i svoje »bratije«, tj. vlasteoskog roda, skoro uvijek fungiraju kao svjedok na vladarskim poveljama.

Ugarska prijeti snaženje Bosne

Ekonomsko i političko snaženje Bosne nije bilo u skladu s politikom ugarskog kralja Ludovika I. Pošto je slomio vlast krupne vlastele u Hrvatskoj, Ludovik je pokušao da i bosansku državu jače podvrgne pod svoju vlast. To su pokazali njegovi postupci prema nasljedniku Stjepana II Kotromanića, njegovu sinovcu Tvrtku (1353—91). Najprije je prisilio bana Tvrtka da mu ustupi zapadni Hum kao miraz svoje žene Jelisavete, kćeri bana Stjepana II Kotromanića; podržavao je vlastelu iz kuće Hrvatinića u Donjim krajima i često s njima zamjenjivao tvrde gradove u zapadnim krajevima Bosne i u Završju da oslabi vlast bosanske države; 1358. je odredio da Dubrovčani njemu, umjesto banu Bosne, isplaćuju stonski dohodak od 500 perpera; zahtijevao je da se progone heretici, naročito u Usori. God. 1363. poslao je protiv Bosne dvije vojske: vojsku iz Ključa na Sani vodio je sam Ludovik I i bio poražen pod gradom Sokolom na Plivi kod Jajca, a drugu je vodio iz Srebrnika u Usori kraljev palatin Nikola Kont, koji je također bio poražen. Poslije ovih pobjeda ban Tvrtko je pokušao da vlastelu podvrgne pod svoju vlast, ali su ga bune dijela vlastele (februar 1366) prisilile da se izmiri sa Ludovikom I i od njega zatraži pomoć. U buni su učestvovali kaznac Sanko Miltenović, banov brat Vukić i druga vlastela. Ban Tvrtko je dobio pomoć koja ga je privremeno dovela u veću ovisnost o Ludoviku. Krajem marta 1366. naziva se banom »po milosti božjoj i gospodara našeg kralja Ludovika«. Već iduće godine u potvrdi starih povelja Dubrovčanima Tvrtko se naziva »milošću božjom ban bosanski«, bez pomena formalnog suverena Ludovika I. Tek 1369. ban Tvrtko je uspio da uspostavi punu vlast u zemlji. Diobom države kneza Nikole Altomanovića Tvrtku je pripalo područje između Drine i Lima s Mileševom (1373), a nešto kasnije Trebinje, Konavle i Dračevica. Ban Tvrtko došao je u Mileševu i okrunio se za kralja »Srbljem i Bosni«, vjerovatno na Mitrovdan, 26. X 1377, kao bliži rođak kuće Nemanjića (bio je unuk Jelisavete, kćeri kralja Dragutina) i kao gospodar prostranih dijelova nemanjićke države. Tvrtko je uzeo i ime Stefan, koje je u Srbiji imalo određeno državno-simboličko značenje. Kraljevski naslov priznale su Venecija, Dubrovnik, Ludovik I i njegova nasljednica Marija. Poslije krunidbe Tvrtko I usmjerava se prvenstveno prema jadranskom primorju. God. 1382. počeo je izgradnju grada Novog (Svetog Stefana) u Bokokotorskom zalivu, a 1383. je osnovao grad Brštanik (Sveti Mihajlo) u blizini Opuzena, što je trebalo biti temelj za razvoj brodogradilišta i flote.

Tvrtko I širi granice

Duboka kriza ugarske države nakon smrti Ludovika I olakšala je ostvarenje Tvrtkovih planova na jadranskom primorju. Kraljice Jelisaveta i Marija priznale su mu 1385. pravo na grad Kotor, ali je on uskoro otvoreno stao

na stranu pobunjene hrvatske vlastele i uz njihovu pomoć zauzeo dio hrvatskih zemalja. U toku 1390, poslije dužeg otpora, predali su mu se gradovi Split, Šibenik i Trogir te sve područje do Knina i Zemunika kod Zadra sa otocima Bračem i Hvarom. Te godine se Tvrtko I nazvao kraljem Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja; tada je bosanska država imala najšire granice. Turci (Osmanlije) već su nadirali u Bosnu do Bileće, gdje ih je u augustu 1388. pobijedio Tvrtkov vojvoda Vlatko Vuković, koji je godinu dana kasnije predvodio bosansku pomoćnu vojsku u borbi protiv Turaka na Kosovu. Poslije toga Turci postaju faktor slabljenja bosanske države.

Razvitak gradova

Druga pol. XIV st. obilježena je intenzivnim ekonomskim razvitkom. Proširen obim trgovine u tom vremenu rezultat je porasta proizvodnje, osobito u rudarstvu. O tome svjedoči i relativno velik broj gradova sa tržištima (trgovima), trgovačkim kolonijama, carinarnicama i živim trgovačkim prometom. Širenjem teritorija bosanske države širila se i trgovina i jačala privreda. Uz utvrđenja su nastajale varoši gdje se uspostavljao nedjeljni, godišnji i prigodni sajam za prodaju razne robe. Većina zanatlija i trgovaca radila je za potrebe bosanske vojske jer je ona bila glavni potrošač i kupac robe. U takvim varošima (podgrađima — *suburbium, sotto castello*) postepeno su se naseljavali zanatlije: oružari, alatničari, krojači, postolari i trgovci, u početku privremeno, kasnije stalno. Na dvorovima feudalaca i vladara postojale su sviračke družine, a kujundžije su izrađivale nakit, posuđe i predmete za svakodnevnu upotrebu. Izvori izričito napominju da su pojedine kujundžijske izrađevine bile rađene na »bosanski način«. Kako je bosanska država imala dovoljno raznih metala, stvarala su se mjesta za izradu oružja i oruđa: u Fojnici, Visokom, Deževici kod Fojnice, u Konjicu, Srebrenici, gradu Jeleču na rijeci Govzi, u Foči, Mostaru, Livnu, Janjićima kod Zenice, u Grahovu u Bosni, Bihaću, Vrbasu (Banja Luka), Tuzli (Soli), Milima kod Visokog (danas Arnautovići), u Olovu, Goraždu, Dobrunu, Višegradu i Zvorniku, Srebrniku u Usori i drugdje. U pojedinim gradovima — naseljima postojala je posebna uprava sa knezom na čelu. U važnim rudarskim krajevima Bosne i Hercegovine postojale su dubrovačke kolonije: u Srebrenici, Ustikolini, Foči, Cernici kod Gacka, Drijevima na Neretvi, Brštaniku na Maloj riki kod Opuzena (Podgradina), Novom (Herceg-Novi) u župi Dračevici, u Trebinju, Konjicu, Visokom, Prači na rijeci Prači i drugdje. Bosanski banovi i kraljevi dozvoljavali su slobodnu trgovinu stranim trgovcima uz plaćanje izvjesnih carina. U svim većim varošima postojale su carinske službe, od kojih se ističu one u Ledenici kod Brgata, Drijevima, Nerezima kod Čapljine, Cernici kod Gacka, Ustikolini, Goraždu, Srebrenici, Olovu, Ostružnici kod Fojnice, Konjicu i Jajcu.

Trgovina s Dubrovnikom i drugim gradovima

Pojedini bosanskohercegovački trgovci često su dolazili u Dubrovnik i ostale dalmatinske gradove te uzimali zajmove u novcu (dukatima, perperima) i robi uz obavezu vraćanja duga u određenom roku. Pojedini feudalci su ulagali novac uz kamate od 5% i uzimali u zalog pojedine dragocjenosti. Ponekad su zajmovi dosezali 2500 dukata, pa i više. Trgovci iz primorskih gradova, i obratno, putovali su u karavanima do 300 konja; prenosili su robu pod pratnjom dubrovačkog kapetana do 1331, a kasnije su pregonili robu na svoj rizik uz novčanu naknadu ili plaćanje u određenoj količini soli. Pri prijenosu dubrovačke ili strane robe iz drugih dalmatinskih gradova starješina kiridžija je plaćao carine i vodio troškovnik. Mnogi mladići iz BiH učili su razne zanate u Dubrovniku i ostalim dalmatinskim gradovima. Bili su to ponajviše zidari, kovači, drvodjelje, bravari, zanatlije za izradu oružja i tekstila, pa i umjetnici. U trgovačkim poslovima stvarana su udruženja trgovaca za prodaju neke robe uz sporazumnu podjelu dobiti. Članovi konzorcija (družbâ) nazivali su se drugovi *(socii)*. Tako je kralj Tomaš 3. II 1449. sklopio ugovor s trogirskim trgovcem Nikolom. Svako je uložio po 6000 dukata da tim novcem trguje. Trgovali su srebrom po Bosni, a dućane

Snimio V. Zuber

STEĆCI NEKROPOLE RADIMLJE

(stacune) imali su u Splitu, Fojnici i u Jajcu. Dobit su dijelili na jednake dijelove. Bogatstvo bosanskog kralja i njegovih feudalaca se jasno vidi po uloženom novcu i dragocjenostima u Dubrovniku i ostalim dalmatinskim gradovima. Rudnici, osobito srebra i olova, sa svojim trgovačkim naseljima, bili su važan izvor prihoda gospodarima i zakupcima. Prihodi rudnika oko Srebrenice stalno su rasli te su 1458. iznosili 30 000 dukata.

U gradskim naseljima pored stranaca počelo je rasti domaće stanovništvo privučeno raznim zanatima i trgovinom. Pored ruda i rudarskih proizvoda, iz Bosne su se izvozili i drugi proizvodi, osobito stočarstva i lova. Trgovinom su se bavili i feudalci i kraljevi činovnici. So se najviše uvozila iz dubrovačkih solana, pa s otoka Raba, iz Ulcinja i Drača. Ostala uvozna roba, uglavnom za potrebe vlastele (tkanine, oružje, posuđe, nakit, južno voće, začini, vino, ulje i zanatske izrađevine, naročito slike), uvozila se ili iz Dubrovnika ili, posredstvom Dubrovčana i ostalih primorskih gradova, iz Italije, Francuske i Bizantije.

Osnažena Crkva bosanska i vlasteoski rodovi

U vrijeme kralja Tvrtka I Bosna je bila zaštićena od krstaških pohoda te je i Crkva bosanska dobila na snazi i ugledu. Jedan podatak iz 1387. kaže da su u Slavoniju (Bosnu) više puta dolazili heretici iz sjeverne Italije »da potpuno i savršeno nauče heretičku nauku od učitelja koji tamo borave«. Feudalci su novim darovnicama uvećavali svoje baštine i prava prema vladaru. Darovnicom iz 1380. kralj Tvrtko dodjeljuje titulu velikog bosanskog vojvode Hrvoju Vukčiću i naglašava da mu daruje tri sela u župi Lašvi, s tim da mu se darovani posjedi ne mogu oduzeti ni u slučaju nevjere. U doba najveće snage bosanske države stvoreni su temelji moći vlasteoskih rodova knezova Hrvatinića, Hranića Kosača i Radinovića (Pavlovića iz Borča). Oni su, uz ostale velmože, sačinjavali državni savjet. Uz vladara je bio i bosanski sabor (»Bosna«) koji je birao kralja i smjenjivao ga po svojoj volji. Niže plemstvo je bilo ovisnije o visokim feudalcima nego o vladaru. Vlasteoski rodovi djelovali su kao snaga koja nije dopuštala da se nad njom izgradi ma kakva jača centralna vlast. Velmože su pristajale uz vladara sve dok nisu postali dovoljno moćni da svoje velike feudalne baštine pretvore u stvarno samostalne državice na kojima će njima pripasti ne samo pun iznos zemljišne rente nego i svi ostali izvori bogatstva koji su stvarani sa razvijanjem robno-novčanog prometa.

Između Ugarske i Turske, u neslozi domaćih velmoža

Položaj Bosne između Ugarske i Turaka (Osmanlija), koji se od kraja XIV st. bore za uticaj, mogao je samo da pogoduje razvijanju i jačanju ovakvih tendencija. Već je Tvrtkov nasljednik kralj Stjepan Dabiša (1391—95) bio primoran da se nagodi s ugarskim kraljem Sigismundom (Žigmundom) i prizna njegovu vlast (1393). Poslije Si-

MISAL HRVOJA VUKČIĆA HRVATINIĆA (početak XV st.), Carigrad, Saraj

gismundove pobjede nad hrvatskom vlastelom (1394) on se odrekao Dalmacije i Hrvatske. Kralj Dabiša se unatoč tome ponaša kao samostalan vladar.

U to doba veliki vojvoda bosanski Hrvoje vlada u Bosni, Dalmatinskoj Hrvatskoj i u dijelu Humske zemlje, te čvrsto drži gradove: Ključ na Sani, Livno, Kotor u Zemljaniku i Jajce. Uz njega su još dva moćna feudalca: knez Pavao Radinović (Jablanić) na području oko Prače s gradovima Borčem kod Mesića i Pavlovcem nad mjestom Pračom, Višegradom, Rogaticom i Dobrunom te veliki bosanski knez Sandalj Hranić koji vlada područjem u oblasti Drine od Pive do Ustiprače sa nekoliko župa, među kojima su župa Drina (Foča) s gradom Fočom (Drinom) i župa Goražde, stara baština Kosača Hranića, kasnijih Vukčića. Svi pomenuti visoki feudalci iz tri znamenita roda stvarno odlučuju na bosanskom saboru o smjenjivanju starog i imenovanju novog vladara. Oni dolaze u oštre i dugotrajne međusobne sukobe, koje su znali da iskoriste i Ugarska i Turci (Osmanlije). Veliki bosanski vojvoda Hrvoje Hrvatinić stupa u tabor napuljske dinastije Anžuvinaca. S kraljem Ostojom je došao u Zadar u julu 1403. i uz veliku pratnju prisustvovao krunidbi kralja Ladislava za ugarskog i hrvatskog kralja. Ladislav ga je imenovao hercegom splitskim i namjesnikom u zemljama na koje je pretendovao.

Hrvojeva se volja u Bosni morala uvijek poštivati. Dubrovčani su ponekad pisali da je on stvarni kralj Bosne. Za hercega Hrvoja je ugarski uticaj sveden na najmanju mjeru. S pomoću ostale vlastele svrgnuo je s prijestolja kralja Ostoju, prijatelja Ugra i Dubrovčana, i doveo na prijestolje Tvrtka II Tvrtkovića (1404—09). U Ugarskoj je smatran glavnim Sigismundovim protivnikom te je postao metom ugarskih napada na Bosnu, koji sve do 1408. nisu imali većeg uspjeha. Te godine je jaka ugarska vojska prodrla u Bosnu i odlučno savladala otpor Bosanaca. Veliki broj vlastele je uhvaćen i pogubljen u usorskom gradu Doboru. Jedan savremen izvještaj kaže da je kralj Sigismund I, poslije ove pobjede, dao »po običaju mača« poubijati »buntovnike oba spola, ljude, djecu i starce iz svih krajeva Bosne«, a gradove i varoši »u ništa pretvoriti«. Vlastela nisu bila jednodušna u odnosu prema ugarskom kralju. Herceg Hrvoje, koji

Ugarski upadi i komadanje bosanske države

se izmirio sa kraljem Sigismundom I i priznao katoličku vjeru, postepeno gubi uticaj, dok je vlast velikog bosanskog vojvode Sandalja Hranića Kosače i kneza Pavla Radinovića rasla. Sigismund I je 1410. ponovo poveo akciju protiv Bosne; ratovao je u istočnoj Bosni odakle se povukao ostavljajući u usorskim krajevima male posade. Usora i Soli izdvojene su iz bosanske kraljevine i stavljene pod neposrednu vlast ugarskog kralja; grad Srebrenica s okolicom predat je despotu Stevanu Lazareviću. Kad je Sigismund smatrao da je učvrstio vlast, okrenuo se protiv Hrvoja, još uvijek najmoćnijeg velmože u Bosni. Oduzeo mu je Brač i Hvar te nagovorio dalmatinske gradove da se odmetnu od njega (1413). Predao je Sansku župu knezovima Babonićima Blagajskim. To je hercega Hrvoja navelo da se sa nekim velmožama iz Bosne obratio za pomoć Turcima. Dubrovčani su pisali da je 1415. čitava Bosna jednodušno protiv Ugarske i da se veliki bosanski vojvoda Sandalj izmirio s Hrvojem. Bosna je bila jednodušna da se odupre Sigismundu. God. 1415. Hrvoje je s bosanskom vlastelom uz pomoć Turaka (Osmanlija) pružio žestoki otpor ugarskoj vojsci. Sigismundova vojska bila je poražena, ali je savez s Turcima utirao put njihovom kasnijem osvajanju Bosne.

Protuugarski savez vojvode Hrvoja s Turcima; u zemlji rasulo

U tim godinama vlast kralja Bosne, predstavnika državne cjeline, nije se osjećala. Bosanska država nije mogla da ograniči nasilja samovoljne vlastele. Vladari nemoćno gledaju kako bosanske velmože, na svom području, prisvajaju vladarske, tj. državne dohotke od carina, trgova, poreza, kako samovoljno postupaju protiv trgovačkih ugovora zaključenih s Dubrovnikom. Naplaćivali su veće poreze za razne usluge. Pljačka stranih trgovaca iz Dubrovnika i drugih gradova bila je svakodnevna praksa. Bosanski feudalci su falsifikovali strani kovani novac, naročito dubrovački. Plijenili su posjede na dubrovačkom i ostalom dalmatinskom području. Nemoć bosanske države osjetili su i Dubrovčani, te se i oni obraćaju velmožama da im izdaju povelje, ili potvrde stare, o slobodnoj trgovini na njihovom području. Razračunavanja među bosanskom vlastelom bila su bezobzirna i surova. Pavao Radinović je ubijen s pomoću Sandalja. Ovo ubistvo izazvalo je teška i dugotrajna neprijateljstva između vojvode Sandalja i nasljednika kneza Pavla, kneza Petra i vojvode Radosava.

Kralja Ostoju naslijedio je sin Stjepan Ostojić (1418—21), kojega su podupirali vojvoda Sandalj i humski knezovi Radivojevići. Tvrtko II nastojao je da potisne Stjepana Ostojića da bi postao bosanski kralj po drugi put. U tome je i uspio, ali je vladao dosta nemirno (1421—43) zbog općeg rasula u zemlji i sve bliže turske opasnosti. Držao se uz pomoć ugarskog kralja. God. 1428. bio je prisiljen pristati da sultanu plaća danak i ustupi neke

LIK KRALJA OSTOJE NA PEČATU IZ 1419.

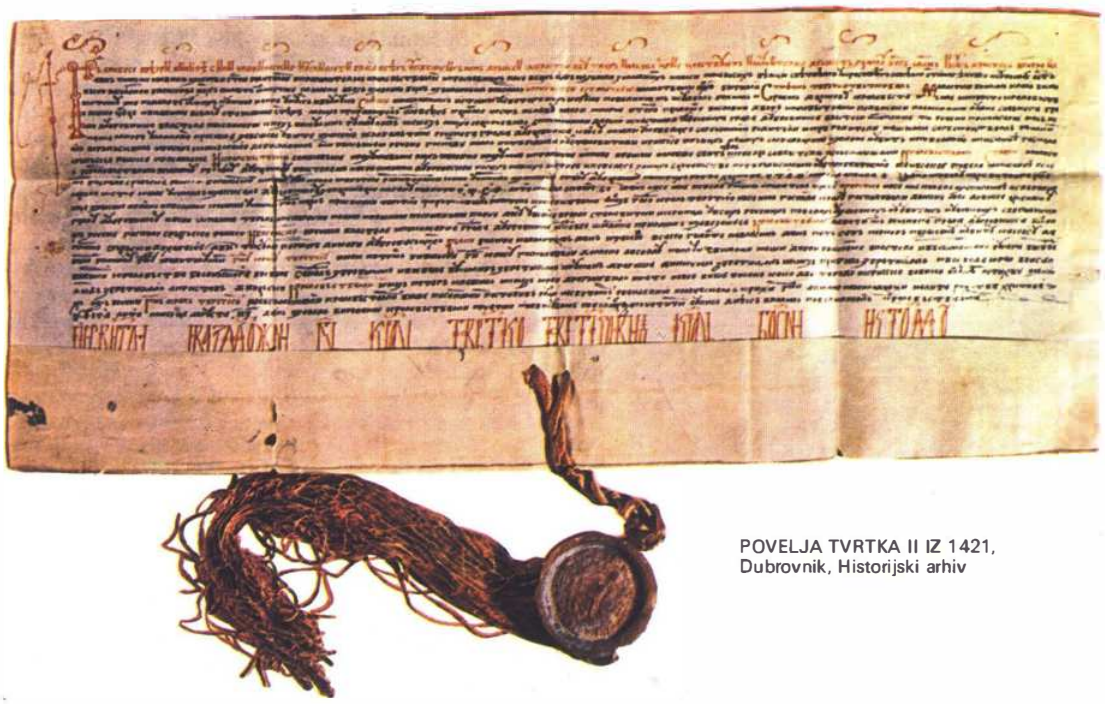

POVELJA TVRTKA II IZ 1421, Dubrovnik, Historijski arhiv

gradove, pa ipak su Turci ubrzo protiv Tvrtka istakli svog pretendenta, Ostojina sina Radivoja. U takvim prilikama Tvrtko II gotovo da i nije bio vladar, nego jedan od vlastele, manje moćan od ostalih. U ratu između vojvode Radosava Pavlovića i Dubrovnika (1430—32) zaraćene stranke mimoilaze bosanskog kralja i spore se pred turskim sultanom i njegovim namjesnikom u Skoplju. Koliko se malo cijenila stvarna kraljeva vlast u Bosni, vidi se po tome što je 1432. despot Đurađ Branković pregovarao sa vojvodom Sandaljem o zajedničkoj kupovini Tvrtkove kraljevine od sultana. U takvom položaju Tvrtko II je bio prisiljen da primi dvostruko vazalstvo (1435): prema ugarskom kralju i prema turskom sultanu, kojem se ponovo obvezao plaćati godišnji danak u iznosu od 25 000 dukata. Turci zauzimaju župu Vrhbosnu i grad Hodidjed te se tako učvršćuju gotovo usred Bosne. Sultan se već smatrao pravim gospodarem Bosne, a takvim ga smatraju i u Dubrovniku. God. 1442. sultan Murat II izdaje Dubrovčanima pismo o slobodnoj trgovini u zemljama pod njegovom vlašću, među kojima je navedena i Bosna.

STRANICA IZ HVALOVA ZBORNIKA (XV st.), Bologna, Univerzitetska biblioteka

Pod utiskom poraza u planini Kunovici (u januaru 1444) novi kralj Stjepan Tomaš (1443—61), sin Stjepana Ostoje, odlučno se vezao za Ugarsku. Veliki uspjeh kralj Tomaš postigao je kad je u maju 1444. potisnuo Turke iz Srebrenice, kao i njihovog vazala Sandaljeva nasljednika vojvodu Stjepana Kosaču iz zapadnog Huma. Do pomirbe između kralja Tomaša i vojvode Stjepana Vukčića Kosače došlo je 1446. kad je Katarina, kćerka vojvode Stjepana Vukčića Kosače, vjenčana za kralja Tomaša primivši katoličku vjeru. Uz kralja Tomaša pristali su knezovi Pavlovići, knezovi Kovačevići (Dinjičići) i Vojsalići, nasljednici hercega Hrvoja u Donjim krajima.

Kralj Tomaš i Turci

Međutim, upravo tih godina iz Rima su stizali energični zahtjevi da se obnovi progon heretika. Papa je priznao Tomaša za kralja tek pošto je prešao na katolicizam (1445), ali to nije bilo dovoljno. Na tužbe franjevaca da je kralj Tomaš i dalje ostao u dobrim odnosima sa starješinama Crkve bosanske, papa mu je stavio do znanja da »mrsku manihejsku herezu« treba da iskorijeni »mačem, ognjem i smrću« ako neće da bude smatran saučesnikom njihova »nevjerstva«. Slične su opomene upućene vojvodi Stjepanu Vukčiću Kosači i vojvodi Ivanišu Pavloviću. Kad je u martu 1448. turska vojska provalila u Bosnu našla je zemlju razjedinjenu. Vojvoda Stjepan Vukčić napustio je kralja i gledao da obnovi veze s Turcima. Ostavljen od najmoćnijega bosanskog velmože, u zavadi sa despotom Đurđem zbog Srebrenice, pod stalnim turskim pritiskom, Stjepan Tomaš bio je upućen jedino na Ugarsku, iako mu ona poslije vojnih poraza 1444. i 1448. nije mogla pomoći. U pregovorima s vojvodom Jánosom Hunyadijem u prisustvu papinog legata (1449) kralj je primio i obavezu da će povesti odlučnu borbu protiv heretika, koju je otpočeo već 1450. Usred opasnosti, sa sviju strana počeli su najteži progoni da se potpuno iskorijene heretici. Zapadni izvori tvrde da su tada mase heretika sa svojim starješinama bježale iz Bosne pod zaštitu hercega Stjepana ili Turcima.

Poslije osvajanja Carigrada 1453. Turci su osvojili gotovo najveći dio Srbije i 1456. opsjedali Beograd. U Bosni se osjećala opasnost od turskog napada. Tada je kralj Tomaš pisao Mlečanima, jadajući se na turska ucjenjivanja, kao i da »nikad nije bila tolika potreba za obranom i otporom«. Sultan se više ne zadovoljava velikim svotama novca koje mu je isplaćivao »na veliku štetu našu i naših podanika«, nego traži četiri grada »da bi lakše

RELJEFNA PLOČA IZ BOBOVCA (XIV—XV st.), Sarajevo, Zemaljski muzej

mogao zaposjesti ostatak našeg kraljevstva«. God. 1457. tužio se kralj Tomaš papinom poslaniku da je u posljednje četiri godine isplatio Turcima 160 000 dukata, ali ga oni i dalje ucjenjuju. Na kraljevu tužbu nije se nitko odazvao. Ugarska je bila zauzeta svojim unutrašnjim metežima, a Mlečani nisu dopustili da se na njihovom području u Dalmaciji skupljaju prilozi za opremu bosanske vojske. Iza obećanja i moralnih podsticaja Rimske kurije nije stajala nikakva realna pomoć. Kralj Tomaš se morao nagoditi s Turcima i obnoviti plaćanje danka u novcu (1458).

Pokušaj spajanja Bosne sa Smederevskom despotovinom Turci su shvatili kao udar uperen protiv svojih interesa. Odmah su napali i zauzeli Smederevo (1459), a iste i slijedeće godine pustošili Bosnu i zemlju hercega Stjepana. Zajednička opasnost dovela je do izmirenja hercega Stjepana sa Tomaševim nasljednikom Stjepanom Tomaševićem (1461—63), koji je u svojim pismima u Rim i Mletke nastojao da zainteresuje kršćanske zemlje za sudbinu Bosne. Poslanici kralja Stjepana Tomaševića isticali su u Rimu kako Turci nastoje da pridobiju seljake i obećavaju im slobodu. Ali jedino što je papa učinio za kralja bilo je to što mu je, kao neku vrstu priznanja, poslao kraljevsku krunu kojom se Stjepan u novembru 1461. krunisao u Jajcu. U traženju pomoći kralj je u pregovorima s ugarskim kraljem Matijom Korvinom 1462. pristao da prizna njegovu vrhovnu vlast. Smatrajući da mu je time osigurana podrška Ugarske, on je 9. VI 1462. otkazao sultanu plaćanje danka.

Propast Bosne

Od proljeća 1463. počeli su u Bosnu upadati manji turski odredi radi izviđanja i demoralisanja stanovništva. Ni iz Rima ni iz Ugarske nije bilo nikakvih znakova da se sprema vojna i finansijska pomoć. Početkom maja 1463. krenuo je sultan Mehmed II na čelu veće vojske na Bosnu, gdje, izgleda, nisu očekivali odlučan napad. Knezovi Pavlovići, knezovi Kovačevići i ostali manji knezovi uz Drinu zatečeni su nespremni pa su ostatke svojih posjeda predali bez borbe. Glavnu bosansku tvrđavu Bobovac predao je njezin zapovjednik Radak bez ikakva otpora, a isto tako predani su grad Visoko i ostali gradovi u srednjoj Bosni. Bez nekog većeg otpora Turci su stigli pred grad Jajce, opsjeli ga i krenuli na grad Ključ na Sani, gdje im se pobjegli kralj Stjepan Tomašević predao. Kao turski zarobljenik pozvao je i ostale gradove da se predaju. Sultan Mehmed II, riješen da definitivno uništi bosansku državu, naredio je da se posijeku kralj, njegov stric Radivoj i skupljena vlastela koja se predala ili je bila zarobljena. Uskoro su Turci zauzeli cijelu bosansku državu, osim Hercegovine, koju su postepeno osvajali od 1465. do 1482 (hrvatsko-ugarske posade držale su do 1490. utvrde u donjem toku Neretve).

Jajačka i Srebrnička banovina kao protuturska brana

Tek pošto je Bosna bila zauzeta, ugarski kralj Matija, u savezu s Mlečanima, preduzeo je vojnu akciju protiv Turaka. Krajem 1463. njegova vojska potisnula je Turke iz područja Vrbasa, prodrla do grada Jajca i zauzela ga. To je omogućilo ugarskoj vojsci da 1464. potisne Turke iz sjeverne Bosne, istočno od rijeke Bosne, i zauzme grad Srebrnik kod Brčkog te prodre čak do Zvornika. Osvojena područja uređena su 1465. kao posebne banovine: Jajačka i Srebrnička, koje su bile povezane svojim teritorijama sa Posavinom te su postale glavna obrana Hrvatske i Ugarske. Ove dvije banovine održale su se pomoću vojske nekoliko decenija. Turci su zauzeli grad Srebrnik 1512. Jajce se dugo branilo uz pomoć ugarske i hrvatske vojske, ali su ga Turci ipak zauzeli 1527.

LIT.: *I. Jukić,* Zemljopis i poviestnica Bosne, Zagreb 1851; *V. Klaić,* Poviest Bosne, Zagreb 1882; *F. Šišić,* Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914; *V. Čorović,* Kralj Tvrtko I Kotromanić, Posebna izdanja SA, 1925, LVI; *M. Dinić,* O Nikoli Altomanoviću, ibid., 1932, XC; *isti,* O krunisanju Tvrtka I za kralja, Glas SA, 1932, CXLVII; *isti,* Dubrovački tributi, ibid., 1935, CLXVIII; *V. Ćorović,* Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku, ibid., CLXVII; *M. Vego,* Povijest Humske Zemlje (Hercegovine), I, Sombor 1937; *V. Ćorović,* Ban Borić i njegovi potomci, Glas SA, 1940, CLXXXII; *M. Dinić,* Zemlje Hercega Svetoga Save, ibid.; *V. Ćorović,* Historija Bosne, Beograd 1940; *grupa autora,* Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, I (do 1463), Sarajevo 1942; *K. Jireček* i *J. Radonić,* Istorija Srba, I—II, Beograd 1952; Istorija naroda Jugoslavije, I, Beograd 1953; *M. Vego,* Naselja bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo 1957; *H. Šabanović,* Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959; *D. Kovačević,* Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo 1961; *M. Vego,* Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1962, II—III, 1964. i IV, 1970; *S. Ćirković,* Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd 1964; *P. Anđelić,* Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970; *A. Babić,* Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972; *F. Šanjek,* Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku, Zagreb 1975; *J. Šidak,* Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu, Zagreb 1975; *D. Kovačević-Kojić,* Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978; *A. Handžić,* Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju, 1978, 26; *M. Vego,* Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1980. A. Bć. i R.

Razdoblje turske (osmanske) vlasti. Prije konačnog pada bosanske države 1463, Osmanlije su već potčinile svojoj vlasti velike dijelove njenog teritorija. Oni predjeli koje još nisu potčinile bili su u vazalnom odnosu prema osmanskom sultanu, a oni već osvojeni dijelovi uključivani su prvo u skopsko krajište, a potom u bosansko krajište sa sjedištem u Vrhbosni, današnjem Sarajevu. Krajišta su bila privremene administrativne jedinice i uporišta za dalja osvajanja. Ta osvajanja su bila postepena, a zavisila su od prilika na granicama osvojenih područja i opće politike širenja Carstva. Tako je šezdesetih godina XV st. iskorištena namjera Mađara da vrate osvojena područja u Bosni i potisnu iz njih osvajače. Osmanlije su tada pokrenule široku vojnu akciju da se potpuno uništi bosanska država, a usmjerile su ih prema centralnoj i zapadnoj Bosni te prema neosvojenim dijelovima Hercegovine. Tom prilikom nisu okupirale sav teritorij bosanske države, a izgubile su neke ranije osvojene dijelove. Bosna je još gotovo pedeset godina bila ratište.

Uspostava i organizacija osmanske vlasti

Na osvojenom području Osmanlije su organizirale novu upravnu jedinicu, *Bosanski sandžak,* sa sjedištem u Vrhbosni. On je bio uključen u Rumelijski ejalet. Pošto je herceg Stjepan pokazivao namjere da vrati izgubljena područja BiH, Osmanlije su zaposjele cijelu Hercegovinu, osim malih dijelova u primorju. Na tom području je 1470. obrazovana zasebna upravna jedinica *Sandžak Hercegovina.* U nj su ušla sva područja od Prijepolja do Makarske, koja su nekada bila u vlasti hercega Stjepana. I taj sandžak je priključen Rumelijskom ejaletu.

Nakon izvjesnog zastoja, početkom XVI st. Osmanlije ponovo poduzimaju vojne akcije širokih razmjera od Smedereva do Banje Luke. Tada ponovo zauzimaju Srebreničku banovinu 1512. i obrazuju zaseban *Zvornički sandžak.* Zatim usmjeravaju akcije prema Dalmaciji, Lici i Slavoniji. Poslije pada Beograda 1521. bio im je otvoren put prema Budimu i uništenju Ugarske, a na drugoj strani bilo im je olakšano prodiranje prema Lici i Dalmaciji. Nakon zauzimanja Sinja 1513, zauzimaju i Knin 1522. sa okolnim područjima. Nešto kasnije prodi-

ru duboko u Dalmaciju i Slavoniju te zauzimaju Klis 1537. i neposredno poslije toga obrazuju poseban *Kliški sandžak* od Klisa i okoline te mjesta iz primorskog zaleđa koja su do tada bila u okviru Bosanskog sandžaka. U dijelu Slavonije osnovan je još *Sandžak Začasna (Čazma)*, a na području Like tzv. *Krčko-lički sandžak* od dijelova sandžaka Klis i Bosna. Sve te administrativne jedinice obrazovane su do 1557. Sticajem okolnosti ovo područje je odmah došlo u položaj graničnog pojasa prema Hrvatskoj i Dalmaciji, pa je između ostalog i zbog toga u julu 1580. sav ovaj teritorij sa sandžacima Prizrenskim i Vučitrnskim ujedinjen u jednu upravnopolitičku i vojnu jedinicu, *Bosanski beglerbegluk, ejalet* ili *pašaluk*. Bosanski beglerbeg je djelovao samostalno u svim vidovima upravnog i vojnog života pokrajine. Bio je zavisan jedino od sultana. Do potkraj XVII st. Bosanski pašaluk obuhvatao je obično osam sandžaka: Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Požeški, Krčki (Lički), Pakrački (Cernički) i Bihaćki. Prema izvorima Bihaćki sandžak sve do XIX st. nije bio samostalna upravna jedinica.

Osmanlije se u početku nisu zadovoljile osvojenim područjima u sjeverozapadnoj Bosni. Stoga su stalno napadale prema donjem toku Une i Bihaću, koji su konačno zauzele 1592. Uključivanjem Bihaća i Bihaćke krajine u sastav Bosanskog ejaleta zaokružena su osvajanja Osmanlija na tom području. Time je zaokružen i teritorij toga ejaleta, čijim je obrazovanjem teritorij srednjovjekovne bosanske države u cjelini ušao u novu upravnu jedinicu.

Osvajanje Bosne trajalo je više od jednog i po stoljeća. Mada je bilo postepeno i obično dobro pripremano, u završnoj fazi bilo je silovito, a posljedice za narod u cjelini bile su negativne. Uslovi rata su dovodili do progona stanovništva i često do napuštanja naseobina. Osmanlije su osvojena područja odmah uvodile u svoj sistem te nastojale da zavedu redovnu okupacionu vlast i poredak.

U periodu privremene, a ponekad i u vrijeme stalne vlasti, Osmanlije su pojedine oblasti davale na upravu istaknutijim vojnicima, obično *zaimima* (begovima). Ta veća ili manja područja su nazivana *vilajeti*. U našim krajevima Osmanlije su vodile računa o stanju kakvo je u upravnom pogledu bilo prije njihova dolaska. Često je vilajet ranije bila poznata župa, a ponekad to je veće područje koje je ranije bilo u vlasti nekog od krupnih velikaša. Stalni sistem vlasti karakterizira uspostava organa sudstva *(kadije)* i s time povezana upravna podjela. Najveća upravna jedinica u okviru ejaleta, u kojoj se odvija cjelokupna upravna i sudska vlast, bila je *sandžak*. Upravnik sandžaka bio je *sandžak-beg;* njemu potčinjeni niži upravni činovnici bili su redovno vojna lica. Sandžak-beg je bio podložan *beglerbegu* i nije imao nikakve vlasti nad kadijama. Kadije su svoju službu obavljale samostalno i neovisno od sandžak-bega, ali nisu imale nikakvih izvršnih nadležnosti. Etnički sastav stanovništva u pravilu je bio zanemarivan. Za Bosnu to nije imalo značaja, jer je etnička pripadnost ovdje bila uglavnom jedinstvena, slavenska. Sandžak se dijelio na *kaze (kadiluke)*.

KOZJA ĆUPRIJA NA MILJACKI IZ XVI st., gravura

U osvojenoj BiH Osmanlije su, u skladu sa svojom ideologijom i praksom, uništavale prethodnu vlast i njene nosioce te krupno plemstvo, a uvodile su spahijsko-timarski sistem zasnovan na forsiranju muslimana i diskriminaciji kršćana sve tri konfesionalne grupe. Zatekle su dvije osnovne grupe poljoprivrednog proizvodnog stanovništva: ratare i stočare (Vlahe). Ratarsko stanovništvo su automatski prevodile u kategoriju raje. Ono je

Spahijsko-timarski sistem

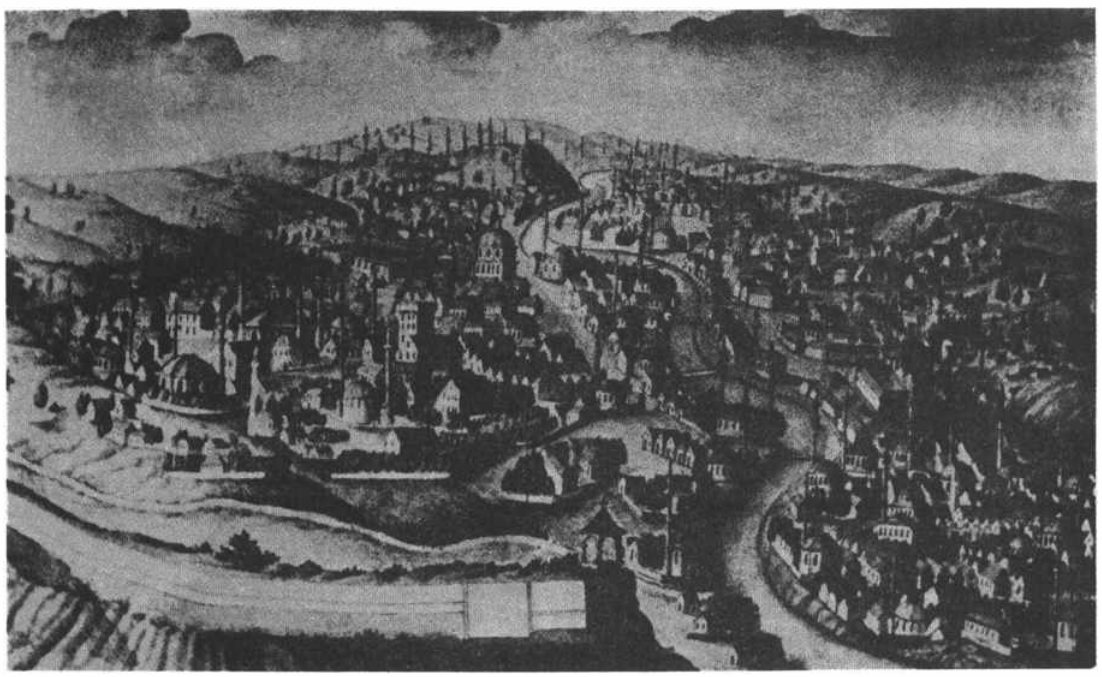

SARAJEVO IZ DOBA OSMANSKE VLASTI, gravura

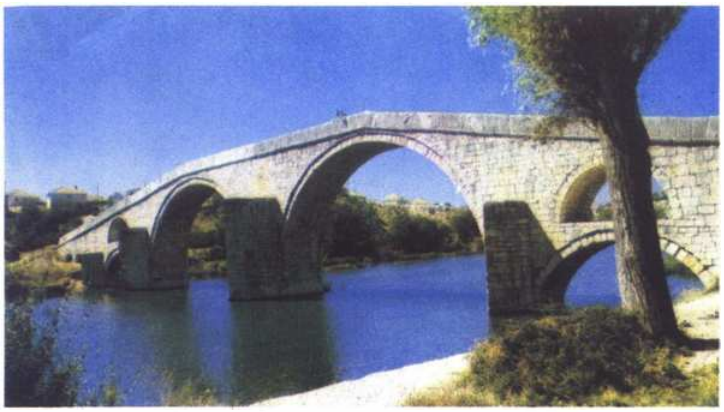

ARSLANAGIĆA MOST U TREBINJU

raspoređivano u timare i hasove i bilo je podložno plaćanju obaveza sa zemlje u naturi. Vlaško stočarsko stanovništvo, koje još nije bilo stalno nastanjeno i vezano za zemlju, plaćalo je odsjekom porez *filuriju* (dukat). Kako je bilo pokretno, ono je služilo za naseljavanje opustjelih područja te kao poluvojnički red za određene povremene ili stalne vojne službe. Ostavljena mu je unutrašnja samouprava. Sve do kraja XVII st., bilo je i kršćana spahija, osobito u Hercegovini, koji su bili oslonac turske vlasti.

Feudalci i raja

Društvo se dijelilo na dvije osnovne klase: vladajuću feudalnu i podređenu raju. Prva je bila neproizvodna i osnovni joj je zadatak bio da vojničkom djelatnošću štiti državu i sistem u cjelini. Drugoj je bio zadatak da radom stvara materijalna sredstva za izdržavanje vojničkog staleža i državnog aparata. Vojničkom staležu u najširem smislu riječi pripadali su svi oni koji su po bilo kojem osnovu uživali mirijske prihode sa zemlje, ili su obavljali koju državnu službu, bilo vojnu bilo u administraciji, sudstvu i prosvjeti. To je bila klasa feudalaca. Raja nisu bili samo oni koji su neposredno obavljali ratarsku djelatnost, a prije svega kršćani, nego i svi koji su proizvodili sredstva od opće koristi za državu, npr. zanatlije, trgovci i dr. Nešto kasnije će u kategoriju raje biti prevedeno i vlaško stanovništvo te ostali poluvojnički redovi, također vlaškog porijekla, npr. *vojnuci, derbendžije, martolosi* i dr. Poreske obaveze su im ostale gotovo iste, pa su tako i sredinom XIX st. postojala područja označena kao vlaške ili vojničke mukate sa plaćanjem poreza odsjekom. Vlasi, vojnuci, martolosi, derbendžije, sokolari i dr. uživali su određene povlastice u odnosu na rajinsko stanovništvo, a bili su u raznim službama, od one vojničke do čuvanja klanaca i izvođenja javnih radova za državu ili sultana.

Državno vlasništvo nad zemljom

Osmansko Carstvo je u osvojenim zemljama uspostavljalo svoj društveno-ekonomski poredak feudalnog tipa. Državno uređenje bilo je strogo centralističko, sa apsolutnom vlasti sultana. Sultan je bio i vrhovni vjerski poglavar i zaštitnik islama, pa je Carstvo imalo karakter teokratske države. Društveno-ekonomski poredak zasnivao se na sitnom feudalnom posjedu i općenito je poznat kao *timarsko-spahijski sistem*. *Timarnici* ili *spahije* su bili neka vrsta sitnog vojnog plemstva čiji je status bio uslovljen besprijekornom službom sultanu u vrijeme rata i mira. Sistem je bio izgrađen u skladu sa odnosom države prema osnovnom proizvodnom sredstvu — zemlji, a obilježavao ga je princip vlasništva države nad zemljom, tzv. *mirija*. U vezi s tim bio je izgrađen cjelokupni agrarni sistem. Prihode sa zemlje sultan je raspoređivao u *timare, zeamete* i *hasove*. Uživaocima ovih prihoda nije data svojina nad zemljom. U određenoj mjeri davana im je politička vlast nad proizvođačima i to zavisno od karaktera vojničkog posjeda. Timarnici i zaimi te uživaoci hasova ubirali su prihode u ime države sa mirijske zemlje, a obrađivači su bili zaštićeni pravom *tapije*, koju uživaoci feudalnih prihoda nisu mogli osporiti ako su obrađivači ispunjavali zakonom predviđene obaveze. Uživaoci mirijskih prihoda mogli su da izgube svoje pravo ako bi otkazali poslušnost sultanu, u prvom redu ako se ne bi odazvali na vojnu. Pravo uživanja prihoda sa mirije vojnici su mogli samo djelomično prenositi na svoje potomke, i to ako je postojao potomak sposoban za vojničku službu.

U Bosni je gotovo od samog početka iznos prihoda koji su uživali vojnici bio relativno malen. Npr. hasove su uživali samo upravnici pokrajina i sandžaka, a svi drugi službenici uživali su zeamete ili timare. To je posljedica ukupne materijalne moći ove pokrajine. Razlika između zeameta i timara počivala je na veličini prihoda, koji je sa zeameta bio daleko veći.

Ti principi primjenjivani su u Bosni do kraja XVI st. Od tada timarski posjed u toj zemlji dobiva nova obilježja i prilično se razlikuje od prakse u najvećem dijelu Osmanskog Carstva. Promijenio se također odnos bosanskih spahija i zaima prema zemlji, što je izazvalo vidne posljedice u društveno-ekonomskom razvoju Bosne. U početku osmanske vlasti u BiH bilo je relativno malo timarnika vojnika, pa su mnoga područja bila raspoređena u carski ili sandžak-begov has. S vremenom se smanjivao obim carskog i sandžak-begovog hasa, a broj vojnika se povećavao. U ranom periodu osmanske vlasti timarnici su se, bilo kao tvrđavske posade ili kao spahije, često premještali, zato što su neke tvrđave izgubile stratešku važnost pa su likvidirane.

Etnički sastav naroda u Bosni, osim migriranja u vrijeme ratova ili poslije većih epidemija, nije se značajnije mijenjao. Osmanlije su ostavljale zatečeno stanovništvo na njegovim ranijim prebivalištima. Ako su neka područja ipak ostala pusta nakon osvajanja, vlasti su nastojale da ih nasele povratkom odbjeglog stanovništva ili žiteljima iz drugih krajeva. I ovi doseljenici u Bosni su bili, uz rijetke izuzetke, slavenskog porijekla. U migracijama posebnu ulogu su imali Vlasi, odn. vlaške starješine, koje su za takve usluge dobivale određene privilegije. Napuštena mjesta bila su brzo naseljavana. Sastav stanovništva po vjerskoj pripadnosti bio je heterogen. Posve je sigurno da je bilo pripadnika Pravoslavne i Katoličke crkve te Crkve bosanske koja je već bila na izmaku.

DELEGACIJA AUSTRIJSKOG CARA FERDINANDA I KOD GAZI HUSREV-BEGA NA KOTORCU IZNAD SARAJEVA, 11. IX 1530, ilustracija iz putopisa B. Kuripešića

slamiza-
ija
tanovni-
tva

Uskoro u BiH mnogo stanovništva svih socijalnih i zatečenih vjerskih skupina prelazi na islam, pa je islamizirano stanovništvo postalo relativno najbrojnije. Gledište da su sitni feudalci prvi prešli u islam da bi sačuvali svoje posjede može se samo uslovno prihvatiti, jer je osvajač odmah uspostavljao odnose na zemlji koji su bili isključivo u skladu sa njegovim sistemom. Stoga, ako su predašnji sitni feudalci i prelazili u vojni stalež, sigurno je da nisu ostajali na svojim starim baštinama, nego su odlazili tamo gdje je bilo upražnjene mirijske zemlje i gdje su to vojne potrebe iziskivale. Starješine vlaških plemena su bile kooptirane u osmanski vojnički stalež, a time im je ostavljena i određena politička vlast nad njihovim plemenima i bratstvima. Isto je bilo i sa vojnucima. Ove starješine ili njihovi potomci su lakše prelazili u islam. Može se smatrati da je na prelaz u islam uticao osmanski agrarni sistem. Država je preuzimala vrhovnu vlast na zemlji, ali je tapijom obezbjeđivala obrađivaču određena prava na posjedu; timarnik, koji je dobivao na uživanje prihode sa zemlje, nije imao svojinu nad zemljom niti neograničene kompetencije prema potčinjenim. Sistem poreza, koji su u početku bili pod strogom državnom kontrolom, zakonito se raspoređivali i ubirali, sigurno je mnogo djelovao na proces islamizacije. Muslimani su uživali razne olakšice, a prije svega nisu plaćali *džizju*, šerijatom propisan porez na štićeništvo kršćana od strane islamske države. Bila su im manja i neka druga lična davanja, npr. *ispendža* odn. *resmi čift*. Čvrsta vlast i nepostojanje izgleda da se ona izmijeni vjerovatno je također uticalo na širenje religije novog gospodara. *Devširma* (danak u krvi) je također bio faktor islamizacije. Uzimana je od kršćana, a u Bosni i od muslimana. Slabost i nejedinstvenost crkvene organizacije na području najvećeg dijela Bosne olakšavala je prelaženje u islam. To se naročito odnosi na Vlahe, kojih je bilo mnogo u tim krajevima. Vjerovatno je postojala i propaganda od strane islamskog svećenstva i drugih, među kojima su se isticali pojedini derviški redovi. Međutim, prisilne islamizacije kao prakse nije bilo.

ruštvena
odijelje-
ost:
asna,
erska i
rema
snovnoj
jelatno-
i

Pored ustaljene klasne i vjerske podjele društva, podanici su se dijelili također prema osnovnoj djelatnosti: vojnici, čija je osnovna dužnost bila zaštita države i širenje granica islama; ulema, kojoj je bio zadatak da se brine o duhovnom životu i stvaralaštvu; zanatlije i trgovci, koji su proizvodili dobra od općeg značaja i snabdijevali stanovništvo; zemljoradnici, koji su bili najbrojniji i koji su proizvodili osnovna dobra za egzistenciju. Ti slojevi su bili prilično zatvoreni, jer je prelaz iz jednoga u drugi bio i zakonski sprečavan.

Relativno brzo zavođenje redovne vlasti i učvršćivanje sistema te prelaz u islam većeg broja stanovništva u Bosni dovodi do značajnih promjena u vjerskoj strukturi stanovništva. Nastale su promjene i u sastavu feudalne strukture. Na mjesto ranijih stranaca, koji su premještani iz Bosne, dolazili su domaći ljudi koji su primili islam i stekli zasluge da budu uvedeni u vojnički sloj. Tako su već prije sredine XVI st. timarnici i zaimi u BiH uglavnom bili domaći ljudi. Među njima je bio i manji broj kršćana koji su uživali feudalne prihode, a to su bili obično knezovi, vojvode i druge starješine vlaškog stanovništva te oni koji su obavljali značajniju službu u ejaletu. To je bila realna osnova da domaći ljudi utiču na ukupnu vlast u zemlji. Pošto je Bosna bila uporište za dalja osvajanja, timarnici i zaimi iz Bosne bili su redovno u vojnim pohodima. Mnogi od njih su ginuli, a prema važećoj praksi prihodi sa timara nisu u potpunosti prelazili na njihove pravne nasljednike. Tako su porodice vojnika osiromašavale i pretvarale se u raju.

U drugoj pol. XVI st. nastale su devijacije u timarskom sistemu, a najznačajnija je bila ta da je sitni feudalni posjed bio izložen uzurpaciji. Time je slabila vojna udarna moć osmanske države. Tu su devijaciju izazvali visoki dostojanstvenici na Porti, odn. predstavnici centralne vlasti. Oni su pokušavali prisvojiti feudalne prihode, ili ih dodjeljivati svojim slugama i službenicima. Takva je tendencija bila i u Bosni, gdje su domaći timarnici i zaimi nastojali da njihovi prihodi pređu u trajno uživanje u porodici. To se osobito pokazalo nakon velikih gubitaka bosanske spahijske vojske prilikom teškog poraza kod Siska 1593. u ratu protiv Austrije. Na molbu preživjelih, tadašnji bosanski namjesnik je prihode sa timara spahija izginulih kod Siska razdijelio članovima njihovih porodica, a istodobno zatražio je od sultana da se od tada timari u Bosni nasljeđuju u užoj i široj porodici ako ima muških nasljednika. Tako od 1594. timarski sistem u Bosni dobiva posebno obilježje — nasljedni porodični timar, tzv. *odžakluk*. To je bilo izvanredno važno za Bosnu i trajno je uticalo na društveno-ekonomske i političke odnose u njoj. Time se stvorila mogućnost da se razvije krvno plemstvo, iako ga osmanski sistem nije priznavao. Timarnici su stekli sigurnost, pa su timar počeli smatrati svojim vlasništvom, iako su formalno i dalje priznavali pravo tapije obrađivačima zemlje i vlast mirije na zemlji. Druga posljedica ove sultanove odluke bila je da se broj potencijalnih vojnika povećao, jer se sa svakom ostavinskom raspravom povećavao broj pravnih nasljednika, tako da je oko 3000 osnovnih timara i zeameta u XVIII i XIX st. uživalo približno 7000 osoba sa obavezom služenja u vojsci.

SARAJEVSKI KARAVAN-SARAJ *MORIĆA HAN* (XVI st.), gravura

Timari postaju nasljedni

Napredak u razvoju Osmanskog Carstva do kraja XVI st. odrazio se i u Bosni. Osjećala se stabilnost sistema i zakonitost. Zemlja se obrađivala, a davanja su bila ustaljena i strogo kontrolirana. Brzo su se počeli razvijati gradovi i gradska privreda. Sarajevo je npr. postalo jedan od najvećih gradova u evropskom dijelu Osmanskog Carstva, a razvili su se još Mostar, Banja Luka, Foča, Livno i dr. Karakteristično je da su gradove podizali uglavnom domaći ljudi. Obično su prvo građeni sakralni objekti, a potom uz njih dućani, zanatske radnje, bezistani i drugi privredni objekti te u njihovoj bližoj ili daljoj okolini stambene četvrti. Iako je bilo mnogo zanata i vrsta proizvoda, proizvodnja nije mogla da zadovolji potrebe stanovništva. Seosko stanovništvo — koje je bilo najbrojnije i jedna od bitnih trajnih osnova u bosanskohercegovačkom društvu — bilo je relativno mali potrošač zanatskih proizvoda. Ono je samo izrađivalo proizvode za svakodnevne potrebe, posebno odjeću, i to od vlastitih sirovina, vune, kože, konoplje, lana i dr. U gradovima je nabavljalo kolonijalnu robu te izrađevine od metala i fine tkanine. Trgovina između pokrajina Carstva bila je slaba. Izuzetak je bila trgovina stokom i stočnim proizvodima, kožom, vunom, maslom, sirom, koji su se izvozili. Promet dobara sa feudalnih posjeda je također uticao na slabiju mogućnost plasma-

Razvoj gradova i privrede

na proizvoda osnovnih proizvođača. Stoga su seljaci bili nezainteresirani za intenzivniju proizvodnju, neovisno od zaostalosti tehnologije.

Položaj kršćanskih crkava i raje

Karakteristika XVI st. u BiH jest da se osjećala veća djelatnost Pravoslavne crkve. Nakon što je obnovljena Pećka patrijaršija 1557. podižu se nove crkve i manastiri ili obnavljaju i proširuju ranije postojeći. Postojala je određena tolerantnost i saradnja između Pravoslavne crkve i predstavnika vlasti. Ta je crkva jedno vrijeme imala relativno snošljive odnose sa Portom, koja joj je bila dopustila da ubire crkvene dažbine i od katoličkog stanovništva. Vođstvo bosanskih franjevaca, jedinog katoličkog reda u ovim krajevima, usklađivalo je svoje držanje i odnos prema državi sa općom politikom Rimske kurije. U skladu s tom politikom, bosanski franjevci su se od početka XVII st. sve češće obraćali Austriji, tražili njezinu pomoć, pomagali njezine ratne akcije i popularizirali je među svojim vjernicima. S druge strane, najintenzivnija faza procesa prelaska u islam u Bosni okončana je do sredine XVI st. Devijacije u timarskom sistemu negativno utječu na stanje u zemlji, napose na položaj raje, odn. kršćana. Sve veće i brojnije zloupotrebe zakona i položaja, pojačani pritisak na proizvodno stanovništvo, koje je većinom bilo kršćansko, izazivali su nezadovoljstvo i otpore. Sve su češće bile pobune kršćanskog življa pod vođstvom svećenika i knezova. Kako je već tada bila jenjala ekspanzija Carstva, sistemu više nisu bili potrebni poluvojnički redovi pa ih vlasti prevode na stepen raje. To je uticalo na zbližavanje crkvenih prvaka i starješina bivših poluvojničkih redova. Tada dolazi do pritiska na crkvu, pa i do oduzimanja crkvenih dobara i njihovog pretvaranja u mirijski posjed. U takvim okolnostima su se sve više ispoljavale klasne suprotnosti između raje i feudalaca i doživljavale kao antagonistički odnosi kršćana i muslimana. Nezakonito ubiranje prihoda izazvalo je najprije pojedinačne otpore. Potom se javila i hajdučija, koja je postojala na području cijelog Carstva i negativno uticala ne samo na trgovinu nego i na opće stanje i poredak. Time je slabila unutrašnja sigurnost. Progoni hajduka doveli su i do represalija nad kršćanskim stanovništvom. Iako su se ponegdje u Bosni u otporu izrabljivanju udružili muslimani i kršćani, otpor sistemu karakterističan je uglavnom za kršćane.

Bosna je vrlo rano postala granično područje prema austrijskim i mletačkim posjedima u Hrvatskoj i Dalmaciji pa je bila izložena svim neprilikama karakterističnim za takva područja. Upadi s jedne i s druge strane bili su česti, a cilj su im uglavnom bile pljačke, ubojstva i odvođenja pojedinaca u ropstvo. Četovanja su stvarala veću nesigurnost, posebno na granicama, te su izazivala anarhiju u unutrašnjem životu Bosne. Posljedica toga bio je veći pritisak vlasti na stanovništvo, posebno u krajevima gdje je hajdučija bila češća. Kršćanska raja potkraj XVI st. postaje sve sklonija da sudjeluje u svakoj zamisli upravljenoj protiv osmanske vlasti. Ustanci, pripremani ili podizani u vezi s akcijama Austrije i Mletačke Republike, nisu dobili stvarnu pomoć a izazvali su samo još teži pritisak i zulum. Kroz hajdučke i uskočke borbe, međutim, izražavao se prvi samostalni aktivni otpor raje protiv turske vlasti. Turski porazi ili neuspjesi, koji su počeli porazom kod Siska 1593, izazivaju šire i intenzivnije hajdučke akcije, ali također pojačavaju nepovjerenje Osmanlija u kršćansku raju pa i u one društvene slojeve kršćana na koje su se ranije oslanjali: kršćanskim spahijama oduzimaju se spahiluci, ukidaju se knežinske samouprave i uklanjaju kršćani iz pomoćne vojne službe na kojoj su se ranije zasnivale neke njihove privilegije. U toku XVII st., uporedo sa opadanjem centralne vlasti, ovi se odnosi zaoštravaju i time što legalnu vlast sve više zamjenjuje samovolja i sila pojedinaca koja se uvijek ispoljavala na štetu raje. Seljaci postaju kmetovi te obrađuju zemlju za nove ili stare gospodare pod težim uslovima i većim teretima.

U Bosni je, zbog njezina graničnog položaja, uveden sistem odbrane granica Osmanskog Carstva. U tu je svrhu bilo potrebno organizirati sistem odbrambenih objekata i institucija. Prema iskustvu Austrije i Mletaka, na granicama Bosne se ustanovljava sistem *kapetanija*. U početku su to bile vojne institucije na samoj granici, a postepeno se to proširilo i na unutrašnjost te je tako sav bosanski teritorij bio pokriven kapetanijama, osim onih mjesta koja su imala poseban vid odbrane, npr. Sarajevo i još neka mjesta. Ustanova kapetanija i njihov broj bila je specifičnost Bosne u odnosu na druge pokrajine. Kapetanije i *kapetani* postaju značajni u društveno-političkom životu zemlje. Posade tvrđava su obrazovane od domaćeg življa i njihov broj je bio neuporedivo veći nego u početku osmanske vlasti. Ranije je u prosjeku u tvrđavama bilo do tridesetak *posadnika,* koji su uživali timare. Uspostavom kapetanija i graničnih utvrda broj im se povećao u nekim kapetanijama i do dvije hiljade. Kapetanije su se često prostirale na širem području, a ne samo u mjestu gdje se nalazio kapetan, kao što je Bihać i Krupa. Posadnici su bili plaćani u novcu iz državne blagajne, odn. iz sredstava koja su pripadala općoj državnoj blagajni. Ali kada je u Bosni uveden sistem odžakluka, on je vrijedio i za ove posade, a njihove plate smatrane su tzv. *gedik-timarom,* tj. timarom za određenu službu. Kapetani su postepeno preuzimali i prava političke vlasti, pa su se uz vojno zapovjedništvo brinuli i za provođenje vlasti. To im je omogućilo da utiču na opću situaciju u Bosni. Oni su shvatili, a tako je smatrala i Porta, da je odbrana granica Carstva pretežno u njihovim rukama. Također su snažno uticali na stvaranje određene ravnoteže u Bosni. Janjičari i neki drugi slojevi nastojali su da se nametnu i kao politički činilac ukupne vlasti. Međutim, kapetani su im to onemogućili čak u Sarajevu, gdje su imali dominantan uticaj. Kapetani su u početku bili zapovjednici pojedinih rodova tvrđavskih posada. S vremenom se oni regrutuju iz reda krupnih feudalaca (begova), i to obično po osnovu zeameta koje su uživali. U periodu opadanja moći osmanske države i raznih kriza oni su bili protuteža samovolji pokrajinskih namjesnika i bili su jedini sposobni da im se efikasno suprotstavljaju. Između ostalog oni su poput tzv. *ajana vilajeta* bili nezaobilazni kad je trebalo raspravljati, ili savjetovati se, ili odlučivati o pitanjima važnim za Bosnu ili za Carstvo u cjelini. Bili su redovno pozivani kod namjesnika na savjetovanje *(mušavera, mešveret)* u tzv. ajansko vijeće. To vijeće je posve sigurno uticalo na kreiranje politike, a namjesnici su morali voditi računa o njegovu stavu i mišljenju. Iz reda kapetana su redovno postavljani zapovjednici vojske mobilizirane iz Bosne za rat izvan Bosne, i to ne samo one iz tvrđavskih posada nego i one pozvane općom mobilizacijom. Naročito od sredine XVIII st. kapetani su najznačajniji i najuticajniji društveni sloj u Bosni. Oni su potisnuli zastupnike centralne i pokrajinske uprave — *muteselima, zabite* i dr. Pošto su to domaći ljudi, bilo ih je i u toku pobuna i ustanaka protiv centralne vlasti te su bili nosioci opće konfrontacije bosanskih feudalaca centralnoj vlasti, koja se snažno ispoljavala od početka XVIII st.

Kapetanije i kapetani

Uticaj *janjičara* bio je snažan u onim mjestima gdje su postojale janjičarske jedinice, a ponajviše u Sarajevu. Ali u ukupnim odnosima janjičari su se uglavnom redovno, uz ostale slojeve muslimana u Bosni, suprotstavljali centralnoj vlasti, naročito prilikom povećanja oporezivanja u korist namjesnika ili Porte. U dugogodišnjim neredima u Bosni sredinom XVIII st. pored seljaka i pripadnika drugih društvenih slojeva pretežno su učestvovali janjičari.

Kriza sistema i reformske mjere

Kriza u Carstvu počela je da se jače osjeća krajem XVI st. i nastavila se kroz cijelo XVII st. Nastala je zapravo nakon prestanka osmanskih osvajanja, kad su počeli da presušuju izvori prihoda Carstva. Slabljenje ofanzivne moći i kriza posljedice su već ispoljenih dubokih protivrječja u koje je zapao timarski sistem kao ekonomska osnova Carstva. Poremetila se ravnoteža u samoj vladajućoj klasi, a slabila je ukupna odbrambena moć Carstva. Veliki izdaci za ratne potrebe te potrebe birokratskog upravnog aparata i janjičara, pad vrijedno-

STARI GRAD OSTROŽAC KOD BIHAĆA

sti novca i uopće monetarni poremećaji, pokreti i bune unutar Carstva protiv osmanske vlasti, odstupanja od propisa oporezivanja i načina ubiranja poreza, pojačani pritisci na raju i dr., sve to još više je otežavalo položaj proizvodnog stanovništva i navodilo ga na sve češće pobune. Da bi se ublažila kriza, poduzimaju se određene reforme, prije svega financijskog sistema. Tako se gotovo kroz cijelo XVII st. s jedne strane nastojalo da se očuva autoritet vlasti te reorganizira i stabilizira financijski sistem, a s druge strane da se odbrane posjedi u Evropi i na Istoku. To sve prati zaostajanje za Evropom u ratnoj tehnici. Za Carstvo su bile osobito teške posljedice tzv. kandijskog rata (1645—69). Stanovništvo Bosne je također umnogome osjetilo taj rat. Čak je zaprijetila opasnost i teritoriju Bosne, koja je od tada bila stalno u neposrednoj opasnosti. Konačno tzv. veliki ratovi u Evropi krajem XVII st. završavaju se porazima Osmanskog Carstva, a Bosna je bila neposredno izložena napadima Austrije i Mletaka. Pored toga u njoj nastaju unutrašnja pomjeranja u strukturi stanovništva, jer se muslimani iz Budimskog ejaleta, odn. iz prekosavskih zemalja, povlače u Bosnu. To ponajviše dovodi do poremećaja u agrarnim odnosima.

Čiflučenje

Opća kriza u Carstvu posljedica je poremećaja agrarnih odnosa, što se ogleda u pojavi procesa *čiflučenja*. Taj proces znači potiskivanje vojničkog spahijskog sloja i stvaranje posjednika neboračkog sloja te također napad na proizvodno stanovništvo i njegovu sigurnost. Postepeno se uzurpira tapijsko pravo stvarnih obrađivača, ponajprije kršćanske raje. Na čiflučenje utiče cijeli niz uzroka, a prije svega opadanje prihoda vojničkog staleža, migracija novog stanovništva iz napuštenih zemalja te elementi raslojavanja esnafa. U pojačanoj eksploataciji sela traži se izvor za egzistenciju vladajućih slojeva na štetu stvarnih obrađivača. Raseljavanje stanovništva zbog rata u Ugarskoj i Dalmaciji dovodi do toga da se na opustjela zemljišta naseljuje novo stanovništvo koje se izravno uvodi u čifčijski odnos. Opustjela zemljišta što su ih nekada nastanjivali muslimani također se naseljavaju stanovništvom iz raznih krajeva, uglavnom kršćanskim, koje se odmah uvodi u čiflučki odnos. U tom procesu učestvovali su i predstavnici vojničkog staleža — spahije i zaimi. Istovremeno oni se nisu odricali privilegija koje im je pružao timarski sistem. Čiflučenje se vršilo na razne načine ali je u tome pretežno učestvovalo ono stanovništvo koje je raspolagalo sredstvima za otkup tapija. Čiflučki sistem je omogućavao da jedna osoba bude u dvojnom posjedničkom odnosu, tj. da bude i feudalac i *rajetin (čifčija)*, feudalac po osnovu uživanja prihoda sa timara (mirije) i rajetin po osnovu preuzimanja obaveza prema drugim feudalcima. Plaćanjem tapije ta se osoba nametala kao uživalac zemlje na račun ranijeg obrađivača. To je bila i težnja da se oslobodi vojničkih obaveza prema državi. Bosna je bila relativno slabo naseljena pa je postojala velika potreba za radnim stanovništvom. Stoga nije bilo tjeranja sa čifluka niti spahiluka i često su se pojedinci borili za stanovništvo nudeći mu bolje pogodnosti u odnosu na drugog gospodara. Ni sam timarski posjed nije bio pošteđen od čiflučenja i uzurpacije.

Turski vojni porazi i stanje u Bosni XVII st.

Poraz Osmanlija pod Bečom (1683) i slijedećih godina u Ugarskoj, zatim duboki prodori austrijske vojske u Srbiju i Bosnu (prodor Eugena Savojskog do Sarajeva 1697) praćeni narodnim ustancima, gubitak prostranih teritorija Dalmacije, Like, Slavonije i Ugarske — sve je to pokazalo slabost Osmanske Imperije. Kad su evropske države preuzele političku i vojnu inicijativu to se odrazilo i na unutrašnje političko stanje u Bosni. Dijelom pod uticajem svojih crkava, a dijelom zbog slabljenja i deformacije sistema, kršćansko stanovništvo, koje je do kraja XVI st. sve bilo u položaju raje, pokazivalo je sve veće simpatije prema kršćanskim državama pa i spremnost da s njima učestvuje u ratovima protiv osmanske vlasti. Mada je cjelokupno proizvodno stanovništvo, muslimansko i kršćansko, bilo u teškom materijalnom i društvenom položaju, ono se politički cijepalo na pristalice oprečnih tendencija. Kršćansko stanovništvo pokazivalo je naklonost prema kršćanskim državama, jer je vjerovalo da mu one mogu pomoći u oslobađanju od potlačenosti; muslimansko stanovništvo, također ponajviše zbog vjerskih razloga, osjećalo je odbojnost prema tim državama i pristajalo uz Osmansko Carstvo, odn. uz one snage koje su branile interese toga Carstva. Tako su se počeli povezivati pripadnici islamske vjere u Bosni,

bez obzira na klasnu pripadnost, te je stvorena protuteža izrabljivanom i podređenom kršćanskom stanovništvu i njegovoj borbi protiv osmanske vlasti. U Bosni se krajem XVI i tokom XVII st. narod izrazitije diferencira na osnovama religijske pripadnosti, iako kod svih postoji jedinstven osjećaj pripadnosti istoj zemlji. Tada već počinje da se kod svih slojeva, pogotovo kod feudalnih, osjeća i antagonizam prema centralnoj vlasti te konfrontacija interesa između bosanskih muslimana i Porte. To se počelo snažno ispoljavati od XVIII st. i uticalo je na jačanje kompaktnosti muslimanskog stanovništva u Bosni. Pobjeda nad austrijskom vojskom kod Banje Luke (1737) i uspjesi u tzv. dubičkom ratu (1738) pojačali su samosvijest muslimanskih feudalaca. I što je više slabila centralna vlast to je više jačao uticaj domaćih vodećih muslimanskih krugova u javnom životu. Na tom se uticaju postepeno izgrađivala i njihova stvarna vlast, koja nipošto nije dopuštala da se mijenjaju njihove privilegije. Evropske zemlje, međutim, nisu bazirale svoju politiku na interesima potčinjenog stanovništva, nego na vlastitim osvajačkim interesima u Bosni i Osmanskom Carstvu, pa su tom stanovništvu u osmanskoj državi mogle ponuditi samo novu feudalnu zavisnost. Kršćansko stanovništvo, koje je bilo nezadovoljno i bunilo se zbog diskriminacije, izrabljivanja i nezakonitih postupaka vlasti, obraćajući se evropskim silama nije imalo jasnu predstavu o društveno-ekonomskim odnosima i tim zemljama.

Vjerska polarizacija stanovništva

Stupanje Rusije kao velesile na svjetsku pozornicu i njen ofenzivni stav prema Osmanskom Carstvu, širenje granica na njegov račun te zaštita pravoslavlja, sve to dovodi do jače polarizacije bosanskog stanovništva na vjerskoj osnovi. Odnosi između Katoličke i Pravoslavne crkve nikada nisu bili stabilni. Međusobno povjerenje naroda u Bosni bilo je već ranije poremećeno, a to će u kasnijim vremenima izazvati značajne posljedice. To se naročito osjećalo na granicama prema Crnoj Gori, koja je u borbi za samostalnost uz pomoć evropskih zemalja koristila vjersku propagandu u djelovanju na granicama Bosne. Od početka XVIII st. gotovo neprestano su trajali nemiri na granicama prema Crnoj Gori. Krajišnici se također nisu pokoravali naredbama sultana. Ni austrijske pogranične vlasti i posade nisu se pridržavale zvaničnih ugovora, pa su tako učestali napadi s jedne i s druge strane, mada je tzv. dubički rat bio posljednji krupniji okršaj Osmanskog Carstva i Austrije. Međutim, politička situacija na granicama Bosne, od vremena prodora Austrije na teritorij Osmanskog Carstva u Srbiji i istočnoj Bosni u prvim decenijama XVIII st., postaje sve nestabilnija i napetija.

Političko i privredno stanje u XVIII st.

Za istoriju Bosne i njene narode XVIII st. je značajno po društveno-ekonomskim promjenama i po spoljnim okolnostima. Timarsko-spahijski sistem u Carstvu je oslabio, iako je u Bosni bio donekle zaštićen sistemom odžakluka pa se činilo da je stabilan. Ekonomske krize i stalna inflacija uzrokovali su nezadovoljstvo vojničkog staleža u Bosni, jer mu prihodi sa feudalnih imanja nisu bili dovoljni. Novi izvori prihoda nalaze se u opterećivanju proizvodnog stanovništva novim nametima. Namjesnici su tražili posebne prihode za izdržavanje svoje često vrlo brojne svite. Posebni prihodi su se tražili od svih slojeva stanovništva, pa tako i od raje na imanjima timarnika i zaima. Ovi su time bili nezadovoljni, jer je to bilo na uštrb njihovih prihoda, a raja je bila još više opterećena obavezama. Vanredni prihodi su se tražili i u vrijeme mira i u vrijeme rata. Svi prihodi sa hasa ubirali su se u novcu, što je teško opterećivalo obrađivače zemlje na hasu. Osim toga zakupac poreza je imao i političku vlast na *malikani* (zakupu poreza) onoliko koliko mu je to pripadalo po sistemu tzv. *serbest posjeda*, tj. posjeda sa ekonomskim i političkim imunitetom. Zakupci malikana mogli su da raznim zloupotrebama svoj položaj iskoriste za vlastito bogaćenje. Namjesnik je također posredno ubirao prihode koji su pripadali po osnovi *imadadi-hazarije* ili *seferije*, tj. opskrbe u doba mira i opreme u doba rata. Tako se ponovo javljaju ubirači prihoda koji su po volji mogli da ubiru i više nego što je zvanično i na osnovu *kadijskoj sidžila* bilo razrezano. To je izazivalo nezadovoljstvo i pobune muslimanskog stanovništva.

Uticaj janjičara kao organizacije i značajnog dijela vojnih operativnih snaga bio je sve jači od vremena kada se ovaj *odžak* (korpus) više nije popunjavao i obnavljao *devširmom* (uzimanjem *adžemi oglana*). Siromašno muslimansko stanovništvo u XVII st. ulazilo je u ovu organizaciju tražeći izvore egzistencije i zaštitu. Porta nije uspjela da to spriječi, pa se tako stvarala brojčano mnogo veća vojna organizacija kojoj je bilo potrebno više sredstava za izdržavanje. To čini nepotrebnim devširmu, ali isto tako janjičarski odžak neposlušnijim, nepouzdanijim i izvorom teških nereda u Carstvu. Janjičari tada nisu prezali od raznih nasilja pa i otimanja zemlje od spahija. Osim toga postali su značajan faktor čiflučenja. U novonastalim uslovima povećanog oporezivanja zanatlijsko i trgovačko stanovništvo pristupalo je janjičarskoj organizaciji tražeći izlaz i zaštitu od pritiska centralne vlasti. Tako je ovoj organizaciji pripadao pretežan dio stanovništva pojedinih gradova, a naročito onog u Sarajevu. Okupljanje janjičara u gradovima bilo je izravna opasnost za esnaf, koji se postepeno raslojavao. Stalno se povećavao broj jeftine najamne snage, pa su se pravila esnafa izigravala. Stoga su esnaflije počele da ulažu svoja sredstva u zemlju, odn. kupovinu tapija.

Sprega janjičara, esnafa i kapetana

Gradske zanatlije i trgovci su po tome što ih je janjičarski odžak zaštićivao od pretjeranih zahtjeva centralne vlasti postepeno poprimali obilježje posebnog društvenog sloja, a po tomu što su posjedovali materijalna dobra počeli su da preuzimaju i uticaj u društvu, pa i uticaj u političkom životu svojih mjesta. Lokalni organi vlasti nisu mogli zaobilaziti snagu janjičara ni esnafa, to više što su i sami učestvovali u procesu čiflučenja. Tako dolazi do zbližavanja i međusobnog uticaja ova dva sloja. Ponekad je volja janjičara i esnafa bila presudna za izbor lokalnih organa, pogotovo u Sarajevu. Postojala je određena saglasnost između janjičara i esnafa na jednoj strani te pripadnika timarske organizacije i posebno kapetana na drugoj. To potvrđuje da su janjičari postali više politička nego vojna organizacija. U toj situaciji kapetani su postali neka vrsta katalizatora društvene ravnoteže u Bosni, pa su bili u stanju da spriječe janjičare da se nametnu kao glavni društveno-politički faktor. Tome je pomogla i činjenica što janjičari nisu bili rasprostranjeni po cijeloj Bosni. Sprega janjičara i kapetana te drugih

KUR'AN MEHMED-PAŠE SOKOLOVIĆA, Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka

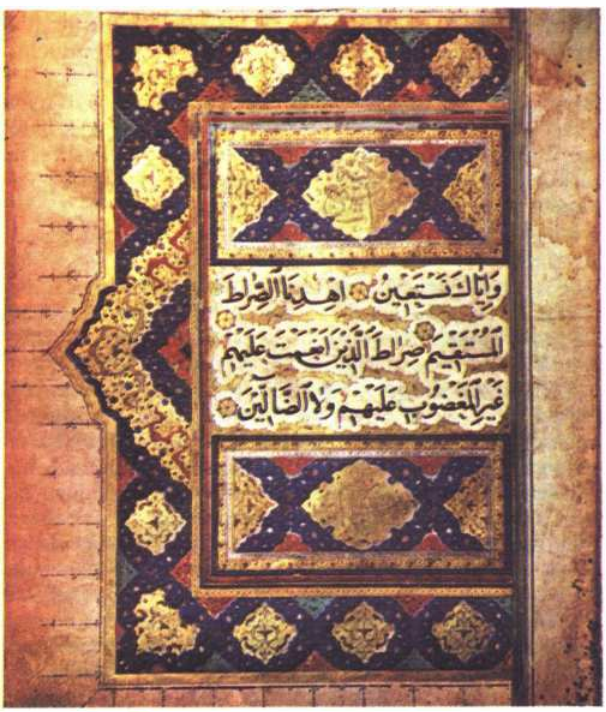

pripadnika timarske organizacije bila je izuzetno važna za odnos bosanske vladajuće grupacije prema Porti i sultanu. Prožimanje muslimanskog gradskog stanovništva sa ranijom vojničkom klasom stvorilo je u Bosni, naročito nakon ukidanja timara i kapetanija poslije *Tanzimata,* jedinstven društveni sloj koji je bio nova vladajuća klasa.

Agrarni odnosi

U Osmanskom Carstvu zemlja je bila državna — mirijska i mogla je imati dvojak karakter, tzv. *harački* i *ušrijski*. To je zavisilo od načina zauzimanja pojedinih zemalja i religijske pripadnosti stanovništva. Radi bržeg uspostavljanja vlasti, boljeg iskorištavanja zemlje te sigurnijeg obezbjeđenja sredstava za izdržavanje vojničke klase i državnog aparata, sultani su mogli da modificiraju te dvije kategorije zemlje. Na području BiH bio je primijenjen princip da je zemlja i haračka i ušrijska. U razvoju osmanskog sistema u Bosni država je u agraru pravila razlike utoliko ukoliko je dio stanovništva primio islam ili imao poseban društveni status. Pravo potpune svojine imala je država, odn. sultan koji je oličavao državu. Prihodi sa zemlje također su prema određenim pravilima i u propisanoj količini pripadali državi. Država je sa obrađivačima utvrđivala odnose *tapijom* — dokumentom o pravu uživanja ili posebnom zakonskom odredbom.

Porezi

Osnovna obaveza na zemlju bila je *desetina,* koja je mogla iznositi i više, najčešće osminu. Desetina je plaćana na sve zemljišne proizvode, posebno na žitarice, vinograde i pčelinje proizvode. Na neke proizvode sa zemlje i na voće obično se naknada za desetinu određivala paušalno u novcu. Na sitnu stoku plaćao se porez u novcu. Tegleća stoka služila je za obradu zemlje te nije podlijegala oporezivanju. Novčani porez plaćao se i na svinje. Pored desetine od zemljišnih proizvoda stanovništvo je plaćalo i poreze u novcu. *Džizja* ili *harač* plaćao se kao naknada za štićeništvo i osiguranje prava što ih je kršćanskom stanovništvu pružala islamska država. Lični porez bila je *ispendža,* koju su plaćali kršćani na ime sposobnosti za rad. Novčani porez što su ga plaćali muslimani zvao se porez na *čift (čifluk);* bio je uslovljen uživanjem porodičnog zemljišnog posjeda i zavisio je od veličine posjeda. U početku je ispendža iznosila 25 akči, a porez na čift 22 akče. Muslimani su mogli da plaćaju i smanjen iznos poreza na čift, ako posjed nije iznosio cijeli čift, a to je obično bio posjed koji se mogao obraditi sa jednim parom volova, površine 75—80 dunuma (1 dunum = 1000 m²) na najboljoj zemlji, 100 dunuma na srednje dobroj zemlji i 130—150 dunuma na najslabijoj zemlji. Ispendžu u punom iznosu plaćali su kršćani, oženjeni ili neoženjeni, bilo da su živjeli u porodici ili odvojeno; muslimani su porez na čift plaćali u punom iznosu ako su bili oženjeni i uživali cijeli čifluk, polovinu ako im je posjed iznosio polovinu čifluka, a umanjeni iznos i to 6 i 9 akči, tzv. *resmi benak* i *medžered,* plaćali su oženjeni s manjim posjedom od pola čifta i neoženjeni. Te poreze plaćali su samo punoljetni muškarci.

Tapijsko pravo

Prava proizvođača proizilazila su iz prava tapije, a nju je plaćalo svako domaćinstvo. Ona je obrađivaču obezbjeđivala pravo obrade i korištenja mirijskog zemljišta, zatim sigurnost na posjedu, pravo prenosa tapijskog prava na članove porodice, odn. pravo nasljeđivanja u porodici uz uslov plaćanja prenosne takse. Tapijsko pravo podjednako je vrijedilo i za muslimane i za kršćane. Tapijska pristojba pripadala je timarniku koji je dobivao na uživanje prihode sa određenog zemljisnog posjeda, a sporove u vezi sa tapijskim pravom rješavali su sudovi. Spahije su dobivale samo pravo uživanja naturalnih prihoda sa zemlje te nisu mogle po svojoj volji oduzimati tapije od jednih i davati ih drugima sve dotle dok je obrađivač ispunjavao svoje obaveze. Osnovna dužnost obrađivača je bila da uredno obrađuje zemlju i daje propisane dažbine, koje su ubirali timarnici ili zastupnici uživalaca hasova. Tapija se gubila samo ako se zemlja nije obrađivala tri godine. Po važećim propisima spahije nisu mogle po svojoj volji povećavati niti smanjivati naturalne iznose rente. To je pravo pripadalo državi i obično se utvrđivalo prilikom popisâ koji su se obavljali od vremena do vremena. Bez obzira na promjene nastale između dva popisa, status obrađivača i njegove obaveze se nisu mijenjale do novog popisa. To se odnosilo na sve dažbine, one koje su se plaćale u naturi ili paušalno i na tzv. lične poreze, na muslimane i kršćane. Raja je imala pravo da proširuje svoje posjede, ali tako proširen prostor podlijegao je istim uslovima kao i ranije zemljište. Obrađivači nisu imali pravo da mijenjaju proizvodni karakter zemljišta ako bi to bilo na štetu državnih prihoda.

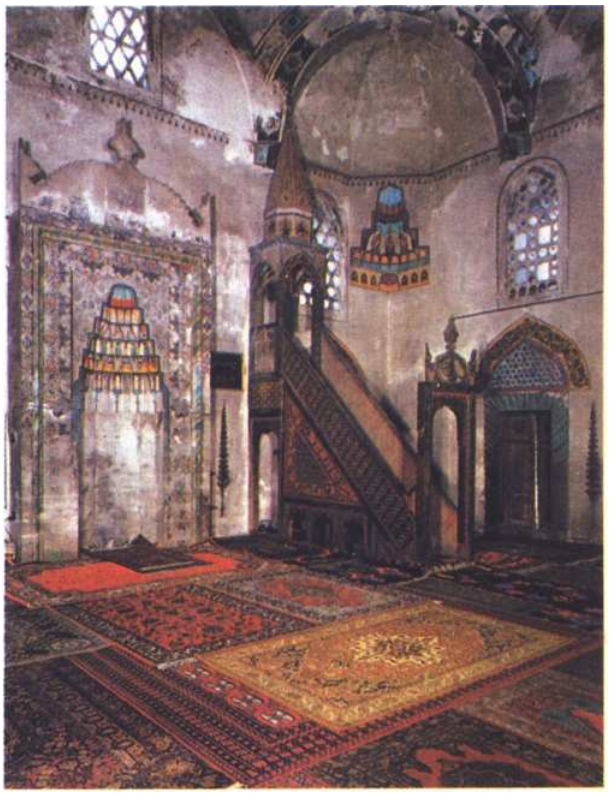

UNUTRAŠNJOST KARAĐOZ-BEGOVE DŽAMIJE U MOSTARU

Neke dijelove zemljišta u naselju ili bližoj okolini država je često davala u svojinu pojedincima obično iz reda vojnika. Taj posjed zvao se *čifluk,* a u pravilu ga je obrađivao sam njegov uživalac. I taj čifluk podlijegao je oporezivanju u korist spahije ili drugog uživaoca mirijskih prihoda i ni pod kakvim uslovima nije se mogao izdvajati iz cjeline timara ili drugog vojničkog lena. Njegov uživalac raspolagao je potpuno tim posjedom neovisno od spahije, tj. mogao ga je prodati, pokloniti i ustupiti drugome na obradu, ali sve to u okviru timara.

Svaki rajetin mogao je svoj posjed da obrađuje tuđom radnom snagom, ali pod uslovom da ispunjava obaveze prema timarniku. Nije mogao da proda ili ustupi tapiju bez znanja uživaoca zemlje. Obaveza raje je bila da obrađuje državnu zemlju i daje prihode određenim licima, pa se nastojalo da se obrađivači po svaku cijenu zadrže na posjedu. Zbog toga, kad bi tko napustio određeni posjed i timar, timarnik ga je mogao vratiti ako odbjegli u međuvremenu nije počeo da obrađuje zemlju na nekom drugom mjestu i na drugom timaru. Ako se počeo baviti drugim poslom izvan zemljoradnje, mogao je biti vraćen na zemlju. Država je mogla da daje zemlju na obradu i onim stanovnicima koji nisu bili u statusu raje, nego su se bavili drugom djelatnošću ili su zbog određenih razloga bili u povlaštenom položaju. Stanovnici su redovno tražili da poreze plaćaju paušalno, jer im je to bolje odgovaralo, a timarnici su tražili da se podvrgnu desetini, jer im je to donosilo više prihoda. U rijetkim je slučajevima država odobravala da se neka područja prevedu sa plaćanja odsjekom na plaćanje desetine. Uživaoci mirijskih prihoda mogli su da vrše razne zloupotrebe, bilo da traže od raje povećane prihode, da ih ne ubiru kad je to zakonom određeno, nego u vrijeme kada

je to njima odgovaralo, ili da prisiljavaju raju da radi na njihovim čiflucima bez naknade i u nevrijeme. To je izazivalo nezadovoljstvo u stanovništvu pa je već u XVI st. bilo otpora takvim postupcima, a često su se otkazivala plaćanja i onih dažbina koje su bile propisane. Seosko stanovništvo bilo je opterećivano i drugim obavezama, obično u novcu ili radnoj snazi. Sistem agrara bio je u odnosu na raniji sistem feudalizma unekoliko povoljniji za obrađivača sve dotle dok se nisu počele javljati deformacije i veće zloupotrebe. Vlasnici tapija i timarnici su nastojali da obrađivače pretvore u zavisne kmetove, odn. da ih liše prava tapije. To je omogućavao osnovni agrarni sistem samim tim što je onaj koji je raspolagao tapijom mogao sam da obrađuje svoj posjed ili da ga pod određenim uslovima daje nekome da ga obrađuje. Istodobno to je omogućavalo da se netko drugi nametne kao uživalac tapije a da to pravo oduzima stvarnom obrađivaču. Država pri tom nije intervenirala sve dotle dok su se sa posjeda obezbjeđivali mirijski prihodi za timarnike, zaime ili uživaoce hasova. Čiflučenje je bilo u suprotnosti sa agrarnim odnosima timarskog sistema i zapravo njegova negacija. Između uživalaca prihoda i obrađivača javilo se treće, neproizvodno lice koje je posjedovalo tapiju i izmirivalo obaveze prema miriji a svoje odnose sa obrađivačima uređivalo je obično u svoju korist, ne vodeći računa o interesima obrađivača. U BiH je bilo nekoliko vrsta odnosa u čiflucima. U nekim područjima su naturalne obaveze raje prema *čifluk-sahibijama* bile veće, ali su bile manje obaveze kulučenja. U drugim područjima su naturalne obaveze bile manje, ali je stanovništvo bilo prisiljavano da vrši više fizičkih usluga čifluk-sahibijama. Obaveze su bile od trećine do devetine. Čiflučenje je na izgled vršeno sasvim zakonito, jer su čifluk-sahibije prvo obezbjeđivale tapiju na zemlju koju su dobivale od timarnika, pa su se tek onda javno izjasnile kao gospodari zemlje, odn. čifluk-sahibije. Tapija je bila dokument kojim se dokazivalo pravo na uživanje, obradu i nepokretnost sa mirije uz redovno plaćanje obaveza po osnovi mirijskog prava. Početkom XIX st. u nekim krajevima Bosne su pojedinci ili grupe iz reda janjičara, ili drugi, samovoljno po selima uzurpirali prava obrađivača na zemlji i pretvarali ih u svoje čifčije. To se naročito događalo na području Zvorničkog sandžaka. Tako su često potiskivali i same spahije sa njihovih spahiluka (timara). Proces čiflučenja u Bosni bio je prilično spor i trajao je dugo, tako da se tek u prvim decenijama XIX st. završava. Zemlje su zahvatili oni koji su imali novac i vlast i u tome se nisu pravile razlike između muslimana i kršćana. Tako se u timarskom sistemu uspostavljaju drugi agrarni odnosi koji su bili u suprotnosti sa osnovama timarskog sistema. Ti dvojni agrarni odnosi prouzrokovali su dvojnu eksploataciju. S obzirom na način nastanka i utvrđivanja obaveza između čifčija i čifluk-sahibija, eksploatacija po osnovi čifčijskih odnosa sigurno je bila teža. Neki od raje, bilo kršćanske ili muslimanske, padali su u čifčijski odnos založivši svoj posjed, odn. tapiju, za novčane zajmove.

Dvojni agrarni odnosi — dvojna eksploatacija

Eksploatacija od strane mirije i čifluk-sahibija dovodi obrađivače zemlje, seosko stanovništvo svih vjera, u tešku materijalnu situaciju. Obrađivači nemaju nikakva interesa da proizvode više. Takav odnos prema proizvodnji umanjuje prihode timarnika, zaima i uživalaca hasova, odn. prihode države, što nepovoljno utiče na opće stanje u zemlji. Zbog toga se gubi i interes za timarskom organizacijom. Poremećaji u agrarnim odnosima su povezani sa propadanjem financijskog sistema. Stalni ratovi i veliki izdaci, veliki broj stajaće vojske (janjičara), mnogobrojni birokratski aparat te prestanak osvajanja, sve to dovelo je do propadanja financija. Dio državnih prihoda koji su pripadali carskom hasu i općoj blagajni više nisu zadovoljavali potrebe države. Stoga su se prodavali državni prihodi i prihodi hasova u zakupe, tzv. malikane, koji su obično bili doživotni. Država počinje da sve prihode uopće ubire po sistemu zakupa. Taj sistem je od samog početka obilježen nasiljem i zloupotrebom. U praksu se uveo i treći vid pritiska na narod, tj. porez valije u ratu i miru. Pošto su namjesnici raspolagali i vojnom silom, to su njihovi prihodi morali biti ubirani bez zastoja i izuzetka. Svoje prihode su davali pojedincima da ih ubiru za količinu koja je odgovarala namjesniku. Zakupci su međutim ubirali onoliko koliko je njima bilo potrebno. Nezadovoljstvo ovom praksom ispoljili su sami muslimani u oružanoj pobuni sredinom XVIII st. Begovi i age, u praksi oslobođeni svih zakonskih ograničenja i pravnih običaja, povećali su svojim kmetovima dažbine i tražili besplatan kuluk u raznim vidovima.

Prvi srpski ustanak (1804) izazvao je živo kretanje kod raje u BiH. Poslije velike pobjede srpskih ustanika u bici na Mišaru (1806), gdje su stradali mnogi bosanski begovi i age, porasla je samosvijest i buntovnost raje u čitavoj Bosni. U Bosanskoj krajini pripremao se ustanak, a u proljeće 1807. diglo se na oružje nekoliko srpskih sela u Podrinju. Prodor ustanika do Bijeljine i prema Brčkom (1809) uzbunio je stanovništvo na području čitave Semberije i Posavine. Pokreti i bune raje znatno su ukočili tursku akciju iz Bosne prema Srbiji. Bosanski su feudalci, u strahu od raje, nerado napuštali gradove i slabo se odazivali pozivu vezira da s vojskom krenu na Drinu. Turci su poduzeli oštre mjere za razoružanje raje, često praćene zulumima. Ustanak koji je izbio 25. IX 1809. u Krajini ubrzo je bio ugušen, a njegov glavni organizator Jovan Jančić uhvaćen i smaknut.

Lokalne pobune kao odjek prvoga srpskog ustanka

Vlasti nisu namjeravale da napuste sistem mirije koji je državi obezbjeđivao potrebne prihode od desetine. Sve je to trajalo do sredine XIX st. *Saferskom naredbom* 1859. u Bosni je zvanično priznat čiflučki sistem, ali kako je *Ramazanskim zakonikom* iz 1856. bilo zaštićeno pravo mirije, a desetina prevedena u kategoriju neposrednih državnih poreza, to je u suštini značilo i zakonsko priznavanje dvojnih agrarnih odnosa i dvostruke eksploatacije na osnovi zemljišnog posjeda. Pošto je u to vrijeme bio ukinut timarski sistem, država je desetinu davala u zakup kao i sve ostale poreze, što je otežavalo položaj stanovnika. Razlika je bila u tome što je tada bio ukinut taksit i vanredni porezi. Ali umjesto njih

Novi agrarni sistem i njegove posljedice na odnose u Bosni

DŽAMIJA IBRAHIM-EFENDIJE ROZNAMEDŽIJE IZ XVII st. U MOSTARU

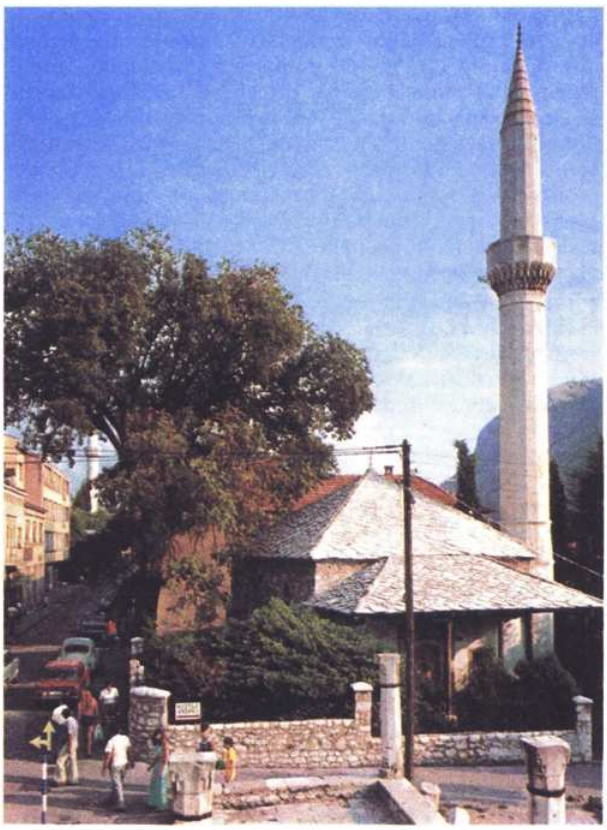

HADŽI--BEGOVA KULA U HUTOVU U HERCEGOVINI

zaveden je jedinstveni državni porez, tzv. *vergija,* koji se plaćao izravno državi, a razrezivao se na svako domaćinstvo. Tako su i vanredni porezi bili potpuno legalizirani. Novi agrarni sistem, sistem čifluka, koji je počeo da važi nakon 1859, zadržao se do kraja osmanske vlasti u Bosni, pa i poslije.

Uživaoci odžakluk-timara u Bosni, tj. feudalci, bili su klasa koja je davala političko vodstvo domaćim muslimanima, te najčešće formirala njihovo javno mnijenje prema Porti i predvodila ih u konfrontacijama sa Portom ili prema vani. Klasna i politička solidarnost između viših feudalaca, pa i janjičara, bila je okosnica svijesti o posebnosti interesa koja nije ostajala samo u krugu vojničkog staleža. Ta se svijest prenosila i u šire slojeve muslimanskog stanovništva, osobito od vremena kad je počela da se uvodi u praksu opća mobilizacija svih muslimana za ratove izvan Bosne ili u njoj. Time se kod muslimana pojačalo osjećanje društvene posebnosti u odnosu na kršćane, od kojih su ih dijelile vjerske, socijalne i političke razlike. Otada se i pojam raja postepeno vezivao samo za kršćane, prvo u nezvaničnim a potom i u zvaničnim dokumentima, mada je ovaj pojam označavao sve proizvodno nevojničko stanovništvo. Posljedica toga je bila da se u Bosni još više naglašavala podjela na muslimane i kršćane kao raju.

Bosanski muslimani prema kršćanima i Porti

Muslimani su smatrali Osmansko Carstvo svojim, jer je ono bilo nosilac i zaštitnik islamske vjere. Međutim ipak nije postojalo potpuno jedinstvo među njima. Postojale su stalno izražene klasne razlike među muslimanima, a sistemom čiflučenja one su još i pojačavane. To vrijedi i za gradsko zanatlijsko i trgovačko stanovništvo, samo što su gradovi obično uživali povlasticu oproštenja od raznih nameta, jer nisu raspolagali agrarom a bavili su se proizvodnjom koja je bila posebno važna za državu. Međutim, sva gradska naselja nisu uživala *muafijet* (oslobođenje od poreza i obaveza). Kada se raspao klasični osmanski sistem i nastali otvoreni sukobi bosanskih muslimana sa Portom dolazi do izražaja njihovo jedinstvo. U tim akcijama bilo je aktivno gradsko stanovništvo zajedno sa timarskom organizacijom i janjičarima. Gradsko stanovništvo sa predstavnicima vojničkog sloja bilo je osnovica za novu vladajuću klasu u vremenu razvijenog čiflučkog sistema. U prvim decenijama XIX st. te snage su bile nosioci interesa vladajuće klase i tendirale su ka stvaranju svijesti u kojoj su bila ne samo jaka osjećanja pripadnosti BiH nego i elementi etničke samosvojnosti. Jaz između domaćeg muslimanskog stanovništva te predstavnika centralne i pokrajinske vlasti naročito se produbio kada je Porta pokušala da reorganizira vojsku i zavede više reda u upravnim i sudskim organima vlasti, zahvaćenim teškom korupcijom na svim nivoima. Mada se prvi pokušaji vojne reorganizacije ne odnose na Bosnu, oni su kod vodećih slojeva bosanskih muslimana izazivali veliko nezadovoljstvo. Kako je srpski ustanak čije su vođe ispoljavale namjere da buntovni pokret prenesu u Bosnu te iz Smederevskog sandžaka protjeraju muslimanski živalj, vrlo brzo postao opasnost za interese vladajućih slojeva u Bosni, ovi su učestvovali u njegovu ugušivanju. Tako nastala netrpeljivost na granicama Bosne i Smederevskog sandžaka potrajala je dugo vremena. U tim borbama i kasnijim događajima u Bosni, naročito od vremena namjesnikovanja Ali-paše Derendelije te strahovlade Dželaludin-paše i Abdurahim-paše, kod vodećeg sloja počela je da se ispoljava težnja za većim uticajem u vladavini. Za to su već postojali društveno-ekonomski preduvjeti u samoj strukturi bosanskog muslimanskog stanovništva, a sada su se stekli i politički uslovi.

Pokušaji reformi u Carstvu i Bosni

Od kraja XVIII st., stupanjem na osmanski prijesto sultana Selima III, započinju reforme u Carstvu. Pošto janjičari više nisu bili vojska na koju se moglo osloniti, Selim III je pokušao da stvori nove vojne snage koje će ih nadomjestiti, a nije smatrao da u Bosni treba išta mijenjati. Ostale njegove mjere zapravo su se svodile na pokušaje da popravi teško i nesređeno stanje, posebno u upravi i sudstvu. Njegove akcije nisu imale vidljivih rezultata ni na jednom polju. Korupcija se nije mogla iskorijeniti, jer su njeni nosioci bili upravo oni koji su je trebali suzbijati. Neprestani ratovi sa Srbijom stvorili su tešku situaciju unutar Bosne i izazivali nezadovoljstvo svih slojeva. Opterećenje naroda prelazilo je sve njegove mogućnosti. Posebno se to odnosilo na kršćansko stanovništvo. Muslimani su gotovo redovno bili u vojsci i za to vrijeme nisu plaćali dažbine, ali veliki gubici u ljudstvu djelovali su na neraspoloženje prema sultanu. Posebno je bila teška situacija na granicama prema Crnoj Gori, gdje su se, pod uticajem Crne Gore i događaja u Srbiji, stalno dizala na ustanke kršćanska plemena. Osmanlije su poduzimale organizirane vojne akcije za ugušivanje nemira i ustanaka kršćana.

Mnogi koji nisu sudjelovali u ratu koristili su se ratnom situacijom da napadnu na čifluke i timare onih koji su bili u ratu. U ovakvim nezakonitim i nasilničkim akcijama sudjeluju uglavnom pripadnici visokih krugova upravnog aparata, kadije, krupna ulema, umirovljene paše i dr. U tom je periodu osobito bilo mnogo različitih zloupotreba. Namjesnici su svoje upravljanje iskorištavali za lično bogaćenje. Progonili su istaknute ličnosti pod izlikom da narušavaju opći red u zemlji. Pogubljenja su bila masovna, u čemu je prednjačio Dželaludin-paša, za čije je uprave pogubljeno nekoliko stotina muslimana, a mnogi su otjerani u progonstvo. Povjerenje između Porte i bosanskih feudalaca nije se više nikada uspostavilo; od tada pa sve do krvave akcije Latasa u Bosni je vladalo nesređeno stanje i trajali su nemiri.

Ni Mahmud II nije uspio riješiti ni jedan od osnovnih ekonomskih i političkih problema, ali on nije odustao od svoje osnovne nakane da ukine janjičarski korpus. Želio je da uvede regularnu vojsku kako bi mogao da spriječi separatističke ustanke i da se uspješnije odu-

SARAJEVSKA ČESMA IZ TURSKOG RAZDOBLJA

pre vanjskom neprijatelju. Nakon nereda i krvoprolića janjičara u Carigradu, mogao je privoliti glavne slojeve društva protiv janjičara. Kad je razračunao sa janjičarima u Carigradu, akciju je prenio i u provincije.

Janjičari u Bosni pokušali su organizirati oružanu akciju protiv sultanove odluke. Kad taj pokušaj nije uspio, oni su ukinuti i u Bosni 1827, a sultanov namjesnik Abdurahim-paša surovo je kaznio njihovu nakanu da se oružjem suprotstave sultanu. Ovaj namjesnik je nemilosrdno razračunavao i sa janjičarima i sa onima koji to nisu bili. Stoga su se mnogi sklonili pred njegovim terorom izvan Bosne. Ali, kao ni za vrijeme strahovlade Dželaludin-paše, u Bosni nije vladao mir niti su prestala nasilja.

Ugovor o miru u Jedrenu 1829. obavezao je Osmansko Carstvo da provede u djelo osmu tačku Bukureškog ugovora 1812, po kojoj je Srbiji trebala da se dade autonomija i da joj se povrati šest njenih otcijepljenih teritorija. To je pitanje postalo poznato kao pitanje nahija, od kojih su dvije administrativno bile u sastavu Bosanskog

POŽAR U BANJOJ LUCI, gravura nepoznatog majstora iz XVIII st. Most u prvom planu danas ne postoji.

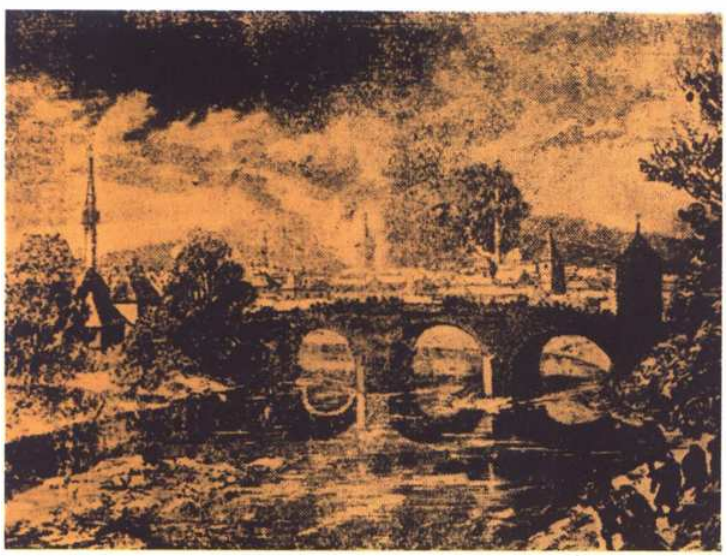

ejaleta. Spremnost Porte da taj ugovor provede u djelo je izazvala uznemirenost kako kod bosanskih feudalaca tako i kod drugih slojeva muslimanskog stanovništva, u prvom redu kod onih u Sarajevu. Cijelo pitanje se rješavalo bez učešća bosanskih muslimana, koji su se osjećali pogođeni i formiranjem regularne vojske sa neograničenim rokom službe, jer je ta reforma Mahmuda II donekle ugrožavala njihove dotadašnje društvene pozicije. Nisu željeli da odlaze na služenje izvan Bosne ni da u Bosnu dolazi vojska iz drugih krajeva. Konačno i postupci carskih namjesnika, koji najčešće nisu birali žrtve svoje korupcije i pljačke, mnogo su doprinosili stvaranju jedinstvenog mišljenja kod svih slojeva muslimanskog stanovništva, bogatih i siromašnih, da su za sve nevolje krive pokrajinska i centralna vlast.

Pitanje srpskih nahija i politika Porte stvorili su napetu situaciju u Bosni. Nakon što je 1828/29. iz Bosne protjeran namjesnik Abdurahim-paša Porta je nastojala da udobrovoljavanjem i nagrađivanjem pojedinih istaknutih bosanskih prvaka osujeti eventualni ustanak. Za bosanskog namjesnika postavljen je Namik-paša. On je brzo uočio da se s bosanskim muslimanima mora nagađati, pa im nije nametnuo obavezu da prihvate nizamsko odijelo niti je popisivao regularnu vojsku. Bosanski muslimani nisu priznavali da se u sastavu Bosne nalaze nahije otete od Srbije, a Porta nije bila u stanju da nađe najpovoljnije rješenje toga pitanja. Položaj Porte je otežavala Rusija, koja je insistirala da se što prije provedu odredbe Jedrenskog ugovora. U takvoj situaciji u Bosni počinju pripreme za oružanu borbu protiv sultana. Organizaciju ustanka započeli su posavski prvaci predvođeni Mahmud-pašom Fidajićem, Mahmud-begom Tuzlićem i Husein-kapetanom Gradaščevićem. Njima su se na samom početku pridružili sarajevski prvaci koje su vodili Mujaga Zlatar i Emin-beg Dženetić. Odlučili su da sazovu sabor bosanskih prvaka u Tuzli kako bi se zajednički dogovorili o akcijama. Dogovorili su se i sa skadarskim pašom, koji je također bio odlučio da se ustankom suprotstavi Porti. Na sastanku u Tuzli bili su i predstavnici Mustafa-paše Bušatlije. Opći zaključak toga sastanka je bio da ne prihvataju ni sultanove reforme u vojsci niti ferman o srpskim nahijama. Bilo je postavljeno i pitanje muslimana u Smederevskom sandžaku, sa zahtjevom da se oni ne progone iz Srbije. Odluka je bila da se to saopći sultanu preko namjesnika i, ako sultan to ne prihvati, da se podigne ustanak. Zaključeno je također da se sazove opći sabor u Travniku i privoli namjesnik Namik-paša da postupi po njihovim zahtjevima i u njihovo ime.

Ustanak protiv sultana pod vođstvom Husein-kapetana Gradaščevića

Na objavljenom proglasu je bilo šest potpisa: Mahmud-paša Fidajić, Mahmud-beg Tuzlić, Husein-kapetan Gradaščević, Mujaga Zlatar, Emin-beg Dženetić i Memiš-aga Srebrenica. Sastanku u Travniku (29. III 1831) prisustvovali su, lično ili preko predstavnika, svi kapetani iz BiH te prvaci iz Sarajeva. Namik-paša je znao da bosanski muslimani neće prihvatiti ferman o srpskim nahijama pa je o tome pisao i Porti i beogradskom paši. Porti je predočio da se u Bosni spremaju veliki neredi, da se okuplja vojska na ustanak. Budući da Porta nije popuštala, bosanski prvaci su odlučili da krenu u oružanu borbu. Proglašena je opća mobilizacija i određene vojskovođe vojsci. Namik-paša je tajnim putem, preko Beograda, javio Porti da mora činiti ono što mu se kaže i upozorio da bosanski ustanici žele autonomiju po ugledu na Srbiju te da su jedinstveni bez obzira kojem sloju pripadali. Posebno je istaknuo Gradaščevića, u čije držanje su se svi ugledali i od njega tražili savjete. Namik-paša je iskoristio raspoloženje pred Kurban-bajram i pobjegao preko Duvna u Hercegovinu kod Ali-paše Rizvanbegovića, o kome je očito znao da nije saglasan sa ustanicima. To je označilo konačan raskid između nekih hercegovačkih prvaka i bosanskih ustanika. Bosanski prvaci iz Travnika su odmah umjesto njega za seraskera odredili Husein-kapetana Gradaščevića.

Vjerovatno u dogovoru sa Bušatlijom bosanska vojska je krenula na Kosovo u Prištinu, gdje je stigla bez otpora.

Mustafa-paša Bušatlija je doživio poraz i morao se povlačiti prema Skadru. Bosanci su prvo osvojili Peć, jer im je odatle prijetila opasnost okruživanja. U Prištini nisu naišli na otpor. Glavna bitka se vodila kod mjesta Štimja nedaleko od Prištine. Ustanici su potpuno porazili sultanovu vojsku i zaplijenili gotovo sav ratni materijal velikog vezira Mehmeda Rešid-paše. Sam vezir je pobjegao prema Skoplju te pokušao da diplomatskim putem paralizira ustanike dok ne likvidira Bušatliju. Pozvao je da iznesu svoje zahtjeve, što su oni učinili preko deputacije. Tražili su da se u Bosni ne mijenja poredak, da se sporne nahije ne ustupe Srbiji, da se zabrani nova odjeća, da se muslimansko pitanje u Srbiji isključi iz pitanja nahija te da se povrate i zaštite njihova dobra; da se oprosti njihovim saveznicima Bušatliji i Karafejziću; da se obezbijedi mir, spokojstvo i zaštita naroda u Bosni (sirotinja i raja) od valija. U tim uslovima sadržani su i uzroci ustanka. Kako je u međuvremenu Škodra-paša poražen, bosanske vođe su poslale druge zahtjeve iz kojih su izostavljeni oni o Škodra-paši i Karafejziću, ali je iznesen zahtjev da se u Bosni za namjesnika postavi domaći čovjek. Nekoliko autentičnih dokumenata što su ih pobunjeni Bosanci uputili Porti i sultanu pokazuju da se radi o zahtjevima za specifičnom autonomijom. Bosanski muslimani tražili su političku vlast i unutarnju samoupravu, a razlog tome bio je položaj Bosne prema susjednim zemljama, koje su uglavnom sve imale ofenzivni stav prema Carstvu i od ranije pokazivale neraspoloženje prema svim muslimanima tretirajući ih kao Turke.

Vojna pobjeda i zahtjevi ustanika

KULA ZMAJA OD BOSNE HUSEIN-KAPETANA GRADAŠČEVIĆA U GRADAČCU

U samom početku ustanka bila je prisutna ideja da se vodi borba za spas države. Ali nakon poraza sultanove vojske na Kosovu i najvjerovatnije nakon poraza Bušatlije, ustanici su shvatili da je preče povesti brigu o vlastitoj zemlji, pa ih više nije vodila velika ideja o spasu države. Vođe bosanskih ustanika su osjetile da su u stanju da sada ostvare svoju samostalnu vlast u Bosni. Povjerovale su obećanjima velikog vezira i seraskera, a time se situacija okrenula protiv njih.

Ideja o samostalnoj vlasti u Bosni

O razlozima i povodima ustanka u Bosni govore dva autentična dokumenta: jedan od samog Gradaščevića, a drugi je bio predstavka naroda. Oni prikazuju situaciju nastalu kroz dugi period prije ustanka. Gradaščević opisuje Ejalet (Bosnu) kao planinski i krševit kraj sa malo obradive zemlje, čije je stanovništvo uvijek živjelo u bijedi i siromaštvu. Pljačkali su ga i opterećivali na ime raznih potreba, a prihode su silom ubirali. Narod je bio prisiljen da svim sredstvima traži izlaz iz takvog stanja. Tako je bio poslan *mahzar* da se u Bosni postavi pravedan namjesnik. Svi su u Ejaletu bili složni te su njega, Gradaščevića, molili i prisiljavali da se prihvati te dužnosti, jer — kako dalje o sebi kaže — on je rodom i porijeklom iz Bosne, koja mu je domovina, u kojoj živi, ima mnogo rodbine i bližnjih, a sa većinom stanovnika ima prijateljske odnose, uvijek se pridržavao reda i zakona te bio na glasu kao pravedan čovjek.

Predstavka naroda još jasnije prikazuje uzroke ustanka i razloge zahtjeva da namjesnik u Bosni bude iz Bosne. U njoj se kaže da se namjesnici koji dolaze u Bosnu združuju sa raznim nevaljalcima pa u Ejaletu postavljaju nedostojne muteselime i ajane, uvode novotarije, čine nasilja te dovode stanovništvo u bezizlazno stanje. Neke od stanovnika silom i mučenjem pljačkaju, neke bez razloga sumnjiče pa njihove dirlike ili druge carske plaće ukidaju. Sirotinju i raju beskrajno opterećuju na ime inspekcija ili pod drugim izlikama. Zato su se — kaže se u predstavci — sakupili i zaključili da se za valiju postavi neko iz Ejaleta, tko poznaje državne poslove i želi dobro sirotinji i raji. Zaključili su da je za to sposoban kapetan Gradačca Husein-beg i stoga mole da se njemu podari visoki rang vezira te dade na upravu Bosanski ejalet. Ovim molbama nije bilo udovoljeno. Naprotiv, organizirana je jaka ofenziva protiv ustanika. Bosanska vojska je bila u nepovoljnom položaju, jer se sada rat vodio na tlu Bosne i uz okruženje sa svih strana. Pokušaj bosanskih muslimana da pod suverenitetom sultana oni vladaju u Bosni završio je porazom bosanske vojske.

Likvidacija ustanka i posljedice

Likvidacija ustanka još uvijek nije obezbijedila uslove za provođenje reforme sultana Mahmuda II. U Bosni su se pronosile vijesti o skorom povratku Gradaščevića i ponovnom ustanku. Osjećalo se nezadovoljstvo u narodu. Čak je Ali-paša Rizvanbegović predložio sultanu da svim bosanskim prvacima dozvoli povratak u Bosnu, kako bi se narod umirio. Ti prvaci su se ubrzo vratili, a Hamdi-paša je morao napustiti Bosnu. Iako je ustanak bio ugušen, u Bosni se nije gotovo ništa promijenilo. Zadržane su sve vojne i društvene strukture, a regularna vojska nije obrazovana. Neredi su se ponovo pojavili, najprije u Krajini.

Nakon ustanka izdvojena je Hercegovina iz vlasti bosanskih namjesnika, a za njezina samostalnog upravnika postavljen je Ali-paša Rizvanbegović. U upravnom pogledu ona je ostala sandžak, a u vojničkom je i dalje smatrana sastavnim dijelom Bosne.

Nezadovoljstvo u Bosni izazvano pljačkom i nasiljem Vedžihi-paše dovelo je do lokalnih nemira i buna potlačenog srpskog stanovništva. Tim nemirima bili su ograničeni ciljevi, kao npr. Pop-Jovičinoj buni u Posavini. Zahtjevi stanovništva bili su uglavnom protiv poreza i čifluk-sahibije. Međutim, Pop-Jovičina pobuna značajna je po tome što je bila prva među mnogim takvim pojavama u Bosni u XIX st. Na indirektan način je ukazala na osnovna žarišta krize u društvu i izvore nezadovoljstva raje.

Vladajuća klasa je nakon neuspjela ustanka bila u nedoumici i politički se pocijepala. Jedan dio pristao je uz namjesnike i započeo beskrupuloznu borbu za vlast, a drugi je prešao u opoziciju centralnoj vlasti. Situacija nije bila bolja ni u Hercegovini, gdje je Ali-paša Rizvanbegović uveo apsolutnu vlast i teško oporezivao stanovništvo. Sultan Mahmud II je nastojao da uvede neke evropske institucije u osmanski sistem. S vremenom se uviđalo da su potrebne dublje reforme društvenih odnosa. Prema zapisima nekih savremenika drastično je opao broj sitnih trgovaca u Bosni, zbog ratnih kontribucija te pljačke pokrajinskih i lokalnih organa vlasti. Raslojavao se esnaf i zanatlije postepeno pretvarale u trgovce, a gradska privreda je rapidno slabila. Osnova privređivanja bila je ekstenzivna poljoprivreda.

Reformni ferman iz 1839.

God. 1839. donesen je reformni ferman poznat kao *Hatišerif od Gülhane*. Po tom aktu svi podanici Porte, bez razlike na vjeru, klasu ili rasu, označavaju se jednim imenom — podanici *(tabaa)*. Društvo se formalno više ne dijeli na vojnike i raju. Klasne razlike time nisu bile doki-

nute, ali su dobile druga obilježja. Zatim je propisan novi sistem oporezivanja prema imovnoj mogućnosti svakog podanika bez obzira na vjersku i klasnu pripadnost. Uveden je jedinstven porez. Ali kako Osmanlije nisu željele da Carstvu oduzmu njegovu teokratsku bitnost, to su zadržani porezi kao što su džizja i desetina. Tu je ostao znatan prostor za društvenu nejednakost podanika na temelju njihove vjere. Hatišefir od Gülhane zavodi redovnu vojnu službu. Pojedine pokrajine mobiliziraju vojnike srazmjerno broju stanovnika, a rok vojne službe se ograničava. Reformni ferman je propisivao obrazovanje upravnih vijeća, od nahije do vilajeta, u koja je trebalo da se biraju i muslimani i kršćani. Inokosnog organa uprave postavljala je Porta ili od nje ovlašteni organ pokrajine. Vijeća su se postepeno obrazovala, a njihova je karakteristika bila u tome što su im članovi, i po zamisli reformatora i po propisima Tanzimata, morali ispunjavati određeni poreski cenzus, pa su ta tijela imala klasni karakter. I prije Tanzimata bilo je nastojanja da se zavede više reda u način ubiranja poreza, ali Porti to nikako nije uspijevalo. Tanzimat nije vodio računa o tomu da se na cijelom području Carstva već razvio sasvim novi agrarni sistem i nova vrsta dažbina — čiflučki odnosi. Najveći mu je nedostatak bio što se prema čiflučkom sistemu odnosio kao da taj ne postoji. U suštini težina opterećenja je upravo proizilazila iz toga sistema. Čiflučenje je značilo izvlašćivanje obrađivača zemlje, koji gotovo da nisu imali nikakva kontakta sa spahijama. Tako su čifluk-sahibije bile međusloj u agrarnim odnosima čija prava su bila iznad prava obrađivača. One su sa obrađivačima zemlje samostalno utvrđivale način obrade i obaveza i pri tomu su diktirale uslove. Obaveze na čifluku bile su čak daleko veće nego na timarskom posjedu. Na prvom mjestu to je bila *angarija*, tj. obaveza čifčije da obrađuje čifluk-sahibijinu zemlju ili da mu radi druge poslove u kući. Čifluk-sahibije su odvajale dijelove zemlje za sebe kao tzv. begluk koji je po pravilu trebalo da obrađuju u svojoj režiji, međutim one su za to koristile čifčije. Porta je zbog jasno izraženog i dubokog nezadovoljstva bila prisiljena da 1843. naredi bosanskom valiji da pod svojim nadzorom zavede red u čiflučke odnose u Bosni putem sporazuma čifluk-sahibija i čifčija. To je bilo prvi put da je Porta zvanično intervenirala u čiflučkim odnosima i da ih je kao takve uopće tretirala. God. 1848—49. ona je za Tahir-paše ponovo intervenirala da se srede čiflučki odnosi u Bosni. Tada je timarski sistem bio ukinut u cijelom Carstvu osim u Bosni. Porta je odlučila da uvede jedinstven sistem feudalnog (naturalnog) opterećivanja za sve podanike u Carstvu, odn. da se sva zemlja podvede pod sistem desetine. Rješenje je bilo iznuđeno pod pritiskom čifluk-sahibija. Sistem vladajućeg feudalizma u BiH nije tom modifikacijom pretrpio nikakve bitne promjene. On je i dalje ostao glavna smetnja opštem društvenom razvitku, koja je u Evropi u tom istorijskom času revolucionarnom plimom bila definitivno uklonjena. Rješenje doneseno za Tahir-paše poslužilo je kao osnova za Zakon o čiflucima u Bosni iz 1859, poznat kao Saferska naredba. God. 1856. izdat je poseban zemljišni zakon koji je stavio van snage sve dotadašnje zemljišne zakone. Od tada su ova dva zakona regulirala sve agrarne odnose u Bosni do kraja osmanske vlasti, a i nakon austrougarske okupacije. Seljaštvo je zbog sistema i načina ubiranja poreza izvan čiflučkog sistema bilo sve više nezadovoljno, pa je desetina bila vrlo često predmet pritužbi. Među zakupcima državnih poreza gotovo redovno je bilo i kršćanskih trgovaca, koji su investirali u trgovinu i bogatili se prinosima od zakupa. Porez su zakupljivali i bogatiji muslimani, koji su svoj kapital investirali u nekretnine, ponajprije u zemlju, i tako postajali krupni posjednici.

Društvene prilike u Bosni pol. XIX st.

Reforme su ipak stvorile povoljnije uslove za privredni razvitak. Od sredine XIX st. trgovački promet je sigurniji te se poslovanje domaćih trgovaca proširilo. U trgovini su učestvovali sve više i kršćani, osobito Srbi. Postepeno se formirala građanska klasa, koja je počela da se osjeća u društvu te da i politički utiče na selo. Ekonomski i brojno jako srpsko građanstvo u Mostaru, Sarajevu, Banjoj Luci, Gradiški i drugim gradovima bilo je, unatoč reformama, ograničeno u poslovanju, agrarnim odnosima otrgnuto od glavne mase proizvođača i kupaca. Stoga je počelo da se, najprije oprezno i s rezervom, a potom sve otvorenije zanima za pitanje kmetova te da kmetskom nezadovoljstvu daje određeniju političku orijentaciju. Buržoazija, koja se u to doba u Bosni počela razvijati, nije mogla da utiče na brži razvoj robno-novčanih odnosa, jer nije imala dovoljno materijalnih sredstava, teško je prevazilazila tradiciju svoga društvenog statusa potčinjenosti, a pritisak evropske manufakture i industrije uticao je na nju tako da se nije razvijala na osnovi proizvodnje i uspostavljala neposrednije međusobne veze. Propisi o carinama i porezima u Carstvu su bili za nju veoma nepovoljni. Muslimanski i kršćanski poslovni krugovi nisu uspjeli da nađu zajednički interes i da se konstituiraju u jezgro jedinstvene buržoazije. Tek u drugoj pol. XIX st. nazire se u BiH početni razvoj industrijske proizvodnje, ali je evropska industrija uvozom svoje robe i kapitala ometala sve te pokušaje industrijalizacije.

Sistem i praksa vojnih poslova te pitanja poreza izazivali su najviše nezadovoljstva i kod muslimana i kod kršćana. Zbog toga je Tanzimat u Bosni proveden samo djelomično i samo formalno. Spahije i begovi zadržali su sva svoja ranija prava iz osnove timarskog sistema sve do 1851—52. Nakon Tanzimata nije uvedena regularna vojska, nije prihvaćeno novačenje, a sam akt Tanzimata nije osigurao u vojsci ravnopravnost za sve konfesije, pa je vojna obaveza i dalje ostala samo na bosanskim muslimanima.

Misija Omer-paše Latasa

Tahir-paša je trebao utvrditi sve obaveze prema državi i način njihova ubiranja. Tome su se odupirali feudalci u Krajini, te je nastao oružani sukob između Krajišnika i Tahir-paše, u kojem je Tahir-paša bio poražen. Porta je odlučila da oružjem temeljito skrši otpore u Bosni. Za tu akciju bio je određen maršal Omer-paša Latas, koji je već obavljao takve misije u Libanu, Vlaškoj, Rumeliji i dr. Dobivši široka ovlaštenja, on je opremio približno 20 000 vojnika regularne vojske i bašibozuka tada najmodernijim naoružanjem kojim je Porta raspolagala. Došavši u Bosnu odmah je objavio zbog čega je došao i kako će obaviti svoj zadatak. Po svemu sudeći imao je, pored fermana, i tajne instrukcije. Bosanski feudalci formalno su prihvatili naredbu sultana, ali su kovali planove kako osujetiti njegove namjere. Neki od bosanskih prvaka su se u konacima Fadil-paše Šerifovića u Sarajevu dogovorili da odbiju carski ferman i zahtjeve Latasa te da podignu oružani ustanak. Latas je otišao u Krajinu da zastraši tamošnje stanovništvo. Pošto su se pojavili ustanci u Krajini, Posavini i Hercegovini, on je protiv njih poveo vojne operacije, pa je razvio pravi rat u cijeloj Bosni. U ustancima su učestvovali muslimani, a ostali su se nadali da će im Latasova akcija donijeti olakšice. Neki su se, kao Ivan Franjo Jukić, stavili u Latasovu službu. Kršćani su ponajviše željeli da im se osigura što više vjerske slobode, ali su se tužili i na svoj materijalni položaj i pritisak aga te su se nadali da će ih Latas osloboditi također raznih nameta. Borbe su se vodile na svim stranama, a bilo je dvadesetak manjih i većih bitaka. Latas je pozatvarao mnogo prvaka i drugog stanovništva, a one najistaknutije izvrgavao je najvećim poniženjima. Borbe je završio uspješno i zaveo prividan red, ali nije uspio da zavede regularnu vojsku. Uspostavio je novu upravu i organe vlasti. U bitkama sa Latasovom vojskom poginulo je više od 2500 bosanskih muslimana. Na jednom konačištu kod Banje Luke organizirao je ubistvo Ali-paše Rizvanbegovića i njegovu smrt proglasio nesretnim slučajem. U vojnim operacijama muslimani su plaćali težak danak i u krvi i u imovini, a kršćani također podnosili teške ratne kontribucije. Nakon vojnih akcija Latas je kaznio muslimansko stanovništvo velikim novčanim kaznama. Oko 150 zatvorenika otpremljeno je u Carigrad da im se tamo sudi. Glavnim krivcima proglašeni su ubijeni Ali-paša Rizvanbegović i stari Mahmud-paša Tuzlić. Kad je Latas smatrao da je likvidirao otpor muslimana, okrenuo se protiv kršćana. Utamničio je i fratra

I. F. Jukića, najistaknutiju ličnost među pristalicama ilirizma u Bosni, te optužio za saradnju sa austrijskim konzulom Atanackovićem protiv Porte. U isto doba odlučio je da pokupi oružje od kršćana. U Mostaru je tada pred konakom mutesarifa Hercegovine 700—800 katolika protestovalo protiv novih poreza i tražilo olakšanje svoga položaja. Iako je to bila mirna demonstracija, vlast je svim silama nastojala da pronađe kolovođe te akcije. Na udar je došao biskup Barišić, a utvrđeno je da su katolici pozivali također pravoslavne da se pridruže demonstraciji. Neposredna posljedica kupljenja oružja od kršćana i uvođenja novog sistema poreza bio je ustanak predvođen Lukom Vukalovićem. Austrija je počela zahtijevati od Porte da povuče Latasa iz Bosne. Vukalovićev ustanak je ugušen, a Latas je povučen, mada nije obavio zadatke koje mu je Porta odredila. Podaci što ih je Latas dao o Bosni važni su za istoriju ove zemlje. On je predlagao da se kršćanima iz Bosne dozvoli gradnja crkava po selima. Zatim je ukazivao Porti na žarišta nezadovoljstva kršćana pa je govorio o tome kako u Bosni kršćani nemaju svoje zemlje nego rade kao sluge kod muslimana. Muslimansko stanovništvo je razvrstao u tri kategorije, od kojih jedna ima i vlast i bogatstvo, druga ima samo bogatstvo i podržava prvu, a treća nema ni vlast ni bogatstvo ali pristaje uz prve dvije očekujući da će uz njih nešto postići. Nakon Latasove misije lakše se dobivala dozvola za gradnju novih crkava i opravku starih, pa se brzo uvećavao njihov broj.

Evropske sile i istočno pitanje

Pošto su pritužbe raje bile česte, na Porti se počelo razmišljati o tomu da se pitanje čiflučkih odnosa, odn. položaja raje, riješi tako da se uvede zakupnički odnos. Latas se pravdao da je odlučio pokupiti oružje od raje zbog predostrožnosti da se raja ne bi digla na ustanak i pokušala da ostvari samostalnu državu. Tada se sve više zaoštravalo socijalno pitanje, koje je objektivno moglo pokrenuti kršćane na ustanak. Pritisak evropskih sila, posebno Austrije i Rusije postajao je sve jači. Osnovni zahtjev ovih sila bio je zaštita kršćana u Osmanskom Carstvu. Ukupna diplomatska aktivnost koja se počela odvijati u Bosni razlikovala se u odnosu na rješavanje istočnog pitanja, ali je bila jedinstvena u oslanjanju isključivo na kršćansko stanovništvo, mada stanje u Bosni nije bilo povoljno ni za muslimane. Porta je nastojala da smanji taj pritisak i da u duhu Hatišerifa donosi razne zakone. Ukinula je porez na kršćanstvo, tj. džizju, ali je uvela porez kao naknadu za nesluženje u vojsci, koji su opet plaćali kršćani. Nastojala je da oformi trgovačke sudove kako bi zadovoljila evropske sile u pogledu zaštite njihovih interesa, ali nije obrazovala građanske sudove. Odlučila je da izda novi reformni ferman kako bi zadovoljila zahtjeve za reformom, te je neposredno pred Pariski kongres 1856. objavila tzv. *Hatihumajun*. Velike sile su prihvatile taj ferman kao znak da je Porta spremna da provede dublje reforme, ali su insistirale da im se obezbijedi pravo uvida u njihovo provođenje, s tim da se ni pojedinačno ni skupno nemaju pravo miješati u unutrašnje prilike u Carstvu. To je ipak širom otvorilo vrata njihovu uplitanju u unutrašnje poslove Carstva pod raznim izlikama. Ovaj reformni akt potvrdio je uglavnom postavke Gülhanskog hatišerifa i proširio ga nekim odredbama koje se odnose na kršćane, kao što je priznavanje prava svjedočenja na sudu, pristup kršćanima u sve državne službe, obaveza kršćana da služe vojsku. Ali Porta nije bila u stanju da sve to provede te je neminovno dolazilo do intervencije evropskih sila u vezi sa kršćanima.

Stanje je i dalje ostalo nepromijenjeno, pa se narod žalio Porti. Desetina je i dalje zadržana kao šerijatska institucija, samo što se sada uglavnom ubirala u novcu; kako je davana u zakup, taj je državni porez teško pogađao obrađivače zemlje. Sada je država preuzela ulogu bivših spahija i ubirala prihode sa mirije. Pošto se stanje u agrarnim odnosima nije popravljalo, donesen je 1859. Zakon o čiflucima u Bosni, kojim se utvrđuje da obrađivač formalno-pravno dobiva status zakupnika zemlje te da svoj odnos sa čifluk-sahibijom mora regulirati na osnovi ugovora sklopljenog pred zvaničnim vlastima.

Snimio V. Zuber

POČITELJ

Sređivanje agrarnih odnosa koje je 1848. preduzeo Tahir-paša oštetilo je kmetove. Kmetska davanja *(hak)* ustanovljena su za cijelu Bosnu na jednu trećinu žetvenog prinosa, sa obavezama feudalaca u pogledu inventara i kmetskih kuća, s tim da se ukine kuluk. (U Hercegovini, gdje su davanja bila manja od trećine, kuluk je ostao.) Feudalci, međutim, nisu odustali od prava na kuluk, a obaveze u pogledu inventara i kuća lako su se mogle izigrati. Konačno je Saferskom naredbom (1859) kuluk bio ukinut za kmetove koji su davali trećinu, ali je ostao za one koji su davali manje od trećine. Time je ozakonjeno stanje što su ga feudalci nezakonitim putem stvorili, a položaj kmeta nije se ni u čemu bitno promijenio. Seljačko stanovništvo dovedeno je u stanje iz kojeg se izlaz vidio samo u buni i ustanku. Od tridesetih godina nadalje (Pop-Jovičina buna u derventskom i gradačačkom kraju 1834) pobune i ustanci, poglavito srpskih seljaka, zbog agrarnih tereta i zloupotreba postaju šire i masovnije. Plemena istočne Hercegovine pod vođstvom Luke Vukalovića, oslanjajući se na Crnu Goru, prisiljavaju turske vlasti bunama (1852—53, 1857—58. i 1861—62) da pristanu na neka olakšanja agrarnih tereta i samoupravu plemena. U mnogim srezovima Bosne, osobito u Posavini, javljaju se 1857. masovni pokreti seljaka protiv zloupotreba. Seljaci se u tužbama žale na nove poreze, a kad tužbe nisu pomogle, oni su u 6 posavskih srezova odbili da agama i begovima dadu trećinu i protjerali su njihove ljude. Pokret se proširio na neke srezove u Krajini te srednjoj Bosni. Krajem 1857. bilo je i krvavih sukoba koji su se 1858. razvili u ustanke u Krajini i Posavini. Ustanak u Krajini zahvatio je čitavo područje između Sane i Une te se proširio preko donje Sane na susjedne srezove. Tu su djelovale i hajdučke harambaše Pecija Popović i Petar Garača, trudeći se da među ustanike unesu više reda i povezanosti. Ustanak je poslije poraza kod Doljana (4. VII) i Ivanjske (15. VII) bio ubrzo ugušen, a ustanička sela, osobito uz austrijsku granicu, popaljena i opljačkana. U Posavini je zbog pokušaja nasilnog ubiranja trećine također došlo do ustanka u selima između Brčkog i Gradačca (pod vođstvom prote Stevana Avramovića) te Gradačca i Modriča (pod vođstvom popa Petka Jagovića). Ustanak je počeo 9. avgusta i trajao sve do sredine oktobra 1858, kad je bio slomljen a bašibozuci su izvršili pokolj naroda. Tada je mnoštvo naroda prebjeglo u Austriju.

Bune kršćana u BiH sredinom XIX st.

Ti ustanci su još više zaoštrili odnose između feudalaca i turskih vlasti na jednoj strani te kmetova na drugoj.

NEVESINJSKA BUNA 1875, crtež iz zbirke gravura J. Berana

Brutalno ugušivanje buna samo je privremeno obustavljalo pokrete kmetova, a bezobzirni postupci turskih vlasti protiv ustanika i naroda koji im je davao podršku povećavali su ogorčenje te širili revolucionarno raspoloženje. Struktura učesnika u ovom ciklusu ustanaka, njihovi zahtjevi i opšta orijentacija pokazuju da se sve do kraja osmanske vlasti u BiH nije uspjela oformiti i organizirati jedinstvena društveno-politička snaga koja bi usmjeravala akcije naroda svih vjera i nacija za oslobođenje. U BiH je šezdesetih godina XIX st., prema nesigurnim procjenama, od ukupno više nego 1 278 000 st. bilo pravoslavnih 593 000, muslimana 419 000 (njihov je broj u odnosu na ranije stanje opao), a katolika približno 258 000. Seljaštvo je bilo velika većina. Selo i grad su bili odvojeni. Tanak sloj buržoazije, koji je tek nastajao u gradovima, zatvarao se u uske okvire svojih interesa i bio nejedinstven, jer se uočljivo razlagao na vjerske, odn. nacionalne grupe. Jedan dio te buržoazije je pokazivao interesnu povezanost sa stranim kršćanskim zemljama, a malobrojna muslimanska buržoazija svoje veze sa seoskim stanovništvom uspostavljala je u prvom redu kao učesnik u njihovoj eksploataciji. Mnogobrojna sirotinja u gradovima, nastala zbog nerazvijene industrijske i već uveliko propale esnafske proizvodje, nije se objedinila u jedinstvenu snagu koja bi mogla ostvariti saradnju sa seoskom sirotinjom u borbi za oslobođenje. Najveći dio gradske sirotinje služio je kao najamna radna snaga ili se bavio raznim sitnim poslovima. U tom kompleksu nepovoljnih uslova za izrastanje jedinstvenog oslobodilačkog pokreta u BiH bila su također istupanja vodećih krugova pod vjerskim devizama te sve snažniji spoljni mahom suprotni uticaji sa više strana koje su imale pretenzije na ovu zemlju.

Socijalni i nacionalno-politički razlozi ustanka 1875.

Početkom posljednje četvrtine XIX st. u BiH je izbio oružani ustanak koji je dobio šire razmjere i ubrzao kraj viševjekovne osmanske vladavine u toj zemlji. Primarni su razlozi bili socijalni, ali na ustanak je poticalo — obrazlažući to borbom za očuvanje vjere — također sitno domaće kršćansko svećenstvo, koje je za razliku od krupnog svećenstva bilo povezano sa narodom. Osim svećenstva i bogati seljaci kršćani, koji su uživali ugled u narodu, poticali su na ustanak. Međutim, nije bilo organiziranog društvenog sloja koji bi vodio čitav pokret, pa se u njemu pojavilo više političkih struja. Osnova ustanka bila je široka u srpskom seljačkom stanovništvu. Neposredan povod za ustanak bio je razrez i ubiranje desetine za nerodnu 1874. godinu. Akcije manjih grupa i četa otpora, kojima vlasti nisu pridavale poseban značaj, osim što su nastojale da smire ta previranja i da obuzdaju zakupce poreza, prerasle su u oružani ustanak većih dimenzija. Taj je ustanak, zbog snažnih odjeka na međunarodnom planu imao direktan uticaj na rješavanje istočnog pitanja, ali ne u korist onih koji su krvarili u ustanku. Od protesta protiv eksploatacije s vremenom će se zahtjevi proširiti na čiflučke odnose, odn. diobu zemlje sa agama. Vlasti su svu krivicu za ustanak željele da svale na strane uticaje te ponašanje domaćih aga i begova. Tek od sredine ustanka izašli su na vidjelo pravi i objektivni razlozi — čiflučki odnosi i poreski sistem, sa određenom tendencijom da se državni porez, desetina, donekle potisne u drugi plan. Ustanak se prilično uspješno razvijao u lokalnim okvirima, ističući socijalne zahtjeve. Ulaskom Srbije i Crne Gore u rat protiv Osmanskog Carstva ti socijalni problemi potisnuti su u drugi plan, a na površinu su izašli politički elementi prožeti nacionalnim idejama i sa jakim vjerskim akcentima. To je umnogome opredijelilo glavni pravac, dalji tok i ishod ustanka. Na razvoj događaja znatno je uticala činjenica da je za BiH poseban interes pokazala Austro-Ugarska, a da se dvije najzainteresiranije države za istočno pitanje, Rusija i Austro-Ugarska, nisu slagale o načinu rješavanja toga pitanja, posebno nakon ulaska u rat Srbije i Crne Gore. Ustanak je počeo u junu 1875. u Hercegovini pobunom srpskih i hrvatskih seljaka, a potom je zahvatio Krajinu, dijelove istočne Bosne i proširio se na Sandžak. Najveći dio muslimanskog stanovništva ostao je pasivan. Nije bilo opće mobilizacije muslimana, osim vojnih obveznika. Ustanak je silom ugušen 1878; stradalo je približno 150 000 ljudi. Kasnijom političkom igrom i međunarodnim nagodbama na Berlinskom kongresu 1878. BiH je promijenila gospodara. Novi gospodar je donio sasvim izgrađenu politiku eksploatacije, snažan policijski sistem i odlučnost da se suprotstavi nacionalnom oslobođenju domaćeg stanovništva. Dvije susjedne slavenske države (Srbija i Crna Gora) nisu bile sposobne pružiti odlučnu pomoć narodu BiH da se oslobodi strane vlasti, jer im se interesi na tom području nisu podudarali. Čini se da je njihovo neslaganje olakšalo položaj Austro-Ugarske.

Slom ustanka i posljedice

Austrougarska okupacija BiH počela je 29. VII 1878. a završena je konačno 20. oktobra. Okupaciona vojska je naišla na žilav otpor muslimanskog stanovništva, uz mjestimičnu podršku Srba i pojedinih Hrvata (npr. u Sarajevu). Iz redova širokih slojeva muslimanskog stanovništva izdigli su se vođe i organizatori otpora protiv okupatorske vojske. Tek poslije teških borbi, koje su trajale više od dva i po mjeseca, otpor je slomljen i okupacija dovršena.

LIT.: *S. Bašagić*, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900; *Ć. Truhelka*, Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive, GZM, 1911; *isti*, Gazi Husrevbeg, njegov život i njegovo doba, ibid., 1912; *M. Prelog*, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, I—II, Sarajevo 1912; *M. Pavlović*, Pokret u Bosni i Albaniji protiv reforama Muhameda II, Beograd 1913; *Ć. Truhelka*, Bošnjaci i prvi srpski ustanak, GZM, 1917; *V. Ćorović*, Luka Vukalović, Beograd 1923; *isti*, Bosna i Hercegovina, Beograd 1925; *V. Čubrilović*, Bosanski ustanak 1875—1878, Beograd 1930; *isti*, Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini, Jugoslovenski istoriski časopis, 1935, 1—4; *V. Skarić*, Sarajevo u doba okupacije, Sarajevo 1937; *V. Ćorović*, Historija Bosne, I, Beograd 1940; *B. Đurdev*, O vojnucima, GZM, 1947, nova serija, sv. II; *V. Popović*, Agrarno pitanje u BiH i tur-

STARA SARAJEVSKA ULICA

ski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839—1861), Beograd 1949; *B. Đurdev*, Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma, Godišnjak Istoriskog društva BiH, 1949; *V. Skarić*, Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka, ibid.; *B. Đurdev*, O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda, ibid., 1950; *V. Bogićević*, Kako je u Bosni ukinuta rabota i uvedena trećina 1848, Istorisko-pravni zbornik, Sarajevo 1950; *N. Filipović*, Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose), Godišnjak Istoriskog društva BiH, 1952; Istorija naroda Jugoslavije, I i II, Beograd 1953. i 1960; *B. Đurdev*, Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda, Sarajevo 1959; *H. Šabanović*, Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela, Sarajevo 1959; *M. Ekmečić*, Ustanak u Bosni 1875—1878, Sarajevo 1960; *H. Kreševljaković*, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1961; *H. Hadžibegić*, Glavarina u Osmanskoj državi, Sarajevo 1966; *M. Vasić*, Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom, Sarajevo 1967; *A. Handžić*, O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku, Prilozi za orijentalnu filologiju, 1970; *N. Filipović*, Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini, Godišnjak ANUBiH, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, 1974; *A. Handžić*, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo 1975; *A. Sućeska*, Ajani, Sarajevo 1975; *N. Filipović*, Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima, Godišnjak ANUBiH, knj. XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, 1976; *G. Šljivo*, Omer-paša Latas, Sarajevo 1978; *H. Kreševljaković*, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1980.

A. Aić.

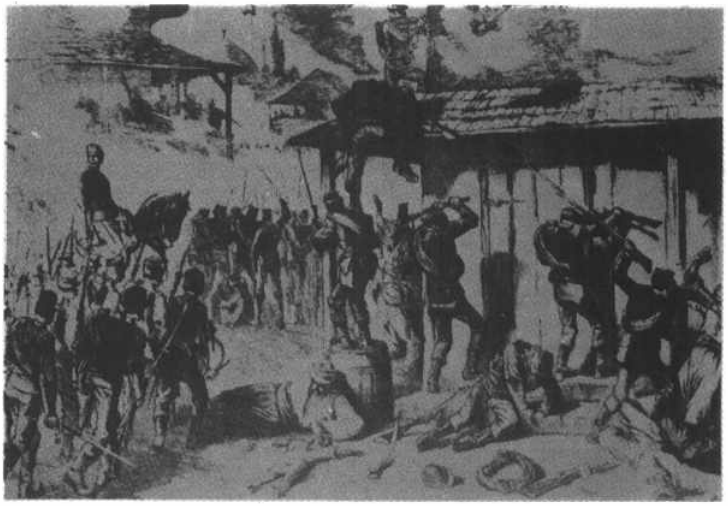

ULIČNE BORBE U SARAJEVU 1878., crtež iz tog doba

Austrougarska uprava 1878—1918. Okupacijom 1878. BiH je faktički ušla u sastav Austro-Ugarske Monarhije, iako je zaposjednuta teritorija sve do aneksije 1908. ostala pravno pod sultanovim suverenitetom. Usljed osobenosti međunarodnih okolnosti u kojima je izvršena okupacija, unutrašnjih prilika i odnosa u okupiranoj zemlji i veoma složene ustavne strukture Austro-Ugarske Monarhije, BiH je u njenom okviru sve vrijeme imala poseban državnopravni položaj. Osnovni međunarodnopravni akti koji su određivali taj položaj bili su čl. 25. Berlinskog ugovora i Novopazarska konvencija. Čl. 25. Berlinskog ugovora je uopšteno odredio austrougarski okupacioni mandat kao pravo zaposjedanja i upravljanja pokrajinama Bosnom i Hercegovinom. Nakon dužih pregovora zaključena je 21. IV 1879. Novopazarska konvencija kojom je Austro-Ugarskoj dozvoljeno da zbog sigurnosti drži tri garnizona u Sandžaku, ali uz izjavu u uvodu Konvencije da činjenica okupacije ne vrijeđa suverena prava sultana nad BiH. Poslije toga parlamenti Austrije i Ugarske su 22. II 1880. paralelno usvojili *Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom*. Taj zakon je odredio da nadzor nad privremenom upravom u BiH pripada zajedničkoj vladi, ali da se pravci i načela te uprave (posebno izgradnja željeznica i drugih javnih građevina, donošenje propisa o carinama, indirektnim porezima i novcu) ne mogu utvrđivati bez saglasnosti vlada oba dijela Monarhije. Zakonom je posebno određeno da se bez jednoglasne saglasnosti parlamenata Austrije i Ugarske ne može promijeniti odnos u kojem se BiH nalazi prema Monarhiji.

Poseban državnopravni položaj BiH pod austro-ugarskom okupacijom

Ova tri akta odredila su državnopravni okvir BiH u kojem Austro-Ugarska nastoji da u okupiranoj zemlji učvrsti svoj položaj kao osnov za dalju imperijalističku ekspanziju na Balkanu. Austro-Ugarska je smatrala da će konsolidiranjem svoje vlasti u BiH učvrstiti svoj položaj na jadranskoj obali, držati pod kontrolom male slavenske države na Balkanu, a svom kapitalu osigurati u pogledu prirodnih bogatstava i opštih privrednih potencijala izuzetno značajno područje. Zato se Austro-Ugarska, da bi učvrstila svoj položaj u BiH, koristila svim raspoloživim sredstvima: diplomatijom, vojskom i žandarmerijom, birokratskim aparatom, vjerskim, školskim i drugim kulturnim institucijama. Složenost problema sa kojima se Austro-Ugarska suočila u BiH od prvih dana svoje vlasti i opšti razvoj političkih prilika na slavenskom Jugu onemogućili su, uprkos svim naporima, njenu trajnu konsolidaciju u okupiranoj zemlji. Mada je u toku četiri decenije svoje vladavine igrala ulogu moćnog arbitra u bosanskohercegovačkom javnom životu, Austro-Ugarska nije uspjela trajno ostvariti nijedan od ciljeva svoje politike u BiH.

Ciljevi austro-ugarske politike u BiH

Austro-Ugarska je od prvih dana svoje vladavine željela stvoriti utisak da njena uprava predstavlja korjenitu promjenu u odnosu na osmansku političku i privrednu praksu. Međutim, usljed državnopravnih i političkih okolnosti okupacije te administrativno-tehničkih razloga, prekid sa osmanskom upravnom i finansijskom praksom, a posebno sa zatečenim pravnim poretkom nije se mogao izvesti naglo. Odmah su ukinuti samo oni osmanski zakoni koji se protive opštim pravnim načelima o građanskoj jednakosti. Za sve ostale propise vlasti su stanovništvu preporučile da se vlada po svojim starim zakonima koji će se postepeno mijenjati kad se prouče stvarni odnosi u zemlji. Austro-Ugarska je odmah izvršila recepciju mnogih osmanskih zakona, posebno u oblasti imovinskih odnosa. Ti propisi su postepeno zamjenjivani novim austrougarskim pravom. Najživlju normativnu aktivnost ispoljavala je Austro-Ugarska u finansijskim, carinskim i poreskim poslovima, pošto su sredstva ove politike (zajedničko carinsko područje, novac, monopoli) smatrana osnovnim instrumentima postepenog ugrađivanja BiH u Monarhiju.

Jedno od centralnih pitanja bosanskohercegovačke uprave u toku austrougarske vladavine bile su finansije. Novopazarskom konvencijom i Zakonom o upravljanju BiH postavljen je princip samofinansiranja bosanskohercegovačke uprave, koji je u praksi primjenjivan tako da Monarhiji osigura sve prednosti koje je očekivala od okupacije. Potrebe austrougarske kolonijalne privredne politike u BiH hitno su zahtijevale njeno uključivanje u carinski sistem Monarhije. Naredbom od 24. XII 1879. BiH je priključena od 1. I 1880. »obćem carinskom području Austrougarske monarhije«. Carine su donosile znatan prihod, ali je osnovni teret samofinansiranja bosanskohercegovačke uprave snosio bosanski seljak u obliku neposrednih poreza. Osnovni takav porez bila je stara osmanska desetina čiji je način određivanja i ubiranja onemogućavao unapređenje gospodarstva i konzervirao ekstenzivno privređivanje. Desetina je zato 1906. pretvorena u »desetinski paušal«, što je bio prelazni stadij između desetine i modernog zemljišnog poreza. Značajnu ulogu u fiskalnoj politici Zemaljske vlade imao je državni monopol soli i duhana, zemaljski zajmovi te sredstva dobijana od zajedničke vlade u obliku okupacionog kredita i predujma za gradnju željeznica. Radi uspješnog obavljanja finansijskih poslova i privlačenja kapitala iz Monarhije nastojala je zemaljska uprava razviti u BiH odgovarajući bankarski sistem. Novčani zavodi iz Monarhije su, plašeći se rizika, oprezno i polako ulazili u bankovne poslove u BiH. Nezadovoljna time, Vlada je 1895. osnovala *Privilegovanu zemaljsku banku za BiH*, koja postepeno privlači privatni kapital iz Monarhije.

Austrougarska finansijska politika u BiH

Osnovno iskušenje austrougarske politike u BiH predstavljalo je agrarno pitanje koje se nalazilo u središtu bosanskohercegovačkih socijalnih, nacionalnih i političkih previranja u toku XIX st. i prve decenije XX st. Da bi osigurala vlastite interese u BiH, Austro-Ugarska je od prvih dana okupacije pazila da pri reguliranju agrarnih odnosa ekonomski i demografski bitno ne poremeti osjetljivu nacionalno-političku strukturu u zaposjednutoj zemlji. Nastojala je što prije uvesti red u agrarne odnose

Složenost agrarnog pitanja

i održati zatečeno stanje dok ne nađe rješenje koje će joj odgovarati. Agrarni odnosi između posjednika (čifluksahibija) i zakupnika (kmetova) regulirali su se na osnovu osmanskih zakona, posebno prema *Uredbi o čiflucima u Bosni* (tzv. Saferska naredba) iz 1859. Odnosi u agraru bili su krajnje nesređeni i napeti, pa su vlasti ulagale dosta napora da ih smire balansiranjem između posjednika i kmetova. Krajem 1879. održana je u Sarajevu agrarna konferencija, na kojoj se većina izjasnila za obavezni a manjina za fakultativni otkup kmetova. U Beču su 1880. održana dva savjetovanja o agrarnom pitanju, nakon čega se vlast definitivno iz finansijskih i političkih razloga odlučila za fakultativni otkup. Vlada je finansijski pomagala dobrovoljno otkupljivanje seljaka i nastojala raznim mjerama unaprijediti njihovo privređivanje, ali sve je to bilo daleko od stvarnih potreba bosanskohercegovačkog sela. Još 1910. na više od sto hiljada bosanskohercegovačkih seljačkih porodica ležali su različiti feudalni i eksfeudalni tereti.

Razvijanje saobraćaja i industrije

Važno mjesto u austrougarskoj politici u BiH predstavljao je rad na razvijanju saobraćaja i industrije. Za vrijeme okupacije sva sreska mjesta povezana su makadamskom putnom mrežom. Izgrađeno je blizu 1500 km pruga uskog kolosijeka, a zatečena normalnotračna pruga Banja Luka—Dobrljin (oko 104 km) popravljena je i spojena sa željezničkom mrežom u Monarhiji. Austro-Ugarska je u BiH prvo počela razvijati ekstraktivnu industriju. Počelo se istraživanjem i eksploatacijom rudnog blaga, posebno uglja. Uspostavljanjem državnog monopola soli podignuta je 1884. kod Tuzle prva moderna solana u BiH. Intenzivnija eksploatacija željezne rude počela je 1886. otvaranjem rudnika i željezare u Varešu i gradnjom željezare u Zenici. U prerađivačkoj industriji austrougarska uprava je prvih godina najviše pažnje posvetila uzgoju i tvorničkoj preradi duhana. Kasnije je uz angažiranje državnog i privatnog kapitala najveća ekspanzija postignuta u eksploataciji i preradi drva, zatim u građevinarstvu, a nešto je učinjeno u hemijskoj, prehrambenoj, tekstilnoj i grafičkoj industriji.

Demografske mijene kao posljedica okupacije

Ukupna privredna i politička djelatnost okupacione uprave dovodi postepeno do izvjesnih demografskih promjena u BiH. Nove ekonomske i političke prilike uzrokovale su iseljavanje pojedinih kategorija stanovništva, uglavnom u Tursku, Srbiju i Ameriku. Iseljavalo se najviše muslimansko stanovništvo, posebno seljaci, pa Vlada na njihove zemlje, sprečavajući unutrašnju kolonizaciju, dovodi doseljenike iz raznih dijelova Monarhije. Gradsko stanovništvo postepeno se povećava dolaskom činovnika, vojnika, intelektualaca, preduzetnika i industrijskih radnika iz Monarhije. Do 1914. doselilo se iz Monarhije 180 000 do 200 000 ljudi, a iselilo se oko 150 000 domaćih ljudi. Zbog iseljavanja udio muslimana u stanovništvu BiH pao je od 38,73% u 1879. na 32,25% u 1910. Katolici su doseljavanjem i prirodnim priraštajem porasli u istom razdoblju od 18,08% na 22,87%, a pravoslavni zadržali stabilan demografski položaj (od 42,88% na 43,49%).

Dilema oko organizacije okupacione vlasti

Međunarodne okolnosti okupacije, unutrašnji odnosi, finansijski i socijalno-strukturalni problemi veoma su otežavali uključivanje BiH u Monarhiju. U Monarhiji su se javila dva različita prilaza problemu organizacije vlasti u BiH. Na jednoj strani, smatralo se da bi svaki radikalniji zahvat u okupiranoj zemlji doveo u pitanje dualističku strukturu Monarhije, a pored toga izazvao bi i spoljnopolitičke teškoće jer bi se mogao shvatiti kao povreda sultanovog suvereniteta nad BiH. U tom smislu zadatak Monarhije je samo da izvrši određena poboljšanja privredne i političke strukture u okupiranoj zemlji. Nasuprot tome, bilo je mišljenja da Monarhija može slobodno tumačiti svoj okupacioni mandat te da BiH treba da dobije položaj sličan Hrvatskoj ili pojedinim austrijskim pokrajinama. U datim okolnostima prvi put je bio jednostavniji, pa je preuzeta osmanska struktura organizacije vlasti koja je potom postepeno mijenjana.

Krajem 1881, poslije višemjesečnih rasprava u vrhovima austrougarske politike, proglašen je privremeni odbrambeni zakon za BiH, kojim je bosanskohercegovačko stanovništvo obuhvaćeno redovnom vojnom obavezom. Zakon je izazvao izvjesnu uznemirenost među srpskim i muslimanskim stanovništvom, a u istočnoj Hercegovini došlo je do zajedničkog ustanka početkom 1882. koji je nakon dva-tri mjeseca borbi ugušen. Nakon toga uprava nad BiH povjerena je energičnom B. Kállayu, koji je kao novi zajednički ministar finansija imao u prvom redu zadatak da poboljša efikasnost organa vlasti u BiH. Kállay se u tome oslanjao na jak činovnički aparat, vojsku i žandarmeriju uz istovremeno nastojanje da za austrougarsku politiku pridobije vodeće slojeve bosanskohercegovačkog građanstva i vjersku hijerarhiju.

Buna protiv vojne obaveze

Pokušaji podvrgavanja vjerskih zajednica ciljevima okupacije

Ubrzo po okupaciji, Austro-Ugarska preduzima mjere da uspostavi svoju kontrolu i jurisdikciju nad vjerskim zajednicama u BiH. Vlada je prvo pokušala da Pravoslavnu crkvu u BiH pripoji Karlovačkoj patrijaršiji, ali u tome nije uspjela zbog odlučnog otpora svih srpskopravoslavnih crkvenih opština u zemlji. Monarhija je ipak uspjela uspostaviti kontrolu nad crkvenom hijerarhijom tako što je 28. III 1880. zaključila konvenciju sa Carigradskom patrijaršijom, po kojoj austrijskom caru pripada, uz plaćanje godišnje naknade, pravo da sam imenuje mitropolita i episkopa i da ih predlaže Patrijaršiji radi ispunjenja kanonskih formalnosti. Nezadovoljna franjevcima kao nosiocima katolicizma u BiH, Austro-Ugarska odmah po okupaciji nastoji preurediti crkvenu hijerarhiju u zaposjednutoj zemlji. Poslije duže i uporne diplomatske aktivnosti u Vatikanu, Austro-Ugarska je 8. VI 1881. potpisala konkordat o uvođenju svjetovne katoličke hijerarhije u BiH. Ovim ugovorom dobio je austrijski car privilegiju da imenuje nadbiskupa i biskupe u BiH. Mada je čl. 2. Novopazarske konvencije garantirao muslimanskom stanovništvu da slobodno održava veze sa svojim vjerskim starješinama u Carigradu, austrougarska Vlada nastoji to onemogućiti i uspostaviti pod svojom kontrolom posebnu vjersku hijerarhiju u BiH. Uz podršku dijela muslimanskog građanstva, Austro-Ugarska je u oktobru 1882. uspostavila posebnu islamsku vjersku hijerarhiju u BiH sa Ulema-medžlisom i reis-ul-ulemom na čelu, što je Porta prećutno priznala.

Kállayeva politika bošnjaštva i njeno napuštanje

Od dolaska Kállaya na čelo bosanskohercegovačke uprave, vlasti su energičnije nastojale da za svoju politiku pridobiju vodeće slojeve građanstva sve tri vjersko-etničke grupe u čemu nisu postigle trajniji uspjeh. Svojom nacionalnom politikom *bošnjaštva* Kállay je nastojao onemogućiti razvitak postojećih nacionalnih pokreta i izolirati BiH od okolnih južnoslavenskih zemalja. Bo-

VOZ NA USKOTRAČNOJ PRUZI SARAJEVO—VIŠEGRAD, snimak s početka XX st.

VAREŠ

sansko građanstvo se na različite načine od početka opire ovom austrijskom kulturnom i političkom pritisku. Osnovni instrument otpora predstavljale su crkveno-školske opštine i druge vjersko-prosvjetne i vjersko-socijalne institucije (vakufi i dr.) koje su u svakom potlačenom narodu vršile »funkciju narodne države«. Stalno uplitanje vlade u vjerske poslove i u rad crkveno-školskih opština i drugih vjersko-prosvjetnih institucija, te otvorene prozelitističke težnje službene katoličke hijerarhije često podržavane od vlasti izazivaju sve veće nezadovoljstvo, koje se od druge pol. 90-ih godina ispoljava u organiziranoj borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Srpsko građanstvo počinje ovu borbu 1896, a muslimansko 1899. Borba se vodila po deset godina memorandumima, delegacijama, zborovima i demonstracijama, pisanom i živom rječju u zemlji i inostranstvu. Srbi su autonomiju dobili 1905, a Muslimani 1909.

Nakon Kállayeve smrti 1903. za novog zajedničkog ministra finansija imenovan je Stephan Burián. On polako i oprezno različitim mjerama ublažava Kállayev apsolutistički režim, ali sa istim ciljem aneksije BiH. Prvi put poslije gotovo 30 godina austrougarske uprave, 1906 javno je objavljen opširan *Izvještaj o upravi BiH*. Politika bošnjaštva je nedvosmisleno odbačena, pošto se u *Izvještaju* kaže da su se u BiH »pojmovi o narodnosti i konfesiji« stopili još u predokupaciono doba te da je granična linija između pojedinih skupina stanovništva istovremeno i konfesionalna i nacionalna. Austro-Ugarska je u toku 30 godina svoje uprave postigla određene rezultate na privrednom i kulturnom polju, ali nije uspjela ostvariti dublje socijalno-strukturalne i kulturno-političke promjene. Sredinom prve decenije XX st. gotovo 90% stanovništva bilo je nepismeno, a 88% je živjelo na selu. Na 200 oružničkih postaja sa 2500 žandarma dolazile su 352 narodne (državne) osnovne škole sa 568 učitelja. U cijeloj zemlji radilo je svega 130 ljekara, 41 veterinar i 35 apoteka. Stanje u agrarnim odnosima bilo je najteže. Austrougarska politika fakultativnog otkupa seljaka donijela je slobodu za samo dvadesetak hiljada kmetskih porodica, dok ih je 5,5 puta toliko još čekalo oslobođenje.

Uprkos tome, vodeći slojevi bosanskog građanstva bili su u prvoj deceniji XX st. dovoljno ojačali da svoje zahtjeve i borbu prenesu na oblast privrede i ostalih oblika društvene djelatnosti. Istovremeno stupanjem u javni život prve generacije univerzitetski obrazovanih domaćih ljudi dolazi do dubljih političkih i kulturnih previranja. Mjesto starih oblika kulturnog djelovanja, kroz pjevačka društva i čitaonice osnivaju se 1902—04. moderna kulturno-prosvjetna društva: *Prosvjeta, Gajret, Napredak*. Pored starih listova književnog i zabavno-poučnog karaktera razvija se domaća politička štampa.

Liberalizacija: društva i nacionalne političke stranke

Na bazi izvjesne akumulacije kapitala osnivaju se početkom XX st. prvi domaći novčani zavodi. Ekonomski slabi i usitnjeni oni ne mogu da se uključe u konkurentsku borbu sa kapitalom iz Monarhije, ali podižu samopouzdanje domaćega građanstva. U ovim uslovima Buriánova politika postepene liberalizacije javnog života omogućava da se već relativno oformljeni nacionalni pokreti konstituiraju u političke stranke. Krajem 1906. osnovana je *Muslimanska narodna organizacija*, 1907. *Srpska narodna organizacija*, 1908. *Hrvatska narodna zajednica*, uz nekoliko manjih stranaka.

Istovremeno dolazi do sindikalnog i političkog organizovanja radničke klase u BiH. Razvitak industrije dovodi do pojave moderne radničke klase. U privatnim i državnim preduzećima radilo je 1907. oko 52 000 radnika. Radnička klasa se počinje rano boriti za svoja socijalno-ekonomska i politička prava. Od 1890. do rata 1914. u BiH je registrirano 140 različitih radničkih štrajkova. Sistematski rad na udruživanju radnika na modernoj klasnoj osnovi počinje 1905. i vezan je za ime grafičkog radnika Miće Sokolovića. Rezultat sve veće politizacije radničke klase bio je prvi opći javni radnički zbor održan u Sarajevu 27. VIII 1905. na kojem su usvojena pravila *Glavnog radničkog saveza* (GRS) i izabrana njegova privremena uprava. Vlasti su tek 21. IX 1906. odobrile ova pravila, čime je u BiH legaliziran sindikalni pokret. Nakon toga osnovano je više strukovnih saveza. Iz sindikalnog pokreta izrasla je *Socijaldemokratska stranka za BiH* (SDS), osnovana 28—29. VI 1909. Već prije toga, u aprilu 1909, počeo je u Sarajevu izlaziti prvi socijalistički list *Glas slobode*, koji postaje službeno glasilo novoosnovane stranke. Pred zahtjevima organiziranog radničkog pokreta Vlada je 1908. uspostavila *Inspekciju rada*, a od 1. I 1910. radnici su dobili zdravstveno osiguranje. Upornom borbom GRS i SDS izborili su iste tarifne uslove za radnike u BiH s onima u Monarhiji. Pored GRS, u BiH je djelovalo dvadesetak malih zanatlijsko-radničkih udruženja organiziranih na konfesionalno-etničkoj ili lokalnoj osnovi sa malobrojnim članstvom. U vrijeme balkanskih ratova malobrojna grupa članova SDS u Sarajevu i Mostaru otcijepila se od stranke i pokrenula list *Zvono*, čije su pristalice nazvane zvonaši. Oni su nastojali da se uže povežu sa srpskim političkim grupama u BiH (posebno sa Kočićevom grupom) pa su socijalne zahtjeve sve oštrije podređivali nacionalnim. Sa *Zvonom* je aktivno sarađivao Danilo Ilić, organizator atentata 1914.

Radnički pokret

Sa međunarodnopravnog stanovišta austrougarska uprava u BiH se smatrala privremenom, ali je ona od početka nastojala djelovati kao da je okupirana zemlja već uključena u Monarhiju. God. 1882—83. prvi put je u zajedničkoj vladi raspravljano o mogućoj → aneksiji BiH.

Priprema te izvršenje aneksije

MANEVRI AUSTROUGARSKE VOJSKE KOD SARAJEVA UOČI ATENTATA NA FRANJU FERDINANDA

Aneksija je zavisila od stanja međunarodnih odnosa, ali još više od sporazuma Austrije i Ugarske o načinu uklapanja BiH u dualističku strukturu Monarhije. Rasprave o aneksiji obnovljene su u Vladi u ljeto 1896. u vezi sa krizom u Turskoj izazvanoj jermenskim i kritskim ustankom. Tada je odlučeno da se aneksija proglasi u trenutku kada se ocijeni da predstoji raspad Osmanske Carevine. Ocijenjeno je da je taj trenutak nastupio izbijanjem mladoturske revolucije i uvođenjem ustavnosti u Turskoj u julu 1908. Konačno proglašenje aneksije za Monarhiju postalo je neophodno da bi spriječila uticaj mladoturske revolucije u BiH, koji je jasno izražen zajedničkim zahtjevom Srpske i Muslimanske narodne organizacije od 7. IX 1908. da BiH dobije ustav bez promjene državnopravnog položaja. Vlada Monarhije je shvatila da je pitanje ustava u BiH veoma aktualno, ali se donošenje ustava nije moglo zamisliti prije aneksije, koja je proglašena 5. X 1908. carskom proklamacijom stanovnicima BiH. Aneksija se pravdala potrebom donošenja ustava čiji je prvi uslov jasno opredjeljenje državnopravnog položaja BiH. Jednostrano proglašenje aneksije izazvalo je veliku međunarodnu krizu koja se polako stišala pošto je Turska 26. II 1909. uz određenu materijalnu odštetu i povlačenje austrougarskih garnizona iz Novopazarskog sandžaka priznala taj čin. Time je i formalno prestao sultanov suverenitet nad BiH, a uspostavljen habsburški. Iz BiH je aktivnošću Vlade i raznih prorežimskih stranaka i grupa iz sve tri konfesije organizirano više poklonstvenih deputacija koje su caru izražavale zahvalnost za aneksiju. Jedino su Muslimanska i Srpska narodna organizacija uporno odbijale da daju izjavu o priznavanju aneksije. Nakon što su početkom 1909. aneksiju priznale sve evropske države, učinile su to postepeno i ove dvije organizacije.

GAVRILO PRINCIP U RUKAMA POLICIJE NEPOSREDNO NAKON ATENTATA NA FRANJU FERDINANDA, 28. VI 1914.

Nakon dugih priprema i jedne ustavne ankete, proglašen je 20. II 1910. *Zemaljski štatut za BiH*. Ustav za BiH nije u smislu Zakona o upravljanju BiH iz 1880. donio nikakve promjene u položaju i upravi BiH. Vrhovna uprava ostala je u nadležnosti Zajedničkog ministarstva finansija i njegove činovničke Zemaljske vlade u Sarajevu. Ustavom i njegovim pratećim zakonima uveden je u politički život zemlje Sabor sa vrlo ograničenim legislativnim pravima. Sabor je imao pravo da sarađuje na donošenju zakona, odn. da raspravlja samo o onim pitanjima koja Zakonom o upravljanju BiH nisu bila u isključivoj nadležnosti parlamenata Austrije i Ugarske. Građanski političari su smatrali da i takav Ustav i Sabor otvaraju »novo doba« u političkom životu BiH i da pružaju osnov da se ustavni položaj zemlje postepeno poboljša. U tom smislu u početku su svi saborski poslanici, bez obzira na nacionalne i stranačke razlike, zajednički radili i nastupali prema Zemaljskoj vladi. Prvi sukobi u Saboru počeli su već prilikom rasprave o nacrtu zakona o poštanskoj štedionici, a međustranački odnosi i previranja došli su do punog izražaja tokom debate o zakonu o fakultativnom otkupljivanju kmetovskih selišta. U ljeto i jesen 1910. izbio je seljački »štrajk« u Bosanskoj krajini i Posavini, kojim je Kočićeva grupa nastojala izvršiti pritisak na Vladu da izmijeni nacrt zakona u smislu obaveznog otkupa. Poslije dugih i žučnih rasprava te različitih stranačkih prestrojavanja, zakon o fakultativnom otkupu kmetova izglasan je 4. IV 1911. Zakon je obavezivao Vladu da seljaku dâ otkupninu u obliku dugoročnog zajma ukoliko ovaj postigne dobrovoljni sporazum sa zemljoposjednikom o otkupu. Dalji rad Sabora tekao je u znaku međustranačkih sukoba i nastojanju Zemaljske vlade da u Saboru stvori »radnu većinu« sastavljenu od predstavnika sve tri vjersko-etničke grupe.

Ustav i Sabor za BiH

Dalja evolucija u BiH, koje se početak mogao primijetiti nakon uticaja koji je na nacionalno-politički život u zemlji imao odjek balkanskih ratova, prekinuta je sarajevskim atentatom i izbijanjem I svjetskog rata. Atentat u kojem je G. Princip 28. VI 1914. ubio austrijskog prestolonasljednika Franju Ferdinanda djelo je grupe nacionalno-revolucionarnih omladinaca poznatih pod imenom *Mlada Bosna*. Nakon atentata, u Sarajevu i ne-

Atentat na austrijskog prestolonasljednika i njegove posljedice

kim mjestima u unutrašnjosti došlo je odmah do demonstracija protiv Srba, pa su mnoge radnje srpskih trgovaca demolirane i opljačkane. U opštem neredu u Sarajevu je istog dana proglašen prijeki sud koji je ukinut 26. VII, dva dana prije izbijanja rata. Nakon ubistva Ferdinanda, tadašnji zajednički ministar finansija L. Biliński, koji je bio protiv rata, pokušavao je aktiviranjem nekih zakonskih projekata omogućiti Saboru da nastavi rad i da se tako u cijeloj zemlji primiri ratna psihoza.

Izbijanjem rata nastupila su u cijeloj zemlji teška vremena. Došlo je do masovnih progona i interniranja srpskog stanovništva, prijekih sudova, brojnih smrtnih kazni i veleizdajničkih procesa. Usljed masovne mobilizacije pripadnika svih konfesija i kategorija stanovništva i odlaska hiljada mladih ljudi na frontove, zemlja je privredno propadala. Desetine hiljada Bosanaca izginulo je i ranjeno tokom rata. Poslije sloma Srbije i Crne Gore u oktobru 1915. BiH prestaje biti neposredno ratno poprište, ali su se posljedice rata, prije svega masovna glad, svugdje osjećale. U nastojanjima da se spriječi raspad Austro-Ugarske i rješenje jugoslavenskog pitanja pravljene su i sa BiH tokom rata različite državnopravne kombinacije. Raspadom Monarhije krajem oktobra 1918. vlast u BiH preuzima Narodna vlada BiH u okviru Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

LIT.: *V. Masleša,* Mlada Bosna, Beograd 1945; *H. Kapidžić,* Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske vladavine, Sarajevo 1968; *N. Babić,* Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke BiH, Sarajevo 1974; *M. Imamović,* Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH 1878—1914, Sarajevo 1976; *I. Hadžibegović,* Postanak i razvitak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914, Sarajevo 1980; *L. Đaković,* Položaj BiH u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914—1918, Tuzla 1981. M. Ima.

Borba za crkveno-školsku autonomiju Srba u Bosni i Hercegovini. Srpske crkvene autonomne opštine u BiH vršile su za turske okupacije razne vjerske i prosvjetne funkcije, zastupale narod pred vlastima i branile ga od samovoljnih pojedinaca i gramzivih grčkih vladika. Poprimivši narodno obilježje pod uticajem pretežnijeg laičkog elementa, one su — kao jedine priznate organizacije srpskog naroda u to vrijeme — čuvale pa i proširivale svoju autonomiju, manje-više respektovanu od turskih vlasti. Nova austrougarska uprava (1878) već prvih dana umiješala se u rad ovih autonomnih zajednica. Ona je nizom mjera pokušala da crkvene opštine stavi pod svoju kontrolu, dok je konkordatom sa Carigradskom patrijaršijom od 28. III 1880. osigurala za sebe pravo postavljanja novih vladika. Autonomne opštine, u kojima su trgovci vodili odlučujuću riječ, branile su svoja prava i u više pojedinačnih žalbi ukazivale caru i Zemaljskoj vladi na samovoljne postupke organa vlasti. Ovim opiranjem one su zadobijale povjerenje u narodu i postajale žarištima narodne borbe, iz kojih je formirano prvo političko vodstvo bosanskih Srba. Kad su opštine uvidjele da su bezuspješne pojedinačne akcije, u njima je dozrela misao da se povezivanjem i udružene odupru austrougarskoj politici nacionalnog ugnjetavanja.

Crkvene opštine

Do prve zajedničke akcije srpskih opština došlo je poslije ponovnog proglašenja naredbe iz 1880, prema kojoj učitelji na autonomnim školama nisu mogli početi rad prije nego od Zemaljske vlade dobiju odobrenje. Kako je vlada namjerno otezala sa potvrđivanjem učitelja, i tim ometala rad srpskih škola, opunomoćeni predstavnici 21 opštine sporazumjeli su se na inicijativu Banje Luke i predali predstavku civilnom adlatusu barunu Hugu Kutscheri, u kojoj su tražili da srpske opštine mogu slobodno birati učitelje za svoje škole i da za izbor nije potrebno odobrenje vlasti. Vlada nije odgovorila na predstavku, pa je akcija zamrla. Novi progoni podstakli su uskoro predstavnike 14 autonomnih opština da solidarno istupe i da u tzv. prvom carskom memorandumu (7. XII 1896) izlože caru nepravde koje srpski narod trpi.

Predstavnici opština istakli su u prvom memorandumu da je okupaciona uprava pogazila sve povlastice koje su Srbi za turskog vremena imali u crkvi i školi, kao i da ne poštuje vjerske i nacionalne slobode zajamčene carskom proklamacijom od 25. VII 1878. i konvencijom od 22. IV 1879. Pošto su nabrojene zloupotrebe, u memorandumu se traži uspostavljanje stare crkvene školske autonomije, sa pravima kao: slobodna upotreba srpskog imena i pisma ćirilice, držanje opštinskih skupova bez prijave vlastima, slobodno biranje sveštenika i učitelja, osnivanje osnovnih i srednjih škola i skupljanje prireza za njihovo izdržavanje, primanje legata i stvaranje fondova, osnivanje čitaonica, pjevačkih i drugih društava, učestvovanje naroda u izboru mitropolita i dr. Po dugom nabrajanju konkretnih činjenica, memorandum je imao odjeka u zemlji i izvan nje i bio shvaćen kao spontani narodni protest protiv Kállayeva režima u Bosni. Vlast je obznanila narodu da je car s negodovanjem odbacio memorandum, nastojeći u isto vrijeme da pritiskom zaplaši potpisnike. Potpisnici su na razne načine proganjani: kažnjavani zatvorom ili novčanim globama, stavljani pod policijski nadzor, zabranjivan im je odlazak u Beč, oduzimane koncesije za rad, nagovarani da se odreknu potpisa i sl. Po zahtjevu vlade, mitropoliti Mandić i Perović radili su na osnivanju vladine stranke koja bi javno iskazala nepovjerenje predstavnicima opština, a kad su ti pokušaji propali, raspuštene su pomoću policije opštinske uprave u Sarajevu, Mostaru i Livnu te uvedeni komesarijati.

Zahtjevi predstavnika opština 1896—97.

Vlast je uspjela da pritiskom slomi samo pojedince, ali je izazvala u narodu veći otpor i negodovanje. Pokretu se pridružilo novih 5 opština, a narodno raspoloženje izbijalo je ne samo u preziranju vladinovaca i napuštanju crkava nego i u počastima koje su ukazivane vođama pokreta, koji su tada nazvani narodnim prvacima. Vođe su na progone odgovorile drugim memorandumom caru (31. III 1897), u kome su opisale nasilja vlasti, i od njega zatražile da pošalje komisiju, nepristranu i od vlade nezavisnu, koja će utvrditi istinitost navedenih žalbi. Podnosioce je primio car kao privatna lica a ne kao deputaciju. Putem punomoći izabrani su Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola, Kosta Kujundžić i Vladimir Radović da vode pokret, kome su se pridružile gotovo sve opštine. Jeftanoviću je 24. IV saopšteno, a to je istog dana objavljeno i u zvaničnom *Sarajevskom listu* (br. 48), da na podnesenu tužbu »Nj. V. nije ništa odrediti blagoizvoljelo«. Odgovor je izazvao negodovanje naroda i zbio njegove redove, ali je i uprava pojačala progone. Dok se pokret peo na vrhunac, Vladimir Radović, član užeg vodstva, uspio je da 1. X 1897. pokrene u Mostaru *Srpski vjesnik,* prvi opozicioni politički list Srba u BiH.

Kad je ministar Kállay (decembra 1897) nagovijestio u Delegacijama svoju spremnost da izađe Srbima u susret, vođe pokreta su mu podnijele osnovu stare autonomije. Na ministrovo traženje, oni su izradili nacrt autonomnog statuta, ali kod predaje nacrta vlastima, 7. VII 1898, nisu naišli na obećanu susretljivost. I protiv volje ministrove, narodni prvaci su 24. VII 1898. predlog statuta podnijeli Carigradskoj patrijaršiji i od nje zatražili da ga s kanonske strane pregleda. Povoljno mišljenje, koje je dala o statutu, Patrijaršija je uskoro izmijenila na austrijsku intervenciju, i u dvije poslanice od 27. II 1899, kojima je dat širok publicitet, priklonila se vladinu gledištu. Na to su vođe 6. VII 1899. predale Patrijaršiji opširnu spomenicu, u kojoj su prikazale crkveno-prosvjetne prilike u zemlji, ističući narodne želje o uređenju spornih pitanja. Da bi pokret prikazala kao spor naroda s crkvenom hijerarhijom, vlada je tražila od mitropolita da s vođama pokreta povedu pregovore. Započeti 19. XII 1899, pregovori su duže potrajali, ali nisu doveli ni do kakva sporazuma.

Nacrt autonomnog statuta

Na savjetovanju u Sarajevu 10. i 11. I 1900, na kome su predstavnici 40 opština odobrili stanovište vođa u spornim tačkama sa mitropolitima, zaključeno je da se pošalje jedna narodna deputacija u Budimpeštu u vrijeme sastanka Delegacija. Sastavljena od 58 izaslanika koji su predstavljali 73 opštine, deputacija je stigla u Peštu i 30. V 1900. izradila treći carski memorandum, iznoseći u njemu istorijat statuta, pregovore s Kállayem i mitropolitima, rad u Patrijaršiji, kao i brojne primjere novih progona. B. Kállay je obećanjima uspio nagovoriti čla-

Odugovlačenje pregovora i novi memorandumi caru

nove deputacije da se vrate kućama, ne predavši memorandum. Ali i poslije toga on je odugovlačio pregovore i u međuvremenu postavio novog banjolučkog mitropolita te nametao neke sveštenike bez narodnog izbora. Stoga je deputacija narodnih izaslanika predala caru treći memorandum tek godinu dana docnije (30. V 1901), priloživši uz memorandum i popratnicu o smetnjama koje im je učinio Kállay. Stvari su i dalje tekle na stari način, pa su vođe pokreta u novoj audijenciji od 5. V 1902. predali caru i četvrti memorandum, kojim su se ponovo tužili na otezanje pregovora i ujedno ukazali na potrebu da se u zemlji izmijeni upravni sistem i narodu prizna neko pravo učešća u upravi.

Poslije neuspjeha kod vlasti i mitropolita, narodni prvaci su tražili pomoć ruske diplomacije u Carigradu, a potom su u septembru 1902. predali Patrijaršiji novi memorandum o bosanskim prilikama. Patrijaršija se ovog puta zainteresirala za stvar i u maju 1903. poslala u Bosnu svoga sekretara koji je konferisao sa mitropolitima. To je podstaklo bosansku vladu da preko mitropolita obnovi pregovore sa narodnim prvacima. Pregovori su vođeni u maju i junu 1903. i na njima je u svemu došlo do sporazuma, osim u 4 tačke koje se tiču izbora mitropolita, izbora i plaćanja članova konzistorija, izbornog reda za biranje članova eparhijskih savjeta i izbornog prava za izbor Velikog prosvjetnog savjeta. Da se pregovori dalje ne otežu, riješeno je sporazumno da i prvaci i mitropoliti daju odvojena mišljenja i dokaze o spornim tačkama, prepuštajući da konačno rješenje po svome nahođenju donese Patrijaršija. Postignuti sporazumi i nacrt uredbe predani su vladi 7. VII 1903, ali se stvar ponovo otegla smrću ministra Kállaya. S novim ministrom S. Buriánom pregovori su vođeni u Beču od 15. XII 1903. do 7. I 1904. i tom su prilikom iskrsle nove sporne tačke koje se odnose na nadzor vlasti, dotacije, prirez i dr. Narodni prvaci obavijestili su javnost o rezultatima pregovora, a zatim u predstavci carigradskom sinodu obrazložili 12 spornih tačaka u kojima se nisu mogli sporazumjeti sa mitropolitima i vladom.

Sinod je većinu spornih tačaka riješio prema vladinim željama, pa je zatim uredba (13. VIII 1905) dobila carsku potvrdu i postala zakon. Tim je okončana borba za autonomiju, koja je trajala gotovo 9 godina, a u kojoj se narodno očekivanje rasplinulo u dugim pregovorima i pogađanjima. Svakako da bi njeno političko značenje bilo veće da je proširena i na ostala narodna pitanja. Ograničena na očuvanje narodnih prava u crkvi i školi i odbranu srpske narodnosti, autonomna borba postigla je polovične rezultate: u nekoliko važnih pitanja prevladalo je vladino gledište, dok je u ostalim pitanjima priznato narodno shvatanje koje je, ozakonjeno, omogućilo da se ove autonomne zajednice dalje učvrste i razviju.

Polovični rezultati borbe za crkvenu i školsku autonomiju

LIT.: Carigradska spomenica, Bosanskohercegovački zbornik, Novi Sad 1901, 2; Prepiska između narodnih vođa i srpsko-pravoslavnih mitropolita, ibid., 3; Tri carska memoranduma, ibid., 1902, 1; *M. Maksimović,* Crkvene borbe i pokreti. Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1929; *V. Skarić,* Vjersko prosvjetna borba pravoslavnih Srba. Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom, Beograd 1938; *V. Masleša,* Mlada Bosna, Sarajevo 1945; *I. Kecmanović,* Jedna epizoda iz borbe Bosne i Hercegovine za crkveno-školsku autonomiju — Memorandum bosansko-hercegovačkih Srba ruskom caru, Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika BiH, 1965, 4—5; *isti,* Autonomna borba Srba Bosne i Hrvatske, u knj. Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967. T. Kc.

Borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju bosanskohercegovačkih Muslimana (Autonomni pokret Muslimana Bosne i Hercegovine). Austrougarska okupacija BiH imala je krupne društveno-ekonomske i kulturno-političke posljedice za muslimanski dio stanovništva, koji je stoljećima bio vezan za osmansku vlast, za islamsku vjersku tradiciju i njene institucije. U novim uslovima i u okviru izrazito katoličke monarhije, Muslimani su se našli pod uticajem jedne nove civilizacije i kulture. Njihove ranije veze sa civilizacijom, kojoj je davao bitna obilježja islam i islamska kultura, naglo su presječene. Samo jedan krug Muslimana, relativno uzak, uglavnom iz redova zemljišnih posjednika, trgovaca i najvišeg sveštenstva (uleme), nastojao se prilagoditi novom stanju i ostvariti saradnju sa austrougarskom upravom.

Otpori austro-ugarskoj okupaciji i iseljavanja

Nakon oružanog otpora okupaciji, Muslimani su ispoljili nezadovoljstvo novom upravom kada je objavljen vojni zakon koji je bio direktan povod izbijanju hercegovačkog ustanka 1882. Nezadovoljstvo Muslimana okupacijom dovelo je do iseljavanja dijela stanovništva u Tursku. Uzrok ove pojave bilo je osjećanje nesigurnosti u status u okvirima kršćanske države s obzirom na nemilu sudbinu islamskih pripadnika u drugim krajevima balkanskog prostora, odakle su uglavnom bili protjerani i izloženi masovnim represalijama. Duboke religiozne, kulturne i emotivne veze sa Carigradom takođe su doprinosile pojavi iseljavanja. Iseljavanjem se njihov materijalni položaj samo pogoršao jer su budžašto prodavali svoj imetak i tako dolazili u neizvjestan položaj iseljenika.

Nakon ugušenja ustanka 1882. poduzimali su se koraci približavanja Muslimana novom režimu. Do tog je dolazilo iz dva razloga: prvo, okupaciona uprava nije nikada isključivala mogućnost da u vodećim krugovima Muslimana obezbijedi sebi podršku i, drugo, djelovali su strateški ciljevi austrougarske politike koja je bila orijentisana prema Solunu i obuhvatala krajeve sa brojnim muslimanskim stanovništvom (Sandžak, Kosovo, sjeverna Albanija i Makedonija). Nova uprava malo je učinila za stvarno poboljšanje položaja muslimanskog stanovništva. U prvom redu, to se odnosi na seoski dio stanovništva, među kojim je, prema zvaničnim podacima iz 1910, bilo ukupno 334 811 slobodnih seljaka Muslimana (ili 56,65% od ukupnog broja) i 16 127 muslimanskih kmetova zajedno sa članovima njihovih porodica. Novi režim sačuvao je zemljišni posjed muslimanskih feudalaca jer je zadržao na snazi osmansko agrarno zakonodavstvo. Muslimanski zemljišni posjednici smatrali su, međutim, da vlasti ne primjenjuju osmanske agrarne propise i da na njihovu štetu preferiraju interese kmetova. U borbi za očuvanje svojih klasnih interesa oni su nastojali da svoj interes identifikuju sa interesima islamske zajednice, čijim statusom Muslimani nisu bili zadovoljni. Poslije okupacije islam je prestao da fungira kao državna vjera. Bile su prekinute redovne političke i duhovne veze bosansko-hercegovačkih Muslimana sa otomanskom vrhovnom svjetovnom i duhovnom vlašću usredotočenom u ličnosti sultana. Muslimani BiH ostali su bez svoga vrhovnog vjerskog poglavara. Nova organizacija islamske vjerske zajednice uvedena osamdesetih godina nije zadovoljila Muslimane, jer su vlasti obezbijedile u njoj svoj uticaj i kontrolu. U kompetenciji cara Franje Josipa I bilo je pravo imenovanja reis-ul-uleme i Ulema-medžlisa. Muftije je imenovala Zemaljska vlada. Vlada je uspostavila i novu vakufsku upravu sa Zemaljskom vakufskom komisijom kao najvišim organom. Islamska vjerska zajednica bila je nezadovoljna svojim statusom i agrarnom politikom nove uprave. To je dalo osnovni poticaj opozicionoj akciji Muslimana, koja je s vremenom prerasla u pokret poznat kao borba Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Pokret je trajao više od decenije. U njemu su se angažovale najviđenije ličnosti iz redova zemljišnih posjednika i jednog dijela trgovaca i sveštenstva. Od početka, muslimanska opoziciona akcija dobila je legalne forme, tj. izrazila se u pismenim protestima, žalbama, memorandumima organima okupacione uprave. Akcenat u tim prvim dokumentima je na spasavanju vjere koja je ugrožena mjerama vlasti, između ostalog pojavama pokatoličenja Muslimana, pretvaranjem muslimanskih groblja u parkove, rušenjem džamija i drugih islamskih institucija. U pomenutim dokumentima provlači se sve otvorenije kritika agrarne politike okupacione uprave. Rješenje za postojeće teškoće Muslimani su vidjeli u stvaranju autonomne organizacije islamske vjerske zajednice. Opozicione aktivnosti Muslimana bile su inicirane iz Mostara i Travnika. Zbog toga ni vlasti ne daju u početku toj pojavi neko veće značenje. Tek potkraj stoljeća došlo je do proširivanja ove akcije na cijelo područje BiH. Najviši predstavnici muslimanskog sveštenstva za cijelo vrijeme trajanja autonomnog pokreta ostali su lojalni okupacionoj upravi.

Klasni interesi muslimanskih zemljoposjednika

Muslimanski pokret za vjersku autonomiju

Opoziciona akcija Muslimana dobila je organizovanije i šire razmjere u prvoj pol. 1899. u povodu slučaja pokrštavanja maloljetne Muslimanke (Fate Omanović) iz okolice Mostara. Tada je izabran odbor dvanaestorice sa mostarskim muftijom Ali Fehmi Džabićem na čelu. On je izradio program muslimanske akcije koji je kao *Nacrt statuta za uređenje vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova* i memorandum upućen organima okupacione uprave. Takav program prihvatili su zatim Muslimani za cijelu zemlju. On je detaljno obrazložen u Nacrtu statuta i memorandumu koji su predstavnici muslimanskog pokreta uručili ministru Kállayu (19. XII 1900) u Sarajevu. Uticajna grupa muslimanskih zemljišnih posjednika uzalud je nastojala da u Nacrt statuta budu uvršteni zahtjevi koji su se odnosili na agrarno-imovinske odnose. Rasprava oko programa muslimanskog pokreta otkrila je postojanje suprotnosti među Muslimanima koje će s vremenom sve više biti izražene. S jedne strane bili su oni koji su preferirali pitanja vjersko-vakufskih odnosa (u literaturi nazvani *hodžinska struja*), a s druge strane su bili oni koji su stavljali naglasak na pitanja agrarno-imovinskih odnosa (tzv. *begovska struja*). Uticaj na program pokreta imali su tzv. umjereni muslimanski prvaci koji su izbjegavali zaoštravanje odnosa sa okupacionom upravom i izlaz tražili u sporazumu sa Vladom. Posebno mjesto u programu pokreta imao je stav u kome se naglašava suverenitet sultana nad okupiranim pokrajinama i pravo bosanskohercegovačkih Muslimana da svoja vjerska pitanja uređuju u saglasnosti sa sultanom i vrhovnim islamskim vjerskim starješinom šeih-ul-islamom u Carigradu.

Hodžinska i begovska struja u pokretu

Spremnost ministra Kállaya da pregovara o svim pitanjima koja su pokrenuta u Nacrtu statuta i memorandumu ukazivala je na izmijenjenu taktiku okupacione uprave prema akciji muslimanske opozicije. Do tada su sve njihove žalbe ignorisane. Protiv pokretača mostarske akcije bile su primijenjene mjere pritiska i progona. Ali Fehmi Džabić bio je lišen zvanja mostarskog muftije, a mostarska čitaonica *(kiraethana)*, sjedište muslimanske opozicije, bila je zatvorena, a njena imovina konfiskovana. Do zaokreta u stavu prema muslimanskoj opoziciji došlo je kada je ministar Kállay primio Ali Fehmi Džabića na čelu delegacije. Džabić će biti i na čelu delegacije koja je povela pregovore sa Zemaljskom vladom (početkom 1901).

Muslimanskim Nacrtom statuta bila je utvrđena centralistički ustrojena islamska vjerska zajednica sa organima koji podliježu izboru svih odraslih Muslimana, a ti organi zastupaju interese Muslimana i u drugim pitanjima, ne samo vjerskim. U Beču se smatralo da Muslimani žele od svoje vjerske organizacije načiniti političko predstavništvo. Zemaljskoj vladi je naloženo da Nacrt statuta »oslobodi« sveg onog što nema isključivo vjersko obilježje. Pregovori Zemaljske vlade i predstavnika vođstva muslimanskog pokreta završeni su neuspjehom. Za Vladu je bilo neprihvatljivo da Muslimani svoja vjerska pitanja uređuju u saglasnosti sa sultanom i šeih-ul-islamom, jer se time naglašavao suverenitet sultana. Također, Vlada je strogo vodila računa da očuva državni autoritet prilikom izbora vjersko-vakufskih organa. Na tim pitanjima pregovori su se razbili.

Represivne mjere okupacione vlasti

Okupacione vlasti počele su represivnim i rafiniranim mjerama da suzbijaju autonomni pokret i da razbijaju jedinstvo Muslimana, kako bi se u njihovim redovima obrazovala »umjerena« struja i ostvario kompromis o glavnim spornim pitanjima. U tome, međutim, vlasti nisu imale uspjeha. Više uspjeha imale su u organizovanju manje grupe lojalnih Muslimana, među kojima je najistaknutiji bio Ademaga Mešić. Ova će grupa obrazovati proaustrijsku muslimansku političku organizaciju koja nije imala veći uticaj među Muslimanima, niti je mogla postati partner Vladi u pitanjima muslimanske akcije. Muslimanski pokret je od 1902. preživljavao teškoće. Istaknutije ličnosti pokreta su uhapšene i internirane ili na drugi način onemogućene. Na čelu pokreta našle su se drugorazredne ličnosti. U preostalom vođstvu nije bilo jedinstva zbog rivalstva između mostarskih i sarajevskih prvaka. Prvi su ostali do kraja vjerni Ali Fehmi Džabiću. Drugi su bili popustljiviji i pokušavali da omoguće obnovu pregovora sa Vladom i pod cijenu odustajanja od nekih zahtjeva. Bilo je i takvih koji su zastupali stanovište da Vlada jednostavno oktroira statut o uređenju islamskih vjersko-vakufskih poslova i stavi pred gotov čin nepomirljive. Vlada je iskoristila sve te nesuglasice i favorizovala one koji su bili suprotstavljeni tzv. radikalnim (intransigentnim) Muslimanima. Ova struja bila je i najviše pogođena represivnim mjerama Vlade. Tek od 1905. počeo je da se više osjeća uticaj ove struje, jer su tada neki muslimanski prvaci izašli iz zatvora ili bili oslobođeni internacije i progona. Oni su zaslužni da je muslimanski pokret počeo da oživljava. Među njima su bili najistaknutiji Ali-beg Firdus, Derviš-beg Miralem, Mahmut-beg Džinić, Šerif Arnautović i dr., većinom krupni zemljišni posjednici. Pod njihovim uticajem u programu muslimanske akcije agrarnom pitanju dano je istaknuto mjesto. Ali Fehmi Džabić dao im je punomoć da mogu obnoviti pregovore sa Vladom. Novi dopunjen program muslimanskog pokreta formulisali su u svom memorandumu iz decembra 1906. U tom programu istaknuta su i neka isključivo politička pitanja. U ovoj fazi vođstvo pokreta konstituiše svoju političku organizaciju pod nazivom *Muslimanska narodna organizacija* na čelu sa Egzekutivnim odborom kojim je rukovodio Ali-beg Firdus. Egzekutivni odbor obrazovao je svoju kancelariju u Budimpešti, odakle je razvio živu političku aktivnost. Ubrzo i prvaci lojalni režimu uz podršku vlasti obrazuju političku stranku pod nazivom *Muslimanska napredna stranka*. U njoj je preovladalo stanovište da Muslimani pod austrougarskom upravom imaju potrebne uslove za svoj razvitak i da nema opravdanja za bilo kakvu opozicionu aktivnost. Međutim, politička vođstva i jedne i druge stranke imala su prema agrarnom pitanju identičan stav. Poricalo se postojanje kmetskih odnosa u BiH, smatrajući da oni imaju karakter zakupničkih, odn. ugovornih odnosa.

Saradnja među muslimanskim i srpskim vođstvom

Naročito u prvoj fazi pokreta nametnulo se pitanje saradnje između vođstva Muslimana i vođstva Srba samom činjenicom što su se oba pokreta našla u opoziciji prema okupaciji i što su djelovala u isto vrijeme. Približavanje i saradnja Srba i Muslimana, uglavnom vođstava njihovih pokreta, manifestovali su se na više načina. Kao rezultat obostranih nastojanja formulisan je *Nacrt ugovora o političkoj saradnji*. Važno mjesto u Nacrtu jeste stav u kome se traži uspostava političke autonomije BiH pod suverenitetom sultana. Na čelu vlasti u BiH trebao je da bude guverner imenovan od Porte, koji bi se svake godine naizmjenično birao iz redova Srba i Muslimana. Saradnja između vođstava oba pokreta bila je opterećena međusobnim nepovjerenjem zbog neriješenih pitanja agrara.

Oživljavanju aktivnosti muslimanskog autonomnog pokreta od 1905. išle su na ruku neke povoljne unutrašnje i spoljnopolitičke okolnosti. U to vrijeme okončana je borba Srba za crkveno-prosvjetnu autonomiju i vlasti su željele da skinu s dnevnog reda stalno neugodno muslimansko pitanje. Okupaciona uprava poduzima korake da obnovi pregovore sa vođstvom muslimanskog autonomnog pokreta. Pregovori su vođeni u junu i julu 1907. Kao podloga poslužili su muslimanski memorandumi iz decembra 1906. i od 1. VI 1907. U toku pregovora bio je ostvaren sporazum o svim spornim pitanjima, osim o menšuri (potvrdi) carigradskog Mešihata (šeih-ul-islama). Prema sporazumu, vrhovni organ koji upravlja vjerskim i vakufsko-mearifskim poslovima Muslimana je Zemaljski vakufsko-mearifski sabor. Vrhovni vjerski organ je Ulema medžlis koji bira posebna izborna kurija. Članove Ulema medžlisa imenuje car. Izborna kurija, također, bira tri kandidata za položaj reis-ul-uleme, a car jednog od njih imenuje za to zvanje. U toku pregovora, koji su završeni 2. V 1908, nije nađeno sporazumno rješenje za pitanje menšure. Sporazum je postignut tek u septembru 1908. onako kako je predlagala Vlada. Caru je osigurano pravo da imenuje reis-ul-ulemu. Menšura za

Sporazum okupacione uprave s vođstvom muslimanskog pokreta

imenovanog reis-ul-ulemu dostavlja se putem austrijskog poslanika u Carigradu; ona je dobila isključivo vjersko obilježje, tj. ovlaštenje reis-ul-ulemi da može obavljati funkciju vjerskog poglavara bosanskohercegovačkih Muslimana. U pregovorima su ponovo centralno pitanje bili agrarno-imovinski odnosi. Razmatrana su ova pitanja: o mulkovnom zemljištu, o općinskim šumama *(baltalici)* i općinskim pašnjacima *(mere)*, o agrarnim parnicama i muslimanskim zahtjevima da se one prenesu u nadležnost sudskih vlasti, o stranim kolonistima, o paušaliranju desetine i najzad o dokumentu *Agrarne ustanove*. U tim zahtjevima muslimanski zemljišni posjednici nastojali su da stabilizuju svoj položaj u odnosu prema kmetovima te da obezbijede veća prava u upravljanju i korištenju kmetskih zemljišta, naročito šumskih. Vlada nije bila spremna da Muslimanima u tom pogledu čini ozbiljnije ustupke. U završnici pregovora, muslimanski predstavnici tražili su ukidanje policijskog sistema uprave u BiH te uspostavu građanskih i političkih sloboda i samoupravnih institucija u sistemu postojeće vlasti. To je zapravo dio političkog programa muslimanskog autonomnog pokreta. Vlada je smatrala da je narod u BiH »nezreo« za samoupravnu organizaciju u sistemu vlasti.

Agrarno-imovinski odnosi u pregovorima

Zahtjevi za političkim slobodama

Svojim autonomnim pokretom Muslimani su postigli da je bio usvojen *Statut za autonomnu upravu muslimanskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova*, koji je car sankcionisao tek 15. IV 1909. Do toga je došlo zbog međunarodne krize nakon aneksije BiH u oktobru 1908. Iako je okupaciona uprava i novim Statutom osigurala sebi važne ingerencije u konstituisanju, izboru i imenovanju najviših vjersko-vakufskih organa, ipak je Muslimanima obezbijeđeno veće učešće u životu njihove vjerske organizacije. Pokret je bio važna etapa u njihovom političkom životu. Oni su se politički mobilisali i organizovali u pokretu. Okolnost da su vodeći ljudi pokreta bili feudalci dala je poseban pečat pokretu koji je vidio izlaz u kompromisu sa vlastima.

LIT.: *S. Korkut*, Naša vjersko-prosvjetna autonomija, Biser, Mostar 1918, 3; *H. Humo* (urednik), Džabića pokret i dalji razvoj političkih prilika, Gajretova spomenica, Sarajevo 1928; *F. Spaho*, Pedeset godina vakufske uprave u Bosni i Hercegovini, Narodna uzdanica, 1933; *M. Alikalfić*, Džabićev pokret, Kalendar »Gajret«, 1938; *O. N. Hadžić*, Borba muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, u knj. Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, Beograd 1938; *H. Ćemerlić* i *A. Firdus*, Borba muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju, Kalendar »Gajret«, 1939; *V. Masleša*, Mlada Bosna, Sarajevo 1964; *F. Hauptmann*, Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, Građa za proučavanje prošlosti BiH (XIX i XX v.), Sarajevo 1967; *M. Imamović*, Pravni položaj i unutarnji razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914, Sarajevo 1976; *Dž. Juzbašić*, Pokušaji stvaranja političkog saveza između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini, Prilozi Instituta za istoriju, 1978, 14—15; *I. Kemura*, Preuzimanje »Gajreta« od strane Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije 1907. godine, ibid.; *T. Kraljačić*, Prilog proučavanju veza dr Emila Gavrila sa političkim pokretima u Bosni i Hercegovini, Godišnjak Društva istoričara BiH, 1979, 28—31; *N. Šehić*, Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1980. N. Še.

Agrarni pokret 1910, kolektivna seljačka pobuna (tzv. štrajk) u Bosanskoj krajini i Posavini protiv kmetskih odnosa. Seljaci su tražili da se obavezno razriješe kmetskih odnosa, umjesto otkupa na dobrovoljnoj osnovi kako je Vlada predložila Saboru. Sukobi između kmetova i posjednika umnožili su se u ljeto 1910. kada su kmetovi na više strana odrekli davati hak. Pokret je izbio 8. augusta u selu Grbavcima (Bosanska Gradiška) kad su kmetovi ovog sela održali skupštinu i obavezali se da posjednicima neće davati trećine. Istoga dana proširio se na okolna sela, pa je vlast preduzela mjere da ga smiri i lokalizuje i uz potrebu sile. Unatoč akciji vlasti, otpor se širio. Početkom septembra prenio se u sela banjolučkog sreza i po učešću seljaka sve tri vjere poprimio veće razmjere. Potom je prešao u susjedne istočne srezove i početkom oktobra dopro do rijeke Bosne. Širio se tako što bi seljaci dolazili u sela u grupama od 300 do 700 ljudi, sazivali domaće kmetove i od njih tražili da ne daju trećinu. U selima bi se obrazovao odbor od nekoliko ljudi koji se starao da niko u selu ne daje trećine. Kako se pokret širio, vlast je uredovala sve brutalnije. Pored civilne uprave i žandarmerije, u pobunjena područja izaslana je i vojska. Poslije sukoba 1. oktobra kod Rudanke, nedaleko od Doboja, vlast je razgonila pobunjene kmetove, hvatala ih te kažnjavala zatvorom i globama. Smirena sela obilazile su potom vladine komisije i utvrđivale visinu aginskog haka. Međutim, pokret se nije tako brzo smirivao kako je vlada očekivala. Razbijene i rastjerane kmetske povorke na jednom kraju javljale su se na drugom i opirale pritisku vojske i vlasti. Najposlije je vlast u drugoj polovini oktobra silom skršila pokret. Pored policijskih progona te kažnjavanja globama i zatvorom od 10 do 30 dana, povedena je kod banjolučkog okružnog suda i krivična istraga protiv gotovo dvije stotine težaka optuženih »zbog zločina bune, javnog nasilja i smetanja javnog mira«. Istraga je dugo vođena, ali do procesa nije došlo. Pokret je doveo do sukoba političkih vođstava građanskih stranaka, naročito srpskih i muslimanskih. Zemljoposjednički krugovi nazivali su ga organizovanom hajdučijom i u početku optuživali sve Srbe poslanike, tvrdeći da su oni obećanjima u izbornoj borbi za Sabor pobunili kmetove. U javnosti je vladalo mišljenje da je inicijator pokreta bio P. Kočić sa nekoliko drugova. Agrarni pokret iz 1910. značajan je po tome što se, nastojeći da zadobije oblik štrajka, koristio metodom borbe radničkog pokreta. Pod tim utjecajem kmetovi su odbacili akciju neodgovorne mase i nasilja te pokazali mnogo svijesti i discipline. Pokret je jednako značajan i kao pokušaj seljaštva da direktnom akcijom nametne tuđinskoj vlasti rješavanje svojih osnovnih životnih potreba.

LIT.: *V. Masleša*, Mlada Bosna, Beograd 1945; *V. Bogićević*, Seljački pokret u Bosanskoj Krajini i Posavini 1910. god., Godišnjak Istoriskog društva BiH, 1950; *T. Kruševac*, Petar Kočić, Beograd 1951; *isti*, Seljački pokret — štrajk u Bosni 1910, u knj. Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967. T. Kc.

Nastanak radničke klase i razvoj socijalističkog radničkog pokreta 1878—1918. U vrijeme nastanka socijalističkog radničkog pokreta u svijetu i kod nas BiH se nalazila u okvirima Osmanskog Carstva, a od 1878. Habsburškog. Radnički pokret i radnička klasa nastali su i razvijali se do pune klasne i političke zrelosti za austro-ugarske vladavine.

Četiri razvojne faze radničkog pokreta

Do formiranja SRPJ(k) socijalistički radnički pokret u BiH prošao je četiri razvojne faze. Prva faza je predistorija organizovanog djelovanja radničke klase. Počinje sa prvim pokušajima širenja socijalističkih ideja 80-ih god. XIX v., a završava se osnivanjem Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu 27. VIII 1905. Druga faza ispunjena je organizovanim djelovanjem radničke klase u sindikalnom pokretu od 1905. do osnivanja Socijaldemokratske stranke BiH 28—29. VI 1909. Treća faza traje od osnivanja SDS do izbijanja I svjetskog rata, kada je gotovo potpuno prestala aktivnost radničkog pokreta. Četvrta faza obuhvaća razdoblje od obnavljanja radničkog pokreta u aprilu 1917. do osnivanja SRPJ(k) u aprilu 1919.

Razvitak kapitalizma i nastajanje radničke klase. Prvotna akumulacija kapitala za vrijeme osmanske vlasti stvarala se u trgovini, lihvarskim operacijama te zakupima desetine, carina i monopola. Angažovanjem pretežno stranog kapitala nastalo je od sredine XIX v. nekoliko preduzeća koja se mogu smatrati skromnim začecima industrijske proizvodnje (pilane na vodeni pogon, pivare, tkaonica sukna, štamparije). Novčani zavodi uopšte nisu postojali; vodena para kao pogonska snaga korištena je od 1872. za pokretanje lokomotiva na prvoj željezničkoj pruzi (Dobrljin—Banja Luka) i u dva parna mlina male pogonske snage. Nakon 1878. kapitalistički odnosi u BiH razvijali su se u uslovima dominacije austrougarskih ekonomsko-političkih interesa, uz jako naglašenu ulogu države. Uz državni kapital, dominantnu ulogu je imao strani privatni kapital, kojemu su bile osigurane brojne privilegije i garancije. Pred I svjetski rat (1913) svaki deseti vlasnik radnje i preduzeća bio je stranac. Državni i strani privatni kapital činio je 90% investiranih sredstava. Sva velika preduzeća bila su državna ili u vlasti austro-ugarskih, njemačkih, italijanskih i švedskih kapitalista. Domaći kapital se sporo akumulirao. Industrija

nije nastala organskim prerastanjem manufakture u industriju, nego kao novi kvalitet bez tradicije.

Razvoj novih ekonomskih odnosa

Snažniji razvoj novih ekonomskih i društvenih odnosa poslije okupacije 1878. pratila je pojava novih zanimanja. Za razvoj industrije bilo je potrebno da se uz domaću radnu snagu dovedu strani radnici najrazličitijih profila stručnosti. Za realizaciju velikih investicija, npr. izgradnju željeznica i eksploataciju šuma, pribavljen je i veći broj nekvalifikovanih radnika sa strane čiji je boravak bio uglavnom sezonski. Tako se dio radničke klase formirao izvan BiH. Također, dio domaćih radnika u potrazi za poslom odlazio je izvan granica BiH. Na proces formiranja radničke klase uticao je karakter i razmještaj industrije. Prerađivačka industrija u gradovima, posebno duhanska, tekstilna i prehrambena, zapošljavale su uglavnom domaću, žensku i dječiju radnu snagu. Industrija izvan većih gradova, kao što je eksploatacija i prerada drveta, proizvodnja građevinskog materijala i rudarstvo, bila je upućena na zapošljavanje viška agrarnog stanovništva. Prema podacima iz 1907. u BiH zabilježena su 46 593 državna i privatna preduzeća i radnje u kojima su bile zaposlene 101 664 osobe ili 5,74% cjelokupnog stanovništva. Od ukupnog broja preduzeća i radnji samo 6833 ili 15,5% zapošljavali su najamnu radnu snagu. Od toga su 64 (0,14%) pripadala državi, a 6769 (15,3%) privatnicima. U tim državnim preduzećima bilo je zaposleno 12 852 najamna radnika i šegrta, a u privatnim 36 233. Od ukupno 49 088 radnika i naučnika bilo je 12 612 (25,7%) kvalifikovanih, 32 300 (65,8%) nekvalifikovanih i 4176 (8,53%) omladinaca koji su izučavali zanate. Od ukupnog broja najamnih radnika žena je bilo 3525 ili 7,3%. Oko tri četvrtine ukupne najamne radne snage bilo je zaposleno u tzv. velikim preduzećima sa 20 i više radnika, dok je u zanatskim radionicama (10,5%) i srednjim preduzećima (14,5%) bila zaposlena samo jedna četvrtina radnika.

U ukupnoj strukturi radne snage katolika raznih nacija bilo je 39,4%, pravoslavnih 34,2%, muslimana 22,6% i jevreja 3,6% (1907). Broj radnika porijeklom izvan BiH stalno se smanjivao te ih pred I svjetski rat nije bilo više od 15% zaposlenih. Njihova uloga bila je izuzetno značajna za širenje novih tehničkih i tehnoloških znanja.

Radnički pokret. Socijalističke ideje u BiH pojavljuju se u specifičnoj formi, prije organizovanog radničkog pokreta, sredinom 70-ih godina XIX v. Širio ih je Vaso Pelagić. Poslije austrougarske okupacije socijalističke ideje širili su uglavnom radnici iz austrougarskih zemalja i Srbije. God. 1885. austrougarske vlasti preduzele su široku akciju za sprečavanje socijalističke propagande. Na okupiranom području zabranjeno je rasturanje približno 170 listova i časopisa socijalističkog sadržaja iz svih krajeva svijeta, a predviđena je i najstroža kontrola nad prometom knjiga. Ranije rijetke i usamljene pojave socijalističke propagande postale su učestalije od 90-ih godina XIX v. Tome je doprinijelo formiranje Socijaldemokratske partije u Austriji i Ugarskoj te zaoštravanje klasnih suprotnosti u nacionalnim i međunarodnim okvirima. Izgradnja saobraćaja i industrije dovela je relativno velik broj stranih kvalifikovanih radnika koji su donosili moderne socijalno-političke ideje. Naši ljudi su odlazili u industrijski razvijenije zemlje Austro-Ugarske, a neki i u više evropskih zemalja. Oni su prenosili u BiH socijalističke ideje i iskustva drugih radničkih pokreta. Pored ličnih kontakata bio je veoma važan uticaj socijalističke štampe i propagandne literature. Svijest o potrebi organizovane borbe je potiskivala pojedinačne izraze nezadovoljstva. Za međunarodne proslave Prvoga maja 1890. u BiH bio je pojačan nadzor vlasti u svim mjestima gdje je bio zaposlen veći broj radnika. Upravo te godine zabilježen je prvi značajniji štrajk u Bosni i Hercegovini (okolina Maglaja). Nasilne metode sprečavanja radničkog pokreta i širenja socijalističkih ideja primjenjivane su u sve oštrijim formama. Pokušaji grupe tipografskih radnika krajem 1892. da se organizuju završeni su hapšenjem i progonima. Još veći izazov vlastima bila je akcija radnika u vareškoj željezari koji su 30. IV 1894. zahtijevali slobodnu proslavu Prvoga maja. Proslava je odobrena, ali je uskoro otpušteno 12 stranih radnika začetnika ove ideje. Širenje socijalističkih ideja i zaoštravanje klasnih suprotnosti u posljednjoj deceniji XIX v. iznijeli su na površinu osnovne radničke zahtjeve za veće nadnice, kraće radno vrijeme i bolje radne uslove. Sve su to popratili prvi štrajkovi (1890, 1893, 1897, 1899. i 1900), proslava Prvoga maja (1894) i početni napori za organizovanje radničke klase. Tipografi su se počeli prvi organizovati. Njihova borba za stvaranje Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu trajala je deset godina i završila se u maju 1903, a već 1. I 1904. to je društvo stupilo u Međunarodni savez tipografskih društava. Sarajevski željezničari uspjeli su da formiraju kulturno-zabavno Društvo za razvijanje druževnosti »Flugrad«, čija su pravila odobrena 8. VIII 1898. Društvo je uskoro postalo glavno uporište klasnog djelovanja radnika zaposlenih u željezničkoj radionici u Sarajevu. Proces šireg strukovnog organizovanja radnika u BiH intenzivno je počeo u proljeće i ljeto 1905. Zahtjeve za bolje nadnice, kraće radno vrijeme i bolje radne uslove pratili su štrajkovi. Radnički odbori za pregovore sa poslodavcima uspjeli su da sklope kolektivne radne ugovore i da preuzmu ulogu organizatora sindikalnog pokreta. Na čelu ovog pokreta nalazio se Mićo Sokolović, koji je zajedno sa svojim drugovima (Jerotije Plavšić, Ivan Kralj, Josip Lipert i dr.) pretvorio talas štrajkova u pokret za stvaranje Glavnog radničkog saveza (GRS) i strukovnih saveza. Nakon izvjesnog zatezanja, vlasti su odobrile skupštinu i ona je održana 27. VIII 1905. Na skupštini je osnovan GRS, usvojena su pravila i izabrana privremena uprava. Istovremeno je bosanskohercegovački radnički pokret počeo uspostavljati čvršće veze sa radničkim pokretom u Hrvatskoj i Slavoniji. Osim u Sarajevu, 1905. došlo je do pokušaja radničkog organizovanja u društva u Bijeljini i Banjoj Luci. Pravila GRS-a i šest strukovnih saveza, upućena vlastima na odobrenje u septembru 1905, odobrena su tek nakon majskih štrajkova 21. IX 1906. Time je borba za legalizovanje sindikalnog pokreta u BiH bila formalno završena. U oktobru iste godine održane su osnivačke skupštine te konstituisane nove uprave GRS-a i šest strukovnih saveza. Od legalizovanja sindikalni pokret se postupno organizovao sve do 1912. Tada je GRS u 17 strukovnih saveza okupljao oko 6000 članova. Od majskih štrajkova 1906. pritisak na sindikalni pokret se stalno pojačavao. God. 1907. organizovan je sudski proces protiv radnika koji su učestvovali u majskim štrajkovima 1906, a 7. VI 1908. policija je grubo rastjerala II kongres GRS-a. Osim sindikalnih organizacija do osnivanja Socijaldemokratske stranke postojale su i druge forme organizovanja i djelovanja radničke klase. Radnici su morali tražiti nepolitičke forme organizovanja u kojima bi politički djelovali. Takve forme imala su spomenuta društva željezničara i tipografa,

GLAVNI RADNIČKI SAVEZ ZA BOSNU I HERCEGOVINU 1907. GODINE

Radnički zahtjevi, prvi štrajkovi, prvomajske proslave i udruženja

Osnutak Glavnog radničkog saveza

Nepolitičke forme organizovanja

radnička pjevačka društva (npr. »Proleter«, osnovan 1905. u Sarajevu) i planinarska društva (npr. »Ljubitelji prirode«, 1905) koja učestvuju u svim radničkim manifestacijama, a mnoge i sama pokreću. Svi ovi oblici djelovanja (bolesničko-potporni, kulturno-zabavni, sindikalni, sportski i dr.) nisu bili dovoljni za podizanje idejne i političke svijesti radničke klase. Stoga su se u toku 1907. u Sarajevu i drugim mjestima počeli osnivati tzv. naobrazbeni klubovi u kojima je proučavana socijalistička literatura i radnici pripremani za klasnu borbu. U isto vrijeme jačale su veze sa socijalističkim pokretima u jugoslovenskim zemljama, Austriji, Češkoj i Mađarskoj. Organizovano se nabavljala socijalistička propagandna literatura, najčešće preko socijalističke knjižare u Beogradu i zagrebačke zadruge »Naša snaga«. Značajnu ulogu imala je tada *Slobodna riječ* (Organ Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije), koja je od jula 1908. do januara 1909. rasturana u BiH pod 23 različita naslova, jer joj je bio zabranjen ulazak u ovu zemlju. Takođe su učestali kontakti sa rukovodstvima gotovo svih radničkih pokreta u Monarhiji. Na sindikalnim kongresima prisustvovali su najistaknutiji ljudi tih pokreta. Dragocjena je bila pomoć Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, koja je slala referate na prvomajske i druge skupštine. U tim prilikama govorilo se na 4 jezika (srpskohrvatskom ili hrvatskosrpskom, njemačkom, češkom i mađarskom). Na traženje uprave GRS-a hrvatski socijalisti Nikola Vukojević i Rudolf Cistler priredili su prvu propagandnu brošuru namijenjenu bosanskohercegovačkim radnicima pod naslovom *Majski spis socijalističkog radništva Bosne i Hercegovine 1908*. Uzajamna pomoć i prisna saradnja bila je uspostavljena sa radničkim pokretom u Dalmaciji. Uspostavljanje veza sa radničkim pokretom u Srbiji otežavala je osjetljivost austrougarske vlasti na sve što je dolazilo s te strane. Ipak, kontakti su ostvarivani na kongresima.

Kontakti sa drugim radničkim pokretima u Monarhiji

Radnički pokret u BiH razvijao se po uzorima austrijskog i njemačkog radničkog pokreta, pri čemu su značajnu ulogu imali i radnički pokreti u jugoslovenskim zemljama.

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine (SDS BiH). Od ideje o formiranju SDS BiH u oktobru 1908. pa do njenog sprovođenja u djelo, u junu 1909, radničko rukovodstvo nije se najbolje snalazilo niti je pokazivalo onaj stepen jedinstva koje je vladalo u sindikalnom pokretu. Prilikom priprema za formiranje ove stranke vođene su ozbiljne diskusije o programskoj orijentaciji, a napose o tendencijama koje su nastojale da ta organizacija bude dio jedne od već postojećih socijaldemokratskih stranaka u jugoslovenskim zemljama. Dileme se nisu javljale samo oko forme političkog organizovanja radničke klase nego su, u toku pola godine, usvajane tri različite programske orijentacije. Prvo je (u decembru 1908) bila ponuđena osnova Hainfeldskog programa, zatim su (u februaru 1909) usvojena pravila Radničkog političkog društva »Napred« i, konačno, na osnivačkom kongresu prihvaćena je ona varijanta Erfurtskog programa što ju je usvojila Socijaldemokratska partija Srbije 1903. sa izvjesnim izmjenama koje su nalagali specifični društveni odnosi u BiH, a posebno bosanskohercegovačka višenacionalna zajednica i neriješeni agrarni odnosi. Formiranje samostalne SDS BiH bilo je značajna istorijska tekovina. Čitav rad na osnivanju stranke bio je praćen završnim pripremama za pokretanje prvog radničkog socijaldemokratskog lista u BiH. Nakon dvogodišnjeg prikupljanja sredstava, prvi broj lista *Glas slobode* pojavio se 29. IV 1909. God. 1910. SDS BiH imala je 1700, a 1912. god. 2500 članova gotovo isključivo radnika. Kada je imala najviše članova, u njenim redovima bilo je samo 78 ili 3,1% sitnih zanatlija i intelektualaca, dok je u isto vrijeme bilo organizovano 130 žena, odn. 5,3% ukupnog članstva. Sarajevo je bilo najistaknutije središte radničkog pokreta. U njemu je bilo 50%—65% ukupnog članstva SDS BiH. Jače mjesne organizacije postojale su još u Tuzli, Banjoj Luci i Mostaru. U ova četiri grada bilo je koncentrisano više od 80% članstva.

Osnivačke teškoće i dileme SDS

Broj i sastav članstva

U borbi za bolji ekonomski i politički položaj radnička klasa u BiH vodila je brojne i raznovrsne akcije. Od 1905. štrajkovi prerastaju u organizovanije oblike borbe radničke klase sa ekonomsko-socijalnim i političkim zahtjevima. U istoriji te borbe do I svjetskog rata najznačajniji su bili *majski štrajkovi*, poznati i pod imenom *generalni štrajk 1906*. Počele su ih radnice Fabrike duhana u Sarajevu 2. V 1906. i oni su se brzo proširili na sva industrijska mjesta u zemlji. Uz učešće više hiljada radnika imali su u nekim mjestima dramatičan tok (Sarajevo, Zenica, Vareš, Banja Luka). U sukobu sa policijom u Sarajevu je poginulo 6 ljudi, u Zenici 4, a mnogo je bilo povrijeđenih i uhapšenih. U Varešu je zaveden prijeki sud koji je više radnika osudio na tešku robiju. Borbeno istupanje radnika pretvorilo je ove štrajkove u masovan pokret protiv austrougarske vlasti. Iako je nezadovoljstvo bilo opšte, nije došlo do jedinstvenog pokreta. Domaća buržoazija bila je vjerski i nacionalno nejedinstvena, ekonomski slaba i politički nezrela da povede druge društvene slojeve. Svoje zahtjeve pretpostavila je zahtjevima radnika i seljaka. Radnici nisu bili u mogućnosti da svoj pokret povežu sa nezadovoljnim seljaštvom. Još u toku štrajkova vlasti su gradile metode za suzbijanje ovog pokreta i sličnih pokreta u budućnosti: nasilno gušenje pokreta, a zatim progoni agitatora iz zemlje, infiltriranje konfidenata i provokatora u rukovodstvo, potkupljivanje pojedinaca, potpomaganje radničkih organizacija sa suprotnim programima GRS i dr. Nastojanjima vlasti u gušenju radničkog pokreta pridružile su se sve crkvene institucije i građanske političke grupacije.

Majski štrajkovi 1906

Pod uticajem međunarodnih ekonomskih i političkih kriza te nepovoljnog unutrašnjeg razvoja zemlje, nakon majskih štrajkova radništvo je bilo suočeno sa stalnim porastom cijena životnih namirnica i stanarine. Brzi razvoj industrije, nedovoljna zaštita i zapošljavanje nespremnih i neiskusnih radnika izlagali su svakodnevnoj opasnosti život i zdravlje velikog broja ljudi. U mnoštvu akcija izdvajaju se snagom i značajem štrajkovi rudara u Kreki 1907. i 1912, građevinskih radnika u Sarajevu 1907. i 1910, pasivna rezistencija željezničara 1910, štrajk šumskih radnika firme Otto Steinbeiss u Mliništima 1911. i štrajk tipografa u Sarajevu 1912. koji je trajao 8 mjeseci. U tim štrajkovima vlasti i poslodavci su primijenili raznovrsne nasilne metode, ali se u radničkoj klasi ipak jačala solidarnost i borbenost. Buntovnost radnika je osobenost ovog radničkog pokreta i ona je većini štrajkova davala dramatičan tok. Rezultati borbe za poboljšanje ukupnog ekonomsko-socijalnog položaja bili su značajni. Pod pritiskom radničkih zahtjeva 1907. uvedena je institucija obrtnog inspektora, a naredne dvije godine uslijedio je niz propisa o radnim odnosima, higijensko-tehničkoj i socijalnoj zaštiti radnika. Radno vrijeme ograničilo se na 11 sati efektivnog rada, a posebno su bili regulisani uslovi zapošljavanja žena i djece. Uporedo s tim pripremano je uvođenje obaveznog bolesničkog osiguranja, na čemu je GRS posebno radio. Zakon je donesen krajem 1909, a stupio je na snagu 1. I 1910. U početku obaveznim bolesničkim osiguranjem bili su obuhvaćeni samo radnici, a kasnije i njihove porodice. Nadnice većine radnika iznosile su do 2 krune (4—6 kg hljeba), a samo približno 10% zarađivalo je više od 4 krune (1912). U isto vrijeme više od 50 000 radnika imalo je efektivno radno vrijeme 10—11 sati dnevno, a približno 10 000 uspjelo je da sruši ovu granicu i skrati radno vrijeme na 9 ili 8 sati dnevno. Obaveznim bolesničkim osiguranjem bilo je obuhvaćeno oko 80% radnika, dok je penziono i invalidsko osiguranje moglo ostvariti manje od jedne petine radnika.

Štrajkovi 1907—12. rezultiraju različitim socijalnim poboljšanjima

Kad su izbili balkanski ratovi, pogoršali su se politički uslovi za razvoj sindikalnog pokreta. Nezaposlenost je stalno rasla. Istovremeno pojačan je pritisak na socijalistički radnički pokret. Krizu je još više zaoštrilo zavođenje iznimnih mjera 2—13. V 1913. Pod optužbom da se sindikalni pokret bavi nedopuštenim političkim radom bile su raspuštene sve sindikalne i druge radničke organizacije, a imovina im je bila zaplijenjena. Radničke domove u Sarajevu i Tuzli zaposjela je vojska. Svi savezi i

Stavovi SDS u političkim, socijalnim i nacionalnim pitanjima

njihove podružnice na čelu sa GRS morali su izraditi nova pravila u kojima je isključeno buđenje klasne svijesti te radničke solidarnosti i pomoći radnicima koji štrajkuju. Ovakvim stavom vlasti su željele da sindikalni pokret liše njegovih najznačajnijih funkcija, otupe klasnu oštricu i suze bazu političkog djelovanja SDS BiH. Ta stranka i sindikalni pokret djelovali su kao dva krila jednog jedinstvenog pokreta. Vladalo je mišljenje da su strukovni i politički pokret klasni i da su im ciljevi isti. Kongresi oba pokreta održavali su se uvijek u isto vrijeme i sa gotovo istim delegatima; izvjestan broj radničkih funkcionera biran je u obje uprave, a sve važnije akcije provodile su se zajedničkim snagama.

Isključujući revoluciju i diktaturu proletarijata kao sredstvo i metod borbe SDS BiH pošla je od uvjerenja da snaga kapitalističke klase leži u parlamentu pa da stoga uticaj radničke klase u njemu ima prvorazredan značaj u borbi za socijalizam. Sa tog stanovišta je stranka ušla u borbu za socijalizam i za promjenu ustavne osnove koju je vlada predložila. Ona je zahtijevala demokratski ustav i sabor izabran opštim, jednakim, tajnim i neposrednim pravom glasa. Sabor treba da odlučuje o svim pitanjima BiH, a Zemaljska vlada mu mora odgovarati za svoj rad. U borbi za demokratski ustav i sabor SDS BiH je istakla da se u borbu moraju uključiti sve društvene snage i sve političke partije. Građanske stranke odbile su poziv na saradnju, pri čemu ih je podržavala austrougarska politika koja je željela da sve političke subjekte u zemlji drži usitnjene i podijeljene. Kada je proglašen Ustav (20. II 1910), došlo je do radničkih demonstracija u Mostaru, koje su završene sukobom sa policijom i hapšenjima. Nakon toga raspisani su izbori za Sabor (5. IV 1910) na kojima SDS BiH po odluci I kongresa ističe dva kandidata. Stranka se nije nadala da će ući u Sabor, ali je predizbornu aktivnost shvatila kao priliku da se u širim slojevima naroda agituje za socijaldemokratski program. U uslovima kurijalnog izbornog sistema ona nije mogla ući u Sabor. Polazeći od činjenice da izborni sistem daje zemljoposjedniku 145 puta veću vrijednost nego radniku i seljaku, SDS BiH je akciju usmjerila na promjenu postojećeg Ustava i izbornog sistema. Na II kongresu (1910) iskristalisala su se dva oprečna mišljenja o važnom pitanju odnosa SDS prema seljaštvu. Većina se izjasnila protiv agitacije na selu i primanja seljaka u SDS BiH. Drugi su polazili sa stanovišta da je bosanski seljak, upravo zato što je kmet, demokratski nastrojen, pa da ne bi trebalo imati nikakvih predrasuda protiv njegovog primanja u stranku. Na sljedećem kongresu (1911) odnosu prema seljaštvu posvećeno je još više pažnje, ali je preovladalo dogmatsko shvatanje o »čistoj klasnoj borbi« koje je od početka imalo više pristalica u stranci. Stav stranke prema seljaštvu ostao je nepromijenjen do I svjetskog rata. S druge strane, njezin neposredni cilj bio je dokidanje feudalizma na selu. U programu je zahtijevala »ukidanje svih feudalnih ostataka i oslobođenje kmetova državnim otkupom zemlje i predavanjem kmetovima bez ikakve naknade«. U kratkotrajnom razdoblju od svojeg osnivanja do I svjetskog rata stranka nije imala dovoljno snaga da se ozbiljnije pozabavi nacionalnim pitanjem. Od početka je usvojila načela internacionalizma. Suočena na vlastitom tlu sa vjerskim i nacionalnim sukobima buržoaskih partija, apsolutizmom i dominacijom austrougarskog kapitala, ona se zalagala za nacionalno jedinstvo Srba i Hrvata, pri čemu je veoma značajno »nacionalno osvješćavanje Muslimana« (*Glas slobode*, 1911, br. 14). Aneksija BiH dala je nove podsticaje jugoslovenskoj ideji koja se u godinama pred I svjetski rat ispoljavala u dva osnovna vida — kao jugoslovensko i kao balkansko pitanje. U formiranju stavova prema obje varijante jugoslovenskog ujedinjenja stranka nije samostalno radila i donosila zaključke. Nekoliko mjeseci nakon osnivanja SDS BiH zajedno sa socijaldemokratskim strankama Hrvatske i Slovenije organizuje I jugoslovensku socijalističku konferenciju u Ljubljani (21. i 22. XI 1909), a nekoliko nedelja kasnije učestvuje i na I balkanskoj socijalističkoj konferenciji u Beogradu (7—9. I 1910). Iako su rezolucije obje ove konferencije imale različite polazne osnove za rješavanje jugoslovenskog pitanja, SDS BiH je na svojem II kongresu (1910) donijela posebnu rezoluciju kojom je usvojila rezolucije obiju socijalističkih konferencija i proglasila ih obaveznim u političkom radu svojih organizacija. Ipak, u rezoluciji je naglašeno da SDS BiH »u državno-pravnom i nacionalnom pogledu traži preuređenje Austro-Ugarske u smislu nacionalnih autonomija, tako da bi narod BiH bio ujedinjen sa ostalim Jugoslovenima u nacionalnoj autonomiji Jugoslovena«. Jugoslovenski narodi smatrani su jednim narodom, što se takođe odnosi i na BiH. »Jedan i jedini narod u Bosni i Hercegovini srpskog i hrvatskog imena bio bi ujedinjen sa Hrvatima, Srbima i Slovencima u Austro-Ugarskoj«. Muslimani u BiH govore srpskohrvatskim jezikom, pa prema tome oni su ili Srbi ili Hrvati, ili i jedno i drugo, jer to je jedan narod sa dva imena. Jezičko pitanje je SDS BiH smatrala formalnim, jer se građanske partije prepiru oko naziva jezika i upotrebe ćirilice i latinice, a na istim osnovama vodi se borba oko toga čije će ime preuzeti Muslimani. Stranka je smatrala da bi se nacionalno pitanje i širenje jugoslovenske ideje lako riješilo priznavanjem pune ravnopravnosti oba pisma u školama i društvenom životu te uvođenjem srpskohrvatskog jezika u državne urede i preduzeća. Time bi, po mišljenju SDS BiH, bila završena prva i glavna faza u uspostavljanju jedinstva svih Jugoslovena. Stranka je pokazala prilično nerazumijevanja, mnogo iluzija i kolebanja u razmatranju nacionalnog pitanja; njegovo revolucionarno rješenje u eri imperijalizma njoj još uvijek nije bilo dostupno. Oštro je kritikovala austrougarsku zavojevačku i kolonijalnu politiku, koja je gušila narodne slobode i kočila svestraniji politički, kulturni i privredni razvoj zemlje. Ona je zahtijevala ukidanje kmetskih odnosa i industrijski razvoj zemlje, kao bitne preduslove za jačanje otporne snage protiv kolonijalnog pljačkanja, za demokratizaciju političkog života i suzbijanje iseljavanja naroda. Pojačavala je propagandu protiv rata u vrijeme ratnih kriza 1911—13. I pored strogih zabrana donesena je jedna antiratna rezolucija *(Protiv rata)* u kojoj se kaže da za interese kapitalista u ratovima ginu sinovi proletarijata, zbog toga »sav proletarijat protiv njih najodlučnije protestuje«. SDS BiH je posebno upozorila na balkansko područje, gdje se ukrštaju interesi gotovo svih kapitalističkih sila »a narodi na njemu, pocijepani i razdrobljeni, samo čekaju kad će ih progutati halapljive velike sile«. Po izbijanju prvog balkanskog rata stranka je pojačala aktivnost protiv rata i militarizma pretpostavljajući internacionalizam nacionalnim interesima pojedinih naroda. Iz tog principijelnog stava proizašla je njezina osuda balkanskog rata koji su balkanske saveznice povele za oslobođenje svojih sunarodnjaka ispod turske vlasti. Smatrala ga je dinastičkim ratom čiji se imperijalizam ne razlikuje od imperijalizma velikih sila. Zbog ovakvih stavova uslijedili su napadi građanskih vrhova na SDS BiH i cijeli radnički pokret, otežavajući im antiratnu propagandu. Bez obzira na sve teškoće stranka je vodila principijelnu antiratnu propagandu koja se podudarala sa stavovima Socijaldemokratske stranke Srbije. Naglašavala je da ratom protiv Turske neće biti riješeni nacionalni odnosi, jer u »novooslobođenim« krajevima ima mnogo i drugih narodnosti. Poslije Baselskog kongresa, SDS BiH nastavila je antiratnu propagandu, a posebno se zalagala za ideju »Balkan balkanskim narodima«. I pored pojačane cenzure uspjela je da u prvomajskom uvodniku svoga lista (1913) izrazi misao kako bi bilo bolje da su revolucionarne snage na Balkanu srušile »reakcionarne i feudalne klase, razne dinastije i šovinističke vlade« i na tim ruševinama stvorile »slobodan i demokratski savez balkanskih naroda u balkanskoj federativnoj republici«. Antiratna aktivnost stranke do I svjetskog rata zasnivala se na stavovima kongresa Druge internacionale (København 1910, Basel 1912), a posebno na *Manifestu Baselskog kongresa* te onom njegovom dijelu koji se odnosi na zadatke socijaldemokratskih stranaka balkanskih zemalja i područja Austro-Ugarske. Pri tome je ona ostala dosljedna svom internacionalističkom stavu, ne

Proturatna propaganda na stavovima II internacionale

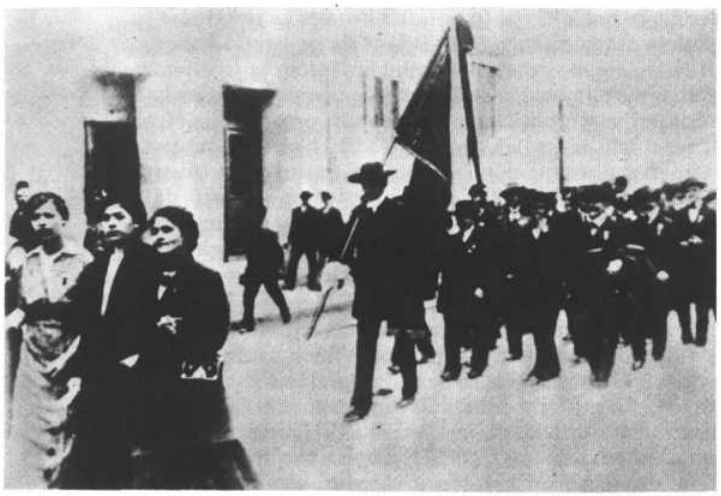

PRVOMAJSKA POVORKA 1914. u SARAJEVU

pokazajući oduševljenje za srpske pobjede. Cijenu svog principijelnog stava platila je izdvajanjem manje grupe članova srpske nacionalnosti, koji su oformili disidentsku grupu oko lista *Zvono*.

Međunarodna saradnja

Socijalistički radnički pokret u BiH razvijao se do I svjetskog rata kao dio jugoslovenskog, balkanskog i međunarodnog radničkog pokreta, organizovanog u Drugoj internacionali. Ubrzo poslije osnivanja, GRS stupio je u saradnju sa Međunarodnim sindikalnim sekretarijatom, a 1909. postao je njegov punopravni član. Osnivanjem SDS BiH proširivani su odnosi sa jugoslovenskim, balkanskim i ostalim radničkim pokretima u Austro-Ugarskoj. Međunarodna saradnja dobila je puni zamah i međunarodno priznanje kada je na sjednici Internacionalnog socijalističkog biroa, održanoj u Zürichu 24. IX 1911, SDS BiH postala članica Druge internacionale sa dva glasa.

Radnički pokret u Bosni i Hercegovini za I svjetskog rata. Nakon izbijanja rata, radničke organizacije u BiH nisu bile formalno zabranjene, ali je čitav niz okolnosti onemogućio njihov dalji rad. Zavođenje iznimnih mjera, 26. VII 1914, te mobilizacija većine organizovanih radnika i njihovih rukovodilaca nisu ostavljali mogućnosti za bilo kakav politički rad, a pogotovu za poduzimanje javnih antiratnih aktivnosti. U razdoblju od sarajevskog atentata do izbijanja rata SDS BiH osudila je atentat i raspirivanje šovinističkih i vjerskih sukoba koje podstiče vlada i austrofilski elementi. Glasanje Druge internacionale za ratne kredite izazvalo je razočarenje i osipanje članstva u organizacijama stranke. U takvim uslovima SDS BiH i sindikati sveli su svoju aktivnost na humani rad i čuvanje radničkih ustanova i imovine. Također, više nije bilo uslova za izdavanje radničkog lista *Glas slobode*, pa je 6. X 1914. prestao izlaziti.

Od proljeća 1917. počelo je postupno obnavljanje radničkog pokreta u BiH. Prvi vjesnici uspješnog početka bili su prvomajske proslave 1917 (Sarajevo, Zenica, Tešanj) i ponovno pokretanje lista *Glas slobode*, 30. VI 1917. Novo vodstvo, tzv. Glavni odbori radničkog pokreta, usmjerilo je svoju aktivnost na obnavljanje sindikalnih i političkih organizacija, na borbu za demokratizaciju vlasti i uklanjanje svih feudalnih ostataka (*Manifest* od 30. VI 1917). Uporedo sa obnavljanjem radničkih organizacija vodila se borba za veće nadnice i ukidanje ograničenja slobode sastajanja i udruživanja. Osnovan je Fond za pomaganje siromašnih radničkih porodica i pojačano je učešće radničkih predstavnika u radu opštinskih aprovizacionih vijeća. Broj organizovanih radnika stalno je rastao i početkom 1918. prešao 4000. Podsticaj za dalji rast radničkog pokreta dala je oktobarska revolucija, prihvaćanje zaključaka Zimmerwaldske konferencije i Zemaljska konferencija obnovljenih radničkih organizacija održana 3. II 1918. u Sarajevu. Radničke akcije prerasle su u opšti tarifni pokret za povećanje nadnica i uvođenje osmosatnog radnog vremena. Prvomajske proslave 1918. održale su se uz učešće nekoliko hiljada radnika i seljaka. Nova raspoloženja odrazila su se na stalan priliv novih članova u radničke organizacije. U avgustu 1918. u sindikalnim organizacijama bilo je učlanjeno 7000 osoba, a u SDS BiH 3000; početkom 1919. radnički pokret poprimio je do tada neslućene razmjere. U sindikalnim organizacijama bilo je 22 669 članova, a u SDS 6078; među njima se prvi put u radničkom pokretu pojavljuju muslimanske žene mobilisanih radnika. Vodstvo pokreta pratilo je pripreme za održavanje socijalističke mirovne konferencije u Stockholmu i smatralo konferenciju povoljnom prilikom da se putem mirovnih nastojanja stvori nova internacionala u koju bi ušle i one partije koje su razorile prethodnu. SDS BiH poslala je na ovu konferenciju dva delegata (F. Markić i D. Glumac), a u njenoj izjavi sadržani su zahtjevi za mir bez aneksija i odšteta, pravo naroda na samoopredjeljenje. Nešto kasnije zahtijevalo se »integralno jugoslovensko nacionalno ujedinjenje«. Također se uskoro promijenio stav o novoj internacionali. Nakon oktobarske revolucije, SDS BiH je potpuno usvojila načela zimmerwaldskog pokreta i formalno mu pristupa 30. XII 1917. Ona se suprotstavila građanskoj štampi koja je negativno pisala o oktobarskoj revoluciji. Ta je revolucija unijela najznačajnije promjene u čitav socijalni pokret (radnički i seljački) u BiH. Smatrajući je novim kvalitetom u borbi ruskog i međunarodnog proletarijata, SDS BiH je objavila proglas Petrogradskog radničkog i vojničkog vijeća (10. XI 1917), a odmah zatim *Dekret o miru* uz Lenjinov komentar. Smatrala je da je oktobarska revolucija samo uvod u svjetsku proletersku revoluciju koja će srušiti kapitalistički društveni poredak. Boljševički uzori postali su neodoljivi za bosanskohercegovačke kmetove i sitne seljake koji su paljevinama begovskih kuća i imetka željeli da ostvare svoj tradicionalni ideal da budu slobodni sa dosta obradive zemlje. Revolucija je uticala na promjenu stavova SDS BiH prema agrarnom pitanju i seljaštvu. Stranka je u toku 1918. usvojila revolucionarno rješenje agrarnog pitanja i tražila eksproprijaciju feudalnih posjeda u korist seljaštva.

Pristup zimmerwaldskom pokretu

Odnos SDS BiH prema stvaranju jugoslovenske državne zajednice. Zvaničan stav stranke prema nacionalnom pitanju do I svjetskog rata zasnivao se na nacionalnom programu austrijske socijalne demokratije *(Brnski program)*, ali se u praksi rado služila idejom »Balkan balkanskim narodima« unutar koje bi bio ostvaren princip samoopredjeljenja naroda. U suštini ona je nacionalno pitanje podređivala klasnoj borbi i proleterskom internacionalizmu. Mada je istakla princip samoopredjeljenja naroda i prirodno pravo srpskog i hrvatskog naroda da stvori nezavisnu državu, ona se (26. XII 1917) vratila rezoluciji I balkanske socijalističke konferencije. Stajala je na pozicijama ujedinjenja jugoslovenskih naroda, ali se u njegovom sprovođenju oštro protivila bilo kakvoj saradnji proletarijata sa buržoazijom. Naglašavala je (u martu 1918) da jugoslovenske socijalističke stranke »internacionalnog i marksističkog pravca« ne usvajaju ni jednu formulu jugoslovenske buržoazije za rješenje jugoslovenskog pitanja »ni bečku deklaraciju, ni krfski pakt, ni adresu koalicije, ni pravaški program«. Polazeći od stanovišta da su jugoslovenski narodi jedna nacija, ona kritikuje stav muslimanskog vodstva koje traži autonomiju BiH (Š. Arnautović) i tako poistovećuje svoje interese sa interesima čitavog muslimanskog naroda. Svi ovi programi ocijenjeni su kao izraz partikularističkih plemenskih i vjerskih težnji buržoazije. Jugoslovensko pitanje je i balkansko pitanje, a Jugosloveni bi trebalo da budu dio »balkanske federacije slobodnih naroda«. Buduća državnopravna zajednica jugoslovenskih naroda treba da bude »federativna balkanska republika u kojoj će Srbi, Hrvati i Slovenci, kao potpuno kulturno i politički ujedinjena jugoslovenska nacija, ući u federativnu zajednicu sa ostalim balkanskim narodima: Bugarima, Rumunima, Grcima i Arbanasima, u kojoj će Makedonija činiti samostalnog člana federacije«. U borbi za ujedinjenje jugosloven-

Ideja o balkanskoj republikanskoj federaciji

skih naroda SDS BiH se zalagala za koncentraciju i zajedničko istupanje jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka, koje bi trebalo da se suprotstave koncentraciji buržoaskih partija. Svoje stavove o tome iznijela je na konferenciji održanoj 6. X 1918. u Zagrebu kada su većine u socijaldemokratskim strankama Hrvatske i Slovenije odlučile da preko svojih predstavnika sarađuju sa građanskim političkim partijama u Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba. Kada je 1. XI 1918. general Sarkotić predao vlast Narodnom vijeću, SDS BiH odbila je da pošalje svojeg predstavnika u Narodnu vladu BiH, želeći da zadrži samostalno klasno istupanje. Stvaranje Kraljevine SHS stranka je doživjela kao nacionalno oslobođenje i izrazila svoje nade u njenu demokratsku suštinu. Shvativši uskoro punu klasnu suštinu novostvorene države, SDS BiH je zajedno sa Socijaldemokratskom partijom Srbije pokrenula akciju za ujedinjenje jugoslovenskog proletarijata. Izuzetno teško ekonomsko-socijalno stanje radnika i seljaka u BiH rađalo je kod ovih društvenih slojeva oduševljenje za ideje i akcije od kojih se očekivala radikalna izmjena postojećeg stanja. Radnički pokret naglo se širio i prerastao sve ranije okvire, a pojačano dezerterstvo iz austrougarske vojske (zeleni kadar) i seljački nemiri davali su realnu osnovu za širi revolucionarni pokret. SDS BiH nije pokušala da revolucionarnom akcijom poveže nezadovoljne mase željne promjene postojećeg stanja. Većina njenog rukovodstva nije mogla da se oslobodi predratne ideološke baštine kojoj je išlo u prilog novostvoreno uvjerenje da će svjetska proleterska revolucija riješiti probleme radničke klase.

SDS ne poduzima revolucionarnu akciju

Iz ovakvih shvatanja proizišao je praktični politički rad većine vodstva SDS BiH koji pokazuje da vodstvo nije shvatilo fenomen revolucije i diktature proletarijata na revolucionaran način. Stranka je u ratnim uslovima hvalila revoluciju, a bez dilema opredijelila se za mir. Radničke štrajkove i seljačke nemire nije pokušavala da usmjeri ka revoluciji, nego ih je stišavala i obuzdavala kao anarhističke pojave. Sa takvim pristupom osnovnim društvenim problemima stranka nije mogla postati politički vođa siromašnih društvenih slojeva. Povoljnu priliku da to postane propustila je u procesu stvaranja jugoslovenske države krajem rata i za vrijeme revolucionarnih pokreta u srednjoj i jugoistočnoj Evropi. Ona je izuzetno nezadovoljne i buntovne slojeve u društvu prepustila političkom vodstvu buržoaskih partija. I. Hć.

Nacionalni pokreti i stranke za austrougarske vladavine. U razvitku nacionalno-političkog života u BiH razlikuju se pokreti koje inicira i vodi austrougarska uprava i oni koji nastaju među samim bosanskohercegovačkim stanovništvom. Austrougarska vlada nije u trenutku okupacije imala izgrađen koncept nacionalne politike u BiH. U uslovima socijalnih suprotnosti i konfesionalnih razlika u bosanskohercegovačkom stanovništvu, ona nastoji održati unutrašnju ravnotežu, svjesna da bi svaki njen poremećaj u korist neke od tri vjerske i nacionalne grupe ugrozio položaj Monarhije u BiH. Vlasti su usljed složenih unutrašnjih i međunarodnih okolnosti imale veoma skučen prostor za vođenje šire nacionalne politike u okupiranoj zemlji. Svi napori u tom pogledu svodili su se na sprečavanje ili bar efikasno kontroliranje nacionalnih težnji domaćeg stanovništva te izoliranje BiH od nacionalno-političkih kretanja u okolnim južnoslavenskim zemljama. Neposredno po okupaciji, prvi zemaljski poglavar general Josip Filipović je pokušavao, uz oslonac na činovničku ekipu koju je doveo iz Hrvatske, sprovoditi u upravi i nacionalnoj politici hrvatski kurs. Takva politika je naišla na odlučan otpor vladajućih krugova, pa je Filipović već u decembru 1878. morao odstupiti. Od dolaska B. Kállaya 1882. na čelo bosanskohercegovačke uprave posebna pažnja poklanjala se srpskom nacionalnom pokretu. Kállay je smatrao da je taj pokret u BiH najrazvijeniji te da je potrebno, ne zanemarujući ostale, neutralizirati njegove nacionalno-političke težnje. U tom smislu dozvoljena je slobodna upotreba srpskog imena, vlada je pokrenula list *Prosvjetu* (štampan ćirilicom) i dr. Ovim »srpskim kursom«, koji je oličavao civilni adlatus barun Fedor Nikolić, vlasti su nastojale pridobiti za svoju politiku vodeće krugove srpskog građanstva. Nikolić u tim nastojanjima nije uspio, pa je 1886. napustio BiH. Njegovim uklanjanjem Kállay je želio osloboditi prostor za svoju novu nacionalnu politiku. Držeći se vjerske ravnoteže, toj je politici bio cilj da u cjelokupnom domaćem stanovništvu razvije i učvrsti osjećanje zemaljske, bosanske posebnosti i narodnosti. To je bio pokušaj da se, nasuprot različitim nacionalnim idejama u BiH, istakne koncept koji bi pod bosanskim (»bošnjačkim«) imenom okupio sve vjersko-etničke grupe u BiH. Pokrenule su ga već osmanske vlasti u sklopu reformi što su ih sredinom XIX st. sprovodile u Carstvu. Već je Omer-paša Latas djelovao u tom smislu početkom 50-ih godina XIX st., a 60-ih godina na tom radi i bosanski namjesnik Šerif Osman Topal-paša. Kállay je zapravo pošao od njegove ideje interkonfesionalnog bošnjaštva, nastojeći je sa mnogo više energije ostvariti. Sva njegova nastojanja ostala su ipak uzaludna, budući da je nacionalna misao u međuvremenu uhvatila duboki korijen među vodećim slojevima srpskog i hrvatskog građanstva. Bošnjaštvo je u političkom životu BiH došlo do izvjesnog izražaja kada je 1891. Mehmed-beg Kapetanović pokrenuo list *Bošnjak*. U prvom broju *Bošnjak* se oglasio kao muslimanski list, braneći i propagirajući istovremeno općebosansku nacionalnu ideju. Njegova pojava i pisanje naišli su na odbijanje i oštru kritiku u srpskoj i hrvatskoj štampi u BiH, a još više van nje. Većina muslimanskog građanstva odbacila je ideje *Bošnjaka* zbog toga što je bio izrazito prorežimski list, a malobrojna muslimanska inteligencija koja se tih godina polako formirala vrlo brzo je prekinula saradnju s njim. Od sredine 90-ih godina bošnjaštvo više nije bilo nikakva stvarna alternativa nacionalnim pokretima u BiH. Austrougarska vlast je to polako i prešutno priznala prihvativši početkom XX st. nacionalno-političke pokrete kao partnere u bosanskoj politici.

Oživljena ideja interkonfesionalnog bošnjaštva

Građanska politika imala je nekoliko razvojnih etapa. Prva je bila etapa borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju Srba i Muslimana (→ str. 193 i str. 194). U drugoj etapi, od sredine prve decenije XX st., formiraju se iz vjersko-prosvjetnih pokreta građanske političke stranke, koje po svom obliku, političkoj ideologiji i ponašanju uglavnom odgovaraju tipu narodnih organizacija koje nastaju u kolonijalnim i zavisnim zemljama u doba njihove borbe za nacionalno oslobođenje. Većina bosanskohercegovačkih građanskih političara svih nacionalnih pripadnosti smatrala je da u BiH, kao »provizornom tlu« (tj. okupiranoj zemlji s neriješenim državnopravnim statusom), bez »parlamentarne podloge« nema uslova za djelatnost klasičnih političkih stranaka. Po tom konceptu smatralo se da svaki narodni pokret mora ostati jedinstven dok ne ostvari svoje nacionalno-političke, odn. državnopravne ciljeve, a tek nakon toga mogu se preko stranaka i parlamenta rješavati socijalna pitanja. Ovakav načelan stav u praksi je odgovarao političkom pragmatizmu bosanskog građanstva, čiji ekonomski interesi nisu mogli čekati na eventualno ostvarenje vlastitih »državnopravnih ideala«. Nakon Kállayeve smrti 1903. postepeno se ublažuje okupacioni režim. Ukida se preventivna cenzura štampe, sprovodi poreska reforma, okončava pitanje vjersko-prosvjetne autonomije i priznaju se potrebe da BiH postepeno dobije izvjesnu samoupravu. U takvoj situaciji pojedini nacionalno-politički pokreti pristupaju formalnom stranačkom konstituiranju i organiziranju. Prva građanska politička stranka u BiH koja je istakla svoj program i sprovela formalnu organizaciju bila je *Muslimanska narodna organizacija* (MNO), osnovana 3. XII 1906. Nju je vodio tzv. Egzekutivni odbor kojemu je za prvog predsjednika izabran Ali-beg Firdus. U svojem programu stranka je na prvom mjestu zahtijevala vjersko-prosvjetnu autonomiju i autonomiju BiH pod sultanovim suverenitetom. Uživala je podršku većine svih slojeva muslimanskog stanovništva, mada su joj u vodstvu uglavnom bili krupni zemljoposjednici koji su svoje agrarne interese postavili kao općemuslimansko pitanje. Njihov agrar-

Muslimanske stranke

ni program u osnovi sadrži zahtjev da se seljak ne oslobodi, nego liši kmetskog prava i time postane običan najamni radnik ili zakupac na veleposjedu.

Nasuprot MNO-u postojala je prilično heterogena grupa čiji su pripadnici kao pokretači raznih kulturnih, prosvjetnih i privrednih akcija sami sebe nazivali »naprednim Muslimanima«. Među njima je bilo uglednijih režimski orijentisanih građana (A. Mešić, E. Kulović), nezavisnih intelektualaca i manji broj državnih činovnika. Oni su 24—26. VIII 1908. osnovali *Muslimansku naprednu stranku* (MNS). U osnovnim društvenim pitanjima njen program nije se u biti razlikovao od programa MNO-a, ali je ona u nacionalnom pitanju zastupala prohrvatski stav. Osjećajući da zbog takve nacionalne orijentacije ne uživa podršku širih muslimanskih slojeva, vodstvo MNS-a je 31. I 1910. revidiralo program odrekavši se hrvatske nacionalne ideje. Istovremeno promijenilo je ime stranke u *Muslimanska samostalna stranka* (MSS). U aprilu iste godine, pred nastupajuće saborske izbore, pokušale su se ujediniti MNO i MSS, ali su pregovori propali zbog ambicija pojedinaca iz obje stranke. Pred prve saborske izbore izdvaja se iz MNO-a grupa mlađih aktivista, prosrpski orijentiranih, koji pokreću list *Samouprava* kao »organ muslimanske demokratije«. Oni u prvi plan ističu da je vodstvo MNO-a zanemarilo socijalne i kulturne probleme muslimanskog naroda, prije svega seljaštva. Grupa se nije formalno konstituirala kao stranka, a njen jedini kandidat Osman Đikić, propao je na prvim saborskim izborima.

Srpski pokret i grupe u njemu

Srpska narodna organizacija (SNO) osnovana je 27—31. X 1907. ujedinjenjem triju političkih grupa koje su se među srpskim građanstvom oformile sredinom prve decenije XX st. Jednu grupu činile su vođe autonomne borbe a njeni najistaknutiji predstavnici bili su Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola; od intelektualaca pridružio im se Milan Srškić. Ta grupa je 1905. pokrenula *Srpsku riječ,* »list za politiku, prosvjetu i privredu«, preko kojega je zastupala svoje, uglavnom ekonomske interese. Vođe autonomne borbe bile su izložene oštroj kritici mlade srpske građanske inteligencije koja je tražila da se od crkveno-školske borbe pređe na političku. Onemogućena u Sarajevu pored starih uticajnih vođa, inteligencija uzima Mostar za središte svog rada. U tom gradu 1907. pokreće list *Narod,* koji su uređivali Risto Radulović i Vasilj Grđić. Ovoj mostarskoj grupi priključuje se najveći dio srpske inteligencije. Treća grupa, poznata po svom listu *Otadžbina,* koji je pokrenuo i uređivao P. Kočić, djelovala je uglavnom u Bosanskoj krajini. Oko Kočića se okupila manja grupa intelektualaca, koji su nasuprot »narodovcima« odbacili ideju o samostalnoj političkoj ulozi inteligencije i vezali se sa seljaštvom tražeći u prvom redu radikalno rješenje agrarnog pitanja. Poslije dužih pregovora predstavnici sve tri grupe su usvojili na sastanku u Sarajevu 11. V 1907. rezoluciju kojom su tražili neodložno formiranje srpske političke organizacije, zatim ustavne slobode i parlament te potpunu autonomiju BiH bez promjene suvereniteta. Zajednički ministar financija S. Burián je nakon dužeg zatezanja odobrio sazivanje osnivačke skupštine SNO-a, uz uslov da se ne ističe program Sarajevske rezolucije. Skupština je, međutim, u cijelosti usvojila stavove iz rezolucije kao politički program SNO-a. U pogledu agrarnog pitanja, o kojem je na skupštini vođena najoštrija rasprava, donesene su uopćene formulacije bez konkretnog prijedloga, pošto je preovladalo mišljenje da je zbog nacionalno-političkih razloga nužno očuvati savez sa MNO-om. U maju 1907. sarajevski liječnik Lazar Dimitrijević je osnovao *Srpsku narodnu samostalnu stranku.* Dimitrijević je od 1905. izdavao časopis *Dan,* u kojem je napadao vođe autonomne borbe kao »age i kmetoždere« te propagirao radikalno rješenje agrarnog pitanja, ali uz lojalno i trajno prihvatanje Monarhije u BiH. Poslije potpunog izbornog neuspjeha 1910. njegova stranka je prestala postojati.

Hrvatski politički pokret, u kojem se početkom XX st. jasno ispoljavaju dvije struje, klerikalna i građansko-liberalna, da bi održao svoje jedinstvo, sporo je i oprezno pristupao formalnom organiziranju. Inicijativu za stvaranje hrvatske političke organizacije dala je građansko-liberalna struja uz koju su pristali i franjevci, pa je, nakon dužih priprema, 21. II 1908. osnovana *Hrvatska narodna zajednica* (HNZ). Za predsjednika stranke bio je izabran Nikola Mandić, ali je stvarni pokretač, glavni teoretičar i ideolog bio Ivo Pilar. Središnja tačka programa HNZ-a bila je da su Bosna i Hercegovina po »plemenu starosjedilaca« i po »državnom pravu« hrvatske zemlje, pa je prirodno da se priključe Hrvatskoj. U osnovi političke strategije HNZ-a bilo je uvjerenje o malobrojnosti Hrvata u BiH. Pošto je u to vrijeme u BiH živio relativno veliki broj doseljenih stranaca katolika, to konfesionalnost kao ključ nacionalnosti nije mogla toliko koristiti Hrvatima koliko Srbima ili Muslimanima. Zato je vodstvo stranke smatralo da HNZ mora biti nadkonfesionalna organizacija. Posebno se računalo sa mogućnošću pridobijanja Muslimana za hrvatsku nacionalnu ideju. Zbog obzira prema muslimanskom političkom vodstvu, ova stranka i pored više rasprava nije u agrarnom pitanju zauzela nikakav stav. Zbog opredjeljenja da konfesionalnost ne treba uplitati u narodnu organizaciju, vodstvo HNZ-a došlo je u sukob sa sarajevskim nadbiskupom Josipom Stadlerom, koji je smatrao kako je osnovni zadatak hrvatske politike u BiH da okupi sve katolike bez obzira na narodnost. Pošto je uzalud pokušavao na ovom programu preuzeti vodstvo stranke, Stadler je 18. I 1910. osnovao svoju stranku *Hrvatsku katoličku udrugu za BiH* (HKU). U ekskluzivno katoličkoj politici Stadlera su podržali austrijski hrišćanski socijalisti i slovenački klerikalci. On je računao i sa trijalističkim preuređenjem Monarhije. To je izraženo u stranačkom programu gdje se u prvom redu tražilo »na temelju državnog prava i narodnog načela« priključenje BiH Hrvatskoj, kojoj bi se pridružile i slovenačke pokrajine. Neopterećena imperativom saradnje sa Muslimanima, HKU je tražila što brže i lakše rješenje agrarnog pitanja.

Hrvatske stranke

U ovom političkom stranačkom mozaiku SNO i MNO su bile u opoziciji prema okupacionoj upravi, dok su se ostale stranke držale lojalno. Zajednička delegacija SNO-a i MNO-a predala je Buriánu 7. IX 1908. na Ilidži memorandum u kojem se zahtijeva uvođenje ustavnosti u BiH bez promjene njenog državnopravnog statusa. Pošto je taj status ubrzo promijenjen proglašenjem aneksije, ove dvije stranke ostaju u opoziciji taktizirajući i odbijajući da daju izjave o priznavanju novog stanja. Na kraju su obje priznale aneksiju, pošto su i u novim okolnostima htjele legalno djelovati.

Proglašenjem *Ustava* 20. II 1910. počela je treća etapa u istoriji razvitka bosanske građanske politike. Prvi saborski izbori održani su 12—28. II 1910. Tada je SNO osvojila sve »pravoslavne mandate«, ukupno 31, a MNO sva 24 »muslimanska mandata«. Od ukupno 16 »katoličkih mandata«, HNZ je dobila 12, a HKU četiri. U toku četverogodišnjeg rada Sabora bilo je više slučajeva različitog stranačkog, frakcijskog i koalicionog prestrojavanja, vraćanja mandata i dopunskih izbora za upražnjena mjesta. Prilikom donošenja zakona o fakultativnom otkupljivanju kmetova sklopljen je sporazum o zajedničkom glasanju između MNO-a i dviju hrvatskih stranaka. Petorica poslanika MNO-a odbili su da potpišu sporazum formirajući vlastitu frakciju u Saboru. Nakon ovog sporazuma ujedinile su se dvije muslimanske stranke. Istovremeno nastao je rascjep u SNO-u, pošto je 12 poslanika grupe *Srpska riječ* glasalo zajedno sa muslimansko-hrvatskom koalicijom za vladin prijedlog zakona. Zemaljska vlada nije željela da se u Saboru oslanja isključivo na muslimansko-hrvatsku koaliciju, nego je insistirala na stvaranju tzv. radne većine sastavljene od zastupnika sve tri nacionalne grupe. G. Jeftanović, vođa *Srpske riječi,* stalno se kolebao između ulaska u radnu većinu i opozicije. Na kraju je 12 poslanika ove grupe, koje je odbacila i vlada i opozicija, bilo prisiljeno položiti mandate 13. IX 1913. Na dopunskim izborima u decembru njihova mjesta je, uz podršku vlade, popunio advokat Danilo Dimović sa svojim pristalicama. Nasuprot tako

Stranački odnosi u Saboru

formiranoj vladinoj radnoj većini postavila se opozicija koju su sačinjavali poslanici grupa *Narod* i *Otadžbina* te po trojica disidenata, muslimanskih (D. Miralem, V. Biščević i M. Sarić) i hrvatskih (L. Čabrajić, V. Jelavić i Đ. Džamonja). Prestankom rada Sabora krajem juna 1914. prestaje i stranačkopolitički život u BiH.

LIT.: *V. Ćorović*, Političke prilike u Bosni i Hercegovini, Beograd 1939; *A. Malbaša*, Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kállaya, I (1882—1896), Osijek 1940; *H. Kapidžić*, Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske vladavine, Sarajevo 1968; *M. Gross*, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914, Historijski zbornik, 1966—67; *M. Imamović*, Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914, Sarajevo 1976.

M. Ima.

Bosna i Hercegovina između dva rata (1918—41). Državno uređenje BiH i njen status u okviru monarhističke Jugoslavije bili su uslovljeni činjenicom da je oslobođenje od tuđinske vlasti došlo više kao rezultat spoljnih faktora, raspadom u ratu pobeđene Austro-Ugarske, a manje su tome doprinele domaće političke snage. Iako je pri kraju rata u narodnim masama došlo do snažnijeg otpora protiv austrougarskih vlasti i do sporadičnih i stihijskih oružanih akcija zelenokadrovaca i pobunjenih seljaka, domaća buržoazija, upravo zbog takvog revolucionarnog vrenja, strpljivo je podnosila tuđinski režim, jer je on privremeno štitio i njene klasne interese. »Prevrat« je tako izvršen na miran način: 1. XI 1918. Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH preuzeo je vlast od tadašnjeg austrougarskog poglavara generala S. Sarkotića. Za BiH, koja je u plenumu Narodnog vijeća u Zagrebu imala 18 svojih predstavnika, a u Središnjem odboru 6, formirani su posebni autonomni organi: Glavni odbor Narodnog vijeća (NV) i Narodna vlada sa sedištem u Sarajevu, koja je preuzela dužnost 3. XI 1918. i imala 10 resora (povereništva), praktično za sve grane državnog i društvenog života. Po svojim ovlašćenjima i delokrugu rada u ovom prelaznom periodu Narodna vlada za BiH imala je karakter federalnog državnog organa. Prisustvo Srba u NV i Narodnoj vladi značilo je mnogo više nego njihova brojnost, jer su nalazili oslonac u najznačajnijim političkim faktorima izvan BiH (srpska vlada i vojska). GO NV za BiH nije se starao o organizovanju sopstvenih vojnih snaga, već je pozvao srpsku vojsku, kojoj je Narodna vlada poverila brigu oko javne sigurnosti i uspostavljanje javnog reda. Tokom novembra 1918. u više mesta BiH, naročito u Krajini, javlja se pokret za prisajedinjenje BiH Srbiji, inspirisan i uticajem spolja. Spoljnopolitičke okolnosti (pretenzije Italije na jugoslovenske teritorije i nepriznavanje Države SHS od velikih sila) i revolucionarna situacija u zemlji uticali su na jačanje onih političkih grupa u GO NV za BiH koje su svim silama težile sporazumu sa srpskom vladom o što skorijem stvaranju zajedničke države.

Narodna vlada za BiH federalnoga karaktera

Prvodecembarskim aktom ujedinjenja (adresom Narodnog vijeća i odgovorom regenta Aleksandra na adresu) BiH 1918. ulazi u sastav jedinstvene jugoslovenske države, ali privremeno zadržava neke oblike državnosti. GO NV za BiH prestao je da funkcioniše 31. XII, a Narodna vlada za BiH 31. I 1919. Umesto ove, obrazovana je Zemaljska vlada za BiH, koja je bila odgovorna centralnoj vladi u Beogradu, sa znatno suženim kompetencijama i delokrugom rada: umesto ranijih 10 povereništava, Zemaljska vlada imala je samo četiri (za unutrašnje poslove, pravosuđe, poljoprivredu, prosvetu i verske poslove). U praksi se ova organizacija sporo odvijala, pa je Zemaljska vlada za BiH još prilično dugo zadržala uglavnom onu organizaciju kakvu je imala Narodna vlada.

Centralističko državno uređenje sankcionisano je Vidovdanskim ustavom 1921, prema kojem je BiH dobila sasvim novo administrativno uređenje u kome se više nije mogla iskazivati kao istorijska i politička celina. Članom 135 toga ustava BiH je u okviru tadašnjih granica podeljena na 6 oblasti (raniji okruzi) i svaka od ovih administrativnih jedinica, zasebno i bez ikakvih međusobnih veza, bila je potčinjena direktno organima centralne vlade u Beogradu. Međutim, prelaznim odredbama ustava ostali su još nekoliko godina na snazi i autonomni organi — Pokrajinska uprava za BiH (formirana 14. VII 1921) sa svojih pet resora (povereništva): za unutrašnje poslove, pravosuđe, prosvetu i verske poslove, poljoprivredu i socijalnu politiku. Sve do likvidacije Pokrajinske uprave (februar 1924) BiH je bila jedinstveno administrativno područje sa oblicima autonomnosti. Od tada su uvedene oblasti kao administrativna područja (Sarajevska, Tuzlanska, Travnička, Mostarska, Bihaćka i Vrbaska oblast sa sedištem u Banjoj Luci), na čelu sa velikim županima. Centralizacija državne uprave u oblastima očuvana je ovlašćenjima velikih župana, neposredno potčinjenih ministru unutrašnjih poslova, koji su mogli da suspenduju odluke Oblasnih skupština. Izbori za Oblasne skupštine sprovedeni su tek početkom 1927, a već posle dve godine one su suspendovane šestojanuarskim dekretom. Tek je diktatura 1929, formiranjem novih administrativnih jedinica — banovina, razbila BiH kao istorijsku teritorijalnu celinu, jer je njeno područje isparcelisano i spojeno s delovima drugih jugoslovenskih zemalja. Zakonom o nazivu i podeli zemlje na upravna područja od 3. X 1929. BiH je razdeljena u 4 banovine: Drinsku sa sedištem u Sarajevu, Vrbasku sa sedištem u Banjoj Luci, Zetsku sa sedištem na Cetinju i Primorsku sa sedištem u Splitu. Na čelu ovih novih administrativnih jedinica (u zemlji ukupno 9) stajali su banovi, koje je imenovao kralj i koji su kao predstavnici Kraljevske vlade vršili vlast pod nadzorom njenih resornih ministara. Ovakvo stanje ostalo je sve do 26. VIII 1939. kada je Sporazumom Cvetković—Maček formirana Banovina Hrvatska u čiji sastav je ušlo 13 bosansko-hercegovačkih srezova, ukupne površine 11 403 km² sa 616 997 st.

Diktatura 1929. razbija BiH kao teritorijalnu celinu

POKRAJINSKI ODBOR SOCIJALDEMOKRATSKE PARTIJE (KOMUNISTA) U SARAJEVSKOM ZATVORU 1919.

Ekonomsko-socijalni odnosi u BiH u ovom periodu imali su osnovu u privrednoj nerazvijenosti. Dominirala je poljoprivredna proizvodnja, kojom se bavio najveći broj stanovništva i čiji se postotak povećavao 30-ih godina.

DOMAĆINSTVA U BiH PO ZANIMANJIMA (u %)

Vrsta zanimanja	*1921.*	*1931.*
Poljoprivreda, stočarstvo	80,86%	84,1 %
Industrija, zanati	6,30%	6,70%
Novčarstvo	3,67%	3,10%
Javna služba	3,05%	3,60%
Ostala zanimanja	1,69%	2,50%

Najveće društvene promene u BiH doneli su raskidanje feudalnih, kmetskih odnosa (u takvim je odnosima prema popisu iz 1910. bilo 111 030 porodica sa 650 665 st.) i sprovođenje agrarne reforme. Iako se od ukidanja kmetskih odnosa (Prethodnim odredbama od 25. II 1919) sa sprovođenjem agrarne reforme otezalo, sa puno obzira i političkih kompromisa, računa se da je agrarnom reformom obuhvaćeno blizu 1 200 000 ha i da je zemlju dobilo oko 250 000 porodica bivših kmetova, beglučara, bezemljaša,

Rezultati agrarne reforme

dobrovoljaca, invalida i drugih agrarnih interesenata. Deoba zemlje imala je niz pozitivnih socijalnih rezultata, ali je uticala i na usitnjavanje već ionako malih poseda, što se odrazilo na proizvodnju. Dvadesetih godina BiH je u žetvenim prinosima u Jugoslaviji učestvovala sa 8—9%, a u proizvodima stočarstva sa 15—16%. Prema statističkim podacima za 1926. u BiH je bilo 468 industrijskih preduzeća, uglavnom iz ranijeg perioda. Od industrijskih grana najviše su bile razvijene rudarstvo (ugalj) i prerada drveta. Većina industrijskih preduzeća išla je u red sitnih, koja su upošljavala malo radnika. Kao zaostalo agrarno područje, opterećeno mnogim nerešenim ekonomskim i socijalnim problemima BiH je teško podnosila breme svetske ekonomske krize koja se u Jugoslaviji izrazila sredinom 1932. Tek u drugoj pol. 30-ih godina dolazi do relativnog privrednog uspona: izgradnja železničkih pruga Ustiprača—Bileća—Nikšić i Bihać—Knin, proširenje kapaciteta železare u Zenici i fabrike celuloze u Drvaru, izgradnja industrijskih preduzeća u Višegradu, početak elektrifikacije, javni radovi itd. Time se nije mogla nadoknaditi vekovna privredna nerazvijenost niti zaostajanje za nešto razvijenijim drugim jugoslovenskim pokrajinama (Slovenijom i Hrvatskom u industriji, Vojvodinom i Srbijom u poljoprivrednoj proizvodnji).

Relativan privredni uspon od 1932.

U zavisnosti od društveno-ekonomskih odnosa, i prosveta i kultura BiH u međuratnom periodu nalazila se na veoma niskom stupnju razvoja. O tome najrečitije govori stanje pismenosti. Prema zvaničnim statističkim podacima za 1933, od ukupnog broja stanovništva iznad 10 godina u Vrbaskoj banovini bilo je čak 72,60% nepismenih (jugoslovenski prosek iznosio je tada 44,61%, i to pre svega zbog malog broja nepismenih u Sloveniji — samo 5,54%). Nešto bolje stanje pismenosti bilo je u drugim delovima BiH. BiH je bila jedina od većih jugoslovenskih zemalja koja nije imala visoke škole: oko 800—1000 bosansko-hercegovačkih studenata godišnje je učilo najviše na Zagrebačkom sveučilištu, a zatim na Beogradskom univerzitetu. God. 1937. osnovana je u Sarajevu Viša islamska šerijatsko-teološka škola, čiji su nastavnici bili u rangu profesora univerziteta (otuda i naziv Šerijatski pravni fakultet).

Nizak stupanj prosvete i kulture

Između dva rata izlazilo je u BiH (u Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru) desetak listova, uglavnom političkih, čiji su osnivači bili najčešće političke stranke i verske organizacije. Kulturni život se odvijao najčešće preko kulturno-prosvetnih udruženja i društava, koja su osnivana na verskoj i nacionalnoj osnovi. Jedino su radnička kulturna društva imala širi jugoslovenski karakter. Najpoznatija su kulturno-prosvetna društva — kod Muslimana »Gajret«, kod Srba »Prosvjeta«, kod Hrvata »Napredak«. Ona su uglavnom vršila u širim masama korisnu funkciju očuvanja i gajenja kulturnih tradicija svoga naroda i time doprinosila borbi za nacionalnu ravnopravnost. Manji uticaj imala su ona kulturna društva preko kojih se težilo stvaranju jedinstvenog naroda »jugoslovenskog tipa« ili denacionalizaciji, odn. poistovećivanju Muslimana sa Srbima ili Hrvatima.

Političke odnose karakteriše politička stranačka razdrobljenost, čemu je uzrok ne samo različito poimanje složenih društveno-ekonomskih problema već i nacionalna raznolikost BiH. Iz popisa stanovništva 1921. vidljiva je nacionalna struktura BiH na osnovu podataka o veroispovesti: 829 360 pravoslavaca, 444 309 katolika, 588 173 muslimana, 12 051 jevreja i 16 567 pripadnika ostalih veroispovesti — ukupno 1 890 460. Vladajuća ideologija nacionalnog i državnog unitarizma nije priznavala postojanje posebnih jugoslovenskih naroda, već samo »plemena« (Srbi, Hrvati i Slovenci) »jedinstvenog južnoslovenskog naroda«, a u slučaju Muslimana i postojanje različitih vera. Na toj nacionalnoj ideologiji, koja je bila osnova za koncept centralističkog državnog uređenja, osnovana je 15. II 1919. Demokratska stranka, u koju su ušle političke grupe iz Bosne: oko listova *Naroda* i Kočićeve *Otadžbine*, zatim *Radena* i muslimanska grupa oko lista *Jednakost*. Upravo je stvaranje ove stranke na jednoj jugoslovenskoj osnovi, koja je u svom programu najavila borbu protiv federalističkih i autonomističkih zahteva državnog uređenja, ubrzalo političko organizovanje drugih političkih grupa na nacionalnoj osnovi. Formirana je Jugoslovenska muslimanska organizacija, koja je okupila najveći broj Muslimana. Obnovljena je Hrvatska narodna organizacija, iz koje će se kasnije osnovati Hrvatska težačka stranka i Hrvatska pučka stranka; one će predstavljati najveći broj Hrvata — sve tri stranke na jednom programu autonomističkog, odn. federalističkog državnog uređenja. Od srpskih građanskih stranaka, pored Demokratske, koja će uskoro izgubiti oslonac u masama, osnovane su Radikalna stranka (Srškićeva grupa oko *Srpske riječi*) i Savez težaka (kasnije Savez zemljoradnika); obe su prihvatale centralističko državno uređenje, ali je prva, odbacujući jugoslovenstvo, isticala u svom programu srpstvo, a druga je težište svoje aktivnosti usmerila na zahteve za radikalno izvođenje agrarne reforme.

Građanske stranke

Radnička klasa u BiH, okupljena najvećim delom u Socijaldemokratskoj stranci, stojeći pred perspektivom oštre klasne borbe, inicirala je stvaranje jedinstvene jugoslovenske proleterske partije — SRPJ(k) i jedinstvenih sindikata, u koje je bilo učlanjeno 25 000 bosansko-hercegovačkih radnika. Postajući veoma uticajan politički faktor u masama, komunisti su bojkotovali učešće u buržoaskom parlamentu i usmeravali borbu za korenite društvene promene i za poboljšanje ekonomskog položaja radnika — demonstracijama, tarifnim pokretom i brojnim štrajkovima (najveći su generalni štrajk 30 000 radnika BiH u februaru 1919, generalni štrajk železničara u aprilu i rudara u decembru 1920). Najoštriji izražaj klasne borbe bila je poznata Husinska buna (decembar 1920), kada je štrajk rudara Kreke prerastao u oružani sukob sa buržoaskom »narodnom gardom«.

Radnička klasa za korenite društvene promene

Revolucionarnu situaciju, koju su činili i stihijski pokreti seljaka za zemljom, buržoazija je nastojala da otkloni s pomoću državnog aparata i merama socijalne politike (agrarnom reformom, uvođenjem osmočasovnog radnog vremena i oblika radničkog osiguranja). Zaštićujući na taj način interes buržoazije u celini, koalicija Demokratske i Socijaldemokratske stranke na vladi istovremeno je kršila svaki otpor zavođenju centralizma, koji se očitovao i u nacionalnom pokretu u BiH, osobito Hrvata i Muslimana.

Socijalne i nacionalne suprotnosti u BiH odslikavali su i rezultati izbora za Ustavotvornu skupštinu (28. XI 1920) na kojima su pojedine stranke dobile ovaj broj glasova i mandata: JMO 110 895 (23%) i 24 mandata, Radikalna stranka 60 198 (13%) i 11 mandata, Savez težaka 54 506 (12%) i 12 mandata, Hrvatska težačka stranka 38 400 (8%) i 7 mandata, Hrvatska pučka stranka 20 774 (4%) i 3 mandata, Demokratska stranka 19 102 (4%) i 2 mandata, KPJ 18 074 (4%) i 4 mandata. Da bi oživotvorila svoj koncept državnog i društvenog uređenja, vladajuća srpska buržoazija bila je prinuđena da likvidira najpre klasni front na kome je bila angažovala dosta svojih snaga: Obznanom (decembar 1920) i Zakonom o zaštiti države (avgust 1921) zabranjena je KPJ i otvoren proces jakog pritiska na radničku klasu. Do 1924. deluju još Nezavisni sindikati pod uticajem zabranjene KPJ.

Politički razvoj do 1929.

U ustavnom pitanju došlo je do kompromisa vlade s JMO, koja je kompenzaciju za privremeno napuštanje svog autonomističkog programa našla u prihvatanju njenih zahteva da se pri podeli zemlje na oblasti ustavom zagarantuje »kompaktnost teritorije koja je od Muslimana nastanjena« i da se bivši feudalni gospodari novčano obeštete za oduzetu zemlju.

Posle donošenja Vidovdanskog ustava (1921) pod pritiskom nacionalnih pokreta nastaje proces previranja i u onim političkim grupama koje su održavale taj sistem. JMO skoro kompaktno napušta vladu, osim nekoliko disidenata, i prelazi u opoziciju, vraćajući se na taj način svom autonomističkom programu. Radikalna stranka, koja je raskidom saradnje sa demokratima i JMO, ostala jedini pouzdani garant političkog sistema zasnovanog na Vidovdanskom ustavu, pokušala je na izborima 18. III 1923, koristeći se pritiskom državnog aparata, da obez-

bedi parlamentarnu većinu za održavanje toga sistema. Pojedine političke stranke na tim izborima u BiH dobile su ovaj broj glasova, odn. mandata: JMO 112 228 (29,3%) i 18 mandata, Radikalna stranka 92 623 (24,4%) i 13 mandata, HRSS (s disidentima) 68 013 (17,9%) i 9 mandata, Savez zemljoradnika 58 562 (15,4%) i 7 mandata, Srpska stranka 9294 (2,5%) i 1 mandat, itd. Pokret za reviziju ustava u BiH ojačalo je učešće HRSS, koja se prvi put pojavila na izborima u ovoj pokrajini i prikupila skoro sve hrvatske glasove. BiH postaje poprište žestoke političke borbe od početka 1924, kada je širok pokret za reviziju ustava dobio organizovane forme u stvaranju građanskog Opozicionog bloka (Demokratska stranka, HRSS, JMO, SLS). Pod pritiskom tog pokreta režim Pašić—Pribićević je bio prinuđen da odstupi, ali kratkotrajna Davidovićeva vlada (od jula do novembra 1924), sastavljena od predstavnika Opozicionog bloka, nije se oslanjala na šire društvene slojeve, koji su tražili korenite promene. Rukovodstvo NRPJ (KPJ), zalažući se za prava jugoslovenskih naroda na samoopredeljenje i delujući na oživotvorenju taktike radničko-seljačkog fronta, ponudilo je izbornu saradnju levo orijentisanim građanskim strankama, ponajprije HRSS, a kada je ova to odbila, dalo je instrukcije svojim pristalicama u BiH da glasaju za kandidatske liste HRSS. Rezultati izbora u BiH 8. II 1925 (Radikalna stranka je dobila 121 291 ili 28,2% glasova i 14 mandata, a na listama sa samostalnim demokratima još 51 759 ili 12,2% glasova i 7 mandata; JMO 127 690 glasova ili 29,5% i 15 mandata; HRSS 83 387 ili 19,5% i 10 mandata, Savez zemljoradniika 26 326 ili 6,2% i 2 mandata itd.) pokazali su, i pored oštrog izbornog terora koji je vršila Pašić—Pribićevićeva vlada (primena Zakona o zaštiti države na HRSS, pritisak državnog aparata, hapšenje komunista u Sarajevu), da režim nije obezbedio potrebnu parlamentarnu većinu za održavanje centralističkog uređenja.

Uspelo mu je to tek posle izbora pritiskom na vodstvo HRSS, koje se odreklo zahteva za drukčijim državnim uređenjem i prihvatilo monarhiju i ustav. Vlada radikala i HSS-a, koja je na toj osnovi formirana (jul 1925), stvarala je, izbegavanjem srpsko-hrvatskih konfrontacija, privid da se u BiH stišavaju nacionalne borbe. Kod vladajućih stranaka, Radikalne i HSS-a, započinje proces raslojavanja i podela na frakcije. JMO se, posle raspada Opozicionog bloka, orijentiše na saradnju sa Demokratskom strankom i u okviru parlamentarnog bloka Demokratske zajednice sarađuje od aprila 1927. i sa frakcijom radikala u Vukićevićevoj vladi. Rezultati parlamentarnih izbora 11. IX 1927. pokazuju trend opadanja glasova i mandata radikala i HSS-a zbog njihovog učešća u ranijim vladama. Radikalna stranka je dobila na tim izborima 111 671 (27,5%) glasova i 14 mandata, JMO 125 121 (30,8%) glasova i 17 mandata, HSS 68 387 (16,9%) glasova i 8 mandata, Savez zemljoradnika 56 688 (13,9%) glasova i 6 mandata, itd. Posle ovih izbora uticajem dvora nastavlja se proces raspadanja i pregrupisavanje građanskih stranaka, iz kojih se izdvajaju vladajuće frakcije (Vukićevićeva kod radikala, Marinkovićeva kod demokrata), kojima pružaju podršku SLS i JMO. U vreme oštre političke krize izazvane zločinom u Skupštini 20. VI 1928, kada SDK bojkotuje Skupštinu i pokreće pitanje drukčijeg uređenja na bazi priznavanja nacionalnih individualiteta jugoslovenskih naroda, predstavnici bosanskih Muslimana ostaju kao oslonac centralističkog režima, ponajviše iz želje da sa pozicija vlasti učestvuju na opštinskim izborima u BiH, koji su prvi put posle 10 godina raspisani u oktobru 1928.

Diktatura 1929. i neuspeh jednostranačnosti

Šestojanuarska diktatura 1929 — kojom je ukinut ustav, zabranjene sve političke stranke i pooštrene mere prema revolucionarnom radničkom pokretu (masovno hapšenje komunista, ubistvo partijskog sekretara Đ. Đakovića) — još više je zaoštrila nacionalne i socijalne suprotnosti. Dograđivanje novog političkog kursa, koji je započet proklamovanjem septembarskog ustava 1931, trebalo je da predstavlja i instalisanje u sistemu diktature jedne poslušne političke stranke.

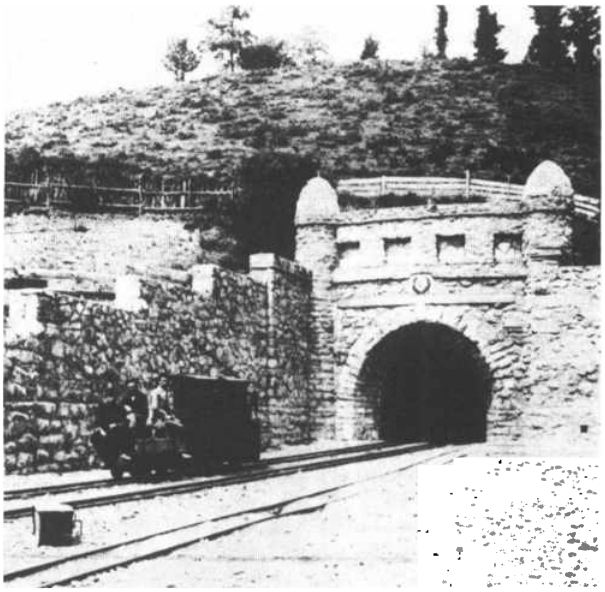

RUDNIK U BREZI

Od samog početka BiH se pokazala kao nepodesan politički teren za stvaranje nove političke stranke, pre svega zbog svog specifičnog nacionalnog sastava stanovništva. Tako je nova stranačka formacija — Jugoslovenska radikalno seljačka demokratija (JRSD), kasnije JNS, mogla da se osloni samo na one snage koje su i do tada podržavale šestojanuarski režim, a to su u prvom redu disidenti Radikalne stranke, a manjim delom i iz JMO, koja je držanjem svoga vodstva u opoziciji prema režimu sačuvala stranku od većeg raslojavanja. Najveće teškoće za formiranje JRSD dolazile su zbog otpora u narodu. Pod pritiskom toga otpora i opozicione građanske stranke u BiH napuštaju dotadašnji pasivan stav i nastoje da uspostave kontakt sa lokalnim prvacima i širim krugom bivših stranačkih pristalica. Istovremeno je tekao proces usaglašavanja gledišta građanske opozicije oko glavnih pravaca delovanja. Krajem 1932. i početkom 1933. vodstva zabranjenih građanskih stranaka izjašnjavaju se o načelima državnog preuređenja (Zagrebačke punktacije, Davidovićevo pismo, Sarajevske punktacije). U svim ovim dokumentima izražena je oštra osuda šestojanuarskog režima i postavljeni su zahtevi za uspostavljanje demokratske vladavine i drukčijeg državnog uređenja na bazi federalističkog ustrojstva. Skoro u svim ovim dokumentima za BiH se zahteva status federalne jedinice, što se obrazlaže istorijskom činjenicom da u ovoj jugoslovenskoj oblasti »nerazdeljivo žive i ukrštaju se različiti plemenski (nacionalni), verski i kulturni uticaji«.

Oživljeni federalistički zahtevi

Do većih promena u pravcu demokratizacije političkog života dolazi posle ubistva kralja Aleksandra i izbora 5. V 1935, na kojima, nasuprot Jevtićevoj zemaljskoj listi, istupaju i građanske opozicione stranke (osim radikala) na Mačekovoj listi. Na petomajskim izborima opozicija je, pored sveg terora i falsifikata, dobila više od milion glasova i bila moralni pobednik. To je uslovilo promenu režima: pod predsedništvom M. Stojadinovića vladu su obrazovale Radikalna stranka, SLS i JMO. KPJ je — unatoč velikim provalama i hapšenjima (1929, 1936. i 1939) i pokušajima i režima i građanske opozicije da radnički pokret razbiju stvaranjem Hrvatskih radničkih sindikata pod uticajem HSS-a i Mačeka, osnivanjem Jugoslovenskih radničkih sindikata, koje režim suprotstavlja URSSJ, i sa malim brojem aktivista (oko 300 članova) — zadobijala u BiH dominirajuću ulogu u akcijama demokratske javnosti i omladine. Stvaranje Narodnog fronta i povezivanje svih progresivnih snaga koje su bile za demokratizaciju, nacionalnu ravnopravnost, socijalnu pravdu i protivratnu i antifašističku politiku dali su i u BiH snažan zamah uticaju i delovanju KPJ.

Stvaranje Narodnog fronta

Oslanjajući se na političke faktore iz Srbije, Slovenije i BiH, Stojadinovićev režim je nameravao da zaokruži i

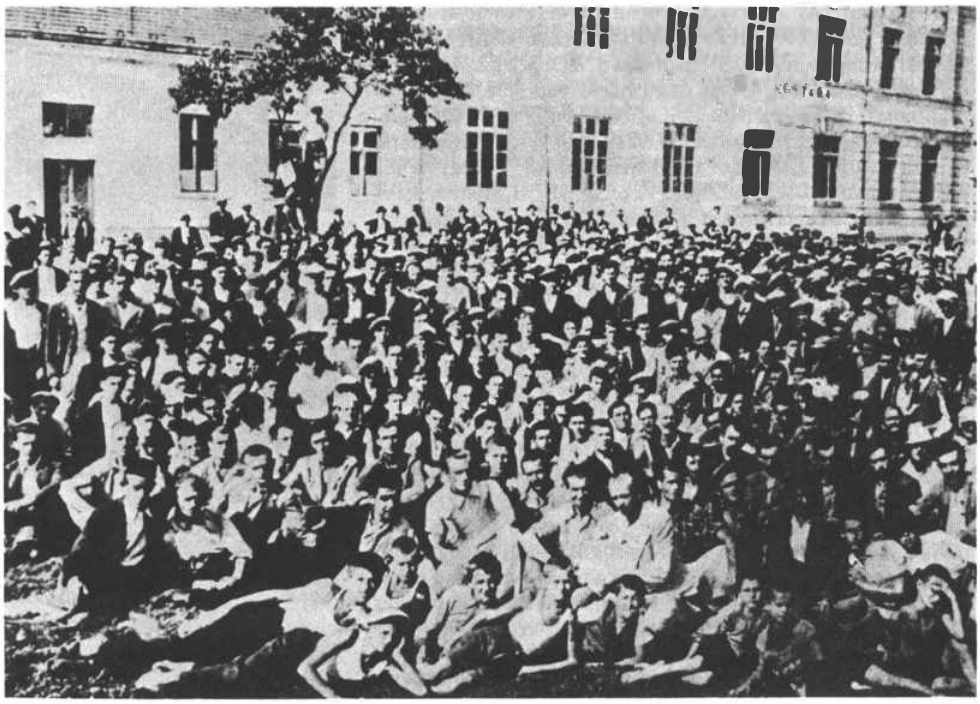

ŠTRAJK GRAĐEVINSKIH RADNIKA U BANJA LUCI 1938.

izoluje političke faktore u Hrvatskoj i tako prinudi HSS na odricanje od njenih federalističkih zahteva. Od sredine jula 1937. otpočeli su ozbiljniji politički sukobi, nastali zbog pokušaja Stojadinovićeve vlade da ozakoni Konkordat sa Vatikanom i time zadobije naklonost katoličkog klera u zemlji. U BiH je dolazilo do pojačane akcije srpskih stranaka i do oštrih sukoba naroda sa organima vlasti. Predstavnici svih opozicionih stranaka potpisali su 8. X 1937. tekst nazvan »narodni sporazum« kojim se utvrđuje formiranje bloka od pet stranaka — Radikalne, Demokratske, Zemljoradničke, HSS i SDS — i preciziraju načela i postupak za sprovođenje programa drukčijeg državnog uređenja. Izlaz iz političkih teškoća Stojadinovićeva vlada je nalazila u raspisivanju izbora, koji su održani 11. XII 1938. Rezultati tih izbora, na kojima je opozicija iz BiH dobila većinu u 28 srezova, značili su pobedu ideja decentralizacije, programa koji je istakla Udružena opozicija.

Političke promene koje su nastale posle izbora, smenom M. Stojadinovića i obrazovanjem vlade na čelu sa D. Cvetkovićem početkom februara 1939, izražene su pre svega u napuštanju dotadašnjeg političkog pravca državnog i nacionalnog unitarizma i u traženju rešenja drukčijeg državnog uređenja. Međutim, Sporazum Cvetković—Maček od 26. VIII 1939, i ustupcima hrvatskoj buržoaziji nije bila rešena unutrašnja politička kriza. Zbog toga što rešavanje nacionalnog pitanja nije zahvaćeno u celini, sporazum između Beograda i Zagreba nije dao očekivane rezultate. Naprotiv, još više je izazvao i zaoštrio nacionalne sukobe, koji su se naročito ispoljili u BiH. Javljaju se zapravo tendencije kojima se traže tri različita rešenja: velikosrpsko, velikohrvatsko i autonomističko. Autonomističko rešenje u BiH zastupali su tada skoro samo Muslimani, i taj pokret za autonomiju BiH javlja se i izvan JMO, u širim muslimanskim slojevima, a inicijatori su bila razna kulturna, prosvetna i verska udruženja. Sve srpske građanske stranke odbacivale su mogućnost da BiH ima nekakav autonomni status, smatrajući da ona kao »srpska zemlja« treba da uđe u sastav srpske jedinice koja će se formirati. Nasuprot paroli »Srbi na okup« na srpskoj strani, izbačena je na hrvatskoj strani parola o stvaranju jedinstvenog fronta »Hrvata islamske i katoličke vere«. Najpravilniji stav o pitanju položaja BiH zauzela je KPJ koja je na Pokrajinskoj konferenciji za BiH 1940. zaključila da je »narodna autonomija BiH jedino pravilno rješenje, koja je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa«. Vlada Cvetković—Maček, vodeći reakcionarnu politiku, uperenu osobito protiv radničkog pokreta (osnivanje logora za komuniste u Bileći), izazvala je protiv sebe talas šireg nezadovoljstva naroda, koji je tražio rešavanje i socijalnog i nacionalnog pitanja. Pod udarom tog revolucionarnog pokreta i pritisaka Nemačke i Italije, vlada Cvetković—Maček, da bi se osigurala od opasnosti spolja, potpisala je 25. III 1941. protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Događaji od 27. marta imali su odraza i u BiH, mada se nisu ispoljili onako burno kao u nekim krajevima Srbije.

Sporazum Cvetković — Maček

Stav KPJ o narodnoj autonomiji BiH

Teritorija BiH bila je predviđena u ratnim planovima kao pozadinsko područje. Kad je otpočeo → aprilski rat 1941, vlada s kraljem i Vrhovnom komandom izbegla je, najpre u Zvornik, a zatim na Pale kod Sarajeva. Međutim, nadiranje nemačkih snaga, zbog slabljenja otpora jugoslovenske vojske koja se raspadala, prenelo se veoma brzo na područje BiH. Vrhovna komanda jugoslovenske vojske, smeštena na Palama, izgubivši veze sa pojedinim delovima armija, poslala je opunomoćenike u Beograd da potpišu vojnu kapitulaciju. Zbog svoga uticaja u masama KPJ je 1941. bila osnovna pokretačka i vodeća snaga ustanka naroda BiH za socijalno i nacionalno oslobođenje.

LIT.: *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković—Maček, Beograd 1965; *B. Gligorijević,* Istoriske perspektive Republike Bosne i Hercegovine, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, 1968, knj. IV; *T. Stojkov,* Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1945, Beograd 1969; *A. Purivatra,* Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Sarajevo 1974; *N. Šarac,* Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1975; *B. Gligorijević,* Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929, Beograd 1979; *I. Karabegović,* Reformistički pravac u radničkom pokretu BiH 1919—1941, Sarajevo 1979; *T. Išek,* Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature, Sarajevo 1981.

B. Gć. i A. Hić.

NOR i socijalistička revolucija 1941—45. Demarkaciona linija kojom je poslije aprilskog rata teritorija Jugoslavije podijeljena na interesna područja Njemačke i Italije išla je kroz BiH: od Bosanskog Novog preko Sanskog Mosta, Mrkonjić-Grada, Donjeg Vakufa, južno od Sarajeva, preko Ustiprače do Rudog. Pošto su se saglasile da uključivanjem BiH u kvislinšku Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH) zadovolje ustaške velikohrvatske aspiracije, Italija i Njemačka su preduzele mjere da svaka u svom interesnom području BiH osigura svoje pozicije, prvenstveno eksploataciju njenih rudnih i drugih bogatstava. Radi toga je Italija svoje interesno područje NDH podijelila na tri zone: u Prvu zonu su uključene oblasti koje je anektirala Italija, Druga, tzv. demilitarizovana zona zahvatila je teritoriju BiH južno od linije planina Šator, Velika Golija, Malovan, Prenj i Troglav (na crno-

BiH u kvislinškoj NDH kao dio interesnog područja Italije i Njemačke

gorsko-hercegovačkoj granici), a Treća zona je zahvatila teritoriju sjeverno od ove do demarkacione linije između Njemačke i Italije. Prema Rimskim ugovorima između Italije i NDH od 18. V 1941, kojima je ustaška vlada prihvatila italijansku aneksiju znatnog dijela Dalmacije i ostrva, Italija je u Drugoj zoni zadržala svoje garnizone, a građansku vlast je prepustila vladi NDH. U svom interesnom području BiH Njemačka je civilnu upravu prepustila vladi NDH, ali je radi eksploatacije najvažnijih rudnih i drugih bogatstava tu dislocirala jednu svoju posadnu diviziju i jedinice za osiguranje.

Ustaška vlast u BiH

U BiH je ustaška vlast uspostavljena do jula 1941. Pored opština i srezova, kao više upravne jedinice uvedene su velike župe. Podjela na velike župe izvršena je tako da su pojedine župe zahvatale dijelove teritorije Hrvatske i BiH, kako bi se eliminisala posebnost BiH i afirmisala teza o njoj kao istorijskom dijelu Hrvatske. Paralelno s organima vlasti formirani su i organi i vojne formacije ustaškog pokreta, a takođe i jedinice Domobranstva NDH. Do jula 1941. na tlu BiH su uspostavljena tri domobranska zdruga.

Odmah po proglašenju kvislinške NDH, osnovni pravac aktivnosti ustaške vlasti u BiH bio je da se što prije izmjenom strukture njihovog stanovništva i u praksi provede ustaška teza o BiH kao »kolijevci hrvatstva«, što je još više naglašavano poslije Rimskih ugovora. Taj cilj su ustaše nastojale da ostvare, s jedne strane, propagandom o »hrvatskom podrijetlu« muslimanskog stanovništva BiH i, s druge strane, istrebljenjem srpskog i jevrejskog stanovništva.

Teza o »hrvatskom podrijetlu« Muslimana nije imala realne osnove u osjećanjima masa muslimanskog stanovništva. Ustaškom pokretu pristupili su deklasirani elementi i pojedinci iz građanskih i vjerskih vrhova. U vrhovima građanskih političara su prevladavale stare autonomaške tendencije koje će se kasnije vidnije izraziti u shvatanjima o »samostalnoj« BiH u Hitlerovom »novom evropskom poretku«, a osnovne mase Muslimana ostale su rezervisane i pasivne prema ustaškom režimu. U dijelu hrvatskog stanovništva BiH, u kojem je odranije najjači politički uticaj imalo desno krilo HSS-a i koje je bilo pod jakim uticajem klerikalizma, NDH je naišla na širu podršku uglavnom u građanskom sloju i u dijelu seljaštva.

Ustaški zločini nad srpskim narodom

Kursom na čišćenje BiH od srpskog stanovništva, koji je ubrzo bio ozakonjen raznim antisrpskim odredbama, oko 1 300 000 pripadnika srpskog naroda — od ukupno 2 850 000 st. BiH — stavljeno je van zakona. Prvi udar je pogodio srpski građanski sloj. Pored masovnog protjerivanja u Srbiju krajem maja i prvih dana juna počela su masovna hapšenja i ubijanja. Da bi izbjeglo uništavanje, srpsko stanovništvo je počelo da se sklanja u planine, a početkom juna u istočnoj Hercegovini došlo je i do oružanog otpora ustašama, koji je poslije napada Njemačke na SSSR primio karakter ustanka, a zatim intervencijom italijanskih trupa, prvih dana mjeseca jula, doživio oseku. Ustaški zločini nad srpskim stanovništvom još više su produbili u pojedinim krajevima naslijeđenu nacionalnu i vjersku netrpeljivost i šovinistička raspoloženja stvorena od nenarodnih režima Kraljevine Jugoslavije.

KPJ priprema oružanu borbu

Organizacija KPJ u BiH počela je intenzivne pripreme za oružanu oslobodilačku borbu poslije Majskog savjetovanja KPJ. Pored objašnjavanja uzroka aprilskog poraza Kraljevine Jugoslavije, karaktera okupacije i kvislinške NDH te platforme NOB-a, osnovni pravac njene političke aktivnosti bio je tumačenje ciljeva okupatora u cjelini, posebno okupatorske i ustaške politike zavađivanja naroda i raspirivanja bratoubilačke borbe. To je bio i sadržaj proglasa kojim se u drugoj polovini maja 1941. narodima BiH obratio PK KPJ za BiH. Paralelno su provođene i vojne pripreme za oružanu borbu: u prvoj polovini maja formiran je pri PK KPJ za BiH Vojni komitet, a zatim i vojni komiteti pri oblasnim i nižim rukovodstvima Partije, koji su organizovali prikupljanje oružja, pripremali ljudstvo za oružane odrede, organizovali obavještajnu službu, sanitetske kurseve i dr.

U to vrijeme pokrajinska organizacija KPJ u BiH imala je oko 830 članova, a SKOJ oko 4000. Osnovni dio članstva KPJ i SKOJ-a bio je u Sarajevu, u oblasnim gradskim centrima (Tuzla, Mostar, Banja Luka) i nekim industrijskim centrima (Zenica, Drvar), a tu je i uticaj KPJ, osobito među radništvom i omladinom, bio najsnažniji. To je omogućilo intenzivnije političke i vojne pripreme u centrima, dok su pripreme na selu, koje je tada činilo 84% ukupnog stanovništva BiH, tekle sporije. U cjelini gledano, najveći rezultati u pripremama za oružanu borbu ostvareni su u masama progonjenog srpskog stanovništva. Tu su komunisti svojim pozivima narodu da pruži otpor ustaškom teroru i da se sprema za oružanu borbu ostvarili snažan uticaj. U isto vrijeme u narodu je opadao uticaj građanskih političkih partija, koje su stavom da se treba pokoriti novoj vlasti i očekivati »objektivnost« i zaštitu okupatora, naročito italijanskog, olakšale provođenje masovnih ustaških zločina. Dok se rad na pripremama na oružanu borbu znatnije osjetio među muslimanskim i hrvatskim stanovništvom u gradskim centrima, u masama seljaštva ta je aktivnost bila u začetku. Zatrovani međunacionalni i vjerski odnosi na tlu BiH okupacijom su još više potencirani pa se KPJ morala boriti za njihovo prevazilaženje i stvaranje jedinstva i bratstva srpskog, muslimanskog, hrvatskog i ostalih naroda u oslobodilačkoj borbi. Odluke CK KPJ od 4. VII 1941. o pokretanju oružane oslobodilačke borbe prenio

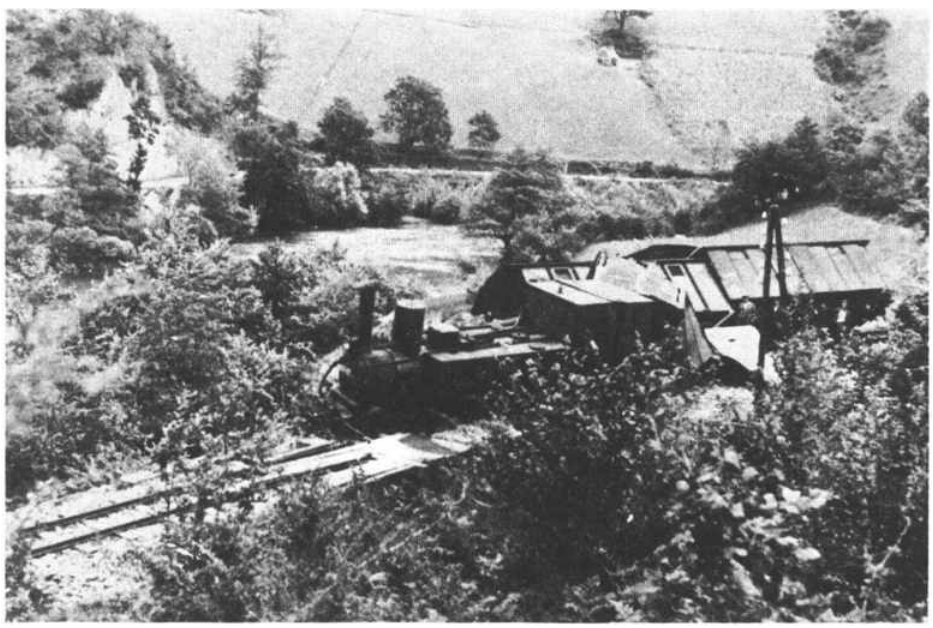

PARTIZANSKA DIVERZIJA NA PRUZI DONJI VAKUF—JAJCE, septembar 1941.

je Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH delegat CK KPJ S. Vukmanović-Tempo. U razmatranju mogućnosti za pokretanje oružane borbe polazilo se od ocjene da je progonjeno srpsko stanovništvo spremno da prihvati poziv KPJ na oružanu borbu, ali je riješeno i da se preduzme sve da se u borbu pokrene muslimansko i hrvatsko stanovništvo. Odlučeno je da se pri dotadašnjim partijskim oblasnim rukovodstvima — u Banjoj Luci (za Bosansku krajinu i srednju Bosnu), Tuzli (za istočnu Bosnu), Mostaru (za Hercegovinu) i Sarajevu (šira okolina Sarajeva) — formiraju oblasni vojni štabovi kao rukovodeći centri ustanka, a u pokrajinski rukovodeći centar u Sarajevu određeni su sekretar PK KPJ za BiH I. Jovanović, član PK B. Kovačević i delegat CK KPJ S. Vukmanović. U oblasna rukovodstva u Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru upućeni su kao delegati članovi PK: Đ. Pucar, U. Danilović i A. Humo.

Vojni štabovi kao centri ustanka

Upravo u vrijeme neposrednih priprema za pokretanje oružane borbe ustaška akcija uništavanja srpskog stanovništva u BiH dostigla je čudovišne razmjere, pa su prve oružane akcije gerilskih odn. partizanskih odreda u znatnom dijelu BiH ubrzo primile karakter masovnog narodnog ustanka. U prvom ustaničkom naletu uništeni su organi vlasti i ustaško-domobranske posade u mnogim naseljima i stvorene prve slobodne teritorije, a oko pojedinih gradova i na granicama oslobođenih područja formirani su ustanički frontovi. U to vrijeme su počele oružane akcije i u svim drugim dijelovima BiH.

U istočnoj Hercegovini, poslije oseke junskog ustanka, uslijedile su pripreme koje je provela oblasna organizacija KPJ pa su već krajem avgusta obnovljene oružane akcije. Postepeno su se, djelovanjem oblasnih rukovodstava, u BiH formirale četiri ustaničke oblasti (→ BOSANSKA KRAJINA U NOR-u, HERCEGOVINA U NOR-u; ISTOČNA BOSNA U NOR-u; SARAJEVO U NOR-u).

Četiri ustaničke oblasti

Oružane snage NDH i prisutne trupe okupatora pokazale su se nemoćnim da spriječe pokretanje oružanih akcija i njihovo izrastanje u ustanak. Značajnije rezultate nije dalo ni nekoliko njihovih ofanzivnih operacija protiv najjačih ustaničkih žarišta, koje su samo mjestimično dovele do razbijanja »ustaničkih frontova« i pojava kolebanja među ustanicima. Te operacije praćene su masovnim uništavanjem srpskog stanovništva.

U početku ustanka, uslijed slabih veza sa višim rukovodstvima, oblasna rukovodstva, a često i lokalna, samoinicijativno su rješavala u pojedinim ustaničkim žarištima iskrsle probleme organizovanja ustaničkih snaga i oslobođenih teritorija. Otuda i raznovrsnost oblika vojne organizacije (gerilski odred, čete narodne vojske, bataljoni, brigade, pukovi i divizije) i oblika prvih organa vlasti naoružanog naroda (narodni odbori, komande mjesta, povjerenici, revolucionarna vijeća). U nekim krajevima gdje odranije nije bilo organizacije i jačeg uticaja KPJ, na vijest o ustanku dolazilo je do spontanog ustaničkog pokreta srpskog stanovništva. U takvim uslovima ponegdje su se za ustaničke vođe nametnuli pojedinci koji su među ustanike unosili nacionalistička shvatanja ciljeva i karaktera ustanka, podstičući ih na osvetničke akcije protiv muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Tim snagama je pošlo za rukom da u dijelu istočne Bosne (Han-Pijesak, Srebrenica) ustaničke formacije proglase četničkim. Tada je ponegdje došlo i do nacionalističkih ispada ustanika i do masovnijih zločina nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom, što je još više podsticalo proces konfrontacije na nacionalnoj i vjerskoj osnovi. Taj proces smišljeno je podsticala ustaška NDH pojačanom akcijom uništavanja srpskog stanovništva propagandom o četničkom karakteru ustanka, naoružanjem muslimanskih i hrvatskih naselja i stvaranjem seoskih straža »radi odbrane«. Suočena s opasnošću bratoubilačkog rata, pokrajinska organizacija KPJ u BiH je s najvećom odlučnošću ušla u bitku protiv nacionalističkih tendencija u srpskim ustaničkim masama i protiv kursa NDH da za sebe veže muslimansko i hrvatsko stanovništvo.

Zločini četnika nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom

Poslije neuspješnih pokušaja NDH da slomi ustanak, u zbivanja u svojoj interesnoj zoni BiH umiješala se Italija. Njene trupe su krajem avgusta 1941 — na temelju sporazuma sa NDH od 26. VIII 1941. da italijanska armija zaposjedne Drugu, demilitarizovanu zonu — krenule u akciju. Tu akciju je pratila italijanska propaganda da njene trupe dolaze da uspostave mir i bezbjednost i da »zaštite srpsko stanovništvo«. U akciju su se uključile i vođe tzv. srpskog nacionalnog pokreta čiji su centri oformljeni u Splitu i drugim primorskim mjestima okupljanjem srpskih građanskih političara iz Dalmacije i onih koji su se, bježeći ispred ustaškog terora, sklonili pod italijansku zaštitu. Propagandom da je Italija zaštitnik progonjenog srpskog stanovništva i pozivima srpskom narodu da se smiri oni su nastojali da se razbije ustanak, da se KPJ izoluje od naroda i osigura uticaj »srpskog nacionalnog pokreta« kao dijela četničkog pokreta sa D. Mihailovićem na čelu. U tu akciju su se uključili i srpski nacionalistički elementi u ustaničkim redovima i na oslobođenoj teritoriji.

Italijansko-četnička akcija

Pod uticajem ove italijansko-četničke akcije došlo je do previranja i kolebanja među ustanicima u italijanskoj zoni i oni su pred italijanskim trupama počeli napuštati položaje i vraćati se kućama. Do kraja septembra italijanske trupe su zaposjele Drugu zonu, a do sredine oktobra 1941. i Treću, uspostavivši svoje garnizone u svim sreskim centrima.

Tako je, pored veoma složenog problema međunacionalnih odnosa, u ovom dijelu BiH u prvi plan izbilo pitanje odnosa prema italijanskom okupatoru. Brzo se pokazalo da politički zaostale seljačke ustaničke mase, suočene s faktorom italijanske sile i njenim obećanjima, nisu mogle da bez kolebanja prihvate stav da put ka slobodi vodi kroz dugu i neravnu borbu. U takvim uslovima četničke vođe, u sprezi s italijanskim okupatorom, ostvarile su svoj prvi cilj: akcijom za smirivanje razbile su jedinstvo ustaničkih masa, te su odmah zatim pristupile stvaranju četničkog pokreta. Time je bila otvorena nova bitka za orijentaciju ovih masa. Prednost KPJ u toj bici bila je u tome što je ona, kao organizator ustanka, stekla veliki ugled i uticaj u narodu. Komunisti su i poslije italijanske reokupacije uspjeli da održe borbeno jezgro partizanskih formacija, nastavljajući borbu za okupljanje ustaničkih masa na platformi NOB-a.

Iako je u to vrijeme ustanak u istočnoj Bosni bio i dalje u poletu, i tu se sve više osjećala aktivnost velikosrpskih snaga koje su podsticali bivši oficiri što ih je u istočnu Bosnu uputio D. Mihailović sa zadatkom da preuzmu komandu nad ustanicima. U septembru 1941. njegov glavni delegat za istočnu Bosnu major Jezdimir Dangić proglasio se komandantom »gorskog štaba bosanskohercegovačkih četnika«.

Djelovanje organizacije KPJ u BiH na stabilizaciji ustanka i razvijanju vojnih i političkih osnova NOP-a u jesen 1941. neposredno je bilo inspirisano odlukama i stavovima savjetovanja u VŠ NOPOJ u Stolicama 26. IX 1941 (→ STOLICE — VOJNOPOLITIČKO SAVJETOVANJE). U duhu tih odluka, u oktobru je provedena organizacija partizanskih oružanih formacija. Na teritoriji BiH formirano je 10 partizanskih odreda sa po 2 do 5 bataljona. To je omogućilo izvođenje krupnijih ofanzivnih dejstava. Osobito uspješne borbe vođene su u zapadnoj i istočnoj Bosni, na Kozari, u istočnoj Hercegovini, a zatim i u srednjoj Bosni, u kojoj je u to vrijeme ustanak uzeo široke razmjere.

KPJ stvara partizanske odrede i NOO-e

Organizacija KPJ u BiH uporedo je radila na razvijanju političkih osnova NOP-a u duhu stavova savjetovanja u Stolicama i direktiva CK KPJ. Cilj provedenih mjera bio je da se sama Partija što dosljednije osposobi za rukovodeću ulogu u složenim uslovima vođenja NOB-a (prenošenje sjedišta pokrajinskog rukovodstva i oblasnih rukovodstava KPJ na oslobođenu teritoriju, upućivanje partijskih aktivista i pripadnika radničkog pokreta iz gradskih centara u ustanička žarišta, s tim što su u gradovima zadržana partijska rukovodstva i manji broj članova Partije, stvaranje okružnih i mjesnih rukovodstava Partije i SKOJ-a na oslobođenoj teritoriji i dr.). Do kra-

Foto-arhiv Vojnog muzeja u Beogradu

SMOTRA BATALJONA *ZDRAVKO ČELAR* PRED POKRET OD PODGRMEČA KA BOSANSKOM PETROVCU, mart 1942.

ja 1941. na svim oslobođenim teritorijama osnovani su seoski, gradski i mnogi opštinski NOO-i te više sreskih NOO-a koji su kao borbeni politički organi ustanka obavljali i sve funkcije vlasti. U to vrijeme Partija radi na stvaranju masovnih političkih organizacija omladine i žena. Propaganda oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva NOB-a i demokratska praksa NOO-a bili su presudan faktor u jačanju uticaja KPJ u narodu i njegovom sve odlučnijem aktiviranju na platformi NOP-a.

Napore KPJ da stabilizuje ustanak i izgradi vojnu i političku organizaciju NOP-a pratila su sve upornija nastojanja okupatora i njegovih slugu, naročito četnika, da ustanak razbiju. Ostala su bez uspjeha nastojanja PK KPJ za BiH da s četničkim vođstvom u istočnoj Bosni, u oktobru 1941, postigne sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora i tako očuva jedinstvo srpskih ustaničkih masa. Izvršavajući direktive D. Mihailovića, četničke vođe u istočnoj Bosni su povele akciju razbijanja partizanskih odreda i stvaranja četničkih formacija koje su obustavljale oružanu borbu. Da bi spriječio ovu akciju, VŠ NOPOJ je krajem decembra 1941. u istočnu Bosnu uputio 1. proletersku brigadu i tamo prenio svoje sjedište. U ovo vrijeme predstavnici »srpskog pokreta« u italijanskoj interesnoj zoni BiH, u neposrednom osloncu na italijanske garnizone, pristupaju stvaranju četničkih formacija.

Radi stabilizacije NOP-a u BiH i, posebno, suzbijanja četničke akcije održano je u Ivančićima 7. i 8. I 1942. pokrajinsko savjetovanje na kojem je učestvovao Tito i više članova CK KPJ. Nešto kasnije VŠ je donio udluku o stvaranju dobrovoljačkih odreda od ljudstva koje se kolebalo između partizana i četnika, a koje je bilo voljno da brani svoja naselja od ustaškog i okupatorskog terora. Za vrijeme boravka u Foči (25. I — 10. V 1942) CK KPJ i VŠ NOV i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije neposredno su usmjeravali razvitak NOP-a na oslobođenoj teritoriji koja je zahvatala znatan dio Hercegovine i istočne Bosne. Pored izgrađivanja vojne organizacije (formiranje operativnih štabova, stvaranje udarnih bataljona, omladinskih četa i dr.), na ovoj se teritoriji, na temelju Fočanskih propisa o NOO-ima (→ FOČA U NOR-u), razvija sistem narodne vlasti.

Poslije ofanzive u Srbiji u jesen 1941. Njemačka je težište akcija protiv ustanka u svojoj interesnoj zoni Jugoslavije prenijela u Bosnu da bi obezbijedila značajna industrijska preduzeća, rudnike i komunikacije ugrožene dejstvima partizanskih jedinica. Slijedila je ofanziva protiv ustanka u istočnoj Bosni od 15. I do 23. II 1942 (→ DRUGA NEPRIJATELJSKA OFENZIVA) a zatim, od početka aprila do sredine juna 1942, ofanzivne operacije u istočnoj Bosni i Hercegovini (→ TREĆA NEPRIJATELJSKA OFENZIVA), a u periodu juni—juli ofanziva na → Kozari. Ove, u to vrijeme najkrupnije operacije na jugoslovenskom ratištu presjekle su proces stabilizacije ustanka u istočnoj Bosni i Hercegovini, u kojima je, pod pritiskom okupatorskih i kvislinških formacija i pod uticajem akcija četničkih vođa, došlo do raspada dobrovoljačkih i većine partizanskih odreda, a oslobođena teritorija bila je reokupirana. U istočnoj Bosni su se održala tri udarna bataljona i Birčanski partizanski odred, a u Hercegovini partizanski odred sa oko 370

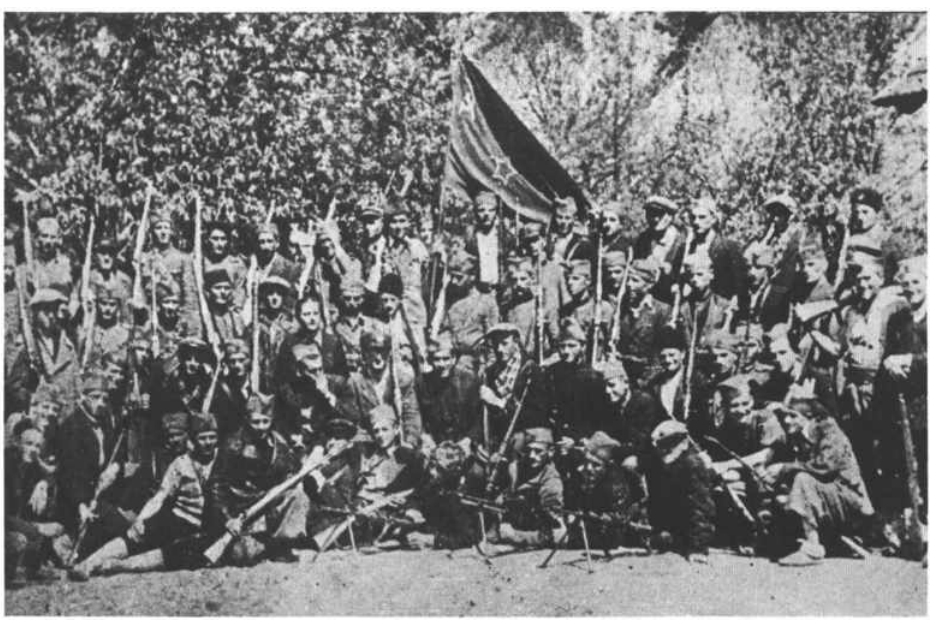

Foto-arhiv Vojnog muzeja u Beogradu

BORCI KONJIČKOG BATALJONA, Boračko jezero 1942.

TITO SA SUBORCIMA U OSLOBOĐENOM JAJCU, septembar 1942.

boraca, koji se povukao u sastav snaga pod neposrednom komandom VŠ. U to vrijeme i u oblasti srednje Bosne došlo je do četničkih pučeva i raspadanja ustaničkih formacija.

Proces stabilizacije NOP-a u Bosanskoj krajini, započet u jesen 1941, nastavljen je u prvoj pol. 1942. Italijansko-četnička akcija pacifikacije ostala je bez uspjeha. Partizanske snage su izvojevale više pobjeda nad italijanskim trupama, osobito u vrijeme njihovog povlačenja početkom ljeta 1942. iz dijela Bosanske krajine, koji su reokupirale u periodu septembar—oktobar 1941. Četnici su uspjeli da stvore svoje oružane formacije i politička uporišta u dijelu Bosanske krajine (na Zmijanju i Manjači, oko Mrkonjić-Grada, a djelomično i oko Glamoča i Bosanskog Grahova). Poslije oslobođenja Prijedora i Ljubije, 21. maja je formirana 1. krajiška brigada. Na prostranoj oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine razvijen je sistem narodne vlasti.

Četnička saradnja sa okupatorima i vlastima NDH

U procesu stvaranja četničkih formacija i njihovog angažovanja u borbi protiv NOP-a uspostavljeni su i tješnji odnosi između četnika i okupatora. Kao i u drugim dijelovima italijanske interesne zone, i u dijelu BiH južno od demarkacione linije sve četničke formacije su bile pod komandom italijanskih štabova koji su ih angažovali u operacijama protiv partizanskih snaga i snabdijevali oružjem, municijom i drugim materijalom. U svojoj interesnoj zoni Bosne Njemačka je regulisanje odnosa s četnicima prepustila vladi NDH. Od aprila do juna 1942. četnički štabovi u toj zoni postigli su sporazum s lokalnim organima vlasti NDH u tri osnovna pitanja: priznanje »vrhovništva« NDH, prepuštanje vlasti i kontrole nad srpskim naseljima četnicima i zajednička borba protiv NOP-a.

Proleterske brigade povezuju oslobođene oblasti Bosne i Hrvatske

Na dalji razvitak NOP-a u BiH odlučujuće su uticali pohod Grupe proleterskih brigada u Bosansku krajinu pod neposrednom komandom VŠ NOP i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije, izvršen od kraja juna do početka avgusta 1942 (→ POHOD U BOSANSKU KRAJINU 1942), i velike pobjede izvojevane u drugoj pol. 1942, koje su rezultirale prvenstveno stvaranjem NOVJ i Osnivačkom skupštinom AVNOJ-a. Uništenjem okupatorsko-kvislinških garnizona u mnogim mjestima i razbijanjem glavnih četničkih formacija i uporišta, najveći dio teritorije zapadne i srednje Bosne bio je oslobođen i povezan sa oslobođenom teritorijom u susjednim oblastima Hrvatske. Odlukom VŠ u novembru 1942. formirani su 4. i 5. krajiška divizija i 1. bosanski korpus. Tada su na tlu BiH odlukom VŠ formirane 1. i 2. proleterska i 3. udarna divizija, u čiji su sastav, pored Grupe proleterskih brigada, ušle 3. krajiška i 10. hercegovačka brigada. Na teritoriji istočne Bosne formirana je 2. VIII 1942. god. 6. istočnobosanska brigada.

Pokušaji njemačkih, italijanskih i ustaških snaga u oktobru 1942. da ofanzivnim operacijama preotmu inicijativu ostali su bez rezultata. Stoga je njemačka Vrhovna

PROGON SELJAKA S KOZARE 1942.

ZBOR AFŽ, Drvar 1942.

Foto-arhiv Vojnog muzeja u Beogradu

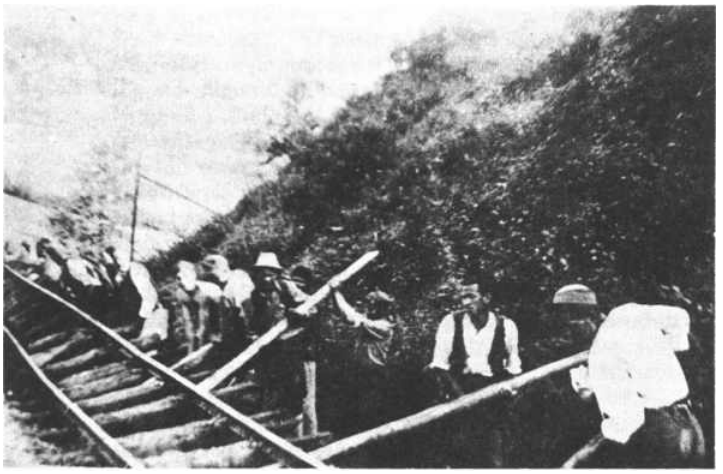

NAROD IZ OKOLINE TRAVNIKA RUŠI ŽELJEZNIČKU PRUGU, 1943.

Foto-arhiv Vojnog muzeja u Beogradu

JEDINICE 6. KRAJIŠKE BRIGADE NA MARŠU KROZ BUGOJNO, oktobar 1943.

komanda, zbog promjene strategijske situacije u oblasti Mediterana nastale poslije bitke kod El Alameina, procijenivši da u daljem razvoju operacija na Sredozemlju može da dođe i do invazije anglo-američkih snaga na Balkan, donijela odluku o proglašenju teritorije NDH južno od Save operativnim područjem njemačkih trupa, a u decembru 1942. i odluku o zimskim operacijama protiv NOV i POJ na velikoj oslobođenoj teritoriji u Hrvatskoj i Bosni.

Plan D. Mihailovića od jula 1942. o četničkoj ofanzivi iz centralnih oblasti zemlje u Bosansku krajinu radi definitivnog razbijanja NOP-a ostao je neispunjen; sveden je na učešće četničkih jedinica u pomenutim oktobarskim operacijama okupatorskih trupa i na zločine nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom u nekim krajevima BiH, koji su bili isto tako čudovišni kao i zločini ustaša nad srpskim stanovništvom.

Potkraj 1942. razvitak ustanka u istočnoj Bosni i Hercegovini nagovještavao je početak novog poleta NOP-a. U Hercegovini su obnovljene organizacije KPJ i formirane partizanske jedinice, a pobjeda 6. istočnobosanske brigade i Sremskog partizanskog odreda nad četničkim snagama na Majevici u novembru 1942. bila je jedan od prelomnih trenutaka NOP-a u istočnoj Bosni.

Razvitak narodne vlasti

Uporedo s vojnim pobjedama jačale su političke osnove NOP-a. Presudan značaj u tom imale su mjere i odluke koje su donosili CK KPJ i VŠ, pružajući i neposrednu pomoć u njihovom provođenju na velikoj oslobođenoj teritoriji s centrom u Bihaću, u kojem je od novembra 1942. do januara 1943. bilo sjedište CK KPJ i VŠ. Podsticaj daljem razvitku narodne vlasti i njene aktivnosti dali su novi propisi o NOO-ima, koje je početkom septembra 1942. izdao VŠ polazeći od stava CK KPJ o tretmanu NOO-a kao trajnih organa narodne vlasti i osnove nove državne organizacije koja se stvara u procesu NOR-a. Osobito je bila intenzivna aktivnost organizovanih snaga NOP-a na oslobođenoj teritoriji u provođenju izbora za NOO-e. Pored mjesnih i opštinskih odbora, koji su već imali bogato jednogodišnje iskustvo, tada su izabrani i sreski NOO-i. U isto vrijeme je izgrađen sistem vojnoteritorijalnih organa — komandi mjesta i komandi područja, koji su, u neposrednoj saradnji s NOO-ima, podmirivali osnovne potrebe oslobodilačke vojske. Iako u teškim i složenim ratnim uslovima, narodna vlast je, oslanjajući se na najširu podršku naroda, osigurala snabdijevanje krupnih snaga NOVJ i organizovala život na oslobođenoj teritoriji. Značajnu ulogu u jačanju jedinstva naroda i njegovom aktiviranju na platformi NOB-a imale su masovne borbene organizacije omladine i žena. Rezultat snažnog razvoja NOP-a bili su Osnivačka skupština AVNOJ-a (Bihać, 26/27. XI 1942), Osnivačka konferencija AFŽJ (Bosanski Petrovac, 6—8. XII 1942) i Osnivački kongres USAOJ-a (Bihać, 27—29. XII 1942).

Osnivanje AVNOJ-a AFŽ-a i USAOJ-a

Krupne vojne pobjede i uspon NOP-a u ljeto i jesen 1942. omogućili su brže prodiranje njegovog uticaja u šire slojeve muslimanskog i hrvatskog stanovništva u BiH. Taj proces, podstaknut oštrim distanciranjem ustanka od velikosrpskog četničkog pokreta, razbijanjem četničkih formacija u pojedinim dijelovima BiH i revolucionarnom praksom NOP-a na oslobođenoj teritoriji, doveo je do masovnijeg opredjeljivanja i aktiviranja u NOP, osobito Muslimana i Hrvata. Ojačao je uticaj NOP-a u pojedinim gradskim centrima. Pored toga što je znatan broj komunista i pripadnika radničkog pokre-

ČETNICI I DOMOBRANI NDH ZAJEDNO, Bosna 1943.

NJEMAČKI VOJNICI PALE SELO U ISTOČNOJ BOSNI, 1943.

Foto-arhiv Vojnog muzeja u Beogradu

SRUŠENI MOST NA NERETVI KOD JABLANICE, SPOMENIK BITKE ZA RANJENIKE 1943.

ta, Muslimana i Hrvata, bio u partizanskim jedinicama ili na političkom radu na oslobođenoj teritoriji, u pojedinim okupiranim centrima, osobito u Mostaru, Sarajevu, Banjoj Luci i Tuzli, u ovom periodu su djelovale borbene antifašističke organizacije koje su podjednako okupljale pripadnike svih naroda.

Brigade iz BiH u bitkama na Neretvi i Sutjesci

U prvoj pol. 1943. BiH je bila poprište borbi u → četvrtoj i → petoj neprijateljskoj ofanzivi. Pored uspješnih odbrambenih borbi na tlu Bosanske krajine u četvrtoj ofanzivi (od 20. januara do početka marta 1943), u kojima su ispunile plan VŠ o sprečavanju brzog prodora okupatorsko-kvislinških trupa i time osigurale potrebno vrijeme za protivofanzivu Operativne grupe divizija u dolini Neretve i za evakuaciju Centralne bolnice NOV i POJ, jedinice 1. bosanskog korpusa su se održale na svojoj teritoriji i već početkom proljeća 1943. preuzele inicijativu i uspostavile kontrolu u najvećem dijelu Bosanske krajine i srednje Bosne. Poslije bitke na Neretvi, u kojoj su u sastavu Operativne grupe divizija bile 3. i 7. krajiška i 10. hercegovačka brigada, i razbijanja glavnine četničkih snaga D. Mihailovića, od početka marta do sredine aprila 1943. oslobođen je znatan dio istočne Bosne i Hercegovine, čime su stvoreni uslovi za nov polet NOP-a u ovim oblastima. Sredinom aprila 1943, uoči prodora Operativne grupe divizija u Sandžak i Crnu Goru, po naređenju VŠ uključene su u njen sastav 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada, tako da je u bici na Sutjesci učestvovalo pet brigada iz sastava NOV i PO BiH.

Pored toga što su tok i rezultati ovih bitaka označili početak etape u kojoj je došlo do prekretnice na jugoslovenskom ratištu u korist NOP-a, oni su i neposredno uticali na dalji proces stabilizacije i jačanja NOP-a na tlu BiH. S toga stanovišta su od posebnog značaja bile odluke VŠ od 11. V 1943. o formiranju 2. bosanskog korpusa, o nastupanju Operativne grupe divizija kroz istočnu Bosnu poslije bitke na Sutjesci, o formiranju (jul 1943) na tlu istočne Bosne 16. vojvođanske i 17. istočnobosanske divizije, o upućivanju 10. hercegovačke brigade u Hercegovinu poslije bitke na Sutjesci i o formiranju 10. i 11. krajiške divizije.

Krajem 1943. oslobođena gotovo cijela teritorija BiH

Od jula 1943, kada je odlukom VŠ težište dejstava NOVJ pomjereno ka italijanskoj okupacionoj zoni, snage 1. i 2. bosanskog korpusa su razvile ofanzivna dejstva na cijelom području BiH. U toku tih dejstava do kraja 1943, izuzev Sarajeva i nekoliko gradskih centara te uporišta duž značajnih komunikacija, cijela teritorija BiH bila je oslobođena. Tuzla je nakon oslobođenja, 2. X 1943, bila snažan vojni i politički centar slobodne teritorije u istočnoj Bosni. U toku borbi pojačan je priliv boraca te su formirane nove brigade i partizanski odredi, a u Hercegovini 29. hercegovačka divizija. Krajem 1943. NOV i PO BiH imali su 2 korpusa sa 7 divizija, 24 brigade i 25 partizanskih odreda. Sjedište CK KPJ, IO AVNOJ-a i VŠ NOV i POJ bilo je od 24. avgusta do kraja 1943. u Jajcu. U Bosanskoj krajini su bile i jedinice 1. proleterskog korpusa NOVJ, a 5. krajiška divizija po odluci VŠ upu-

SPOMENIK NA SUTJESCI, rad M. Živkovića

Snimio V. Zuber

ćena je u oktobru 1943. u Sandžak da pojača tamošnje snage NOVJ i da prodire u Srbiju. Tada su 1. i 2. bosanski korpus NOVJ preimenovani u 3, odn. 5. korpus NOVJ.

NOP-dominantna društveno-politička snaga

To je bio period snažnog uspona NOP-a i njegovog izrastanja u dominantnu društveno-političku snagu u BiH. Četnički pokret je bio u raspadanju, a vlast i uporišta NDH svedeni su na pojedine uske oaze oko utvrđenih gradova. Uticaj NOP-a je ojačan u masama muslimanskog i hrvatskog stanovništva te u onom dijelu srpskog stanovništva koje je u prethodnoj etapi bilo pod uticajem četnika. S porazima NDH i slabljenjem autoriteta njene vlasti pojačana je i aktivnost onih snaga muslimanskih građanskih i vjerskih krugova koje su se zalagale za »autonomiju« BiH pod Trećim Reichom. To je bio motiv njihovog angažovanja u stvaranju posebnih muslimanskih oružanih formacija (»Bosanska muslimanska legija«, 13. SS »Handžar« divizija). Međutim, pod uticajem prekretnice u II svjetskom ratu i pobjeda NOP-a, ove snage mijenjaju taktiku ističući parolu »pripremanja«, za odlučni trenutak, da bi zaustavile pojačani proces aktiviranja muslimanskih masa na strani NOP-a. Poslije deklaracije jugoslovenske vlade u izbjeglištvu (jun 1943) o obnavljanju Kraljevine Jugoslavije kao »federativne« države i inicijative D. Mihailovića za saradnju s »jugoslovenski« orijentisanim Muslimanima, oni su tražili saradnju i s četničkim vođstvom. Iako su taktikom »čekanja« zadržale izvjesne pozicije, ove snage više nisu mogle da odlučnije utiču na orijentaciju muslimanskih masa. Tada se i hrvatski dio stanovništva sve više aktivirao u NOP-u.

U tom periodu je narodna vlast na tlu BiH dostigla visok stepen razvitka. Pored mjesnih i opštinskih NOO-a, na gotovo cijeloj teritoriji djelovali su sreski, okružni i oblasni NOO-i. Snažan oslonac narodne vlasti u okupljanju i aktiviranju naroda na platformi NOP-a, posebno u rješavanju složenih zadataka snabdijevanja vojske i rukovođenja privredom, prosvjetom, zdravstvom i drugim oblastima društvenog života, bile su organizacije AFŽ-a i USAOJ-a.

ZAVNOBiH za federativnu Jugoslaviju

U vrijeme plime NOP-a, na inicijativu PK KPJ za BiH, u septembru 1943. počele su pripreme za sazivanje Osnivačke skupštine ZAVNOBiH-a. Polazeći od promjena u odnosima društveno-političkih snaga izvršenih u toku NOR-a, ZAVNOBiH se na svom Prvom zasjedanju (Mrkonjić-Grad, 25. i 26. XI 1943) konstituisao kao najviše političko tijelo NOP-a u BiH. Istupajući u ime većine srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva okupljenog u NOP-u, ZAVNOBiH se izjasnio za federativno uređenje državne zajednice naroda Jugoslavije, u kojoj će BiH biti ravnopravna federalna jedinica. Vijeće je izabralo Predsjedništvo koje će usmjeravati rad organa narodne vlasti. Odmah zatim, 29. XI, održano je u Jajcu → Drugo zasjedanje AVNOJ-a čijim su odlukama postavljeni temelji nove Jugoslavije.

Od početka decembra 1943. do sredine februara 1944. ojačane njemačke oružane snage (5. SS brdski i 15. brdski armijski korpus), u duhu direktive njemačke Vrhovne komande za obezbjeđenje odbrane Balkana u slučaju anglo-američke invazije, izvele su na tlu BiH više ofanzivnih operacija. Neposredan cilj tih operacija bio je da se osiguraju industrijski bazeni u ovoj oblasti, osujeti prodor snaga NOVJ u Srbiju i uspostavi kontrola nad značajnim komunikacijama koje preko BiH povezuju jadransku obalu s njenim dubljim zaleđem. Osobito teške borbe vođene su u decembru 1943. u centralnoj oblasti istočne Bosne, u decembru 1943. i januaru 1944. u južnom dijelu Bosanske krajine te od početka januara do sredine februara 1944. u većem dijelu srednje Bosne i dijelu Bosanske krajine. Iako su ove borbe vođene u nepovoljnim zimskim uslovima, uz izuzetna naprezanja i velike žrtve NOVJ i naroda, nadmoćne njemačke snage nigdje nisu uspjele da razbiju jedinice NOVJ i da ih prisile da napuste svoju teritoriju. U rano proljeće 1944. njemačke snage su bile u nastupanju jedino u sjevernom dijelu istočne Bosne te su prisilile glavninu snaga NOVJ da se povuče južno od linije Tuzla—Zvornik, gdje su nastavljene žestoke borbe u kojima su uspjele da spriječe prodor 16. i

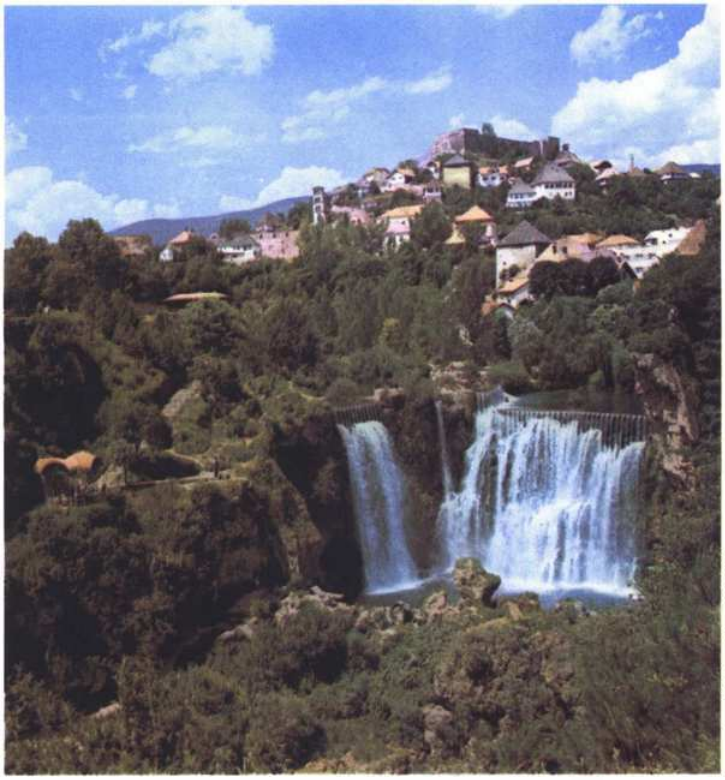

Foto-teka IV Skupštine SR BiH

JAJCE, GRAD II ZASJEDANJA AVNOJ-a

17. divizije NOVJ iz istočne Bosne u Srbiju. Za to vrijeme su snage NOVJ u svim drugim dijelovima BiH imale inicijativu i postizale nove pobjede. U Bosanskoj krajini su njemačke snage izvele svoju posljednju ofanzivnu operaciju koja je počela 25. maja vazdušnim → desantom na Drvar u kojem je od januara 1944. bilo sjedište CK KPJ, VŠ, Predsjedništva AVNOJ-a i NKOJ-a. U žestokim desetodnevnim borbama jedinice 1. proleterskog korpusa te dijelovi 5. i 8. korpusa NOVJ osujetili su plan njemač-

PEĆINA I NASTAMBA U KOJOJ JE ŽIVIO I RADIO J. BROZ TITO ZA BORAVKA U DRVARU 1944

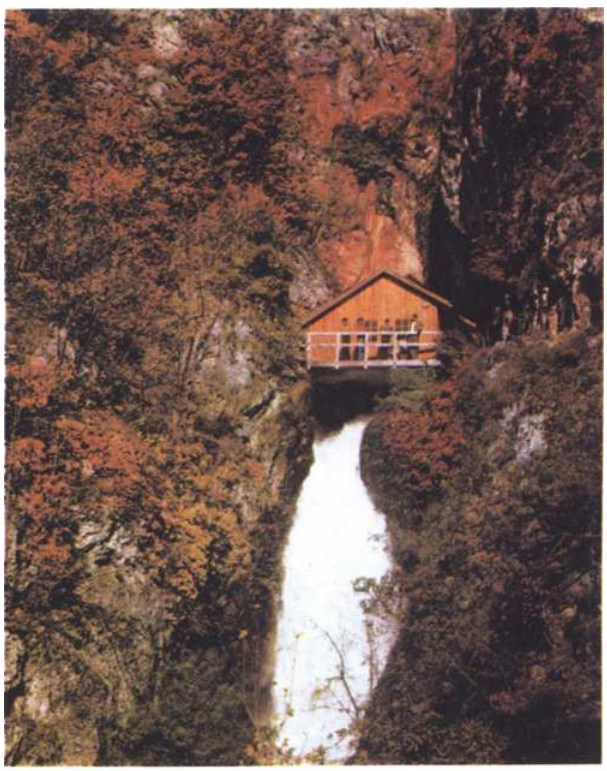

Foto: arhiv Vojnog muzeja u Beogradu

PROSLAVA GODIŠNJICE FORMIRANJA 16. MUSLIMANSKE BRIGADE

ke komande o uništavanju rukovodstva nove Jugoslavije, koje je svoje sjedište prenijelo na Vis.

Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a bile su nov podsticaj jačanju uticaja i snaga NOP-a u BiH. Za izgradnju narodne vlasti i razvijanje njene aktivnosti posebno su značajne bile inicijative koje je pokretao NKOJ kao privremena vlada radi organizovanja privrede, prosvjete, sudstva, utvrđivanja zločina okupatora i njihovih saradnika itd., a zatim i uputstva i mjere koje je u tom pravcu preduzimalo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a usmjeravajući djelatnost već razvijenog mehanizma narodne vlasti u BiH. Na temelju odluka AVNOJ-a, ZAVNOBiH se na svom Drugom zasjedanju u Sanskom Mostu 30. VI 1944. konstituisao u najviše zakonodavno i izvršno tijelo federalne BiH, donio odluke o ustrojstvu i radu NOO-a i narodnooslobodilačkih skupština, Deklaraciju o pravima naroda BiH te odobrio rad delegacije BiH na Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Time su bila izražena osnovna ustavna načela kojima su postavljeni temelji državnosti BiH. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a se u duhu tih načela u svom daljem radu angažovalo u izgradnji aparata narodne vlasti i u organizaciji pravosuđa.

Temelji državnosti BiH

U to vrijeme je pokrajinska organizacija KPJ u BiH, u duhu stavova CK KPJ, radila na stvaranju opštepolitičke organizacije JNOF-a. Na osnivačkoj konferenciji u selu Zdena kod Sanskog Mosta izabran je 3. VII 1944. GO JNOF-a za BiH i pokrenuta inicijativa za izbore lokalnih odbora. Stvaranje i aktivnost ove široke političke organizacije na platformi borbe za konačno oslobođenje zemlje i izgradnju nove demokratske federativne Jugoslavije podstaklo je proces okupljanja i onog dijela naroda koji je još uvijek stajao po strani ili je bio pod uticajem NDH, odn. predstavnika muslimanskih građanskih i vjerskih vrhova, četništva ili Mačekove HSS.

JNOF kao opštepolitička organizacija

U prvoj etapi završnih operacija za konačno oslobođenje zemlje, od jula do kraja 1944, na tlu BiH snage NOVJ su zadržale inicijativu i izvodile uspješna ofanzivna dejstva proširujući oslobođenu teritoriju. U tom periodu, pored 1. proleterskog i 12. vojvođanskog korpusa, koji su po planu VŠ napustili teritoriju BiH i prešli u Srbiju, u operacijama za oslobođenje Srbije učestvovale su 5. i 11. krajiška te 17. istočnobosanska divizija. U vrijeme priprema operacija NOVJ za oslobođenje Srbije od maja do avgusta 1944. osobito žestoke borbe vođene su u istočnoj Bosni s krupnim njemačkim snagama koje su pokušavale da ofanzivnim dejstvima spriječe prodor 12. vojvođanskog korpusa preko Drine u Srbiju. U operacijama za konačno oslobođenje Srbije, Makedonije, Crne Gore, Kosova i Dalmacije jedinice 3. i 5. korpusa i 29. hercegovačke divizije konačno su oslobodile najveći dio teritorije BiH. Definitivnim oslobođenjem, 17. IX 1944, Tuzla je ponovo postala snažan privredni i politički centar oslobođene istočne Bosne i veoma značajan oslonac ratnih dejstava jedinica 3. korpusa NOVJ. Početkom 1945. njemačke i kvislinške snage su držale Mostar, Sarajevo i dolinu rijeke Bosne, kuda su se povlačile jedinice njemačke Grupe armija »E«, te sjeverni dio BiH linijom Bijeljina, Doboj, Derventa, Banja Luka, Bosanski Novi, Bihać. U → mostarskoj operaciji 6—14. II 1945. jedinice 8. korpusa i 29. hercegovačka divizija oslobodile su Mostar, Nevesinje, Široki Brijeg i Konjic; u drugoj polovini marta, na početku završne ofanzive JA, oslobođen je Bihać, a 6. aprila → Sarajevo. U borbama do 1. V 1945. bila je konačno oslobođena cijela teritorija BiH.

Završene operacije za oslobođenje zemlje

U etapi završnih operacija, u duhu smjernica koje je davao NKOJ i stavova prihvaćenih na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, nastavljena je još intenzivnija aktiv-

JEDINICE 3. KORPUSA ULAZE U OSLOBOĐENO SARAJEVO, 6. IV 1945.

Foto: arhiv Vojnog muzeja u Beogradu

nost na izgrađivanju državne organizacije i jačanju političkih osnova federalne BiH. Narodna vlast je, uprkos krajnjoj privrednoj iscrpljenosti i okupatorskim razaranjima koja gotovo da nisu mimoišla nijedno naselje na tlu BiH, oslanjajući se na jedinstvo širokih narodnih slojeva, obezbjeđivala snabdijevanje jedinica NOVJ, zbrinjavala mase stanovništva ugrožene glađu, pokrenula rad na podizanju porušenih naselja, obnovi privrednih objekata, saobraćaja i dr. Ubrzo je obnovljen rad škola, zdravstvenih ustanova i domova kulture. Poslije obrazovanja privremene vlade DFJ, u Sarajevu je 26—28. IV 1945. održano Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a na kojem je ZAVNOBiH proglašen Narodnom skupštinom i formirana prva vlada BiH.

LIT.: *L. Geršković,* Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Beograd 1946; Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950; Zbornik dokumenata i podataka o NOR, tom IV, knj. 1—32, Beograd 1951—68. i tom XIV, knj. 1, Beograd 1981; Krajiške brigade, Ljubljana 1954; *P. Morača,* 1942 — Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1956; Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945, Beograd 1957; *A. Sarajlić,* Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOVJ, Sarajevo 1958; Hercegovina u NOB, Beograd 1961; Pregled istorije SKJ, Beograd 1963; *M. Zorić,* Drvar u ustanku četrdeset prve, Beograd 1963; Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I i II, Beograd 1963. i 1965; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Beograd 1964; *M. Leković,* Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942, Beograd 1965; *H. Čemerlić,* Formiranje vlade Bosne i Hercegovine 1945, Godišnjak Pravnog fakulteta, Sarajevo 1966, 14; *D. Lukač,* Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd 1967; *isti,* Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji 1941—1945, Banja Luka 1968; *D. Živković,* Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942, Beograd 1969; *P. Morača,* Jugoslavija 1941, Beograd 1971; Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945 (zbornik), I i II, Beograd 1971; Kozara u narodnooslobodilačkom ratu — zapisi i sjećanja, I—III, Beograd 1971. i IV—VI, 1978; *R. Hurem,* Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942, Sarajevo 1972; Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936—45, Zbornik radova naučnog skupa u Bihaću 25—26. IX 1969, Banja Luka 1972; Podgrmeč u NOB-u (zbornik sjećanja), I—III, Beograd 1972; 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Radovi sa naučnog skupa u Drvaru 1971, Sarajevo 1973; *Z. Antonić,* Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Beograd 1973; AVNOJ u narodnooslobodilačkoj borbi u Bosni i Hercegovini (1942—43), Radovi sa naučnog skupa u Sarajevu 1973, Beograd 1974; 1941—1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, Beograd 1975; *D. Borovčanin,* Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a, Sarajevo 1979.

P. Ma.

Bosna i Hercegovina u socijalističkoj Jugoslaviji. Socijalistička federativna republika Bosna i Hercegovina nastala je 27. XI 1943. u Mrkonjić-Gradu na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. U tada donesenoj rezoluciji delegati zasjedanja su izrazili »čvrstu odlučnost svih naroda i narodnosti BiH da žive čvrsto ujedinjeni u bratstvu i jedinstvu i slobodi u Federalnoj republici Bosni i Hercegovini kao dijelu slobodne i ujedinjene Federativne Jugoslavije«. Rezolucija je potvrđena i na Drugom zasjedanju AVNOJ-a (29. XI 1943) u Jajcu. Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a smatra se aktom osnivanja federalne Bosne i Hercegovine te nastavkom nekadašnje njene srednjovjekovne državnosti na novim socijalističkim osnovama. Ideja o rješenju pitanja BiH u smislu njenog statusa kao šeste republike u okviru planirane jugoslavenske federacije, mada BiH nije bila tzv. nacionalna republika, javila se već u ljeto 1943. Ona je posebno naglašena u pismu PK KPJ za BiH od septembra te godine upućenom oblasnim komitetima KPJ, u kojem je ideja o BiH kao federalnoj državi jasno izražena. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a 30. VI 1944. u selu Zdena kod Sanskog Mosta donesena je *Deklaracija o pravima naroda BiH* i odobren rad delegacija BiH na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu. Prezidijum ZAVNOBiH-a je tada djelovao kao stvarna, najviša zakonodavna i izvršna vlast u BiH između Prvog i Drugog zasjedanja. Po oslobođenju Sarajeva (6. IV 1945) održano je Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a (26—28. IV 1945) na kojem je ZAVNOBiH proglašen Narodnom skupštinom. Tada je u Sarajevu formirana i prva narodna vlada BiH.

Oslobođenje od okupatorskih vlasti i slugu BiH je dočekala teško razorena, sa velikim gubicima u ljudskim životima i materijalnim dobrima. Smatra se da je od zločina okupatora, ustaša i četnika te u borbi protiv njih stradalo više od 500 000 stanovnika BiH, a najveći je dio zemlje bio potpuno uništen: spaljeni gradovi, uništena privreda, stambeni fond, porušene škole, uništen stočni fond te opljačkan najveći dio sredstava za rad i bogatstvo naroda. BiH je tek 1951. dostigla broj stanovnika iz 1939. Teškoće ove situacije povećavala je i činjenica općeg zaostajanja ove republike u razvoju u prethodnom periodu. Npr. 1939. bilo je zaposleno samo 2% stanovnika u industriji a 90% željeznica bilo je uskotračno. God. 1946. BiH je dostigla tek 69% predratne industrijske proizvodnje, a 1947. bilo je samo 165 000 ili 6,7% zaposlenog stanovništva, i to u industriji 51 000. Tada je 36% društvenog proizvoda stvarano agrarom, a u industriji je stvarano samo 13%. God. 1946. bilo je samo 147 školskih objekata, 220 ljekara i 2000 postelja za bolesnički smještaj. God. 1948. bilo je nepismeno 45% stanovništva starijeg od 10 godina. U toj situaciji, prvi i najvažniji zadatak nove narodne vlasti bio je obnova ratom opustošene zemlje. Period neposredne obnove trajao je od završetka rata (maj 1945) do 1947, kada je donesen Prvi petogodišnji plan razvoja privrede BiH, koji je bio program socijalističke rekonstrukcije i izgradnje privrede. Prije toga su, na osnovu Zakona o eksproprijaciji imanja saradnika okupatora i Zakona o nacionalizaciji, preuzeta od bivših vlasnika sva velika privredna industrijska i druga preduzeća domaćeg i stranog privatnog kapitala. God. 1946. izvršena je također obimna agrarna reforma kojom je sva zemlja iznad 3 ha (30 dunuma), ili određene vrste zemljišta iznad 6 ha (60 dunuma), oduzeta od onih zemljovlasnika koji zemlju nisu sami obrađivali, a to je iznosilo gotovo 150 000 ha. Ta je zemlja pripala opštem zemljišnom fondu te bila dodjeljivana obrađivačima bez zemlje (najveći dio) i seljačkim radnim zadrugama koje su se tada formirale. God. 1948. donijet je i novi Zakon o nacionalizaciji, kojim su nacionalizovana manja trgovačka preduzeća i radnje te višak stambenog fonda, što je sve pretvoreno u opšte nacionalno dobro.

AGEFOTO, Zagreb

GRADNJA OMLADINSKE PRUGE ŠAMAC—SARAJEVO 1947.

Eksproprijacija, nacionalizacija i agrarna reforma

Osnovni pravci privrednog razvoja istaknuti u Prvom petogodišnjem planu bili su usredotočeni na razvitak onih djelatnosti u kojima je BiH u usporedbi s drugim krajevima imala prednosti. Te oblasti su bile u prvom redu drvna industrija, rudarstvo i metalurgija. Kapaciteti tih grana industrije u Prvom petogodišnjem planu su se forsirali, uporedo sa razvojem modernog saobraćaja

TITO U POSJETI ZENIČKOJ ŽELJEZARI 1958.

putem izgradnje novih pruga širokog kolosijeka (Brčko—Banovići 1946, Šamac—Sarajevo 1947. i Doboj—Banja Luka 1951) te drugih manjih željezničkih i putnih pravaca.

Početkom ostvarivanja plana otvoren je i prvi novoizgrađeni energetski kapacitet, HE Mesići. Realizaciju plana ozbiljno je ugrozilo naglo povlačenje svih kredita i isporuka opreme što su ih bili dužni isporučiti SSSR i zemlje narodnih demokratija, što se dogodilo poslije Rezolucije Informbiroa u ljeto 1948. Iste godine održan je Osnivački kongres KPBiH. Političko-privredni razvoj ove zemlje bio je, nakon savladavanja prvih teškoća, veoma brz. God. 1953. donesen je novi Ustav BiH i uvodi se samoupravljanje u privredi; 1956. donesene su izmjene u tom Ustavu, koje su doprinijele razvoju samoupravljanja u komunama i lokalnim zajednicama, a tada je izvršena i obimna decentralizacija poslova. Privredni razvitak bio je veoma intenzivan u periodu 1951—62. Stopa privrednog rasta u BiH tada je bila jedna od najvećih u Jugoslaviji i iznosila od 8% do 12% godišnje. Kasnije se razvitak malo usporio (6%—2%), ali je donio mnogo kvalitativno novih aspekata u razvoju industrije i privrede u cjelini. Ispoljilo se to ponajviše u postepenom prelasku sa izgradnje osnovnih kapaciteta rudarstva i primarne prerade u metalurgiji i drvnoj industriji na izgradnju kapaciteta finalne prerade, zatim u stvaranju cijelih sistema koji su obuhvatili potpuni ciklus produkcije, od sirovina do finalnih proizvoda. To se ponajprije odnosi na drvnu industriju (Šipad), zatim elektroindustriju (Energoinvest), metalnu industriju (Unis), metalurgiju (Rudarsko-metalurški kombinat Zenica), hemijsku preradu drveta (Incel), te rudarstvo (Titovi rudnici »Kreka—Banovići« i Srednjobosanski rudnici). Stvorene su potpune nove industrijske grane, npr. industrija obojenih metala (u Vlasenici i Mostaru u okviru Energoinvesta), a započeo je i razvoj automobilske industrije (TAS u okviru Unisa). Kompletirani su i energetski kapaciteti sa hidrosistemima na Trebišnjici, Neretvi, Rami, Vrbasu i Drini, izgrađeno je nekoliko snažnih termoenergetskih sistema, npr. Kakanj i Tuzla, a neki su u izgradnji (Gacko, Ugljevik). Tako je stvorena snažna energetska, sirovinska, prerađivačka i uopće privredna baza za svestrani društveno-politički i kulturni razvoj BiH u novoj samoupravnoj socijalističkoj Jugoslaviji. Broj zaposlenih porastao je približno 5 puta (od 165 000 u 1947. na 820 800 u 1980), a broj radnika u industriji povećao se 8 puta.

Političko-privredni i kulturni razvoj

U ukupnom stanovništvu, čiji se broj povećao 1948—81. za 1 559 700, radno sposobnog stanovništva bilo je 58,2% u 1953, a 61,6% u 1981. Broj stanovnika bez škole smanjio se od 66,8% u 1953. na 25% u 1981, onih sa srednjim obrazovanjem porastao je od 4,8% u 1953. na 21,5% u 1981, a onih sa visokom spremom od 0,3% u 1953. na 4,3% u 1981. Društveni proizvod povećao se od 7055 mil. (prema cijenama iz 1972) na 45 866 mil. 1980. Osnovna sredstva porasla su od 12 912 mil. (cijene 1972) u 1952. na 117 495 mil. u 1980. Društveni proizvod rastao je po prosječnoj stopi od 6%, a investicije su iznosile prosječno 36% dohotka (cijene 1972). Industrijska proizvodnja se povećala 20,9 puta u periodu 1947—80. Učešće poljoprivrede u proizvodu smanjilo se od 27,2% u 1952. na 11,7% u 1980.

Od šk. god. 1947/48. do 1979/80. broj škola za osnovno obrazovanje porastao je od 1323 na 2499, srednjih škola od 142 na 452, viših i visokih škola od 4 na 53, a broj svih đaka i studenata od 293 999 na 921 473. God. 1947. djelovale su 2 naučne organizacije, a u 1980. ima ih 67 sa 1541 radnikom; knjižni fond u bibliotekama povećao se od 148 700 knjiga na 11 859 000 u istom periodu. Broj listova povećao se od 24 u 1952, sa tiražom od 118 000 primjeraka, na 361 u 1980, sa tiražom od 57 852 000 primjeraka.

God. 1947. postojala je jedna radio-stanica, a 1980. ima ih 42.

U 1952. bilo je 500 000 stanova, a u 1980. god. 1 090 000, sa povećanjem stambene površine od 16 000 000 m² na 51 049 000 m², ili od 5,7 m² na 12,5 m² po stanovniku.

Ogromno je, također, povećanje učešća stanovnika u političkom životu i upravljanju javnim poslovima. U samoupravnim organima djeluje 78 754 zaposlenih, a u delegacijama djeluje 229 013 delegata. Članstvo SK povećano je od 63 795 u 1950. na 367 867 u 1980.

Pokrenute su cijele nove oblasti proizvodnje i društvenih djelatnosti: naučni rad, opera, balet, film, radio i televizija. Univerzitet u Sarajevu osnovan je 1947, a kasnije su osnovani univerziteti u Banjoj Luci (1974), Tuzli (1975) i Mostaru (1977). Naučno društvo BiH, osnovano 1951, preraslo je 1966. u Akademiju nauka i umjetnosti BiH. Sarajevska Opera osnovana je 1946, Balet 1947, Radio 1945, a Televizija 1961. BiH je prekrivena cijelom mrežom radio-televizijskih komunikacija, lokalnih studija i stanica. Mnogobrojni naučnici djeluju na univerzitetima, u naučnim institucijama i velikim radnim organizacijama u privredi i zdravstvu te daju ovoj republici sasvim novi lik srednje razvijene moderne zemlje koja se ubrzano i svestrano razvija. S ustavnom reformom 1974. unesen je nov kvalitet u razvoj BiH, u pogledu vršenja suverenih prava republike i njene uloge u federaciji jugo-

slavenskih republika i pokrajina. Tim je Ustavom BiH definisana kao »država Srba, Hrvata i Muslimana kao i naroda i narodnosti koji u njoj žive, te kao država radničke klase BiH i svih građana, koji na samoupravnoj osnovi vrše i obezbjeđuju sva svoja klasna i nacionalna prava i obaveze«. Ona je postala značajan faktor izgradnje privredne, društvene, državne, kulturne i političke moći cijele jugoslavenske zajednice. Od nerazvijene zemlje, postala je u poslijeratnom razvoju, u okviru socijalističke samoupravne Jugoslavije, razvijena i složena suverena samoupravna socijalistička zajednica naroda i narodnosti te bitan faktor izgradnje jugoslavenskog federalizma. R.

VI. DRŽAVNI RAZVOJ I DRUŠTVENO-POLITIČKI SISTEM

Historijski pregled. Istorija Bosne kao samostalne feudalne države počinje relativno kasno zbog sporijeg procesa unutrašnjeg društvenog raslojavanja koji nužno dovodi do uspostave klasne vladavine. U X st., kada se prvi put spominje Bosna kao mala zemlja oko gornjeg toka istoimene rijeke, i u XI st. ona je priznavala vlast susjednih država (Srbije, Hrvatske, Bizanta, Duklje). Od XII st. u njoj jača feudalizacija i postepeno se izgrađuju institucije državne vlasti. Pri tome je bilo važno da se Bosna tada našla u neposrednom susjedstvu ugarsko-hrvatske države. Ugarski kraljevi vrše snažan vojnički i politički pritisak na Bosnu i već od četvrte decenije XII st. smatraju se njenim gospodarima. Od tada oni u svoju kraljevsku titulu redovno stavljaju ime Bosne. Ugarski kraljevi su upravljali Bosnom preko svojih namjesnika koji su nosili titulu bana. Prvi koji se u tom svojstvu pominje je slavonski plemić ban Borić (1154—64). Njega je na tom položaju naslijedio ban Kulin koji je, ostajući formalno ugarski vazal, položio temelje bosanskoj državnoj samostalnosti. U njegovo vrijeme već je formiran sloj domaće vladajuće klase, a i dvorska kancelarija, što je važna karika u izgradnji feudalne državne organizacije.

Utemeljitelj bosanske samostalnosti: ban Kulin

Pojava bogumilstva u Bosni i uspostavljanje Crkve bosanske izazvali su nove pritiske Ugarske i rimskog pape na Bosnu. U ovim sukobima sa spoljnim protivnicima slabila je vlast vladara, a jačala moć vlastele. Sve do treće decenije XIV st. Bosna je bila poprište stalnih sukoba. Krajem XIII st. u napadima na Bosnu prednjače hrvatski velikaši Šubići. Ban → Stjepan II Kotromanić (1323—53) uspio je na svoju stranu privući bosansku vlastelu tako što im je ranije uzurpirane posjede potvrdio kao feude. Na taj način suzbio je uticaj Šubića i ponovo ojačao bosansku državnost pod domaćom dinastijom, čemu je pridonijelo teritorijalno širenje Bosne, a i djelovanje i položaj Crkve bosanske. Tako se, uprkos mnogim spoljnim nasrtajima, bosanska država očuvala i razvijala, a vrhovna vlast ugarskih kraljeva postala je nominalna. Vrhunac moći i teritorijalnog opsega bosanska država je dostigla u vrijeme Stjepanovog nasljednika → Tvrtka I (1353—91).

Vrhunac bosanske feudalne države pod Tvrtkom I

Po društvenom uređenju i državnoj organizaciji razvitak bosanske države može se podijeliti u dva osnovna perioda: ranofeudalni, koji traje do prve četvrtine XIII st., i feudalni, od prve četvrtine XIII st. U prvom periodu bila je državna organizacija obilježena čvršćom centralnom vlašću bana, a u drugom jača moć krupne vlastele na štetu vladara. Bosanska srednjovjekovna država je u doba najvećeg uspona bila feudalna staleška monarhija u kojoj je vlast monarha bila znatno ograničena, a često i zavisna od volje krupne vlastele. Organi centralne vlasti bili su vladar *(ban, kralj)* i državni sabor *(stanak)*. Od 1250. do propasti bosanske države 1463. svi bosanski vladari pripadali su rodu (dinastiji) Kotromanića. U nasljeđivanju prijestolja nije primjenjivan ni princip primogeniture niti princip seniorata, nego je dolazak i ostanak na prijestolju pojedinih Kotromanića potpuno zavisio od volje vlastele. Uz vladara postojao je dvorski aparat *(poštena dvorština)*. Na njegovom čelu stajao je *dvorski knez* ili *dvorski* kao upravnik dvora. Državnom blagajnom upravljao je *kaznac (komornik, protovestijar)*. Funkciju dvorskog pisara vršio je *dijak (igramatik, logotet)*. Pominju se još *tepčija* (značenje nije utvrđeno), *peharnik, stavilac* (natkuhar) i dr. Vladaru su stajali na raspolaganju određeni izvori prihoda, prije svega od vlastitih »plemenitih baština«, koje su vladari uživali kao i svi drugi pripadnici vlasteoskog staleža, zatim pravo da od svake seljačke kuće na ime poreza uzima dukat godišnje, regalna prava na rudnike, carine i lučke takse te isključivo pravo kovanja novca. Usljed slabosti centralne vlasti, pojedini krupni feudalci su često uzurpirali regalna prava. Među značajnim prihodima vladara bili su *stonski dohodak* i *svetodmitarski dohodak* koje su im plaćali Dubrovčani kao naknadu za ustupanje Pelješca i slobodu trgovine.

Državna organizacija

Drugi organ centralne vlasti bio je državni sabor koji se u srednjovjekovnim izvorima najčešće pominje pod imenom *stanak* (također *zbor, sva Bosna, sav rusag bosanski*, ili kraće samo *Bosna*, odn. *rusag bosanski*). Pravo učešća na stanku imali su svi *knezovi*, tj. svi pripadnici vlasteoskog staleža — velmože, vlastela, pa i vlastelčići. Glavnu i odlučujuću riječ na stanku su imale velmože. Vladar je u redovnim prilikama sazivao stanak i rukovodio njegovim radom. Stanku je mogla prisustvovati njegova žena, ali ne i sinovi. Predstavnici Crkve bosanske *(strojnici)*, kako nisu bili vlastela, nisu mogli biti učesnici na stanku. Crkva bosanska je ipak preko velike vlastele s kojom je bila povezana uticala na državne poslove. Na stanku su se raspravljala i rješavala najvažnija pitanja unutrašnje i spoljne politike bosanske države: izbor i krunisanje vladara, darivanje i oduzimanje baština, otuđivanje državne teritorije i određivanje spoljne politike.

Sistem državne lokalne uprave, preko čijih bi nosilaca vladar upravljao lokalnim poslovima, nije postojao u Bosni u doba razvijenog feudalizma. Osnovna jedinica lokalne uprave u tom periodu bio je sam feudalni posjed, na kojem je svaki vlastelin na osnovu svojih imuniteta prava vršio cjelokupnu upravnu i sudsku vlast. Kako je u Bosni postojao sistem hijerarhijskog vazaliteta, to su krupni feudalci imali savjete ili sabore sastavljene od svojih vazala.

U feudalnoj Bosni nije bilo državnih sudova, tj. sudova koje bi postavljala centralna državna vlast, što dovoljno govori o njenoj slabosti. Vlasteli su u Bosni za izdaju (nevjeru) sudili *vlastelinski kolegiji* sastavljeni od same vlastele, a ponekad i od predstavnika Crkve bosanske. Osnovni oblik sudova bili su feudalni, tj. patrimonijalni ili vlastelinski sudovi, pošto je svaki vlastelin imao pravo da sudi zavisnim ljudima na svom posjedu. Sporovi između Bosanaca i Dubrovčana rješavali su se na pograničnom mješovitom sudu, tzv. *stanku*. Za rješavanje sporova između samih Dubrovčana koji su se trgovačkim i drugim poslovima zadržavali u Bosni nadležni

SMRT STJEPANA KOTROMANIĆA (1354), prizor na poleđini rake Sv. Šimuna. Zadar, crkva Sv. Šimuna

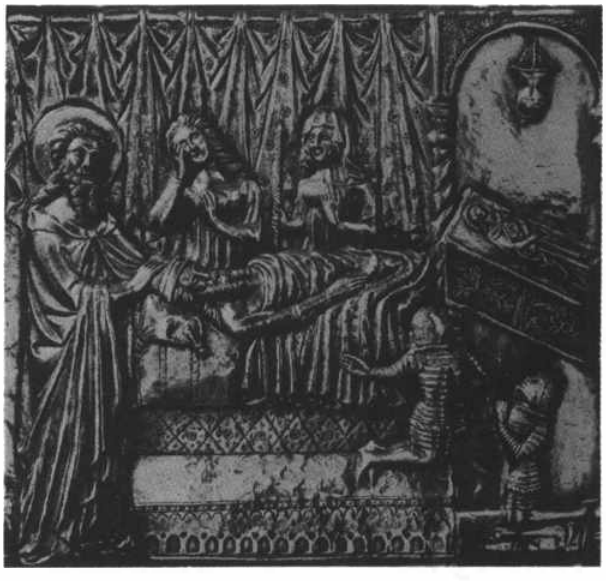

DINAR BANA STJEPANA II KOTROMANIĆA (lijevo); DINAR KRALJA TVRTKA (desno)

su bili njihovi konzuli. Stanovnicima gradova, Sasima i drugim strancima sudio je knez koga je postavljao vladar. U nekim gradovima (npr. Srebrenici) pored kneza postojala su i gradska vijeća od 12 purgara *(curia Purgarorum)* koja su imala i upravnu i sudsku vlast. U Bosni se sudilo uglavnom na osnovu običajnog prava te vlastelinskih povelja i ugovora sa Dubrovnikom, jer općih pravnih normi (zakona) nije bilo.

Nakon smrti kralja Tvrtka I bosanska država počinje da slabi, prije svega usljed velikaških ambicija, ali i spoljnih pritisaka. U Bosni nije bilo ni političkih niti društvenih snaga sposobnih da obuzdaju centrifugalne težnje magnata. Teritorijalna povezanost bosanske države sve više slabi. Pojedine oblasti, posebno Hercegovina, skoro se potpuno osamostaljuju. Crkva bosanska, povezana sa pojedinim velikašima i njihovim interesima, nije mogla uticati na zbijanje redova vladajuće klase unutra i njeno okupljanje oko vladara radi očuvanja bosanske države. Devedesetih godina XIV st. počinju osmanski upadi u Bosnu. Od tada su Osmanlije stalan činilac u međuvelikaškim razračunavanjima. Već oko 1450. Osmanlije su držale cijelu jugoistočnu Bosnu sa teritorijem današnjeg Sarajeva, gdje su uspostavili stalni logor kao sjedište vojvode Zapadnih strana i odakle su prodirali prema zapadu i jugu. Bosanska srednjovjekovna država je konačno propala 1463. Nakon toga Osmanlije su osnovale *Bosanski sandžak* sa sjedištem u Sarajevu. Poslije pada Hercegovine 1482. uspostavljen je *Hercegovači sandžak,* a gotovo istovremeno i *Zvornički sandžak.* Ovi sandžaci bili su u administrativno-vojnom pogledu sastavni dio *Rumelijskog beglerbegluka (ajaleta, pašaluka)* koji je u početku obuhvatao sve osmanske evropske, tj. balkanske posjede. Sa daljim osmanskim osvajanjima na Balkanu i Srednjoj Evropi osnivaju se nove provincije, među kojima 1580. i *Bosanski pašaluk,* jedina osmanska provincija sastavljena isključivo od zemalja koje su nastanjivali južnoslavenski narodi. Kada je osnovan, Bosanski je pašaluk obuhvatio čitavo područje današnje BiH, dijelove Slavonije i Banije, Liku i Krbavu te znatne dijelove Dalmacije, zatim dijelove današnje jugozapadne Srbije te istočne i sjeverne Crne Gore.

GRB HRVOJA VUKČIĆA HRVATINIĆA NAD VRATIMA TVRĐAVE U JAJCU

Teritorijalna podjela i promjene pod Osmanlijama

U ratovima koje su Osmanlije vodile sa Habsburgovcima i Mlečanima krajem XVII i u XVIII st., teritorij Bosanskog pašaluka se znatno smanjio i izmijenio. Najveće teritorijalne promjene pretrpio je Bosanski pašaluk u toku velikog ili bečkog rata 1683—99, kada su odredbama Karlovačkog mira njegove sjeverne, zapadne i južne granice, sa neznatnim razlikama, svedene na okvir koji je imao u vrijeme Berlinskog kongresa 1878. Izvan tih granica u sastavu Bosanskog pašaluka ostali su 1699. gradovi Cetingrad, Furjan, Drežnik, Lapac, Boričevac i Imotski sa kotarom. Zbog nastojanja Dubrovčana da se osmanskom teritorijom zaštite i odvoje od mletačkih posjeda u Dalmaciji i Boki, Osmanlije su zadržale u sastavu Bosanskog pašaluka dva uzana izlaza na more, Klek i Sutorinu. Tako se Bosanski pašaluk 1699. sastojao od pet sandžaka: Bosna, Hercegovina, Zvornik, Bihać i Klis, sa ukupno 38 kadiluka. Nakon ratova tokom XVIII st. Osmanlije su mirovnim ugovorima — Požarevačkim 1718, Beogradskim 1739. i Svištovskim 1791 — izgubile navedene gradove i posjede u Lici i Dalmaciji, osim dviju primorskih enklava. Tako se Bosanski pašaluk stabilizirao kao najisturenija osmanska provincija prema zapadu. Njegove sjeverne, zapadne i južne granice dobile su već krajem XVIII st. trajan istorijski karakter.

Upravna struktura

Upravna struktura Bosanskog pašaluka nije se razlikovala od organizacije ostalih osmanskih provincija. Na čelu pašaluka nalazio se *beglerbeg,* za kojeg se od XVI st. uobičajio naziv *vezir* ili *valija.* Sjedište bosanskog beglerbega bilo je s početka u Banjoj Luci odakle 1638. prelazi u Sarajevo. Pošto je Sarajevo 1697. prilikom kratkog upada Eugena Savojskog gotovo potpuno spaljeno, vezirska je stolica 1703. premještena u Travnik, gdje ostaje do 1850. kada je Sarajevo definitivno postalo vilajetski glavni grad. Pašaluk se, kao i drugdje, dijelio na *sandžake* (upravno-vojne teritorijalne jedinice) i *kadiluke* (sudske okruge). Najmanje teritorijalne jedinice bile su *nahije,* koje su se uglavnom poklapale sa našim srednjovjekovnim župama. Kadiluci su bili jezgro lokalne upravne vlasti u Osmanskom Carstvu. *Kadija* je prvenstveno bio sudija, ali je istovremeno smatran za čuvara zakona i izvršioca naredaba centralne vlasti, te je bio ovlašten da nadzire postupke i djelovanje svih državnih službenika na svom području, pa i u čitavom sandžaku, i da o svakoj nepravilnosti u njihovom radu izvještava cara i vezira. Dok je centralna vlast bila jaka, rad kadije bio je djelotvoran. Sa slabljenjem centralne vlasti od druge pol. XVII st. slabio je i autoritet kadije, a slabila je i efikasnost njegovog djelovanja.

Ajanluk i nasljedni kapetani

U to doba u organizaciji lokalne uprave u Osmanskom Carstvu došlo je do promjena pojavom tzv. *vilajetskih ajana* (uglednih ljudi), koji su u XVIII st. postali organi lokalne uprave. U novim uslovima nastajali su mnogi poslovi koji nisu spadali u nadležnost ni jednog od dotadašnjih organa lokalne uprave, pa je to dovelo do pojave jedne nove upravne funkcije pod nazivom *ajanluk* i jednog nosioca te funkcije u kadiluku — *ajana.* U najvećem dijelu Bosanskog pašaluka tu su funkciju vršili *nasljedni kapetani.* Kao teritorijalne vojne jedinice *kapetanije* su uspostavljene još u XVI st., prvo u Bosanskoj krajini, a zatim i u drugim dijelovima pašaluka. Funkcija kapetana dodjeljivala se pojedincima iz reda bosanskih

spahija i vrlo brzo je postala nasljedna. Kapetani, tamo gdje su postojali, počinju u XVIII st. obavljati i poslove namijenjene ajanima (organizacija poštanske službe, razrez državnih nameta, suzbijanje nemira i sl.) pa se ubrzo te dvije funkcije spajaju u jednoj ličnosti, odn. nasljednim putem u jednoj porodici. Kapetani tako izrastaju u najistaknutije nosioce političke vlasti i ekonomske moći na svom području. Da bi sačuvali te svoje pozicije, bosanski ajani su se odlučno odupirali vojnim i administrativnim reformama koje je početkom XIX st. nastojala sprovesti osmanska centralna vlast. Bosanski ajani su na sastanku u Tuzli 1831. izabrali za svog vođu Husein-kapetana Gradaščevića. Pod njegovim vodstvom su pokušali silom oružja očuvati svoje pozicije i onemogućiti sprovođenje reformi. Centralna vlast je, koristeći se i nesuglasicama između ajana, skršila 1833. njihov oružani otpor. Protiv Husein-kapetana Gradaščevića ustala je većina hercegovačkih ajana koje je predvodio stolački ajan Alija Rizvanbegović. Nakon poraza bosanskih ajana, Hercegovački sandžak je izdvojen u poseban pašaluk i dat na upravu Rizvanbegoviću kao veziru sa titulom paše. God. 1835. ukinute su kapetanije i ajanluci, a na njihovo mjesto zaveden je *muselimluk* čije su poslove kao upravni organi obavljali *muselimi*. U većini slučajeva ovu funkciju su preuzeli dotadašnji kapetani i ajani pa se stanje anarhije i otpora centralnoj vlasti u Bosanskom pašaluku nastavilo. Tek 1850. energičnom akcijom Omer-paše Latasa uspjela se centralna vlast obračunati sa bosanskim i hercegovačkim ajanima fizičkom likvidacijom većine od njih, uključujući i hercegovačkog vezira Ali-pašu Rizvanbegovića. Latas je nakon toga sproveo upravnu reformu Bosanskog i Hercegovačkog pašaluka. Ukinuti su sandžaci a uvedeni okruzi *(kajmakamluci)* i kotari *(mudirluci)*. Bosanski vilajet se sastojao od šest kajmakamluka (sarajevski, travnički, banjolučki, bihaćki, tuzlanski i novopazarski) sa 44 mudirluka, a hercegovački od tri kajmakamluka (mostarski, trebinjski i prijepoljski) sa 16 mudirluka.

Obnova centralne vlasti

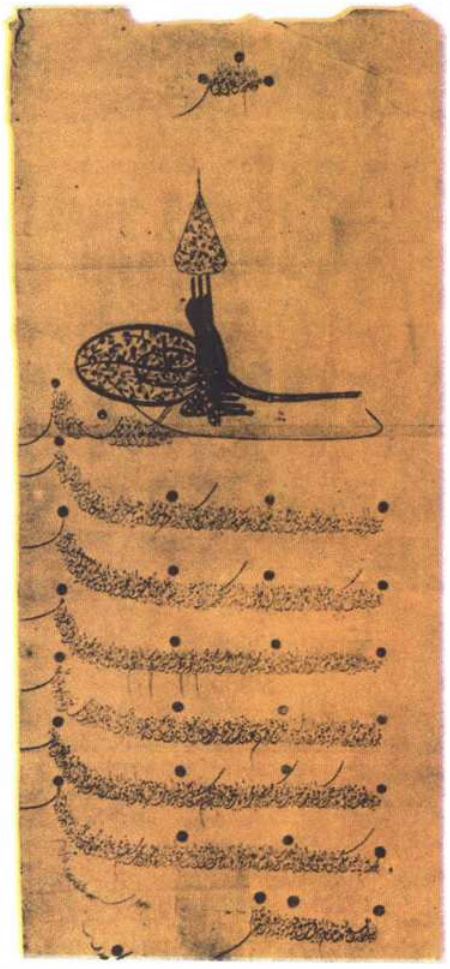

CARSKI BERAT — UKAZ O POSTAVLJANJU HASAN-AGE ZA DUVANJSKOG KAPETANA

Ustavni zakon 1867.

God. 1867. izdavanjem Ustavnog zakona Vilajeta Bosanskog izvršena je posljednja administrativna reforma Bosanskog pašaluka. Ovim zakonom Bosanski i Hercegovački vilajet spojeni su u jedan — *Bosanski vilajet* koji se dijelio na sedam sandžaka: sarajevski, travnički, bihaćki, banjolučki, zvornički, hercegovački i novopazarski. Upravnici sandžaka su dobili naziv *mutesarif*, a kotara *kajmekam*. Na osnovu ovog zakona formirana su istovremeno pri svim administrativnim instancama *upravna vijeća* kao savjetodavni organi valije, odn. mutesarifa i kajmekama. Zakon je odredio da se za članove vijeća uzimaju ugledni, pouzdani i uticajni ljudi svih vjeroispovijesti koji poznaju prilike i potrebe zemlje. Pri njihovom formiranju nije poštovan princip proporcionalnosti, pošto je muslimanima, bez obzira na njihov ukupan broj u vilajetu, nekom sandžaku ili kotaru, pripadala polovina svih mjesta, a druga se polovina dijelila između predstavnika ostalih vjera. Istovremeno je izvršena izvjesna

Snimio I. Bešić

TRAVNIK

PROGLAS AUSTRO-UGARSKE VLADE STANOVNIŠTVU BOSNE I HERCEGOVINE PRILIKOM OKUPACIJE 1878.

reforma sudstva pretvaranjem šerijatskog suda od suda opće nadležnosti u specijalni sud za vođenje i rješavanje bračnih, porodičnih, nasljednopravnih i vakufskih poslova muslimana. Sve ostale građanske stvari, kako muslimana tako i drugih, te krivična jurisdikcija nad cjelokupnim stanovništvom dati su u nadležnost novoosnovanih građanskih i trgovačkih sudova koji su bili organizirani u tri stepena.

Bosanski vilajet dobiva granice današnje BiH

U ratovima 1876—78. znatno su izmijenjene i istočne granice Bosanskog pašaluka. Dijelovi istočne Hercegovine (Nikšić i dr.) pripali su Crnoj Gori. Novopazarski sandžak je ostao u sastavu Carstva kao dio novoosnovanog Kosovskog vilajeta. Tako je pred početak Berlinskog kongresa 1878. Bosanski vilajet faktički došao u granice današnje BiH.

Izbijanjem velike istočne krize, sa ustancima u Bosanskoj krajini i istočnoj Hercegovini u ljeto 1875, Austro-Ugarska je pred diplomatiju evropskih sila otvoreno postavila pitanje političke sudbine BiH. Ona je dokazivala kako je osmanska vlada nesposobna da održava red i mir u BiH i sprovede odgovarajuće reforme, čime ugrožava opću evropsku stabilnost i ravnotežu. U tom smislu isticalo se da samo Austro-Ugarska kao nepristrana sila može zavesti red i održati poredak u BiH te time otkloniti svaku opasnost po evropski mir. Habsburgovci su držali da zaposjedanjem BiH osiguravaju svoj položaj na jadranskoj obali, da preduzimaju veliki korak u ekonomskoj i političkoj ekspanziji prema jugoistoku te da sprečavaju stvaranje neke velike slavenske države na svojim južnim granicama. Upornom diplomatskom akcijom, uz podršku Njemačke i Velike Britanije, uspjela je Austro-Ugarska odlukom Berlinskog kongresa 1878. dobiti mandat da okupira BiH i njome upravlja. Istovremeno je Austro-Ugarska dobila pravo da na području Novopazarskog sandžaka drži svoje garnizone, o čemu će se naknadno sporazumjeti sa Portom. Pri zaposjedanju BiH naišla je Austro-Ugarska na snažan oružani otpor bosanskohercegovačkog stanovništva, prije svega muslimanskog. Nakon toga Porta i Austro-Ugarska zaključile su 21. IV 1879. međusobni sporazum, poznat kao *Carigradska konvencija*. U uvodu tog sporazuma na prvom se mjestu ističe da »činjenica okupacije ne vrijeđa suverena prava« sultana nad BiH. Konvencija je garantirala slobodu vjeroispovijesti svim stanovnicima okupirane zemlje. Muslimanima se posebno jamčila lična i imovinska sloboda i sigurnost te pravo da održavaju veze sa svojim duhovnim poglavarom u Carigradu. Konvencijom je određeno da se prihodi BiH mogu koristiti isključivo za upravu i potrebe ove pokrajine.

Upravnoteritorijalna organizacija za austro-ugarske vlasti

Austro-Ugarska je u biti zadržala zatečenu osmansku administrativnu organizaciju u BiH, pravni poredak, poreski sistem i postojeće stanje agrarnih odnosa. Vrhovna upravna vlast nad BiH povjerena je zajedničkoj (austro-ugarskoj) vladi, u čije je ime administraciju vršilo zajedničko ministarstvo finansija. Pri zajedničkom ministarstvu finansija u Beču postojao je *Bosanski biro* koji je preko Zemaljske vlade u Sarajevu upravljao poslovima BiH. Zemaljsku vladu su sačinjavali zemaljski poglavar, civilni adlatus i šefovi odjeljenja. Vlada je u početku imala tri odjeljenja: administrativno, finansijsko i pravosudno, a kasnije su osnovani građevinski, odn. privredni odjel, odjeljenje za nastavu i bogoštovlje i tehničko odjeljenje. Titularni šef vlade je bio zemaljski poglavar, ali je njenim radom stvarno rukovodio civilni adlatus neposredno potčinjen Bosanskom birou, odn. zajedničkom ministru finansija. Reorganizacijom uprave 1912. ukinut je položaj civilnog adlatusa, a rukovođenje vladom povjereno je neposredno zemaljskom poglavaru, kojem je pomagao zamjenik. Zemaljski poglavar je istovremeno bio komandant okupacionog korpusa, pa su tu funkciju u BiH stalno obavljali visoki carski oficiri. U isključivoj nadležnosti ministarstva rata bili su u BiH komanda bosanskohercegovačkih trupa i policije, zatim pošta i telegraf i uprava pruge Banja Luka—Dobrljin.

U upravnoteritorijalnom pogledu BiH se dijelila na šest okruga, a ovi na kotare i kotarske ispostave. Okružni i kotarski predstojnici, odn. uredi, vodili su na svom području sve političkoupravne poslove pod neposrednom kontrolom Zemaljske vlade. Pored državne upravne strukture, postojala je izvjesna samouprava u seoskim i gradskim opštinama. U BiH je postojala i posebna organizacija sudstva. Prvostepeni su bili kotarski sudovi. Apelacionu vlast vršilo je šest okružnih sudova. U Sarajevu je postojao Vrhovni zemaljski sud. Pri svim kotarskim sudovima postojali su i šerijatski sudovi za vakufske, porodične i nasljednopravne poslove muslimanskog stanovništva. U Vrhovnom sudu u Sarajevu djelovao je u svojstvu apelacije Vrhovni šerijatski sud.

Aneksija i Ustav za BiH

Nakon mladoturske revolucije 1908. austrougarska vlada je ocijenila da je pogodan momenat da anektira BiH (5. X 1908). Čin aneksije se opravdavao potrebom uvođenja ustava, čiji je prvi uslov jasno opredjeljenje državnopravnog položaja BiH. Zato je odlučeno da austro-ugarski vladar preuzme pravo suvereniteta nad BiH. Nakon što se stišala diplomatska i unutrašnja kriza oko aneksije, vlada je 20. II 1910. proglasila Ustav za Bosnu i Hercegovinu *(Zemaljski štatut)*. Ustav nije donio gotovo nikakve promjene u upravi BiH. Vrhovna upravna vlast ostala je u nadležnosti Zajedničkog ministarstva finansija u Beču i njegove agencije — činovničke Zemaljske vlade u Sarajevu. Ustav i njegovi prateći zakoni uveli su u politički život zemlje Sabor sa vrlo ograničenim legislativnim pravima. Sabor, koji je imao 72 izborna poslanika i 20 virilista, bio je organiziran na bazi socijalnog i vjerskog kurijalnog sistema. Građani su bili podijeljeni u tri kurije po vjerskim grupama, čime se svakoj grupi osiguravao određeni broj poslanika srazmjerno njenoj veličini. Unutar vjerskog izbornog tijela postojale su posebne kurije na socijalnoj bazi: gradska, seoska, veleposjednička i kurija inteligencije.

U periodu 1878—1908, od okupacije do aneksije, BiH je formalno bila osmanska provincija, ali je stvarna vlast u njoj pripadala Austro-Ugarskoj. Po Berlinskom ugovoru i Carigradskoj konvenciji suverenitet nad BiH pripadao je sultanu, ali je u stvarnosti to njegovo pravo bilo

nudum ius. Nakon aneksije, BiH je i formalno postala habsburška pokrajina, ali je ona i u okviru Monarhije zadržala osoben položaj. U dualističkoj strukturi Monarhije, u kojoj su sve pokrajine pripadale ili Austriji ili Ugarskoj, Bosna je stajala kao treće zasebno tijelo. BiH je smatrana za krunsku zemlju Habsburgovaca, kojom po ovlaštenjima vladara zajednički upravljaju vlade Austrije i Ugarske. Sa stanovišta unutrašnjeg pravnog poretka BiH je bila treća država unutar Monarhije, pošto se njen pravni sistem razlikovao i od austrijskog i od ugarskog pravnog poretka. Stanovnici BiH nisu pravno bili ni austrijski niti ugarski državljani, nego su tretirani kao bosanskohercegovački zemaljski pripadnici. Kao *corpus separatum* unutar Monarhije Bosna nije bila ravnopravna sa njene druge dvije države, nije imala nikakvih samoupravnih prava, niti je mogla učestvovati u tzv. zajedničkim poslovima u Monarhiji, pa je u političkom pogledu potpuno zavisila od Austrije i Ugarske.

U predratnoj jugoslovenskoj državi

U trenutku raspada Austro-Ugarske u oktobru 1918. BiH je ušla u sastav Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Glavni odbor Narodnog vijeća SHS u BiH konstituiran je 24—26. X 1918. Za predsjednika je izabran Gligorije Jeftanović, a za potpredsjednike Halidbeg Hrasnica i Jozo Sunarić. Na prijedlog Glavnog odbora, Središnji odbor Narodnog vijeća SHS u Zagrebu imenovao je 1. XI 1918. Narodnu vladu za BiH sa Atanasijem Šolom kao predsjednikom. Vlada je počela radom 3. XI 1918. BiH je kao sastavni dio Države Slovenaca, Hrvata i Srba ušla u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca 1. XII 1918.

U buržoaskoj i kraljevskoj jugoslavenskoj državi 1918—41. sistematski se nastojalo razbiti političko i teritorijalno jedinstvo BiH. Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine Jugoslavije na upravna područja 3. X 1929. teritorij BiH je rasparčan u četiri različite banovine: Drinsku (Sarajevo), Vrbasku (Banja Luka), Zetsku (Cetinje) i Primorsku (Split). Osnivanjem Banovine Hrvatske 26. VIII 1939. situacija je ostala ista, pošto je 13 kotara iz BiH ušlo u njen sastav. Administrativno razdijeljena, BiH je dočekala rat i ustanak 1941.

LIT.: *Ć. Truhelka,* Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u srednjem vijeku, GZM, 1901; *H. Šabanović,* Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699, Godišnjak Istorijskog društva BiH, 1952; *V. Jokanović,* Prilog izučavanju bosanskog feudalizma, Radovi Naučnog društva BiH, 1954, II; *H. Kreševljaković,* Kapetanije u BiH, Sarajevo 1954; *M. Dinić,* Državni sabor srednjovekovne Bosne, Beograd 1955; *H. Šabanović,* Bosanski pašaluk — Postanak i upravna podjela, Sarajevo 1959; *A. Aličić,* Uredba o organizaciji Vilajeta iz 1867, Prilozi za orijentalnu filologiju, 1962—63; *S. Ćirković,* Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964; *A. Sućeska,* Ajani — Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka, Sarajevo 1965; *H. Kapidžić,* BiH u vrijeme austrougarske vladavine, Sarajevo 1968; *A. Babić,* Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972; *N. Šarac,* Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. g. sa posebnim osvrtom na BiH, Sarajevo 1975; *M. Imamović,* Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH 1878—1914, Sarajevo 1976.

M. Ima.

Ustavni razvoj. SRBiH je socijalistička demokratska država i socijalistička samoupravna zajednica radnih ljudi i građana, naroda BiH — Muslimana, Srba i Hrvata, pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi te na suverenosti i ravnopravnosti naroda BiH i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive.

Državni individualitet BiH

Državnopravni individualitet BiH jedna je od krupnih tekovina sveukupnih revolucionarnih promjena koje su izvršene u Jugoslaviji u periodu NOR-a i socijalističke revolucije 1941—45. Upućenost svih naroda i narodnosti koji žive na ovom prostoru jednih na druge te tradicije bosanske države i bosanskog ejaleta izražavale su se u snažnoj svijesti o potrebi i nužnosti jedinstvenog državno-političkog okvira BiH. Istorijsko iskustvo i svijest naroda i narodnosti BiH mogli su se najpotpunije ostvariti samo klasnim i nacionalnim oslobođenjem, što je i definisano kao opredjeljenje radničkog pokreta i KPJ, naročito od V zemaljske konferencije 1940, te izgradnjom novih revolucionarnih organa vlasti u toku NOB-a. Nasuprot ovome, buržoasko-nacionalistička shvatanja i nastojanja građanskih stranaka težila su ili cijepanju BiH ili unitarističkoj koncepciji, odn. nekoj vrsti autonomije koja bi trebala da obezbijedi hegemonističku poziciju buržoazije ove ili one nacije.

Izgrađujući svoj program rješavanja nacionalnog pitanja i buduće federativne strukture države, radnički pokret i njegova avangarda su stavom o posebnosti i autonomnom državnopravnom statusu BiH najbolje izrazili interese i želje svih njenih naroda i narodnosti, koji su to i izborili svojim učešćem u NOB-u i socijalističkoj revoluciji. Ovo je bilo omogućeno i činjenicom da je u tom periodu u KP zauzeto pravilno stanovište i o nacionalnom identitetu Muslimana, koje je, istina, pod pritiskom različitih shvatanja, kasnije bilo različito interpretirano.

Nacionalni identitet Muslimana

Proces izgradnje savremene socijalističke državnosti BiH kao ravnopravne federalne jedinice faktički je otpočeo sa ustankom. Već u julu i augustu 1941. ustaničke snage na oslobođenim teritorijama BiH rušile su okupatorsko-kvislinške organe vlasti i organe vlasti stare Jugoslavije te stvarale nove revolucionarne organe narodne vlasti. Isprva različiti po oblicima organizovanja i nazivima — narodnooslobodilački odbori, narodna vijeća, ekonomski odbori i sl. — neki od ovih organa su imali za te prilike razvijenu organizacionu strukturu sa finansijskim, prosvjetnim i istražnim odsjekom, odsjekom za snabdijevanje naroda i vojske te narodnim sudom. Već u toku 1941. u BiH su ovi organi vlasti bili izgrađeni do nivoa opštinskih i sreskih NOO-a; istovremeno su znatno ujednačeni njihovi oblici, struktura i unutrašnja organizacija.

Proces izgradnje lokalnih organa vlasti je već u prvoj fazi nagovijestio i utemeljavao buduću federativnu strukturu Jugoslavije. Već u septembru 1941. na vojno-političkom savjetovanju u Stolicama odlučeno je da se osnuju glavni štabovi po pojedinim jugoslovenskim zemljama, među kojima i GŠ za BiH. Tako je BiH, uz političko rukovodstvo — Pokrajinski komitet KP — dobila i vojno rukovodstvo koje je vršilo i neke prerogative političke vlasti. Na istom savjetovanju je odlučeno da se u daljoj izgradnji formiraju i zemaljski organi narodne vlasti. U toj godini su razgraničene i teritorije zemaljskih organa.

U procesu izgradnje bosanskohercegovačke državnosti od posebnog je značaja konstituiranje ZAVNOBiH-a kao najvišeg, najprije političko-predstavničkog, a kasnije i zakonodavnog i izvršnog organa.

Još na V zemaljskoj konferenciji, u toku priprema za Drugo zasjedanje AVNOJ-a i Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a, bilo je i u samoj Komunističkoj partiji pogrešnih pogleda na položaj BiH u Jugoslaviji, a ponekad je bilo otpora pojedinaca i u rukovodstvu KPJ Titovoj liniji i stavovima prema BiH i njenim narodima.

Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a

Stavovi naroda BiH prema konstituisanju republike kao ravnopravne federalne jedinice izraženi su u Rezoluciji usvojenoj na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom 25/26. XI 1943. u Mrkonjić-Gradu, u kojoj se ističe »da su se prvi put u istoriji Bosne i Hercegovine sastali predstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani čvrstim bratstvom u ustanku, s ciljem da, na osnovu rezultata oružane borbe naroda Jugoslavije i naroda Bosne i Hercegovine, donesu političke odluke koje će otvoriti put našim narodima da urede svoju zemlju onako kako to odgovara njihovoj volji i interesima«. U Rezoluciji se, također, ističe: »Danas narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko predstavništvo Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana, Hrvata. Narodi Bosne i Hercegovine učestvovaće ravnopravno sa ostalim našim narodima u izgradnji narodne demokratske Federativne Jugoslavije.« Već od svog Prvog zasjedanja ZAVNOBiH je praktično djelovao kao organ vlasti, čime je zaokružena izgradnja organa vlasti u federalnoj Bosni i Hercegovini.

Nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a, na kojem su konstituisani najviši državni organi i donesena odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a održanom 30. VI i 1. i 2. VII 1944. u Sanskom Mostu definitivno je i pravno utemeljena državnost BiH. Tom prilikom je donesena i odluka o odobrenju rada bosanskohercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, o ravnopravnosti građana BiH, Srba, Muslimana i Hrvata, o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne BiH. Do kraja rata nastavljena je izgradnja upravnih i sudskih organa vlasti.

Prva narodna vlada federalne BiH

Na svom Trećem zasjedanju (Sarajevo, 26—28. IV 1945) ZAVNOBiH je preimenovan u Narodnu skupštinu. Izabrana je i prva narodna vlada federalne BiH. Uz niz značajnih društveno-političkih i socijalno-ekonomskih mjera, kao što je agrarna reforma i dr., NS je preduzela sve potrebne predizborne radnje za Ustavotvornu skupštinu. Izbori su održani 13. X 1946. Ustavotvorna skupština je uz ratifikaciju akata ZAVNOBiH-a i Narodne skupštine pripremila i donijela prvi ustav NRBiH, usvojen 30. XII 1946, a zatim je nastavila rad kao NS NRBiH.

Prvi ustavnopravni dokumenti Jugoslavije i narodnih republika sankcionisali su tekovine NOR-a i socijalističke revolucije.

U osnovi identičan društveno-ekonomski sistem i Jugoslavije i federalnih jedinica u fazi tzv. revolucionarnog etatizma zasnivao se na dominirajućoj državnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju i prirodnim bogatstvima zemlje te na zadružnoj i privatnoj svojini. Klasične ljudske slobode i prava, koja su garantovana, proširena su novim, naročito socijalno-ekonomskim. Organizacija državne vlasti se zasnivala na principu narodnog suvereniteta i političke reprezentacije, pri čemu je podjela kompetencija između federacije i narodnih republika omogućavala visok stepen njihove centralizacije na federalnom nivou. Upravljanje privredom pa i društvom u cjelini bilo je administrativno uz primjenu sveobuhvatnog državnog planiranja.

Uz funkciju maksimalne koncentracije ljudskih i ekonomskih potencijala, bez čega se nije mogla ostvariti brza obnova i početi izgradnja razrušene zemlje, na čemu je etatistička organizacija društva opravdala svoje postojanje, bilo je neophodno, u skladu sa marksističkim shvatanjima o ulozi proleterske države, što prije stvarati uslove da radnička klasa neposredno odlučuje o uslovima i rezultatima svoga rada. Zato 1950, u otežanim ekonomskim i vanjskopolitičkim uslovima, otpočinje proces samoupravljanja kao bitna promjena odnosa prvenstveno u procesu proizvodnje, a zatim i u drugim društvenim djelatnostima i društvu u cjelini.

ZGRADA SKUPŠTINE SR BIH I REPUBLIČKOG IV U SARAJEVU

Snimio S. Vasiljević

Uvođenje samoupravljanja

Uvođenje samoupravljanja je najavilo neophodnost uspostavljanja i odgovarajućeg društveno-ekonomskog i političkog sistema. Te promjene su se, najprije, manifestovale u snažnijim procesima decentralizacije i demokratizacije društvenih odnosa. Unekoliko su ojačane pozicije narodnih republika, a posebno lokalnih organa vlasti, koji se označavaju i organima »narodnog samoupravljanja« (1952). Na osnovi samoupravljanja proizvođača u privredi, u lokalne organe vlasti, uz opštepredstavnička vijeća, uvode se i vijeća proizvođača kao oblik njihovog učešća u vršenju političke vlasti. Na lokalnom nivou, uvođenjem savjeta umjesto izvršnih odbora, otvara se proces deetatizacije izvršne vlasti.

Za uspješno nastavljanje socijalističke revolucije i dalji razvoj društveno-ekonomskih i političkih odnosa u BiH i Jugoslaviji značajnu su ulogu imali konstituisanje KP BiH u okviru KPJ (osnivački kongres održan 1—5. XI 1948. u Sarajevu) i promjene koje su u društvenoj ulozi KPJ, odn. SKJ počele da se ostvaruju od VI kongresa (1952).

U skladu sa otvorenim procesima samoupravnog socijalističkog razvoja već se 1953. ustavnom revizijom utvrđuje da su »društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, samoupravljanje proizvođača u privredi i samoupravljanje radnog naroda u opštini, gradu i srezu osnova društvenog i političkog uređenja zemlje«. Istovremeno je učvršćena samostalnost republika u ostvarivanju njihovih prava i dužnosti. Snažno je reafirmisan sistem skupštinske vladavine. Vijeća proizvođača se kao drugi dom uvode i u republičke skupštine i SNS.

Ustavne promjene 1967—71.

Radi obezbjeđivanja daljeg razvoja samoupravljanja, jačanja nacionalne ravnopravnosti i suzbijanja antisamoupravnih tendencija, ustavnim promjenama 1967—71, a naročito novim ustavima SFRJ, socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina od 1974, izvršene su radikalne promjene u društveno-ekonomskom i političkom sistemu. Suština ovih promjena je u jačanju društveno-ekonomskog i političkog položaja samoupravno organizovanih radnih ljudi u odlučivanju o svim pitanjima njihovog života i rada; socijalističke republike i autonomne pokrajine, preuzimanjem odgovornosti za vlastiti razvoj, neposredno učestvuju i u odlučivanju o zajedničkim pitanjima za sve narode i narodnosti. Novi odnosi u federaciji počivaju na principu da narodi i narodnosti svoja suverena prava ostvaruju u republikama i pokrajinama, osim onih prava za koja je, u zajedničkom interesu, Ustavom SFRJ utvrđeno da se ostvaruju u federaciji.

Karakteristika je jugoslovenskog federalizma da se zajednički interesi ostvaruju preko saveznih organa uz ravnopravno učešće i odgovornost republika i pokrajina, na osnovu usaglašavanja njihovih stavova, njihovom neposrednom saradnjom i sporazumijevanjem te aktivnošću društveno-političkih, radnih i drugih organizacija, kao i neposrednim angažovanjem samih građana.

Društveno-ekonomsko uređenje SRBiH se zasniva na uspostavljanju i razvijanju takvih produkcionih odnosa u kojima radni čovjek, radeći sredstvima u društvenoj svojini, ravnopravno sa drugim radnim ljudima u udruženom radu, odlučuje o najznačajnijim pitanjima društvene reprodukcije i svog materijalnog i društvenog položaja. Čitav sistem je usmjeren na ukidanje i onemogućavanje bilo kojih vidova eksploatacije, na ostvarivanje principa raspodjele prema radu, na razvijanje demokratskih političkih odnosa na ovim osnovama.

Osnovna organizacija udruženog rada

Pravo rada društvenim sredstvima, pravo na samoupravljanje i druga prava, obaveze i odgovornosti radni ljudi ostvaruju, prvenstveno, u *osnovnoj organizaciji udruženog rada* koja je ne samo osnovni oblik udruživanja rada radnika nego i osnova, zajedno sa drugim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, cjelokupnog društveno-ekonomskog i političkog sistema. Suštinsko

SARAJEVO

je polazište sistema da je dohodak neotuđiv od radnika, da radnici raspolažu dohotkom, kako u svojem OOUR-u tako i na svim drugim nivoima udruživanja rada i sredstava (radna organizacija, složena organizacija udruženog rada, banke, osiguravajuće organizacije i sl.) te u interesnim i društveno-političkim zajednicama.

Ukupna privreda djeluje na principima socijalističke robne proizvodnje i tržišnih zakonitosti, pri čemu se integracija društvenog rada i plansko usmjeravanje razvoja ostvaruje povezivanjem i udruživanjem organizacija udruženog rada, njihovim samoupravnim sporazumijevanjem i društvenim dogovaranjem.

Položaj društvenih djelatnosti (obrazovanje, nauka, kultura, zdravstvo, socijalna i dječija zaštita i sl.) ne reguliše se djelovanjem tržišnih zakonitosti niti posredstvom državne vlasti. Potrebe u ovim oblastima radni ljudi zadovoljavaju slobodnom razmjenom rada koju ostvaruju dogovarajući se neposredno, preko svojih organizacija udruženog rada ili za to posebno formiranih institucija — *samoupravnih interesnih zajednica*.

Samoupravna interesna zajednica

U oblasti poljoprivrede, zanatstva, ugostiteljstva i u nekim drugim sličnim djelatnostima sredstva za proizvodnju mogu biti, u zakonom predviđenom obimu, u svojini građana. Radni ljudi koji ovim sredstvima samostalno obavljaju privrednu djelatnost imaju u načelu isti društveno-ekonomski položaj, prava i obaveze kao i radnici u organizaciji udruženog rada.

Društveno-politički sistem u BiH uspostavljen je i razvija se na osnovama samoupravnih produkcionih odnosa kao sistem socijalističkog samoupravljanja u kome se ostvaruje vlast radničke klase i svih radnih ljudi. Samoupravljanje se ostvaruje u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, u mjesnim i samoupravnim interesnim zajednicama te u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Na osnovu samoupravljanja u ovim organizacijama i zajednicama te na osnovu delegatskog sistema, u opštini, pokrajini, republici i federaciji se ostvaruju samoupravljanje i politička vlast. Demokratska sadržina političkog sistema socijalističkog samoupravljanja se ostvaruje javnošću rada svih organa vlasti i samoupravljanja te svih nosilaca samoupravnih, javnih i društvenih funkcija, njihovom odgovornošću, smjenjivošću i ograničavanjem ponovnog izbora. Na dostignutom stepenu razvoja samoupravljanja i njegovog političkog sistema, kao izraz dalje demokratizacije, razrađuju se i počinju ostvarivati oblici kolektivnog rada i odgovornosti u svim institucijama sistema. Obavještavanje radnih ljudi i građana o svim bitnim pitanjima, ostvarivanje različitih oblika kontrole te ustavnosti i zakonitosti takođe su bitna obilježja političkog sistema BiH i čitave Jugoslavije.

U političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, neposrednim ostvarivanjem funkcija državne vlasti, obezbjeđuju se socijalistički društveni odnosi, štite slobode i prava čovjeka i građanina i ukupan ustavni poredak te se razrješavaju određeni društveni sukobi. Time je, uz samoupravljanje, i državna vlast oblik ostvarivanja diktature proletarijata.

Delegatski i skupštinski sistem. Zadovoljavajući svoje potrebe i interese u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, radni ljudi i građani preko delegacija i delegata, koje biraju i opozivaju u tim zajednicama, učestvuju i u donošenju odluka u svim drugim oblicima organizovanja udruženog rada, u samoupravnim interesnim i društveno-političkim zajednicama. Tako delegatski sistem, koji ima univerzalnu primjenu, daje bitno obilježje ukupnom političkom sistemu u republici.

Delegatski sistem, koji polazi od položaja radnih ljudi i građana u samoupravnim organizacijama i zajednicama, omogućuje prevladavanje sistema političke reprezentacije koji počiva na fikciji apstraktnog političkog građanina.

U BiH radni ljudi i građani u svakoj osnovnoj samoupravnoj organizaciji i zajednici (OOUR, mjesna zajednica i dr.) biraju najmanje po dvije delegacije. Funkciju delegacije u društveno-političkim organizacijama vrše njihova izabrana tijela što su ih odredile same te organizacije. Kandidacioni postupak za izbor delegacija i delegata sprovode Socijalistički savez i Savez sindikata u saradnji sa drugim društveno-političkim organizacijama.

Delegatske skupštine

Delegacije kao kolektivna tijela iz reda svojih članova biraju stalne ili povremene delegate u skupštine društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, utvrđuju stavove za njihov rad, prate rad skupština, učestvuju u njemu i o tome obavještavaju svoje birače, daju

ZGRADA PREDSJEDNIŠTVA SRBIH U SARAJEVU

Snimio E. Ramadanović

inicijative i traže izjašnjavanje svoje organizacije i zajednice o važnijim pitanjima, sarađuju sa društveno-političkim organizacijama te vrše i niz drugih prava i dužnosti.

U skladu sa principom jedinstva vlasti, delegatske skupštine su ne samo organi društvenog samoupravljanja nego i najviši organi vlasti u okviru prava i dužnosti društveno-političke zajednice. U strukturi skupština zastupljeni su interesi radnih ljudi iz udruženog rada (vijeće udruženog rada), iz mjesnih zajednica (vijeća mjesnih zajednica u skupštinama opština i Skupštini grada Sarajevo), odn. u opštinama (Vijeće opština Skupštine SRBiH), te interesi radnih ljudi i građana organizovanih u društveno-političkim organizacijama (društveno-politička vijeća). Zavisno od karaktera pitanja, vijeća učestvuju u odlučivanju samostalno, ravnopravno sa drugim vijećem ili na zajedničkoj sjednici svih vijeća. Kao poseban dom skupštine, u odlučivanju o pitanjima za koja su formirane, mogu učestvovati i skupštine samoupravnih interesnih zajednica.

Skupštinska vijeća

U okviru izgradnje jugoslovenskog federalizma od ustavâ iz 1974. formirano je *Predsjedništvo SRBiH;* ono predstavlja republiku kao državu, ostvaruje funkciju političke inicijative i državne koordinacije, ima značajna prava i dužnosti u sistemu opštenarodne odbrane, posebno u uslovima rata i neposredne ratne opasnosti, kao i neke dužnosti i prava koja se tradicionalno vezuju za funkciju šefa države. Sačinjava ga devet članova koje bira Skupština SRBiH. Predsjednik CK SKBiH je po položaju član Predsjedništva SRBiH. Predsjedništvo je za svoj rad odgovorno Skupštini SRBiH.

Predsjedništvo SRBiH

Izvršni organ Skupštine SRBiH je *Izvršno vijeće,* koje joj, u okviru prava i dužnosti republike, odgovara za stanje u svim oblastima društvenog života, za sprovođenje politike i izvršavanje zakona i drugih odluka, kao i za usmjeravanje rada republičkih organa uprave. Izvršno vijeće sačinjavaju predsjednik i određen broj članova, koje bira Skupština SRBiH, te rukovodioci zakonom određenih republičkih organa uprave. Predsjednik se bira na prijedlog Predsjedništva SRBiH, a članovi Vijeća na prijedlog predsjednika Vijeća.

Izvršno vijeće

Republički sekretarijati i drugi republički organi uprave, koje obrazuje Skupština SRBiH i koji su za svoj rad odgovorni Skupštini i Izvršnom vijeću, sprovode utvrđenu politiku, zakone i druge odluke Skupštine i Izvršnog vijeća, odgovorni su za stanje u oblastima za koje su osnovani, daju inicijativu za rješavanje pitanja iz tih oblasti, rješavaju u upravnim stvarima te vrše stručne poslove za Skupštinu i Izvršno vijeće.

U jedinstven skupštinski sistem uklapaju se svojim specifičnim funkcijama i Ustavni sud BiH, kao poseban organ kontrole i zaštite ustavnosti i zakonitosti, te sudovi opšte nadležnosti, samoupravni i privredni sudovi i javno tužilaštvo.

U okviru razuđenog sistema društvene zaštite samoupravnih prava i društvene svojine, od Ustava iz 1974. u opštinama i SRBiH djeluju *društveni pravobranioci samoupravljanja,* samostalni organi društvene zajednice koji na vlastiti zahtjev ili na inicijativu zainteresovanih radnih ljudi i građana te njihovih organizacija i zajednica pokreću postupak pred nadležnim organima, a preduzimaju i druge zakonom predviđene mjere radi zaštite samoupravnih prava i društvene svojine.

Savjet republike je konsultativno tijelo za razmatranje pitanja unutrašnje i spoljne politike; bira ga Skupština SRBiH iz reda istaknutih društveno-političkih, naučnih i drugih javnih radnika i proizvođača.

Društveno-političke organizacije u BiH, kao i u Jugoslaviji, su jedan od bitnih elemenata ukupnog društveno-političkog sistema. One omogućuju političko organizovanje radničke klase, radnih ljudi i građana te izražavanje njihovih dugoročnih i neposrednih klasnih i drugih interesa. U tome, kao i u razvoju samoupravljanja i ukupnog političkog sistema, svaka društveno-politička organizacija ima i svoju specifičnu ulogu i odgovornost.

Savez komunista BiH, koji je zakonitošću istorijskog razvitka postao organizovana vodeća idejna i politička snaga radničke klase i svih radnih ljudi, svojim usmjeravajućim idejnim i političkim radom u uslovima socijalističke demokratije i samoupravljanja osnovni je pokretač i nosilac političke aktivnosti radi zaštite i daljeg razvoja socijalističke revolucije i socijalističkih samoupravnih odnosa, a posebno radi jačanja socijalističke društvene i demokratske svijesti. Institucionalna rješenja ostvarivanja samoupravljanja i delegatskog i sveukupnog političkog sistema uspostavljena su tako da SK kao dio tog sistema ostvaruje tu svoju ulogu i odgovoran je za to.

SK — vodeća idejna i politička snaga

Polazeći od toga da u našem političkom sistemu glavni nosilac društvene akcije nije aparat državne vlasti, nego samoupravna struktura, SK, kao unutrašnja snaga samoupravnog i delegatskog sistema, odn. kao sastavni dio i oblik izražavanja demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, djeluje ne samo preko svojih osnovnih organizacija i komunista nego i kao organizovana snaga kroz cio sistem demokratskih veza u samoupravnim organizacijama i zajednicama i ukupnom delegatskom sistemu. U toj aktivnosti SK se demokratski povezuje i sa ostalim socijalističkim snagama, posebno društveno-političkim organizacijama.

Uloga *Socijalističkog saveza radnog naroda BiH,* najmasovnije društveno-političke organizacije, opredijeljena je njegovom prirodom dobrovoljnog demokratskog fronta radnih ljudi i građana, ulogom SK kao vodeće idejne i

političke snage, drugih društveno-političkih organizacija i svih socijalističkih snaga. Socijalistički savez je politički osnov i oblik ostvarivanja socijalističkog samoupravljanja i vlasti radničke klase i radnih ljudi. Aktivnošću Socijalističkog saveza ostvaruje se političko i akciono jedinstvo svih socijalističkih snaga. Značajna je uloga i veliki broj prava, obaveza i odgovornosti koje u ukupnom političkom sistemu ostvaruje Socijalistički savez kao njegov bitan dio. To se naročito odnosi na raspravljanje svih društvenih pitanja i pokretanje inicijativa, na kandidacioni postupak čiji je nosilac, na funkcioniranje delegatskog sistema i rad delegatskih skupština, na ostvarivanje društvene i političke kontrole, na javnost rada i sistema informisanja, na demokratizaciji kadrovske politike i niz drugih pitanja.

SSRN najmasovnija organizacija

Najširа klasna organizacija radničke klase, *Savez sindikata BiH,* podstičući i razvijajući najširu aktivnost radnika, kao dio društveno-političkog sistema, bori se preko institucija tog sistema za ostvarivanje ustavne pozicije radničke klase, za razvoj samoupravljanja i dohodovnih odnosa, za demokratsko predlaganje i utvrđivanje kandidata za članove delegacija i delegata, za interese radničke klase u ostvarivanju kadrovske politike i za druge uslove materijalnog i društvenog položaja radnika. Sindikat ovu svoju ulogu u političkom sistemu ostvaruje preko samoupravnih organa i ukupnog delegatskog i skupštinskog sistema, preuzimajući i svoj dio obaveza i odgovornosti za funkcionisanje toga sistema.

Savez sindikata — klasna organizacija

Uloga ovih i drugih društveno-političkih i društvenih organizacija ostvaruje se i u BiH u skladu sa jedinstvenim osnovama društveno-političkog sistema cijele Jugoslavije, što je i definisano kao zajednički interes i potreba svih naroda i narodnosti, odn. republika i pokrajina.

Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita jedna je od najznačajnijih tekovina NOB-a i socijalističke revolucije koja se gradi na marksističkoj teoriji o naoružanom narodu i integralni je dio našeg cjelokupnog društveno-ekonomskog i političkog sistema. Jedinstveni sistem opštenarodne odbrane podrazumijeva organizovanje i pripremanje oružane borbe i učešće u njoj te vršenje drugih zadataka od interesa za odbranu zemlje; to se ne odnosi samo na oružane snage (JNA i teritorijalnu odbranu) nego i na sve subjekte sistema, dakle na BiH kao republiku i na sve njene opštine, organizacije udruženog rada, mjesne, interesne, društveno-političke i društvene organizacije i zajednice.

Kao i u drugim republikama i pokrajinama, i u SRBiH je propisana izričita ustavna zabrana priznavanja ili potpisivanja kapitulacije ili okupacije, a svaki oblik sprečavanja građana da se bore protiv neprijatelja koji je napao zemlju istovremeno je i akt izdaje zemlje.

SRBiH, u skladu sa osnovama narodne odbrane, planovima i pripremnim mjerama koje utvrđuje federacija, uređuje sistem narodne odbrane i utvrđuje osnove planova i pripremnih mjera u republici, uređuje i organizuje teritorijalnu odbranu i civilnu zaštitu, uređuje i organizuje pripreme stanovništva, privrede, društvenih službi i državnih organa, a u vrijeme rata organizuje opštenarodni otpor na svojoj teritoriji i njime rukovodi.

Kao sastavni dio oružanih snaga Jugoslavije, teritorijalna odbrana u republici je najširi oblik organizovanog oružanog opštenarodnog otpora. Organizuje se u republici i opštini kao jedinstven sistem. U pogledu sastava starješinskog kadra primjenjuje se načelo što srazmjernije zastupljenosti naroda i narodnosti u republici.

Teritorijalna obrana

Civilna zaštita u BiH je dio sistema opštenarodne odbrane. Organizuje se na najširim društvenim osnovama radi zaštite i spasavanja stanovništva i materijalnih dobara od ratnih dejstava i od elementarnih nepogoda.

Društvena samozaštita kao funkcija samoupravnog društva, objedinjuje sve oblike zaštite materijalnih i drugih vrijednosti i tekovina našeg društva. Subjekti društvene samozaštite su radni ljudi i građani te sve organizacije i zajednice. Svi ovi subjekti se angažuju na zaštiti ustavnog uređenja, samoupravnih prava radnih ljudi te drugih prava i sloboda čovjeka i građanina, na zaštiti društvene imovine, na obezbjeđenju lične i imovinske sigurnosti te slobodnog društvenog razvoja. U provođenju društvene samozaštite razvija se svijest o vrijednostima društvenog uređenja zasnovanog na tekovinama revolucije, bratstvu i jedinstvu, socijalističkom patriotizmu i samoupravljanju. U sistemu društvene samozaštite stalno jača odgovornost za vršenje poslova od društvenog interesa i društvo se osposobljava za efikasnu zaštitu od svih štetnih pojava i ponašanja. K. Ta.

Civilna zaštita i društvena samozaštita

VII. NARODI I NARODNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

Bosna i Hercegovina, kako pokazuju artefakta, naseljena je već od paleolitika (← 150 000). Prvi narod posvjedočen na tom području jesu Iliri, čija plemena tu završavaju svoj etnogenetski proces u ← I mileniju te formiraju snažan plemenski savez u doba rimskih osvajanja. Ta osvajanja nisu bitno mijenjala etničku sliku u ovim krajevima, osim što su znatno romanizovana neka municipalna i vojna središta, pa je osnova stanovništva sve do velikih seoba naše ere bila u većem dijelu BiH ilirska, odn. romanizovana ilirska. Bitnija pomjeranja i etničke izmjene stanovništva nastaju sa početima propasti Rimskoga Carstva, tj. od III st. Tada su na teritoriju BiH kraće ili duže vrijeme boravili Kelti, Ostrogoti, Germani te Avari i sa njima udružene azijske grupe. Početkom VI st. dolaze i prve grupe slavenskih stanovnika. Na temelju arheoloških iskopavanja smatra se da su slavenske grupe počele naseljavati, manje ili više trajno, današnju sjeveroistočnu Bosnu već krajem VI i u VII st. Od tada je etnički razvoj išao prema formiranju slavenskih naroda te narodnosti i narodnosnih grupa koje su se u toku duge povijesti ovdje naselile. Jači i brojniji Slaveni asimilirali su starosjedioce, ili ih potisnuli u planinske i neprohodnije predjele, te čvrsto zaposjeli novonaseljeni prostor. Dijelovi slavenskih plemena, koji su se naseljavali u BiH, svojom su snagom, brojnošću i organizovanošću okupljali oko sebe manje plemenske grupe, bratstva i rodove te preostalo ilirsko i drugo stanovništvo postepeno ih asimilirajući. Ne zna se točno koje su krajeve naseljavali pripadnici pojedinih plemena; prostorno-vremenski razmještaj Srba i Hrvata ne valja shvatiti statično ni posvuda izolirano. Etnička se situacija u Bosni relativno brzo po naseljavanju Slavena stabilizovala; preovladala su plemenska imena Srba i Hrvata, koja se nalaze u dokumentima o njoj već od VIII st. U BiH se spominju

Prvi starosjedioci: Iliri

Slaveni; Srbi i Hrvati

ILIRSKI RELJEF IZ GLAMOČKOG POLJA, Sarajevo, Zemaljski muzej

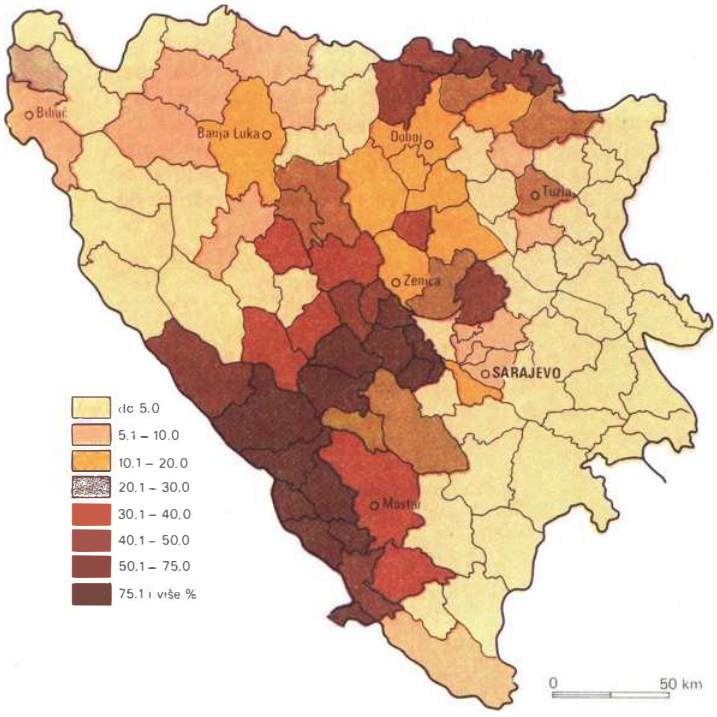

PROSTORNI RASPORED HRVATA
prema popisu 1981.

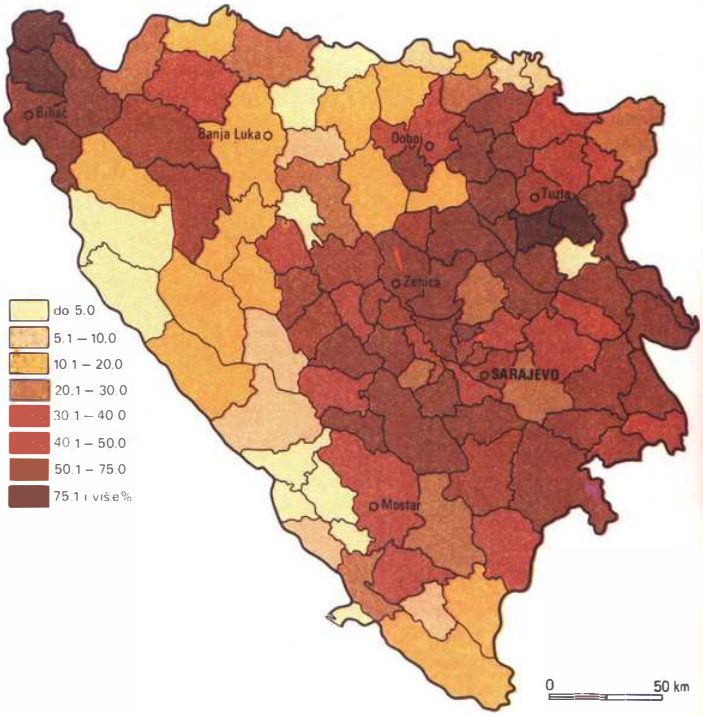

PROSTORNI RASPORED MUSLIMANA
prema popisu 1981.

Pojam Bošnjani

uglavnom imena Hrvat ili Srbin kao narodna imena, a imenom Bošnjanin označuje se pripadništvo zemlji—državi.

Ime Bosna u početku se odnosi samo na manji dio njenog kasnijeg teritorija u gornjem toku rijeke Bosne te se tek tokom XI i XIII st. proširuje i na neke druge krajeve koji su do tada bili u sklopu zemalja Raške ili hrvatske države. Kada je bosansko plemstvo sa banom ili kraljem na čelu ujedinilo Bosnu u državnu cjelinu, tada se u diplomatskim spisima, ispravama i drugim dokumentima svi pripadnici te državne tvorevine nazivaju Bošnjanima, Bosancima. Za Bosnu se još javlja i ime *Sclavonia* — Slavenska zemlja, čiji je dio i Bosna, a Bosanci se ponekad nazivaju *Sclavi* — Slaveni. Može se, međutim, sa sigurnošću reći da se za zemlju Bosnu u spomenicima javlja naziv Bosna ili rjeđe Sclavonia, a da se njeni stanovnici nazivaju i Srbi, i Hrvati, i Bošnjani (Bosanci) i Sclavi. Pri tome su zasebna etnička imena samo Srbi i Hrvati, a oba pokriva etnik Sclavi. Pored slavenskih etnika (Srbi, Hrvati, Sclavi) javlja se u XIII st. etnik Vlah. Kako je napredovala integracija srednjovjekovne bosanske države, tako se bosansko ime širilo i na područje ondašnjeg Huma i na njegovo stanovništvo (»dobri Bošnjani«).

POJASNA GARNITURA IZ MOGORJELA KOD ČAPLJINE (VIII st.),
Sarajevo, Zemaljski muzej

Razvoj i učvršćivanje Bosne kao države, pa s tim u vezi i bosanskog imena, ogleda se i u crkvenim nazivima, npr. Bosanska biskupija, franjevačka provincija Bosna Srebrena, u nazivu Crkve bosanske i njenih pripadnika »dobrijeh Bošnjana«. U starije doba vjera, koja će poslije imati veoma veliku ulogu u formiranju etničkog sastava Bosne, nije bila faktor jasnih razgraničenja. Podjela kršćanske crkve 1054. na Katoličku i Pravoslavnu dugo vremena je za kršćane kod nas bila apstraktna. Socijalna, ekonomska, politička i kulturna sadržina te podjele nastala je tek povezivanjem klasnih, feudalnih i dinastičkih interesa šireg prostora sa crkvenom organizacijom, a to se dogodilo u XII i XIV st. i u Bosni je bilo sasvim specifično.

Crkveni nazivi bosanskog imena

Upotrebljavajući narodni jezik u bogoslužbi Crkva bosanska je mogla igrati ulogu u kulturnoj i političkoj integraciji bosanskog prostora. Unatoč stalnom širenju bosanske države i jačanju u odnosu na okolne slavenske države, unatoč uspješnom suzbijanju aspiracija susjednih država na nju te unatoč djelovanju Crkve bosanske, koja je bila izložena stalnim napadima i zahtjevima Rima i Ugarske za njenu likvidaciju, nije se ostvarila unutarnja vjerska, državna i društvena homogenizacija. Pod uticajem stvarnog stanja i tendencija, kao i spoljašnih faktora zadržali su se jaki regionalizmi, koji su sa vjerskom podjelom te stalnim i snažnim uticajem okolnih feudalnih zemalja slabili u samom korijenu otpornu moć bosanske države. Stoga Turci Osmanlije u XV st. relativno lako dolaze na njezine granice, zauzimaju je i u njoj se učvršćuju. Time je bio otvoren proces novim vjerskim i etničkim podjelama i kretanjima.

Turska dominacija i etnička situacija

Turska dominacija izazvala je bitne i trajne posljedice za cjelokupni politički, ekonomski, kulturni, vjerski i etnički razvoj. Stoga ključ suvremene etničke situacije u BiH treba tražiti u tom periodu. Od tada je, naime, na široj zajedničkoj i naslijeđenoj osnovi započeo proces formiranja suvremene etničke strukture u BiH, koja počinje da djeluje tokom XIX i XX st. na nacionalnu situaciju i politički razvoj tako da su se pojavila tri njezina suvremena naroda, Muslimani, Srbi i Hrvati, te narodne grupe, i to one koje se javljaju u turskom periodu (Jevreji i Romi) i one koje će Austro-Ugarska planski naseljavati u pojedine dijelove Bosne.

Osmanlije nisu direktnim nasiljem mijenjale etničku situaciju u BiH. Osim doseljavanja Roma i Jevreja, nije

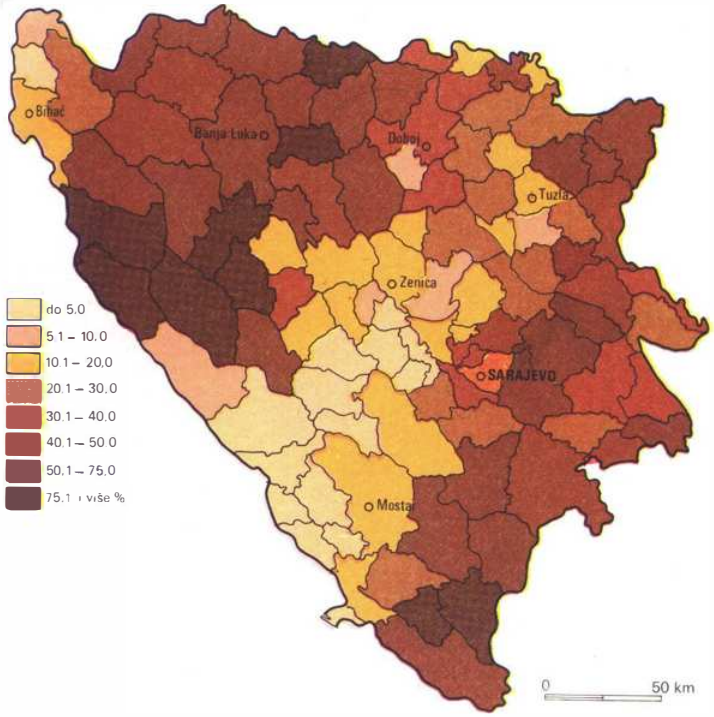

PROSTORNI RASPORED SRBA
prema popisu 1981.

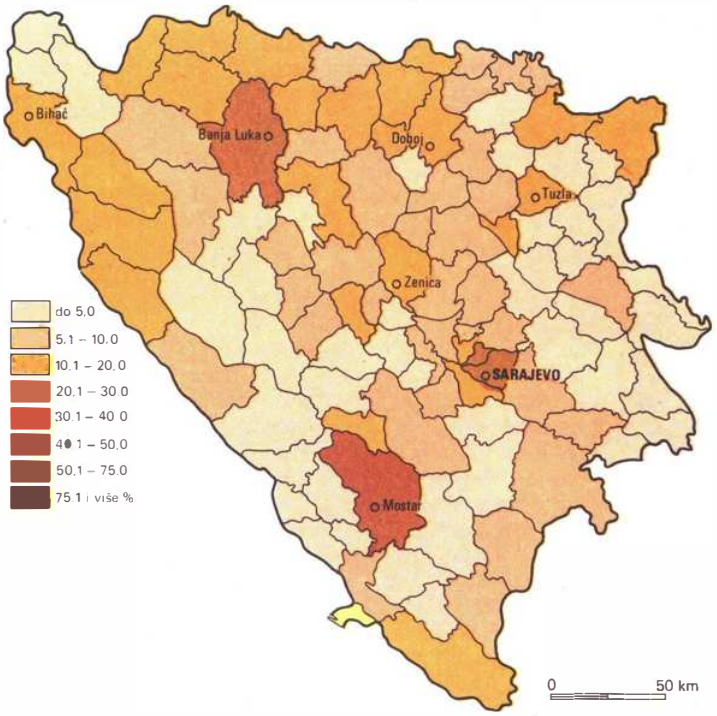

PROSTORNI RASPORED OSTALIH NARODA I NARODNOSTI
prema popisu 1981.

bilo većih neslavenskih infiltracija na tlu Bosne, bilo iseljavanjem ili doseljavanjem. Promjene su se dogodile samo u feudalno-vojničkoj klasi, tj. u gornjem sloju, jer mjesto izginule, izbjegle ili deklasirane domaće vlastele, javlja se — kako kod Turaka tada nije bilo nasljednog plemstva — vojnička klasa u kojoj je, barem u prvo vrijeme, bilo mnogo ljudi izvan Bosne (Osmanlija i naših ljudi iz ranije osvojenih pokrajina). Nakon zauzeća Bosne, i pomicanja ratišta izvan nje, u zemlji je ostajalo sve manje timarnika, zapovjednika tvrđava i članova njihovih posada stranog porijekla; nakon ukidanja nekih tvrđava oni su se još više prorjeđivali te napokon relativno brzo i lako asimilirali u domaće stanovništvo. Nakon što je zavedeno nasljedno feudalno pravo u formi odžakluk-timara u BiH, od kada se vojnička klasa regrutuje mahom iz domaćeg življa, tuđinski je faktor postao praktično beznačajan i sveo se na rijetke činovnike te ulemu turskog porijekla koji su se brzo asimilirali. Suvremena istraživanja pokazuju relativno neznatno učešće elemenata stranog, azijskog porijekla u izgradnji etnosa bosanskih Muslimana, koji će se razvijati iz islamiziranog slavenskog hrvatskog i srpskog te slaveniziranog ilirskog i vlaškog stanovništva.

Porijeklo etnosa bosanskih Muslimana

Osmanlijama nije bio glavni cilj da asimiliraju neki narod ili da mu oduzmu ime, već da pokorene zemlje najlakše i najbrže uvedu u svoj sistem vlasti i državnu organizaciju. Zbog toga su narodi u Osmanskom Carstvu sačuvali u osnovi svoje etničke karakteristike. Promjene su nastajale pod uticajem društveno-ekonomskih karakteristika osmanskog feudalizma, djelovanjem islamske religije na kulturu, odgoj i običaje, pogotovo u gradovima, ali promjena nije bilo u narodnosnoj pripadnosti, niti je osmanska vlast značila prihvaćanje turskog jezika. Osmanska država nije poduzimala planirane asimilacijske akcije; nije u Bosnu preseljavala cijele skupine, posebno nije preseljavala pripadnike neslavenskih naroda. U početku osvajanja Osmanlije su u neke opustjele krajeve u zapadnoj Bosni naselile neznatan broj stanovništva iz Smederevskog i Kruševačkog sandžaka. To stanovništvo, budući da je govorilo istim jezikom kao i ono zatečeno i da je bilo malobrojno, također je nastavilo život domaćeg čovjeka. Preseljavanje Vlaha iz jednog kraja u drugi bilo je češće, nešto zbog službe državi, a nešto zbog njihovog selilačkog stočarskog načina života. Povratak stanovništva, uglavnom muslimanskog, u Bosnu iz prekosavskog posjeda Osmanskog Carstva zapravo je značio povratak u djedovinu i djelovao je na socijalnu strukturu stanovništva, ali ne i na etničku. Ni naseljavanje u Bosnu stanovništva iz Smederevskog sandžaka nakon srpskih ustanaka, a posebno nakon akcija Miloša Obrenovića da iseli muslimansko stanovništvo iz Srbije, nije mijenjalo etničku situaciju, jer je i to stanovništvo bilo mahom iz Bosne. Tada su naseljena pusta mjesta u Posavini, posebno oko Šamca i Orašja, te opustjela područja oko Kostajnice. Ovo stanovništvo nije donijelo različite etničke osobine, a pogotovo ne jezične. Muslimansko stanovništvo iz pograničnih krajeva prema Crnoj Gori, uključujući i Nikšić sa okolinom, povuklo se u unutrašnjost BiH, odn. u gradove. Unutrašnje pomjeranje do-

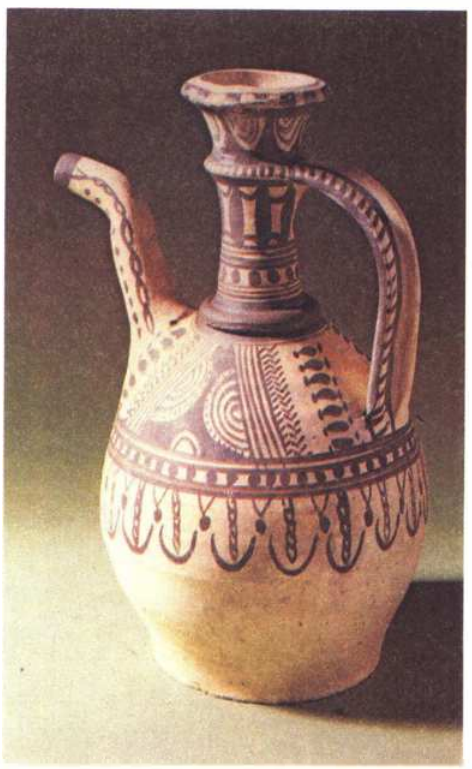

BARDAK IZ VIŠNJICE KOD KISELJAKA

maćeg življa iz jednog kraja Bosne u drugi spada u kategoriju ekonomskih migracija u borbi za bolju egzistenciju. Proizvodne mogućnosti zemlje uvjetovale su trajnu unutrašnju ekonomsku migraciju. To stanovništvo, međutim, mijenjalo je samo prebivalište, pa se može reći da je Bosna u etničkom pogledu sačuvala gotovo u cjelini originalno stanje.

Koliko se stanovništvo BiH osjećalo zasebno u odnosu na Turke Osmanlije ili druge narode u sastavu Carstva, može se samo uslovno govoriti, s obzirom na vjerske i klasne odnose u samoj Bosni. Bosna je obuhvatala nakon Karlovačkog mira, kad se uspostavlja njena dugotrajna granica, područje od Novog Pazara do Bihaća i od Save do izlazâ na Jadransko more. Na tom području je živio u državnom smislu i u shvaćanjima vlasti jedan »narod«, ali taj se dijelio na muslimane, pravoslavne i katolike po vjeri. U odnosu na druge narode ovaj se kompozitum u turskim dokumentima označava kao »bosanski narod«. Bosanski Muslimani se uključuju u sve vidove kulturnog stvaralaštva, duhovnog i materijalnog, u Osmanskom Carstvu, što potvrđuje mnogo istaknutih učenjaka i umjetnika, političara i vojnika. Svi oni uglavnom zadržavaju svoje narodnosne osobine, posebno jezik. Iako su vjera i kultura osvajača preovladale u Bosni, ta kultura nije nikada uspjela da potisne narodnosnu osobenost niti narodne običaje i usmenu tradiciju bosanskih Muslimana, odn. narodnu kulturu. Naprotiv u tom je periodu narodno stvaralaštvo, naročito poezija, doživjelo procvat i čak uvelike uticalo na čuvanje i oblikovanje narodnog bića. Usvojeni su i mnogi elementi osmansko-islamske kulture, što je dalo specifičan rezultat. Stanovnici islamske vjeroispovijedi u Bosni nikada sebe nisu smatrali niti nazvali Turcima. Jedino kada su željeli istaknuti da su različite vjere, onda su govorili da je njihova vjera »turska«; zbog toga se kod nekih autora riječ »Turčin« odnosi samo na vjeru i znači »musliman«. Da bi se razlikovali od Turaka, oni su prave Turke nazivali Turkušama, a putem ajanskih vijeća ili na drugi način redovno su isticali svoj specifičan položaj u Carstvu. Osim toga stvorili su čvrsto uvjerenje da imaju poseban položaj u Carstvu. Pri tome su stalno isticali pripadnost Bosni, a i veoma stara i jaka usmena tradicija jasno govori da se oni smatraju posebnim narodom. Ostalo pučanstvo, pravoslavni Srbi i katolički Hrvati, bilo je u određenom smislu zaštićeno religijom i pravnim položajem koji ih je diskriminirao u svojoj posebnosti.

Pojam »Turčin« i »musliman«

Kako su svi stanovnici Osmanskog Carstva smatrani sultanovim robovima, nije se isticalo ničije narodnosno porijeklo. Samo kada je Porta željela da nekoga podstakne na rat ili na pokornost služila se sa dva naziva: kao muslimane ih je upozoravala ili podsticala na njihovu obavezu besprijekorne službe sultanu kao zaštitniku islama, a uz to se ponekad služila i narodnim imenom. Iako je osvajaču glavna bila podjela na klase ili staleže, novoj vlasti nazivi naroda nisu bili nepoznati ni u javnom komuniciranju ni napose u lokalnoj korespondenciji.

Snimila A. Bugarski

MUSLIMANKE IZ DONJEG VAKUFA

Od kraja XVIII st. u osmanskim dokumentima pojavljuju se posebni nazivi za narod. Prije svega to je naziv *millet*, koji je do tada označavao pripadnika određene konfesije. Katolik-milleti je svaki katolik bez obzira na narodnosnu pripadnost; Rum-milleti nije označavao Grka, nego pravoslavca kao i Srb-milleti, što se u Bosni kao konfesionalna oznaka zadržalo i u periodu reforma. Ipak je on preovladao kao naziv za narod u etničkom smislu, a u modernoj turskoj terminologiji kao naziv za nacionalnost. Od XIX st. izraz millet u sklopu Srb-milleti više ne znači pravoslavno stanovništvo, nego srpski narod, Srbi. Katkada se naziv millet u turskim dokumentima upotrebljava da bi se označilo čitavo stanovništvo u Bosni, pa se kaže Bošnjak-milleti. Turske vlasti, koje su se služile tom terminologijom, sve su te narode razlikovale po njihovim specifičnostima. Drugi izraz koji se upotrebljava da označi narod za razliku od nekog drugog naroda jest *kavm*, što doslovno znači narod, ali i pleme, grupa. U mnogobrojnim dokumentima nalazi se naziv Bošnjak-kavmi, što jedino znači Bošnjaci ili bošnjački narod. Konačno, u zvaničnim dokumentima Bošnjaci se označavaju kao posebna grupa ili posebno pleme: *Bošnjak-taifesi*, što znači bošnjački narod ili grupa, pleme. Svi navedeni izrazi upotrebljavaju se i za ostale narode koji su po svojim karakteristikama uočljivo različiti od Turaka ili drugih naroda u Carstvu. Zajedničke narodnosne osobine nekog od tih naroda jesu jedinstvo jezika i najčešće jedinstvo teritorija, zatim specifičnost narodnog života i običaja te naročito usmeno narodno stvaralaštvo (to se posebno odnosi na Bosnu i Bosance), a pogotovo zajednička i približno ista životna sudbina cijelog naroda, ali sa jasno izraženim razlikama uvjetovanim vjerskom i klasnom podjelom.

Osmanski dokumenti s nazivima za narode i konfesije

Bosanci svih vjera dobro su znali da se oni razlikuju od ostalih naroda u Osmanskom Carstvu. To se vidi iz korespondencije sa susjedima; tako sarajevski prvaci 1831. u pismu kojim se obraćaju Milošu Obrenoviću u vezi sa pripremanim ustankom protiv sultana kažu: »Mi smo se zakleli narodu bosanskom da nećemo dozvoliti...«.' Sla-

MUSLIMANSKA GRADSKA NARODNA NOŠNJA IZ ZENICE

Snimio G. Sikimić

SRPSKA NARODNA NOŠNJA IZ MRKONJIĆ-GRADA

Snimio G Sikimić

HRVATSKA NARODNA NOŠNJA IZ GLAMOČKOG POLJA

venska narodnosna svijest kod islamiziranih stanovnika BiH nije utrnula, nego se sačuvala do kraja osmanske vlasti u Bosni, mada je pod uticajem brojnih faktora bila trojako diferencirana. Od sredine XIX st. ona se pod uticajem raznih činilaca jasno diferencirala u tri pravca čije su glavne odrednice religiozna pripadnost te razlike u kulturnim, ekonomskim i političkim interesima stanovnika BiH, kao i kretanja u okolnim krajevima. Za stvaranje suvremene etničke situacije u BiH, i stvaranje tri naroda u njoj, od najvećeg je značaja masovna islamizacija domaćeg stanovništva koja je u toj zemlji stvorila treći faktor u odnosu na dva prethodna, tj. na Hrvate i Srbe, budući da su se Vlasi postepeno asimilirali u sve te tri religiozno etničke grupacije. Pojava Muslimana, zatim oživljavanje rada Pećke patrijaršije, jačanje Pravoslavne crkve i njezine djelatnosti u BiH te konstantni uticaji sa Zapada kroz djelovanje katoličkih redova, sve je to dovelo do jačanja diferencijacije u Bosni na temelju religiozno-kulturnih i klasnih razlika. To će u uvjetima slabljenja osmanske vlasti i pojave snažnih vanjskih faktora, Rusije, Austrije i dr., zatim jačanja oslobodilačkih težnji slavenskih i ostalih naroda pod osmanskom vlašću, dovesti do stvaranja tri naroda u Bosni.

Kako pokazuju djelimično objavljena istraživanja (N. Filipović), bazirana na primarnim izvorima (popisni defteri), islamizacija u Bosni bila je intenzivna do sredine XVI st., ali je trajala i u XVII st. Bila je masovna i u osnovi nenasilna, ako se izuzme elemenat prisile sadržan u otomanskom feudalizmu i teokratskom karakteru turskog sistema i države. Po tim karakteristikama ona se izdvaja među sličnim procesima u drugim našim krajevima i različito se tumači. Najčešće se tumačila masovnim prelaskom na islam pripadnika Crkve bosanske. Međutim, svi dokazi govore o tome da krajem XV st. u Bosni ima relativno malo tih heretika, da su u mnogim progonima i procesima nestali ili se povukli u Hum. Osim toga dokumentiran je prijelaz na islam pripadnika svih vjera zatečenih u Bosni, a uzroci prelaska bili su mnogobrojni i složeni. Sigurno su u tome imali ulogu proganjanje pripadnika Crkve bosanske pod kraj bosanske države, nastojanje da se u novim prilikama steknu ekonomske pozicije i privilegije koje su uživali pripadnici islama, mogućnost da domaći ljudi dobiju u upravi značajnu ulogu i napokon činjenica da je Bosna bila najistureniji dio Carstva prema njegovom glavnom protivniku, Zapadu, te da je Carstvo nastojalo da se u njoj što

Islamiziraju se pripadnici svih vjera

više učvrsti islamizacijom. Islam su prihvaćali i Vlasi, koji su tako nastojali sačuvati katune, pravo baštine i druge privilegije. Islamizacija je, dakle, rezultat specifičnih okolnosti i uslova. Odsustvo organizovane crkve u Bosni — kako Katoličke, čija je biskupija imala sjedište u Đakovu, tako i Pravoslavne te Crkve bosanske, koja je prethodnim križarskim progonima bila gotovo eliminirana — doprinosi brzoj islamizaciji; tomu je pogodovalo opće razočarenje u hrišćanski Zapad koji je Bosnu prepustio Osmanlijama.

Već sredinom XVI st. u Bosni se javlja velika skupina islamiziranog domaćeg stanovništva, što će umnogome i bitno uticati na ukupni daljnji ekonomski, politički, etnički, vjerski i kulturni razvoj. Uz prethodnu katoličku i pravoslavnu skupinu nastala je i velika grupacija muslimanskog stanovništva; sve one imaju zajedničko slavensko porijeklo, zajednički jezik i mnogo sličnosti u kulturi, načinu života, mentalitetu i drugome, a jasno se ispoljavaju već u XVII st. Može se reći da tada počinje proces koji vodi ka formiranju posebnih naroda, koji će se historijski oformiti kao bosanski Srbi, Hrvati i Muslimani. Osim njih u tim krajevima žive sefardski Jevreji i još ranije doseljeni Romi te druge manje grupe (Nijemci, Poljaci, Česi, Mađari, Talijani, Ukrajinci i dr.) što ih danas obuhvatamo pojmom narodnosti u BiH. Tim grupama je centar i jezgro narodnog života u drugim zemljama, ali one jesu konstitutivni dio etničke situacije BiH, potpuno ravnopravan u građanskim i u svim ostalim pravima.

Hrvati

Hrvatski narod (→ HRVATI) razvio se u Bosni iz dijelova hrvatskih plemena i rodova koji su naseljavali ponajviše današnje oblasti zapadne, jugozapadne i centralne Bosne te zapadne Hercegovine, odn. prostore između rijeka Une, Save i donjeg toka Drine, na jednoj strani, te Neretve, na drugoj. To je prostor nekadašnje klasične Bosne, sa Donjim krajevima i dijelovima Huma. Hrvatska etnička osnova se izdiferencirala u poseban narod, u feudalnom smislu riječi, pod uticajem katoličanstva, vezanosti za Bosnu kao domovinu te posebnog položaja u sistemu osmanske vladavine, tj. rajetinskog statusa. Osmanlije su poznatim fermanom Mehmeda II *Ahdnamom* iz 1463 (odlukom) dozvolile rad Franjevačkom redu i osigurale mu privilegije u Bosni uz određene uvjete. To je omogućavalo prilično tešku i složenu, ali važnu i obimnu djelatnost franjevaca na učvršćenju, očuvanju i produbljavanju katoličkog vjerovanja i podučavanja, a samim time i razlikovanja katoličkog stanovništva Bosne

od muslimana i pravoslavnih. Položaj katoličkog stanovništva pogoršavala je činjenica da je osmanska država od kraja XVI st., a posebno od bitke pod Bečom, bila stalno u sukobima sa Austrijom i Mlecima, dvjema katoličkim silama, pa se odnos prema domaćem katoličkom življu u ratnim krizama pogoršavao. Unatoč tome, uz određenu mjeru tolerancije i dobrosusjedskih odnosa sa domaćim muslimanima, katoličko stanovništvo u Bosni održalo je vitalitet, bilo nosilac mnogih djelatnosti (rudarstvo i prerada željeza) te znatno razvilo svoju narodnu svijest do XIX st. i osobito u XIX st., kada se ona identificirala s općom hrvatskom narodnosnom svijesti. Bosanski franjevci su održavali izvornu narodnu pismenost, štampajući od 1611, tj. od Divkovićeve knjige *Nauk krstjanski za narod Slovinski*, mnoga djela namijenjena katoličkom »narodu slovinskom« te njegovom duhovnom održavanju i vaspitanju na »bosanskom«, »slovinskom«, »ilirskom« narodnom jeziku i bosanskom pismu. Tako su — pored vjere, zajedničkog položaja u turskom sistemu i tradicije — ta književnost, koju su njegovali bosanski franjevci, i narodna književnost, bile zaloga očuvanja i razvoja narodne svijesti i života bosanskih Hrvata. Unatoč višekratnim iseljavanjima, od onoga pri padu Bosne 1463. do onoga kada je Eugen Savojski 1697. poveo mnogo bosanskih katolika sa sobom prilikom povlačenja iz Bosne, uspio je hrvatski narod Bosne da se egzistencijalno, duhovno, kulturno i narodnosno očuva, razvije te novo doba dočeka spreman da se uključi u borbu za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje BiH sa ostalim našim zemljama, na programu ilirizma, što su ga zastupali i bosanski franjevci.

Znanstveno je utvrđeno da je u srednjovjekovnoj Bosni, od početka do njene propasti, zavisno i od njenog širenja u Podrinju i Humu, bilo više ili manje Srba (→ SRBI) i da su oni sačinjavali konstitutivni dio »bosanskog naroda«, odn. Bošnjana. Prema podacima iz dokumenata Srbi su naseljavali znatne dijelove cijelog teritorija tadašnje BiH, u prvom redu i ponajviše Travuniju, Hum, Gornje i Donje Podrinje te Donje krajeve. U jugoistočnim se krajevima inače osjećao jači uticaj Bosne kao države tek onda kada je usljed dinastičkih borbi slabila srednjovjekovna Srbija pa su ti krajevi došli pod bosansku vlast. Teško je govoriti o etničkom karakteru u srednjem vijeku, kada se isprepliću odnosi feudalne vazalske zavisnosti i državne pripadnosti, i određivati pripadnost prostora prema porijeklu ili zavisnosti feudalnih gospodara. Turci zatiču u Bosni, i to na gotovo cijelom teritoriju, što se vidi iz popisnih deftera, dva naroda pravoslavne vjere, Srbe i već prilično slavenizirane Vlahe. Za vladavine Turaka u Bosni Srbi će se u njoj širiti i brojno ojačati asimilacijom Vlaha te doseljavanjem, tako da žive izmiješani sa Muslimanima i Hrvatima na cijelom području BiH. Osobito će se u migracijama prema zapadu proširiti u zapadnoj i srednjoj Bosni, posebno u Krajini gdje će ponegdje postati većina stanovništva. Etničkoj homogenizaciji i razvoju Srba u Bosni znatno će doprinijeti obnova rada Pećke patrijaršije u XVI st., a sa time i znatno poboljšanje uslova crkvenog i prosvjetnog života pravoslavnog stanovništva. Pravoslavna crkva je postala ne samo vjerski, već i kulturni i politički centar, zastupala je narod pred vlastima i ostvarivala kakvu-takvu komunikaciju sa vanjskim svijetom, a osobito je doprinijela etničkoj homogenizaciji i identitetu pravoslavnih stanovnika Bosne kao Srba, te čuvala pismenost i oznake narodne kulture. Kako je dio pravoslavnog stanovništva u Bosni (Vlasi) imao neke privilegije, jer je bio uključen u poluvojne redove (martolosi, vojnuci, sokolari, derbendžije i dr.), crkva je nastojala da se one očuvaju i prošire. Jačanju narodnosne ideje kod Srba u Bosni mnogo je doprinio stav Rusije Petra Velikog na početku XVIII st. prema Turskoj. Razvoju nacionalne svijesti i oslobodilačkih težnji Srba u Bosni osobito su doprinijeli ustanci u Srbiji i formiranje kneževine. Od tada se počinju izražavati jasne političke i kulturne karakteristike narodnog pokreta za oslobođenje Srba u BiH i procesa koji je doveo do njihova razvoja u naciju, na temelju pravoslavno-srpske tradicije, jedinstva kulture i tradicije srpskog naroda, njegova položaja porobljenog naroda u okviru osmanskog sistema i otpora tome položaju, solidarnosti sa narodnim težnjama u Srbiji i Crnoj Gori te na temelju realnih ekonomskih i političkih interesa. Razvijajući na tim osnovama snažno osjećanje jedinstva sudbine, historijskih interesa i težnji te visok stepen oslo-

Srbi

SRPSKA NARODNA NOŠNJA SA ZMIJANJA

HRVATSKA NARODNA NOŠNJA IZ KRALJEVE SUTJESKE

Snimio G. Sikimić

VODIJER ZA BRUS IZ ZAPADNE BOSNE

ŽENSKA PREGAČA IZ OKOLICE JAJCA

bodilačke, kulturne, vjerske, političke, pa i vojne aktivnosti, Srbi su se u BiH sve više opirali i suprotstavljali turskoj upravi. Pred kraj te uprave pokrenuli su niz političkih akcija koje su dovele do oružanih istupa, buna i ustanaka protiv turske vlasti u Hercegovini, Posavini, Krajini i drugim krajevima, a posebno do ustanka 1875—78. Tako su Srbi u BiH u XIX st. postali potpuno razvijen nacionalni entitet koji tu zemlju smatra svojom domovinom.

Muslimani

Suvremena znanost pojavu *Muslimana* tumači kao rezultat mnogih specifičnih okolnosti historijskog razvoja Bosne od 1463. Dio tih specifičnosti sastoji se u tome što su, nasuprot vidljivoj početnoj tendenciji nastajanja jednog naroda u srednjovjekovnoj Bosni, od 1463. ubrzani i ojačani divergirajući procesi temeljeni na različitim vjerskim pripadnostima. Tako se nakon turskog osvajanja Bosne javlja novi narodnosni, politički, ekonomski i kulturni faktor kao rezultat islamizacije domaćeg življa. Islamizacijom je formirana posebna grupa koja se od ostalog stanovništva slavenskog porijekla razlikovala po vjeri, političkom položaju, ekonomskim prilikama, a osobito po onim aspektima života koji su bili pod neposrednim i jakim uticajem same religije kao osnove cjelokupnog društvenog života toga vremena. Po mnogim karakteristikama ova je grupa zapravo i dalje bila istovjetna sa braćom istog jezika, mada zbog političkih, državnih, ekonomskih i vjerskih prilika tada nije mogla favorizovati direktnu etničku identifikaciju. Izuzme li se vojnički sloj i dio bogatog stanovništva u gradovima, sličnost u položaju i načinu života većine stanovnika bila je velika i islamizirani seljaci, osim olakšica u porezima i nametima, nisu bili u nekoj većoj prednosti pred neislamiziranima. Uvođenjem odžakluk-timara (1594) islamizirano stanovništvo Bosne osiguralo je nasljedno pravo na timare unutar porodice, pravo zadržavanja u Bosni; odatle veliki dio njihove vezanosti za Bosnu, što je bilo izuzetak i specifičnost u svjetskom carstvu kakvo je bilo Osmansko. Stoga je to stanovništvo zadržalo domaći jezik u cijeloj socijalnoj strukturi, od najviših feudalaca do kmetova, smatralo je Bosnu svojom domovinom, a svoje je specifične interese stavljalo u prvi plan. Na toj osnovi razvilo je osjećanje razlike prema Turcima i općenito onima koji nisu Bosanci. Od domaćeg neislamiziranog stanovništva razlikovalo se vjerom, samo donekle načinom života te svojim privilegovanim položajem u osmanlijskom društvenom i kulturnom sistemu. Ti su faktori uslovili proces formiranja posebnog muslimanskog naroda u BiH, čija se diferencijacija tokom vremena produbljuje onoliko koliko se nacionalno identificiraju Srbi i Hrvati te koliko raste opća opozicija stanovnika Bosne prema Osmanlijama. Taj je proces u punom jeku u XVIII st. nakon poraza Turaka kod Beča, gubitka mnogobrojnih pokrajina, migracije stanovništva iz izgubljenih područja u zapadnoj i sjevernoj Hrvatskoj te provale Eugena Savojskog do Sarajeva.

Posebno muslimansko narodnosno osjećanje

Na temelju osjećaja religijskog zajedništva, elemenata kulture, načina života, historijskih, društvenih i ekonomskih interesa, zatim slabljenja povjerenja u Carevinu i njen odnos prema Bosni, osjećanja zajedničke sudbine i uviđanja razlike prema pravoslavnima i katolicima, uviđanja razlike prema Turcima i poturčenjacima (Turkuše), u BiH se razvilo posebno muslimansko narodnosno osjećanje. Ono je postalo bitan faktor u konstituciji, ponašanju i interesima islamiziranog stanovništva, i snažno će uticati na držanje toga življa u budućnosti i na njegovu nacionalnu identifikaciju. Ta identifikacija je u punom jeku u XIX st. Tada, naime, Muslimani u Bosni u nizu akcija (1829, 1831, 1839, 1850—51, 1878) raskidaju interesne i emocionalne veze sa Turskom, a u doba Berlinskog kongresa i austrougarske okupacije Bo-

MUSLIMANSKA NARODNA NOŠNJA SA BJELAŠNICE

LEĐEN SA IBRIKOM, rad sarajevskih kazandžija

DJEVOJKE IZ KUPREŠKOG POLJA U NARODNIM NOŠNJAMA

sne ponašali su se kao zaseban politički i kulturni entitet. Taj se entitet izrazio krajem XIX i početkom XX st. u mnogobrojnim političkim, ekonomskim, kulturnim i drugim akcijama kojima je u temelju jasna svijest o posebnosti nacionalnog bića i interesa Muslimana. Konstituirao se iz historijski uvjetovane posebnosti, tj. posebnog ekonomskog, političkog i vjersko-kulturnog položaja bosanskohercegovačkih Muslimana u cijeloj njihovoj povijesti od XVI do XIX st.

Jevreji u BiH

Bosanskohercegovački *Jevreji* masovnije se doseljavaju u Bosnu sredinom XVI st., nakon što su 1492—96. izgnani iz svoje ranije španske postojbine. To su tzv. sefardski Jevreji koji govore španskim jezikom i po tome se razlikuju od tzv. istočnih aškenaskih Jevreja u BiH, koji se doseljavaju mnogo kasnije i u manjem broju. Sefardski Jevreji se u BiH naseljavaju u gradovima (Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Jajce, Bihać i dr.) i bave se trgovinom, mijenjanjem novca, zanatima i liječenjem. Ponegdje, kao u Sarajevu, stvaraju veoma brojne i jake zajednice te uveliko daju pečat mnogim stranama gradskog života. Pred II svjetski rat u Bosni je bilo oko 15 000 Jevreja. Najveći im je centar bilo Sarajevo, gdje je postojalo više sinagoga i bilo sjedište vrhovnog rabina Sefarda u Jugoslaviji. Jevreji su od početka živjeli uglavnom koncentrisani u posebnim dijelovima grada. Čuvajući svoju tradiciju u domaćem su ophođenju govorili španski, na tom jeziku čuvali i razvijali poeziju, narodne pjesme, priče, poslovice i zagonetke te izgrađivali kulturu u skladu sa svojom vjerom i tradicijom. Kao zajednica mnogo su doprinijeli razumijevanju među narodima, ekonomskom, kulturnom i zdravstvenom razvoju BiH, te u najnovijoj povijesti revolucionarnom pokretu. Sefardski Jevreji nisu bili zahvaćeni procesom nacionalnog asimiliranja kao Aškenazi te se kod njih nije javljao pokret za prelazak na vjeru i nacionalno određenje domaćeg življa.

Romi u BiH

Od današnjih narodnosti najprije su se u BiH doselili *Romi*. Oni su tu već u XV st. i naseljavaju postepeno, a osobito za turske vladavine, gotovo sve gradove. I oni žive pretežno izdvojeni u svojim naseljima — mahalama, baveći se tradicionalnim zanatima (mesarski, kotlarski, oštrački zanat i dr.), a ističu se kao dobri poznavaoci i trgovci konjima. Mada su trajno naseljeni, za razliku od nomada, te poprimaju odjeću i neke običaje domaćeg življa, oni ipak zadržavaju svoj jezik i svoju do najnovijeg vremena usmenu kulturu. Pored Roma i Jevreja u BiH se za turske vladavine doseljavaju i manje grupe Turaka, Cincara, Čerkeza i dr., ali oni ne utiču značajnije na suvremenu sliku naroda BiH.

Doseljene narodnosne grupe po austro-ugarskoj okupaciji

Austro-Ugarska je u BiH, posebno u dijelovima centralne i sjeverne Bosne, naselila mnogobrojne narodnosti, kojih se dijelovi i danas nalaze u tim krajevima. Najveća grupa takvih naseljenika bili su *Nijemci* naseljeni u Lijevču Polju, dijelovima doline Vrbasa, Ukrine i Save. Oni su se većinom iselili u Njemačku poslije II svjetskog rata. Osim njih doselili su se *Talijani, Poljaci, Česi, Madari, Ukrajinci, Rusini* i *Slovaci*. Mada je njihov broj (uzevši svaku grupu pojedinačno) malen (1000 do 5000 ljudi), oni zbog relativne koncentracije na manjem prostoru daju znatan pečat kraju gdje danas uglavnom žive (Prnjavor, Derventa i Srbac). Naseljeni krajem XIX st., oni su u taj kraj došli već nacionalno-kulturno oformljeni, a zbog koncentracije na tom prostoru nisu se asimilirali. Zadržali su svoj jezik, nošnju, pjesme, igre i druge običaje, mada se s vremenom, kao i kod starosjedilaca, ova tradicijska kultura sve više gubi iz svakodnevnog života.

U novije vrijeme u BiH se naseljavaju i pripadnici svih naših naroda i narodnosti. Izvan BiH, u drugim krajevima Jugoslavije, a i u inozemstvu, živi znatan broj pripadnika svih naroda iz BiH.

Etnički pluralizam i međuetnički kulturni elementi

U pogledu na teritorijalni raspored tri matična naroda BiH gotovo su potpuno izmiješana, tako da nema homogenih teritorija po nacionalnom sastavu, mada postoje manje oblasti u kojima preovlađuje stanovništvo jednog ili dva naroda BiH. Osim u gradovima i u seoskim naseljima BiH naglašen je etnički pluralizam, tj. i u pojedinim selima žive pripadnici dva ili tri naroda.

Razmještaj i izmiješanost stanovništva, djelovanje posebnih historijsko-društvenih faktora regionalnog i lokalnog karaktera, zatim prirodne i geografske osobenosti, posebno reljefa, sve je to pogodovalo nastanku regionalnih i lokalnih etničko-kulturnih specifičnosti, tj. nastanku više etničkih oblasti u BiH, s mnogim specifičnim obilježjima, ali koje mogu imati i zajednički tj. međuetnički karakter. Etnički procesi koji su se odigrali u turskom periodu i rezultirali pojavom tri naroda na tlu BiH: Srba, Hrvata i Muslimana, nisu uništili njihovo prirodno srodstvo. To jedinstvo utemeljeno je na zajedničkom južnoslavenskom etničkom supstratu, a bilo je (više puta) obnavljano preslojavanjem u toku mnogobrojnih migracija u dugom vremenskom periodu. Osim toga sva su tri naroda, u zajedničkom životu i historiji, bila zajednički izložena uticajima i prožimanjima sa stranim kulturama, što je sve rezultiralo brojnim međuetničkim (zajedničkim) elementima u njihovoj etničkoj (narodnoj) kulturi. Ti elementi izraženi su u mnogim oblastima narodnog života: usmenoj narodnoj tradiciji (epska pjesma uz gusle, lirske pjesme, pripovijetke), zajedničkom pis-

mu, mnogim zajedničkim prezimenima, mnogim zajedničkim običajima o praznicima (Đurđevdan, Ilindan, Ivandan i dr.), strukturi tradicionalne porodice (zadruge, kao i izostanak poligamije kod Muslimana BiH izuzev u Bosanskoj krajini), zatim u računanju srodstva i srodničkim nazivima, u oblicima vještačkog srodstva (šišano kumstvo, pobratimstvo, srodstvo po mlijeku), tradicionalnim zanimanjima (zemljoradnja, stočarstvo, zanati). I u društvenom narodnom životu mnoge su manifestacije i institucije takođe međuetničkog karaktera: sastanci i posjeta susjeda, zborovi, sijela, svadbe, sahrane, posjete o kućnim proslavama i praznicima, mobe, pozajmice, pazar, vašar i dr.

Pojedinačne razlike u narodnoj kulturi

Pojedinačne karakteristične razlike u narodnoj kulturi među narodima BiH zapažaju se prije svega na tradicionalnom tipu seoskih naselja i gradnji kuća. Muslimani, koji se u tomu razlikuju od Srba i Hrvata, u pravilu i bez obzira na način postanka sela preferiraju život u zbijenim selima, a njihova tradicionalna seoska kuća je obično spratna. Seoska im je nošnja, za razliku od hrvatske i srpske, relativno unificirana na cijelom teritoriju BiH, a narodne nošnje Srba i Hrvata u BiH razlikuju se i prema muslimanskoj i međusobno te vrlo znatno po regijama (etnografske oblasti), mada su narodne nošnje sva tri naroda pretrpjele znatne orijentalne uticaje. Tim razlikama treba pridodati i sve sfere narodnog života oblikovane pod uticajima triju religija.

U suvremenim uslovima, kada u obilježja nacionalne kulture ulaze pored etničkih i međuetničkih komponenata također internacionalne komponente, razlike su još manje i svode se na one iste koje su dovele do posebnih nacionalnih entiteta, a to su društveno-povijesni uvjeti razvoja u toku povijesti naših naroda i BiH.

Brojni odnosi stanovništva BiH

Za brojnost i brojne odnose stanovništva BiH postoji više ličnih procjena pojedinaca (G. A. Chaumette des Fossés, I. F. Jukić, G. Thoenunel, E. Maurer, V. Klaić i dr.) te zvaničnih procjena i popisa od 1807. do 1876, kada je objavljen prvi zvanični popis stanovništva. Te procjene i popisi, kako oni osmanskih i austrougarskih vlasti tako i vlasti predratne Jugoslavije, gotovo nisu uporabivi zbog mnogobrojnih nedosljednosti (subjektivnost procjena, nepouzdani izvori ili nepotpuna i vjerska nomenklatura i podjela). Gotovo isto se može reći i za popise poslije rata sve do 1971, kada je suvremena nacionalna struktura bila osnov popisa. Oscilacije u broju Muslimana u popisima iz 1953, 1961, 1971. i 1981. proizlaze iz toga što se oni u popisima 1953. i 1961. pojavljuju kao etnička grupa ili kao nacionalno neopredijeljeni, a kao nacionalna kategorija uvršteni su tek u popisu od 1971.

STANOVNIŠTVO SRBiH PREMA NARODNOSTI

	1961.		*1971.*		*1981.*	
	Ukupno	*%*	*Ukupno*	*%*	*Ukupno*	*%*
Hrvati	711 665	21,71	772 491	20,62	758 136	18,38
Muslimani	842 248	25,69	1 482 430	39,57	1 629 924	39,52
Srbi	1 406 057	42,89	1 393 148	37,19	1 320 644	32,02
Jevreji	381	0,01	708	0,02	343	0,01
Romi	588	0,02	1 456	0,04	7 251	0,18

LIT.: *J. Dedijer,* Hercegovina, Srpski etnografski zbornik, 1909, XII; *M. Filipović,* Visočka nahija, ibid., 1928, XLIII; Istorija naroda Jugoslavije, I i II, Beograd 1953. i 1960; *Š. Kulišić,* Razmatranje o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini, GZM, 1953; *M. Filipović,* Stvaranje etničkih grupa na planinama, Radovi Naučnog društva BiH, 1961, XVIII; *D. Mandić,* Etnička povijest BiH, Chicago 1962; *S. Ćirković,* Istorija Bosne, Beograd 1964; *J. Cvijić,* Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, I—II, Beograd 1966; Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Sarajevo 1967; Simpozijum o predslavenskim etničkim elementima na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, Mostar 1969; *M. Filipović,* Orijentalna komponenta u narodnoj kulturi Južnih Slovena, Prilozi za orijentalnu filologiju, 1970; *N. Filipović,* Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, Godišnjak ANUBiH, knj. VII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, 1970; *isti,* O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti, Prilozi Instituta za istoriju, 1975—76, 11—12; *B. Đurđev,* Neke opšte napomene o problemu etničkog razvitka u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, ibid.; *S. Ćirković,* Problemi izučavanja etničkih odnosa u srednjem veku, ibid.; *D. Kovačević-Kojić,* Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978; *M. Vego,* Iz historije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1980; Simpozijum o Vlasima (zbornik), Sarajevo 1981.

Mu. F. i Ne. H.

VIII. JEZIK

U antici se na terenu današnje SRBiH govore srodni ilirski i panonski dijalekti zapadnoindoevropskog tipa, po rimskom osvajanju uglavnom romanizirani. Po doseljavanju Slavena to se područje našlo u zapadnojužnoslavenskoj (hrvatskosrpsko-slovenskoj) zajednici, a po njezinu raspadu pripalo je srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku. Od pet narječja starosrpskohrvatskog (do konca XII st.) i srednjosrpskohrvatskog razdoblja (do konca XV st.) na bosanskohercegovačkom terenu bila su zastupana tri: govori u dolini Drine i istočno od doline Neretve pripadali su istočnoštokavskom narječju, u dolini Une i zapadno od nje čakavskom narječju, a sav ostali teren zauzimali su govori zapadnoštokavskog narječja. Kod ušća Une graničilo je bosanskohercegovačko područje tek s uskim trakom kajkavskog narječja, a samo s torlačkim (prizrensko-timočkim) nije imalo dodira. Otuda se vidi ne samo da je staro zapadnoštokavsko narječje pokrivalo najveći dio današnje SRBiH, nego i da mu se glavnina nalazila na terenu SRBiH i ujedno da je to narječje zauzimalo središnji položaj u srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku: ono jedino ne graniči ni s kojim dijalektom kakva drugog južnoslavenskog jezika. Iako ima razloga za uobičajeno shvaćanje da su tipična srpskohrvatska/hrvatskosrpska narječja istočnoštokavsko i čakavsko, a zapadnoštokavsko da je imalo prelaznu ulogu, ipak je bar toliko opravdano i vidjeti u starom zapadnoštokavskom narječju najkarakterističniji i najreprezentativniji srpskohrvatski/hrvatskosrpski tip, s time da bi tada čakavsko i kajkavsko narječje imalo prelaznu funkciju prema slovenskom jeziku, a istočnoštokavsko prema torlačkom narječju i dalje prema makedonskom i bugarskom jeziku. Isto tako je jednostrano vidimo li samo činjenicu da su stari zapadnoštokavski govori na području BiH povezivali slavonske i dalmatinske govore, također zapadnoštokavske, a zanemarimo podjednaku istinu da se i ti govori mogu smatrati sjevernim i južnim krilom središnjega zapadnoštokavskog masiva.

Središnji položaj zapadnoštokavskog narječja

Izuzmu li se stari istočnoštokavski govori u dolini Drine i čakavski govori oko Une, koji su bili periferijama dijalekata s glavninom izvan bosanskohercegovačkog područja, ostaju istočnoštokavski govori istočnog Huma i zapadnoštokavski govori Bosne i zapadnog Huma, koji su svi pripadali dijalektima što su se u cjelini, ili bar glavninom, nalazili na području današnje SRBiH. Svi su oni zahvaćeni diftongizacijom starosrpskohrvatskog zatvorenog *e* (= praslavenski *jat*), važnom općezapadnoštokavskom osobinom, koja je bila zahvatila i cio istočnoštokavski jugozapad. Taj diftong nakon srednjosrpskohrvatskih vokalskih promjena daje istočno od Bosne i Neretve ijekavske reflekse jata (tip *dijete—djeteta*), zapadno od tih rijeka uglavnom ikavske (tip *dite—diteta*), što znači da je bosanskohercegovačka ikavština sekundarna, istog porijekla s ijekavštinom i drugačija od čakavske, koja je nastala izravnim prijelazom starosrpskohrvatskog zatvorenog *e* u *i*. To se vidi u tzv. miješanim refleksima, kada je u diftongu tipa *ie* prevladao prvi dio samo kod kratkog jata (tip *dijete—diteta* na tri manja terena uz Bosnu i Neretvu, u prošlosti i u zapadnoj Bosni), slično kao što je u tešanjsko-maglajskom govoru (tip *dete—djeteta*) dobiven sekundarni ekavski refleks jata uz prevagu drugoga dijela dugog diftonga. Uzev u obzir i važne suglasničke skupove, možemo za kraj srednjosrpskohrvatskog razdoblja (druga pol. XV st.) glavne bosanskohercegovačke tipove predočiti četverokutom:

klišća	kliješća
klišta	kliješta

Tada započinju dva najvažnija historijska procesa, oba s glavnim žarištima u šire shvaćenoj Hercegovini: tzv. novoštokavske inovacije i velike seobe. Rezultat je ujedinjeno i znatno prošireno današnje štokavsko narječje, u kojem prevladavaju novoštokavski ili novoštokavizirani govori. Na bosanskohercegovačkom terenu nastao je od dvaju ikavskih tipova jedinstven ikavski novoštokavski dijalekt (s poddijalektima tipa *klišta* i *klišća*), od ijekavskih dva dijalekta: novoštokavski

Diftongizacija praslavenskoga glasa i njegovi refleksi

Novoštokavske inovacije

tzv. istočnohercegovački (tip *kliješta*) i umjereno novoštokaviziran istočnobosanski dijalekt (tip *kliješća*). Manji dio bosanske Posavine pripada slavonskomu dijalektu. Na granicama SRBiH i susjednih socijalističkih republika dijalekatski su prijelazi postepeni, kako je to bilo i u predmigracijskom razdoblju.

Novoštokavski dijalekti pokrivaju, dakle, veći dio SRBiH. Poznato je da je novoštokavski dijalekatski tip djelatnošću V. Stefanovića Karadžića u Srba i razvojem u drugoj pol. XVIII st. i narodnim preporodom u Hrvata dao osnovicu za izgradnju standardnog (književnog) jezika za cijelo srpskohrvatsko/hrvatskosrpsko jezičko područje. Do sredine XIX st. standardna novoštokavština utvrdila se definitivno kao standardni jezik Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca, a do konca prošloga stoljeća iskristalizirala se njezina osnovna jezička fizionomija, koja se, uz daljnje izgrađivanje, održala i do danas. U tim je procesima znatnu ulogu imala činjenica da se više od trećine novoštokavske površine nalazi na bosanskohercegovačkom terenu i da se na tom području bio već prethodno razvio novoštokavski razgovorni jezik, koji se upotrebljavao u cijeloj BiH i nadaleko izvan njezinih granica. U razvoju standardnojezičke nadgradnje bosanskohercegovački književnici, publicisti, naučni i društveni radnici imali su važnu ulogu i u predstandardnim razdobljima i nakon standardizacije, dajući znatan doprinos i drugim sredinama na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jezičkom području. Iako BiH nije imala odlučnu ulogu u ključnim procesima standardizacije koncem XVIII i početkom XIX st., kada su u bosanskohercegovačkim krajevima nepovoljne prilike za takve procese, ipak je nesumnjivo da su razni oblici starije bosanskohercegovačke pismenosti, od najstarijih vremena, a osobito u XVII st., imali bitnu funkciju u stvaranju preduvjeta za kasniju standardizaciju u Hrvatskoj i Srbiji, jednako kao i već spomenuti predstandardni bosanskohercegovački razgovorni jezik, koji je u Evropskom dijelu Turske Carevine imao mnoge usmene funkcije diplomatskoga jezika, a široko se upotrebljavao i u privatnoj i službenoj korespondenciji.

Standardizacijska osnovica

Razvijen razgovorni jezik

Bosanskohercegovačka sredina bila je sama otvorena kulturnojezičkim poticajima koji su u predstandardnim razdobljima stizali s drugih područja, a isto je tako bila u svim fazama otvorena i prema procesima što su se odvijali u izgradnji standardne novoštokavštine na cijelom srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jezičkom području. U složenim okolnostima društvenoga, kulturnog i političkog razvitka BiH standardni se jezik u XIX st. i u prvoj pol. XX st. nije uvijek mogao izgrađivati ravnomjerno i u skladu s potrebama same BiH i cijele naše jezičke zajednice, ali od sredine 60-ih godina počela su u BiH provoditi svjesna i planska dugoročna jezička politika, zasnovana na modernim naučnim sociolingvističkim pogledima i naprednim društveno-političkim načelima. Građani SRBiH — Muslimani, Srbi i Hrvati — razvijaju danas standardni jezik na načelima jezičke tolerancije, ravnopravnosti pisama, slobode individualnog izbora jezičkih sredstava, spontane neutralizacije varijantskih opozicija (uz stimulaciju eventualnih funkcionalnih razgraničenja pojedinih dubleta), zatim njege autentičnih domaćih jezičkih tradicija i prihvaćanja jezičkih dostignuća u drugim sredinama, izgrađujući ujedno u javnoj upotrebi specifičan bosanskohercegovački standardnojezički izraz ijekavskoga izgovora.

Specifičnosti današnjeg jezičkoga standarda

LIT.: *J. Vuković*, Pravopisna pravila ijekavskih glasovnih oblika, Sarajevo 1949; *S. Janković*, Pogled na bosanskohercegovački međuvarijantski tip, Pregled, Sarajevo 1967, 5; *S. Marković, M. Ajanović* i *Z. Diklić*, Pravopisni priručnik srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika, Sarajevo 1972; *D. Brozović*, O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine, Radovi Muzeja grada Zenice, 1973; *Dž. Juzbašić*, Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat, Sarajevo 1973; Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku, Sarajevo 1974; *D. Vujičić* i *dr.*, Bibliografija radova o bosansko-hercegovačkim govorima, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, I i II, Sarajevo 1975. i 1979; Pravopisna problematika u BiH, Radovi Instituta za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik, III—VII, Sarajevo 1976—80; *M. Šipka*, Savremena srpskohrvatska standardnojezička norma u svjetlu jezičke i društvene stvarnosti u BiH, Književni jezik, Sarajevo 1980, 2.

D. Bro.

IX. EKONOMIKA

Prirodni i društveni uslovi ekonomike. Prirodni uslovi su bili i ostali značajan faktor privrednog razvoja i formiranja privredne strukture u BiH. Pored zemljišta, kao osnovnog privrednog resursa, BiH raspolaže sa značajnim šumskim, biološkim, vodnim i rudnim resursima. Poljoprivredno zemljište obuhvata 2 573 000 ha ili 50,3% od ukupnih površina, dok šumske površine obuhvataju 2 475 000 ha ili 48,3%. Svega 10—15% od ukupnog zemljišta zauzimaju vodne površine, dok je ostali dio poljoprivrednog zemljišta brdsko-planinskog obilježja. Prema većini ocjena, prirodne proizvodne karakteristike zemljišta su nepovoljnije u odnosu na prosjek Jugoslavije. Na šumskom zemljištu ima oko 298 mil. m³ drvne mase, od čega je oko 104 mil. m³ lišćara i oko 194 mil. m³ četinara, što čini oko 30% ukupne drvne mase u Jugoslaviji te BiH time zauzima prvo mjesto po učešću u drvnom fondu Jugoslavije, dok je po šumskim površinama na

Šumsko zemljište i drvna masa

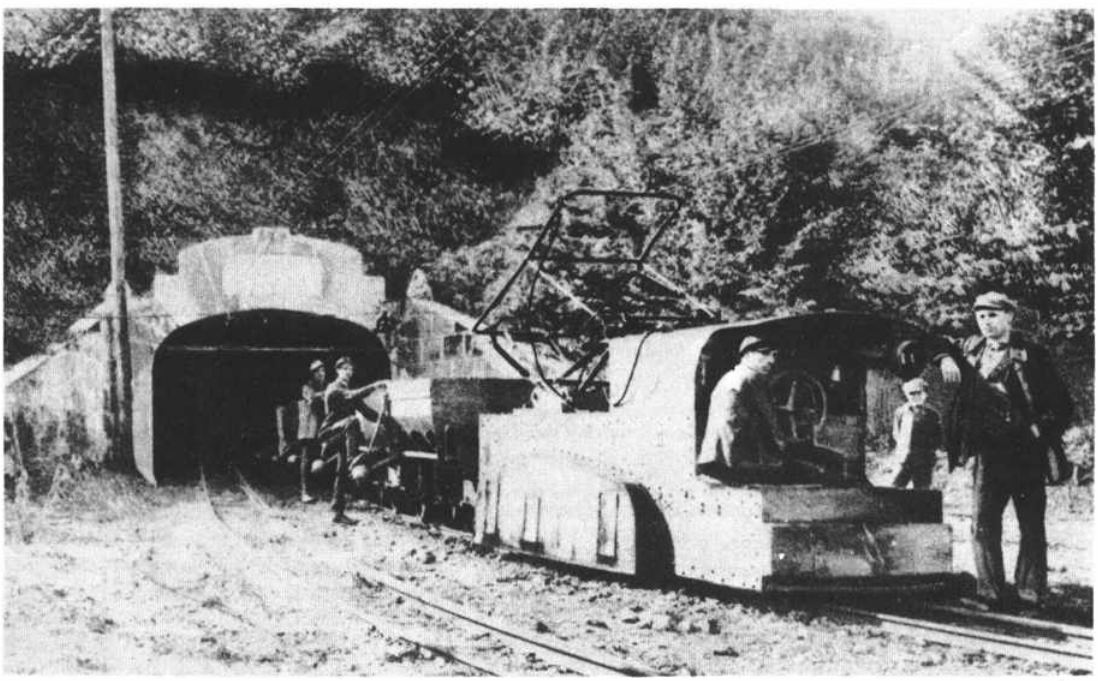

RUDNIK ŽELJEZNE RUDE U LJUBIJI, snimak iz 1927.

SLAP *KOČUŠA* NA TREBIŽATU KOD VITINE

drugom mjestu. Ovaj resurs bio je važan faktor razvoja šumarstva i drvne industrije i u novije vrijeme industrije celuloze i papira. Biološki resursi značajni su jer posredno utiču na razvoj poljoprivrede, šumarstva i turističko-lovne privrede. Aktiviranje ovih resursa, pogotovo za turističke svrhe, postaje sve značajnije u poslijeratnom privrednom razvoju.

Rudne zalihe

Rudna bogatstva BiH su vrlo značajna, naročito u poredbi sa ukupnim jugoslovenskim rezervama. Najnovije procjene, koje nisu definitivne posebno u pogledu eksploatacionih rezervi, pokazuju da BiH ima oko 3,8 mlrd. t bilansnih rezervi uglja, od čega je oko 63% lignit. BiH ne raspolaže sa najkvalitetnijim vrstama uglja (kameni), i to je značajan problem u zadovoljavanju energetskih potreba. Do sada nisu utvrđene rezerve nafte i plina, što BiH uz nedostatak kamenog uglja čini ovisnim o uvoznim energetskim resursima. Ruda željeza je značajan resurs na bazi koga se razvila crna metalurgija u BiH i u Jugoslaviji. BiH raspolaže sa oko 700 mil. t rude željeza, što čini oko 81% ukupnih do sada utvrđenih rezervi u Jugoslaviji. Rezerve rude mangana procijenjene su na oko 7 mil. t (50% jugoslovenskih rezervi); rezerve boksita na oko 76 mil. t (70% jugoslovenskih rezervi); znatne su rezerve olova i cinka (oko 10% jugoslovenskih). Postoje procjene o eksploatacionim rezervama živine rude. Još nije definitivno utvrđena eksploataciona vrijednost antimona, nikla i bakra iako su utvrđene geološke rezerve. Za sve vrste mineralnih sirovina potrebna su dodatna istraživanja da bi se utvrdila njihova eksploataciona vrijednost. Navedeni mineralni resursi omogućili su razvoj rudarstva, energetike, crne i obojene metalurgije, a značajan su faktor i uslov za razvoj novih prerađivačkih kapaciteta. Od nemetala ima kamene soli (14,3 mlrd. kg) na bazi koje se razvila proizvodnja soli i bazna hemijska industrija. Značajne su rezerve barita, gipsa, kaolina i keramičke i vatrostalne gline. BiH raspolaže sa oko 30% rezervi kvarcnog kamena, a značajne su rezerve i ostalih građevinskih materijala.

Vodni resursi

Voda je jedan od značajnih prirodnih resursa BiH u kojoj padne oko 1/3 više padavina u odnosu na prosjek Jugoslavije. Procjenjuje se da na tlo BiH padne oko 63,7 mlrd. m^3 vode, a oko 58% otiče nadzemnim vodotocima. Vodno bogatstvo omogućuje, pored zadovoljavanja potreba stanovništva i privrede, i značajnu proizvodnju hidroenergije. Ukupni instalirani hidroenergetski potencijal iznosio je 1978. god. 4921,0 MW odn. 29% hidropotencijala Jugoslavije.

U odnosu na prosjek Jugoslavije prirodni uslovi nešto su povoljniji, mada u svjetskim razmjerama BiH ne raspolaže sa značajnim prirodnim bogatstvima, naročito u poredbi sa brojem stanovnika. Aktiviranje većine navedenih resursa povezano je sa relativno velikim investicijama.

Društveni uslovi razvoja

Privredni razvoj BiH odvijao se u različitim društvenim uslovima. Feudalni odnos je dominirao do austrougarske okupacije, a u nekim privrednim segmentima (poljoprivreda) zadržao se sve do 1918. U okviru turskog oblika feudalnih odnosa nisu se razvile podsticajne snage i društvene grupe koje bi započele proces transformisanja u kapitalističke oblike privređivanja. Od cjelokupnog prirodnog bogatstva samo je zemljište (poljoprivreda i šumarstvo) bilo djelomično iskorišćeno. Rudarstvo i topioničarstvo, koje je bilo u usponu u XIII i XIV v., pred kraj turske vladavine gotovo je potpuno zamrlo.

Austrougarska vladavina donijela je u BiH savremenije i progresivnije oblike društvenog organizovanja, i to je period u kome je započet proces industrijalizacije koji donosi niz preobražaja i u načinu života. Međutim, selo je velikim dijelom ostalo van preobražaja, naročito u brdsko-planinskim predjelima. Pred kraj austrougarske vladavine od poljoprivrede je živjelo oko 85% stanovništva, a u kmetskim odnosima bilo je oko 46% poljoprivrednog stanovništva.

Društveni uslovi između dva rata, iako su donijeli ukidanje kmetskih odnosa u poljoprivredi, nisu bili posebno povoljni za industrijalizaciju BiH. Usljed male domaće akumulacije i relativno sporog priliva kapitala sa strane, razvoj industrije je bio vrlo spor, naročito od 30-ih godina; još pred II svjetski rat od poljoprivrede je živjelo 85% stanovništva. Produbljene su i teritorijalne razlike u razvijenosti unutar BiH, jer je najveći dio novih kapaciteta lociran oko izgrađenih saobraćajnica. Usljed sporog ekonomskog i socijalnog preobražaja povećani su socijalni konflikti.

Društveni uslovi poslije II svjetskog rata iz temelja su promijenjeni. Socijalistički sektor privrede, koji je stvoren konfiskacijom i nacionalizacijom te nasljeđem predratnog državnog sektora, bio je osnovna pokretačka snaga industrijalizacije. U poljoprivredi je izvršena agrar-

Nov položaj privrede BiH

na reforma i ograničen je zemljišni maksimum. Izvršena je značajna kolonizacija bezemljaša u i van BiH. Na bazi socijalističkih proizvodnih odnosa trebalo je izvući privredu iz elementarne zaostalosti, aktivirati raspoložive prirodne resurse i u okviru jugoslovenskih napora ojačati odbrambenu sposobnost zemlje. BiH je imala poseban značaj u prvim počecima privredne izgradnje Jugoslavije, jer su njeni prirodni resursi bili značajna osnova razvoja cijele zemlje. Oskudna domaća akumulacija bila je centralno usmjeravana i sve privredne odluke, naročito investicione, centralno koordinirane. To je doprinijelo dinamičnom privrednom razvoju, iako sa relativno skromnom akumulacijom, uz ograničavanje svih vidova potrošnje, osim investicione. Period 1953—65. obilježen je stalnim jačanjem samoupravnih proizvodnih odnosa i slabljenjem centralne koordinacije i upravljanja privrednim razvojem. Težište razvoja, naročito u šezdesetim godinama, stavljeno je na prerađivačke grane i razvoj poljoprivrede kao i drugih privrednih oblasti; baznosirovinske i energetske grane nisu u tolikoj mjeri podsticane sa centralizovanom akumulacijom, kao što je to bilo u periodu do sredine pedesetih godina. Te privrednosistemske promjene uticale su na promjene u dinamici privrednog razvoja BiH. Iako je ostvaren dinamičan razvoj, nepovoljan ekonomski položaj baznosirovinskih grana, kao i relativno manji priliv investicija u ove sektore doveli su do usporavanja privrednog razvoja BiH u odnosu na prosjek Jugoslavije. Uz brži rast stanovništva u odnosu na jugoslovenski prosjek, društveni proizvod je po stanovniku u BiH iznosio oko 67% prosječnog jugoslovenskog. Privredna reforma iz 1965. donijela je značajne institucionalne promjene kao i promjene u raspodjeli društvenog proizvoda. Povećan je udio potrošnje u društvenom proizvodu, izvršena je značajna liberalizacija cijena, naročito finalnih proizvoda, započet je proces potpune decentralizacije akumulacije i sl. Privrednoj strukturi BiH nisu pogodovale ove promjene, jer nije eliminisan lošiji ekonomski položaj pretežnog dijela privrede, a usljed ograničene interne i sporog priliva eksterne akumulacije dinamika privrednog razvoja značajno je usporena. Institucionalne promjene početkom, a naročito sredinom sedamdesetih godina, dovele su do niza promjena u organizovanju društvene privrede i uloge ove republike u privrednom razvoju, a posebno položaja i uloge temeljnih privrednih subjekata. Taj je privredni razvoj bio značajno potpomognut sredstvima Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih. Učinjen je vidan napredak u jačanju prerađivačkog sektora, ali je i dalje ostala dominirajuća kapitalno intenzivna privredna struktura.

Uz sve teškoće u poslijeratnom privrednom razvoju i pojedinim njegovim fazama, BiH je ostvarila privredni i socijalni progres neostvaren kroz vijekove svog postojanja. Aktivirani resursi, izgrađeni kapaciteti, ostvareni privredni napredak i socijalni preobražaj te stvoreni samoupravni proizvodni odnosi značajne su osnove za postepeno prevazilaženje razlika nivoa razvijenosti u odnosu na prosjek Jugoslavije. Ra. Mi.

Privredni razvoj do 1945. Opadanjem moći Otomanskog Carstva od XVII v. zaustavlja se razvojna linija Bosne i Hercegovine. Gotovo hermetički zatvorena od uticaja Evrope, s okamenjenim feudalnim odnosima, BiH je došla na prag XX v. s teškim bremenom srednjovjekovlja. Feudalna potčinjenost kmeta imala je presudan uticaj na cjelokupan privredni, politički i kulturni život BiH. Takvi odnosi u agraru gdje je kmet proizvođač mogao biti odstranjen sa zemlje, zatim teško opterećenje kmeta državnim porezima i davanjima spahiji učinili su da on nije bio zainteresiran da unapređuje svoju proizvodnju. Sistem feudalne rente i poreza djelovao je destimulativno na poljoprivredu. Od eventualnog povećanja prinosa, posljedice intenzivnijeg rada kmeta, srazmjerno su se povećavala davanja i državi i spahiji. Druga važna prepreka razvoju i napretku bosanskohercegovačke poljoprivrede bila je nepovoljna struktura poljoprivrednih površina. Tek nepuna četvrtina od površine BiH, od koje je 14% ostavljeno na ugaru, bilo je sposobno za poljoprivrednu proizvodnju. Poslije ratarstva najznačajnija privredna grana tog vremena bilo je stočarstvo. Obilje pašnjaka i šuma, kao i okolnost da su na stoku plaćane manje feudalne i poreske obaveze pogodovali su stočarstvu. Stočni fond iznosio je oko tri miliona grla stoke.

U agraru: feudalni odnosi do XX v.

Po važnosti i broju zaposlenih, druga privredna grana u tursko doba u BiH bilo je zanatstvo, koje pokazuje šarenu sliku razvojnog puta od rudimentarnih oblika pa do razvijenih. Lako je povući granicu između dva oblika zanatske radinosti tog vremena, kućne radinosti, autohtone i razvijane u sklopu domaćih privrednih i društvenih odnosa, i gradskog zanatstva, koje je importirano sa Orijenta i zadržalo svoj osebujan karakter. Zanatstvo je podmirivalo svojim proizvodima oskudne potrebe zemlje zbog opšte privredne zaostalosti i siromaštva velikog dijela stanovništva. Nekoliko zanatskih centara BiH, kao npr. Sarajevo, Mostar, Travnik, Foča, Visoko, Tuzla i Bihać, predstavljali su oaze gradskog zanatstva u moru naturalne seoske privrede.

Dva tipa zanatske radinosti u tursko doba

Uporedo sa slabljenjem turske državne moći opada i autoritet i značaj feudalnih zanatskih udruženja, a ukidanjem janjičarskog reda i slomom feudalne aristokracije potkopana su prava i povlastice nekada moćnih esnafa. Od polovine XIX v., za vrijeme vladavine Omer-paše Latasa, esnafi u BiH gube svaki značaj, a njihovim propadanjem slabi i zanatska proizvodnja.

Doba cvjetajućeg rudarstva i topioničarstva u BiH u XIII i XIV v. ostavilo je mnogo tragova. Međutim, u prvoj polovini XIX v. sav rudarski rad sveo se na nekoliko majdana i rudnika kod Kreševa, Fojnice, Vareša i Starog Majdana, gdje se u primitivnim pećinama, uz mukotrpan rad, lijevalo željezo, a iz slanih vrela kod Tuzle prekuhavanjem proizvodila jestiva so. Početak XIX v. donio je dva značajna međunarodna događaja, koji su se veoma povoljno odrazili na prosperitet, posebno sarajevske, čaršije. Napoleonova kontinentalna blokada usmjerila je puteve evropske trgovine preko Bosne. Prestankom vanjskih uzroka i ova trgovina opada, a već polovinom vijeka gubi svaki značaj.

Znaci dinamičnijeg privrednog organizovanja i primjetna privredna strujanja ponovo se javljaju u BiH na početku druge pol. XIX v., a naročito u vrijeme vladavine Topal Osman-paše (1861—69). U to vrijeme turska uprava pokušala je da ubrza razvijanje privrede. Sagrađeno je više kolskih drumova, uvedena pošta i telegraf, uvedene nove poljoprivredne kulture (duhan i pamuk), podiže se voćarstvo, uvode se poljoprivredni strojevi, naročito vršalice, i izvode se melioracioni radovi. U tom periodu javljaju se i prve kapitalističke manufakture — istina pojedinačne i usamljene. Podstrek za prvo osnivanje manufaktura u BiH došao je pretežno od same zemaljske uprave, a dijelom je rezultat uticaja iz susjednih zemalja. Tako, sječe šume u dolini Une i Sane postaju od 1855. obimnije i pokazuju svojstva organizovanog preduzetništva. U eksploataciji i preradi drveta treba spomenuti pilanu kod Sarajeva, koju je na temelju dozvole zemaljske uprave sagradio 1860. Slovenac Raca. Nekoliko bogatijih trgovaca iz Sarajeva osnovali su 1860. akcionarsko društvo za proizvodnju sukna. Društvo je raspolagalo za to vrijeme velikim kapitalom od 500 000 groša. Društvo je oko osam godina poslovalo sa velikim dobitkom, a potom se iz nepoznatih uzroka ugasilo. God. 1872. puštena je u saobraćaj željeznička pruga normalnog kolosijeka Dobrljin—Banja Luka u dužini od 104,33 km (sagradio ju je konzorcij baruna Hirscha) kao dio projektovane veze Sarajevo—Novi Pazar—Skoplje—Carigrad. Ovaj željeznički krak, izgrađen u sjeverozapadnom uglu zemlje, nije unio nikakvog poboljšanja u saobraćajne prilike Bosne. Josip Feldbauer, trgovac iz Nove Gradiške osnovao je 1876. tvornicu piva u Sarajevu. Pivara je bila kratkog vijeka. Osim ove, postojale su još dvije manje pivare u Livnu i Banjoj Luci. God. 1873. podignut je parni mlin kod Bijeljine. Dvije manufakture za preradu duhana nastale su uz aktivnu po-

Posljednji pokušaji turske uprave oko privrednog razvoja

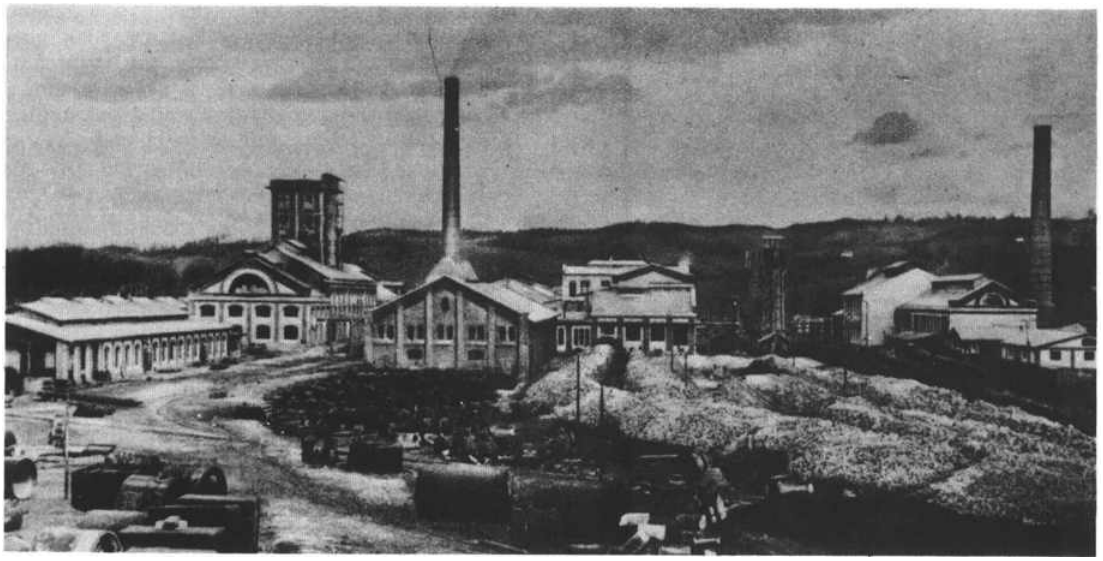

INDUSTRIJA SODE U LUKAVCU, snimak iz 1927.

moć zemaljske uprave. Na osnovu posebne koncesije, Kosta Skarić i Jovan Serezlija osnovali su u Sarajevu sedamdesetih godina dvije manufakture za preradu duhana.

Ekonomske i političke prilike nisu dozvoljavale da se sitni i neorganizovani trgovački kapitali u BiH nesmetano preliju u kapitalističku manufakturu. Zato su i postojeće malobrojne manufakture, koje nisu uspjele ostvariti koncentraciju većih kapitala, predstavljale zapravo prve bojažljive pokušaje trgovačke buržoazije da probije uske okvire feudalne privredne ustajalosti.

Austro-ugarska uprava uvodi dinamične promjene

Inertnu tursku upravu u BiH smjenjuje birokratska, ali inicijativna, prosvijećena i dobro organizovana austro-ugarska uprava. Ona unosi u zaostalu zemlju za kratko vrijeme veoma dinamične promjene. Te promjene, doduše, ostale su pretežno lokalizirane na gradska naselja. Veći dio zemlje, u kojoj je više od 90% stanovništva bilo seosko, ostao je po strani od tih značajnih promjena. Okupaciona vlast preuzima izvjesne mjere da unaprijedi poljoprivredu. U sušnim kraškim predjelima pomaže izgradnju vodovoda, čatrnja i bunara, propagira uvođenje novih kultura (šećerne repe), boljih sorti voća i nastoji da poboljša autohtone pasmine stoke. U ravničarskim krajevima uz Savu i u ostalim plodnijim riječnim dolinama zapaža se napredak u poljoprivrednoj tehnici, podstaknut ne samo mjerama uprave i podizanjem oglednih poljoprivrednih dobara nego i radom stranih kolonista koji su poslije okupacije naseljavani u plodnije krajeve Bosne. Nasuprot tim mjerama, koje su dovele do izvjesnog poboljšanja stanja na selu, austrougarska vlast je povećala seljacima poreske terete u razdoblju od 1887. do 1904. god. 2,2 puta.

Kolonijalni karakter novih industrijskih preduzeća

Prirodno bogatstvo BiH privuklo je od početka okupacije u zemlju u značajnom obimu strani privatni i državni kapital. Zahvaljujući brojnim koncesijama, povoljnoj poreskoj, carinskoj i tarifnoj politici, taj kapital podigao je za relativno kratko vrijeme 121 veće industrijsko preduzeće sa 52 000 zaposlenih. Ta industrijska preduzeća bila su raspoređena po industrijskim granama: 19 ugljenokopa, 2 rudnika željezne rude, 5 ostalih metalnih rudnika, 2 solane, 2 preduzeća crne metalurgije, 20 drvne industrije, 10 kemijske industrije, 11 prehrambene industrije, 7 tekstilne industrije, 4 industrije duhana, 2 industrije papira, 16 grafičke industrije, 1 preduzeće industrije kože, 8 električnih gradskih centrala i jedna plinara. U strukturi novopodignute industrije zapaža se oštra podjela na dvije skupine: po broju uposlenih, broju preduzeća i po obimu proizvodnje mnogo je jača skupina tzv. eksportne industrije, nasuprot nekoliko desetina sitnijih preduzeća lokalnog karaktera.

Ovakva struktura industrije ukazuje na njen kolonijalni karakter. Eksportna industrija bila je podignuta na bogatoj domaćoj sirovinskoj osnovi i njeni proizvodi bili su namijenjeni izvozu (drvna industrija, metalurgija, kemijska i industrija duhana).

Gradnja željeznica

Uz poznata prirodna bogatstva (drvo i rude) izgradnja saobraćajnica javila se kao neophodan preduslov podizanja i funkcionisanja industrije. Austro-Ugarska je gradila željezničke pruge u BiH prvo kao okupator, a potom kao privredni eksploatator zemlje. Ukupna dužina željezničkih pruga sagrađenih do 1918. iznosila je 111,5 km pruga normalnog kolosijeka i 1517,0 km pruga uzanog kolosijeka, od čega 999 km u državnom vlasništvu, a 518 km pruga bile su privatne šumske željeznice. Željeznički saobraćaj je mnogo doprinio privrednom razvoju zemlje, povezujući međusobno pojedine njene dijelove, a zemlju sa inostranim tržištem. Kako nisu postojala ostala prikladna komunikacijska sredstva, privredni razvoj zemlje bio je u direktnoj ovisnosti od pravaca postojećih pruga. Zbog toga čitavi krajevi zemlje (zapadna, jugozapadna i istočna Bosna, pojedini dijelovi srednje Bosne i pretežan dio Hercegovine) bili su isključeni od industrijskog, ali i od bilo kakvog značajnijeg privrednog razvoja.

Privredni život BiH u razdoblju od 1878. do 1918. bio je obogaćen i intenzivnim razvojem novčanog tržišta. Pored dvije velike banke: Zemaljske banke za BiH i Zemaljske privilegovane agrarne banke, bilo je otvoreno još 20 srpskih novčanih zavoda sa kapitalom od 14 175 000 kruna, 6 hrvatskih sa kapitalom od 5 625 000 kruna i 6 muslimanskih banaka sa kapitalom od 4 800 000 kruna.

Demografska i privredna struktura između dva rata

Socijalno-ekonomski položaj bosanskohercegovačkog društva između dva svjetska rata bio je pretežno posljedica naslijeđene demografske i privredne strukture, a ti naslijeđeni uslovi, uz još neke u to vrijeme stvorene faktore, sputavali su bilo kakav dinamičniji razvoj.

Od privredno aktivnog stanovništva (1913) 84,1% bilo je zaposleno u poljoprivredi, dok je na selu živjelo 84,5% od ukupnog broja stanovnika. Prirodni priraštaj bio je među najvećim u Jugoslaviji i iznosio je (1921—41) u prosjeku 52‰ godišnje stanovnika. Većina stanovnika nije mogla da nađe zaposlenje izvan poljoprivrede, pa je ostajala u toj privrednoj oblasti. To je stvaralo višak agrarnog stanovništva, koji je iz godine u godinu rastao, i činio stanovništvo BiH siromašnijim. U poljoprivrednoj

STRUKTURA INDUSTRIJE BiH (1916)

Industrijska grana	*Broj preduzeća*		*Broj radnika*	
	apsolutno	*u %*	*apsolutno*	*u %*
Eksportna industrija	65	53,72	44 380	85,79
Lokalna industrija	56	46,28	7 350	14,21
Ukupno	121	100,00	51 730	100,00

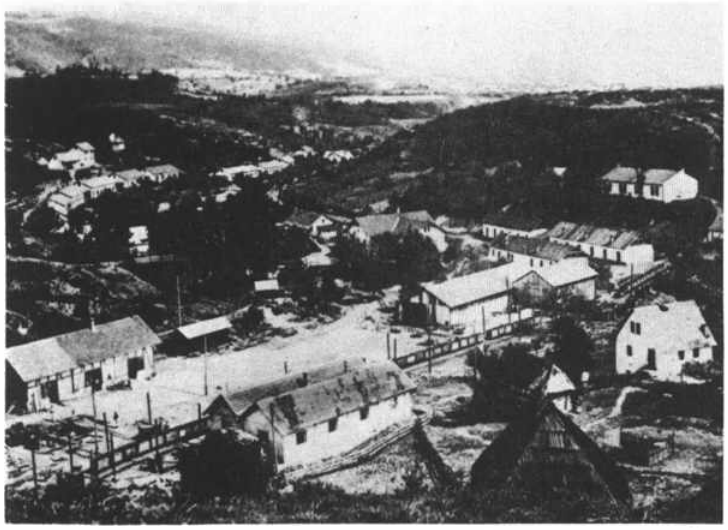

RUDNIK UGLJENA U BREZI, snimak iz 1927.

proizvodnji u BiH osobito je bio naglašen prirodni faktor, presudan ne samo pri formiranju proizvodne strukture, nego i za rezultate proizvodnje. Uticaj prirodnog faktora je to presudniji što je tehnika obrade zemlje primitivnija, a ta uslovljenost bila je u BiH veoma naglašena. Agrarna prenaseljenost pokazivala je i u međuratnom razdoblju u BiH tendenciju porasta. Struktura sjetvenih površina bila je također veoma nepovoljna. Od svih oraničnih površina 74,7% bilo je zasijano žitom, iako oranice u BiH, izuzev ravničarskog dijela na sjeveru zemlje, ni po kvaliteti ni po konfiguraciji nisu podesne za gajenje žita.

Nizak postotak zaposlenog stanovništva

Prema podacima za 1931, broj lica zaposlenih u industriji, rudarstvu i zanatstvu kao glavnom zanimanju iznosio je 68 236, što čini 6,7% od ukupnog broja stanovnika BiH. Od kraja prvog do početka II svjetskog rata podignuto je u BiH 130 novih industrijskih preduzeća. Najviše ih je podignuto u drvnoj, prehrambenoj, tekstilnoj, grafičkoj, kemijskoj i metaloprerađivačkoj industriji. Uprkos izgradnji nekoliko fabrika u propulzivnim privrednim granama (metaloprerađivačka i kemijska) naslijeđena struktura industrije BiH nije se gotovo uopšte izmijenila, ostala je i nadalje prenaglašeno sirovinska, sa niskim organskim sastavom kapitala. Upoređenje dinamike izgradnje industrijskih preduzeća, ulaganja kapitala, otvaranja novih radnih mjesta i tehničke strukture između grupa preduzeća sagrađenih do 1919. i od 1919—39. pruža mogućnost stvaranja dosta realne kvalitativne ocjene te novopodignute industrije. Sa stanovišta ulaganja kapitala, preduzeća podignuta do 1919. imaju preko tri puta veća prosječna ulaganja. Na jedno industrijsko preduzeće iz perioda prije 1919. dolazilo je prosječno 6107,6 hiljada dinara, a na ona podignuta poslije 1919. god. 1851,5 hiljada dinara. Na jedno preduzeće podignuto do 1919. otpadalo je prosječno 138,4 radnih mjesta, dok je poslije 1919. to iznosilo 80,0 radnih mjesta.

Najviše tih novih industrijskih preduzeća u BiH podignuto je u periodu konjunkture, na prilično nesolidnim osnovama. To su uglavnom bila sitna preduzeća za proizvodnju i primarnu preradu sirovina i snabdijevanje lokalnog tržišta investicionim i potrošnim dobrima. Glavna motorna snaga tog industrijskog razvoja bili su režimski ljudi koji su prema tadašnjim kriterijima vrednovanja stekli veliko bogatstvo. Oni se u poratnim godinama bave trgovinom, zelenaštvom i špekulacijama vrijednosnim papirima. Posluju uz pomoć bankarskog kredita koji je isključivo dodjeljivan pristalicama vladajućih političkih stranaka.

Privredna kriza, koja se javlja u BiH od 1926, postepeno se produbljuje do 1929, kada se zaoštrava po nastupu velike svjetske privredne krize. Krizno stanje traje sve do 1935. Od konca 1935. do početka II svjetskog rata vlada uglavnom privredna depresija sa povremenim znacima granskog oživljavanja (1937. i 1938). Ovakva privredna kretanja u BiH, koja karakteriše pretežno krizno stanje, imala su izrazitije nepovoljnije posljedice na privredu i društvene prilike u BiH nego u drugim dijelovima tadašnje Jugoslavije. Ta specifičnost proistekla je iz naslijeđene nepovoljne privredne strukture, ali je takvu situaciju otežavalo i to što je BiH bila poprište zaoštravanja nacionalističkih i politikantskih sukoba pokretanih sa strane, a pri tome je bila potpuno zanemarena u ekonomskoj i socijalnoj politici države. Pred I svjetski rat željeznice BiH postale su usko grlo njene privrede. U međuratnom razdoblju takvo stanje se još više pogoršalo. Nije došlo do rekonstrukcije njenih željeznica na normalni kolosijek. Za dvadeset godina međuratnog razdoblja BiH je povećala svoju željezničku mrežu za 176 km uskotračnih željezničkih pruga i asfaltirano je 42 km od svih njenih cesta. Od novoizgrađenih željezničkih pruga u tom razdoblju u Jugoslaviji na BiH je otpadalo 9%.

Privredna kriza i politika

Privreda BiH u toku II svjetskog rata bila je gotovo potpuno razorena. Pretežan dio materijalnih dobara bio je opljačkan i odvučen (drvo, ugalj, gvozdena rudača, boksit, proizvodi kemijske industrije i poljoprivredni proizvodi). Od jeseni 1941, pa sve do kraja rata, u BiH se nalazilo vojno i političko vodstvo NOP-a, a BiH je bila poprište najvećih ratnih operacija na našem području, pa tako i najvećih ratnih razaranja. Zbog toga je i bilans privrede na kraju perioda okupacije u BiH bio porazan. Gotovo svi rudnici uglja i metala bili su onesposobljeni za duži period. Drvna industrija bila je praktično uništena, jer je spaljena ili razorena 121 pilana.

Najveća razaranja u II svjetskom ratu

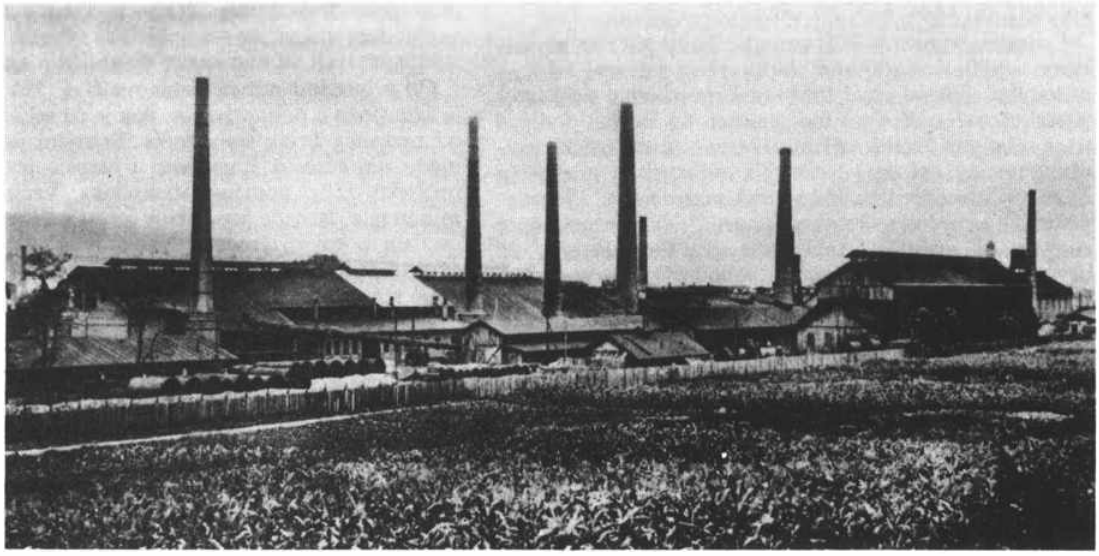

ŽELJEZARA U ZENICI, snimak iz 1927.

Uništeno je 29 većih i 15 manjih električnih centrala, zatim 26 preduzeća mlinske i prehrambene industrije. Stočni fond bio je uništen za 65%. Uništeno je 5,2 mil. rodnih stabala voća. Sredstva i instalacije u željezničkom, cestovnom, poštanskom i telegrafsko-telefonskom saobraćaju također su bila potpuno uništena. Razoreno je 75 000 seoskih i 30 000 gradskih stambenih i gospodarskih zgrada. Ukupna šteta pričinjena BiH u toku okupacije procijenjena je 1945. na 34 mlrd. predratnih jugoslavenskih dinara. K. Ha.

Brojčani pokazatelji ukupne nerazvijenosti

Poslijeratni privredni razvoj započinje izgradnjom novih socijalističkih društvenih odnosa u uslovima niskog nivoa razvoja proizvodnih snaga u BiH. Nacionalni dohodak po stanovniku iznosio je manje od 150 dolara. Preko 3/4 stanovništva živjelo je od poljoprivrede. U toj oblasti stvarano je oko 40% ukupnog društvenog proizvoda, a u industriji manje od 13%. God. 1947. u društvenom sektoru bilo je 165 hiljada zaposlenih, od čega u industriji nešto preko 51 hiljade ili oko 2% od ukupnog stanovništva. Procenat nepismenog stanovništva starog 10 i više godina iznosio je blizu 45% u 1948. Naslijeđena je vrlo nerazvijena putna mreža po dužini i smjerovima pružanja te po kvalitetu putova. Više od 90% željezničkih pruga bilo je uskog kolosijeka.

Obnova privrede

Novi socijalistički društveni odnosi zahtijevali su prevazilaženje naslijeđene zaostalosti proizvodne osnove. Neophodan uslov za to bila je najprije obnova ratom uništene privrede. U toku obnove organizovan je socijalistički sektor privrede koji se brzo širio. Izvršena je agrarna reforma kojom je zahvaćeno oko 2200 veleposjeda i 260 zemljoradničkih posjeda, dok je zemlju dobilo više od 11 600 siromašnih seoskih domaćinstava. Krajem 1945. već je obnovljeno 46% od 130 uništenih industrijskih preduzeća, svi uništeni rudnici (24) i 75% porušenih pruga i mostova. Industrijska proizvodnja (uključivo i eksploatacija šuma) dostigla je u 1946. nivo od 69% u odnosu na obim iz 1939. Ukazana je velika pomoć i poljoprivredi, naročito stočarstvu. Trebalo je uložiti vanredne napore da se obnova privrede uspješno završi, što je ostvareno već početkom 1947.

Za dalje promjene karakteristična su dva perioda. Neposredno nakon završetka obnove privredni razvoj BiH ostvaruje se u okviru programa razvoja čitave zemlje, na osnovu prvog petogodišnjeg plana. Drugi je period izgrađivanja samoupravljanja. Obim i struktura investicija u ova dva perioda bili su različiti. Te razlike pokazane u karakterističnim godinama, graničnim za dva pomenuta perioda, date su u tablici.

RELATIVNI ODNOSI INVESTICIJA

Relativni odnosi investicija	*Procenat učešća*		
	1947.	*1952.*	*1978.*
BiH u jugoslovenskim investicijama	19,3	26,3	15,5
Investicije u društvenom proizvodu BiH	—	42,3	39,0
Privreda u ukupnim investicijama BiH	82,8	95,1	78,2
Industrija u ukupnim investicijama BiH	24,9	72,2	50,2
Energetika i bazna industrija u ukupnim investicijama BiH	16,1	51,4	31,1

Prva petoljetka

Jugoslovenska orijentacija na energetiku i baznu industriju i istovremeno na brži razvoj nerazvijenih republika učinila je da BiH, sa svojim hidroenergetskim potencijalom, mineralnim bogatstvom, inicijalnim kapacitetima crne metalurgije i centralnim položajem u zemlji, postane vrlo privlačno područje za velika investiciona ulaganja u toku prvog petogodišnjeg plana. Najveća ulaganja u BiH i u njenu privredu i industriju ostvarena su krajem perioda 1947—52. Sa završetkom privrednog razvoja u

STOČARSKA FARMA NA KUPREŠKOJ VISORAVNI

okviru jugoslovenskog programa dolazi do promjene u obimu i sastavu investicija. Opredjeljenje na izmjenu strukture privrede i industrije, kao i na brže podizanje životnog standarda uslovilo je drukčija ulaganja i prema veličini i prema namjeni, što je naročito došlo do izražaja krajem perioda 1952—53. Posljedica ovih ulaganja u BiH bila je dosta ojačana materijalna osnova privrede te je proizvodnja znatno porasla.

KRETANJE INVESTICIJA

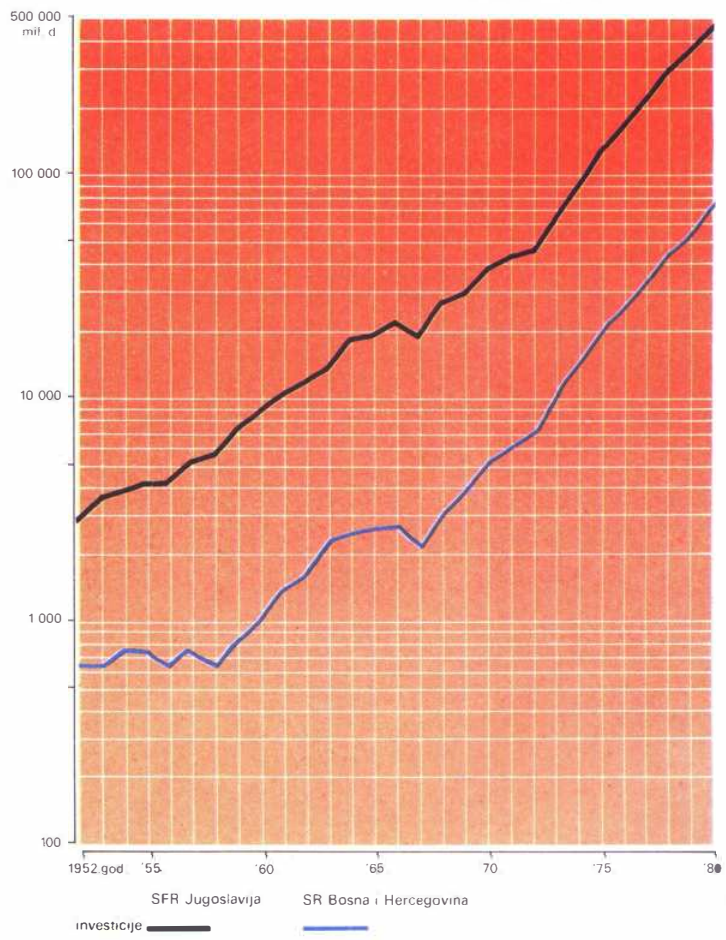

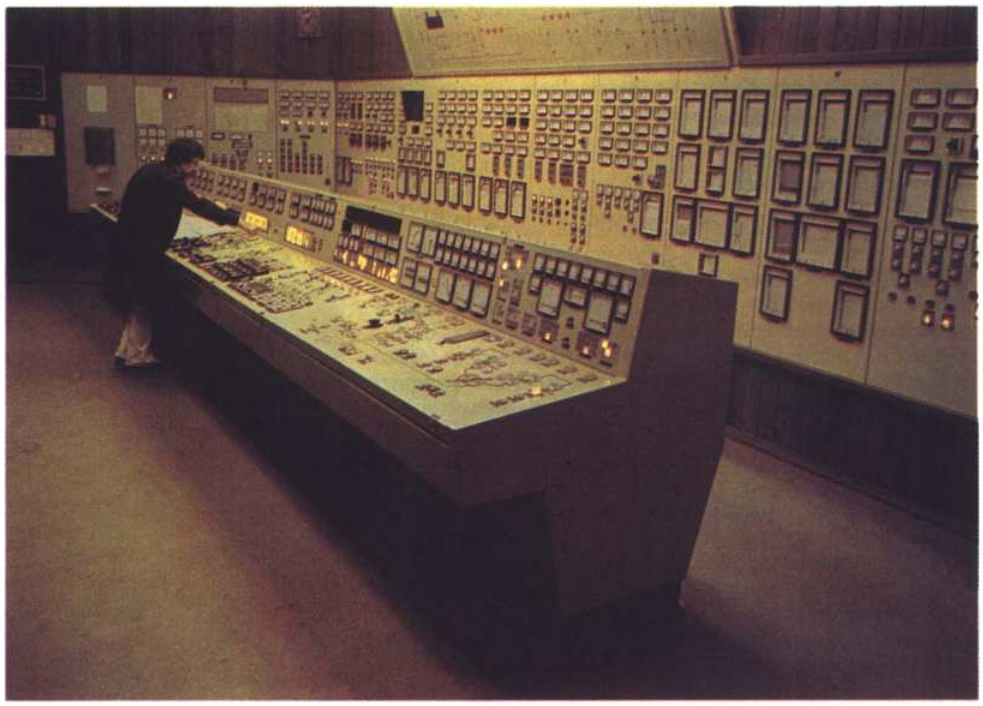

KOMANDNA SALA TE *TUZLA 5*

Mada su investiciona ulaganja bila relativno veća u prvom nego u drugom periodu, stopa rasta ukupne privrede nije u srazmjeri. Jači intenzitet razvoja privrede u drugom periodu posljedica je investicija iz tog i iz prethodnog perioda 1947—52. Svaki period karakterističan je po intenzitetu rasta pojedinih privrednih oblasti. U prvom periodu razvoj je koncentrisan na industriju i na one oblasti koje uslovljavaju brzu izgradnju i snabdijevanje. U drugom periodu, pored industrije, brzo rastu i one privredne oblasti koje su neposredno vezane za životni standard građana. Proizvodnja je brže rasla od stanovništva pa je došlo do povećanja društvenog proizvoda po stanovniku za 11% u prvom periodu, a 2,8 puta u drugom. U toku 1947—52. broj zaposlenih je porastao za 6,2%, odn. na 268 hiljada (na 100 stanovnika od 6,5 na 9,6). Broj radnih mjesta se i dalje povećavao, tako da je na kraju perioda 1953—78. ukupno zaposlenih bilo 764,6 hiljada, odn. 2,8 puta više. Istovremeno produktivnost rada je porasla za preko 1,6 puta. God. 1978. na 100 stanovnika bilo je zaposlenih 18,5 radnika, dvostruko u odnosu na 1952. Napredak u toku ova dva perioda pokazuju i promjene u privrednoj strukturi i udjelu pojedinih privrednih oblasti u društvenom proizvodu BiH.

Rast proizvodnje i standard

KRETANJE DRUŠTVENOG PROIZVODA I NARODNOG DOHOTKA

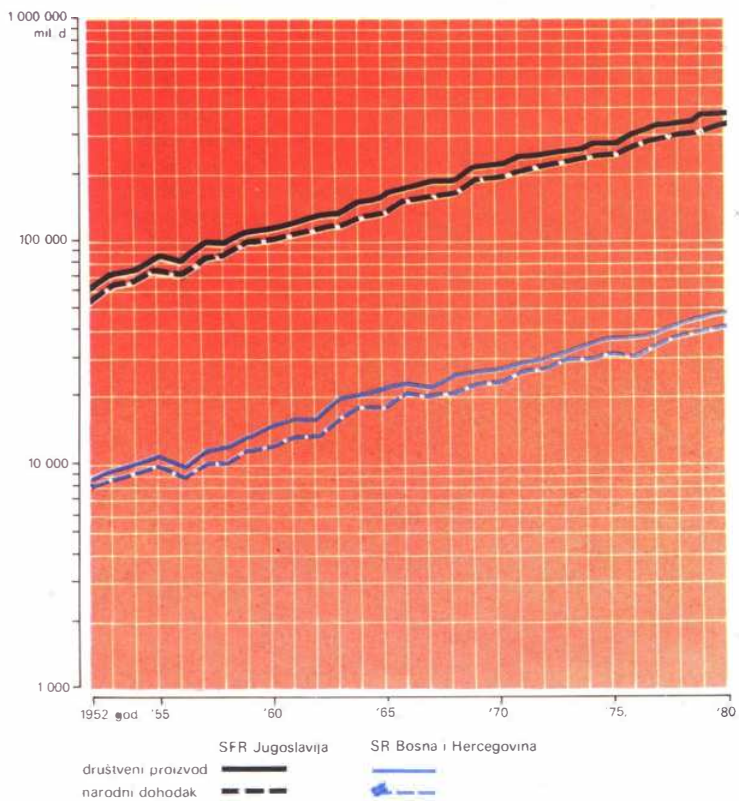

RAST DRUŠTVENOG PROIZVODA

Privredne oblasti	*Stopa rasta društvenog proizvoda*	
	1947—52.	*1952—78.*
Privreda ukupno	3,6	6,1
Industrija	9,0	9,6
Poljoprivreda	— 1,8	3,0
Šumarstvo	— 1,6	4,3
Građevinarstvo	5,1	3,0
Saobraćaj	20,8	7,5
Trgovina i ugostiteljstvo	8,8	7,7
Zanatstvo i ostalo	1,2	6,0

RELATIVNI ODNOSI DRUŠTVENOG PROIZVODA

Privredna oblast	*1947.*	*1952.*	*1978.*
Industrija	12,9	16,5	37,4
Poljoprivreda	35.9	27,5	10,9
Šumarstvo	9,5	7,4	2,5
Građevinarstvo	24,5	26,4	12,6
Saobraćaj	2,4	5,2	8,7
Trgovina i ugostiteljstvo	10,1	12,7	19,4
Zanatstvo i ostalo	4,7	4,3	8,5
Ukupno društveni proizvod privrede	100	100	100

Mijenjala se i ekonomska struktura stanovništva. U tri granične godine (1948, 1953, 1981) primarni sektor opada od 69,4 preko 62,0 do 21,6%, sekundarni se povećava sa 14,1 na 18,8 i na 39,5%, tercijarni takođe raste od 16,5 na 18,2 i na 38,9%.

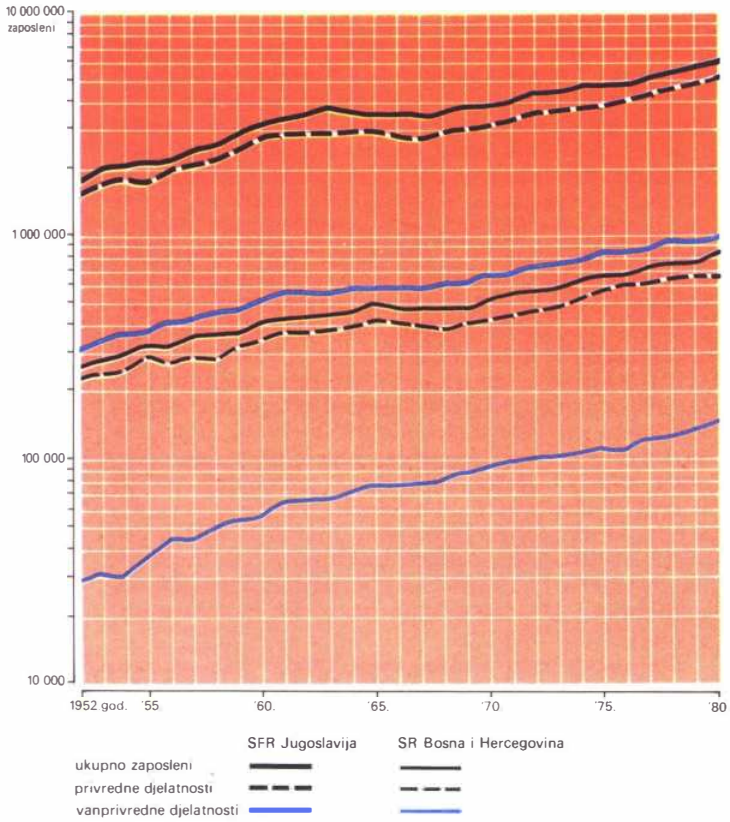

KRETANJE BROJA ZAPOSLENIH

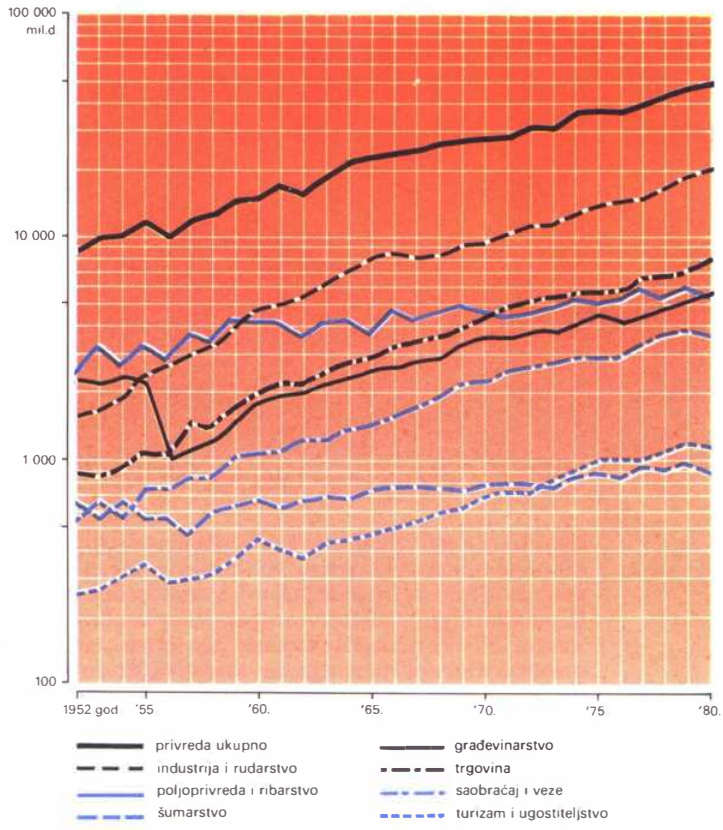

KRETANJE DRUŠTVENOG PROIZVODA

Razvijajući svoju privredu, BiH se sve više uključuje u međunarodnu podjelu rada. U toku 1962—77. uvoz je porastao 13,8, a izvoz 8,7 puta. Uzrok većem uvozu je dinamičan razvoj privrede uslovljen jednim dijelom nabavkama iz inostranstva, što je tipično za područja u procesu razvoja. Obim i struktura spoljnje trgovine BiH determinisani su industrijom. Industrijski proizvodi učestvuju u izvozu oko 90%, najvećim dijelom metalni i drvni kompleks. Oko 70% uvoza su proizvodi za reprodukciju. Dio proizvoda koji se izvozi iz BiH povećan je od 4,5% (1962) na 14,7% (1977). Izvoz poljoprivrednih proizvoda je malen i tu postoji znatan prostor za ekspanziju.

Razvoj nerazvijenih područja

U okviru svog globalnog razvoja BiH posebnu brigu posvećuje nerazvijenim područjima. Organizovana aktivnost u ovom pogledu počinje sa društvenim planom BiH 1957—61, ali punu afirmaciju i širi tretman politika razvoja nerazvijenih područja dobija u društvenom planu BiH 1966—70. Od tada sistematski se pristupa razvoju ovih područja. Proklamovana je politika njihovog bržeg razvoja od prosjeka Republike, osnovan specijalizovani fond za podsticanje tog razvoja, utvrđena nerazvijena područja koja će uživati potporu fonda i sl. Za svaki petogodišnji plan utvrđuju se područja (opštine) koja se smatraju nerazvijenim. Za period 1976—80. to su 54 opštine na 50,6% površina i sa 42,3% stanovništva BiH. Razvoj nerazvijenih područja u BiH odvija se u skladu sa ciljevima globalnog razvoja Republike, a podržan je nizom posebnih mjera. Postignuti su značajni rezultati. Izgrađeno je preko 1400 km savremenih puteva, do sjedišta svih opština dovedeni dalekovodi (35 kW i jači), u toku 1970—75. u 28 opština izgrađeni novi vodovodi, u 10 kanalizaciona mreža, ostvaren natprosječan razvoj društvenih službi, podignuti manji industrijski objekti i drugi privredni kapaciteti itd. U periodu 1970—74. na nerazvijenom području osnovna sredstva su porasla u privredi 3,1 puta, a industrija u strukturi društvenog proizvoda od 36,7 na 43,2%. Učešće nerazvijenog područja u zaposlenosti BiH povećano je od 19,5 (1965) na 41,6% (1975). Prema početnom stanju BiH je u toku dva pomenuta perioda ostvarila značajne rezultate u razvoju. U relativno kratkom vremenu podignut je dohodak po stanovniku i znatno poboljšana društveno-ekonomska struktura. Međutim, u odnosu na razvoj SFRJ, društveni proizvod po stanovniku BiH iznosio je 77% od nivoa SFRJ 1952, da bi pao na 66,4% 1970, a onda se blago povećao na 67,4% 1978. Ovo je posljedica strukture privrede BiH, koju karakteriše veće učešće baznih grana čije cijene ekonomska politika depresira te bržeg rasta stanovništva u odnosu na SFRJ.

Ubrzana industrijalizacija BiH u okviru jugoslovenskog programa razvoja postavila je temelje za dalji ekonomski i društveni prosperitet. Razvoj BiH u okviru samoupravno organizovanog društva odvija se u uslovima jače izražene samostalnosti u odlučivanju i veće odgovornosti za sopstveni napredak. Na toj osnovi se tempo indu-

HE *ČAPLJINA*

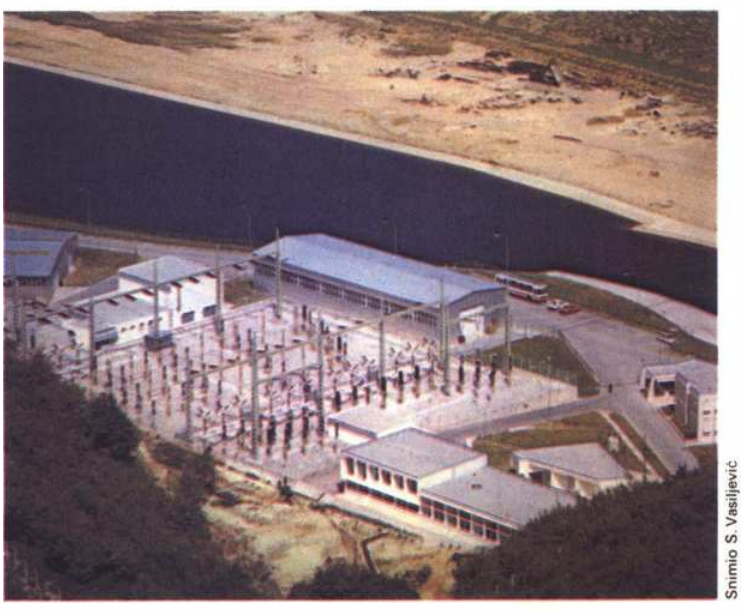

Snimio S. Vasiljević

Snimio V. Korać

ZAPRAŠIVANJE ULJANE REPICE KOD BRČKOG

strijalizacije još više ubrzava, a ekonomska struktura radikalnije mijenja. U okviru većih odgovornosti BiH izgrađuje identitet privrede koji odgovara opštem položaju Republike u sklopu društveno-političkog uređenja Jugoslavije. To je privreda koja se razvija na bazi autonomnih odluka udruženog rada i ostalih društvenih struktura, usmjerena na ostvarivanje osnovnih ciljeva i interesa BiH, usklađenih, posredstvom samoupravne koordinacije, sa ciljevima i interesima ostalih republika i autonomnih pokrajina, odnosno Jugoslavije u cjelini. Il. Bć.

Privredni razvoj po granama. Razvoj privrednih grana odvijao se različitim intenzitetom. Poljoprivreda je sve do 50-ih godina XX v. bila osnovna privredna oblast u BiH, iako prirodne karakteristike zemljišta nisu posebno pogodne za razvoj poljoprivrede. Osnovne poljoprivredne grane, od kojih je živio najveći broj stanovnika sve do sredine XX v., bile su ratarstvo, stočarstvo i voćarstvo. Do 1918. poljoprivredna proizvodnja odvijala se pretežno u feudalnim proizvodnim odnosima. Između dva rata najveći dio zemljišta bio je u relativno sitnih posjednika, a proizvodnja je u velikoj mjeri imala naturalno obilježje. Poslije II svjetskog rata u poljoprivredi je zadržano privatno vlasništvo nad najvećim dijelom poljoprivrednih površina, a društvena gazdinstva imala su samo 6% poljoprivrednih površina. Opšta karakteristika individualnih gazdinstava bila je usitnjenost posjeda i dosta nedovoljan kvalitet zemljišta; preko 50% gazdinstava imalo je posjede do 5 ha, što je ograničavalo primjenu savremenih metoda u poljoprivredi. Udio robne proizvodnje u ukupnoj proizvodnji u 1977. iznosio je samo 30%, što ukazuje na to da je pretežan dio proizvodnje naturalnog karaktera. Sve do početka 60-ih godina nisu se preduzimale posebne, a često ni adekvatne mjere za veće aktiviranje i podsticanje individualne poljoprivredne proizvodnje. Tek u novije vrijeme preduzimaju se efikasnije mjere u ekonomskoj politici za veću individualnu poljoprivrednu proizvodnju, posebno se podstiče specijalizovana robna proizvodnja.

Poljoprivreda

Udio društvenog proizvoda poljoprivrede u društvenom proizvodu ukupne privrede BiH opao je sa 27,2% u 1952. na 12,8% u 1979, pa je poljoprivreda po svom ekonomskom značaju pala sa prvog na treće mjesto (iza industrije i trgovine). Ove promjene su rezultat ubrzanog procesa industrijalizacije u poslijeratnom periodu.

Industrija daje najveći doprinos u generisanju društvenog proizvoda. Najveće učešće u društvenom proizvodu industrije imala je 1979. metaloprerađivačka industrija, zatim energetske grane (elektroprivreda i proizvodnja uglja), crna metalurgija, proizvodnja gotovih tekstilnih proizvoda, proizvodnja rezane građe i ploča te proizvodnja finalnih proizvoda od drveta. Ove industrijske grane čine više od 56% ukupne industrijske proizvodnje. Prvi procesi industrijalizacije bili su vezani za eksploataciju ruda i primarnu preradu drveta. Sve do II svjetskog rata to su bile vodeće industrijske grane u inače vrlo skromnoj industrijskoj proizvodnji. U periodu poslije II svjetskog rata izvršene su značajne strukturne promjene unutar industrije. Iako su bazne energetske grane ostale i dalje osnovni generatori društvenog proizvoda i zaposlenosti, značajno je porastao udio prerađivačkih grana, naročito metaloprerađivačke grupacije (prerada metala, mašinogradnja, proizvodnja saobraćajnih sredstava te proizvodnja električnih mašina i aparata). Udio ove grupacije u društvenom proizvodu industrije porastao je sa 12% u 1952. na oko 27% u 1979. Značajno povećanje učešća u industrijskoj proizvodnji ostvarile su tekstilna industrija, industrija kože i obuće i prehrambena industrija. Iako njihovo učešće nije značajno u društvenom proizvodu, one su dale vrlo veliki doprinos u generisanju radnih mjesta. Industrijska proizvodnja je povećala svoje učešće u društvenom proizvodu privrede u periodu 1952—79. sa 17,6% na 37,3% i time postala osnovna oblast privredne aktivnosti u BiH. Učešće industrijske proizvodnje u BiH u društvenom proizvodu privrede veće je za oko 4% u odnosu na prosjek Jugoslavije. Industrija BiH je povećala svoje učešće u društvenom proizvodu industrije Jugoslavije sa 12,2% na 13,0% u periodu 1952—79; zapošljava oko 48% od ukupno zaposlenih radnika u privredi.

Industrija

Šumarstvo je privredna oblast koja je dala značajan doprinos poslijeratnom privrednom razvoju BiH i Jugoslavije. Na bazi razvoja šumarstva obezbijeđen je vrlo intenzivan razvoj primarne i finalne prerade drveta. Ono je, direktno i indirektno (preko drvne industrije), dalo velik doprinos deviznom prilivu Jugoslavije, naročito u 50-im godinama kada je izvoz sirovina bio osnovni izvor deviznog priliva. Od austrijske okupacije pa sve do 50-ih godina šume su se intenzivno eksploatisale. U posljednjih 10—15 godina šumarstvo je usporilo dinamiku razvoja u odnosu na ukupan razvoj privrede, pa je učešće šumarstva u društvenom proizvodu privrede opalo sa 7,4% u 1975. na 2% u 1979. Šumarstvo zapošljava 3,6% (1979) od ukupno zaposlenih radnika u privredi BiH.

Šumarstvo

Građevinarstvo je na četvrtom mjestu po udjelu u društvenom proizvodu i na drugom mjestu po udjelu u zaposlenosti u privredi BiH. Pretežan dio društvenog proizvoda u građevinarstvu ostvaruje visokogradnja i niskogradnja. Značaj građevinarstva sa stanovišta udjela u društvenom proizvodu i zaposlenosti relativno je smanjen usljed porasta značaja ostalih privrednih oblasti, naročito industrije. U 1952. građevinarstvo je sudjelovalo sa 25,2% u društvenom proizvodu privrede, a u 1979. to učešće je smanjeno na 11,8%. U približno istom omjeru opao je udio građevinarstva u zaposlenosti — sa 23,3% na 13,9%. Pored značajnih strukturnih promjena, građevinarstvo je ostalo vrlo značajna privredna oblast u zapošljavanju — nalazi se na drugom mjestu (iza industrije).

Građevinarstvo

Saobraćaj i veze su ostvarili vrlo dinamičan razvoj u poslijeratnom periodu. Udio u društvenom proizvodu privrede povećao se sa 5,9% u 1952. na 7,8% u 1979, a u zaposlenosti sa 7,7% na 8,2%. Ova oblast se nalazi na petom mjestu u privrednoj strukturi BiH po svom učešću u društvenom proizvodu i na četvrtom mjestu po učešću u zaposlenosti.

Saobraćaj i veze

Trgovina je u poslijeratnom periodu ostvarila brži razvoj u odnosu na prosjek privrede. Usljed toga učešće ove oblasti u društvenom proizvodu povećalo se sa 9,7% u 1952. na 15,8% u 1978, a u zaposlenosti sa 6% na 10,8%. Sve grane trgovine ostvarile su dinamičan razvoj, a naročito visoku stopu rasta imala je trgovina na malo i spoljna trgovina. Poseban je doprinos trgovine u zapošljavanju. Po ovom pokazatelju nalazi se na trećem mjestu (iza industrije i građevinarstva).

Trgovina

Ugostiteljstvo, turizam i zanatstvo su privredne oblasti čija je dinamika razvoja bila sporija u odnosu na prosjek privrede u poslijeratnom razvoju. Njihov udio u društvenom proizvodu privrede opao je sa 5,9% u 1952. na 5,1% u 1979. Međutim, i pored toga njihov značaj u zapošljavanju je značajno porastao. God. 1952. ove

Ugostiteljstvo, turizam, zanatstvo

oblasti privrede sudjelovale su sa 6,2% u ukupnoj zaposlenosti, a u 1979. ovo učešće se povećalo na 8,3%. Ove razlike odgovaraju prirodi ovih oblasti.

Stambeno-komunalne i druge djelatnosti

Stambeno-komunalne djelatnosti i ostale privredne oblasti (finansijske i druge usluge) značajno su povećale svoje učešće u društvenom proizvodu u periodu 1952—79. (sa 0,6% na 2,7%). U zaposlenosti su sudjelovale sa 3,8% u 1979.

Razvoj pojedinih privrednih oblasti u poslijeratnom periodu doveo je do značajnih strukturnih promjena. Smanjio se udio primarnog sektora u društvenom proizvodu i zaposlenosti, a porastao je udio tercijarnog sektora. Zbog sporijeg razvoja privrede BiH u odnosu na prosjek Jugoslavije kod većine privrednih oblasti došlo je do opadanja učešća društvenog proizvoda (DP) pojedinih oblasti u društvenom proizvodu Jugoslavije.

DRUŠTVENI PROIZVOD PRIVREDNIH OBLASTI

	Stopa rasta DP 1952—79.		*Učešće u DP SFRJ*		*Učešće u zaposlenosti*	
	SFRJ	*BiH*	*1952.*	*1979.*	*1952.*	*1979*
Privreda ukupno	7,0	6,2	15,0	12,5	16,4	14,3
Industrija i rudarstvo	9,3	9,7	12,2	13,0	13,9	14,8
Poljoprivreda i ribarstvo	3,9	3,3	13,4	10,5	8,4	6,1
Šumarstvo	1,2	1,3	29,7	29,3	28,0	37,6
Vodoprivreda	5,8	3,2	19,9	9,2	—	8,7
Građevinarstvo	6,6	3,3	30,2	13,4	28,0	14,9
Saobraćaj i veze	7,8	7,3	13,0	12,8	10,9	14,0
Ugostiteljstvo i turizam	5,1	5,5	9,8	11,3	8,7	12,9
Zanatstvo	4,7	5,8	8,3	10,7	—	13,5
Stambeno-komunalne djelatnosti	—	—	—	17,9	11,6	13,1
Ostale proizvodne djelatnosti	7,9	11,5	3,6	11,5	—	13,2

(Društveni proizvod privrednih oblasti SFRJ = 100) Ra. Mi.

LIT.: *F. Schmid,* Bosnien und der Herzegovina unter der Verwaltung Oesterreich Ungarns, Leipzig 1914; *Lj. Kosijer,* Bosna i Hercegovina, Zagreb 1927; BiH kao privredno područje, Sarajevo 1938; Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1941; Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ 1947—1951. i Zakon o petogodišnjim planovima razvitka narodne privrede narodnih republika 1947—1951, Beograd 1947; Referati na Osnivačkom kongresu KPBiH, Sarajevo 1948; Godišnjak istorijskog društva BiH, Sarajevo 1949; Statistički godišnjaci BiH, 1945—1953, Sarajevo 1954; Statistički godišnjaci SFRJ 1954—1979, Beograd 1955—1979; Društveni planovi razvoja BiH 1957—1961, 1961—1965, 1966—1970, 1971—1975, 1976—1980, Sarajevo 1957—1976; *K. Hrelja,* Industrija BiH do kraja prvog svjetskog rata, Beograd 1964; *isti,* Industrija i saobraćaj u BiH 1929—1941.god., Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1966, 2; Statistički godišnjaci BiH 1969—1979, Sarajevo 1970—80; Dokumentacija o izvršenju društvenih planova razvoja BiH, Sarajevo 1971—78; Materijalni i društveni razvoj SFRJ 1947—1972, Beograd 1973; Materijalni i društveni razvoj BiH 1947—1972, Sarajevo 1973; *K. Hrelja,* Privreda Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata, Sarajevo 1974; *V. Milutinović,* Ekonomska (vrednosna) ocena mineralnog bogatstva Jugoslavije, Beograd 1976; *R. Milanović* (urednik), Razvoj energetike u BiH do 2000. godine, Sarajevo 1978; Materijalni i društveni razvoj Socijalističke Republike BiH 1972—1975, Sarajevo 1978; Samoupravni društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947—1977, Beograd 1978; Privreda BiH, Sarajevo 1978. i 1980.

Poljoprivreda. Ukupna zemljišna površina BiH iznosi 5113 hiljada ha, što čini 20% od ukupne zemljišne površine Jugoslavije. Poljoprivredne površine zauzimaju 2573 hiljade ha odn. više od polovine (50,3%) ukupne zemljišne površine BiH ili manje od petine (17,9%) ukupnih poljoprivrednih površina Jugoslavije. Zastupljenost pojedinih kategorija poljoprivrednog zemljišta u hiljadama ha i u postocima od ukupnih poljoprivrednih površina je sljedeća: oranice i bašte 1087 (42,2%), voćnjaci 84 (3,3%), vinogradi 5 (0,2%), prirodne livade 432 (16,8%) odn. ukupna obradiva površina 1608 (62,5%), zatim pašnjaci 958 (37,2%) te ribnjaci, bare i trstici 7 (3%). Udio oranica i bašta u ukupnim poljoprivrednim površinama BiH (42,2%) manji je nego u Jugoslaviji (50,1%), dok je udio prirodnih livada (16,8%) i naročito pašnjaka (37,2%) veći nego u Jugoslaviji (13,9%, odn. 30%). Pretežan dio oranica nalazi se u brdskom poljoprivrednom regionu (44,4%), zatim u ravničarskom (26%), planinskom (25,6%) i mediteranskom (4%).

Kategorije poljoprivrednog zemljišta

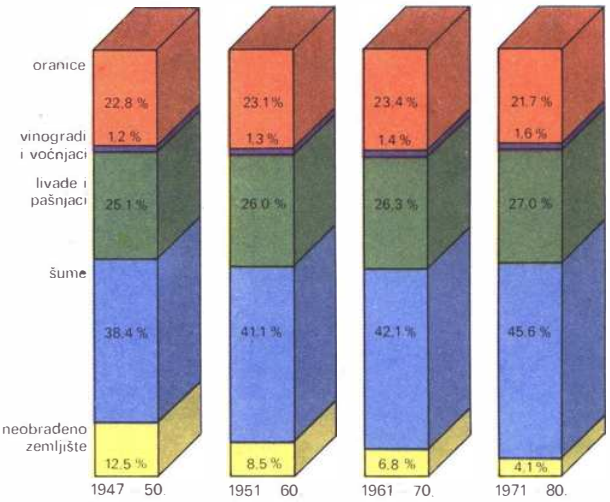

ZEMLJIŠTA PREMA KATEGORIJI KORIŠTENJA

Slična je relacija i kod voćnjaka, dok su vinogradi skoro isključivo locirani u Hercegovini (90,9%). Prirodnih livada ima najviše u planinskom regionu (71,9%), zatim u brdskom (19,8%), ravničarskom (5,9%) i mediteranskom (2,4%), a pašnjaka također u planinskom (46%), zatim u mediteranskom (30,4%), brdskom (18,7%) i ravničarskom regionu (4,9%).

Poljoprivredni regioni

Po geološkim, orografskim i klimatskim osobenostima BiH je sa stanovišta proizvodnih mogućnosti podijeljena na četiri poljoprivredna regiona: ravničarski, brdski, planinski i mediteranski. (U zadnje vrijeme vrši se objedinjavanje brdskog i planinskog regiona u jedinstveni brdsko-planinski region.) U zavisnosti od proizvodnih mogućnosti, ovi regioni nazivaju se još i žitarski, voćarsko-stočarski, stočarsko-pašnjački i region južnih kultura. Razlike u uslovima poljoprivredne proizvodnje u pojedinim regionima snažno utječu na organizaciju proizvodnje i ekonomske uslove privređivanja poljoprivrednih gazdinstava. Ju. Mć.

Pedološki pokrivač → poglavlje II. PRIRODNA OSNOVA, Tlo

Uređenost zemljišta. Stepen uređenosti zemljišta u BiH znatno zaostaje za trenutnim potrebama razvoja primar-

RELATIVNI UDIO OBRADIVOG ZEMLJIŠTA U POVRŠINI OPĆINA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

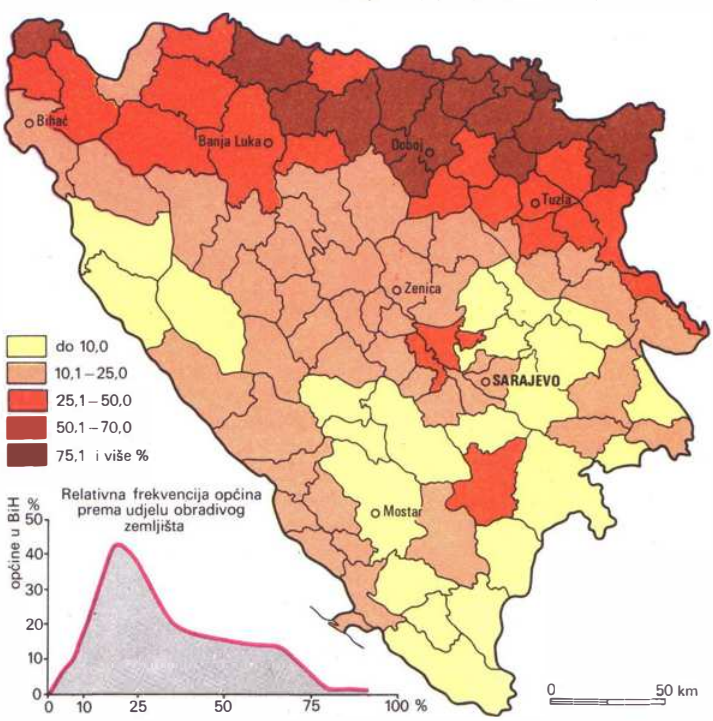

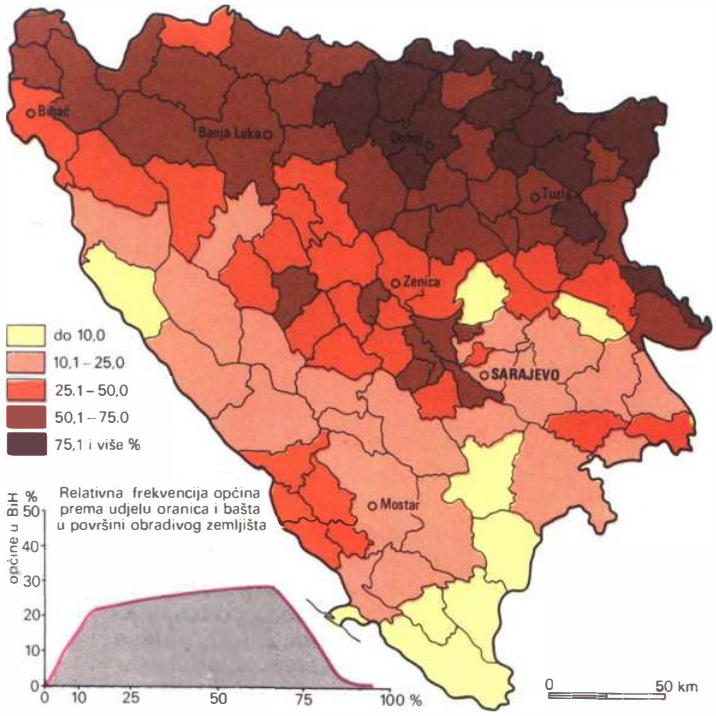

RELATIVNI UDIO ORANICA I BAŠTA U POVRŠINI OBRADIVOG ZEMLJIŠTA OPĆINA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

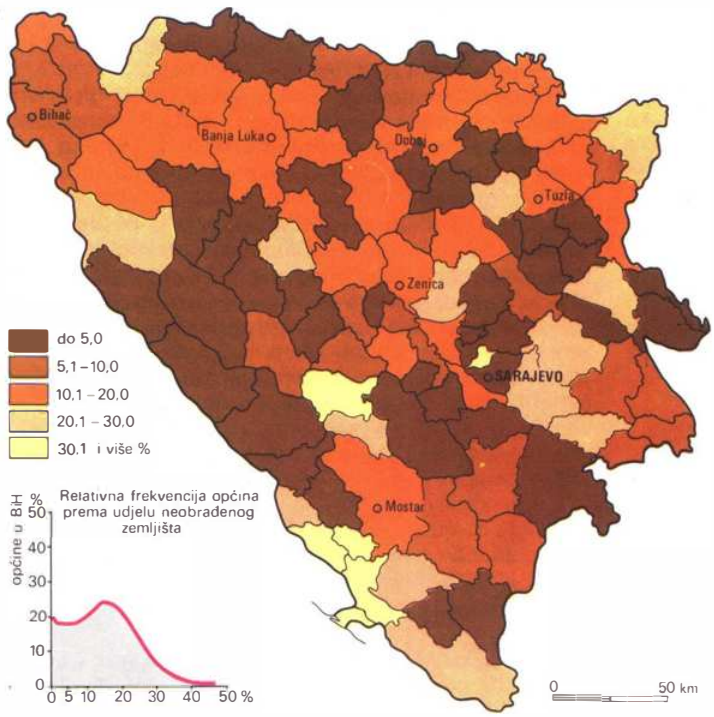

RELATIVNI UDIO NEOBRAĐENOG ZEMLJIŠTA U POVRŠINI OPĆINE
desetogodišnji prosjek (1971—80)

Heterogenost klime, tla i proizvodnih uslova

ne poljoprivredne proizvodnje. Naslijeđena zaostalost proizvodnje, vrlo izražena konfiguracija terena (više od 5/6 ukupne teritorije BiH ima nagib terena iznad 13%) i heterogenost klimatskih (od alpsko-planinske do mediteranske klime), pedoloških (pretežno zastupljena tla lošijeg kvaliteta) i proizvodno-ekonomskih uslova (pretežno sitan i rasturen posjed) nameću potrebu rješavanja brojnih problema uređenja zemljišta. U narednom periodu predviđaju se krupna ulaganja u ovu oblast poljoprivrede. Najkompleksnije intervencije na uređenju zemljišta potrebne su u bosanskoj Posavini, dolinama riječnih tokova i u kraškim poljima (oko 400 000 ha). U tim prostorima se nalaze potencijalno plodnija tla, ali i ona koja su najviše ugrožena od neuređenog vodnog režima. Najveći dio dosadašnjih hidromelioracionih ulaganja bio je usmjeren u ta područja. Odvodnjavanje drenažom naročito je aktuelno u bosanskoj Posavini i na teškim tlima izvan te regije. U Hercegovini je, naprotiv, navodnjavanje uslov visoke i rentabilne proizvodnje. Konzervacija tla, s obzirom na nagib terena, aktuelna je gotovo na cijelom prostoru BiH, ali je do sada na tome veoma malo urađeno. M. Vla.

Uticaj klime na poljoprivrednu proizvodnju. Klima BiH pruža široke mogućnosti za poljoprivrednu proizvodnju. — Humidna kontinentska klima bosanske Posavine sa izrazito mnogo temperaturnih suma, uglavnom konstantnom količinom padavina tokom ljetnih mjeseci, ascendentnim zračnim strujanjima i stalnom vjetrovitošću omogućava na tom području uzgoj voća sa najvećom koncentracijom šećera u plodovima, najboljih sorti stonog grožđa, hidrofilnih žita, šećerne repe, uljanih biljaka i dr. — Srednjobosansko planinsko područje, sa varijetetima umjereno kontinentske, planinske i alpske klime, sa čestim obiljem padavina, stalnom vjetrovitošću, znatnom količinom temperaturnih suma na prisojnim padinama raznih kategorija i položaja, a u kotlinama gornjeg toka Drine i sa pojavom župske klime, karakteristično je po ogromnim prostranstvima humidnih pašnjaka i prirodnih livada, sa širokim mogućnostima proizvodnje raznih vrsta voća, planinskih vrsta žita i specijalnih povrtnih kultura (krompir i dr.). — Planinska i niska Hercegovina, sa pojavom humidnijih i aridnijih varijeteta mediteranske klime, sa znatnim količinama temperaturnih suma i stalnom vjetrovitošću, područje je na kojem je omogućen uzgoj velikog broja poljoprivrednih kultura, napose vinove loze, raznih vrsta voća, duhana, cvijeća, sve do pirinča i pamuka. M. Vr.

Agrarna naseljenost. Poljoprivredno stanovništvo u BiH apsolutno je raslo, a relativno se smanjivalo sve do 1948, kada počinje i njegovo apsolutno smanjenje. Tada je na 100 ha poljoprivredne površine dolazio 81 poljoprivredni stanovnik, a 115 stanovnika na 100 ha obradive površine. U 1971. na 100 ha poljoprivredne površine dolazilo je 58 poljoprivrednih stanovnika, a na 100 ha obradive površine 92 poljoprivredna stanovnika.

Agrarna prenaseljenost

Poslijeratni brzi privredni razvoj još nije riješio agrarnu prenaseljenost iz prošlosti. Jedan dio radne snage u poljoprivredi je suvišan te bi se mogao povući a da, u uslovima neizmijenjene tehnike, tehnologije i strukture proizvodnje, ne dođe do smanjenja poljoprivredne proizvodnje. Prema analizama Instituta za ekonomiku poljoprivrede u Sarajevu, u 1971, u sezoni najveće zaposlenosti, višak je iznosio 16,03% od raspoloživog fonda rada, a 5,58% ako se u višak ne ubrajaju poljoprivrednici na privremenom radu u inostranstvu. Prosječan godišnji višak je iznosio 32,41% od raspoloživog fonda rada, odn. 24% ako se u višak ne ubrajaju poljoprivrednici na privremenom radu u inostranstvu. A. Tra.

Individualna gazdinstva. Prvi podaci o broju i strukturi poljoprivrednih gazdinstava slobodnih seljaka i kmetova u BiH dobijeni su 1906. službenom anketom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Prvi popis poljoprivrednih gazdinstava u BiH izvršen je 1931. Nakon II svjetskog rata još su bila dva popisa ovih gazdinstava — 1960. i 1969.

God. 1906. anketom su registrirana 285 492 posjeda poljoprivrednih gazdinstava slobodnih seljaka i kmetova; pri tom nisu obuhvaćena i gazdinstva krupnih zemljoposjednika, kojih je, prema popisu stanovništva iz 1910, bilo 14 742. U ukupnom broju gazdinstava slobodnih seljaka i kmetova pretežan udio imala su gazdinstva sa veličinom posjeda do 5 ha (67,2%), u okviru kojih su dominirala gazdinstva sa površinom posjeda do 2 ha (40,7%). Popisom iz 1931. ustanovljeno je 327 889 gazdinstava, ili 14,6% više nego u 1906; pri tom je udio gazdinstava sa posjedom do 5 ha ostao približno isti (68,6%), ali je smanjeno učešće gazdinstava sa posjedom do 2 ha (34%). God. 1960. broj gazdinstava iznosio je 455 517, odn. više od jedne trećine (38,9%) nego pri prethodnom popisu. U ovom razdoblju osjetno je pove-

ćan udio gazdinstava do 5 ha (75%), u kojem su gazdinstva sa posjedom do 2 ha bila zastupljena sa više od jedne polovine (38,3%). Osjetnije je smanjen udio gazdinstava sa veličinom posjeda iznad 10 ha (sa 10,4% na 5,5%) nego udio gazdinstava sa posjedom 5 do 10 ha (sa 21% na 19,5%). God. 1969. broj individualnih gazdinstava povećao se na 497 541, ili za daljih 9,2%. Udio gazdinstava sa veličinom posjeda do 5 ha još više je porastao (80,8%), a u okviru ovih ponovo su postala dominantna (45,9%) ona sa posjedom do 2 ha.

Usitnjenost individualnih gazdinstava

Tendencija usitnjavanja gazdinstava vrlo je uočljiva. U razdoblju 1931—69. broj gazdinstava sa površinom posjeda do 2 ha povećao se više od jedanput (104,8%). Osjetno manje, ali značajno povećanje broja imala su i gazdinstva sa veličinom posjeda 2 do 5 ha (53,3%), a skoro beznačajno gazdinstva sa posjedom 5 do 10 ha (12,9%). Broj gazdinstava sa površinom posjeda većom od 10 ha smanjio se za nepunu polovinu (48,4%). U periodu 1960—69. tendencija usitnjavanja gazdinstava je nastavljena, ali nešto usporenije, i to zbog kratkoće vremenskog intervala. U ovom periodu osjetno je povećan broj gazdinstava sa veličinom posjeda do 2 ha (31,1%), ali i gazdinstava sa površinom 2 do 5 ha (4,1%). Osnovna karakteristika ovog perioda je smanjenje broja gazdinstava sa površinom 5 do 10 hektara (12,2%), što je osobito nepovoljno za primjenu suvremene agrotehnike. Konstatirane tendencije kod svih kategorija gazdinstava sa veličinom posjeda do 5 ha bile su daleko osjetnije izražene u BiH nego u Jugoslaviji kao cjelini. U odnosu na 1931, na ovu republiku otpada nešto manje od jedne trećine (30,4%) promjena u strukturi tih gazdinstava u Jugoslaviji.

Brojna sitna gazdinstva ograničavaju podizanje nivoa poljoprivredne proizvodnje. Situacija je utoliko nepovoljnija što su gazdinstva sa veličinom posjeda do 5 ha raspolagala u 1969. polovinom (49,9%) svih zemljišnih površina. Ova konstatacija dobija svoje pravo značenje ako se zna da individualna gazdinstva i sada raspolažu sa skoro svim obradivim površinama (94,9%). Usitnjenost zemljišnog posjeda ograničava i podizanje nivoa intenzivnosti i specijalizaciju proizvodnje. Zato se na individualnim gazdinstvima još uvijek ostvaruje vrlo niska proizvodnja po proizvodnoj jedinici. Ipak, zahvaljujući pretežnoj raspoloživosti proizvodnih kapaciteta, na individualnim gazdinstvima proizvodi se pretežan dio poljoprivrednih proizvoda. U periodu 1974—77. udio ovih gazdinstava u ukupnoj vrijednosti poljoprivredne proizvodnje kretao se od 85,5% do 86,8%. U ukupnoj vrijednosti robne proizvodnje ova gazdinstva učestvovala su sa oko 74%, a u vrijednosti otkupa sa oko 60%. U istom periodu udio robne proizvodnje u vrijednosti ukupne poljoprivredne proizvodnje iznosio je manje od jedne trećine (oko 30%), što ukazuje na vrlo nizak stupanj tržišnosti. V. Se.

Društvena gazdinstva. U prvim godinama postojanja, društveni sektor poljoprivrede činila su državna poljoprivredna dobra, seljačke radne zadruge, opće i specijalizirane poljoprivredne zadruge te ekonomije ustanova, poduzeća i škola. Opća karakteristika ovih gazdinstava bila je izuzetna usitnjenost i loša tehnička opremljenost. Velik broj sitnih državnih gazdinstava reduciran je do 1953. na 84 poljoprivredna dobra sa oko 30 hiljada ha zemljišta, od kojih je 18 raspolagalo sa po više od 500 ha. U istoj godini zadružni sektor činilo je 1216 zadruga sa oko 210 hiljada ha zemljišta. S transformacijom našeg društvenog i privrednog uređenja mijenjao se i status i organizaciona osnova primarne poljoprivredne proizvodnje društvenog sektora. Dugotrajni integracioni procesi, koji su bili izraz kompleksnih društvenih promjena i razvoja materijalne osnove poljoprivrede, ispoljili su se u objedinjavanju pretežnog dijela proizvodnih kapaciteta društvenog sektora uglavnom u osam poslovnih sistema prehrambenog kompleksa, koji su u 1977. organizaciono objedinjavali 194 društvena gazdinstva. God. 1977. društvena gazdinstva imala su oko 150 hiljada ha poljoprivrednog zemljišta, odn. manje od oko 6% ukupnih poljoprivrednih površina, ali i samo oko 20% raspoloživog poljoprivrednog zemljišta u općedruštvenoj svojini. Oranice u vlasništvu društvenih gazdinstava činile su samo 5% svih oranica i oko 56% oranica u općedruštvenoj svojini. Voćnjaci su bili zastupljeni sa skoro 90% u voćnjacima općedruštvenog sektora, a samo sa 8,2% u BiH. Udio vinograda iznosio je 23,8% od ukupnih površina pod vinogradima.

Integracija usitnjenih i društvenih gazdinstava

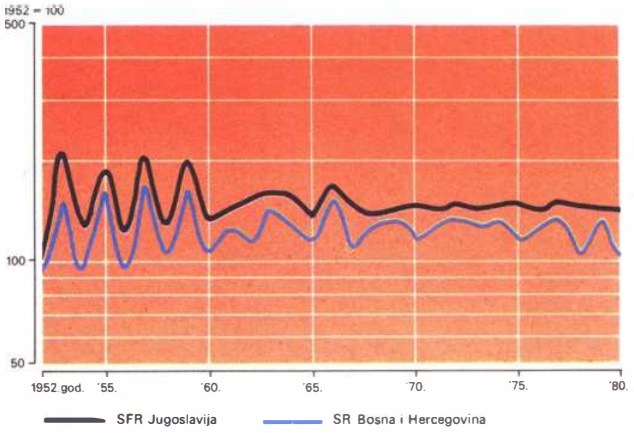

INDEKSI POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE

Način korišćenja poljoprivrednih površina na društvenim gazdinstvima dosta je nepovoljan i odraz je nepogodnih ekoloških uvjeta. Oranice su zastupljene samo sa 36%, a u okviru njih sjetvene površine sa oko 39 hiljada ha. Iz toga proizlazi da se dosta mali dio površina intenzivno iskorišćava. U strukturi poljoprivrednih površina preovlađuju prirodni travnjaci (53,9%) i neobrađene oranice (9,4%), koje čine prostorno disperzirane parcele. Nedovoljna raspoloživost obradivim površinama i ekološki

OBRAĐENI OBRONCI POD MAKLJENOM

uvjeti najvažniji su ograničavajući činioci za povećanje obima proizvodnje. V. Se.

Agroindustrijski kombinati u BiH su krupni poslovni sistemi za proizvodnju i promet prehrambenih proizvoda. Karakteriše ih specifična kombinatska struktura, koja se zasniva na ekonomsko-tehnološkoj uslovljenosti sukcesivnih faza u ciklusu proizvodnja—prerada—promet poljoprivrednih proizvoda. Ove krupne organizacije nosioci su razvojne aktivnosti i integracionog organizovanja u cjelokupnom prehrambenom kompleksu BiH. Time, pored ostalog, značajno doprinose razvoju tržne proizvodnje na individualnim gazdinstvima. Među bosanskohercegovačkim kombinatima postoje razlike u krupnoći, područjima djelovanja i zastupljenosti pojedinih segmenata prehrambenog kompleksa u njihovoj strukturi. Krupniji agroindustrijski kombinati u BiH: Ujedinjena poljoprivreda, promet i industrija (→ UPI), Sarajevo; Agroindustrijski i prometni kombinat → Bosanska krajina (AIPK), Banja Luka; Poljoprivredni kombinat »Hercegovina« (→ HEPOK), Mostar; Proizvodno-trgovinski kombinat (PTK), Tuzla, i Prehrambeni kombinat, Brčko. Razvijeniji kombinati, pored izvoza hrane, proširuju djelatnost i na transfer tehnologije i podizanje krupnih poljoprivrednih objekata u zemljama u razvoju. Al. M.

Krupniji agroindustrijski kombinati

Vodoopskrba u poljoprivredi. U BiH se navodnjava minimalno: samo oko 6000 ha, tj. oko 0,4% obradivih površina. Ukupna potrošnja vode iznosi oko 18 mil. m³ godišnje (oko 6 m³/s). Moglo bi se navodnjavati oko 150 000 ha, sa ukupnom potrošnjom od oko 600 mil. m³ vode godišnje (130—140 m³/s).

U seoskim područjima BiH oko 15% domaćinstava ima priključak na vodovod, dok se ostalih 85% snabdijeva vodom iz bunara, izvora, potoka, rijeka i cisterni. U istom omjeru je i snabdijevanje stoke vodom. U posljednje vrijeme masovno se grade seoski vodovodi, tako da se broj stoke koja se snabdijeva iz kaptiranih vrela i lokalnih vodovoda stalno povećava. Ukupna potrošnja vode za oko 2500 ha ribnjaka iznosi oko 20 mil. m³ godišnje. M. Mšić.

Tehnička opremljenost poljoprivrede u BiH u skladu je sa stalnim porastom modernizacije poljoprivrede u Jugoslaviji. U proteklom periodu tempo opremanja bio je različit i po sektorima vlasništva i po pojedinim proizvodnim područjima. Društvena gazdinstva opremala su se tehničkim sredstvima uglavnom planski i u skladu sa zahtjevima savremene tehnologije. Individualni sektor u ravničarskim žitorodnim područjima brže se mehanizovao nego u brdsko-planinskom području. Prvi razlog za ovakvo opremanje je veći interes šire društvene zajednice za proizvode iz ravničarskih područja (hljebna žita i jača ekonomska moć poljoprivrednih proizvođača), a drugi je razlog što brdsko-planinsko područje karakterišu nepovoljna konfiguracija terena, slabiji proizvodni potencijal zemljišta, usitnjenost posjeda, neuređenost zemljišta, slaba putna mreža i nefunkcionalni gospodarski objekti. To su limitirajući faktori uvođenja tehnike, a time i osavremenjavanja poljoprivredne proizvodnje. Razvojem samoupravnih socijalističkih odnosa na selu i udruživanjem zemljoradnika otvorile su se široke mogućnosti za brži razvoj i preorijentaciju individualnih gazdinstava.

POLJOPRIVREDNA MEHANIČKA SREDSTVA U DRUŠTVENOM SEKTORU

God.	*1972.*	*1978.*
Traktori	1162	1264
Kombajni	402	425
Traktorske sijačice za strna žita	244	203
Traktorske kosačice	147	155
Motorne prskalice	214	219

U individualnom sektoru bilo je 1976: 12 217 traktora, 454 kombajna, 10 244 plugova, 3808 tanjirača, 896 sijačica, 2165 kosačica, 163 samovezačica i 7343 prikolice.

Društveni sektor bio je znatno intenzivnije opremljen nego što pokazuju brojčani podaci, jer su se u proteklom periodu nabavljali teži traktori sa većim brojem konjskih snaga i širokozahvatne mašine sa većim radnim učincima. I. Pvić.

PROIZVODNJA PŠENICE I KUKURUZA

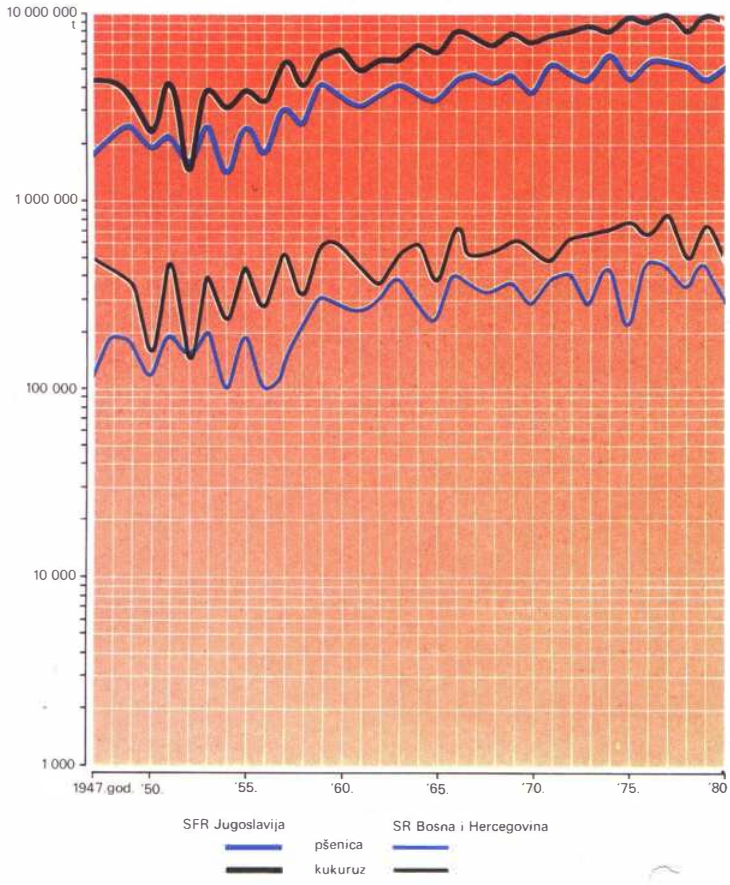

PROIZVODNJA RAŽI I JEČMA

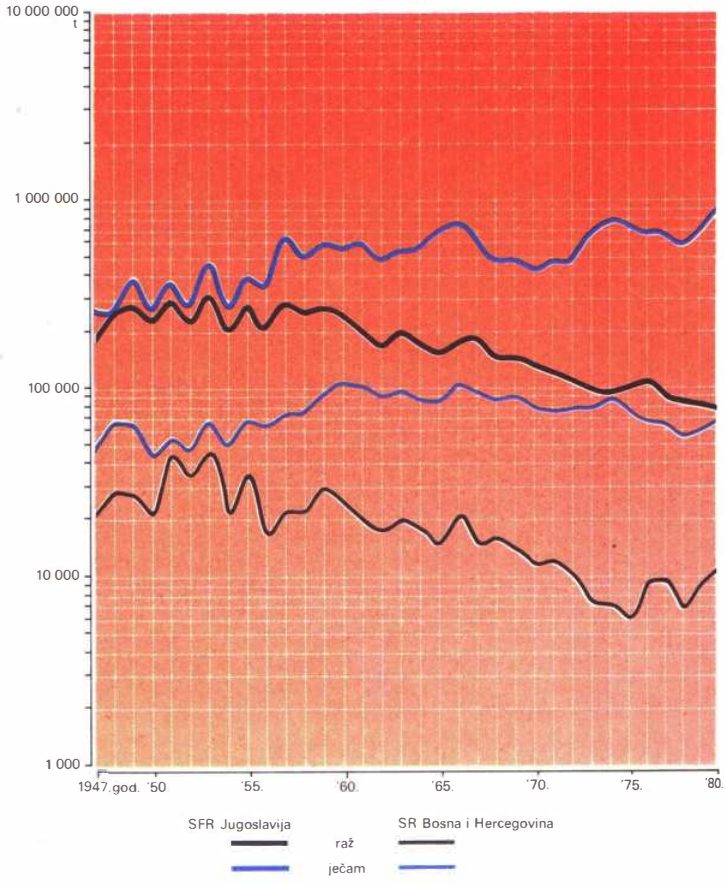

Hemizacija poljoprivrede. Za velik porast poljoprivredne proizvodnje u BiH u posljednje dvije do tri decenije velik značaj imala je hemizacija poljoprivrede. Od hemikalija koje su tom napretku najviše doprinijele posebno mjesto zauzimaju mineralna đubriva i pesticidi. Osim u biljnoj proizvodnji, i u stočarstvu su našle primjenu različite hemikalije, naročito dodaci stočnoj hrani.

Najviše se troše mineralna đubriva (170 000 t u 1977); u razdoblju 1955—77. povećanje je iznosilo 800%. Ovo je od posebnog značaja zato što velik dio zemljišta u BiH spada u kategorije niže plodnosti (pseudoglej i druga) i što su u proteklom periodu u proizvodnju uvedene nove, prinosnije sorte biljaka koje traže obilniju ishranu. Potrošnja pesticida također bilježi velik porast, naročito primjena herbicida, koji su znatno unaprijedili borbu protiv korova i omogućili potpuniju mehanizaciju biljne proizvodnje.

Sa porastom potrošnje hemikalija u poljoprivredi raste i briga za zaštitu čovjeka i njegove okoline od eventualnih nepoželjnih posljedica. Zato se traže i sve više primjenjuju manje otrovne i neotrovne hemikalije te se više pažnje poklanja drugim mjerama agrotehnike, preventivi u zaštiti bilja i racionalnijoj primjeni hemikalija.

T. Šić.

ŽETVA PŠENICE NA POLJIMA OKO BIJELJINE

Ratarska i povrtarska proizvodnja. God. 1974—78. ratarska proizvodnja u BiH odvijala se prosječno na 1 097 230 ha oraničnih površina, od čega zasijana površina zauzima 875 110 ha, rasadnici, vrbici i topolici na oranicama 950 ha, ugari 96 250 ha te neobrađene oranice i bašte 124 920 ha. Oranične površine čine 42,6% ukupnih poljoprivrednih površina BiH, odn. 15,1% oraničnih površina SFRJ. U navedenom periodu korištene su sjetvene površine za proizvodnju: žita (591 060 ha), industrijskog bilja (12 800 ha), povrtnog bilja (107 290 ha) i stočnog krmnog bilja (163 960 ha).

Oranične i sjetvene površine

Novi društveno-ekonomski odnosi, koji se razvijaju na bazi udruživanja individualnih poljoprivrednih proizvođača sa društvenim gazdinstvima, kao i proizvodnog i dohodovnog povezivanja i udruživanja individualnih proizvođača međusobno, otvaraju široke mogućnosti za povećanje produktivnosti, kvaliteta i obima poljoprivredne proizvodnje. Zahvaljujući pozitivnim promjenama u razvoju ovih odnosa, kao i značajnim ulaganjem u poljoprivredi posljednjih godina te razvoju nauke i primjeni novih naučnih dostignuća i tehnoloških rješenja u biljnoj proizvodnji, postignuti su i značajni rezultati u povećanju prinosa svih važnijih ratarskih kultura.

PRINOSI VAŽNIJIH RATARSKIH KULTURA (u t/ha)

Kultura	*1957.*	*1967.*	*1977.*
Pšenica	1,13	1,72	2,36
Kukuruz	1,39	1,44	2,83
Ječam	0,82	1,14	1,27
Zob	0,94	1,03	1,21
Raž	0,92	1,22	1,59
Šećerna repa	17,30	23,34	36,13
Uljana repica	0,68	1,38	2,02
Soja	1,32	1,28	1,53
Suncokret	1,07	1,00	1,84
Duhan	1,25	1,18	1,24

Proizvodnja žita. Najveći dio sjetvenih površina u BiH zauzimaju žita (67,5%). Po obimu proizvodnje na prvom mjestu je kukuruz. Proizvodi se na 289 330 ha (prosjek 1974—78), što iznosi 33% sjetvenih površina ili 48,9% od ukupne površine pod žitima u BiH, odn. 12,6% od ukupne površine pod kukuruzom u SFRJ. Prosječna godišnja produkcija od 662 260 t, u navedenom periodu, iznosi 7,5% ukupnog prinosa kukuruza u SFRJ. Prosječan prinos u ovom periodu iznosio je 2,28 t/ha. Međutim, činjenica da je u istom periodu prosječan prinos u društvenom sektoru iznosio 4,5 t/ha jasno pokazuje da postoje realne mogućnosti za postizanje znatno veće produkcije na istoj površini. — Po obimu proizvodnje na drugom mjestu je pšenica. U prosjeku 1974—78. uzgajana je na 155 260 ha, što predstavlja 17,7% sjetvenih površina BiH ili 26,2% ukupne površine pod žitima, odn. 9,1% ukupne površine pod pšenicom u SFRJ. U navedenom periodu postignut je prosječan prinos od 2,11 t/ha. S obzirom da je u istom periodu prosječan prinos u društvenom sektoru iznosio 3,59 t/ha, a genetski je potencijal savremenih sorti pšenice moguć i do 8,0 t/ha, objektivno se računa sa mogućnostima značajnijeg porasta prinosa u narednom periodu. U istom periodu prosječna proizvodnja pšenice iznosila je 332 740 t, a rekordne 1974. god. 441 200 t. U BiH uglavnom je zastu-

Kukuruz

Pšenica

PROSJEČNI GODIŠNJI PRINOS

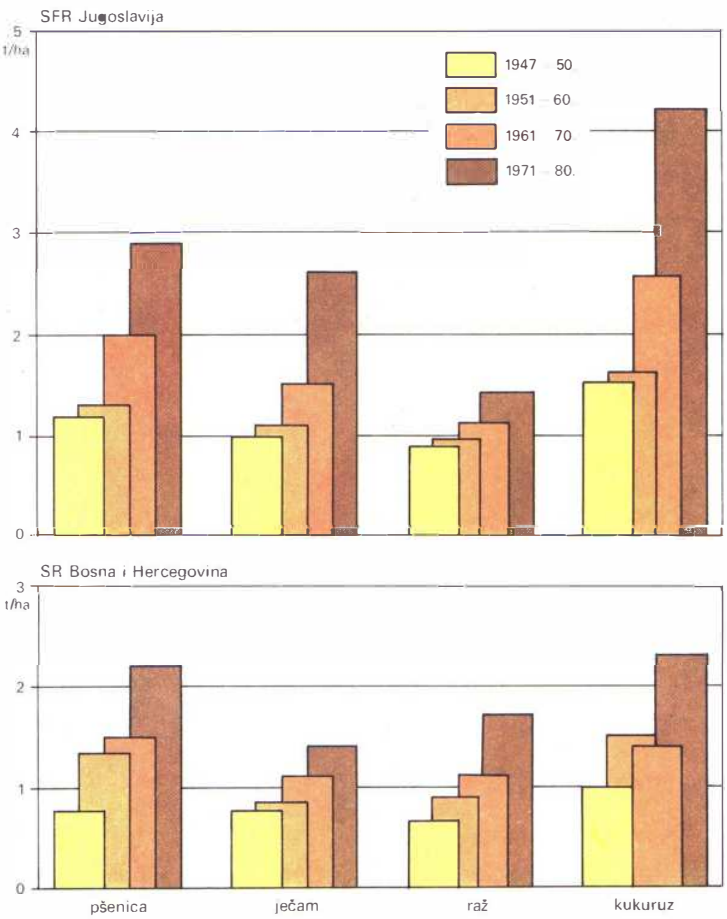

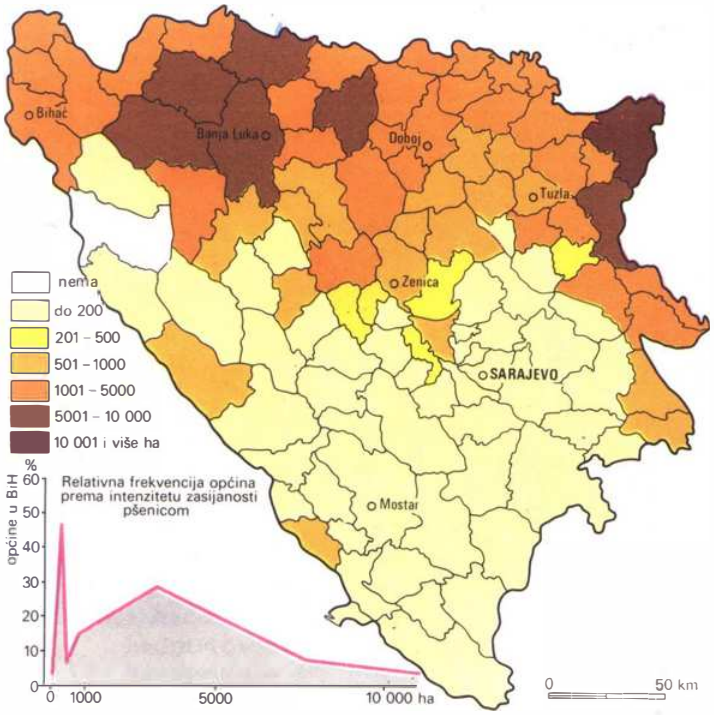

ORANIČNE POVRŠINE ZASIJANE PŠENICOM PO OPĆINAMA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

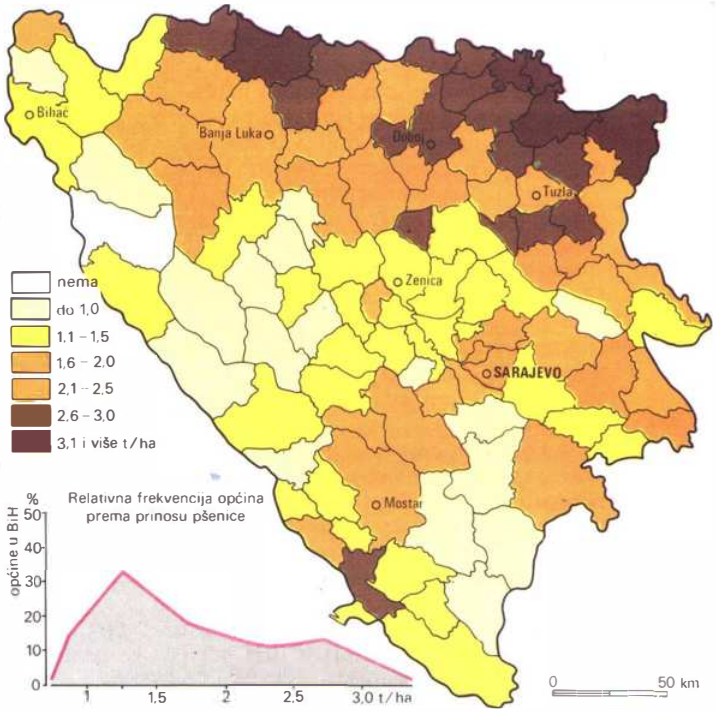

PRINOSI PŠENICE PO OPĆINAMA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

pljena ozima pšenica. Jare pšenice gotovo i nema. Međutim, u brdsko-planinskom području nalaze se kraška polja (Kupreško, Glamočko, Livanjsko, Duvanjsko, Nevesinjsko i Gatačko), koja se ukupnom površinom od 101 540 ha predstavljaju značajan zemljišni potencijal za proizvodnju jarih sorti pšenice. Rezultati ogleda sa novim domaćim i stranim sortama jare pšenice pokazali su da se u ovom regionu mogu postići vrlo visoki prinosi (4—5 i više t/ha), te se sa optimizmom očekuje uzgoj ovih sorti, a ujedno i unapređivanje proizvodnje pšenice

Ječam

u BiH. — Prema prosjeku 1974—78. jari i ozimi ječam zauzima površinu od 56 150 ha, što sačinjava 6,4% ukupne sjetvene površine BiH, a 17,9% ukupne površine pod ječmom u SFRJ. Godišnja proizvodnja od 68 740 t iznosi 10,2% proizvedene količine ječma u SFRJ. Prosječan prinos u ovom periodu iznosio je 1,21 t/ha. S obzirom da prirodni uslovi u BiH odgovaraju uzgoju ječma, postoje realne mogućnosti za znatno povećanje prinosa. Na to upućuje i činjenica da je u istom periodu na društvenom sektoru prinos bio dvostruko veći (2,41 t/ha). — U periodu 1974—78, požete zobne površine su u postepenom opadanju. U prosjeku, zob se uzgaja na 76 450 ha

Zob

i zauzima 8,7% sjetvenih površina BiH, odn. 32,1% od ukupnih zobnih površina u SFRJ. Prosječan prinos od 1,18 t/ha iznosio je 27,8% ukupne proizvodnje zobi u SFRJ. Republički prosjek prinosa u navedenom periodu (1,18 t/ha) bitno se ne razlikuje od onoga u SFRJ (1,36 t/ha), ali je izrazito niži od prosjeka koji je postignut

ORANIČNE POVRŠINE ZASIJANE JEČMOM PO OPĆINAMA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

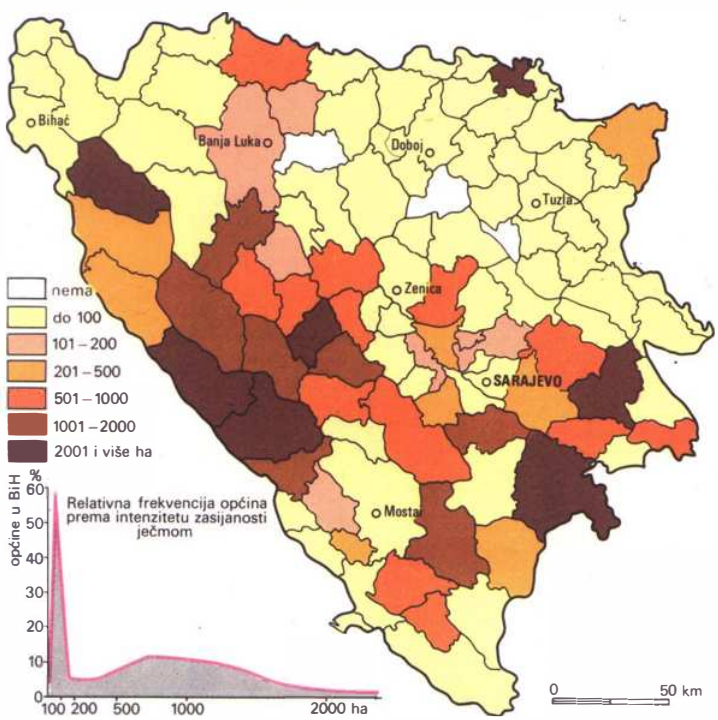

PRINOS JEČMA PO OPĆINAMA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

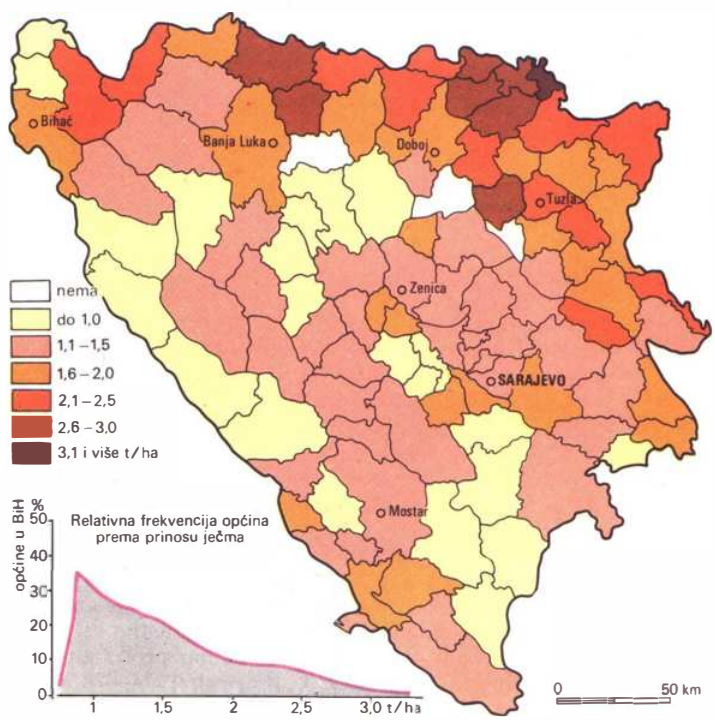

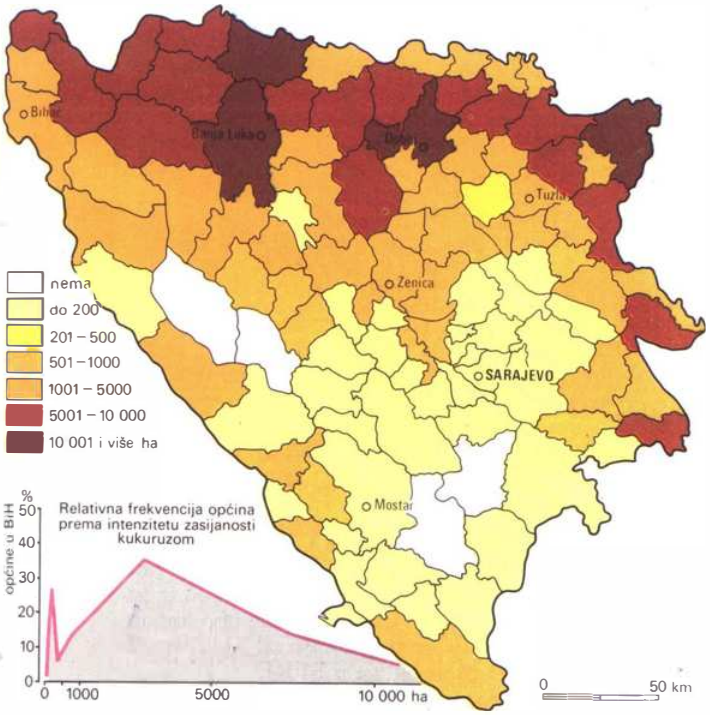

ORANIČNE POVRŠINE ZASIJANE KUKURUZOM PO OPĆINAMA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

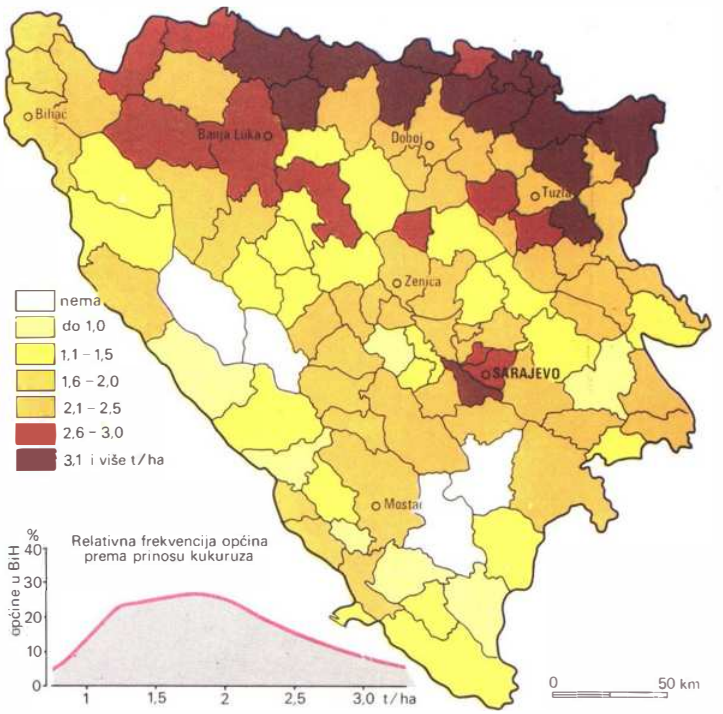

PRINOSI KUKURUZA PO OPĆINAMA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

Raž

u društvenom sektoru ove republike (2,18 t/ha). — Raž je kultura koja se u BiH 1952. proizvodila na oko 46 000 ha, 1957. na 25 000 ha, a 1974. samo na 6676 ha; u periodu 1974—78. stabilizovala se na prosječno 5700 ha ili 0,6% sjetvenih površina (7,5% površina raži u SFRJ). Prosječan prinos od 1,41 t/ha i godišnja proizvodnja od 8136 t iznose 8,3% od ukupne proizvedene količine raži u SFRJ. — Suražica, koja je u BiH 1939. uzgajana na 13 567 ha, postepeno se izbacuje iz proizvodnje, tako da je u 1978. zauzimala samo 1511 ha. U prosjeku 1974—78. proizvodila se na 1856 ha sa godišnjom proizvodnjom od oko 2000 t.

Proizvodnja industrijskog bilja. U periodu 1974—78, industrijske biljke (duhan, soja, šećerna repa, uljana repica, suncokret i konoplja) zauzimale su 1,4% sjetvenih površina u BiH (12 800 ha). — Po obimu proizvodnje

Duhan

duhan je na prvom mjestu. Uzgajan je na 6960 ha, što je iznosilo 54,3% od ukupne površine pod industrijskim biljem u BiH, odn. 11% površine pod duhanom u SFRJ. Sa prosječnim prinosom od 1,26 t/ha daje 8810 t lišća godišnje, što iznosi 12,9% od ukupne količine proizvedenog duhana u SFRJ. — Soja zauzima površinu od 2390 ha ili 18,6% sjetvenih površina pod industrijskim biljem u BiH, odn. 9,9% površina pod sojom u SFRJ. Uz godišnju produkciju od 3420 t učestvuje u ukupno proizvedenoj količini soje u SFRJ sa 7,7%. — Šećerna repa se uzgaja na 1185 ha. Zauzima 9,2% sjetvenih površina pod industrijskim biljem u BiH. Njeno učešće u ukupnoj površini pod šećernom repom u SFRJ iznosi 1%. Daje prosječno 39 050 t korijena godišnje, što iznosi 0,8% ukupno proizvedene količine u SFRJ. — Proizvodnja uljane repice u periodu 1974—78. pokazuje izrazitu tendenciju povećanja. God. 1974. proizvodila se samo na 72 ha, 1976. na 555 ha, a 1978. na 2728 ha. U ovom periodu uzgaja-

Soja, šećerna repa, uljana repica i suncokret

Snimio V. Korać

ŽETVA ULJANE REPICE U POSAVINI

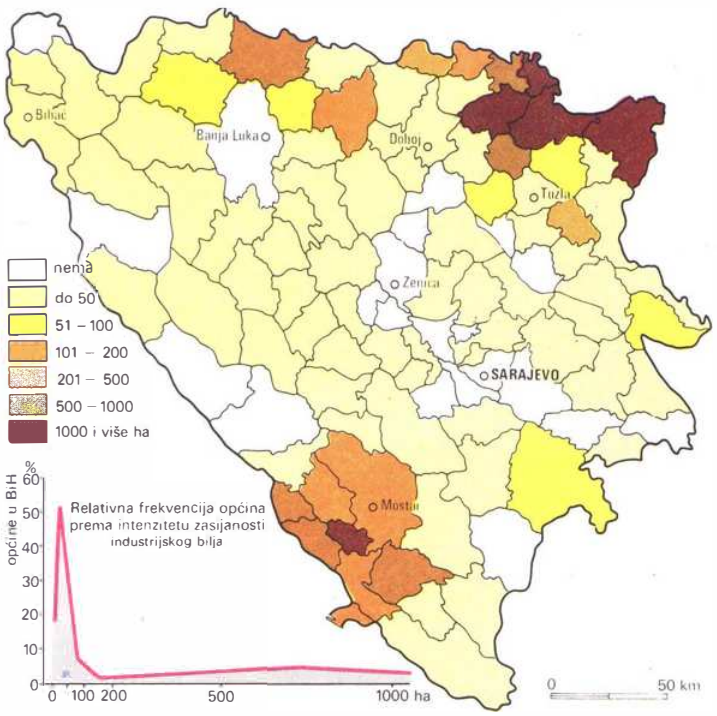

ORANIČNE POVRŠINE ZASIJANE INDUSTRIJSKIM BILJEM PO OPĆINAMA, desetogodišnji prosjek (1971—80)

na je na 870 ha ili 6,9% površina pod industrijskim biljem u BiH, odn. 5,6% površina pod uljanom repicom u SFRJ. Sa prosječnim prinosom od 1,62 t/ha i godišnjom produkcijom od 1710 t daje 5,2% ukupne proizvodnje u SFRJ. — Proizvodnja suncokreta odvijala se na 360 ha (2,8% sjetvenih površina pod industrijskim biljem u BiH, odn. 0,2% površina pod suncokretom u SFRJ). Uz prosječan prinos od 1,36 t/ha i godišnju produkciju od 480 t daje 0,1% ukupne proizvodnje u SFRJ.

Konoplja

— Konoplja za vlakno ne proizvodi se od 1974. u društvenom sektoru BiH, ali njena proizvodnja opada iz godine u godinu i na individualnim gazdinstvima. God. 1974. uzgajana je na 576 ha, 1976. na 281 ha, a 1978. samo na

DUHAN U HERCEGOVINI

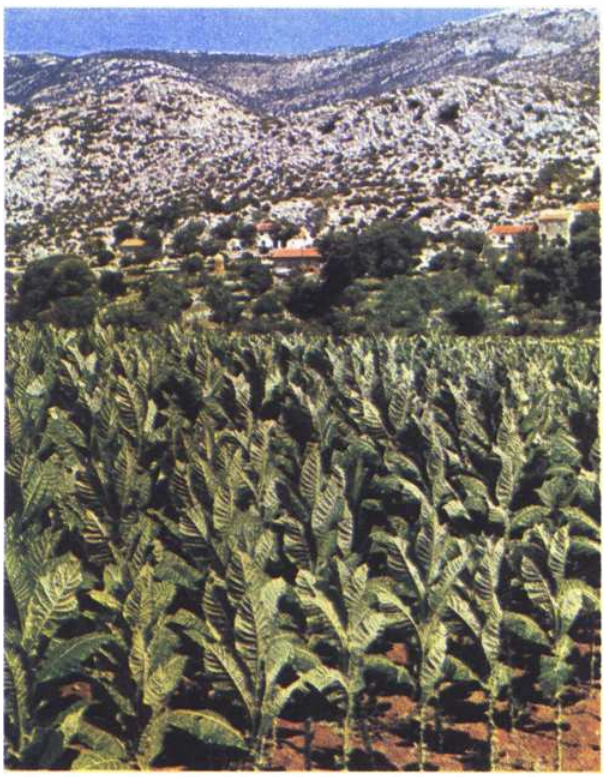

PROIZVODNJA DUHANA

135 ha. Opadanje površina pratilo je i opadanje prinosa stabljike po ha: od 2,6 t (1974.) do 1,84 t (1978). U prosjeku proizvodila se na 325 ha (2,5% površina pod industrijskim biljem u BiH, odn. 4,1% površina pod konopljom u SFRJ) i dala godišnju produkciju od 754 t, što iznosi 1,3% od ukupne proizvodnje u SFRJ.

Proizvodnja povrtnog bilja. Ekološki uslovi BiH povoljni su za proizvodnju povrća. Postoje značajne klimatske razlike pojedinih regiona, tako da proizvodnja povrća može imati kontinuirani tok, od najranije u uslovima južne Hercegovine, sve do kasne u kontinentalnim dijelovima ove republike. U periodu 1974—78, ukupna površina pod povrćem (zajedno sa krompirom) zauzimala je u prosjeku 107 290 ha, što je činilo 12,3% ukupnih zasijanih površina u BiH, odn. 16,4% od ukupnih površina pod povrćem u SFRJ. Gotovo jedna polovina pomenutih površina zasađena je krompirom, a druga ostalim povrtarskim biljkama: kupusom, keljom, karfiolom, raštikom, kelerabom, paradajzom, paprikom, crvenim i bijelim lukom, porilukom, graškom, pasuljem, krastavcem, tikvicama, korjenastim povrćem i raznim vrstama salate. Proizvodnja povrća nije podjednako raširena u svim krajevima, što je dijelom posljedica i klimatskih uslova. U brdsko-planinskom području najviše se uzgaja krompir, kupusnjače i luk, a u dolinama rijeka i ravničarskim predjelima sve vrste srednjokasnog i kasnog povrća. Najbolje klimatske uslove ima južna Hercegovina, gdje se pored ranog proizvodi i povrće u toku zime (kupus, kelj, salata, špinat).

Krompir

Većina površina pod povrćem su na individualnim gazdinstvima. U periodu 1974—78. prosječne ukupne površine pod povrćem zauzimale su oko 1600 ha, što čini 1,5% od ukupnih površina pod povrćem u BiH. Na društvenim gazdinstvima gaje se povrtarske kulture u uslovima djelimične ili potpune mehanizacije (grašak, boranija). Na individualnim gazdinstvima povrće se proizvodi na baštenski način koji zahtijeva veće učešće ljudskog rada.

Baštenska proizvodnja

ZASIJANE POVRŠINE I PRINOSI GLAVNIH VRSTA POVRĆA (1974—78)

Vrste	*Zasijane površine (u ha)*	*Prinosi*	
		t/ha	*ukupno (u t)*
Krompir	56 825	5,98	339 849
Kupus i kelj	10 348	8,28	85 817
Pasulj (zrno)	12 842	0,96	28 718
Crni luk	5 365	3,71	19 928
Paradajz	3 136	5,04	19 693
Zelena paprika	4 050	4,20	16 995

Prosječni prinosi većine povrtarskih biljaka pokazuju tendenciju porasta. Taj porast je važan, jer BiH ima velike kapacitete za preradu povrća (Doboj, Banja Luka, Bijeljina) za koje treba proizvesti dovoljne količine sirovine (paprika, krastavac, paradajz, grašak, boranija, kupus,

Industrijska prerada povrća

korjenasto povrće). U novije vrijeme pored uzgoja na otvorenom polju značajna je proizvodnja povrća u zaštićenom prostoru (plastenici, plastični tuneli i dr.), naročito u južnoj Hercegovini. S. Vić. i Na. Mć.

Više od 400 vrsta ljekovitog bilja

Ljekovito bilje. Zahvaljujući klimatskim i edafskim faktorima, na mnogim područjima BiH dosta vrsta ljekovitog bilja nalazi pogodno stanište za razvoj. Na osnovu dosadašnjih istraživanja, registrovano je više od 400 vrsta samoniklih ljekovitih biljaka i onih koje se uzgajaju u kulturi. Sve vrste ljekovitog bilja nemaju isti ekonomski značaj i upotrebnu vrijednost. Neke se organizovano sakupljaju i uzgajaju za potrebe farmaceutske, kozmetičke i prehrambene industrije u zemlji ili se izvoze. Najvažnije su: *Althaea officinalis* (bijeli sljez), *Arnica montana* (brđanka, moravka, konjski petrovac), *Artemisia absinthium* (pelin, pelen), *Atropa belladonna* (bun, velebilje), *Claviceps purpurea* (ražena glavica), *Colchicum autumnale* (mrazovac), *Convallaria, majalis* (đurđevak, đurđica), *Datura stramonium* (tatula, kužnjak), *Eqvisetum arvense* (poljska preslica), *Erythrea centaurium* (kičica, kantarija), *Gentiana lutea* (lincura, srčanik), *Helichrysum* sp. (cmilje, smilje), *Juniperus communis* (crna smrekinja, obična borovica, kleka), *Laurus nobilis* (lovor, lovorika), *Levisticum officinale* (miloduh), *Malva silvestris* (crni sljez), *Matricaria chamomilla* (kamilica), *Melissa officinalis* (pčeljina trava), *Orchis morio* (kaćun, salep), *Origanum vulgare* (vranilova trava), *Plantago lanceolata* (bokvica, trputac), *Polypodium vulgare* (sladić, slatka paprat, slatka bujad), *Potentilla tormentilla* (srčenjak, petoprstica), *Primula veris* (jagorčevina, jaglac), *Rosa canina* (šipurak, šipak), *Rosmarinus officinalis* (ruzmarin), *Salvia officinalis* (kadulja), *Sambucus nigra* (zova, bazga), *Tussilago farfara* (podbjel). Sm. Ba.

Krmne kulture na oranicama. U poslijeratnom periodu, u BiH se znatno povećavaju površine višegodišnjih krmnih kultura, dok površine jednogodišnjih kultura pod kukuruzom, stočnom repom i grahoricom stagniraju, a površine pod graškom se smanjuju. Muhar je potpuno nestao, a pojavljuju se nove kulture (hibridni sirak, sudanska trava, stočni kelj i dr.). Dok su površine oranica stagnirale (1967—76 — 1 139 400 ha), a u odnosu na 1939. i smanjene (1939 — 1 323 000 ha), dotle su površine pod krmnim kulturama na oranicama, poslije smanjenja u periodu 1948—56, stalno rasle.

POVRŠINE POD KRMNIM KULTURAMA NA ORANICAMA

Period	*Površina (u ha)*	*Stopa porasta (u %)*
1962—66.	84 400	100
1967—71.	114 780	136
1972—76.	149 634	178

Relativni udio krmnih kultura u oraničnim površinama BiH bio je 1956 — 3%, 1966 — 8% i 1976 — 14%. Glavni izvor stočne hrane sa oranica su višegodišnje krmne kulture, od kojih su najraširenija kategorija »djeteline« (crvena djetelina). Najveći dio (preko 90%) »ostalih djetelina«, odnosi se na smiljkitu koja dominira u srednjoj i sjevernoj Bosni, a manji na površine pod esparzetom, koja se susreće na potezu Sarajevo—Visoko—Srednje.

POVRŠINE POD VIŠEGODIŠNJIM KRMNIM KULTURAMA
(u ha)

Period	*Djeteline*	*Lucerka*	*Mješavine trava*	*Ostale djeteline*
1962—66.	31 200	20 820	5 266	3 273
1967—71.	39 029	30 545	7 204	24 117
1972—76.	77 178	37 894	18 227	

Na društvenim gazdinstvima (1976) sije se 0,79% djetelina, 2,6% lucerke i 15,3% mješavina trava.

Površine jednogodišnjih krmnih kultura na oranicama stagniraju, pa se njihovo učešće u ukupnim površinama sa krmnim kulturama na oranicama smanjivalo (1962 — 19%; 1967 — 15%; 1971 — 9%). Među njima, površine

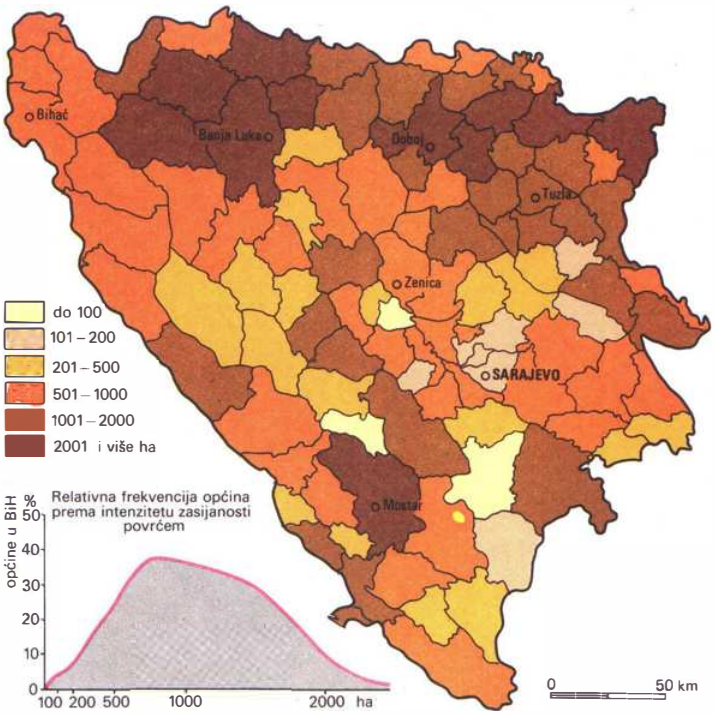

ORANIČNE POVRŠINE ZASIJANE POVRĆEM PO OPĆINAMA
desetogodišnji prosjek (1971—80)

triju glavnih kultura (stočna repa, kukuruz i grahorica), u naznačenom periodu, pokazivale su slabu tendenciju porasta (1967 — 9404 ha; 1976 — 11 925), ali su smanjene površine pod drugim kulturama (muhar, grašak i dr.). Najveće površine stočne repe i grahorice siju se na seoskim imanjima (100 i 98,2%), dok je kukuruz ravnomjerno raspoređen (50 : 50%). Prinosi krmnih kultura na oranicama su mali, pa tu postoje značajne rezerve za povećanje proizvodnje stočne hrane. Prosječni prinosi u periodu 1966—75. su iznosili: djetelina 3,2; lucerke 4,3; mješavine trava 3,4 (izraženo u sijenu); kukuruza za krmu 19,2 (zelena masa) i stočne repe 10,5 t/ha. O. Sa.

Livade i pašnjaci u BiH zauzimaju 53% ukupne poljoprivredne površine ili 1 370 000 ha (livade 16% ili

RELATIVNI UDIO LIVADA I PAŠNJAKA U POVRŠINI OPĆINE
desetogodišnji prosjek (1971—80)

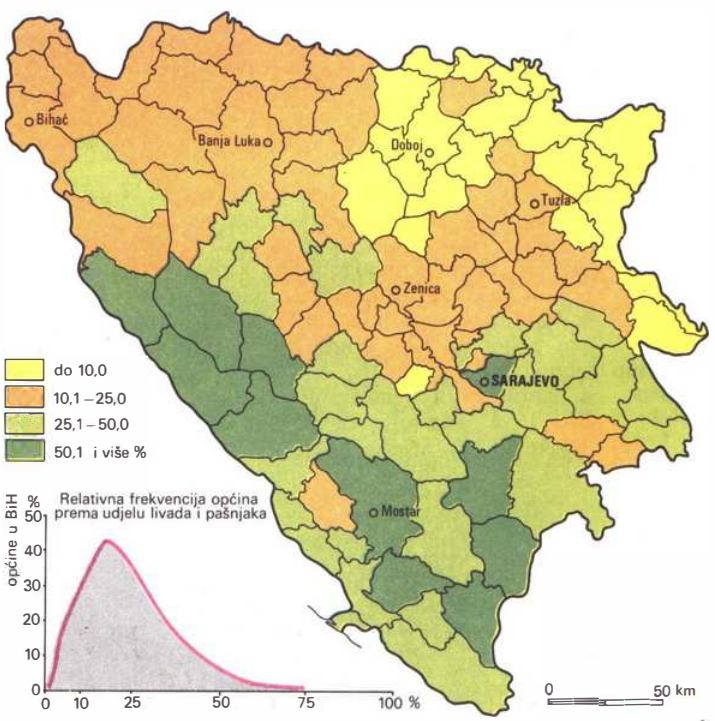

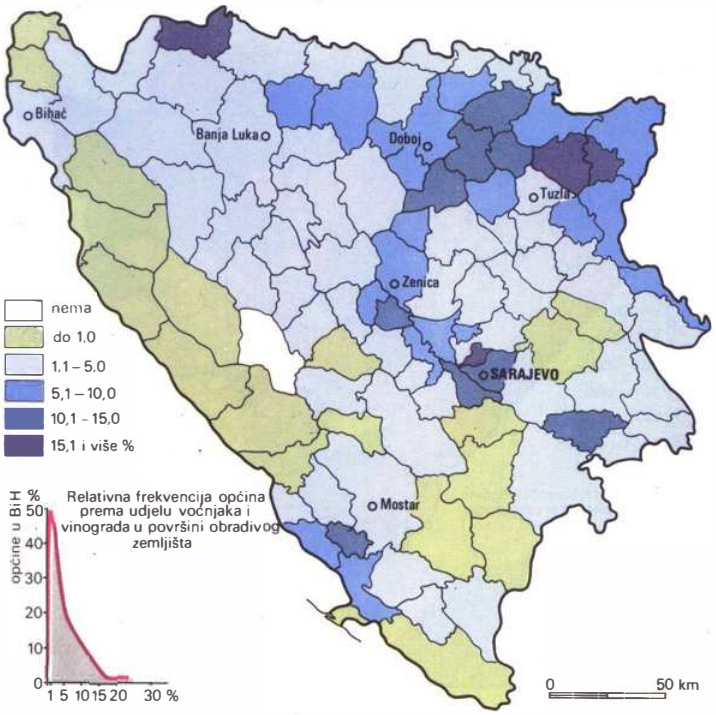

RELATIVNI UDIO VOĆNJAKA I VINOGRADA U POVRŠINI OBRADIVOG ZEMLJIŠTA OPĆINA, desetogodišnji prosjek (1971—80)

411 222 ha, pašnjaci 37% ili 962 214 ha). Taj se postotak u brdsko-planinskom području penje od 78% i više. Prosječni prinosi sijena s livada u BiH su niski (1955—59 — 1,36; 1960—65 — 1,27; 1966—70 — 1,36 i 1971—77 — 1,34 t/ha). Niski prinosi i slaba kvaliteta krme odražavaju se loše na stočni fond i proizvodnost stoke. Pašnjaci u BiH vrlo su ekstenzivni. Prinosi sijena s pašnjaka iznosili su: 1947—49 — 0,47; 1957—67 — 0,4; 1970—77 — 0,46 t/ha. Produktivnost i raznolikost pašnjaka vidi se iz ovih podataka: neto popašena tratina na pašnjacima daje godišnje u prosjeku 3—4 t/ha paše — krme (kraški 0,8—2, nizinski 5—12, brdski [pretplaninski] 3—6 i planinski [visoki] 1,5—4 t/ha paše).

Razlozi niske produktivnosti i lošeg kvaliteta livada i pašnjaka su odsustvo njege i ulaganja u poboljšanje njihove proizvodnosti (đubrenje i sl.) i loš način iskorišćavanja — kasna košnja, loš način konzerviranja. Za podizanje te proizvodnosti potrebno je uređenje staništa i to: površinskim mjerama (đubrenjem i dr.); oranjem uz podizanje vještačkih livada i pašnjaka, sjetvom trava i djetelina; iskorištavanjem prirodnih travnjaka košno-pašnim sistemom, koji tada mogu dati 3000—5500, dok običnom košnjom daju 1200 škrobnih jedinica po hektaru.

D. Bat.

Voćarstvo. Na području BiH voćke su se gajile još u rimsko doba, ali se voćarstvo počelo značajnije razvijati za turske vladavine, a zatim za austrougarske okupacije, kada su unesene mnogobrojne zapadnoevropske sorte. Nakon II svjetskog rata pristupilo se obnovi voćnjaka i podizanju prvih plantažnih zasada. U novije vrijeme u ovu poljoprivrednu granu sve više prodire savremena tehnologija proizvodnje. Voćarstvo BiH karakteriše dominantna zastupljenost šljive. Ukupan broj stabala voćaka 1976. iznosio je 22 635 000, od toga šljive 67,7%, jabuke 10,9%, kruške 7,6%, trešnje 4,8%, oraha 3,2%, breskve 2,3%, višnje 1,6%, dunje 0,5%, kajsije 0,3% te južnog voća 1,1%. Od tog ukupnog broja više od 90% je na individualnom sektoru. Područje s povoljnim ekološkim uslovima za gajenje različitih vrsta voćaka podijeljeno je na četiri voćarska rejona: ravničarsko-brežuljkasti (sjeverna Bosna), brdsko-planinski (centralna i zapadna Bosna sa planinskim područjem Hercegovine), Podrinje te submediteranski rejon (submediteransko područje Hercegovine). Ravničarsko-brežuljkasti rejon glavno je područje šljive, pored koje se gaje i druge vrste voćaka. U njemu se nalazi oko 50% od ukupnog broja stabala. U ostalim rejonima takođe dominira šljiva, ali najmanje u submediteranskom rejonu. Postoji izražena tendencija da se izmijeni ova struktura tako da šljiva i dalje ostane dominantna, ali da se povećava zastupljenost drugih vrsta voćaka, naročito jabuke.

Najzastupljenija: šljiva

Voćarski rejoni

Koštičave voćke. *Šljiva* je najznačajnija vrsta koštičavih voćaka. Vodeća kvalitetna sorta je *požegača*, koja je zastupljena sa oko 70%. Glavno proizvodno područje šljive prostire se od Posavine na sjeveru do poteza Prijedor—Zvornik na jugu, a najveća koncentracija stabala nalazi se na širem području Majevice i u Potkozarju. Prilično su rasprostranjene i različite domaće šljive, a od stranih sorti gajile su se u manjim količinama *bilska rana, talijanka* i dr. Radi izmjene sortne strukture u toku posljednjih dvadesetak godina uvedene su i neke sorte različitog vremena dozrijevanja koje su ujedno manje osjetljive od požegače prema virusnom oboljenju šarke šljive. Danas su, pored požegače, rasprostranjene i poznija sorta *Stanley*, zatim *bilska rana, kalifornijska plava* i *Ruth Gerstetter*, kao rane stone šljive. Na društvenom sektoru (oko 5,5% od ukupnog broja stabala šljive) najveće površine pod šljivom nalaze se u sjevernoj i centralnoj Bosni. U ukupnoj godišnjoj proizvodnji voća, koja je 1972—76. iznosila 177 000 t godišnje, šljiva učestvuje sa 60%, a u domaćoj preradi voća sa oko 90%, i to kao suva šljiva 26%, za pekmez 9% te za rakiju 55%. U industrijskoj preradi od ukupne količine sušenog voća i rakije na šljivu otpada oko 90%.

Trešnja zauzima četvrto mjesto u ukupnom broju stabala voćaka i u proizvodnji voća. Najviše je rasprostranjena u Hercegovini, gdje je zastupljena sa oko 34%, a u manjoj mjeri u Podrinju, sjeveroistočnoj Bosni i drugim voćarskim područjima. Pretežno se gaji *tržna rana sorta, majska rana, hedelfingenska* i *crni hrušt*, kao i domaće sorte od kojih je najpoznatija hercegovačka *Alice*.

Breskva se najviše gaji u Hercegovini, gdje se nalazi oko 68% od ukupnog broja stabala. Najveća je koncentracija oko Čapljine, Mostara, Trebinja i Stoca. Breskva se gaji i u sjeverozapadnoj Bosni oko Bosanske Gradiške te Banje Luke, a u novije vrijeme počela se širiti i u sjeveroistočnoj Bosni. Za razliku od ostalih vrsta voćaka, koje se pretežno gaje na individualnom sektoru, breskve je na društvenom sektoru 1976. bilo 59% od ukupnog broja stabala. Najveće plantaže nalaze se u Hercegovini, a zatim u sjeverozapadnoj Bosni. Sortiment je prilično širok. Gaje se sorte *Armgold, Springtime, Collins, Kardinal, Redhaven, Redskin* i dr.

Višnja je vrlo malo rasprostranjena, a najviše stabala ima u sjevernoj BiH. Pored breskve, ona je najviše za-

BERBA ŠLJIVA U LJUBINJU

stupljena na društvenom sektoru — sa 43% od ukupnog broja stabala. Od sorti gaje se uglavnom *kereška, maraska* i *domaća višnja,* a uvode se i druge kao *Hajmanova konzervna, Hajmanov rubin, reksele* i *keleris.*

Kajsija je na posljednjem mjestu u strukturi kontinentalnih voćaka, iako postoje uslovi za proširenje ove kulture. Njeno je glavno područje južna Hercegovina, sa više od 50% stabala; manje se gaji u sjeveroistočnoj i sjeverozapadnoj Bosni. Vodeća sorta je *mađarska najbolja,* pored koje su zastupljene *kečkemetska ruža, Lujzet* i *Pavijot.*

Jabučaste voćke. Jabuka je glavna vrsta. Ona se u strukturi voćaka i u proizvodnji voća nalazi na drugom mjestu, iako je znatno manje zastupljena od šljive. Rasprostranjena je u svim voćarskim rejonima, a najveći je broj stabala u sjevernoj i centralnoj Bosni. Međutim, najpovoljniji su uslovi za gajenje kvalitetnih, a posebno zimskih sorti jabuka u Podrinju na potezu Foča—Goražde—Višegrad te i u porječju gornje Neretve, zatim u sjeverozapadnoj i sjeveroistočnoj Bosni. Pored mnogobrojnih domaćih sorti, od kojih su poznatije *senabija, kolačara, prisatka* i *prijedorska zelenika,* rasprostranjene su i zapadnoevropske sorte *zlatna zimska parmenka, ljepocvjetka, boskopka* te *kanadska reneta,* a spodarično i neke druge. U poslijeratnom periodu imale su naglu ekspanziju američke zimske sorte *Jonathan, crveni* i *zlatni delišes,* a u novije vrijeme uvedene su i neke strane sorte različitog vremena dozrijevanja, kao *Starkova najranija, James Grieve, Idared, Melroze* i dr. U proizvodnji jabuka najviše su izražene savremene tendencije u voćarstvu — podizanje zasada u gustom sklopu i korištenje vegetativnih podloga. Najveće plantaže jabuka nalaze se u sjeverozapadnoj i centralnoj Bosni.

Plantaže jabuka i krušaka

Kruška uglavnom prati jabuku u njenim područjima gajenja i nema posebno izraženih proizvodnih rejona sa većom koncentracijom stabala. U sortimentu preovlađuju domaće kruške: *jeribasma, takiša, kolačuša, karamanka* i dr. Strane sorte, koje su uvedene u periodu austrougarske okupacije, bile su često pogrešno locirane te se nisu značajnije rasprostranile. Za gajenje kvalitetnih sorti postoje povoljni prirodni uslovi na brežuljcima sjeverozapadne i sjeveroistočne Bosne, u Hercegovini i Podrinju. Savremena proizvodnja krušaka raširena je na društvenom sektoru (ukupno 13% od ukupnog broja stabala). Veći plantažni zasadi nalaze se u sjeverozapadnoj Bosni. Gaji se širi sortiment: *junska ljepotica, Starkrimson, viljamovka, Boskova bočica, kaluđerka, krasanka* i dr.

Dunja je rasprostranjena u manjoj mjeri samo na okućnicama, uglavnom u sjeveroistočnoj Bosni i u Hercegovini, iako postoje povoljni ekološki uslovi za proširenje ove kulture s obzirom na potrebe prerađivačke industrije.

Jezgraste voćke. Od ukupnog broja stabala *oraha* u SFRJ više od 20% nalazi se u BiH. Najviše je rasprostranjen u Podrinju, u sjeverozapadnoj Bosni i porječju gornje Neretve. *Divlja lijeska* raširena je u svim područjima, a u sjevernoj Bosni podignuti su i prvi plantažni zasadi sa savremenim sortimentom. *Pitomi kesten* prilično je rasprostranjen u sjeverozapadnoj Bosni i u porječju gornje Neretve. Koristi se u prerađivačkoj industriji.

Južne (mediteranske) voćke. U južnoj Hercegovini gaje se smokva, badem te nešto masline i agruma. Nalaze se kao pojedinačna stabla u sklopu drugih voćnjaka na okućnicama ili u vinogradima. Veći značaj ima samo *smokva* sa oko 220 000 stabala. Svih južnih voćaka zajedno ima u ukupnom broju voćaka samo 1%. Od sorti smokava rasprostranjene su *tenica, petrovača crna* i *bijela, crnica, bjeluša, šaragulja* i dr. Pored ovih voćaka prilično je rasprostranjen i *šipak* ili *nar,* naročito oko Mostara i Stoca; on se koristi u svježem stanju i u industrijskoj preradi.

Jagodasto voće. U novije vrijeme počelo se značajnije širiti jagodasto voće uglavnom za potrebe prerađivačke industrije. Naročito se gaji u sjevernoj Bosni, a nešto manje u Hercegovini i to pretežno na individualnom sektoru. Najviše je rasprostranjena *jagoda* (oko 660 ha u 1976), a manje se gaje *malina* (50 ha) i *crna ribizla* (40 ha). Od sorti jagoda gaje se *Senga Sengana, Pokahontas, erli daun* i dr. Od malina gaji se *Malling Promise,* a od sorti crne ribizle *Silvergieters, Rosenthal* i dr. N. Ka.

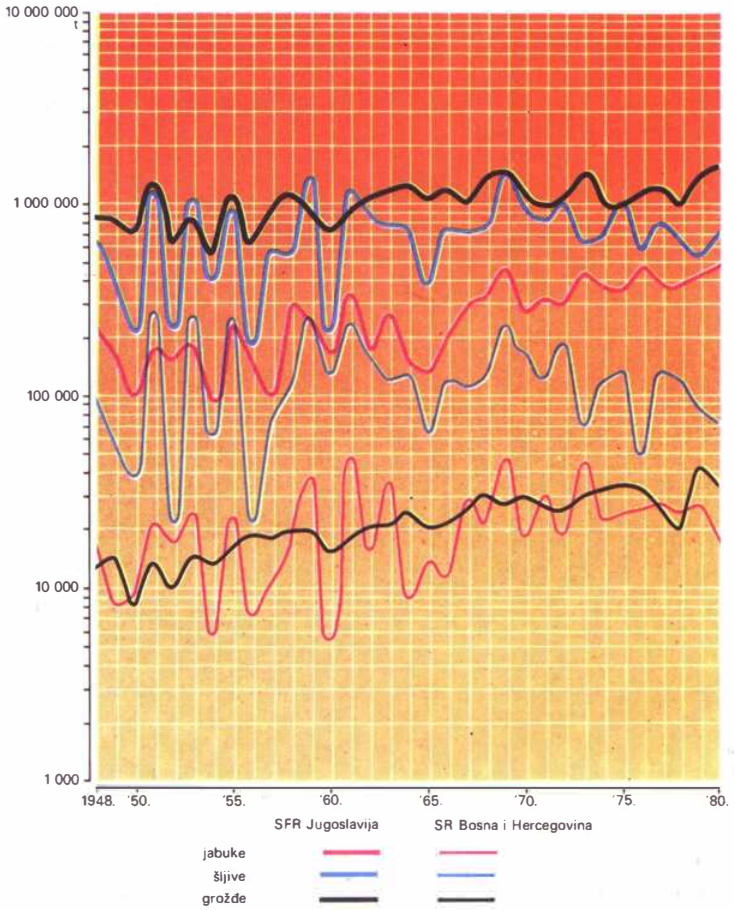

PROIZVODNJA VOĆA

Vinogradarstvo u BiH ima dugu tradiciju još od antičkog perioda, kroz srednji vijek sve do današnjih dana. Površine pod vinogradima i proizvodnja grožđa znatno su oscilirale zbog istorijskih zbivanja, uslova na tržištu, bolesti, štetočina i dr. Najveće površine, od oko 8500 ha, registrovane su 1913. pred pojavu filoksere. Taj nametnik je izazvao masovno sušenje vinograda, koji su kasnije djelimično obnovljeni uz primjenu američkih podloga otpornih prema filokseri. Sadašnje površine vinograda u BiH iznose 5167 ha. To se nepovoljno odražava na stanje ove konjunkturne grane i na njeno učešće u jugoslavenskom vinogradarstvu, u kojem je BiH zastupljena samo sa 2%. Na privatni sektor otpada 70,8% površina, a na društveni 29,2%. Uslovi za intenzivnu vinogradarsku proizvodnju u ovoj republici su različiti zbog specifičnosti klimatskog podneblja. Vinogradarski rejon Hercegovine podijeljen je na tri vinogorja: jablaničko, mostarsko i ličko. Po obimu proizvodnje i asortimanu mostarsko je vinogorje najznačajnije te zapravo predstavlja i vinogradarstvo BiH. Hercegovački rejon ima vrlo povoljnu klimu i razvijenu vinogradarsku proizvodnju: oko 3470 vagona grožđa, 172 000 hl vina, 5420 hl komovice i lozovače te 8200 hl vinskog destilata. Sortni sastav je karakterističan i vrlo je povoljne strukture. U njemu dominantno mjesto pripada dvjema autohtonim sortama grožđa visokog kvaliteta, *žilavci* i *blatini.* Ostale značajnije vinske sorte jesu *krkošija, bena, smederevka* i *toboluša* (za bijela vina), *Alicante Bouchet, vranac, trnjak, Merlot, Gamay bojadisar* i *plavka* (za crna vina). Proizvodnja stonog grožđa, koje se uglavnom plasira na domaćem tržištu, organizovana je u plantažnim vinogradima Poljoprivrednog kombinata »Hercegovina« — HEPOK. Taj kombinat najviše pomaže razvoj vinogradarske grane na ovom području. Najzastupljenija sorta stonog grožđa je *kardi-*

Hercegovačka vinogorja

Autohtone sorte: žilavka i blatina

VINOGRADI KOD HUMCA U OKOLICI LJUBUŠKOG

nal koja u Hercegovini sazrijeva polovinom jula i daje prvo stono grožđe za jugoslovensko tržište. Iza kardinala značajnije mjesto zauzima sorta *Afuz-ali*, dok se sorte *julski muskat, kraljica vinograda, hamburg muskat, italija* i *šljiva* gaje u manjoj mjeri. Proizvodnja vina za tržište organizovana je isključivo u okviru HEPOK-a, a obavlja se u industrijskim vinarijama instalisanog kapaciteta 138 000 hl. Najpoznatija vina su *žilavka* i *samotok* među bijelim, a *blatina* među obojenim; to su izuzetno cijenjena vina na domaćem i inostranom tržištu te su zakonom zaštićena kao vrhunska čuvena vina.

Vinogradarski rejon sjeverne Bosne sa tri vinogorja (kozaračko, majevičko i ukrinsko) ima samo neznatne površine pod vinogradima, uprkos povoljnim klimatskim uslovima. Međutim, predviđa se sadnja novih vinograda, ponajviše za proizvodnju ranog stonog grožđa i grožđa za preradu u bezalkoholne proizvode. P. Vuk.

Stočarstvo. *Ustovi za uzgoj stoke*. Osnova stočarske proizvodnje oduvijek su bile slabo prinosne travnjačke površine. U brdskom rejonu BiH, a naročito u planinskom i mediteranskom, postoje prostrane oblasti gdje je stočarstvo duga tradicija i glavni ili jedini izvor dohotka poljoprivrednog stanovništva. Ishrana stoke je u toku godine neujednačena. U planinskim područjima osnovu u toku ljeta čini paša. Najveći dio pašnjaka nalazi se u kraškim oblastima, gdje u drugoj polovini ljeta nestaje vode za stoku, pa ona treba dugo vremena da stigne do pojila. God. 1976. BiH je imala (izraženo u hiljadama): konja 206, goveda 1081, ovaca 1609 i svinja 517. U toku posljednje 23 godine broj konja stagnira, goveda i ovaca opada, a svinja osjetno raste. Kako u isto vrijeme broj stanovnika stalno raste, danas je njegova snabdjevenost vlastitim stočarskim proizvodima mnogo slabija nego ranije. Odnos broja konja, goveda i ovaca prema poljoprivrednim površinama povoljniji je u BiH, nego u SFRJ; kod svinja je suprotno, sličan je odnos prema broju stanovnika, ali je proizvodnost niža. Tempo razvitka stočarske proizvodnje nije jednak u svim poljoprivrednim rejonima i sektorima vlasništva. U ravničarskim područjima tempo razvitka je brži nego u ostalim. Društveni sektor je veoma malo zastupljen, ali ima golem utjecaj na unapređivanje proizvodnje, jer proizvodi na savremen način te ima veću i kvalitetniju proizvodnju. U privatnom sektoru brži je razvoj u udruženih, nego u neudruženih proizvođača. Na malom privatnom posjedu proizvodnja je ekstenzivna zbog nedovoljne stručne upućenosti poljoprivrednog stanovništva. Proizvode se male količine hrane slabijeg kvaliteta, ishrana stoke je neujednačena i nema selekcije pa je proizvodnost nekih vrsta stoke i pasmina slabija. R. Tć.

Statistika po vrstama

PLANINSKA ISPAŠA OVACA NA ZELENGORI

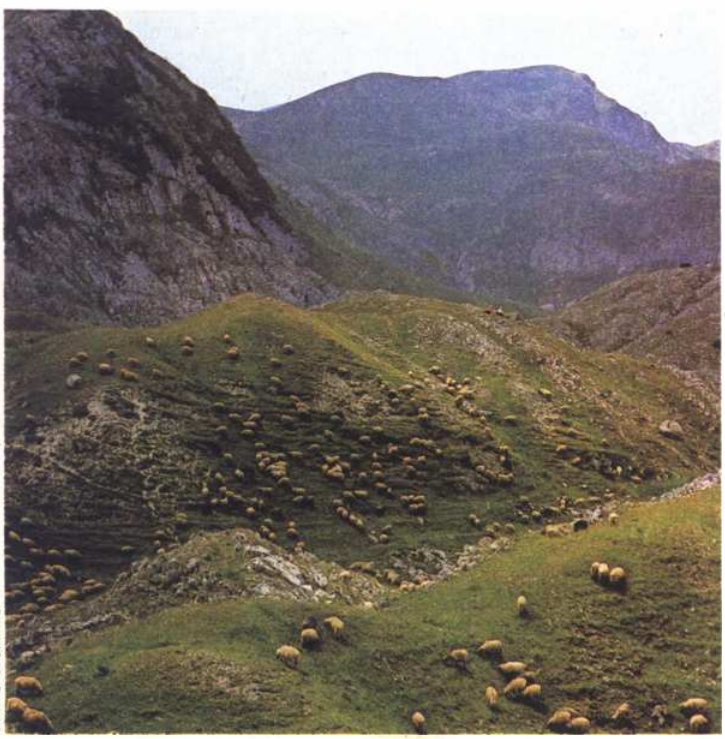

Snimio G. Sikimić

Govedarstvo. Još u drugoj pol. XIX st. uzgajala se, poglavito u brdsko-planinskom području BiH, autohtona, primitivna, čistokrvna *buša*, koja se po boji, građi tijela i lubanje podudara sa sojevima tzv. ilirske pasmine Balkanskog poluotoka što ih je opisao L. Adametz. To je sitna, jednobojna (crna, plava, smeđa, siva) životinja (visina grebena 100—105 cm, težina 150—180 kg), niske mliječnosti (600—900 l) kratke laktacije, kasnozrela, ali izvanredno prilagođena lošim proizvodnim uslovima. Po svom izvornom obliku ona je najizrazitiji predstavnik *evropskog kratkorožnog goveda (Bos brachyceros europaeus)*. Prema Amschlerovoj teoriji postoji uska povezanost između kratkorožnosti te genetske osnove za visoku mliječnost i visoki procenat mliječne masti. Tu osnovu ima i buša, ali se u ekstenzivnim uslovima BiH ta svojstva nisu mogla realizirati. U ravničarskom, sjeveroistočnom dijelu Bosne bilo je raširenо *posavsko govedo (gulja)*. To je zakržljali oblik *stepskog (podolskog) goveda*, koje zoološki pripada skupini *primigenog goveda (divlji tur, ur; Bos primigenius Bojanus)*. To je bila veća, svijetlosiva životinja odličnih radnih sposobnosti.

Autohtona »buša«

Na unapređenju govedarstva počelo se raditi od austrougarske okupacije (1878). Prve akcije vezane su uz osnivanje gospodarskih stanica u Gacku i Modriči (1886), Livnu (1889) te Butmiru kraj Sarajeva (1893). I pored preporuke da se pristupi poboljšanju eksterijernih i povećanju proizvodnih svojstava domaćeg goveda selekci-

Križanje s plemenitim pasminama

jom u čistoj krvi, tadašnja vlada je odlučila da bušina svojstva poboljša križanjem sa bikovima kulturnih pasmina, a pored toga da uveze i žensku rasplodnu maticu nekih pasmina. Prva pasmina koja je u te svrhe poslužila bila je *pincgavska,* čijem rejonu je praktički pripadala sva Bosna izuzevši Posavinu (do 1910. kada je i Posavina uključena u pincgavski rejon). Nakon II svjetskog rata pincgavac je neko vrijeme ostao u četiri sreza Krajine, a kasnije je bio potpuno elimiriran kao službeno priznata pasmina. *Stepsko govedo* forsirano je do 1910. na ravničarskom području bosanske Posavine, a tada se ukida održavanje njegovog rejona. Cijela Hercegovina spadala je u rejon *viptalskog goveda.* Od 1892. do 1915. uvažano je godišnje 80—90 bikova koji su bili smješteni kod privatnih gajača. U toku 40-godišnje austrijske okupacije rezultati križanja domaćeg goveda sa različitim pasminama i sojevima bili su razmjerno slabi, premda su postojali dobri programi za oplemenjivanje. Međutim, nije se radilo na poljoprivrednom prosvjećivanju proizvođača, poboljšanju krmne baze i ekonomskoj stimulaciji povećane kvalitetnije govedarske proizvodnje. Zato su križanci ostali većinom u okviru vanjskog izgleda i proizvodnih sposobnosti domaćeg goveda, a upliv strane krvi mogao se primijetiti tek na boji dlake. To stanje se u širokom narodnom govedarstvu nekih područja još uvijek nije bitno promijenilo. Ukrižavanje strane krvi u bušu najbolje je uspjelo sa viptalskim, odn. kasnije sivim tirolskim govedom općenito, a posebno na području Gacka. Tu je sistematskim uzgojnim radom, primjenom mnogobrojnih agrarnopolitičkih i zootehničkih mjera te u specifičnim prehrambenim uvjetima formiran popravljeni tip buše prozvan u narodu i u literaturi *gatačkim govedom.*

Uzgoj ostalih pasmina i križanaca

Nakon II svjetskog rata uslijedili su u više navrata importi *sivog tirolskog goveda* (bikova i visokosteonih junica) radi uzgoja u čistoj krvi i oplemenjivanja. Ti uzgoji većinom su napušteni osim na području Gacka, gdje Zemljoradnička zadruga jedan dio proizvedenih kvalitetnih rasplodnjaka daje za potrebe narodnog stočarstva BiH. *Simentalac* i simentalski križanci prvi puta su se pojavili između dva svjetska rata, ali im se izgubio trag. Tek nakon II svjetskog rata uspjelo je na poljoprivrednim dobrima Bosne stvoriti razmjerno jake uzgoje ove pasmine. Uz to se simentalski križanci šire iz susjedne Slavonije. U razdoblju 1955—77. simentalac na poljoprivrednim dobrima uglavnom se smjenjuje sa *crno-bijelom nizinskom pasminom,* bilo čistokrvnom, ili, u novije doba, sa određenim krvnim udjelom *holštajnske pasmine.* God. 1978. bilo je na sedam poljoprivrednih dobara oko 4500 crno-bijelih krava i 2000 steonih junica; 450 simentalaca (Poljoprivredno dobro »Semberija« — Bijeljina) i 234 čistokrvnih holštajnskih krava (uvezenih iz SAD na Poljoprivredno dobro »Semberija« te Poljoprivredno dobro »Dr Mujbegović« — Modriča). Za potrebe udruženih zemljoradnika nabavljeno je u periodu 1971—78. sa društvenog sektora BiH, iz drugih socijalističkih republika ili iz inostranstva oko 8000 steonih junica simentalske, crno-bijele, smeđe i sive tirolske pasmine. Ra. P.

Ovčarstvo. Gajenje ovaca u BiH od davnina je bila jedna od najvažnijih grana stočarske proizvodnje. Po reljefu to je pretežno brdsko-planinska zemlja sa gotovo milion hektara pašnjaka, od kojih je skoro polovina planinskih. Značaj ovčarstva za BiH ne ogleda se samo u proizvodnji mesa, mlijeka, vune, kože i drugih ovčijih proizvoda nego i u tome što je ovca jedina domaća životinja koja vrlo dobro iskorištava siromašne planinske pašnjake i na takvoj ishrani daje vrlo vrijedne proizvode. Ovce se gaje u svim krajevima BiH izuzevši sjeverni ravničarski rejon. Ukupno ih ima 1 455 024, od čega na individualnom posjedu 1 437 375 a na društvenom samo 17 649 grla. Posljednjih godina njihov broj izraženije opada.

Domaća »pramenka«

Gaji se uglavnom domaća ovca, *pramenka,* kombinovanih proizvodnih svojstava za proizvodnju mlijeka, mesa i vune. Po tjelesnom uzrastu i proizvodnji bosanskohercegovačke ovce se međusobno znatno razlikuju. Varijabilnost u krupnoći i proizvodnji nije izazvana različitom

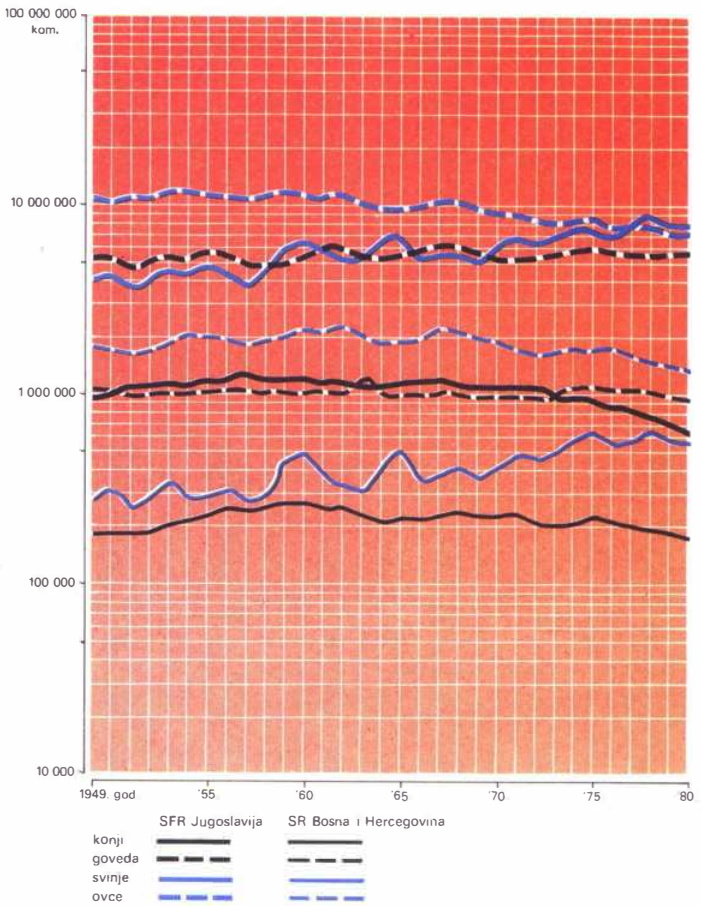

STOČNA PROIZVODNJA

genetskom konstitucijom. Sve posjeduju genom gruborune pramenke, koji se pod uticajem različitih uslova ishrane i gajenja u pojedinim rejonima različito ispoljava. Najkrupnije ovce, sa prosječnom živom težinom 45—50 kg, gaje se na Kupreškom polju *(kupreška ovca)* i u priplaninskim selima Vlašića *(dupska ovca).* Ovaj kraj centralne Bosne odlikuje se relativno najboljim pašnjacima, pa je krupnoća ovaca rezultat njihove bolje ishrane. Od ovog rejona prema zapadu, jugu i jugoistoku pašnjaci su sve siromašniji, pa su i uslovi ishrane slabiji. Ovce su sitnije, a najmanje su *humnjačke* u južnoj Hercegovini (Čapljina, Stolac, Ljubinje), čija živa težina iznosi oko 25 kg. Prosječna je mliječnost kupreških i dupskih ovaca oko 90 l a kod humnjačkih oko 30 l. Plodnost je mala i kreće se 105—110%. Ustanovljeno je da u boljim uslovima kupreška i dupska ovca mogu dati oko 150 l mlijeka, a plodnost se može povećati do 130% i više. Težina runa ovaca iz okoline Travnika i Kupresa iznosi oko 1,7 kg, a kod hercegovačkih oko 1 kg. Runo je otvoreno. Vuna je gruba, miješana, sastavljena pretežno od osjastih i prelaznih vlakana; sadrži malo puha. Finoća joj se kreće oko 39 mikrometara; većinom je bijela i uglavnom se prerađuje u kućnoj radinosti.

U užem području istočne Bosne (Rogatica, Han-Pijesak) gaje se, pored autohtonih ovaca, u nešto većem broju *sjeničko-pešterske ovce* i njihovi križanci sa raznim tipovima *merino-rasa.* Na društvenim gazdinstvima pretežno se gaje križanci domaćih ovaca sa merino-rasama te manji broj čistokrvnih grla importiranih merino-rasa.

Nomadsko ovčarenje

U ovčarstvu BiH zadržao se djelomično do danas poseban vid nomadskog ovčarenja. Iz južne Hercegovine ovce se izgone početkom ljeta na planinske pašnjake Visočice, Treskavice, Bjelašnice i drugih bosanskih planina. Tu koriste ispašu do početka zime, što doprinosi boljem iskorištavanju visokih planinskih pašnjaka. Iz centralne Bosne početkom zime ovčari tjeraju ovce sa planinskih pašnjaka Vlašića na zimsku ispašu u Bosansku Posavinu, Hrvatsku i Vojvodinu, a u proljeće ih vraćaju.

ERGELA U BORIKAMA KOD ROGATICE

Zimskom ispašom ovaca u ovim krajevima često se nanose štete ozimim usjevima, pa je zbog toga pristup ovaca na teritoriju mnogih opština zabranjen. Ova kretanja u potrazi za ispašom postepeno se sve više napuštaju. Na unapređenju ovčarske proizvodnje BiH počelo se prvi put raditi za vrijeme austrougarske okupacije na osnovanim stočarskim stanicama u Livnu i Gacku. Krajem XIX v. uvezeno je stado *karakul-ovaca* i smješteno na stočarskoj stanici u Livnu, gdje su gajene u čistoj krvi i ukrštane s domaćim pramenkama. Uzgoj karakula u Livnu zadržao se sve do 60-ih god. XX v., kad je ovčarska farma likvidirana. U periodu između dva svjetska rata ništa se nije učinilo za unapređenje ovčarstva. Nakon II svjetskog rata prišlo se osnivanju većeg broja ovčarskih farmi na poljoprivrednim dobrima i zemljoradničkim zadrugama. Prvih desetak godina domaća pramenka je na ovim farmama ukrštana s raznim rasama merino-ovaca kako bi se kod dobijenih križanaca popravila finoća vune i težina runa. Posljednjih godina vrše se mnoga ukrštanja naših ovaca sa visokoplodnim ovcama i rasama za proizvodnju mesa, a svrha je da se kod tih tropasminskih križanaca poveća težina, odn. proizvodnja i kvalitet mesa. Sva ova ukrštanja vršena u ogledne svrhe i u široj proizvodnji pokazala su da su bosanskohercegovačke pramenke vrlo prikladne za stvaranje nove produktivnije domaće ovce. M. Lad.

Križanci poboljšanih osobina

Svinjogojstvo. Nakon II svjetskog rata u ovoj grani stočarstva postignut je najveći brojčani i kvalitetni skok. God. 1953—76. broj se udvostručio. Istovremeno je promijenjen i pasminski sastav. Danas se uglavnom uzgajaju bijele mesnate svinje (*švedski* i *holandski Landrace, velika engleska bijela svinja* i njihovi križanci). Ipak, broj svinja na 100 ha poljoprivredne površine mnogo je manji od jugoslavenskog prosjeka (1976. u BiH 20,0, a u SFRJ 45,4). Isto je i u odnosu na broj stanovnika (u BiH 12,7 na 100, a u SFRJ 30,1). Danas u BiH potrebe za svinjskim mesom prevazilaze proizvodne mogućnosti. Na povećanje broja svinja i promjenu pasminskog sastava vidno je utjecala izgradnja tri velike i nekoliko manjih farmi u društvenom sektoru (Nova Topola, Brčko, Visoko), izgradnja dvije velike (Nova Topola i Brčko) i nekoliko manjih tvornica stočne hrane, te brzi tehnološki razvoj industrijskog načina proizvodnje. U ravničarskom dijelu razvija se savremeni model kooperativne proizvodnje sa poljoprivrednim proizvođačima, uvodi se savremena tehnologija proizvodnje te kvalitetan rasplodni i tovni materijal. U brdsko-planinskom i mediteranskom kraškom području veoma malo gazdinstava se bavi proizvodnjom rasplodnog materijala. Ovdje postoji tradicija tovljenja jednog do dva tovljenika u dijelu domaćinstava koje sa tovnim materijalom snabdijevaju proizvođači iz ravničarskih područja ove i drugih republika. R. Tć.

Konjogojstvo. Konj u BiH služi ne samo u obavljanju poljoprivrednih poslova na gazdinstvu nego i za transport: jahanje, nošenje tovara ili vuču tereta. U brdsko-planinskom i mediteranskom regionu živi odvajkada autohtoni *bosansko-hercegovački brdski konj*, iz skupine balkanskih konja, porijeklom od dva izvorna oblika: *Equus tarpan* i *E. przewalsky*. Turci su uvodili razne orijentalne pasmine, a naročito *arapskog konja*. U to vrijeme pastusi su upotrebljavani kao jahaći konji te su lako nastajala križanja. Jednako je u ravničarskom području nastao *posavski konj* križanjem domaćeg i ilirskog (panonskog) konja s arapskom pasminom. Križanja sa orijentalnim pasminama služila su za popravku brdskog konja, koji je bio male visine i neugledna tjelesnog ustrojstva.

Autohtoni brdski konj

U BiH je i danas najviše zastupljen bosansko-hercegovački brdski konj. Njegova visina do grebena iznosi 126—129 cm, a tjelesna težina 250—350 kg. Pretežno je kvadratična formata, slabijih dubinskih i širinskih mjera te osrednje koščatosti. Uspoređivanjem tjelesnih dimenzija zapaža se da kroz duži niz generacija nije došlo do bitnih izmjena u tjelesnom ustrojstvu. Od nasljednih tipova najviše je zastupljen tarpanski tip, sa više od 50%, tip przewalskog sa oko 20%, a kod preostalih tip se nije mogao definisati. Najveći i najskladniji tip uzgaja se na području Sokolac—Rogatica, a najmanji u području Podveležja. Razlike u visini do grebena, tjelesnom ustroju i tipu nisu tolike da bi poslužile za razlučivanje sojeva brdskog konja. U ravničarskom i djelimično u brdskom području danas se uzgaja konj u tipu *lipicanca*, koji po veličini spada u manje konje. Visina do grebena iznosi mu 146—150 cm i tjelesna težina 400—500 kg. Format mu je položena pačetvorina te je relativno dubok i koščat. Na tipu lipicanskog konja odražava se njegov izvorni oblik *Equus Ąbeli*. Preliminarni rezultati inventarizacije fonda konja u BiH pokazuju da se u nekim područjima nastoji promijeniti pasminski sastav. U brdsko-planinskom području se negdje nastoji zamijeniti brdski konj većim konjem, pa se tu infiltrirao hladnokrvnjak koji prvenstveno služi za šumske radove, ali i u poljoprivredi te tako dolazi do nekontrolisanih križanja. On se infiltrirao i u ravničarsko područje (npr. okolica Bosanske Dubice), gdje služi za poljoprivredne radove, ali se tu uzgaja i ždrebad za proizvodnju mesa. U području zapadne Bosne brdski konj se zamjenjuje lipicancem, polukrvnjakom, arapskim konjem i hladnokrvnjakom, dok se u istočnoj Bosni i nadalje zadržao tip brdskog konja. Sve veća izgradnja saobraćajnica i primjena motornih vozila u saobraćaju, poljoprivredi i šumarstvu utječu na smanjenje broja konja. Međutim, i u nekim dijelovima brdskog a naročito u planinskom području konj će još dugo biti neophodan i često nezamjenjiv.

Ostale pasmine

Na teritoriji BiH postoje tri ergele čiji rasplodni materijal utječe na poboljšanje kvaliteta konja: ergele bosanskog brdskog i arapskog konja u Borikama (Poljoprivredno dobro »Borike«, Rogatica), ergela bosanskog brdskog konja u Han-Pijesku (Poljoprivredno dobro »Planina«) i lipicanska ergela »Vučijak« u Prnjavoru. Njihovo djelovanje se potpomaže licenciranjem pastuha, a održavaju se smotre i izložbe konja (Rogatica, Prnjavor, Gacko, Bosanska Dubica, Bugojno i dr.). R. Tć.

Bosanske ergele

Živinarstvo u BiH je razvijena grana stočarske proizvodnje. Od približno 2 000 000 komada razne živine u 1952. najviše je bilo (oko 1 900 000) *kokoši*. U 1976. bilo je gotovo 7 000 000 kokoši, za što su uvelike zaslužne farme društvenog sektora. Posebno su se u posljednje vrijeme razvili kapaciteti za proizvodnju konzumnih jaja, jer se u ovom proizvodu prilično oskudijevalo. Važan proizvođač kokoših jaja jest preduzeće »Agrokomerc« iz Velike Kladuše koje na nekoliko svojih farma drži gotovo 1 000 000 nosilica. Pilići za tov (brojleri) uzgajaju

Farme društvenog sektora

se na brojnim manjim farmama koje su locirane uglavnom u blizini velikih gradova i industrijskih centara. Posljednjih nekoliko godina posvećuje se velika pažnja i razvijanju kooperacija u živinarstvu u kojima se individualni proizvođači vežu uz društvena gazdinstva te udružuju svoj rad i sredstva. Posebno se radi na unapređivanju ovih odnosa u nizijskim dijelovima BiH kao i u rejonima oko velikih gradova. Postoje planovi unapređenja proizvodnje *plovne živine*, ali za sada ta proizvodnja u BiH nema veliki značaj. Č. Ć.

Pčelarstvo u BiH je dopunsko zanimanje poljoprivrednog stanovništva i amatera nepoljoprivrednika. Posljednjih godina kod neznatnog broja poljoprivrednika to je i osnovno zanimanje. Do konca XIX v. pčele su uzgajane isključivo u košnicama sa nepokretnim saćem (vrškare, dubovine, daščare), koje su u manjem broju zadržane i do danas. Prva košnica sa pokretnim saćem, tip džerzonka, uvedena je 1881. Sada se pčele pretežno uzgajaju u košnicama sa pokretnim saćem tipa *Dadan-Blatt, pološka* i *Langstroth-Root*.

Obilje pčelinje paše

Pčelinja paša u BiH je obilna i raznovrsna. Postoje velike površine pod prirodnim livadama i pašnjacima te prostrano kraško područje. Znatne površine pod voćkama, ratarskim kulturama te prostrane šume također osiguravaju povoljne uslove za uzgajanje pčela. Na tim površinama rastu mnoge biljke koje daju med izvanrednog kvaliteta, kao npr. kadulja, vrijesak, bagrem, livadsko bilje, drača, zanovet, suncokret, uljana repica, djeteline, smiljkita, voćke, pitomi kesten, klen. Brdovit teren i klimatske razlike na bliskim odstojanjima uslovili su različito vrijeme cvjetanja iste vrste medonosnog bilja pa tako i duže iskorištavanje pčelinje paše. Posljednjih godina mnogo se primjenjuje seljenje pčela sa jedne paše na drugu; time se one bolje iskorištavaju za proizvodnju meda, voska, za rojeve i matice. Veliki plantažni voćnjaci u društvenom sektoru koriste pčele za oprašivanje voćaka da bi se povećao prinos i poboljšao kvalitet plodova.

U prošlosti su broj košnica i proizvodnja meda znatno varirali, jer su ratovi uzrokovali velike gubitke u pčelarstvu. God. 1889. bilo je 111 148 košnica, 1910. bilo ih je 194 121, god. 1939. bilo ih je 144 608, a 1946. samo 86 529; god. 1977. bilo ih je 205 334, proizvedeno je 1 026 670 kg meda i oko 100 000 kg voska. Pčelarstvom se bavi oko 31 000 domaćinstava (6,6 košnica po domaćinstvu). H. Će.

LIT.: Die Landwirtschaft in Bosnien und Hercegovina, Sarajevo 1899; *E. Meleki*, Naše konjarstvo. Bosanski konj. Odgajivačka studija u njegovoj postojbini, Beograd 1927; *M. Finci*, Die Rindbestände in Bosnien und Hercegovina, Jena i Berlin 1932; *A. Koen, E. Džikovski* i *A. Sunarić*, Bosna i Hercegovina kao privredno područje, Sarajevo 1938; *F. Hrasnica*, Prilog poznavanju gojidbene izgradnje bosanskih brdskih konja, Veterinarski arhiv, 1949, 10/12; *Lj. Božić*, Problemi razvitka stočarstva u Bosni i Hercegovini, Pregled, Sarajevo 1953, 3; *Dž. Drače*, Poljoprivreda Bosne i Hercegovine i perspektive njenog razvoja, Poljoprivredni pregled, 1953; *N. Jarak*, Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo, Sarajevo 1956; *isti*, Sedamdeset i pet godina savremenog pčelarstva u BiH, Radovi Naučnog društva BiH, 1960, XIV; *T. Bartolović*, Prilog poznavanja osnovnih tipova bosanskog brdskog konja, Radovi Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu, 1961; *Ţ. Mulić* i *V. Selak*, Prilog istraživanju problema usitnjavanja individualnih poljoprivrednih gazdinstava u Bosni i Hercegovini, ibid., 1973—74; *A. Tupara* i *dr.*, Društveno ekonomski položaj individualnih poljoprivrednih proizvođača u Bosni i Hercegovini i mjere ekonomske politike za njegovo poboljšanje, Sarajevo 1975; *R. Telalbašić* i *B. Bošković*, Stanje uzgoja brdskih konja i prijedlozi mjera za njegovo unapređivanje, Stočarstvo, 1976, 30; *H. Ćerimagić*, Pčelarstvo, Sarajevo 1977; *V. Jakšić*, Pedološka karta SRBiH, 1977; *Ž. Finci* i *dr.*, Agrokompleks kao komponenta prostornog uređenja SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978; *A. Ličina*, Uticaj nivoa organizacije na rezultate poslovanja poljoprivrednih dobara, Sarajevo 1978.

Ribarstvo nije razvijeno u BiH iako u ovoj republici ima mnogo rijeka. Uz 20-ak km obale Neretljanskog zaliva ima nešto morskog ribarstva. U slatkim vodama preovlađuje sportski ribolov, a profesionalnog ima malo. Dok rijeke nisu bile zagađene, obilovale su brojnim vrstama ribe. U posljednjih 20 godina zagađenost Bosne, Vrbasa, Une, Drine i njihovih pritoka uticala je na pomor i nestanak ribe u nekim revirima. U gornjim tokovima rijeka uglavnom su *salmonidske vrste*, a u donjim *ciprinidske*. Biološki uslovi života riba, naročito salmonidskih vrsta, poremećeni su i izgradnjom visokih brana na

Zagađenost rijeka

Snimio S. Krstanović

RIBNJAK U JEZERU KOD JAJCA

Drini, Neretvi i Vrbasu. Ni jedna brana nema riblju stazu, jer bi izgradnja staze znatno poskupila i otežala izgradnju hidrocentrale. Time je ugroženo prirodno razmnožavanje vrsta koje se mrijeste u gornjim tokovima rijeka. Narušeni prirodni uslovi u otvorenim vodotocima i porast potražnje ribe na tržištu utjecali su na povećanje uzgajanja u vještačkim uslovima izgradnjom ciprinidskih i salmonidskih ribogojilišta. Poznati su ciprinidski ribnjaci »Saničani« (Prijedor) i »Bardača« (Srbac), izgrađeni prije II svjetskog rata, te »Vučijak« (Prnjavor) podignut poslije rata. Površina svih ovih ribnjaka iznosila je 1978. 2269 ha, a proizvodnja, većinom šarana, 23 850 t. U izgradnji je ciprinidski ribnjak u Bosanskom Brodu površine oko 600 ha. Salmonidski ribnjaci su »Blagaj« (Mostar), »Ljuta« (Konjic), »Okašnica« (Bugojno), »Gornji Ribnik« (Ključ) i »Hadžići« (Sarajevo), svi izgrađeni poslije 1945, sa proizvodnjom u 1978. od 535 t uglavnom dužičaste pastrmke. Na vrelu Bosne podignut je mali ribnjak još prije 1918. Između dva svjetska rata podignuti su mali ribnjaci u Krupi na Vrbasu i Klašniku kraj Banje Luke. U izgradnji je salmonidski ribnjak »Unac« kod Drvara.

Izgradnja ribogojilišta

Naučnoistraživački rad, izuzev nekoliko entuzijasta-amatera, koncentrisan je u Biološkom institutu u Sarajevu i usmjeren na ispitivanje uslova za razvoj ribarstva u vodenim akumulacijama, prirodnim jezerima i rezervatima, na istraživanje narušenih vodenih ekosistema kao posljedice izgradnje velikih vodoprivrednih objekata te posebno na istraživanje uslova za razvoj akvakulture. Lj. Bo.

Šumarstvo. Među prirodnim bogatstvima BiH značajno mjesto zauzimaju šume. Šumskih zemljišta ima 2 475 000 ha, od čega je 2 112 000 ha pod šumom, a 363 000 ha su neobrasla (1961). U društvenoj svojini nalazi se 81%, a u privatnoj 19%. U odnosu na SFRJ, Bosna i Hercegovina učestvuje u šumskom fondu sa 24%. Na 1 st. otpada 0,64 ha šuma. Od ukupne površine pod šumom, očuvane šume pokrivaju 1 267 000 ha (60%), degradirane šume 404 164 ha (19,1%), lisničke šume 13 321 ha (0,7%) i šikare 427 155 ha (20,2%), što pokazuje da ima mnogo neočuvanih šuma (degradiranih šuma i šikara). Drvna masa svih šuma u BiH iznosi oko 297 761 000 m³, što prema ukupnoj drvnoj masi šuma u SFRJ iznosi oko 30%, a u šumama društvene svojine

Šumske površine

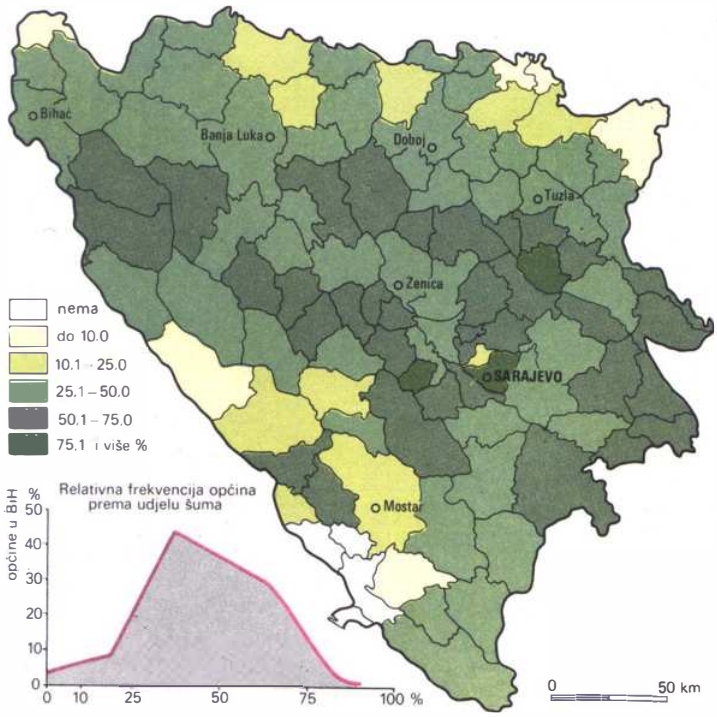

RELATIVNI UDIO ŠUMA U POVRŠINI OPĆINE
desetogodišnji prosjek (1971—80)

260 810 000 m³, ili 35,5%. Od ukupne drvne mase u šumama BiH 35% su četinari, 65% lišćari, a šumama društvene svojine 37% su četinari, a 63% lišćari. Drvne zalihe po 1 ha za sve šume u BiH iznose oko 140 m³, a za šume u društvenoj svojini oko 153 m³, što ukazuje da je ta drvna masa mnogo ispod normale. Jedan od najvažnijih elemenata pri analiziranju stanja šumskog fonda jeste prirast šuma, kao izraz stepena korišćenja proizvodne mogućnosti šuma i jedan od faktora koji utiče na veličinu etata, obezbjeđujući trajnost i racionalnost gospodarenja šumama. Prema zvaničnim podacima, godišnji prirast šuma u BiH utvrđen je početkom šezdesetih godina sa 6 032 000 m³, od čega 4 063 000 m³ lišćara i 1 969 000 m³ četinara. Rezultati sprovedene inventure šuma na velikim površinama u BiH (1964—68) dali su nove podatke o visini prirasta u šumama BiH, koji samo u šumama društvene svojine iznosi godišnje 6 781 000 m³, od čega 3 183 000 m³ četinara i 3 598 000 m³ lišćara. Kako je etat instrument određene šumarske politike, a u isto vrijeme prepreka pretjeranim sječama i uništavanju šuma, njegova veličina nastoji se prilagoditi prirastu i stanju šumskog fonda.

Godišnji prirast

Iskorišćavanje šuma u širem opsegu počelo je krajem prošlog vijeka na bazi dugoročnih ugovora, sklapanih sa stranim preduzećima, kojima su se kasnije, naročito između I i II svjetskog rata, pridružila i domaća preduzeća. U tom periodu izgrađivane su šumske željezničke pruge privremenog karaktera kojima su otvarana šumska područja pa su se transportovale velike količine drva u kratkom roku. Poslije oslobođenja vidno se mijenja iskorišćavanje šuma na području BiH. Postepeno se otvaraju šumski kompleksi mrežom stalnih šumskih cesta umjesto privremenih željezničkih pruga. U cjelokupnom tehnološkom procesu iskorišćavanja šuma sve više se primjenjuju mehanizovana sredstva. Uporedo s tim postepeno se povećava obim industrijskih sječa, posebno do tada zapostavljene bukovine. U vezi s brzim razvojem industrije za preradu drva i njenog užurbanog orijentisanja na proizvodnju finalnih proizvoda mijenja se i struktura šumskih sortimenata, koji služe za potrebe mehaničke i hemijske prerade drva. Obim sječa u društvenim šumama BiH u periodu 1968—77. iznosio je godišnje u prosjeku od 4 724 000 do 6 068 000 m³, od čega je otpadalo na lišćare oko 60% a na četinare oko 40%. Dinamičan razvoj iskorišćavanja šuma u poslijeratnom periodu praćen je aktivnošću oko obezbjeđivanja tehničke opremljenosti u cjelokupnom tehnološkom procesu proizvod-

Promjena tehnologije

ŠUMSKE POVRŠINE

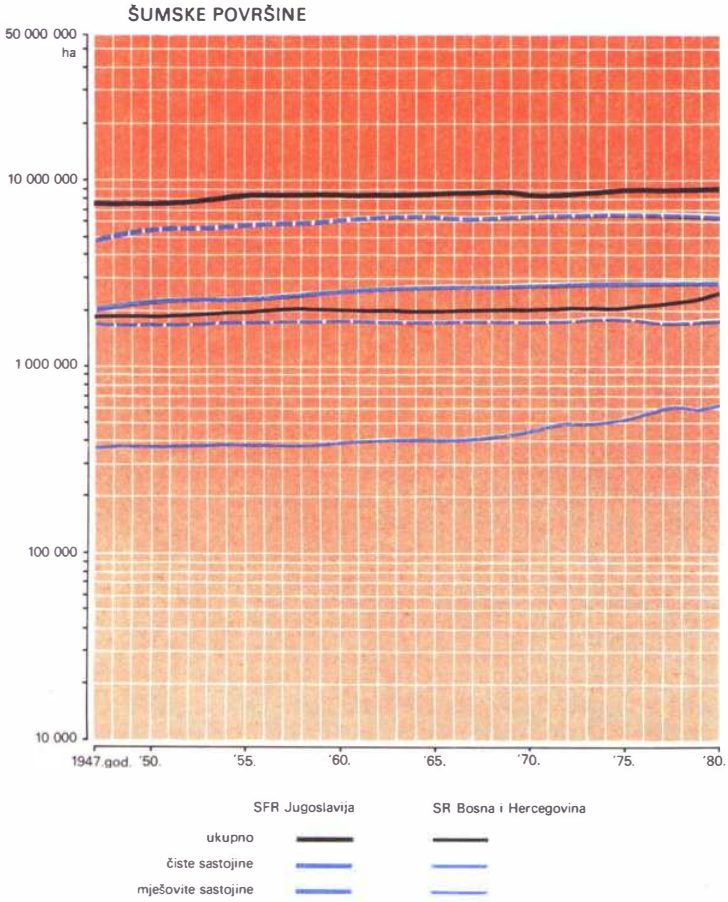

SJEČA ŠUMA

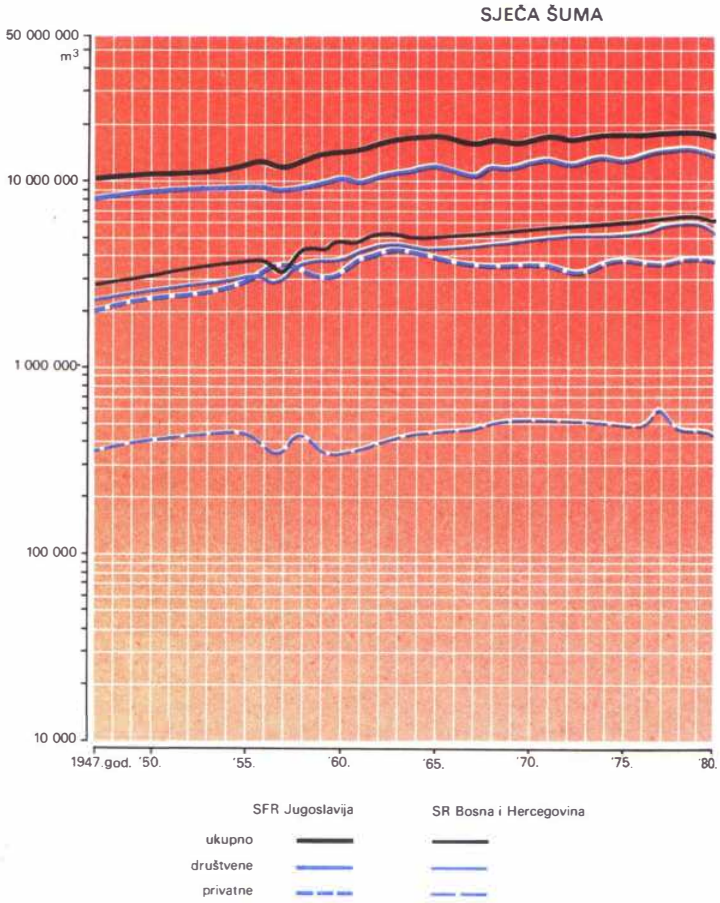

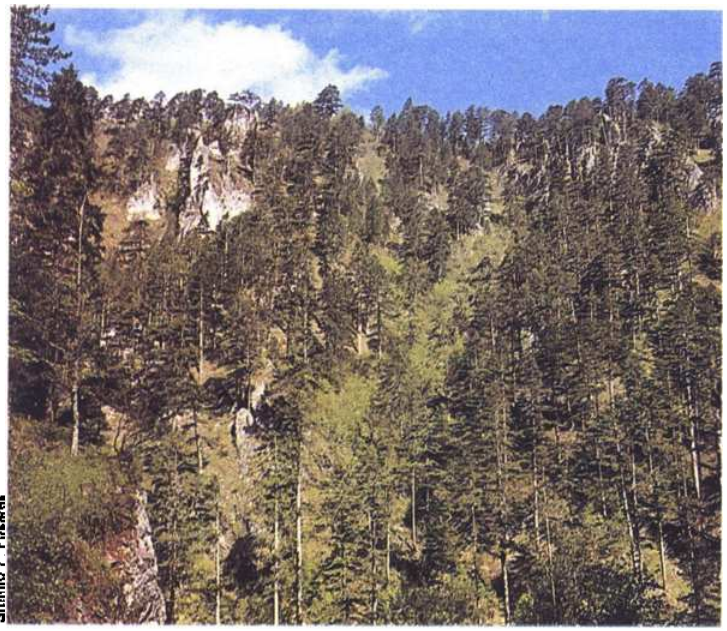

ŠUME CRNOG BORA U PRUSAČKOJ RIJECI KOD BUGOJNA

Snimio P. Fukarek

ŠUMA SMRČE NA IGMANU

nje ove privredne grane. Tehnička opremljenost pri iskorišćavanju šuma bila je u prvim godinama poslije oslobođenja vrlo ograničena. U fazi sječe i izrade primjenjivan je gotovo isključivo manuelni rad, dok su mehanizovana sredstva za privlačenje drva zamjenjivala neznatno životinjsku snagu. Da bi se smanjili troškovi proizvodnje i povećala produktivnost rada, olakšao odn. humanizovao rad ljudi, sistematski su se ulagala sredstva u mehanizaciju procesa proizvodnje. Time se znatno štedjelo radno vrijeme i radna snaga, čija se deficitarnost u iskorišćavanju drva sve više osjeća. Od mehanizovanih sredstava u eksploataciji šuma bilo je početkom 1978. god. 4014 motornih pila, 470 traktora, od čega 229 točkaša, 152 zglobna i 89 traktora gusjeničara, zatim 171 dizalica, od kojih 78 autodizalica i 93 hidrauličke dizalice, i 348 kamiona sa 92 kamionske prikolice. Pored dovoljnog broja šumskih pila, u ukupnom utrošenom vremenu pri sječi i izradi šumskih sortimenata ručno se radi još uvijek oko 50%. U fazi privlačenja drva radi se mehanizovanim sredstvima tek oko 20%, dok se ostatak od oko 80% proizvodnje privlači životinjskom snagom. Utovar je mehanizovan oko 55% od ukupne proizvodnje. Transport izrađenog drva iz šume do mjesta prerade odn. potrošnje, potpuno je mehanizovan. Neposredno nakon oslobođenja nalazilo se u društvenim šumama na području BiH 1400 km šumskih željezničkih pruga na lokomotivski pogon i gravitaciju, a samo 50 km šumskih cesta. Početkom 1978. nalazilo se u društvenim šumama BiH oko 7690 km šumskih puteva, i to savremenih, tvrdih i mekih. Ako se pribroji oko 4125 km javnih cesta koje prolaze kroz bosanskohercegovačke šume, ili ih dodiruju, otvorenost tih društvenih šuma iznosi danas oko 6,5 km na 1000 ha, što je još uvijek daleko od poželjne otvorenosti (10 km na 1000 ha), koja bi zadovoljavala potrebe racionalnog šumskog gospodarenja. Sadašnja tehnička opremljenost mehanizovanim sredstvima za izgradnju i održavanje šumskih cesta u BiH iznosi oko 570 mašina i pomoćnih uređaja, od čega 79 buldožera, 11 grajdera, 52 kompresora, 54 bušilice, 36 valjaka, 11 drobilica, 43 miješalice za beton, 71 kiper, 92 utovarivača, 65 kamiona sa 39 prikolica i 82 traktora točkaša sa 56 prikolica, s tim što se kamioni i traktori sa prikolicama, kao i utovarivači, koriste i pri transportu drva. Ovo sve je osnova za proširenu djelatnost oko daljnje izgradnje šumskih komunikacija, uz angažovanje potrebnih investicionih sredstava, što će obezbijediti racionalnije iskorišćavanje šuma i veću ekonomičnost rada u ovom sektoru šumarstva.

Mehanizacija proizvodnje

Šumske pruge i ceste

Cestogradna tehnika

Uzgajanje šuma. Sadašnji nepovoljni odnos četinara i lišćara u šumama društvene svojine, male zalihe drveta po 1 ha površine te slab kvalitet raspoložive drvne mase, posljedica su lošeg sistema gospodarenja u prošlosti, a posebno neracionalnih sječa i nedovoljnog uzgoja i njege sastojina. U periodu 1945—74. šumsko-kulturnim radovima obuhvaćena površina društvenih šuma u BiH iznosila je 1 193 200 ha ili prosječno godišnje 36 158 ha. Od toga je otpadalo na radove oko pošumljavanja 126 100 ha ili prosječno godišnje 3821 ha (10,5%), dok se ostatak od 1 067 100 ha, ili prosječno godišnje 32 337 ha (89,5%), odnosio na ostale šumskouzgojne (meliorativne) radove. Pod ostale šumskouzgojne radove obračunate su i površine na kojima je uvedena zabrana paše, kao i površine koje su se popunjavale sadnjom i sjetvom sjemena više puta i svaki se put evidentirale. Tek od 1975. počeli su se ispoljavati vidniji napori na povećavanju obima šumskouzgojnih radova. Ovome je znatno pridonio i *Zakon o amortizaciji šuma,* koji je obavezivao organizacije udruženog rada šumarstva da u srazmjeri izvršenih sječa izdvajaju određena sredstva za pošumljavanje. Programom pošumljavanja degradiranih šuma i goleti u BiH u periodu 1976—85. i ozvaničenim dogovorom, koji su potpisale sve zainteresovane organizacije udruženog rada i društvene ustanove, predviđeno je da se u tom periodu pošumi 55 000 ha degradiranih šuma i goleti, što će imati izvanredni značaj za unapređenje opštekorisnih funkcija šume i za proizvodnju drva za obezbjeđenje sirovina za rastuće potrebe privrede. Prema utvrđenom programu, vrijeme od 1976. do 1977. bilo je, pored ostalog, predviđeno za pripremu radova, koji će se realizovati na bazi prosječne stope rasta od 20% godišnje. Na taj način će se u okviru realizovanja ovog programa pošumljavati u periodu 1978—85. prosječno godišnje 6875 ha. Ako organizacije udruženog rada šumarstva, u okviru proste reprodukcije, a u skladu sa Zakonom o amortizaciji šuma budu pošumljavale prosječno godišnje oko 7500 ha i ako se na kršu, u skladu sa *Zakonom o određivanju područja krša* i učešća republike u finansiranju radova na kršu, pošumi godišnje oko 800 ha, onda proizlazi da će se u prosjeku pošumljavati godišnje oko 15 200 ha, što će iznositi gotovo 8,5 puta više nego u periodu 1945—74. Ovaj program, čije je ostvarivanje počelo u skladu sa osnovama politike dugoročnog plana razvoja BiH, predstavlja veliki zaokret u šumskoj privredi BiH. Zakonom o amortizaciji šuma, čiji su korisnici obavezni da za svaki m^3 posječenog drveta pošume 12,5 m^2 površine, obezbijeđena je prosta reprodukcija i uspostavljen skladan odnos između sječe i pošumljavanja sječina. Programom pošumljavanja degradiranih šuma i goleti i Zakonom o određivanju područja krša i učešća republike u finansi-

Dugoročni program pošumljavanja

Ravnoteža između sječe i pošumljavanja

ranju radova na kršu učinjen je dalji korak na podizanju novih šuma. Kako je produkcioni period u šumarstvu veoma dug i podignute šumske kulture nisu brzo zrele za sječu, to se i finansijska sredstva za realizovanje programiranih radova oko pošumljavanja degradiranih šuma i goleti smatraju nepovratnim. Umjesto većeg broja do sada postojećih manjih šumskih rasadnika, pristupljeno je podizanju velikih šumskih rasadnika, u kojima će se uz primjenu mehanizacije obezbijediti industrijska proizvodnja sadnog materijala, postići bolja proizvodnost rada i ekonomičnije poslovanje.

Industrijska proizvodnja sadnica

Zaštita šuma. Mjere zaštite obuhvaćaju sprečavanje šteta od ljudi, stoke, požara, insekata i biljnih bolesti. Štete od čovjeka su danas znatno manje nego što je to bilo prije rata. Da bi se šume zaštitile od brsta stoke i degradacije sastojina, donesen je još 1947. *Zakon o zabrani držanja koza.* To je od 1952. donijelo evidentno pozitivne rezultate koji se ispoljavaju u velikim površinama nekadašnjih šikara, već preraslih u savršenije gospodarske tipove šuma. Paša stoke po šumama društvene svojine sve se više ograničava. Šumski požari, koji su se vrlo često pojavljivali u godinama neposredno poslije rata, danas se rijetko pojavljuju zbog mjera predostrožnosti, dobre organizacije čuvarske i osmatračke službe, kao i neposredne društvene pomoći. Za zaštitu šuma i otklanjanje šteta od insekata i biljnih bolesti organizovana je redovna osmatračka, obavještajna i prognozna služba koja prati pojave, kretanje i širenje štetočina entomološkog i fitopatološkog karaktera, što omogućuje pravovremenu intervenciju oko sprečavanja, širenja i otklanjanja šteta.

Čuvarska služba

LIT.: *A. Šerbetić,* Razvoj šumarstva u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina kao privredno područje, Sarajevo 1938; *S. Dobrivojević i dr.,* 30 godina razvoja šumarstva, drvne industrije i industrije papira, Beograd 1976. B. Be.

Lov i uzgoj divljači. Geografski položaj BiH, raznolika geološka podloga, različite nadmorske visine (0—2326 m), izražena konfiguracija i raznolika klima, omogućili su razvoj raznovrsnih biljnih zajednica u kojima su našle uslove za život gotovo sve vrste evropske divljači. Na ovom području žive mnogi sisari: divokoze, srne, medvjedi, vukovi, čagljevi, lisice, divlje mačke, jazavci, vidre, bizamci, zečevi, kune, tvorovi i lasice; od pernatih: više vrsta orlova, supovi, jastrebovi, mišari, sokolovi, nekoliko vrsta sova, veliki i mali tetrijebi, lještarke, jarebice kamenjarke, jarebice poljke, fazani, više vrsta golubova, grlice, prepelice, divlje patke, liske, više vrsta čaplji i čitav niz ostalih močvarica. Danas na ovom području ne žive jeleni i risovi. Bogatstvo faune omogućavalo je bavljenje lovom velikom broju stanovnika ovih krajeva. Lov je sve do dolaska Turaka bio potpuno slobodan, a norme šerijatskog prava, koje oni uvode, ne ograničavaju pravo pojedinaca na bavljenje lovom. One su samo sadržavale odredbe o lovnom postupku i korišćenju ulova.

Sisari i pernata divljač

Dolaskom austrougarske okupacije ukida se sloboda lova; on postaje državnim regalom. God. 1893. donesen je *Zakon o lovu,* kojim se reguliše pravo bavljenja lovom uvođenjem lovačke karte. Nju su dobijali mahom bogataši i režimski ljudi, sa pravom lova na cijelom području. Modificirani regalni sistem nastavlja se i nakon I svjetskog rata, ali tada je krivolov uzeo velike razmjere.

Poslije oslobođenja, BiH je imala devastirana lovišta sa znatnim brojem grabežljive divljači. Zbog toga se odmah pristupilo zaštiti i uzgoju korisne divljači i organizovanom smanjenju grabežljivih vrsta, u prvom redu vukova, na podnošljivu mjeru. *Zakonom o lovu* iz 1948. ustanovljeni su temelji lovstva kao privredno-sportske djelatnosti. Utvrđuju se vrste zaštićene divljači, kao i mjere koje korisnici lovišta moraju poduzimati na planu zaštite i uzgoja divljači i uređenja lovišta. Istovremeno se utvrđuje trajna ili privremena zabrana lova rijetkih i prorijeđenih vrsta. Pravo na lov dobijaju svi građani, uz uslov da su članovi lovačke organizacije i da polože lovački ispit. Kasniji zakoni o lovu donose još preciznije odredbe o gazdovanju lovištima uz obavezu korisnika da povjerenim područjima gazduju po principu »dobrog domaćina«.

Lovstvo kao privredno-sportska djelatnost

Prvo lovačko društvo na ovom tlu osnovano je 1894. u Sarajevu. Kasnije su osnovana lovačka društva i u drugim mjestima. Rad im je bio usmjeren prvenstveno na zaštitu korisne divljači i uvođenje reda pri lovljenju. No, u društvima je njegovan i kulturno-zabavni život, a nerijetko su razmatrani i socijalni problemi članova. God. 1925. lovačka društva osnivaju Savez lovaca BiH, koji postaje član Saveza lovačkih udruženja Kraljevine SHS.

Lovačka društva

Danas je, na samoupravnoj osnovi, u *Savezu lovačkih organizacija BiH* uključeno 128 lovačkih društava sa oko 30 000 članova i 16 privrednih organizacija. Preko svojih delegata društva aktivno učestvuju u radu *Lovačkog saveza Jugoslavije.* Cjelokupna površina BiH je podijeljena u lovišta kao osnovne jedinice gazdovanja u lovstvu. Lovište osnivaju skupštine opština ili Izvršno vijeće Skupštine SRBiH, i daju ih na korišćenje putem konkursa lovačkom društvu ili radnim organizacijama. Najpoznatija lovišta su Prenj, Zelengora, Koprivnica, Treskavica, Sušica, Konjuh, Hutovo blato, Međutinje, Mera i dr., u kojima ima dosta divljači, a i tehnički su uređena. Lovišta se koriste kroz redovan godišnji odstrel. Lovina se naknađuje, a dobijena sredstva se obavezno vraćaju u lovište da bi se uzgojila ili zaštitila divljač, naknadila šteta koju ona počini, ili za uređenje lovišta. Prosječni godišnji odstrel divljači u BiH po vrstama: oko 2200 srna, 300 divokoza, 3500 divljih svinja, 50 medvjeda, 70 velikih tetrijeba, 500 lještarki, 45 000 zečeva, 90 000 fazana, 11 000 poljki, 7000 kamenjarki, 20 000 močvarica, 15 000 golubova, 250 vukova, 19 000 lisica, 20 000 ostalih krznašica. Ž. Rć.

Najpoznatija lovišta

Godišnji odstrel

Industrija i rudarstvo. Industrija u BiH počela se razvijati nakon austrougarske okupacije, i to uglavnom kao dodatak industrijâ Austrije i Mađarske. Bile su razvijene drvna industrija, crna metalurgija, industrija duhana i vađenje uglja. Razvoj prerađivačke industrije tekao je sporo jer ga je sprečavala Austro-Ugarska kojoj je BiH bila potrebna kao tržište. U predratnoj Jugoslaviji nastavljene su tendencije ranijeg razvoja. I dalje su brže napredovale ekstraktivna i bazna industrija a sporije prerađivačka. U ukupnoj jugoslavenskoj industrijskoj proizvodnji 1938. BiH je učestvovala sa 9,5%. U II svjetskom ratu veliki je broj kapaciteta inače slabe industrije BiH bio razoren ili znatno oštećen. Međutim, u periodu

KRETANJE BROJA ZAPOSLENIH U INDUSTRIJI

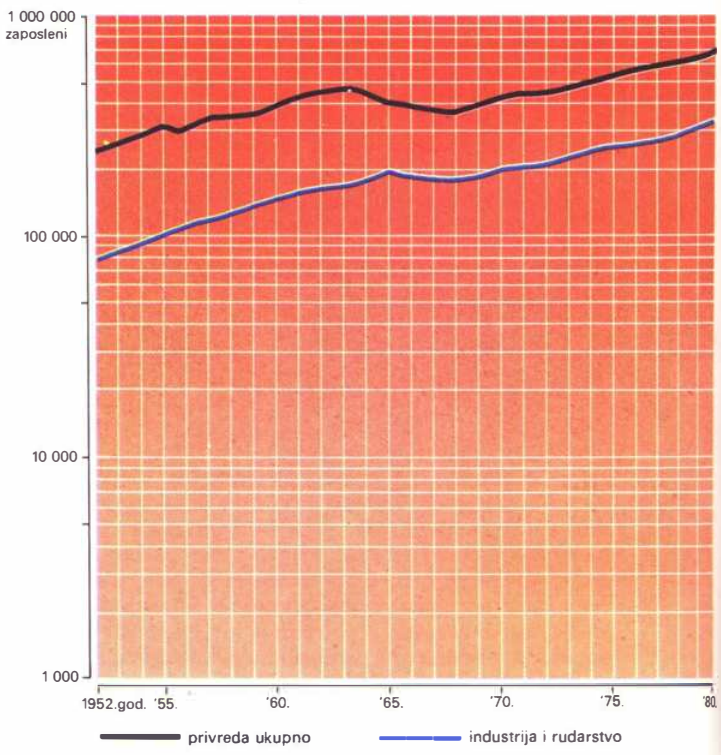

INDUSTRIJA I RUDARSTVO

1945. i 1946. najveći je broj preduzeća bio obnovljen, tako da je ostvarena industrijska proizvodnja u 1947. bila 13% veća od proizvodnje u 1939. U periodu nakon 1947. ubrzao se razvoj cjelokupne industrije BiH. Naslijeđena osnova višestruko je povećana. Industrijska proizvodnja rasla je u periodu 1948—80. po prosječnoj godišnjoj stopi od 9,4%. To je bio rezultat i značajnih investicionih ulaganja. U ukupnim privrednim ulaganjima, koja su u BiH u periodu 1953—80. iznosila 188,3 mlrd. dinara, investicije u industriju iznosile su 92,5 mlrd., odn. 49,1%. Pojavile su se mnoge industrijske grane koje ranije nisu postojale: metaloprerađivačka industrija, elektroindustrija, proizvodnja motora i motornih vozila, proizvodnja aviona. Značajno su napredovale i tradicionalne industrijske grane: crna metalurgija, proizvodnja uglja, drvna industrija, industrija celuloze i papira. Dinamika rasta ukupne industrijske proizvodnje najuočljivija je iz pregleda kretanja indeksnih pokazatelja. Indeks je u 1939. iznosio 100, u 1946. god. 69, u 1954. god. 230, u 1967. god. 893, u 1974. god. 1515 i u 1980. god. 2675. Učešće društvenog proizvoda industrije u ukupnom društvenom proizvodu povećalo se od 12,9% u 1974. na 40,6% u 1980. Međutim, iako je učešće industrije u stvaranju ukupnog društvenog proizvoda neprestano raslo, koeficijent industrijalizacije (odnos društvenog proizvoda industrije i poljoprivrede) iznosio je 1980. samo 4,5%, što je još uvijek nedovoljno prema industrijski razvijenijim zemljama, u kojima iznosi 6—8%. Za razliku od tih zemalja, u kojima industrija zapošljava od 12,5 do 20% ukupnog broja stanovnika, industrija u BiH je 1980. zapošljavala 329 800 radnika, ili 8% od ukupnog broja stanovnika. Još uvijek relativno nizak nivo industrijske razvijenosti BiH vidi se i iz drugih pokazatelja. U ukupnom broju od 297 537 zaposlenih u industriji BiH krajem 1978. samo 14 400 radnika imalo je visoku ili višu stručnu spremu, dok je oko 48% bilo polukvalificiranih i nekvalificiranih radnika, što je nepovoljna struktura. Osim toga, učešće u ukupnoj industrijskoj proizvodnji savremenih grana (npr. elektronska, hemijska i metaloprerađivačka industrija) još uvijek je nedovoljno, a isto tako i učešće specijalizovane visokoserijske industrijske proizvodnje. Industrijska struktura BiH formirala se sa dominantnim učešćem bazičnih grana (vađenje uglja i drugih ruda, proizvodnja električne energije, proizvodnja reprodukcionih materijala i polufabrikata).

Nove industrijske grane

Zaposlenost i kvalifikaciona struktura

Jedna od nepovoljnih karakteristika industrije u BiH je njena relativno nedovoljna teritorijalna disperzija. Pored toga, još uvijek nije dovoljna njezina povezanost sa inostranim tržištima, kao ni proizvodnotehnička saradnja sa inostranim partnerima na unapređenju proizvodnje. Tek u novije vrijeme, zahvaljujući ostvarenim rezultatima krupnih integracionih procesa, izražene su značajne pozitivne tendencije. Stvoreni su industrijski kombinati koji obuhvataju pretežan dio proizvodnje u granama u kojima djeluju (npr. Unis, Soko, Šipad, Energoinvest, Rudarsko-metalurški kombinat Zenica) i koji se prema rezultatima ostvarenim u proizvodnji i broju zaposlenih radnika ubrajaju među najveća jugoslovenska preduzeća. Zahvaljujući stalnom rastu industrijske proizvodnje neprestano je raslo učešće industrije u ukupnom izvozu ove republike, tako da je ono u 1980. iznosilo 97,5%. Određeni broj grana industrije značajno je učestvovao u industrijskoj proizvodnji Jugoslavije. U toku 1980. u industriji BiH proizvedeno je 18,8% jugoslovenske proizvodnje električne energije, 28,3% proizvodnje uglja, 84,4% željezne rude, 69,7% koksa, 42,9% čelika,

STRUKTURA INDUSTRIJE I UČESTVOVANJE BiH U INDUSTRIJSKIM GRANAMA SFRJ (1980)

Grana	*Broj radnika u BiH*	*Udio radnika BiH u SFRJ (u %)*	*Društveni proizvod u BiH (u mil. d)*	*Udio BiH u društvenom proizvodu grana SFRJ (u %)*	*Udio grana u društvenom proizvodu industrije BiH (u %)*
Elektroprivreda	11 300	17,3	5 753	13,9	7,4
Proizvodnja uglja	23 800	43,8	6 181	38,1	7,9
Prerada uglja	2 000	62,5	884	52,9	1,1
Proizvodnja nafte i gasa	—	—	—	—	—
Proizvodnja derivata nafte	1 300	13,5	1 071	9,6	1,4
Proizvodnja rude gvožđa	3 700	74,0	683	72,7	0,9
Crna metalurgija	19 600	36,8	7 498	39,7	9,6
Proizvodnja ruda obojenih metala	3 400	12,9	894	11,1	1,1
Proizvodnja obojenih metala	2 900	18,1	243	4,2	0,3
Prerada obojenih metala	400	2,9	165	2,7	0,2
Proizvodnja nemetalnih minerala	2 700	21,6	671	26,1	0,8
Prerada nemetalnih minerala	2 400	4,9	529	4,7	0,7
Metaloprerađivačka djelatnost	43 900	18,2	10 501	17,1	13,5
Mašinogradnja	14 000	11,8	3 097	9,4	4,0
Proizvodnja saobraćajnih sredstava	12 600	10,3	3 702	13,1	4,8
Brodogradnja	—	—	—	—	—
Proizvodnja električnih mašina i aparata	13 200	8,8	2 700	6,9	3,5
Proizvodnja hemijskih proizvoda	6 900	15,4	1 814	11,3	2,3
Prerada hemijskih proizvoda	8 200	11,0	1 762	6,8	2,3
Proizvodnja kamena, šljunka i pijeska	4 700	19,7	1 241	22,1	1,6
Proizvodnja građevinskog materijala	7 600	10,4	1 730	9,3	2,2
Proizvodnja rezane građe i ploča	23 700	42,5	5 200	36,5	6,7
Proizvodnja finalnih proizvoda od drva	24 900	19,3	4 252	16,1	5,5
Proizvodnja i prerada papira	7 700	19,4	1 457	11,6	1,9
Proizvodnja prediva i tkanina	11 700	8,9	1 916	7,4	2,5
Proizvodnja gotovih tekstilnih proizvoda	35 000	16,3	4 863	13,2	6,3
Proizvodnja kože i krzna	1 600	11,3	360	9,8	0,5
Proizvodnja kožne obuće i galanterije	12 700	15,8	2 301	15,9	3,0
Prerada kaučuka	1 400	4,7	208	3,1	0,3
Proizvodnja prehrambenih proizvoda	15 800	9,5	3 451	8,0	4,4
Proizvodnja pića	3 000	8,9	791	7,1	1,0
Proizvodnja stočne hrane	600	8,1	181	7,6	0,2
Proizvodnja i prerada duvana	2 300	13,5	578	13,8	0,7
Grafička industrija	4 100	9,1	947	7,7	1,2
Proizvodnja raznovrsnih proizvoda	700	6,5	173	5,2	0,2
Ukupno	329 800	15,3	77 797	13,3	100,0

69,4% boksita. U dosadašnjem razvoju industrije BiH raspoloživo i relativno nedovoljno iskorišteno prirodno bogatstvo nije dovelo do bržeg razvoja industrijske proizvodnje višeg stepena obrade. To pokazuje i struktura ukupne industrijske proizvodnje i struktura proizvodnje pojedinih značajnih grana u kojoj dominiraju proizvodi primarnih faza obrade. To je posljedica i nezaokruženosti, odn. nedovršenosti postojećih industrijskih kapaciteta, što značajno umanjuje ekonomsku efikasnost industrije. Još uvijek nepovoljan stepen finalizacije prerađivačkih grana industrije vidi se iz podataka o učešću nekoliko proizvoda iz BiH u proizvodnji istih proizvoda u Jugoslaviji u 1980: mašine i uređaji 7,8%, putnički automobili 5,5%, TV-prijemnici 9,4%; međutim, proizvodi nižih faza obrade istih grana učestvuju znatno više. Prema usvojenoj koncepciji industrija i u periodu do 1985.

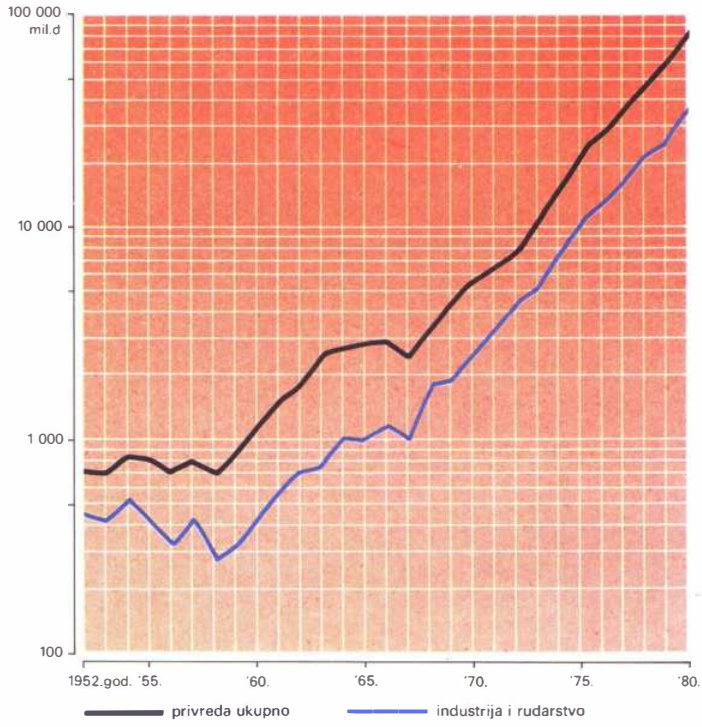

INVESTICIJE U INDUSTRIJI

treba da bude osnovni faktor i okosnica dinamičnog društvenoekonomskog razvoja BiH. Predviđa se da prioritet u razvoju imaju energetika (proizvodnja električne energije i vađenje uglja), crna i obojena metalurgija, hemijska, drvna i prehrambena industrija. Ukupna industrijska proizvodnja trebalo bi da raste po prosječnoj godišnjoj stopi 8—8,5%. Time bi se stvorile mogućnosti da se u industriji u narednih pet godina zaposli 65 000—

INDEKSI INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE

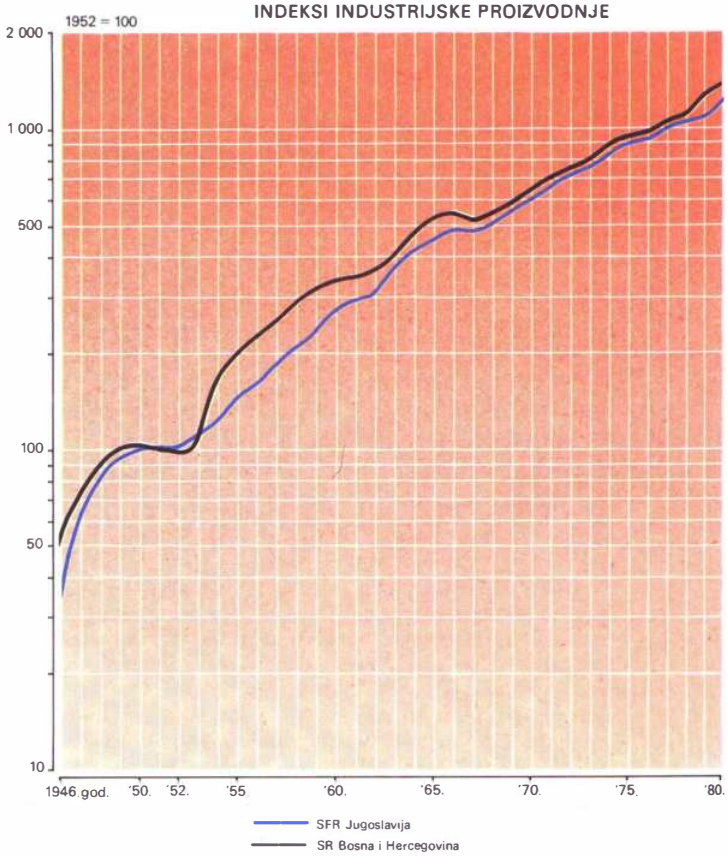

70 000 novih radnika. Predviđaju se značajna investiciona ulaganja i u ostale industrijske grane, posebno u metalnu i elektroindustriju, industriju građevinskih materijala, proizvodnju gotovih proizvoda od drveta i prehrambenu industriju. Ostvarivanje ovakve razvojne orijentacije omogućilo bi da se u određenoj mjeri izmijeni struktura industrijske proizvodnje u BiH tako da se poveća učešće prerađivačkih grana. Bazične industrijske grane (proizvodnja električne energije i vađenje uglja, crna i obojena metalurgija te bazična hemijska industrija) razvijale bi se onoliko koliko je to potrebno za zadovoljavanje potreba ove republike. Iznad toga nivoa ove bi se grane, samoupravnim udruživanjem sredstava zainteresovane privrede iz drugih republika i pokrajina, razvijale za potrebe cijele zemlje zbog ostvarivanja ciljeva zajedničke razvojne politike. S. Sma.

Razvojna orijentacija

Elektroprivreda. Ako se izuzmu vodenice na rijekama i upotreba ogrevnog drveta, početni razvoj proizvodnje energije u BiH istorijski je vezan za austrougarski period. Tada se otvaraju prvi rudnici uglja i grade elektrane, kako bi Austro-Ugarska intenzivnije eksploatisala bogate prirodne resurse. Samo dvije godine nakon austrougarske okupacije BiH otvoren je rudnik mrkog uglja u Zenici, koji je iz vlastite termoelektrane 1888. iskoristio istosmjernu struju u rasvjeti tvorničkih objekata. God. 1895. Sarajevo dobiva javnu termoelektranu za proizvodnju istosmjerne struje (220 kW). Po završetku I svjetskog rata ta je termoelektrana proširena. U državnim rudnicima u Bosni elektrifikacija je dijelom zadovoljavala potrebe proizvodnih kapaciteta rudnika a dijelom potrebe drugih privrednih grana, osobito metalurgije, od kojih je zavisila potrošnja i plasman uglja. Tako je 1937. sagrađena termoelektrana u Zenici sa 30 000 kW, tada najveća centrala u BiH. Izgrađeno je i oko 50 km dalekovoda od 35 kV, kojim su povezani rudnici Zenica, Kakanj, Breza i Vareš. Uporedo sa ovim izgrađeni su dalekovodi Kreka—Simin Han—Majevica—Priboj—Bijeljina te Puračić—Doboj (dolinom Spreče). Također je pomoću termoelektrane rudnika Mostar izvršena elektrifikacija doline Neretve izgradnjom dalekovoda Rudnik—Raštani, a kasnije Mostar—Jasenica—Čapljina—Metković.

Prema popisu vodenih snaga 1921. ukupan hidropotencijal u cijeloj predratnoj Jugoslaviji procijenjen je na 2 580 130 kW bruto. Od toga je BiH raspolagala sa oko 595 754 kW ili 23%. U ovu bilansu nisu uračunate vodene snage podzemnih rijeka u kršu koje iznose otprilike 220 650 kW. Pribrojivši i njih, BiH bi raspolagala sa približno jednom trećinom hidropotencijala Jugoslavije. U toj godini bilo je iskorišteno samo 4,5% hidroenergetskog potencijala, računajući sva veća postrojenja na vodi, koja su iskorištavala oko 8826 kW, i sve manje objekte, kao vodenice i pilane koje su koristile oko 27 949 kW. Po hidroenergetskom potencijalu glavne su rijeke Una sa Sanom, Vrbas, Bosna, Drina, Trebišnjica i Neretva.

S obzirom na glavne faktore koji sačinjavaju jačinu vodenih snaga, kao što su geografske i geološke prilike zemljišta sa padom rijeka, meteorološke prilike, veličina porječja i dužina rijeka, BiH je prema vrijednosti hidropotencijala po kvadratnom kilometru površine među najbogatijima u Evropi. Jedini je nedostatak što postoji veoma izražena diferencija između male i velike vode, ali to se može nadomjestiti retenzijom vode u gornjim tokovima rijeka, npr. prilikom gradnje velikih hidroelektrana.

Hidroelektrane

Hidroelektrane u BiH u radu 1958. sa instalisanom snagom iznad 5 MW: na Plivi *HE Jajce I*, sa 48 MW i 248 GWh godišnje, izgrađena 1957; na Vrbasu *HE Jajce II*, sa 30 MW i 1166 GWh godišnje, čiji je prvi agregat počeo proizvodnju 1954; na Uni *HE Slapovi Une* sa 6 MW i 42 GWh godišnje, završena 1954; na Bosni—Željeznici *HE Bogatić* sa 8 MW i 31 GWh godišnje, podignuta 1947; na Neretvi *HE Jablanica* sa 144 MW i 714 GWh godišnje, čiji su prvi agregati počeli proizvoditi struju 1955. God. 1958. hidroelektrane su imale instalisanu snagu od 236 MW sa srednjom godišnjom proizvodnjom od 1201 GWh. Osim njih bilo je i nekoliko

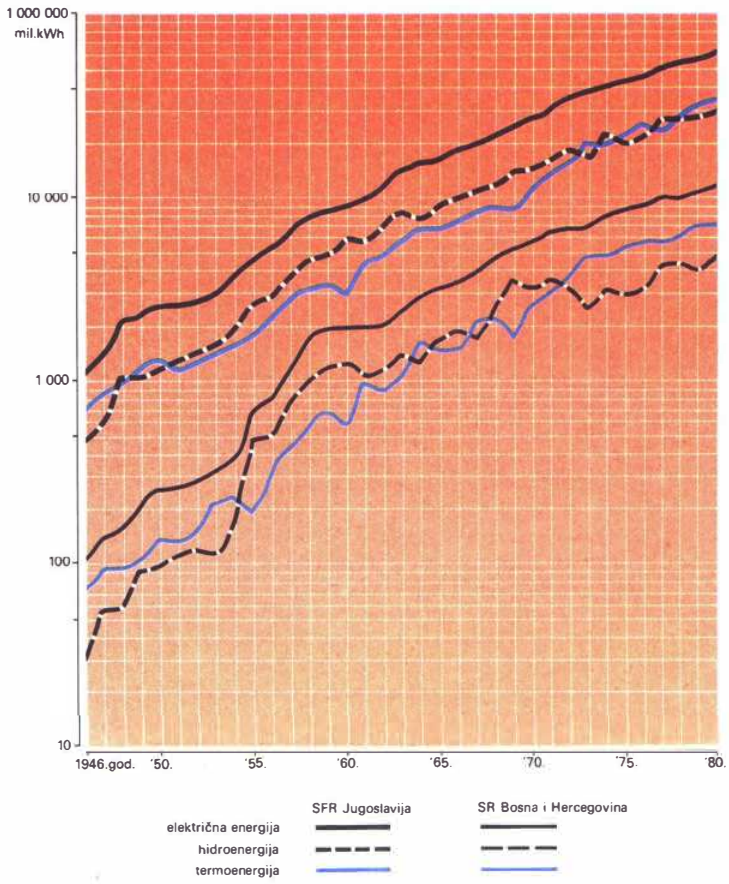

PROIZVODNJA ELEKTROENERGIJE

malih protočnih hidroelektrana: *HE Delibašino Selo* na Vrbasu snage 0,4 MW, podignuta 1910, *HE Hrid* sarajevskog vodovoda snage 1,25 MW, izgrađena 1917, *HE Vlasenica* na Jadru snage 0,9 MW, puštena u pogon 1950, i *HE Mesići* na Prači snage 3,1 MW, koja je počela raditi 1950. Više od polovine proizvodnje hidroelektrana ostvarivala je *HE Jablanica*, najveći objekat prvog petogodišnjeg plana i prva velika hidroelektrana što su je projektovali i gradili domaći stručnjaci te u nju postavili generatore »Rade Končara« i turbine »Litostroja«. Ove prve domaće turbine i generatori rade uspješno više od 20 godina. Od izgradnje pa do kraja 1978. HE Jablanica je proizvela ukupno 15 458 GWh električne energije. U 1978. hidroelektrane su proizvele 4229 GWh električne energije, što je 5,7 puta više nego 1957, a 74,2 puta više nego 1948. Poslije 1958. završena je izgradnja *HE Rama* na rijeci Rami snage 160 MW i srednje godišnje proizvodnje 731 GWh. Njenim povezivanjem sa hidroenergetskim sistemom Neretve bilo je moguće povećati proizvodni kapacitet HE Jablanica pri istoj instalisanoj snazi na 792 GWh godišnje. U 1965. puštena je u pogon *HE Dubrovnik* na Trebišnjici snage 216 MW i srednje godišnje proizvodnje 1619 GWh. God. 1968. u istom sistemu Trebišnjice otpočela je rad *HE Trebinje* snage 168 MW i srednje godišnje proizvodnje 571 GWh, od čega SRBiH pripada 78% instalisanih kapaciteta sistema Trebišnjice. U sklopu toga hidroenergetskog sistema stvoreno je veliko akumulaciono jezero, zapremine 1,1 mlrd. m³, sa branom Grančarevo, visokom 123 m mjereno od temelja, najvećom kršom branom na svijetu. U završnoj etapi izgradnje jest i reverzibilna pumpna *HE Čapljina* snage 420 MW. Na Neretvi se grade još *HE Salakovac* sa tri generatora ukupne snage 210 MW, *HE Grabovica* sa dva generatora ukupne snage 113 MW, i *HE Mostar* sa tri generatora ukupne snage 64,5 MW. Na rijeci Vrbas također se gradi *HE Bočac* sa dva generatora ukupne snage 110 MW.

Hidroprojekti

Hidropotencijali u projektovanju: porječje Trebišnjice snage 231 MW, sa proizvodnjom 937 GWh; Ne-

UKUPNI HIDROENERGETSKI POTENCIJALI (1978)

	Instalisana snaga MW	*Srednja godišnja proizvodnja GWh*
Hidroelektrane postojeće	775,7	4 223
Hidroelektrane u gradnji	924,7	2 433
Hidroelektrane u projektovanju	2 899,1	7 818
Ostale mogućnosti	321,5	1 276
Ukupno	4 921,0	15 750

retva 842,5 MW, sa proizvodnjom 1066 GWh; Vrbas 554,6 MW, sa proizvodnjom 1218 GWh; Drina 1199 MW, sa proizvodnjom 4327 GWh; Lim 72 MW, sa proizvodnjom 270 GWh.

Od projektovanih hidroobjekata na Drini oni na granici sa SR Srbijom uzeti su kao zajednički te su bilansirani sa polovinom proizvodnje i snage, a na granici sa SR Crnom Gorom bilansirani su sa 71% *HE Buk Bijela* te sa 11% *HE Bijeli Brijeg* na Tari.

Još uvijek je nizak stepen iskorištenja ukupnog hidroenergetskog potencijala. Ni u jednom porječju nije potpuno zaokružena eksploatacija vodene snage. Procjenjuje se da bi do kraja 2000. god. moglo biti stavljeno u eksploataciju još približno 320 MW hidropotencijala na rijekama Vrbas, Una—Sana, Neretva, Ćeotina—Drinjača i Bosna. Kako su potrebe za električnom energijom mnogo veće, razlika će se podmiriti iz neiskorištenih ugljenih rezervi.

Potrošnja elektroenergije

Ukupna bruto proizvodnja električne energije svih elektrana u BiH iznosila je 9940 GWh u 1978. U odnosu na 1948. ona je povećana 65,8 puta. Unatoč takvom rastu proizvodnje, potrošnja električne energije u BiH po stanovniku značajno zaostaje iza prosjeka Jugoslavije i razvijenih zemalja Evrope. U 1978. potrošnja u BiH iznosila je 1667 kWh po stanovniku, a prosjek za Jugoslaviju iznosio je 2117 kWh po stanovniku. U periodu 1967—77. porast potrošnje električne energije u BiH bio je veoma dinamičan, sa srednjom godišnjom stopom od oko 9,7%. Potrošnja je najviše porasla u domaćinstvima (prosječno 15,1% godišnje), zatim u ostalih potrošača 14,5%, dok je u industriji porasla 7,3%.

Ukupna instalisana snaga svih elektrana u elektroenergetskom sistemu BiH 1978. iznosila je 2176 MW. Instalisana snaga hidroelektrana bila je 786 MW ili 36,1% od ukupne instalisane snage, a termoelektrana 19 390 MW, odn. 63,9%.

Termoelektrane

Za naredni period predviđa se postepeno povećanje učešća termoelektrana u proizvodnji električne energije, što nameće posebno krupne zadatke u investiranju nove proizvodnje uglja. U izgradnji su *TE Gacko* snage 300 MW, *TE Ugljevik* snage 300 MW, i *TE Kakanj V-1* snage 230 MW.

Prenosna mreža

Prenosna mreža prije 1950. nije bila izgrađena, već je postojala samo lokalna razvodna mreža 35 kV i nižeg napona. Puštanjem u rad HE Jablanica otpočela je rad prenosna mreža napona 110 kV. Prvi dalekovod od 110 kV izgrađen je 1950 (Mostar—Bileća), a prva transformatorska stanica od 110/35 kV izgrađena je 1966. u Lukavcu. Već 1966. povezana su veća potrošačka područja i izvori u BiH, a ostvarena je i veza sa elektroenergetskim sistemima SR Hrvatske, SR Srbije i SR Crne Gore na naponu 110 kV. Pristupilo se i razvoju prenosne mreže 220/110 kV; prva transformatorska stanica toga napona ušla je u pogon u *TE Tuzla*. U najnovijem periodu izgrađuje se prenosna mreža 400 kV u okviru programa razvoja osnovne mreže 400 kV u Jugoslaviji, odn. njenog dijela u BiH. Time će se omogućiti povezivanje svih značajnijih proizvođačkih i potrošačkih područja u zemlji te integralno funkcionisanje elektroenergetskog sistema Jugoslavije, odn. BiH, kao i uspostavljanje interkonekcije sa susjednim elektroprivrednim sistemima zemalja uključenih u UCPT i SEV.

KAPACITET TERMOELEKTRANA

Termoelektrana	*Puštena u pogon*	*Broj agregata*	*Instalisana snaga MW*
Tuzla I	1964.	2	64
Tuzla II	1966.	1	100
Tuzla III	1971.	1	200
Tuzla IV	1974.	1	200
Tuzla V	1977.	1	215
Kakanj I	1956.	2	64
Kakanj II	1960.	2	64
Kakanj III	1969.	1	110
Kakanj IV	1977.	1	110

Krajem 1978. u pogonu je bilo 568 km dalekovoda 400 kV i dvije transformatorske stanice 400/220 kV (Mostar I—Tuzla), instalisane snage 1600 MVA, 1328 km dalekovoda 220 kV i 7 transformatorskih stanica 220/110 kV snage 1050 MVA; a ukupna dužina dalekovoda 110 kV iznosi 2130 km, sa 64 transformatorske stanice 110/35 kV snage 2210 MVA. Istovremeno su razvijeni i

TERMOELEKTRANA U TUZLI

Snimio M. Pavić

Snimio S. Krstanović

RUDNIK BOKSITA U VLASENICI

kapaciteti za distribuciju električne energije te je krajem 1978. u distributivnoj mreži bilo 2271,2 km dalekovoda 35 kV, 13 525,9 km dalekovoda 20 (10) kV i ukupno 44 583,1 km niskonaponske mreže 0,4 kV; od toga 43 077,4 km nadzemne niskonaponske mreže 0,4 kV, 1505,7 km kablovske niskonaponske mreže 0,4 kV, 151 transformatorska stanica 35/10 kV snage 928,7 MVA, 246 transformatorskih stanica 20/0,4 kV snage 81 MVA te 7233 transformatorske stanice 10/0,4 kV snage 1770,2 MVA.

Elektroprivreda BiH otpočela je da radi 1. IV 1977. kao SOUR. Proces njenog organizovanja i transformacije i dalje je u toku. Ona je prva organizacija te vrste u Jugoslaviji u kojoj je udružena čitava djelatnost od proizvodnje i prenosa do distribucije električne energije. Postala je jedna od vodećih SOUR-a u privredi SRBiH, član je Zajednice jugoslovenske elektroprivrede (JUGEL) i učestvuje sa oko 19,2% u ukupnoj jugoslovenskoj proizvodnji električne energije. M. Osm., S. Či. i J. Man.

Razvoj rudarstva

Rudarstvo. Rudno bogatstvo BiH po količini i raznovrsnosti ima značajno mjesto u privredi Jugoslavije. Rudarstvo u BiH poznato je još iz preistorijskog doba, o čemu svjedoče rudarski uređaji i alati. Iliri su skupljali samorodno zlato, ispirali zlatonosni pijesak i vršili solarenje. Rimljani su razvili rudarstvo željeza i plemenitih metala (zlata i srebra). Zlato se dobivalo oko Travnika i Fojnice te izvora Vrbasa, a srebro i zlato iz srebronosnih galenita kod Srebrenice. Na području Prijedor—Sanski Most vađeno je željezo, a kod Tuzle so. Upravnik rimskog rudarstva *(procurator metallorum)* za Dalmaciju i Panoniju imao je svoje sjedište kod Srebrenice; rudarstvo je bilo državni monopol.

Početkom srednjeg vijeka rudarstvo je u opadanju, a za bosanskih banova i kraljeva opet oživljava. U Bosni ono postaje značajno početkom XIV v. dolaskom njemačkih rudara iz Saske. Rudnici srebronosnog olova postojali su u Srebrenici, Varešu, Fojnici, Kreševu, Olovu te na planini Zec; rudnici željezne rude kod Kreševa, Fojnice i Vareša, a ruda je topljena između Starog Majdana i Ljubije. U to doba Bosna se naziva *Bosna argentina*. Dubrovčani su bili glavni kupci proizvoda rudarstva.

Za turskog perioda poznati su rudnici olova i srebra kod Srebrenice, željezne rude kod Vareša, Kreševa i Fojnice te slani bunari kod Tuzle. Vrhovni upravitelj rudarstva *nazir* imao je sjedište u Foči. Prvi rudarski zakon za Bosnu izdali su Turci, a do tada je važio *Kanon sas* — zbirka saskih rudarskih pravila i odredaba.

Za austrougarske okupacije počela je u BiH živa industrijska proizvodnja i prerada ruda, uglia i soli. Prvu monografiju o ležištima uglja u BiH sastavio je 1899. J. Grimmer; od 1918. do 1921. geolog F. Katzer publikovao je podatke o ležištima uglja pod naslovom *Fosilni ugljevi BiH*. Obnovljeni su stari rudnici željezne rude Ljubija i Vareš, srebra i olova Srebrenica, zlata Fojnica, bakra Maškara. Rudarski stručni kadar činili su uglavnom stranci. Austro-Ugarska je 1881. donijela poseban rudarski zakon za BiH o pravima istraživanja i eksploatacije. Između dva rata rudarstvo je uglavnom stagniralo, proizvodnja se kolebala u velikim rasponima. Osnovan je *Geološki zavod* u Sarajevu radi sistematskog istraživanja rudnog bogatstva. Rudarskih škola nije bilo, ali je bilo sve više kvalifikovanih i visokokvalifikovanih stručnjaka. Geološki zavod je 1930. rasformiran. Razvoj rudnika uglja kočila je i nemogućnost prevoza velikih količina uglja. Rudnici željeza ograničili su proizvodnju radi malih kapaciteta topionica; proizvodnja boksita zavisila je od potreba srednjoevropskog tržišta. Rudnici srebra, olova, zlata i bakra obustavili su proizvodnju.

Poratni razvoj geoistraživanja i proizvodnje

Nagli razvoj rudarstva na teritoriji BiH započeo je nakon stvaranja FNRJ, u periodu intenzivne industrijalizacije. U toku obnove zemlje posvećena je velika pažnja razvitku ekstraktivne industrije, uključujući crnu i obojenu metalurgiju. Proučavanje geoloških formacija na osnovu ranijih istraživanja pružilo je veoma korisne podatke o rudnom bogatstvu u zemlji. Intenzivno se eksploatisao ugalj, jer je on predstavljao osnovni izvor energije. Željezne rude istraživale su se usporenim tempom, a od obojenih metala posebno su se tretirala ležišta olovo-cinkovnih ruda i bakra. Od nemetalnih sirovina naročito se forsirala proizvodnja kvarca, kaolina, feldspata i građevinskog materijala. Posvećena je velika pažnja istraživanju nafte.

Razvitak rudarske proizvodnje u BiH naglo je napredovao. Postignuti su visoki proizvodni učinci u rudnicima uglja. Plasman uglja znatno se povećao jer su se intenzivnije istraživala nova ležišta, proširili kapaciteti postojećih rudnika te izgradili pogoni za separiranje i preradu uglja. U toku su ispitivanja procesa gazifikacije na bazi domaćih ugljeva.

Rudna oblast željeza, značajna za razvoj crne metalurgije, nalazi se na području Ljubije i Vareša, ali postoji i niz manjih ležišta koja se ne eksploatišu. Sedamdesetih godina XX v. otvoren je rudnik na planini Radovan. Istraživana su ležišta manganove rude, ali zbog niskog sadržaja korisne supstance u rudi obustavljena je eksploatacija na terenima Čevljanovića. Ruda mangana se ko-

risti iz ležišta Bužim kod Bosanske Krupe. Ležišta hroma i nikla u fazi su istraživanja.

Nalazišta obojenih metala

Do eksploatacije olova, cinka i boksita dovela su istraživanja ležišta obojenih metala. Na području Srebrenice otvoren je rudnik olova i cinka Sase, gdje je izgrađen pogon za obogaćivanje rude, prvi ove vrste u BiH. U rudnoj zoni Vareša nalazi se oblast sulfidnih polimetalnih ruda sa baritom. U toku je otvaranje rudnika i izgradnja pogona separacije olova, cinka i barita u Veovači. Srednjobosanska oblast bogata je nalazištima obojenih metala, kao i jugoistočni dio Bosne. Oblast olova interesantna je po pojavi olova u obliku ceruzita, a revir željezne rude Droškovac u Varešu po sulfidnim olovo-cinkovim pojavama. Priprema se otvaranje rudnika olova u Olovu. Poznata su ležišta boksita u istočnoj Bosni na području Vlasenice, koja su velikih razmjera te su značajno eksploataciono područje, zatim kod Bosanske Krupe, Bešpelja, i Mostara. U toku dosadašnjih istraživanja terena BiH nisu utvrđena takva ležišta bakrenih ruda koja imaju ekonomsku vrijednost za eksploataciju. Istraženo je ležište živine rude Draževići, ali se ne eksploatiše jer je slab plasman žive na međunarodnom tržištu.

Mineralne sirovine

BiH je bogata nalazištima nemetalnih mineralnih sirovina. Posljednjih godina razvoj industrije zahtijeva intenzivna istraživanja mineralnih sirovina potrebnih za građevinski materijal: gline, krečnjaci, dolomiti, mermeri, kvarcni pijeskovi i laporci, zatim bentoniti i feldspati. U toku su inovacije ispitivanja tehnologije obogaćivanja nemetalnih sirovina i primjene njihovih proizvoda. Industrija i prerada barita, magnetita i azbesta dobiva sve veće razmjere. Rudnici i separacije u Kreševu i Velikoj Kladuši podmiruju domaće potrebe, a pored toga barit se i izvozi. Na terenima centralne Bosne postoje mnoga manja ležišta baritne rude primarnog i sekundarnog postanka. Rudnik magnezita u Kladnju nedavno je otvoren, a vrše se pripreme za eksploataciju i drugih ležišta magnezita na području Banje Luke za potrebe vatrostalne industrije. Ležišta serpentinskog azbesta koja su ekonomski značajna nalaze se kod Bosanskog Petrovog Sela, gdje se azbest eksploatiše i separira, a istovremeno se istražuju i nova nalazišta. U Tušnju kraj Tuzle jedini je rudnik kamene soli u Jugoslaviji u kojem se vrši podzemna eksploatacija.

Ranijih godina eksploatisala su se bogata monomineralna ležišta; u posljednje vrijeme koriste se siromašnije rude, često kompleksnog sastava, što je omogućeno savremenim tehničko-tehnološkim dostignućima, uvođenjem površinske eksploatacije i primjenom visokokapacitetne proizvodne i transportne opreme, te boljim ekonomskim iskorišćavanjem sirovine u toku rudarsko-tehnoloških i metalurških procesa obogaćivanja i prerade rude.

U periodu obnove zemlje i sve većih potreba za razvijanjem ekstraktivne industrije posebno se vodila briga o osposobljavanju vlastitog kadra u geologiji i rudarstvu. Osnovane su institucije za istraživanje i projektovanje. Tako nastaje *Geološki zavod BiH, Institut za ekstraktivnu industriju BiH* i *Rudarski projektni biro* u Sarajevu. Stručni rudarski kadrovi osposobljavali su se u *Rudarskoj školi* u Kaknju, zatim u *Srednjoj tehničkoj školi*, u *Centru za uzdizanje kadrova u rudarstvu* i na *Rudarskom fakultetu* u Tuzli, u kojoj je 1960. osnovan i Institut za rudarsko-hemijska i tehnološka istraživanja. Nakon samoupravne transformacije od 1978. u Rudarsko-geološkom institutu i na Fakultetu u Tuzli obavlja se naučnoistraživački i naučno-obrazovni rad u oblasti geologije i rudarstva povezivanjem sa rudnicima unutar SOUR-a *Titovi rudnici uglja* u Tuzli. Time je obuhvaćena naučnoistraživačka, naučno-obrazovna i stručna djelatnost, što doprinosi sveobuhvatnom angažovanju kadrova na problematici rudarske tehnologije, fundamentalnih, primijenjenih i razvojnih istraživanja iz oblasti podzemne i površinske eksploatacije, pripreme mineralnih sirovina, eksploatacije tekućih resursa i drugih djelatnosti vezanih za iskorištenje rudnog blaga. U toku procesa reorganizacije u privredi postignuto je okrupnjavanje i povezivanje proizvodnih i prerađivačkih kapaciteta prema vrsti mineralnih sirovina. Tako SOUR-i *Titovi rudnici uglja* u Tuzli, *Energoinvest* u Sarajevu, *Rudarsko metalurški kombinat* u Zenici, *Sodaso* u Tuzli obuhvataju istraživanja, eksploataciju, separiranje i tehnološku preradu uglja, obojenih metala, nafte i derivata, metalnih ruda i nemetala.

Geološgijski i rudarski kadrovi

G. Tk.

Proizvodnja uglja. Pojave i ležišta uglja u geološkoj građi BiH nastale su u raznim etapama istorijsko-geološkog razvoja zemlje i na više od stotinu lokaliteta. Pojave kamenih ugljeva bez ekonomskog značaja nalaze se u sedimentnom kompleksu mlađeg paleozoika (Hodžin Gaj kod Vlasenice i dr.), zatim u trijaskim i jurskim tvorevinama (okolina Bosanskog Grahova) te u eocenskim naslagama Hercegovine (Lastva), Majevice i Kozare. Jedino se u nekim dijelovima srednje i istočne Majevice (Veselinovac, Gnjica i Rožanj) nalaze rezerve kamenog uglja do oko 30 mil. tona.

Nalazišta i vrste

Ekonomski značajna ležišta uglja u BiH nastala su tokom neogena. Ležišta mrkog uglja nastala su u donjem i srednjem miocenu, a lignita u gornjem miocenu i donjem pliocenu.

PROIZVODNJA UGLJA

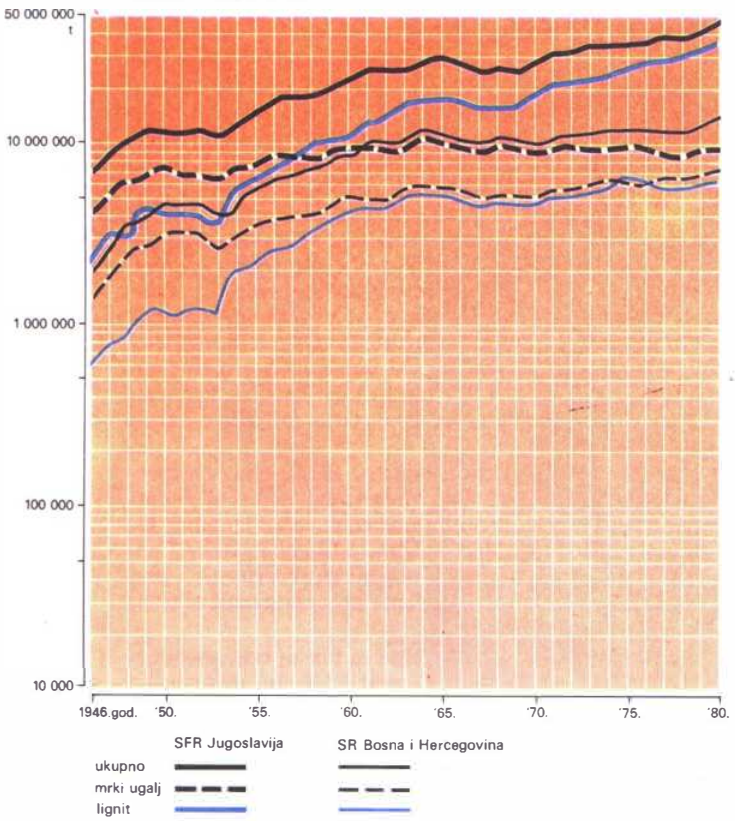

REZERVE UGLJA (u mil. t)

Vrsta uglja	*Geološke rezerve*		
	Bilansne	*Vanbilansne*	*Ukupno*
Mrki ugalj	1 427,4	233,6	1 661,0
Lignit	2 440,2	1 265,1	3 705,3
Ukupno	3 867,6	1 498,7	5 366,3

U ukupnim geološkim rezervama uglja u BiH, vanbilansne rezerve iznose 27,9%. Prosječni donji toplotni efekat rezervi mrkog uglja u BiH iznosi 17,8 MJ/kg, a lignita 12,2 MJ/kg.

Čak se 94% svih rezervi mrkog uglja BiH nalazi u pet ugljenih basena (srednjobosanski, banovićki, sa Đurđevikom i Seonom, Ugljevik, sa Delićima i Tobutom, Kamengrad i Mostar). Ekonomski značaj imaju i rezerve basena Miljevine, dok je ležište u Lješljanima nedovoljno istraženo.

Broj uposlenih radnika u rudnicima uglja BiH iznosio je 1939. god. 8445, u 1954. god. 23 400 i u 1977. god. 22 077 radnika. Od toga, 273 zaposlena imala su visoku stručnu spremu, a 88 višu.

Stare i nove otkopne metode

Sve do početka šezdesetih godina tehnološki procesi u jamskoj eksploataciji rudnika bili su zasnovani na starim otkopnim metodama (stubne i komorne metode), naslijeđenim iz austrougarskog i predratnog perioda, karakterisane niskom koncentracijom proizvodnje, drvenom podgradom radnog prostora, primjenom miniranja, konjskim vučama revirima i ručnim utovarom uglja. U rudnike Zenica uvodi se krajem 1953. prvo široko čelo u BiH, dugo 140 m sa mehanizovanim transportom uglja i slobodnim otkopnim frontom.

Uvođenje modernih širokih čela tokom 1954—58. odvijalo se u mnogim rudnicima tako da su poslije Zenice te nove metode, prema svojim montangeološkim prilikama, razradili i uveli rudnici Banovići, Kakanj, Breza i Kreka. Pojavom širokih čela u jamskoj praksi moderniziran je cjelokupni tehnološki proces u rudnicima od otkopa u jami do separacije vani. Slijedeća etapa naučno-tehnološkog usavršavanja započela je 1974—75, kada je uvođenje kompleksne mehanizacije sa hidrauličnom samohodnom podgradom i moćnim kombajnima za ugalj dobilo karakteristike kontinuiranog procesa. U 1978. široka čela sa kompleksnom mehanizacijom uspješno su radila u rudnicima Zenica, Kakanj, Breza i Đurđevik koristeći se različitim tipovima samohodnih hidrauličnih podgrada iz uvoza. Paralelno sa ovim dubokim tehnološkim promjenama odvijao se i proces bolje organiziranosti rudnika zasnovan na ustavnom konstituiranju OOUR-a. U 1976. stvorena je složena organizacija udruženog rada — SOUR »Titovi rudnici uglja« sa sjedištem u Tuzli u koju su se udružili svi rudnici uglja BiH. SOUR »Titovi rudnici« postala je najveća organizacija udruženog rada u jugoslovenskom rudarstvu, koja učestvuje sa oko 44% u jugoslovenskoj proizvodnji uglja.

Podaci pokazuju da se 53,4% svih bilansnih rezervi lignita nalazi u básenu Kreka. Značajne količine lignita sa povoljnim stepenom istraženosti nalaze se i u basenima Gacko i Stanari. Uveliko je povećan stepen istraženosti u basenu Duvno (ležište Kongora), zatim u Gacku i Stanarima, gdje su, pored promjene strukture, rezerve povećane za oko 10% u uporedbi sa 1975. Dio livanjskog basena se nalazi u fazi istraživanja, poslije čega će postojati jasnija slika o stvarnim potencijalima ovog basena.

PROIZVODNJA KOKSA

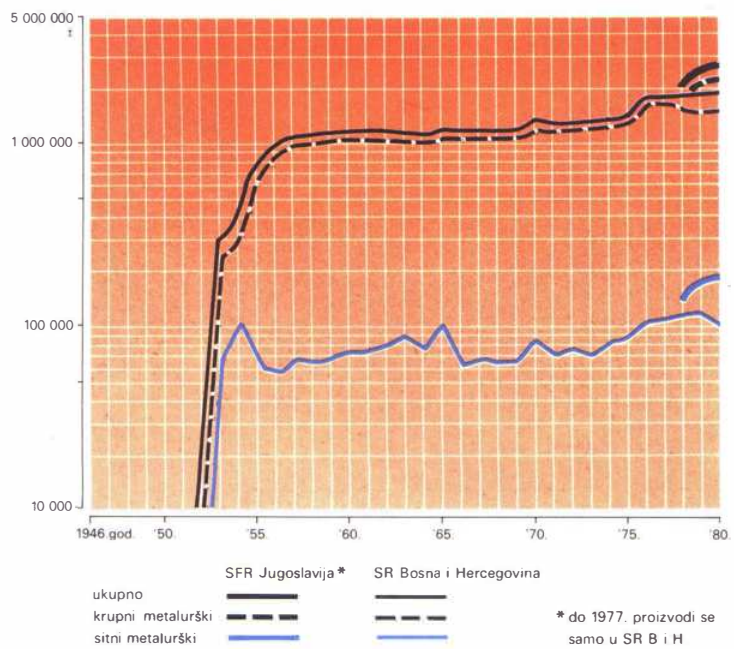

BILANSNE REZERVE LIGNITA (u mil. t)

Basen	Kategorija rezervi						
	A	*B*	*A + B*	C_1	*A + B + C_1*	C_2	*Ukupno*
Kreka	50,6	735,1	785,7	512,4	1298,1	4,9	1303,0
Stanari	0,1	52,2	52,3	80,1	132,4	12,1	144,5
Gacko	10,0	148,7	158,7	91,0	249,7	16,3	266,0
Bugojno	3,2	8,8	12,0	1,1	13,1	13,7	26,8
Ramići	—	12,1	12,1	25,3	37,4	—	37,4
Livno	1,9	92,1	94,0	272,0	366,0	35,0	401,0
Duvno	—	—	—	197,5	197,5	63,0	260,5
Ostali	0,3	0,8	1,1	0,7	1,8	—	1,8
Ukupno	66,1	1049,8	1115,9	1180,1	2296,0	145,0	2441,0

Dosadašnja istraživanja ukazuju da se površinskim načinom eksploatacije u lignitnim basenima može otkopati oko 30% bilansnih rezervi, tj. oko 700 mil. t. Ovo daje povoljne izglede za budući razvoj površinskog dobijanja uglja, naročito u basenima Kreka, Gacko, Stanari i Duvno.

M. Osm., S. Či. i J. Man.

Proizvodnja koksa. Intenzivni razvoj metalurgije u Jugoslaviji, a naročito u BiH, nametnuo je problem proizvodnje koksa za visoke peći novog kombinata u Zenici i drugih preduzeća crne metalurgije. U tom sklopu niz godina istraživane su mogućnosti proizvodnje koksa iz domaćih ugljeva u mješavini sa uvoznim koksnim ugljem.

Prva koksara, sa dvije baterije kapaciteta po 160 000 t, izgrađena je u Lukavcu 1952. Sada su u radu I i II baterija kapaciteta po 250 000 t, III kapaciteta 300 000 t i IV baterija kapaciteta 700 000 t koksa. Izrađen je projekat i za V etapu, koji treba da se realizuje u razdoblju od 1981. do 1985. U Zenici je 1953. izgrađena I koksna baterija. Sadašnji kapacitet koksare je 700 000 t metalurškog koksa godišnje. Završava se izgradnja nove baterije kapaciteta 700 000 t godišnje.

PROIZVODNJA KOKSA (u hiljadama t)

God.	*Proizvodnja u BiH*	*Udio u proizvodnji SFRJ (u %)*
1952.	15	100,0
1960.	1 083	100,0
1970.	1 174	100,0
1980.	1 833	69,9

M. Osm., S. Či. i J. Man.

Istraživanje nafte i zemnog gasa. Prva istraživanja nafte u BiH preduzeta su 1898. Tada se, uz relativno slabu dokumentaciju, bušilo u području Majevice. Ta bušenja su istovremeno bila usmjerena i na upoznavanje ekonomske vrijednosti slojeva kamenog uglja u oligocenskim naslagama (Tobut, Rožanj). Veće angažovanje oko istraživanja nafte u širem području planine Majevice započelo je u periodu 1928—32, paralelno sa radovima na proučavanju naftnih pojava u široj okolini te planine. Oko 1930. rađene su bušotine u selu Zavid, istočna Majevica, i pronađene su manje količine nafte. Glavna aktivnost koncentrisana je na pojave nafte u području Simin Hana, blizu Tuzle, gdje je izrađeno nekoliko bušotina. Iako su neke od njih bile pozitivne, tako da se proizvelo i nešto nafte, radovi su napušteni 1941. i više nisu obnavljani. Pokazalo se, naime, da se na ovom terenu ne mogu očekivati veće količine.

Bušotine

Ubrzo poslije II svjetskog rata intenzivirani su radovi na istraživanju nafte u tuzlanskom basenu. U prvoj fazi radovi su izvođeni, uglavnom, na užem području toga basena. Vremenom su prošireni na Majevicu, Posavinu i Semberiju. Istraživanja su vršena u sedimentima neogena, pretežno miocena, a neke bušotine su ulazile i u dublju podlogu, koju čine naslage eocena ili gornje krede (Dvorovi kod Bijeljine). Ukupno je izbušeno oko 30 000 m (dužnih). Neke su bušotine bile djelimično pozitivne, pošto su u miocenskim pješčarama nađeni tragovi nafte (bušotine: Ravna trešnja, zatim u Semberiji i Vitanovićima).

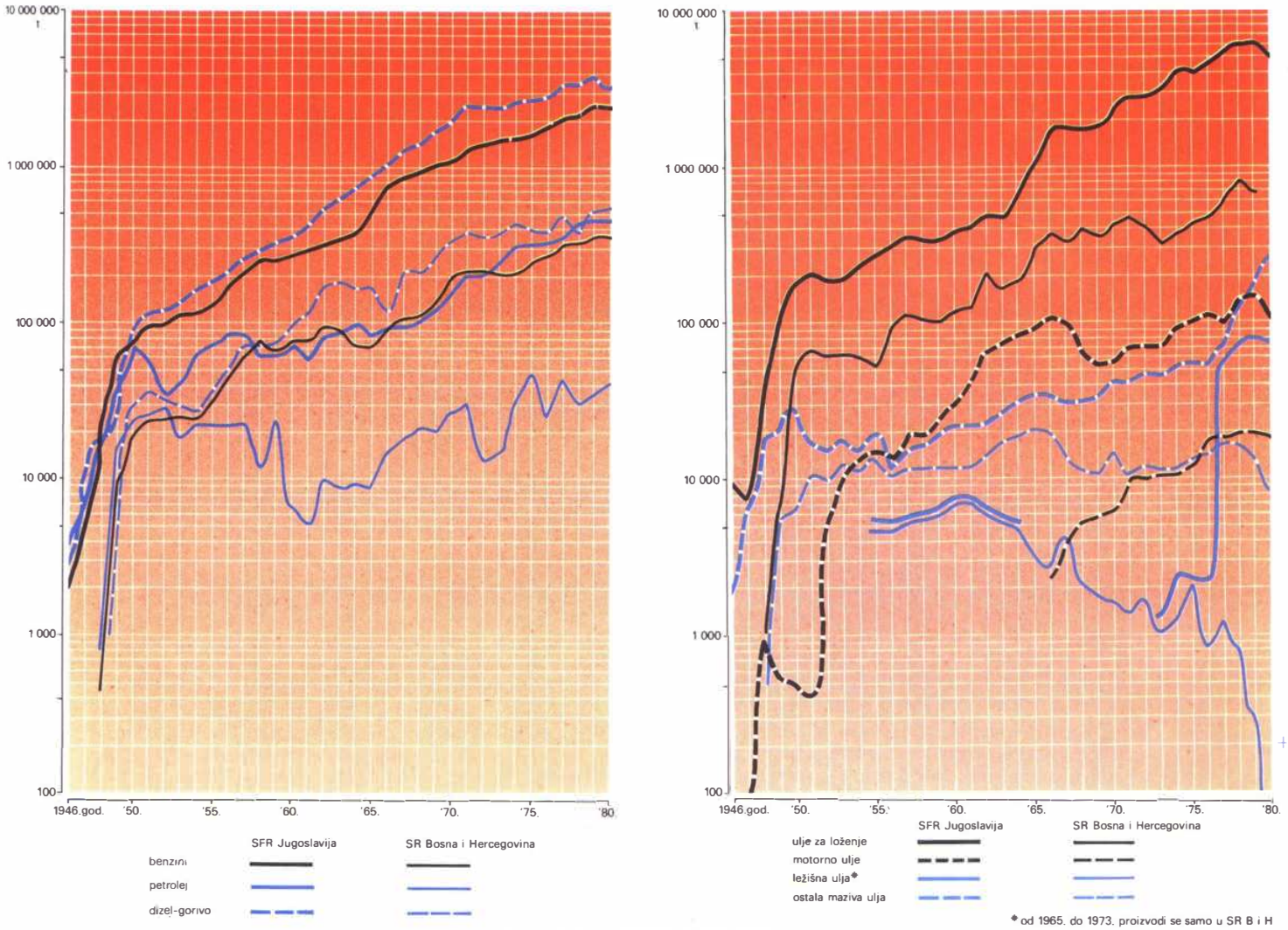

PROIZVODNJA NAFTNIH DERIVATA

Regionalna naftno-geološka istraživanja

God. 1961—73. naftno-geološka istraživanja su poprimila karakter regionalnih istraživanja. Pored izrade osnovne geološke karte vršena su specijalna i detaljna geološka kartiranja, sedimentološka proučavanja velikih prostora i raznovrsna geofizička proučavanja (seizmička, gravimetrijska i magnetometrijska) u raznim dijelovima BiH. Duboka istražna bušenja izvršena su u okolini Glamoča, Kaknja, Vareša i Tuzle. Kod Glamoča je takva bušotina rađena od 1963. do 1965. Završena je na dubini od 4212 m. To je prva bušotina na bosanskom dijelu Dinarida, te je locirana sa zadatkom da se dobiju naftno-geološki podaci. Testiranjem bušotine dobijena je slana voda na dubini 3422 m, a u pogledu ugljikovodika bušotina je negativna. Interpretacija dubinskih stratigrafsko-tektonskih odnosa je nesigurna.

Bušotina u blizini željezničke stanice Kakanj započeta je 1966. i završena na dubini od 1315 m. Trebala je da razjasni pojavu nafte i plina u tercijarnim slojevima, konstatiranih ranije u bušotinama za ugalj i naftu, te da prodre u podlogu tercijara. U toku bušenja zapažene su kapljice nafte i pojava plina i slane vode, pa su ti intervali testirani. Analiza plina pokazala je ovaj sastav: ugljični dioksid 0,23 do 0,50%, zrak 54,13%, metan 45,25 do 91,27%, etan 0,09 do 0,22%, propan 0,03 do 0,14%, butan i pentan u tragovima. Bušotina je napuštena kao negativna, jer nije dosegla do podloge. Istražna bušotina u Varešu (Potoci) rađena je 1966. i 1967, a završena na dubini od 1202 m. Razlozi za njezino bušenje bile su pojave plina na dubinama od oko 400 m. Bušotina je napuštena kao naftonosno negativna. Dubokom bušotinom u Solini kod Tuzle trebalo je da se provjere naftno-geološke karakteristike neogenih i kredno-paleogenih tvorevina u ovom dijelu tuzlanskog basena; bušilo se do dubine od 3538,6 m. U sedimentima miocena su konstatovane kapljice nafte i prirodni gas sa tragovima sumporovodika. Naslage iz eocena i krede pokazale su da ima malo bitumena. Bušotina nije uspjela dostići projektovanu dubinu (4500 m), tako da je završena negativnim rezultatom,

RAFINERIJA NAFTE U BOSANSKOM BRODU

Snimio S. Krstanović

PROIZVODNJA NAFTNIH DERIVATA 1939—79 (u t)

Proizvod	1939.		1950.		1960.		1970.		1979.	
	BiH	Udio u proizvodnji Jugoslavije (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)
Benzin	25 268	38,6	19 030	24,7	79 029	28,5	202 000	16,4	270 000	14,1
Petrolej	17 643	44,3	26 682	36,3	6 735	9,1	28 571	17,5	37 803	10,2
Dizel-gorivo	15 195	30,9	28 986	35,1	97 455	27,6	340 000	16,2	398 000	13,4
Ulje za loženje[1]	10 894	30,1	54 055	31,0	137 940	34,1	430 000	17,2	492 000	10,3
Motorno ulje[2]	—	—	—	—	—	—	6 551	11,2	19 388	16,0
Ležišno ulje[3]	—	—	—	—	7 166	97,3	1 867	100,0	343	0,4
Ostala maziva ulja	8 007	33,8	6 675	24,1	13 522	63,7	15 513	36,6	15 064	7,7
Mineralne mazive masti	—	—	—	—	—	—	991	59,9	808	7,5
Whit špirit[4]	—	—	261	11,4	2 655	30,0	1 598	7,8	3 378	11,4
Parafin[5]	—	—	—	—	117	5,6	—	—	—	—

[1] Proizvodnja počela 1948; 1017 t ili 2,8% jugoslovenske proizvodnje
[2] Proizvodnja počela 1966; 2409 t ili 2,1% jugoslovenske proizvodnje
[3] Proizvodnja počela 1955; 4691 t ili 86,2% jugoslovenske proizvodnje
[4] Proizvodnja počela 1949; 179 t ili 7,4% jugoslovenske proizvodnje
[5] Proizvodnja počela 1964; 21 t ili 1,7% jugoslovenske proizvodnje

G. Tk.

čak i u odnosu na geološku efikasnost. U razdoblju 1974—77. ponovo se prešlo na geološko-geofizička istraživanja. Izvršena je naftno-geološka rejonizacija cijele teritorije, na prostoru sjeverne Bosne i tuzlanskog basena obavljena su detaljna geološka istraživanja i geofizička (seizmička) ispitivanja na odabranim profilima. Interpretacija svih dobijenih podataka je ukazala na neke perspektivne lokalitete u okolini Bijeljine i Derventa, naročito u II (paleogen) i III (mezozoik) etažu. Međutim, za duboka bušenja još nisu prikupljeni potrebni geološko-geofizički podaci. M. Osm., S. Či. i J. Man.

Proizvodnja naftnih derivata. Rafinerija nafte u Bosanskom Brodu je izgrađena i puštena u pogon 1892. te se ubraja među najstarije objekte ove vrste u našoj zemlji. Njen kapacitet je 1960. iznosio samo 368 000 t. Nakon završene rekonstrukcije i izgradnje novih postrojenja, kapacitet je 1970. povećan te se godišnje preradi oko 2 mil. t sirove nafte. Takav kapacitet je ostao, uz manje modernizacije, i do kraja 1978. U proizvodnom programu te rafinerije nalaze se ovi proizvodi: benzin, plinsko ulje, ulje za loženje, bitumen, mazna goriva, gasovi, aromati i dr. Stepen iskorištenosti sirove nafte u usporedbi s proizvodnjom visokovrijednih bijelih i ostalih derivata veoma je povoljan. Jedinstveni Jugoslovenski naftovod riješio je snabdijevanje sirovom naftom.

U Modriči je 1954. proradila mala rafinerija ulja i masti; 1978. proizvela je oko 42 000 t. Glavni proizvodi: motorna ulja (oko 50%), industrijska ulja, mazive masti i razne tečnosti za motore kapaciteta 64 000 t godišnje. Rafinerija treba da obezbijedi sirovine iz vlastitog tehnološkog procesa, koje se sada uglavnom uvoze.

PROIZVODNJA ŽELJEZNE RUDE

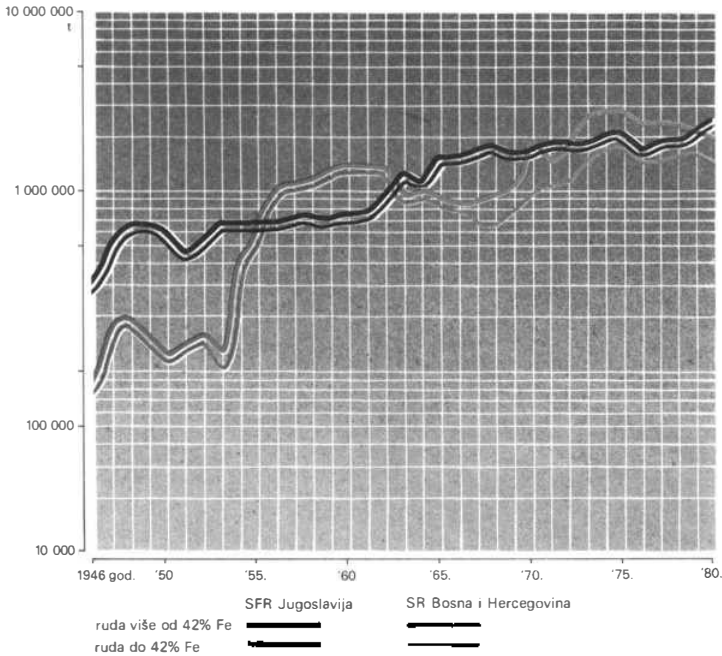

Crna metalurgija. Bogata nalazišta željeznih ruda, veliki šumski kompleksi (drveni ugalj) te obilje vodene snage bili su razlog da je vještina dobivanja gvožđa i čelika u BiH veoma stara i, prema raznim arheološkim nalazima, datira se do ← 2000. Još Feničani kuju oružje za potrebe Rima, a o metalurgiji Rimljana svjedoče mnoge zaostale halde. Tradicija se nastavlja i kroz srednji vijek, te u doba turskog perioda značajnu ulogu igraju majdani u regijama Vareša, Fojnice i u oblasti Sane u Bosanskoj krajini. Ukupna proizvodnja čelika u momentu austrougarske okupacije BiH 1878. cijeni se na oko 5000 t godišnje. Međutim, savremena metalurgija počinje 1891. gradnjom visokih peći u Varešu te gradnjom čeličane i valjaonica u Zenici 1892. Glavni proizvod je čelik za beton koji se izvozi novosagrađenom prugom dolinom Bosne preko Bosanskoga Broda u druge dijelove monarhije. Konac I svjetskog rata zatiče kapacitet od oko 50 000 t čelika godišnje (2 visoke peći u Varešu, 3 Siemens-Martinove [SM] peći i 4 valjačke pruge za profile sa promjerom valjaka 280—550 mm u Zenici). Izvjesno oživljavanje počinje pred II svjetski rat (osnivanje društva Jugoslavenski čelik AD, izgradnja 2 moderne SM peći i teške pruge Ø 800 mm u Zenici), tako da je 1940. dostignut kapacitet od oko 100 000 t godišnje sirovog čelika. Crna metalurgija BiH najviše se razvija nakon oslobođenja. Zbog bogatih nalazišta željeznih ruda, pomoćnih sirovina, vode i energije, a i zbog centralnog položaja u odnosu na centre potrošnje u Jugoslaviji, Savezna vlada FNRJ, u okviru I i II petogodišnjeg plana, odlučuje da se u Zenici izgradi integralna željezara kapaciteta 750 000 t čelika godišnje. Uz to će se proširiti rudnik u Varešu radi snabdijevanja željeznom rudom. Tako je 1947—58. izgrađeno: koksara sa 4 baterije, svaka po 39 peći za proizvodnju koksa, 3 visoke peći sa po 800 m³ korisnog volumena, 4 stacionirane SM peći kapaciteta po 80 t te 4 nagibne SM peći kapaciteta po 200 t, jedna bluming-valjaonica promjera valjaka 900 mm sa kontinuiranom prugom za valjanje polufabrikata te tri finalne valjaonice: žična za valjanje žice Ø 6—10 mm, sitna sa promjerom valjaka 320, te srednja pruga promjera valjaka Ø 550 za valjanje srednjih profila i nosača. U istom periodu je izgrađena i željezara u Ilijašu namijenjena proizvodnji sirovog željeza za livnice obuhvatajući tri niskošahtne elektroindukcione peći ukupnog kapaciteta 100 000 t godišnje željeza, livnica za metalurški liv (valjke, kokile i sl.) te za centrifugalno livanje cijevi.

Počeci savremene metalurgije

Krajem pedesetih godina počinje se geološkim istraživanjima i otkrivaju se nova nalazišta željeznih ruda, naročito u oblasti Ljubije (sanski paleozoik), čime se značajno povećavaju bilansne rezerve i stvaraju mogućnosti za novu ekspanziju metalurgije. Sadašnje stanje geoloških rezervi u rejonima Vareša, Ljubije, planine Radovan i Jablanice iznosi oko 750 mil. t, što na osnovu prosječnih

Geološke rezerve

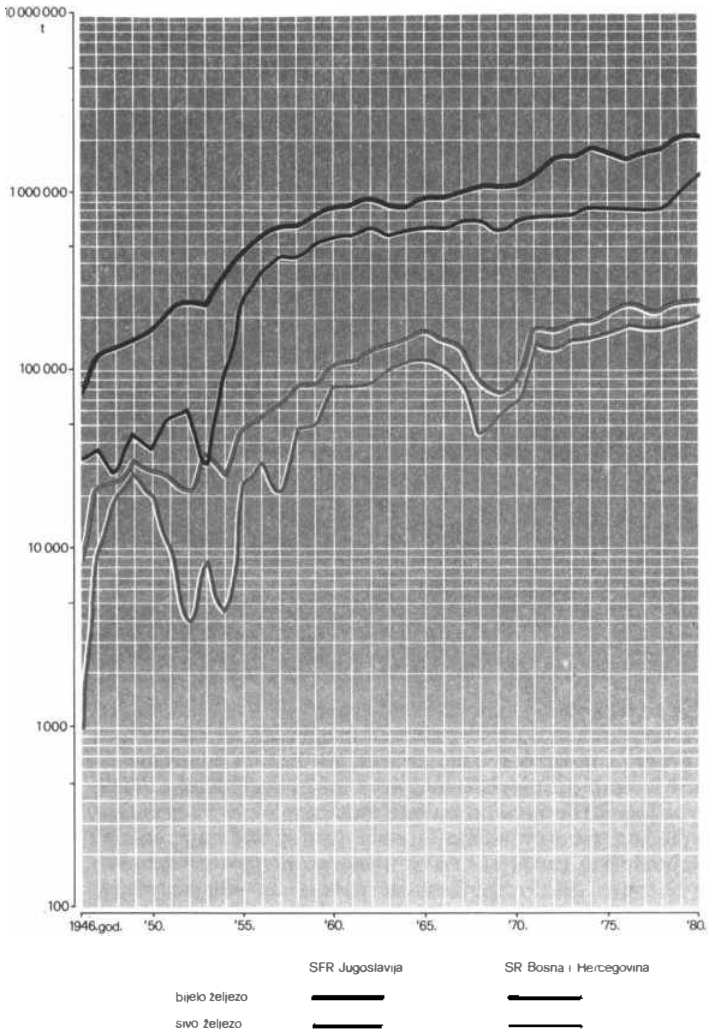

PROIZVODNJA ŽELJEZA

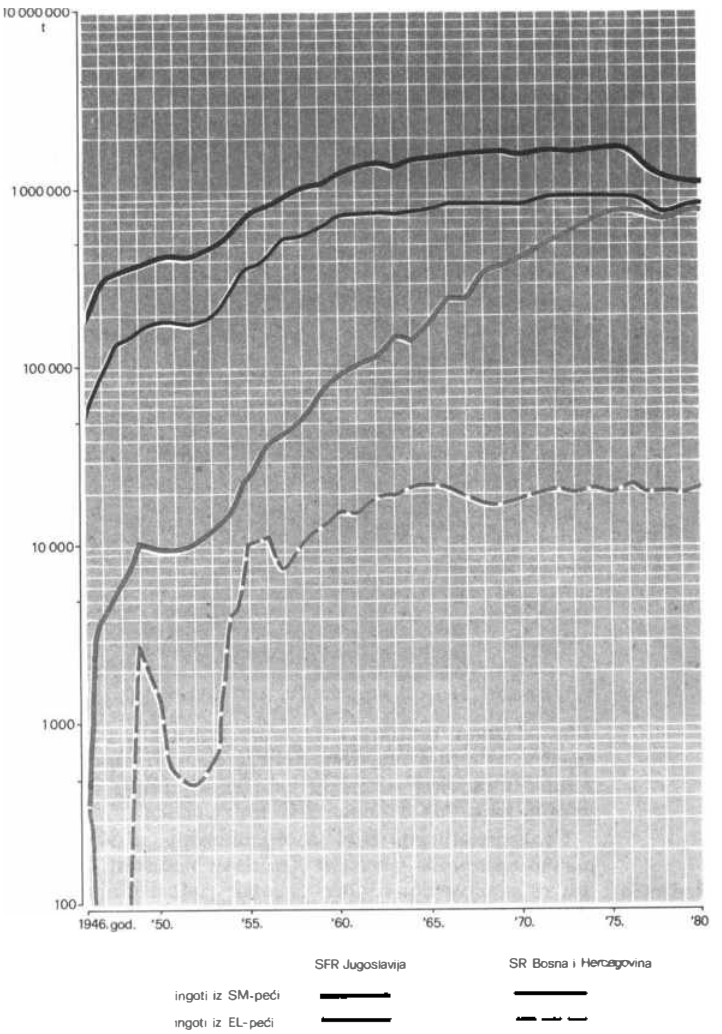

PROIZVODNJA ČELIKA

sadržaja željeza pojedinih ležišta predstavlja supstanciju od oko 300 mil. t željeza, a to može biti osnova za proizvodnju od 400 mil. t čelika. Rude su takvog mineraloškog sastava da se mogu savremenim postupcima oplemenjivanja i obogaćivanja dovesti u kvalitetne koncentrate za preradu u visokim pećima. U šezdesetim godinama modernizuju se osnovni kapaciteti u Zenici te unapređuje priprema ruda u Varešu i Ljubiji, što omogućuje proizvodnju od 1 mil. t čelika u Zenici. Na ovo se nadovezuje dalje proširenje Zenice izgradnjom modernih postrojenja zasnovanih na savremenoj tehnologiji. Do sada je izgrađena jedna nova visoka peć korisnog volumena 2000 m³, 2 oksigenska konvertora kapaciteta po 125 t, 3 mašine za kontinuirano livanje blumova presjeka 345 × 265, jedna kontinuirana pruga za valjanje polufabrikata, jedna visokomehanizovana kontinuirana sitna pruga za valjanje šipkastog čelika Ø 10—30 te jedna visokomehanizovana žična pruga za valjanje žice Ø 5,5—10 mm sa maksimal-

GLAVNI PROIZVODI CRNE METALURGIJE (u t)

Proizvodi	*1939.*		*1946.*		*1950.*		*1960.*		*1970.*		*1979.*	
	BiH	*Udio u proizvodnji Jugoslavije (u %)*	*BiH*	*Udio u proizvodnji SFRJ (u %)*	*BiH*	*Udio u proizvodnji SFRJ (u %)*	*BiH*	*Udio u proizvodnji SFRJ (u %)*	*BiH*	*Udio u proizvodnji SFRJ (u %)*	*BiH*	*Udio u proizvodnji SFRJ (u %)*
Bijelo sirovo željezo	31 232	42,5	31 343	41,5	38 393	20,7	575 394	67,8	720 000	61,3	1 154 000	54,2
Sivo sirovo željezo	9 140	80,4	868	9,7	21 298	78,7	84 486	68,2	72 000	72,7	197 000	84,9
Ingoti od čelika iz SM peći	79 569	34,7	46 079	23,4	183 754	45,1	704 836	53,4	884 000	54,9	833 000	66,7
Ingoti od čelika iz električnih peći	2 800	100,0	374	100,0	1 682	17,1	16 843	18,7	19 782	4,7	20 933	2,6
Sirovi čelik za livnicu iz električnih peći[1]	—	—	—	—	1 181	28,6	1 157	3,8	1 451	3,1	3 294	5,6
Betonski čelik[2]	—	—	—	—	—	—	160 423	80,7	242 282	93,3	778 118	89,8
Valjani poluproizvodi	52 461	76,6	2 211	11,9	50 910	41,1	590 063	66,2	871 000	49,5	1 658 000	66,3
Željezničke šine	—	—	2 708	100,0	42563	100,0	78 944	100,0	86 361	100,0	82 429	100,0
Ostali teški profili	—	—	7 708	73,1	16 126	78,2	31 661	100,0	21 581	85,6	163 089	95,7
Valjana žica[3]	—	—	—	—	—	—	35 245	40,2	107 236	59,1	329 881	69,6

[1] Proizvodnja je počela 1947; 763 t ili 74,4% jugoslavenske proizvodnje
[2] Do 1955. proizvodnja je bila uključena u skupinu ostali teški profili
[3] Proizvodnja je počela 1957; 1674 t ili 3% jugoslavenske proizvodnje

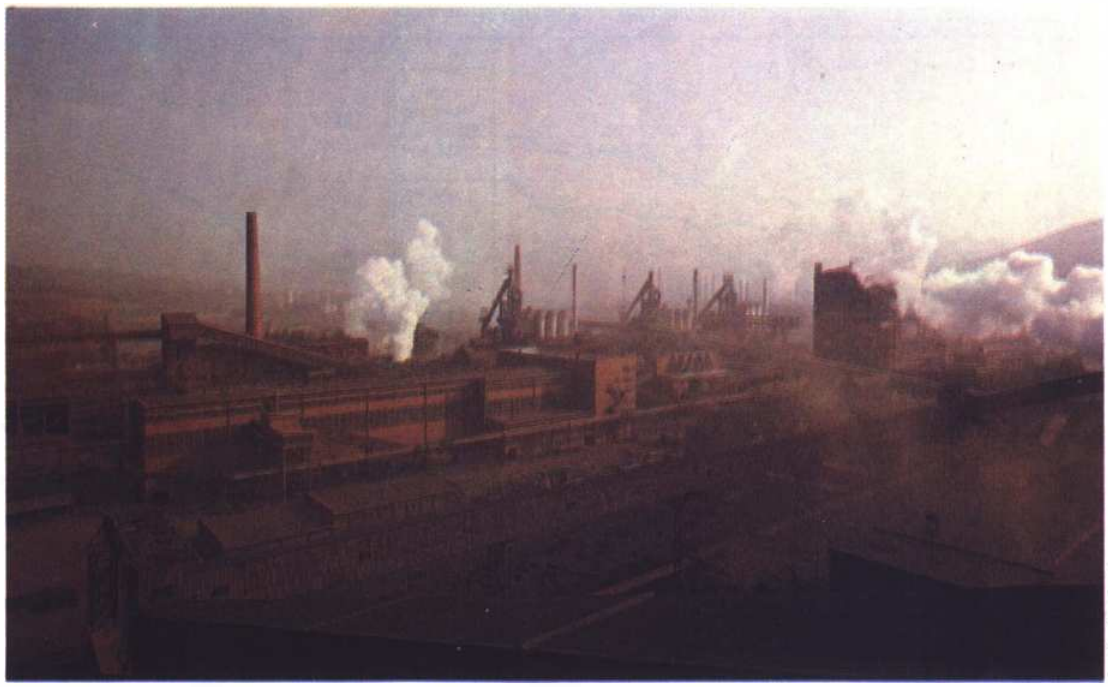

ŽELJEZARA U ZENICI

Snimio M. Pavić

nom izlaznom brzinom od 60 m/s. Izgrađena postrojenja zajedno sa ranijim dijelom Željezare imaju kapacitet oko 2 mil. t. Predviđa se nakon završetka čitavog programa ukupni kapacitet u Zenici 2,65 mil. t čelika.

Rudarsko-metalurški kombinat Zenica

Crna metalurgija BiH je organizovana u SOUR *Rudarsko metalurški kombinat Zenica* sa sjedištem u Zenici. Tu su obuhvaćeni rudnici željezne rude Ljubija, Vareš, Radovan i Tovarnica, rudnik krečnjaka Doboj, Željezare Zenica, Ilijaš i Vareš te još osam radnih organizacija koje se bave finalizacijom čeličnih proizvoda na bazi valjanih profila i žice.

Proizvodni program metalurških proizvoda obuhvata valjane profile u širokom rasponu od valjane žice promjera 5,5 mm do teških nosača profila I 40, slobodno kovane otkivke do pojedinačne težine od 60 000 kg, materijal za željeznicu, kao šine, kolosiječni pribor, osovine, točkove i obručeve te kompletne kolske slogove, odlivke od željeza i čelika. U kombinatu ima 36 000 zaposlenih, a ukupni prihod u 1977. iznosio je 37 mlrd. dinara. Izvan RMK Zenica u BiH je još proizvedeno 26 011 t ferosilicijuma ili 43% jugoslavenske proizvodnje i 20 766 t silicijum metala ili 68% iste.

Visok ekonomski potencijal i potrebe za savremenim razvojem stvorili su uslove za realizaciju naučnoistraživačke i obrazovne funkcije. Tako u Zenici od 1961. djeluje *Metalurški institut »Hasan Brkić«*, opremljen najsavremenijom naučnom opremom i pilotnim postrojenjima za izučavanje metalurških procesa proizvodnje željeza i čelika te razvoj novih vrsta legura na bazi željeza. Institut zapošljava 320 radnika od kojih 100 istraživača i godišnje realizuje oko 50 istraživačkih projekata. U Zenici, također, djeluje Metalurški fakultet od 1959, na kojem je diplomiralo više od 500 inženjera metalurgije. Fakultet je uključen u Univerzitet Sarajevo i ima oko 300 redovnih studenata. K. Ka.

Metalne rude. Na terenima BiH prostiru se ležišta metalnih ruda poznata po tragovima starih rudarskih radova. Mnoga i danas imaju privredni značaj. U BiH postoje svi uslovi za ekspanziju crne metalurgije, jer ima mnogo ležišta željeznih ruda (1975. bilo je 2 mlrd. t rezervi rude sadržaja 38% željeza). Od ukupnih rezervi željezne rude u Jugoslaviji, 97% čine rude rudnika Rudarsko-metalurškog kombinata (RMK) Zenica i željezare »Skopje«.

U poslijeratnom periodu pristupilo se obnavljanju i rekonstrukciji pogona te povećanju proizvodnje željeza, uz opsežna geološko-rudarska istraživanja, da bi se obezbijedile rezerve ruda na postojećim i novim rudnim ležištima. Tehnološka ispitivanja usmjerena su na obogaćivanje i oplemenjivanje siromašnih ruda i odstranjivanje štetnih primjesa. Danas se u zemlji prati svjetski razvoj industrije metala, radi se na kompleksnom izdvajanju korisne supstancije iz ruda primjenom racionalnih tehnoloških procesa, i to od masovne eksploatacije rude, po mogućnosti površinskim putem do koncentracije osnovnih i izdvajanja pratećih minerala.

Ležišta željezne rude

Željezarstvo u Bosni ima bogatu tradiciju. Iskorištavanje nalazišta željezne rude počelo je za vrijeme Ilira, zatim u doba Rimskog Carstva, sve do turske i austrougarske okupacije. God. 1890. izgrađena je visoka peć u Varešu, 1892. pogoni Željezare u Zenici. Drveni ugalj koristio se kao gorivo. Tek 1918. upotrebljava se generatorski plin koji se dobiva iz mrkog uglja rudnika Zenica. Ležišta željezne rude prostiru se na terenima centralne Bosne: Vareša, Sane—Une, istočne i jugoistočne Bosne, na potezu Raduša—Jajce—Mrkonjić-Grad i Konjic—Jablanica—Prozor. Željezna ruda eksploatiše se na ležištima Vareša, Ljubije i Radovana. Sadržaj u rudi iznosi 20—60% željeza, zastupljeni su minerali magnetit, hematit, limonit, getit, siderit, pirit i pirhotin. U sjeverozapadnom dijelu Bosne u dolini Sane ležišta željeznih ruda poznata su iz doba Rimljana, a 1914. eksploatišu se u industrijskom obimu. Danas su aktivna ležišta paleozojske starosti Tomašica, Omarska i Južna Raduša; limonit sadrži pretežno oko 46% željeza, a siderit 41%. Ruda se eksploatiše površinskim putem, a željezo se obogaćuje procesom magnetizirajućeg prženja rude i magnetske separacije. U trijaskoj formaciji kod Vareša poznata su rudna ležišta Smreka, Droškovac, Brezik i Pržići koja sadrže pretežno siderit željeza 32% i hematit sa mjestimičnim pojavama sulfidnih ruda i barita. Izdvajanje koncentrata željeza vrši se procesom mokro-mehaničke separacije u teškotekućinskoj sredini.

Iz rimskog doba potiču mnoga nalazišta šljake, od kojih je najveće u Blagaju kod Bosanskog Novog (300 000 t), zatim oko Ljubije, Sanskog Mosta, Mrkonjić-Grada, Jajca, Bugojna, Gornjeg Vakufa. U srednjobosanskom škriljavom gorju pojave željeznih ruda vezane su za sulfidne rude. U kvarcnim žilama nalaze se kod Jajca, Bugojna, Gornjeg Vakufa, Kreševa i Travnika, a u eruptivima Hercegovine i jugoistočnoj Bosni poznate su magnetitne žile sa piritima. U Vardištu su pojave niklonosnih i oditskih željeznih ruda. Proizvodnja željezne rude iznosila je (u t): 1880. god. 1432, 1900. god. 133 454, 1920. god. 18 650, 1939. god. 608 600, 1946. god. 394 591, 1950. god. 824 919, 1960. god. 2 129 296 i 1980. god. 3 824 000.

Procesom integracije 1969. i okrupljavanjem usitnjenih privrednih kapaciteta, objedinjeni su rudnici željezne rude Ljubija, Vareš i Radovan sa željezarama i livnicama u Zenici, Varešu i Ilijašu u RMK Zenica. Predviđena je izgradnja željezare u okolini Prijedora. RMK razvija metaloprerađivačku djelatnost na bazi sopstvenih finalnih proizvoda — 600 000 t. Rudnici snabdijevaju željeznom rudom željezare u Smederevu, Sisku, Štorama i Jesenicama.

Proizvodnja željezne rude i koncentrata raste uporedo sa rekonstrukcijom, modernizacijom i izgradnjom metalurških kapaciteta. Rudnik Vareš se razvijao ravnomjernim tempom i proizveo je rude (u t): 1955. god. 1 500 000, 1965. god. 2 250 000, 1975. god. 3 000 000. Proizvodnju željezne rude u rudniku Ljubija karakteriše nagli razvoj: 1945. god. 6815 t, 1955. god. 622 934, 1965. god. 1 139 563 i 1975. god. 4 779 448.

Ležišta manganske i hromove rude

Na području BiH ima dosta manjih ležišta manganske rude, od kojih se eksploatiše ležište Bužim kod Bosanske Krupe. Istraživana su ležišta kod banjolučke Kozare, Kotor-Varoši i Rudog. Rudnik Čevljanovići prestao je radom, sadržaj mangana iznosio je 32—40%. Međutim, rentabilnost eksploatacije nije zadovoljavala. Proizvodnja mangana iznosila je (u t): 1905. god. 4129, 1920. god. 2377, 1939. god. 3313, 1946. god. 2259, 1950. god. 3416, 1960. god. 8208, 1970. god. 14 785 i 1980. god. 30 000.

U serpentinama istočne i sjeverne Bosne poznata su nalazišta hromovih ruda. Eksploatacija te rude vršena je povremeno u Duboštici, a sadrži 46% hrom-oksida i 25% željeza. Rudnik je za vrijeme I svjetskog rata bio glavni proizvođač hromne rude na Balkanu.

Obojeni metali su izvozna sirovina značajne vrijednosti. Na terenima BiH postoji mnogo ležišta i pojava obojenih ruda, uglavnom polimetalnog sastava. Te rude intenzivno su se iskorištavale početkom srednjeg vijeka, zatim se iskorištavanje smanjuje, a tek se posljednjih godina rudarstvo i metalurgija obojenih metala znatnije razvija.

U BiH zastupljene su mineralne sirovine olova, cinka, boksita i antimona kao ekonomski vrijedne.

Druga polimetalna i mineralna rudišta

Pojave sulfidnih ruda otkrivene su u cijeloj BiH, a dosadašnja istraživanja pokazuju da je potrebno dalje ispitivanja kvalitete rezervi. Povremeno je vršena eksploatacija rude manjeg obima. U periodu između dva svjetska rata iskorištavao se pirit kod Ključa, siderit sa bakrom kod Mrkonjić-Grada, živa i antimon kod Fojnice, tetraedriti kod Kreševa, Fojnice i Jajca, zlatonosni limoniti i piriti kod Bakovića. Tragovi ispiranja zlata za vrijeme Rimljana nađeni su na Fojnici, Lašvi i Gornjem Vrbasu. Eksploatisano je olovo kod Olova, a u okolini Vareša sulfidne rude sa visokim sadržajem srebra, zlata, bizmuta, žive i drugih metala. Poznate su pojave bakarnih i olovo-cinkovih ruda u okolini Foče. Proizvodnja olovo-cinkovih ruda u BiH iznosila je 1980. god. 295 000 t.

U poslijeratnom periodu uspješno se istraživalo na području Srebrenice, gdje su pojave sulfidne olovo-cinkove rude u andezitima i škriljcima permo-karbonske starosti. Ležišta se eksploatišu, predviđena je godišnja proizvodnja od 400 000 t rude koja se obogaćuje procesom flotacije. U toku je otvaranje rudnika olova i cinka sa baritom na području Vareša—Veovača, u rudnoj zoni u kojoj preovlađuju kompleksne sulfidne rude. Postignuti rezultati pokazuju da bi se eksploatacija mogla proširiti i na druga rudna područja. Rudna oblast Vareša tretira se posljednjih godina kao polimetalno olovo-cinkovo rudište trijaske starosti sa bakrom i rijetkim metalima, a ne kao rudište bogato izričito željezom. Vršena istraživanja revira Droškovac u Varešu vezana su za pojavu sulfidnih ruda sa baritom, uz željezne rude koje se eksploatišu. Rudonosno područje kod Olova, gdje se mineralizacije javljaju u obliku ceruzita, priprema se za eksploataciju i separisanje rude.

Utvrđene su pojave bakarne rude na Kozari, u okolini Vareša i Prosare te Srebrenice, međutim, ona se ne eksploatiše.

Na području Goražda istražena su ležišta Podhrustanj i Potkozara i ispitana mogućnost eksploatacije i obogaćivanja rude antimona. Poznate su pojave žive na terenu Draževići. Istraživanja su uspješno obavljena. U srednjobosanskoj rudnoj oblasti Kreševa, Fojnice i planine Maškare nalaze se pojave antimonove rude, kao i mineralne parageneze barita, fluorit-cinabarita, kasiterita, kobalt-turmalina.

Boksitne rude

Boksitne rude su po svom prostranstvu i količini važna baza rudarske industrije. Javljaju se u krečnjacima i dolomitima trijasa, krede i tercijara. Proizvodnja boksita počela je prije I svjetskog rata u rudnicima nedaleko od Bosanske Krupe, a kod Jajca, Bosanskog Petrovca i Ključa vršena su istraživanja. Eksploatiše se boksit kod Vlasenice, Jajca, Bosanske Krupe i Mostara. Ležišta boksita nalaze se na području Duvna, Posušja, Čitluka, Žitomislića, Stoca. Proizvodnja boksita je iznosila (u t): 1939. god. 103 400, 1946. god. 38 047, 1950. god. 76 221, 1960. god. 363 000, 1970. god. 794 000 i 1980. god 2 178 000.

Izgrađene su fabrike glinice sa najsavremenijim tehnološkim procesima u Mostaru i Zvorniku. Najbolje vrste boksita sadrže 55—60% aluminijum-oksida i 1,5% silicijum-oksida.

Perspektivni razvoj korišćenja metalnih ruda zasniva se na kompleksnom istraživanju ne samo visokokvalitetnih ležišta za dobivanje finalnih proizvoda ekonomičnim procesima tehnologije prerade, nego i ispitivanju siromašnijih ruda, rijetkih elemenata, prateće jalovine i njihove podobnosti u savremenim procesima koji se intenzivno razvijaju u svijetu. G. Tk.

Proizvodnja obojenih metala. Zbog velikih rezervi ruda boksita, olova, cinka, mangana, nikla, antimona i žive obojeni metali su značajan faktor daljnjeg razvoja

PROIZVODNJA RUDA OBOJENIH METALA

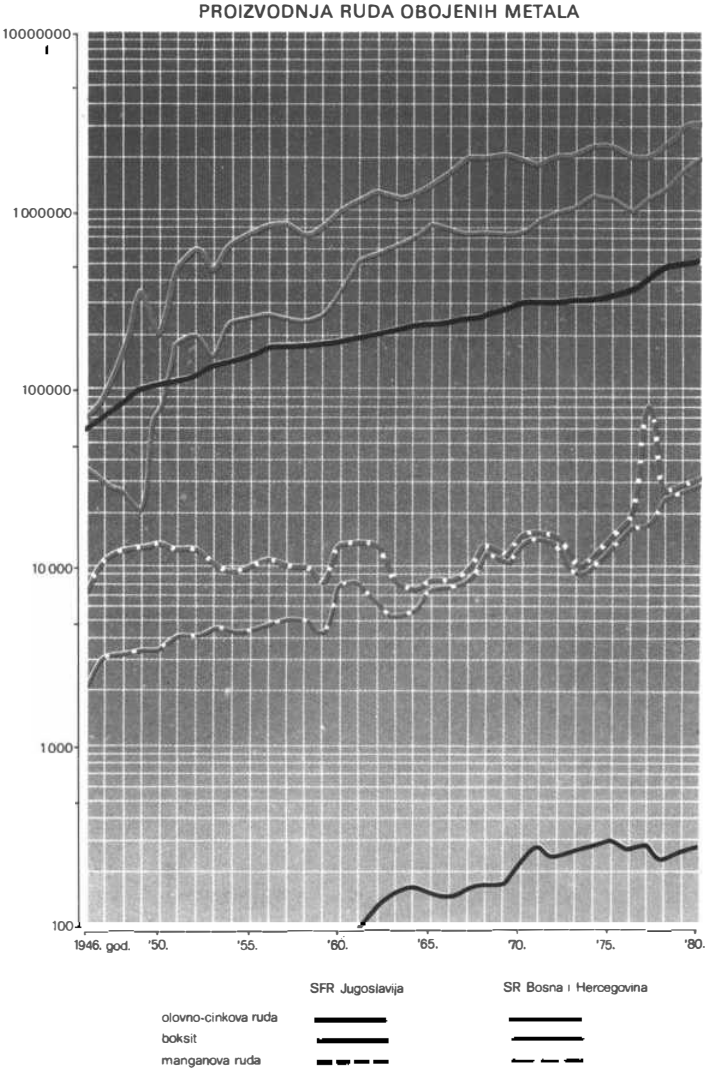

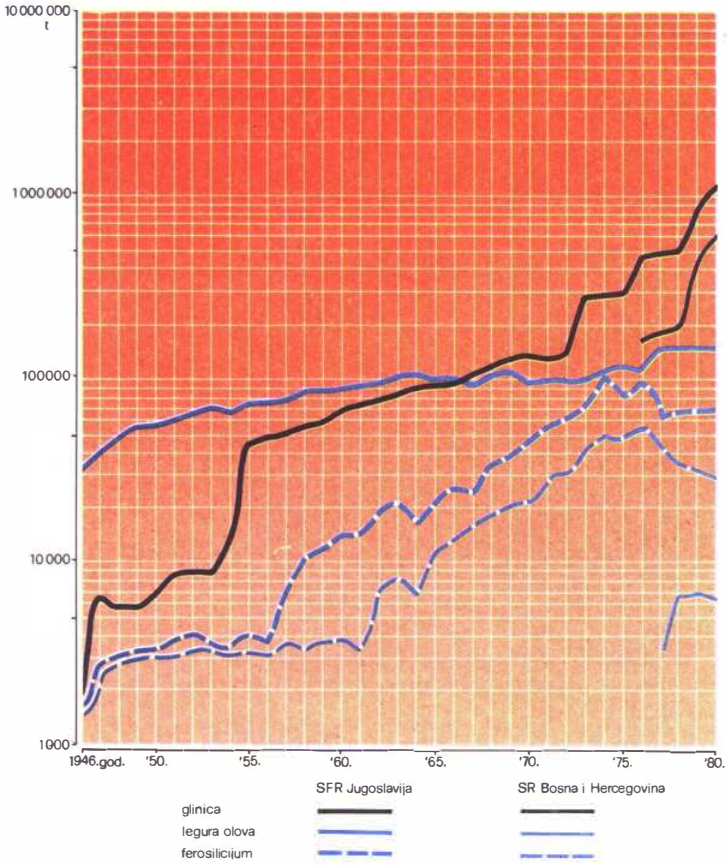

PROIZVODNJA OBOJENIH METALA

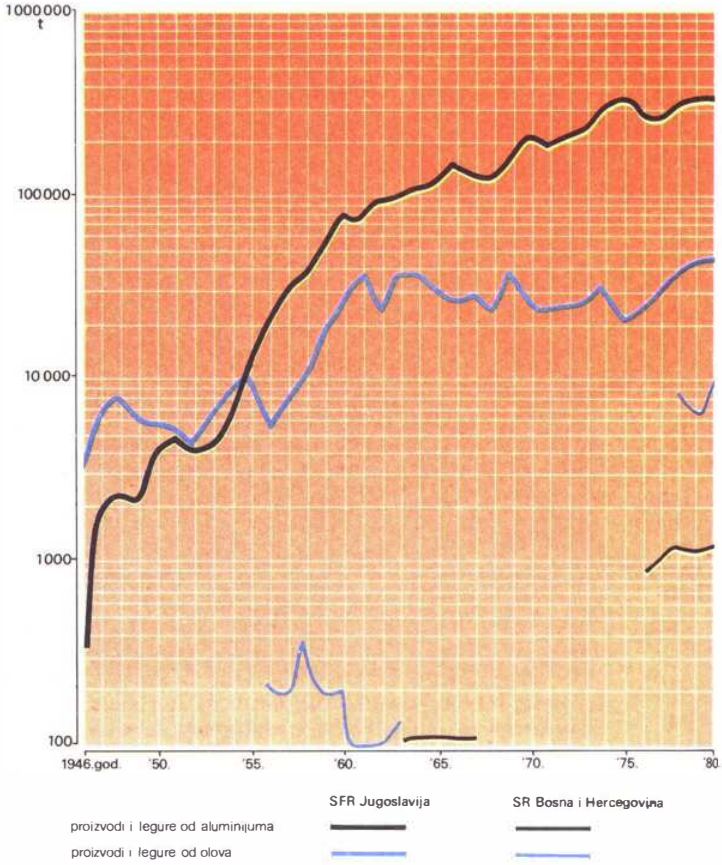

PRERADA OBOJENIH METALA

bosanskohercegovačke privrede. Veće količine rudnih rezervi boksita odgovarajućeg kvaliteta javljaju se u tri regiona: u Hercegovini, istočnoj Bosni i Bosanskoj krajini. Ukupno ima oko 41 mil. t utvrđenih rudnih rezervi boksita kvaliteta 50—53% aluminijum-oksida i 5,0—5,5% silicijum-oksida, pa te rezerve svojim kvalitetom zadovoljavaju tehnološke uslove tvornica glinice u Mostaru i Zvorniku. Ocjenjuje se da ima još 98 mil. t rudnih rezervi boksita, ali je za njihovo utvrđivanje potrebno obaviti dodatne istražne radove. Prvi istražni radovi na području Hercegovine počeli su 1921, u istočnoj Bosni 1954, u Bosanskoj krajini na području Jajca 1954, a u Bosanskoj Krupi 1937. Raspored rudnih rezervi uticao je na daljni razvoj rudnika i izgradnju postrojenja za preradu rude u glinicu, odn. almetal. Proizvodnja glinice iznosila je 1980. god. 630 000 t (59% jugoslovenske proizvodnje). Boksita je iskopano 103 400 t (1939), 38 047 t (1946), 76 221 t (1950), 363 457 t (1960), 794 000 t (1970). God. 1980. proizvodnja boksita iznosila je 2 178 000 t (69% jugoslovenske proizvodnje). Utvrđene rudne rezerve, uz stalne istražne radove, mogu obezbijediti u dužem periodu redovno snabdijevanje i rad tvornica glinice, odn. elektrolize sa kapacitetima za finalizaciju.

Značajne rudne rezerve olova i cinka u BiH pojavljuju se u tri regije: Srebrenica, Olovo i Vareš. Utvrđenih rudnih rezervi sa 1,8—4,0% olova i 2,5—5,8% cinka ima ukupno 11 650 000 t. Pored toga, cijeni se da postoji još 61 mil. t rude, ali su za njihovo potpuno utvrđivanje potrebni dodatni istražni radovi. God. 1979. proizvedeno je 8833 t koncentrata olova (5,2% jugoslovenske proizvodnje), 17 884 t cinka (10,7%), legura olova 6936 t (16,5%), valjanih, vučenih i presovanih proizvoda od olova 3472 t (16,5%) i valjanih, vučenih i presovanih proizvoda od kalaja 226 t (56,4% jugoslovenske proizvodnje). Prvi radovi na istraživanju i otkopavanju u Srebrenici datiraju iz ← 550, u Olovu s početka XIV v., a u Varešu su novijeg datuma, iz 1965. U 1979. bio je aktivan samo rudnik Srebrenica, dok su rudnici Olovo i Vareš u izgradnji.

ALUMINIJSKI KOMBINAT U MOSTARU

Foto-teka IV Skupštine SR BiH

Na području Bosanske Krupe ima značajnih rudnih rezervi — ukupno oko 7 mil. t sa 12% mangana. Proizvodnja mangana iznosila je: 3313 t (1939), 2259 t (1946), 3416 t (1950), 8208 t (1960), 16 113 t (1970), 30 000 t (1980).

Nikl se u BiH javlja na području Vardišta kod Višegrada i Sočkovca kod Gračanice. Ležišta Vardišta su zbog velikih količina, i pored niskog sadržaja nikla (oko 1%), veoma značajna.

Antimona ima na području Podhrusanj kod Goražda i u Čemernici kod Fojnice.

Ruda žive se u BiH pojavljuje u Draževićima kod Srednje u značajnim količinama, sa prosječnim sadržajem 0,305% žive. R. Bit.

Industrija nemetala i građevinska industrija. Ležišta nemetalnih sirovina u BiH veoma su bogata, ali u geološko-tehnološkom pogledu još uvijek nedovoljno istražena. U novije vrijeme postižu se zapaženi rezultati u ispitivanju gline, kaolina, pirofilita, magnezita i barita, a ispituju se i nalazišta dolomita, grafita, gipsa, kvarcita, kvarcnog pijeska i kvarca. U BiH je ostvarena savremena tehnologija eksploatacije i koncentracije mineralnih sirovina na ležištima kamene soli i azbesta, a procesi se i dalje unapređuju. Iskorišćavanje barita te njegovo separiranje i prerada stalno se ispituju, paralelno sa razvojem rudnika.

Neki nemetali vidno učestvuju u procentu geoloških rezervi Jugoslavije: pirofilit sa 100%, azbest sa 70% i kaolin sa 47%. Nemetalne sirovine su često kompleksnog sastava, ali se još uvijek ne koriste sve supstance. Baritne rude sadrže fluorit, pirit, olovo i cink, pegmatitne sirovine imaju kvarca, liskuna i feldspata, a fosfati sadrže ponegdje uran.

Za razvitak građevinske industrije posebno su važni laporci, mermeri, dolomiti, krečnjaci, gline, građevinski i ukrasni kamen. Ulažu se napori za otvaranje ležišta talka (Bosansko Petrovo Selo), kvarcita (Busovača, Kreševo, Jajce), bentonita (Šipovo), zatim forsterita, krovnih škriljaca te siromašnijih ležišta magnezita, dolomita, barita i gipsa, uz prethodno obogaćivanje korisne supstance i eventualnu primjenu pratećih sirovina. Znatno se mijenja struktura uvoza ovih sirovina, a ležišta BiH sadrže ih u neograničenim količinama. Registar izvoza nemetala i njihovih proizvoda dobiva istovremeno drugi izgled.

Barit se javlja u monomineralnim primarnim i sekundarnim ležištima te u ležištima kompleksnog sastava. Tek su se 1960. intenzivnije istraživala rudna područja Kreševa i Vareša. Istraživanjima ležišta u Velikoj Kladuši 1970. povećane su rezerve barita. Na području Kreševa barit se eksploatiše površinskim kopom, a kod Kladuše jamskim otkopima; ruda se obogaćuje u postrojenjima separacije i mlinova. Ostala ležišta barita su kod Blagaja, Gornjeg Vakufa, Pucareva i Prače, gdje se istraživalo i ispitivalo obogaćivanje rude i izdvajanje pratećih minerala. Nalazišta barita na području Ljubije, Banje Luke i Čapljine nedovoljno su ispitana. God. 1939. proizvedeno

PROIZVODNJA NEMETALNIH MINERALA

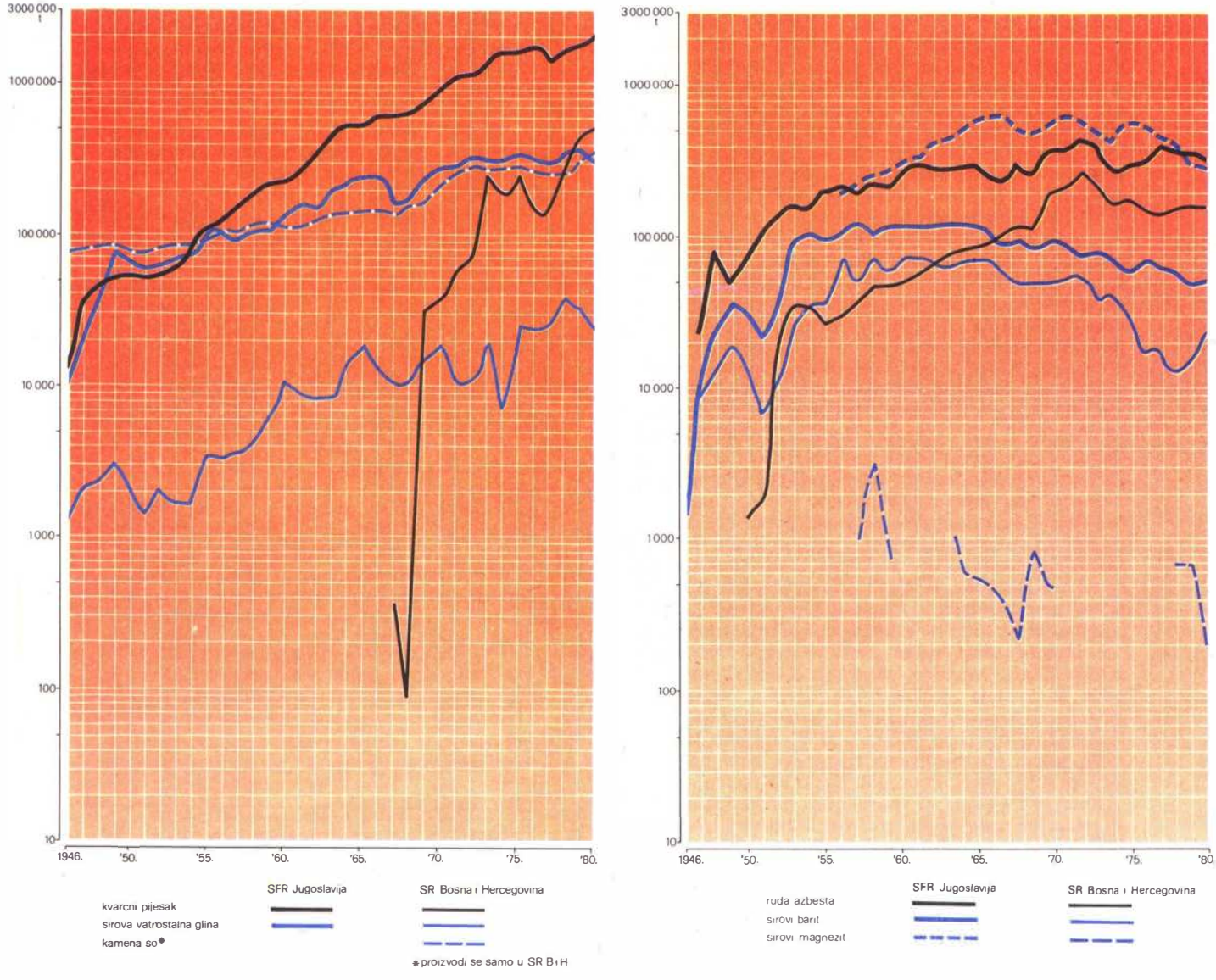

je 1100 t barita, 1950. god. 13 505 t, 1960. god. 63 083 t, 1970. god. 47 668 t, a 1979. god. 22 623 t.

Ležišta *hrizotil-azbesta* nalaze se u masivu planine Ozren sa značajnijim lokalitetima Delić-brdo, Studeni potok, Jajinovci, Ivkov-grad. Pogon separacije lociran je u Bosanskom Petrovom Selu. Lokalitet Delić-brda je najveće ležište ove vrste u Evropi; eksploatiše se površinski. Ovaj masiv je perspektivno područje za eksploataciju talka. Proizvodnja azbesta započela je 1951. i iznosila 1507 t; 1960. proizvedeno je 48 743 t, 1970. god. 190 267 t, a 1980. god. 161 000 t.

U ultrabazičnim stijenama utvrđene su pojave *hromita;* istraživanja imaju prospekcijski karakter. Ležište Duboštica kod Vareša eksploatisalo se sa prekidima do 1940.

Ležište *kamene soli* kod Tuzle eksploatiše se već 80 godina na terenu Tušnja—Bukala. Najveći proizvođači soli su rudnici soli i solane u Tuzli. Bazen soli sjeveroistočne Bosne poznat je po ležištima soli i pojavama mineralizovanih voda. God. 1939. proizvedeno je 54 213 t soli, 1946. god. 70 377 t, 1950. god. 76 559 t, 1960. god. 115 745 t, 1970. god. 231 308 t, a 1980. god. 355 000 t.

Ležišta *magnezita* poznata su u centralnoj Bosni. Istraživanja većeg obima vršena su od 1955. Magnezitna tijela pretežno su žičnog tipa. Značajnija ležišta se nalaze u okolini Banje Luke, Prijedora, Teslića, Zavidovića, Maglaja, Kladnja i Rudog. Magnezit se eksploatiše na ležištima Snjegotina, Blatnica i Konjuh za potrebe vatrostalne industrije. Istraživanja su u toku, kao i tehnološka ispitivanja radi povećanja sirovinske baze. Proizvodnja magnezita započela je 1978. i iznosila 8000 t.

Posljednjih godina *dolomit* je tražena sirovina u mnogim granama industrije. Javlja se u masivnim stijenama i kao dolomitski pijesak, a zauzima velika prostranstva. Eksploatiše se nedaleko od Sarajeva i Fojnice te kod Bosanskog Novog. Na području BiH registrovane su pojave dolomita sa znatnim potencijalnim rezervama, posebno u jugoistočnoj i centralnoj Bosni, Bosanskoj krajini i Hercegovini. U toku su ispitivanja primjene dolomita sa terena Višegrada, Foče i Čajniča. Proizvodnja dolomita započela je 1977. i iznosila 161 204 t, a 1979. je proizvedeno 374 249 t tog minerala.

Ležišta *gipsa* zauzimaju velika prostranstva, a bilansne rezerve predstavljaju zadovoljavajuće količine za industriju. Istražena su ležišta oko Šipova, Gornjeg Vakufa i Bosanskog Novog te na potezu Jablanica—Prozor i Ključ—Foča. Prioritetna su ležišta za eksploataciju kod Foče, Prozora i Jablanice.

Grafitna sirovina se u Jugoslaviji ne eksploatiše, pa se mora uvoziti, jer je njena primjena neophodna u mnogim granama industrije. U BiH je istraženo područje jugoistočne Bosne — Prača, Goražde, Miljevina, Foča, Čajniče, gdje su utvrđena grafitna ležišta u kvarcnim škriljcima i pješčarima različitog kvaliteta. U toku je ispitivanje obogaćivanja grafita.

Kvarc je veoma rasprostranjen mineral. Na području BiH česte su kvarcne pojave u paleozojskim škriljavim stijenama centralne i istočne Bosne. Kvarc se eksploatisao na terenu Kiseljaka, Kreševa i Busovače, gdje su pojave žičnog tipa. Istražena su mnoga ležišta bez većeg značaja; posebno su tretirane pojave kristalnog i mliječnog kvarca.

Ležišta *kvarcnog pijeska* utvrđena su kod Doboja, Prijedora, Tuzle, Modriče i Sanskog Mosta. Pored povećanja intenziteta geoloških istraživanja, ispitane su mogućnosti separiranja različitih vrsta kvarcnog pijeska. Proizvodnja kvarcnog pijeska u BiH razvijena je tek od 1967; nakon obezbjeđivanja sirovinske baze pogoni su locirani u Busovači, Zvorniku, Kreki i Konjicu.

Kvarciti i *pješčari* su veoma česta mineralna sirovina, ali još uvijek nedovoljno istražena. Istraživanja kvarcita u BiH vezana su za industriju fero-silicijuma i vatrostalnog materijala te za građevinarstvo. Pozitivni su rezultati istraživanja ležišta u okolini Mrkonjić-Grada, Busovače, Fojnice i Kreševa. Pješčari su važni za razvoj industrije cementa i hemijske industrije. Prospekcijski radovi ukazuju na pješčare dobrog kvaliteta; istražena su ležišta kod Kaknja i Goražda. God. 1967. proizvedeno je kvarca, kvarcita i kvarcnog pijeska 332 t, 1970. god. 39 000 t, a 1980. god. 509 000 t.

Gline, kaolini i *pirofiliti* su nemetalne sirovine za raznovrsnu primjenu. U BiH istraživanja nisu bila obimna; ispitani su baseni Prijedora i Sanskog Mosta te lokaliteti centralne Bosne — Klokoti, Kobiljača, Busovača i Kiseljak. Eksploatacija gline uslovljena je razvojem keramičke i vatrostalne industrije. Istražuju se tercijarni baseni Ugljevik, Kreka, Bila i Prnjavor sa pojavama kvalitetnih glina. God. 1939. proizvedeno je 600 t gline, 1946. god. 1230 t, 1950. god. 2151 t, 1960. god. 19 620 t, a 1979. god. 33 370 t. Ležišta kaolina, varijeteta gline, eksploatišu se u BiH kod Bratunca i na Motajici, a sirovina se separira. Istražuju se pojave kaolina kod Bosanske Dubice, a bentonitskih glina kod Zvornika, Gračanice, Tešnja i Šipova; istovremeno se ispituju tehnološki procesi obogaćivanja. Proizvodnja kaolina započela je 1977. i iznosila 5691 t, a 1979. proizvedeno je 2235 t.

Pirofilit je veoma rijetka sirovina na terenima Jugoslavije. Eksploatiše se samo u BiH — u Parsovićima kod Konjica, gdje se u pogonu separacije uspješno izdvaja komercijalni produkt. Postignut je visok stepen istraženosti ležišta; koriste se ljubičasti i bijeli pirofiliti.

Industrija nemetala BiH doživljava napredak, mada su potencijali nemetalnih sirovina nedovoljno istraženi, a eksploatacioni kapaciteti nemetala nedovoljni. Procesi obogaćivanja tek se istražuju. G. Tk.

Industrija građevinskih materijala

Industrijske proizvodnje građevinskih materijala u BiH do potkraj XIX v. nije ni bilo. Tek tada se podižu prva industrijska polumehanizovana postrojenja, naročito ciglane. Razvoj industrije građevinskog materijala do danas nije u BiH ravnomjerno zahvatio sve vrste materijala te ova neravnomjernost čini i njenu osnovnu karakteristiku. Posebno je porasla proizvodnja cigle, cementa, azbestnocementnih proizvoda i krovne ljepenke.

KRETANJE DRUŠTVENOG PROIZVODA U INDUSTRIJI NEMETALA I GRAĐEVINSKOJ INDUSTRIJI 1952—79.
(u mil. d, cijene iz 1972)

	1952.	*1965.*	*1979.*	*Stopa rasta 1979/52. (u %)*	*Prosječna godišnja stopa 1979/52. (u %)*
Industrija nemetala	93	256	389	318,3	5,4
Industrija građevinskog materijala	55	219	488	784,3	8,4
Ukupno ove grane	148	475	877	492,6	7,2
Industrija BiH	1 479	8 029	19 066	1 189,1	9,9
Učešće u industriji BiH (u %)	10,0	5,9	4,6	—	—

Iz podataka u tablici uočljivo je da je učešće ove industrije u društvenom proizvodu cijele industrije gotovo prepolovljeno, prvenstveno zbog spornog razvoja industrije nemetala. Usporavanje tempa razvoja ovog industrijskog kompleksa u BiH dovelo je do osjetnog procentualnog opadanja njenog učešća u jugoslovenskoj proizvodnji.

UČEŠĆE BiH U PROIZVODNJI SFRJ
1952—79.

	1952.	*1965.*	*1979.*
Industrija nemetala	35,9	16,9	11,3
Industrija građevinskog materijala	7,2	8,9	9,4
Ukupno	14,5	12,0	10,1

Učešće BiH u društvenom proizvodu industrije nemetala u SFRJ je 1979. smanjeno na 11,3%, a industrije građevinskog materijala povećano na 9,4%.

Obim i asortiman ovog industrijskog kompleksa u BiH najbolje se može iskazati prikazom proizvodnje važnijih proizvoda građevinske industrije.

PRERADA NEMETALNIH MINERALA
1939—79.

	Jedinica mjere	1939.	1952.	1979.	Stopa rasta 1979/52. (u %)	Učešće BiH u SFRJ (u %)
Hrommagnezitni vatrostalni materijal	1000 t	—	—	4	—	6,9
Keramika	1000 t	—	24	627	2 512,5	4,2
Elektroporcelan	1000 t	—	208	2 839	I 264,9	20,1

INDUSTRIJA GRAĐEVINSKOG MATERIJALA
1939—79.

	Jedinica mjere	1939.	1952.	1979.	Stopa rasta 1979/52. (u %)	Učešće BiH u SFRJ (u %)
Rezane kamene i mermerne ploče	1000 m²	—	3,2	208	6 400,0	16,3
Kreč (hidratisani)	1000 t	43	100	134	34,0	15,3
Cigla	mil. komada	15	63	312	395,2	8,9
Crijep	mil. komada	6	8	12	50,0	3,1
Cement	1000 t	1,1	3,3	783	23 627,3	6
Lake građevinske ploče	1000 m²	—	—	1 528	—	58,8
Krovna ljepenka	1000 t	0,3	1	10	900,0	16,9

Iz podataka u tablici vidi se da je do 1979. u odnosu na 1939, a i na 1952, znatno porasla proizvodnja gotovo svih navedenih proizvoda. Taj porast će biti veći uključivanjem u redovnu proizvodnju novosagrađene cementare kod Kaknja. Međutim, daleko je ilustrativniji primjer sporog razvoja ovog industrijskog kompleksa u BiH u prikazu njegovog učešća u jugoslovenskoj proizvodnji građevinske industrije. Izuzev proizvodnje kuhinjske soli i azbestne rude, kod ostalih je proizvoda industrije nemetala i građevinskih materijala učešće BiH u jugoslovenskoj proizvodnji znatno manje, a kod većine neznatno.

U periodu od 1947—79. u ovu industriju je investirano oko 6 mlrd. dinara. Dinamika ulaganja bila je dosta neujednačena.

BROJ ZAPOSLENIH 1952—79.
(godišnji prosjek)

	1952.	1965.	1979.	Stopa rasta 1979/52. (u %)	Prosječna godišnja stopa 1979/52. (u %)
Industrija nemetala	2 298	4 782	4 500	95,8	2,5
Industrija građevinskog materijala	3 491	6 909	11 200	220,8	4,4
Ukupno ove grane	5 789	11 691	15 700	171,2	3,8

Povećanje broja zaposlenih u toj industriji je bilo nešto sporije od rasta društvenog proizvoda, tako da je ostvareno i izvjesno povećanje produktivnosti rada u ovom razvojnom periodu.

PROSJEČNA GODIŠNJA STOPA DRUŠTVENOG PROIZVODA PO ZAPOSLENOM (u %)

	1953—55.	1956—60.	1961—65.	1966—70.	1971—75.	1976—79.
Industrija BiH	4,5	9,9	6,2	3,2	1,3	4,4
Industrija nemetala	4,6	– 5,0	6,1	8,9	– 7,3	52,2
Industrija građevinskog materijala	1,8	6,2	7,1	1,3	12,0	27,7

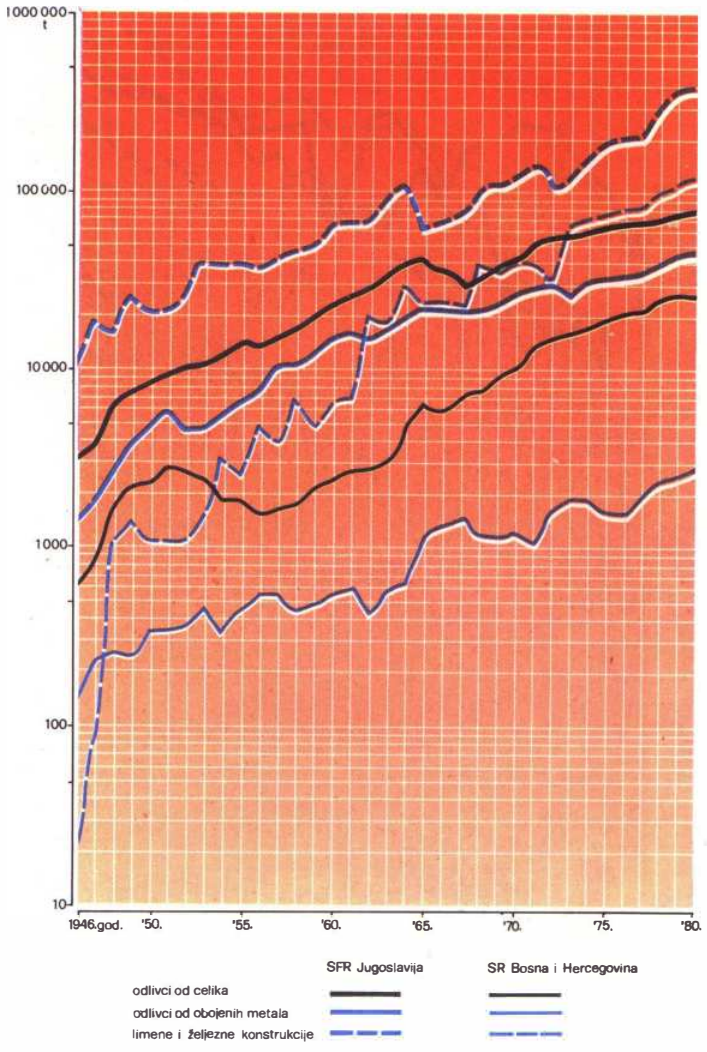

METALOPRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA

U industriji nemetala produktivnost rada je svega za 38% veća na kraju ovog razvojnog perioda nego 1952, a u međuvremenu je značajnije opao društveni proizvod po zaposlenom; u periodu 1976—79. prosječna godišnja stopa znatno se povećala. Istovremeno u Jugoslaviji u ovoj se industriji konstantno povećavala produktivnost rada, što je, uz povoljniju situaciju u industriji građevinskog materijala rezultiralo ukupnim porastom društvenog proizvoda. K. Ha.

Metalna industrija (metaloprerađivačka djelatnost, mašinogradnja i proizvodnja saobraćajnih sredstava). Mada prerada metala u pravom smislu u BiH počinje tek poslije II svjetskog rata, počeci njegove prerade počinju, preko manufakturne i zanatske proizvodnje, mnogo ranije. Dok se u zemljama zapadne Evrope od XVIII do početka XX v. širila industrijska revolucija, u okolini Vareša, Kreševa i Ljubije kovači kuju najosnovnije primitivne alatke: raonike, sjekire, motike, čekiće, kliješta, kose, srpove, eksere, verige i druge metalne alatke za obradu zemlje i zanatske poslove te za potrebe domaćinstva.

Kada je Austro-Ugarska anektirala BiH, počinju skromni oblici industrijske proizvodnje, a na tržištu se pojavljuju uvozni industrijski proizvodi. Ulaskom BiH u sastav Kraljevine SHS, stvara se nešto širi tržišni prostor i veći interes domaćih poslodavaca za ulaganja i u ovu proizvodnju. Ipak, sve do pred II svjetski rat proizvodili su se najjednostavniji metalni proizvodi: lanci za stoku, vijci, ekseri, ručne poljoprivredne alatke; servisirao se i održavao željeznički vozni park.

Nakon II svjetskog rata najprije se obnavljaju i proširuju raniji kapaciteti, a zatim izgrađuju novi. Ipak, u prvim

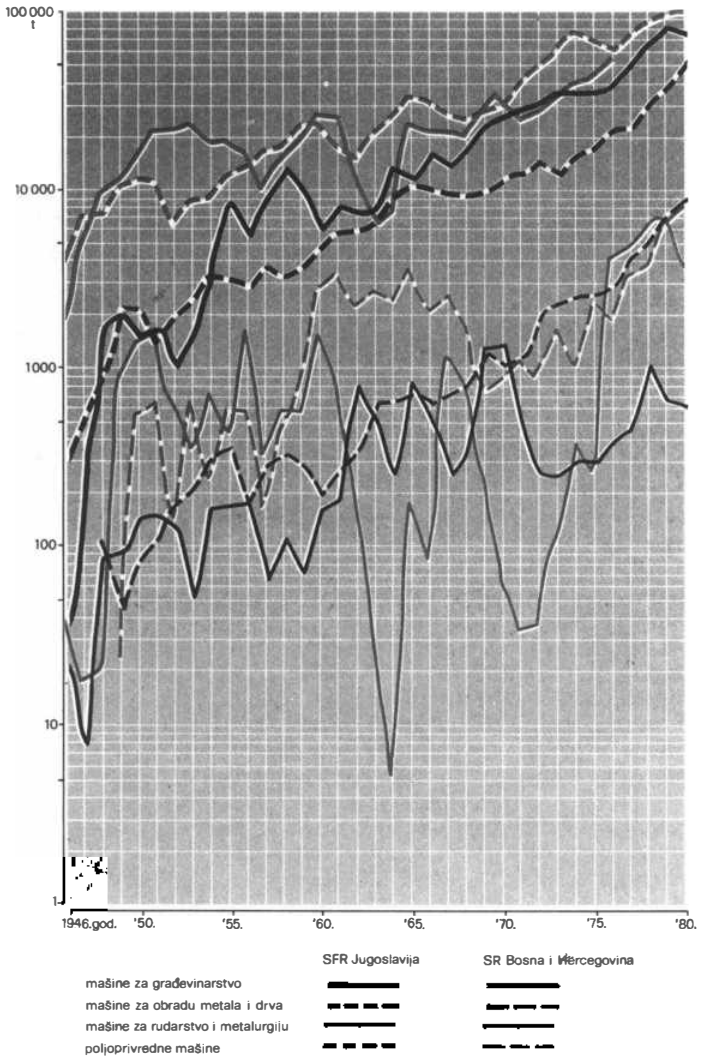

MAŠINOGRADNJA

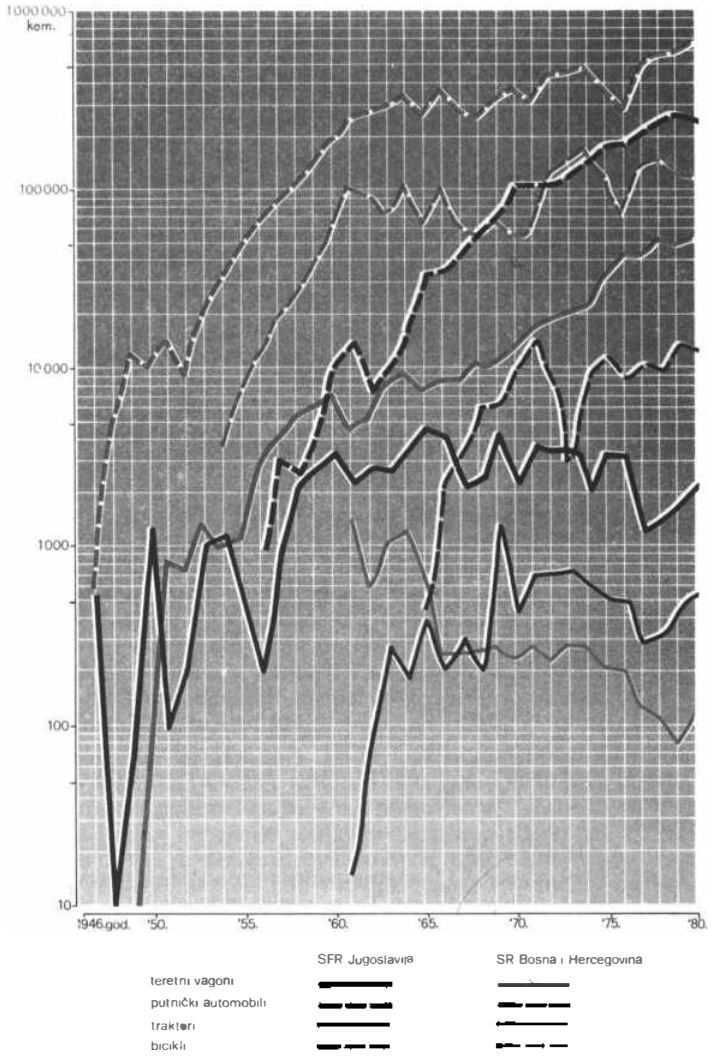

PROIZVODNJA SAOBRAĆAJNIH SREDSTAVA

Ekspanzija metalne industrije

poslijeratnim godinama metalna industrija BiH nije se značajnije razvijala. God. 1952. iznosila je 11,8% vrijednosti od ukupne industrijske proizvodnje republike, odn. 7,5% jugoslovenske proizvodnje ove industrijske grane. To je bilo za oko 5% manje od dostignutog učešća ukupne industrije BiH. Počev od 1952, metalna industrija postaje jedna od najekspanzivnijih industrijskih grana u BiH. Razvijajući se po prosječnoj stopi od 11,8% povećala je učešće u strukturi industrije za 5,9%, a u jugoslovenskoj proizvodnji za oko 4% u 1980. u odnosu na 1952.

Pri tome je broj zaposlenih u ovoj grani porastao od 12 600 u 1952. na 70 500 u 1980, ili 6,3% prosječno godišnje. Ovakvim razvojem, metalna industrija je postala najsnažnija privredna djelatnost u BiH, i to ne samo rastom proizvodnje, već i visokoproduktivnim zapošljavanjem radnika u privredi. U metalnoj industriji zaposleno je 21,4% od ukupnog broja radnika cjelokupne industrije BiH. Prema kvalifikacionoj strukturi zaposlenih u industriji BiH bilo je 21,1% sa srednjom stručnom spremom, višom i nižom kvalifikacijom te 27,7% s višom i visokom stručnom spremom u metalnoj industriji. Učešće BiH u proizvodnji pojedinih proizvoda metaloprerađivačke djelatnosti SFRJ je značajno: 1979. proizvodi odlivaka iz sivog lijeva 18,3%, otkivaka 35,2%, livenih cijevi i fazonskih dijelova 45,0%, armatura za tečnost, paru i plin 36,8%, metalnih elektroda 20,3%, kugličastih, valjkastih i igličastih ležajeva 52,7%, armaturnih mreža 55,6%, limenih i čeličnih konstrukcija za građevinarstvo

DINAMIKA VAŽNIJIH PROIZVODA METALOPRERAĐIVAČKE INDUSTRIJE 1946—80.

Proizvod	*Jedinica mjere*	*1946.*		*1950.*		*1960.*		*1970.*		*1980.*	
		BiH	*Udio u proizvodnji SFRJ (u %)*	*BiH*	*Udio u proizvodnji SFRJ (u %)*	*BiH*	*Udio u proizvodnji SFRJ (u %)*	*BiH*	*Udio u proizvodnji SFRJ (u %)*	*BiH*	*Udio u proizvodnji SFRJ (u %)*
Odlivci od gvožđa	t	639	19,4	2 236	27,1	2 409	10,3	75 416	22,9	63 000	13,2
Metalna ambalaža	t	172	6,2	490	7,7	271	0,7	2 652	2,9	6 300	5,2
Limene i željezne konstrukcije za građevinarstvo[1]	t	—	—	—	—	—	—	38 036	31,8	161 000	26,4
Peći i štednjaci[2]	kom.	—	—	—	—	—	—	24 000	0,5	46 000	4,3

[1] Proizvodnja počela 1963; 14 383 t, odn. 28,8% proizvodnje u SFRJ [2] Proizvodnja počela 1963; 2000 komada, odn. 0,5% proizvodnje u SFRJ

DINAMIKA PROIZVODNJE VAŽNIJIH SAOBRAĆAJNIH SREDSTAVA 1946—80.

Proizvod	Jedinica mjere	1946.		1950.		1960.		1970.		1980.	
		BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)
Teretni i ostali specijalni vagoni i vozila[1]	kom.	—	—	—	—	—	—	451	17,3	500	25,8
Putnički automobili[2]	kom.	—	—	—	—	—	—	10 692	23,1	14 000	5,5
Bicikli[3]	kom.	—	—	—	—	62 018	32,4	57 000	16,3	128 000	20,5

[1] Proizvodnja počela 1961; 14 komada, odn. 0,6% proizvodnje u SFRJ
[2] Proizvodnja počela 1965; 540 komada, odn. 50,0% proizvodnje u SFRJ
[3] Proizvodnja počela 1954; 3637 komada, odn. 11,1% proizvodnje u SFRJ

DINAMIKA PROIZVODNJE VAŽNIJIH PROIZVODA MAŠINOGRADNJE1946—80 (u t)

Proizvod	1946.		1950.		1960.		1970.		1980.	
	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	BiH	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)
Mašine i uređaji za građevinarstvo	25	75,7	156	11,2	156	2,3	1 338	5,0	600	0,8
Mašine za obradu metala i drva[1]	—	—	83	4,0	198	5,1	1 018	11,1	7 200	15,3
Mašine i uređaji za industriju i rudarstvo, šumarstvo i zanatstvo	35	94,6	156	11,2	1 636	6,2	50	0,2	19 000	10,3
Poljoprivredne mašine, sprave i oruđa[2]	—	—	283	5,8	2 799	11,2	802	2,9	7 100	5,4

[1] Proizvodnja počela 1948; 101 t, odn. 9,1% proizvodnje u SFRJ
[2] Proizvodnja počela 1949; 25 t, odn. 0,2% proizvodnje u SFRJ

34,5%, peći na čvrsta goriva 8,6%. U uporedbi s mašinogradnjom SFRJ, ova republika učestvovala je 1979: u proizvodnji mašina i uređaja za rudarstvo i metalurgiju sa 23,5%, mašina radilica za obradu metala sa 20,9%, kompresora sa 44,2%, pisaćih mašina sa 100%, računskih strojeva (osim elektronskih) sa 48,6%. U jugoslovenskoj proizvodnji saobraćajnih sredstava (1979) BiH je učestvovala u proizvodnji teretnih i ostalih specijalnih vagona sa 23,7%, a bicikla sa 25,6%.

Sa ovakvim modernim konceptom proizvodne orijentacije te dostignutim nivoom razvijenosti, raspoloživom sirovinskom osnovicom, kvalitetnim kadrovima i akumuliranim industrijskim znanjem, metalna industrija BiH će se prema očekivanjima i dalje dinamično razvijati. Najviše bi se trebala razviti proizvodnja automobila, letjelica, motora, bicikla i specijalnih vozila. Sve značajnije mjesto pripadat će mašinogradnji, najsloženijem obliku finalne prerade metala. BiH je »naslijedila« poslije II svjetskog rata veoma ograničene kapacitete u oblasti mašinogradnje: livnicu čelika Jelšingrad u Banjoj Luci i livnicu u Željezari Vareš, u kojima su proizvođene jednostavnije industrijske mašine i dijelovi mašina (centrifugalne pumpe, rudarske mašine i električni jamski lokomobili).

Poratna mašinogradnja

U periodu poslije II svjetskog rata mašinogradnji u BiH nije poklanjana onolika pažnja koliko je to urađeno na jugoslovenskom planu. Sa stopom rasta društvenog proizvoda od 11,7% 1971—80. ova grana je među najekspanzivnijim: njeno učešće u strukturi industrije BiH

PROIZVODNJA KOMPRESORA U TVORNICI *SOKO* U MOSTARU

Snimio S. Vasiljević

UPRAVNA ZGRADA *ENERGOINVESTA* U SARAJEVU

ENERGOINVESTOVO GRADILIŠTE DALEKOVODA U IRAKU

TVORNICA MOTORNIH SVJEĆICA U BUGOJNU

povećalo se od 4,7% (1970) na 22,3% (1980). To pokazuje da mašinogradnja i u BiH postaje jedan od krupnih ekonomskih nosilaca ukupnog tehničko-tehnološkog napretka, kao i visokoproduktivnog zapošljavanja stanovništva. Povećana je proizvodnja mašina i uređaja za rudarstvo i metalurgiju od 27 t u 1967. na 5608 t u 1979, 207 puta za 12 godina, mašina radilica za obradu metala od 701 t u 1967. na 6222 t u 1979 (8,9 puta više), mašina i uređaja za građevinarstvo od 275 t u 1967. na 672 t u 1979 (2,4 puta više), pisaćih mašina u istom periodu od 5895 na 260 000 komada (44 puta više), poljoprivrednih mašina, sprava i oruđa od 2348 t u 1968. na 5095 u 1979. Zbog ovako dinamičnog rasta, mašinogradnja BiH je povećala svoje učešće u jugoslovenskoj proizvodnji od 7,7% u 1970. na 11,25% u 1979. Veći dio proizvodnje organizovan je u više od sto OUR-a, kao što su *Unis* sa 8161 ukupno zaposlenih u metalnim granama, *Energoinvest* sa 8648, *Rudarsko-metalurški kombinat Zenica* 5972, *Soko* u Mostaru 3400, *Tvornica alata* u Trebinju 2467, *Famos* u Sarajevu 4293, *Bratstvo* u Pucarevu 2869, *Jelšingrad* u Banjoj Luci 1340, *Unioninvest* u Sarajevu 1341, *»Rudi Čajavec«* u Banjoj Luci 966, *Krivaja* u Zavidovićima 1211, *Bosna-montaža* u Prijedoru, *Metalno* u Zenici, *Koksno-hemijski kombinat* u Tuzli, *Azot* u Vitkovićima, kao i niz ostalih proizvođača koji se bave preradom metala, mašinogradnjom i proizvodnjom saobraćajnih sredstava. To su radne organizacije visokog poslovnog ugleda u zemlji i u inozemstvu. M. Boš.

Hemijska industrija, prema dostignutom nivou razvoja, ubraja se u značajnije industrijske grane BiH. Njene su mogućnosti razvoja u svestranom korišćenju raspoloživih vlastitih sirovinskih resursa. Hemijska industrija učestvuje sa 4,5% u ukupnoj vrijednosti industrijske proizvodnje BiH, a Jugoslavije sa 7,3% (1980). Zaposlenost u ovoj grani privrede u odnosu na ukupnu zaposlenost u industriji BiH iznosi 4,8% (1978).

Na osnovu značajnih rezervi jeftine sirovine i energije (drvo, slana voda iz ležišta kamene soli, krečnjak, kvarcni pijesak, ugalj, vodena energija) kao i izobilja jeftine radne snage, Austro-Ugarska je podigla nekoliko kapaciteta izuzetno rentabilne proizvodnje. God 1893. podignuta je fabrika sode u Lukavcu, koja je kao osnovnu sirovinu koristila slanu vodu dobivanu iz slanih bunara u Tuzli. U Teslići je 1896. izgrađena prva fabrika za destilaciju drveta na Balkanu. Na osnovu raspoložive energije rijeke Plive, krečnjaka i kvarcnog pijeska (Busovača), podignuta je 1897. elektrohemijska industrija u Jajcu. Prije I svjetskog rata podignuta je fabrika šibica u Docu kraj Travnika i plinara u Sarajevu, a poslije tvornica terpentina i kolofonijuma u Dobrunu kraj Višegrada. Izuzimajući neka manja preduzeća koja su počinjala i prestajala sa radom, kao i neznatne rekonstrukcije pome-

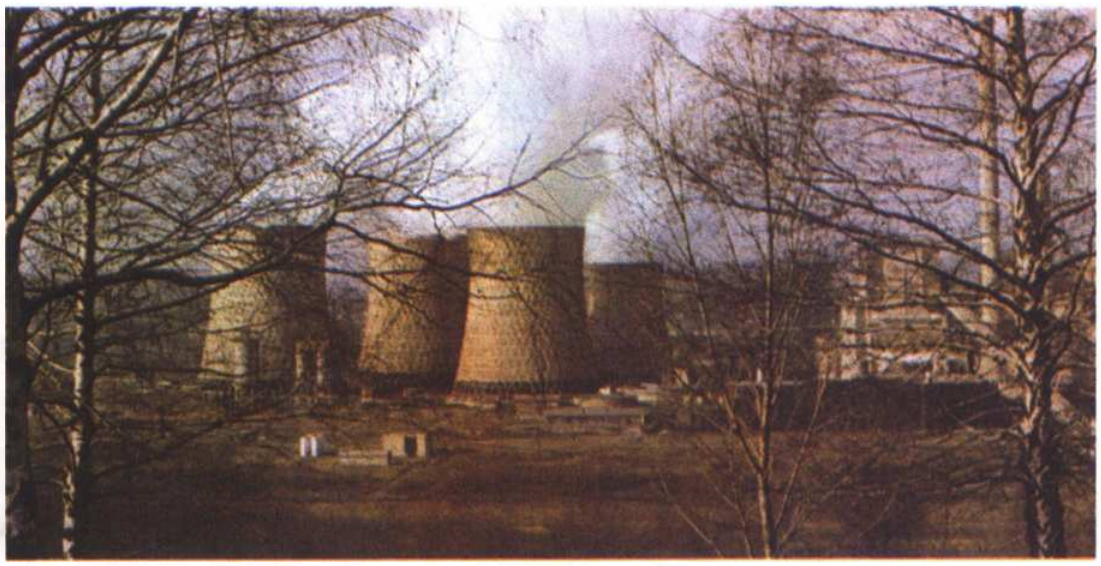

RASHLADNI UREĐAJI TE *TUZLA*

nutih hemijskih fabrika, u BiH do II svjetskog rata više ništa nije građeno. Neposredno pred II svjetski rat (1939), hemijska industrija BiH ostvarila je ovu proizvodnju: natrijum-karbonata 22 000 t, natrijum-hidroksida 13 700 t, tečnog hlora 160 t, sapuna 716 t, acetona 132 t, octene kiseline 20 t, ostalih proizvoda destilacije drva 1285 t. Ovako mala i nedovoljno razvijena hemijska proizvodnja u BiH prije II svjetskog rata, u toku rata znatno je uništena i onesposobljena za normalan rad. Posebno velika oštećenja bila su u fabrici sode u Lukavcu i *Elektrobosni* u Jajcu. Poslije oslobođenja zemlje, brzo je došlo do obnavljanja proizvodnje u svim proizvodnim kapacitetima hemijske industrije BiH. Već je 1948. dostignut i premašen nivo proizvodnje iz 1939. Znatnim proširenjem postojećih i izgradnjom većeg broja novih hemijskih fabrika, hemijska industrija, organizovana u nekoliko krupnih složenih organizacija udruženog rada i radnih organizacija (*Sodaso*, Tuzla, *Koksno-hemijski kombinat »Boris Kidrič«*, Lukavac, *Elektrobosna*, Jajce, *Incel*, Banja Luka, *Azot*, Goražde, *Bosnalijek, Energoinvest* i *Unis*, Sarajevo), postala je vrlo značajna grana privrede BiH. U 1979. je proizvedeno 164 382 t natrijum-karbonata, 46 623 t natrijum-hidroksida (solvej), 13 636 t natrijum-hidroksida (elektrolitički 100%), 29 029 t hlora, 3750 t natrijum-hlorata, 15 203 t aluminijum-sulfata, 36 298 t sapuna i deterdženata za pranje, 21 637 t amonijum-nitrata, 100 000 t krečnog amonijum-nitrata (27% N), 96 000 t azotne kiseline, 221 t trihlor-etilena, 1239 t anhidrida ftalne kiseline, 21 354 t retortnog ugljena, 15 088 t sintetskih ljepila, 1229 t uljanih boja, 1203 t lakova i emajla, 2651 t kolofonijuma i terpentina, 21 324 t celuloznog vlakna pamučnog tipa, 4000 t poliesterskih filamenata, 2751 t celofana, 16 088 t rudarskog eskploziva te veće količine farmaceutskih sirovina i proizvoda, kozmetičkih i drugih hemijskih proizvoda.

Proizvodni asortiman

BiH sudjeluje 1979. u SFRJ u proizvodnji hlora 53,3%, natrijum-hidroksida (solvej) 100%, natrijum-hidroksida (elektrolitički 100%) 24,4%, amonijum-nitrata (tehnički 100%) 100%, amonijum-sulfata (20% N) 100%, natrijum-karbonata 100%, natrijum-sulfida 63,1%, natrijum-hlorata 100%, natrijum-sulfata (bezvodni) 24,1%, natrijum-hipohlorita 43,3%, aluminijum-sulfata 31,7%, metanola 2,6%, kolofonijuma i terpentina 77,8%, retortnog ugljena 77,7%, komprimovanih tehničkih gasova 27,8%, ugljen disulfida 59,1%, trihlor-etilena 100%, ostalih derivata suve destilacije drveta 64,1%, aromata 40,6%, poliesterskih filamenata 67%, celuloznih vlakana pamučnog tipa 58,9%, celofana 31,8%, ostalih vještačkih masa na bazi celuloze 74,7%, uljanih boja 22,7%, pomoćnih sredstava za kožu i gumu 17,3%, ljepila na bazi prirodnih sirovina 17,2%, sintetičkih

Udio u proizvodnji SFRJ

PROIZVODNJA BAZNIH HEMIJSKIH PROIZVODA

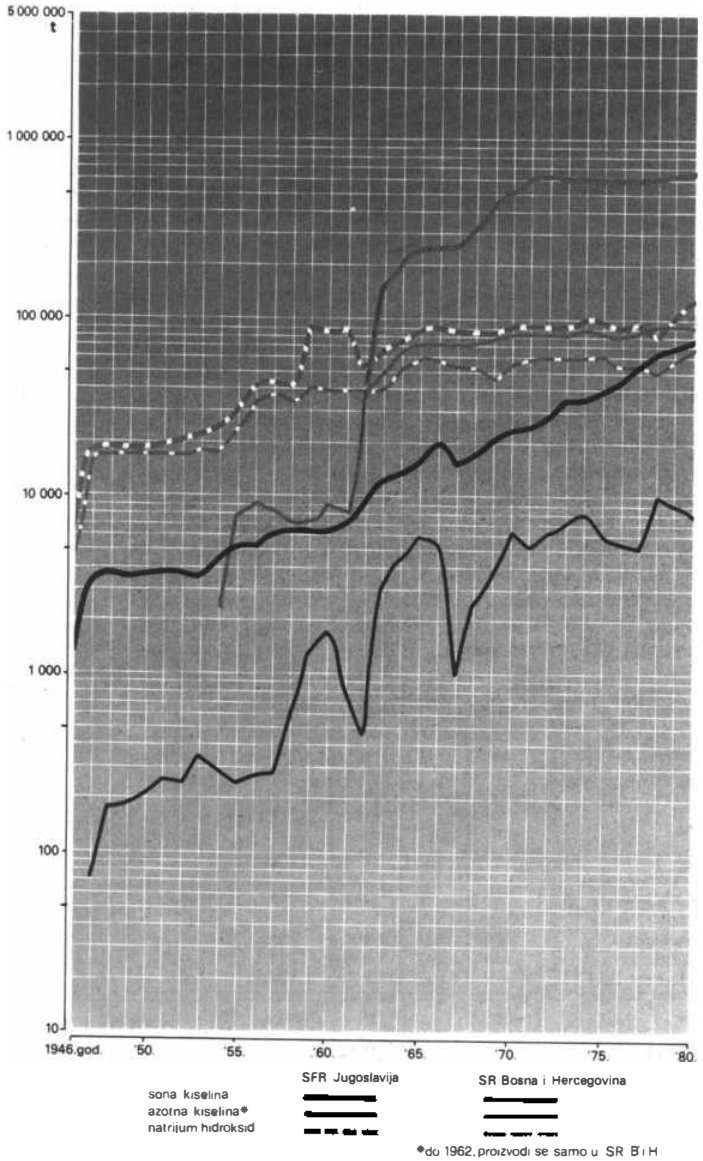

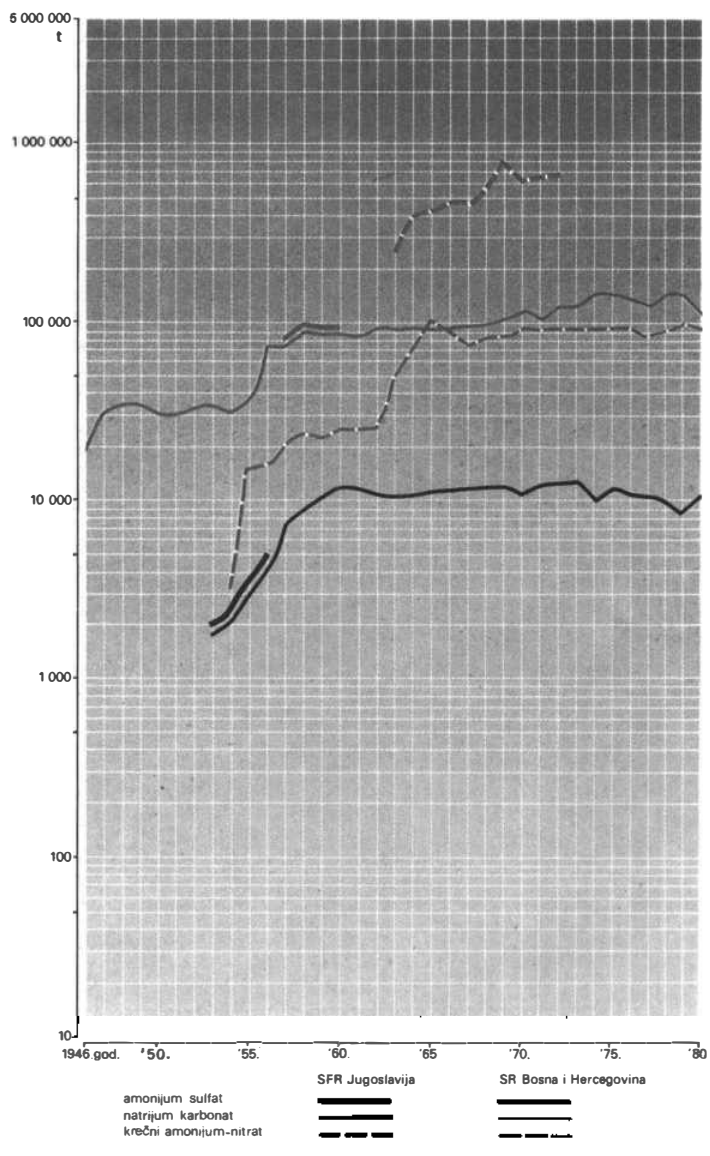

TVORNICA SODE U LUKAVCU

Snimio M. Pavić

ljepila 12,0%, rudarskih eksploziva 30,8%, štapina, kapsli i upaljača 100%, pirotehničke galanterije 19,8%, mineralnih mazivih masti 76,8%.

U okviru 14 OOUR-a organizovana je prerada plastičnih masa (razne vrste ambalaže, cijevi, robe široke potrošnje i dr.). U ovoj proizvodnji zaposleno je oko 2000 radnika. Završetkom objekata koji se nalaze u izgradnji (TDI, anhidrid ftalne kiseline, boje i lakovi, anilin, rekonstrukcija hlornog pogona u *Incel*, Banja Luka), kao i realizacijom novih programa razvoja, hemijska industrija SR Bosne i Hercegovine u narednom razdoblju ostvarivat će značajan daljni porast ukupne proizvodnje. A. Rs.

PRERADA HEMIJSKIH PROIZVODA

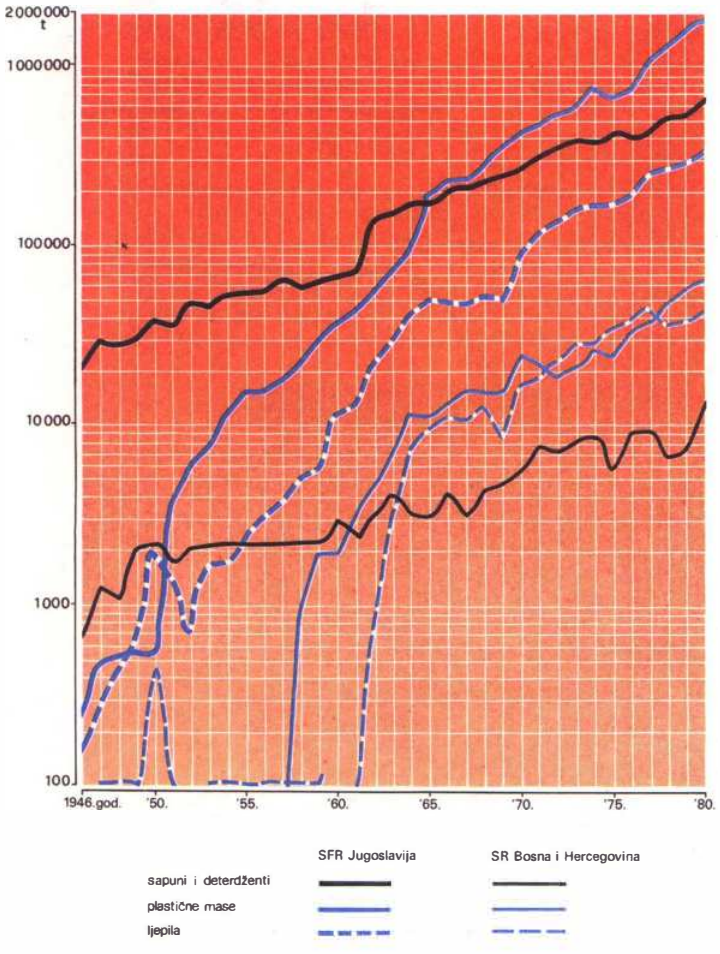

Prerada drva. Ovaj proizvodni kompleks obuhvata tri značajne industrijske grane: proizvodnju rezane građe i ploča, proizvodnju finalnih proizvoda od drva te proizvodnju i preradu papira, koje se zasnivaju isključivo na domaćoj sirovinskoj bazi. One su, naročito mehanička prerada drva, uz rudarstvo i preradu željezne rude, tradicionalne grane bosansko-hercegovačke industrije. Drvna industrija decenijama je davala glavno obilježje industrijskoj proizvodnji u BiH. Drvo se industrijski počelo proizvoditi oko sredine XIX v. Osnovna orijentacija u toj industriji sve do poslije oslobođenja bila je proizvodnja rezane građe, i to gotovo isključivo četinara. Takav razvoj drvne industrije nije bio u skladu sa stanjem šumskog fonda niti opravdan sa ekonomskog stanovišta. Poslije oslobođenja bila je uočena potreba za preorijentacijom u drvnoj industriji. Prema strukturi šumskog fonda, trebalo je što prije i što više početi prerađivanjem bukovine, a razvoj ove grane usmjeriti i na finalnu preradu. Golemi privredni gubici koji su proizlazili iz nerazvijenosti hemijske prerade drva i potreba usklađivanja razvoja industrije drva sa kvalitetno degradiranim šumskim fondom bili su razlog da je u prvi plan postavljena izgradnja kapaciteta za hemijsku preradu drva. Međutim, zbog specifičnih i veoma teških uslova u kojima se našla jugoslovenska privreda 1948, i poslije, zbog ekonomske blokade nakon Rezolucije Informbiroa, nastavljena je pojačana sječa te se izvozila uglavnom četinarska rezana građa. God. 1947—51. izvoz drva i drvnih proizvoda iznosio je prosječno 53% ukupnog izvoza BiH, a 1953. god. 60%. Od ukupnog izvoza drva na rezanu građu i ostale proizvode mehaničke prerade drva dolazilo je oko 70%. Od 50-ih godina ovaj kompleks doživljava dinamičan razvoj.

Tradicionalna grana industrije

KRETANJE DRUŠTVENOG PROIZVODA U PRERADI DRVA
1952—79 (u mil. d, cijene iz 1972)

	1952.	*1965.*	*1979.*	*Stopa rasta 1979/52. (u %)*	*Prosječna godišnja stopa 1979/52. (u %)*
Industrija celuloze i papira	8	220	445	5 465	16,0
Drvna industrija	328	927	1 105	236,9	4,6
Prerada drva	336	1 147	1 089	224,1	4,5
Industrija BiH	1 479	8 029	19 066	1189,1	9,9

Iako ovi podaci pokazuju da se drvna industrija sporije razvijala od ostalih industrija BiH, treba imati na umu da je to grana koja je na samom početku socijalističke izgradnje davala više od 1/5 ukupnog društvenog proizvoda industrije i da je, bez obzira na sporiji rast,

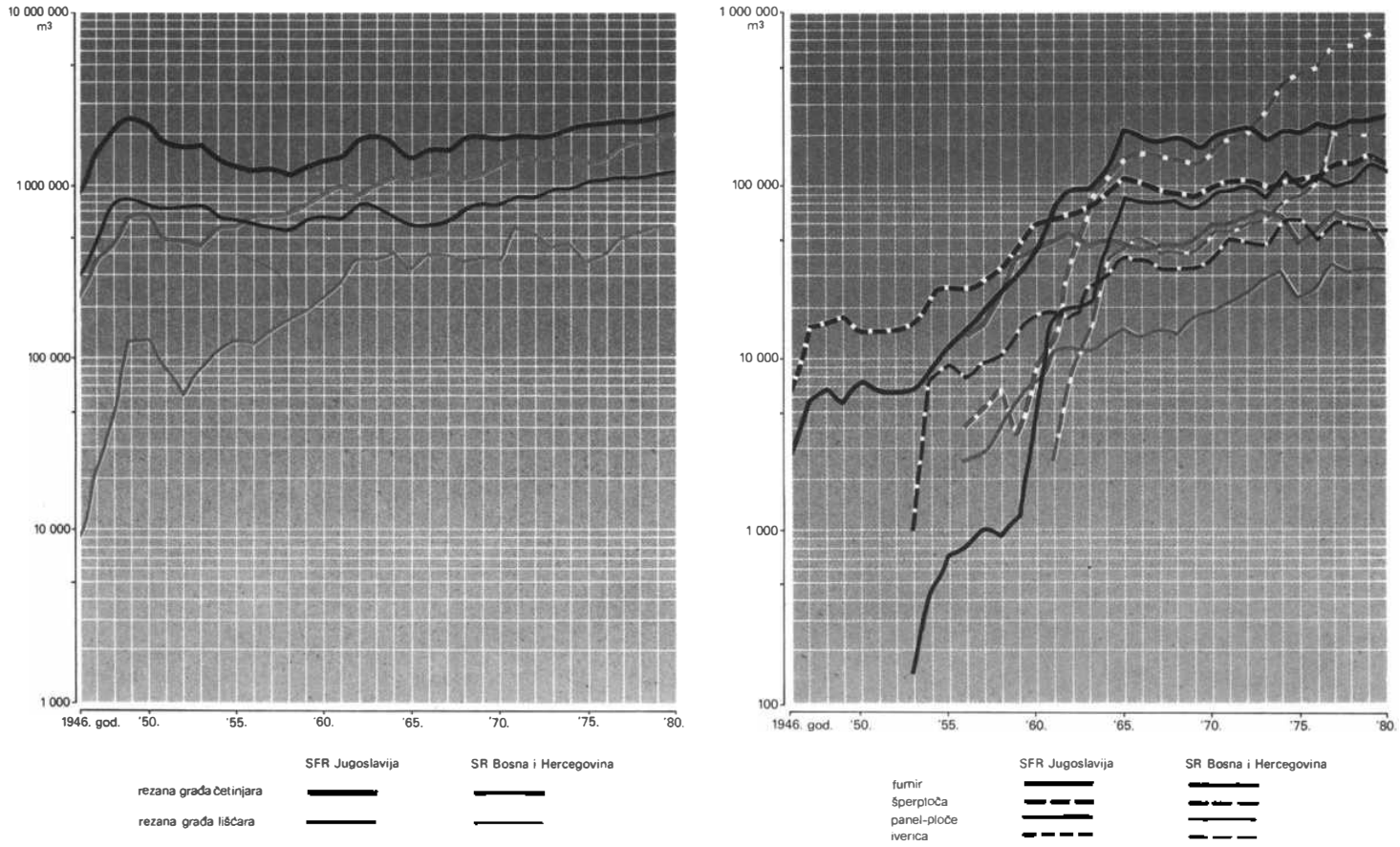

PRERADA DRVA

Od mehaničke ka hemijskoj preradi

stalno zauzimala jedno od vodećih mjesta u strukturi industrijske proizvodnje. S druge strane, industrija celuloze i papira, koja je na početku ovog perioda startala sa mnogo nižeg nivoa (jer su njeni ranije izgrađeni kapaciteti u II svjetskom ratu bili potpuno uništeni), intenzivno se razvija zbog podizanja nekoliko značajnih kapaciteta za proizvodnju celuloze i njenu dalju preradu. Ove tri grane participirale su u društvenom proizvodu odgovarajuće jugoslovenske proizvodnje u 1979. sa relativno visokim učešćem od 34,9 do 17,1%. Njihovo učešće u jugoslovenskoj proizvodnji moglo je biti i veće, jer BiH posjeduje 1/3 šumskog fonda i zaliha drveta Jugoslavije. Stoga treba razvijati više faze prerade, u čemu je učešće BiH u ukupnoj jugoslovenskoj proizvodnji dosta nisko.

Drvnoprerađivački proizvodi

Učešće BiH u jugoslovenskoj proizvodnji je značajno i kod nekih drugih proizvoda: 1979. u proizvodnji mediapan-ploča iznosilo je 100%, tapaciranog namještaja 26,5%, ambalaže od furnira i šper-ploča 41,1%, kompletnih vrata 23,4%, brodskog poda 28,1%, kuća i baraka od drva 47,5%, filtera za cigarete 44%.

U BiH se posiječe godišnje više od 6 mil. m³ drva, tj. oko 1/3 ukupne jugoslovenske sječe. Najveći dio posječenog drva preradi se u BiH, ali je to pretežno niža faza prerade, odn. proizvodnja sirovina i repromaterijala — rezana građa, ploče, parket i celuloza. S druge strane, učešće bosanskohercegovačke prerade drva u višim fazama dosta je skromno u jugoslovenskoj proizvodnji (namještaj 12,9%, pisaći i štamparski papir 2,9% i sl.). Karakteristična crta ovog industrijskog kompleksa je da zapošljava veliki broj radne snage.

U preradi drva ostvaren je značajan porast proizvodnje sa neznatnim povećanjem broja zaposlenih, što se posebno odnosi na mehaničku preradu drva. Zbog toga je u ovim granama znatno povećana produktivnost rada, što se vidi iz tablice.

BROJ ZAPOSLENIH 1952—79 (godišnji prosjek)

	1952.	*1965.*	*1979.*	*Stopa rasta 1979/52. (u %)*	*Prosječna godišnja stopa 1979/52. (u %)*
Drvna industrija	42 547	37 070	24 400	– 42,7	– 2,0
Industrija celuloze i papira	707	5 069	7 500	960,8	9,1
Prerada drva	43 254	42 139	22 600	– 47,8	– 2,4
Industrija BiH ukupno	113 203	200 185	310 800	174,6	3,8

PROSJEČNA GODIŠNJA STOPA DRUŠTVENOG PROIZVODA PO ZAPOSLENOM U PRERADI DRVA (u %)

	1953 —55.	*1956 —60.*	*1961 —65.*	*1966 —70.*	*1971 —75.*	*1976 —79.*
Drvna industrija	3,8	17,4	5,4	6,3	0,4	– 11,9
Industrija celuloze i papira	– 1,6	24,8	5,9	– 2,2	0,1	– 12,7
Industrija BiH ukupno	4,5	9,9	6,2	3,2	1,3	4,4

U ovaj industrijski kompleks uložena su znatna društvena sredstva za izgradnju i proširenje proizvodnih kapaciteta. Međutim, ako se ima u vidu učešće prerade drva u društvenom proizvodu, a isto tako i broj zaposlenih ovog kompleksa u ukupnom broju zaposlenih u industriji BiH, onda se stiče utisak da su ulaganja u ovaj kompleks manja. Ovo se posebno odnosi na drvnu industriju — mehaničku preradu drva — u koju je u proteklom periodu investirano 6,4% ukupnih industrijskih investicija, a ostvareno 10% od ukupnog prirasta društvenog proizvoda industrije.

Oscilacije investicija u drvnu industriju

U razdoblju 1947—53. investirano je u osnovne fondove industrije za preradu drva ukupno 8177 mil. d (cijene iz 1972), od čega u drvnu industriju 4189 mil., a u industriju celuloze i papira 3988 mil. Oscilacije investicija u drvnu industriju po petogodištima od 1947. do 1973. bile su dosta izražene (1956—60. prosječno 77 mil. d,

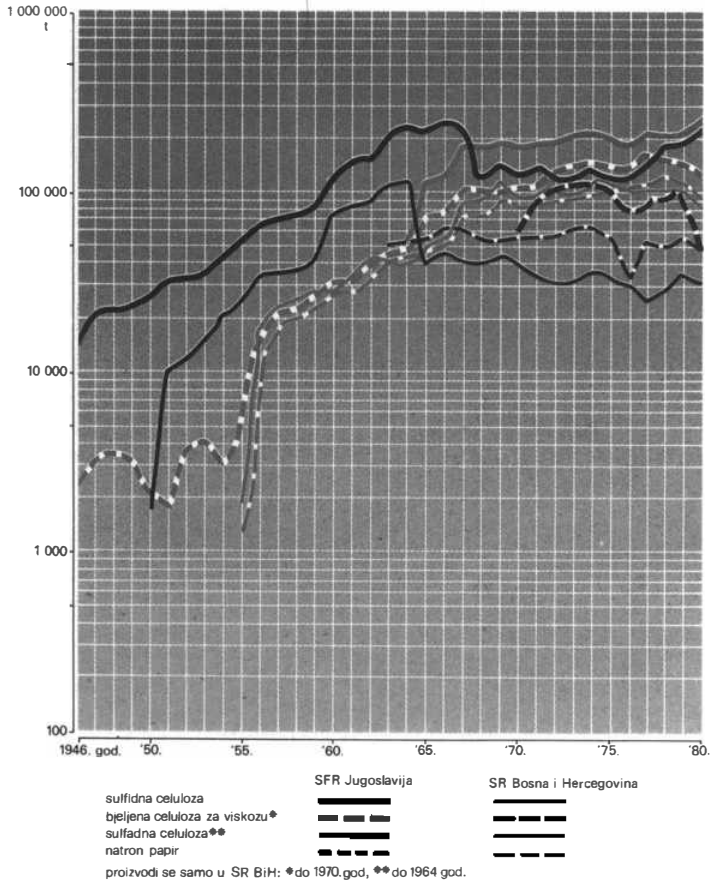

PROIZVODNJA PAPIRA

VAŽNIJI PROIZVODI PRERADE DRVA U BiH

	Jedinica mjere	*1939.*	*1952.*	*1980.*	*Stopa rasta 1980/52. (u %)*	*Učešće BiH u SFRJ 1980. (u %)*
Rezana građa i ploče						
Rezana građa četinara	1000 m³	630	737	1 107	50,2	47,3
Rezana građa lišćara	1000 m³	82	82	572	597,6	30,7
Furniri	1000 m³	—	—	121	—	48,4
Šper-ploče	1000 m³	—	—	57	—	48,7
Panel-ploče	1000 m³	—	—	33	—	73,3
Lesonit-ploče	1000 m²	—	—	12 000	—	36,4
Iveraste ploče	1000 m³	—	—	199	—	24,5
Finalni proizvodi od drva						
Namještaj (garnitura)	1000 kom.	—	—	35	—	12,9
Parket	1000 m³	—	0,4	24	—	29,6
Proizvodnja i prerada papira						
Celuloza	1000 t	16	13	166	1176,9	33,8
Pisaći i štamparski papir	1000 t	—	—	8,6	—	2,9
Natron-papir	1000 t	—	—	98	—	76,6
Ostali papir	1000 t	—	—	43	—	8,9
Valovita ljepenka	1000 t	—	—	19	—	6,5
Natron-vreće	1000 t	—	—	49	—	73,1

a 1961—65. god. 183 mil. d, ali se ove oscilacije nisu u odgovarajućoj mjeri odrazile na kretanje društvenog proizvoda ove grane, koji je bio dosta ujednačen. I u ovoj grani su izgrađeni i pušteni u pogon novi kapaciteti, a uporedno efikasnije korištenje postojećih kapaciteta omogućilo je dosta ujednačen razvoj ove grane po dosta visokim stopama. U industriji celuloze i papira znatna ulaganja u periodu 1953—65, a i kasnije, izazvala su vrlo visok porast proizvodnje već potkraj ovog perioda.

Pretežna orijentacija u razvoju ovih grana na baznosirovinsku proizvodnju odražava se na efikasnost uloženih sredstava. Naime, bazna proizvodnja zahtijeva više sredstava po jedinici društvenog proizvoda neto-produkta i viška rada, kao i po jednom radnom mjestu. To se posebno odnosi na granu celuloze i papira (u ovoj grani participacija papira je neznatna) u koju su uložena relativno velika sredstva. K. Ha.

Industrija tekstila i kože. Proizvodni kompleks lake industrije obuhvata dvije grane tekstilne industrije (proizvodnju tekstilnih prediva i tkanina te proizvodnju gotovih tekstilnih proizvoda) i dvije grane industrije kože i obuće (proizvodnju kože i krzna te proizvodnju kožne obuće i galanterije). Do 1952. industrija kože i obuće u BiH zauzimala je četrnaesto mjesto po vrijednosti

KRETANJE DRUŠTVENOG PROIZVODA U INDUSTRIJI TEKSTILA I KOŽE 1952—79 (u mil. d, cijene iz 1972)

	1952.	*1965.*	*1979.*	*Stopa rasta 1979/52. (u %)*	*Prosječna godišnja stopa 1979/52. (u %)*
Tekstil	38	556	1 804	4 647,4	15,4
Koža i obuća	29	186	604	1 982,8	11,9
Tekstil i koža	67	742	2 408	3 494,0	14,2
Industrija BiH	1 479	8 029	19 066	1 189,1	9,9

proizvodnje. Te godine ova industrija zapošljavala je 900—1000 radnika. U ukupnoj proizvodnji kože u Jugoslaviji BiH je 1952. učestvovala sa 6%, u proizvodnji gornje kože sa 3%, a u proizvodnji kožne obuće sa 4%. U vrijednosti ukupne industrijske proizvodnje u BiH tekstilna industrija učestvovala je 1952. sa 4,5% te zauzimala sedmo mjesto u industriji BiH, a također i po broju zaposlenih. God. 1952—79. ovaj industrijski kompleks bilježi veoma dinamičan razvoj.

Uz proizvodnju električne energije i hemijske industrije, ove grane ostvarile su u razdoblju 1952—79. najdinamičniji porast u okviru cjelokupne industrije BiH. U procesu industrijalizacije i prevazilaženja ekonomske zaostalosti nerazvijenih područja BiH, ovaj industrijski kompleks imao je, a ima i sada, posebno značajnu ulogu. Naime, uz relativno mala ulaganja i visoku lokacionu elastičnost mogle su se proizvodne jedinice ovog kompleksa podizati u privredno nerazvijenim područjima i tako efikasno djelovati na njihov brži razvoj.

PROIZVODNJA 1939—80.

	Jedinica mjere	*1939.*	*1952.*	*1980.*	*Stopa rasta 1980/39.*	*1980/52.*	*Učešće BiH u SFRJ 1980. (u %)*
					(u %)		
Tekstilna prediva i tkanine							
Pamučno predivo	1000 t	—	—	14,0	—	—	12,0
Vuneno predivo	1000 t	—	0,06	6,6	—	—	12,2
Pamučne tkanine	mil. m²	1,35	4,8	43,0	3 085,2	795,8	11,1
Vunene tkanine	mil. m²	—	—	4,7	—	—	5,1
Gotovi tekstilni proizvodi							
Čarape	mil. pari	3,3	5	36,0	990,9	620,0	18,8
Rublje	mil. m²	—	0,37	9,1	—	2 359,5	5,8
Odjeća	mil. m²	—	0,11	22,0	—	—	14,6
Trikotaža	1000 t	0,1	0,1	6,7	—	—	22,3
Koža i krzno							
Đonska koža	t	48	295	225	368,8	−23,7	6,7
Gornja koža	1000 m²	57	181	2 982	5 131,6	1 547,5	16,6
Kožna obuća i galanterija							
Kožna obuća	1000 pari	—	200	9 913	—	4 856,5	14,2
Kožna galanterija	1000 m²	—	29	144	—	396,6	10.3
Kožna odjeća	1000 m²	—	—	423	—	—	8,5

Obim proizvodnje ovog industrijskog kompleksa je znatno povećan, a asortiman obogaćen mnogim novim

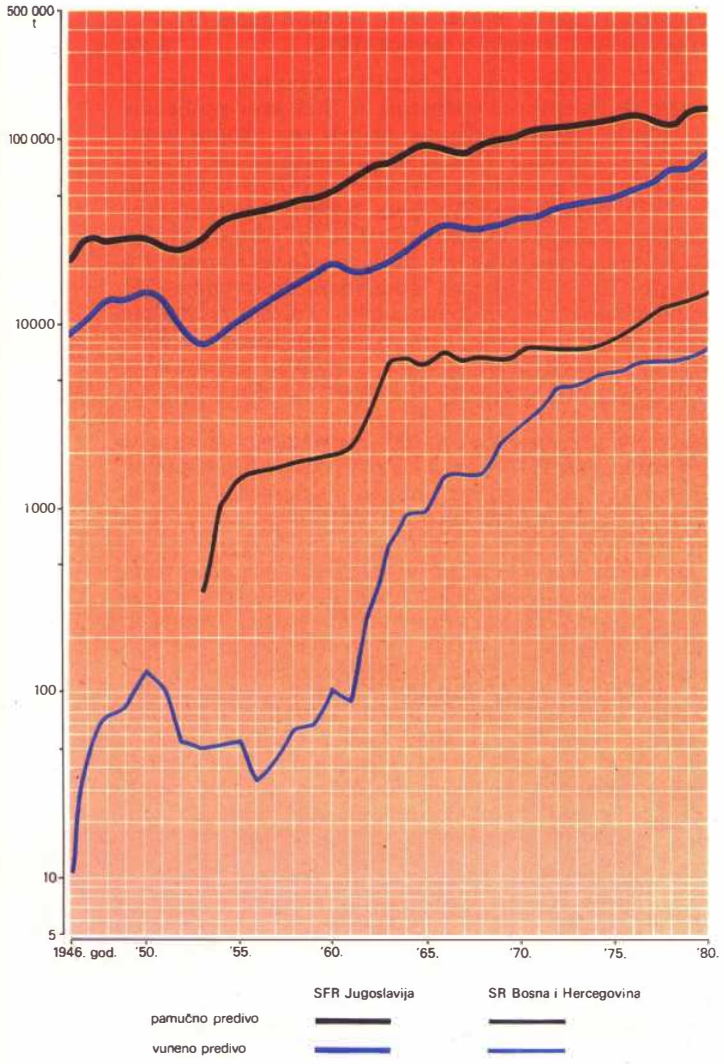

PROIZVODNJA TEKSTILNIH PREDIVA

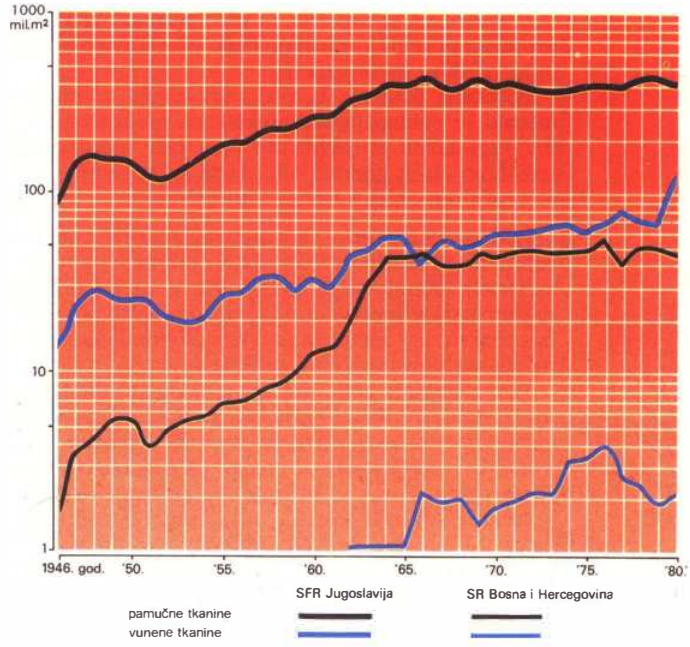

PROIZVODNJA TKANINA

proizvodima. Karakteristično je za ovaj industrijski kompleks u BiH da u gotovo svakom većem mjestu radi i razvija se jedna ili više proizvodnih jedinica, a s njima je ponegdje započela da se formira industrijska tradicija. U ovoj grani zaposleno je relativno mnogo radnika, što ima posebno značenje u rješavanju društveno-ekonomskih problema nerazvijenih područja.

Ovi podaci pokazuju da je industrija tekstila i kože u BiH u početku socijalističke izgradnje bila slabo razvijena i da je do 1979. ostvarila vrlo intenzivan razvoj koji je omogućio da se učešće ovih grana u ukupnoj industrijskoj proizvodnji, a također i u ukupnom broju radnih mjesta, višestruko povećalo. Ove industrijske grane su također višestruko povećale i svoje učešće u okvirima jugoslovenske tekstilne industrije i industrije kože i obuće (od 4,4% u 1952. na 12,2% u 1980). I pored toga što je najveći dio kapaciteta izgrađen u periodu 1952—75. te snabdijevan savremenom opremom i tehnologijom, u njemu je ostvaren relativno nizak nivo produktivnosti rada. Prosječna stopa rasta društvenog proizvoda

INVESTICIJE U OSNOVNE FONDOVE INDUSTRIJE KOŽE I TEKSTILA (u mil. d)

	Investicije 1970—79.		*Učešće grana u ukupnim investicijama (u %)*
	Ukupno	*Godišnji prosjek*	
Tekstil	12 476,3	1 386,3	2,3
Koža i obuća	1 454,1	161,6	0,3
Tekstil i koža	13 930,4	1 547,9	2,6
Industrija BiH ukupno	542 479,2	60 275,5	100,0

BROJ ZAPOSLENIH U INDUSTRIJI TEKSTILA I KOŽE 1952—79. (godišnji prosjek)

	1952.	*1965.*	*1979.*	*Stopa rasta 1979/52. (u %)*	*Prosječna godišnja stopa 1979/52. (u %)*
Tekstil	3 159	17 748	44 200	1 299,2	10,3
Koža i obuća	966	4 456	13 500	1 297,5	10,3
Tekstil i koža	4 125	22 204	57 700	1 298,8	10,3
Industrija BiH	113 203	200 185	310 800	174,6	3,8

po zaposlenom u periodu 1952—79. u industriji BiH iznosila je 5,9%, a u industriji kože i obuće BiH samo 3,6%. Očito je da ovaj industrijski kompleks, u okviru postojećih proizvodnih faktora, ima povoljne mogućnosti za znatnije povećanje ukupne proizvodnje na bazi povećane produktivnosti rada.

TVORNICA ČARAPA *KLJUČ*

Snimio D. Ilić

U srazmjeri sa ostvarenim rezultatima, ove grane su u proteklom periodu relativno malo učestvovale u ukupnim industrijskim investiciiama.

Povećana ulaganja u ovaj industrijski kompleks vremenski se poklapaju sa korekcijama u ekonomskoj politici Jugoslavije po završetku prve faze industrijalizacije sredinom 50-ih godina, odn. kada su uglavnom završeni najznačajniji objekti bazične industrije. K. Ha.

Industrija gume. Ova industrija u BiH nije dovoljno razvijena; zapošljava oko 1100 radnika; usitnjena je, zastarjele tehnologije i opreme. Zbog naglašenih potreba za gumarskim proizvodima, u prvom redu privrede BiH, izrađeni su razvojni programi koji će ovu djelatnost podići na znatno povoljniji nivo proizvodnje.

Proizvodnja je organizovana u okviru OUR-a koji rade za široku potrošnju ili u okviru SOUR-a podmiruju njihove potrebe (*Sintetik,* Banja Luka, *Fagum,* Zvornik, *Fabrika tehničke gume,* Tuzla, *Gumitehnika,* Sarajevo, *Rudarinvest,* Banovići i druge). U okviru ove djelatnosti postoje proizvodi korisni u automobilskoj industriji, za bijelu tehniku, proizvodnji transportnih traka i roba za široku potrošnju. U BiH je proizvedeno osnovnih gumarskih proizvoda: 2514 t (1980) gumene tehničke robe, 2373 t protektiranih spoljnih guma, 65 t gumenih cijevi svih vrsta, 166 t gumenih proizvoda za obuću, 78 t gumene galanterije, 120 t gumenih čamaca (1979). Učešće BiH u jugoslovenskoj proizvodnji ove grane je neznatno, izuzev u protektiranju spoljnih guma (37,3%) i u proizvodnji gumenih čamaca (19%). A. Rs.

Proizvodnja prehrambenih proizvoda i stočne hrane. Prehrambena industrija u BiH je u posljednje tri decenije ostvarila relativno najbrži rast ukupne industrijske proizvodnje. Dok je društveni proizvod ukupne industrije BiH povećan sa 965 mil. d u 1947. na 19 066 mil. d u 1979, ili za gotovo 19,8 puta, dotle je društveni proizvod prehrambene industrije BiH za isti period povećan sa 19,3 mil. d na 1065,8 mil. d, ili za više od 55 puta. I u periodu 1972—79. ukupna industrijska proizvodnja BiH stalno je rasla te je povećana za 64%. Porast proizvodnje prehrambene industrije u istom periodu iznosio je 67% te je 1979. učestvovala sa 4,4% u ukupnoj industrijskoj proizvodnji BiH (osma od 34 industrijske grane u republici).

Investicije u osnovne fondove prehrambene industrije BiH iznosile su 1979. god. 5698 mil., odn. 9,5% ukupnog ulaganja u prehrambenu industriju Jugoslavije ili 5% ukupnih investicionih ulaganja za razvoj industrije u BiH.

Izgrađeni kapaciteti za industrijsku preradu voća, povrća, žitarica, mesa, mlijeka, ulja i konditorskih proizvoda u BiH su podstakli primarnu proizvodnju i osnova su dalje finalizacije proizvoda i izgradnje novih prerađivačkih kapaciteta. U 1978. prehrambena industrija krupnih agroindustrijskih sistema u BiH proizvela je oko

PROIZVODNJA PREHRAMBENIH PROIZVODA

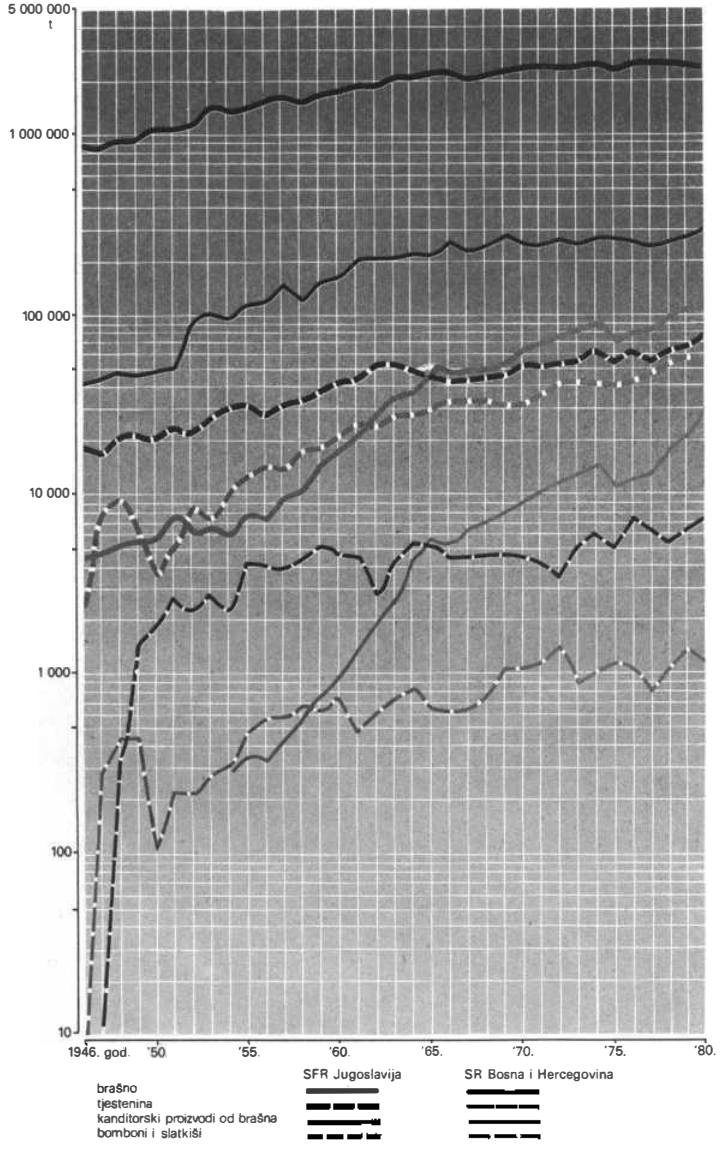

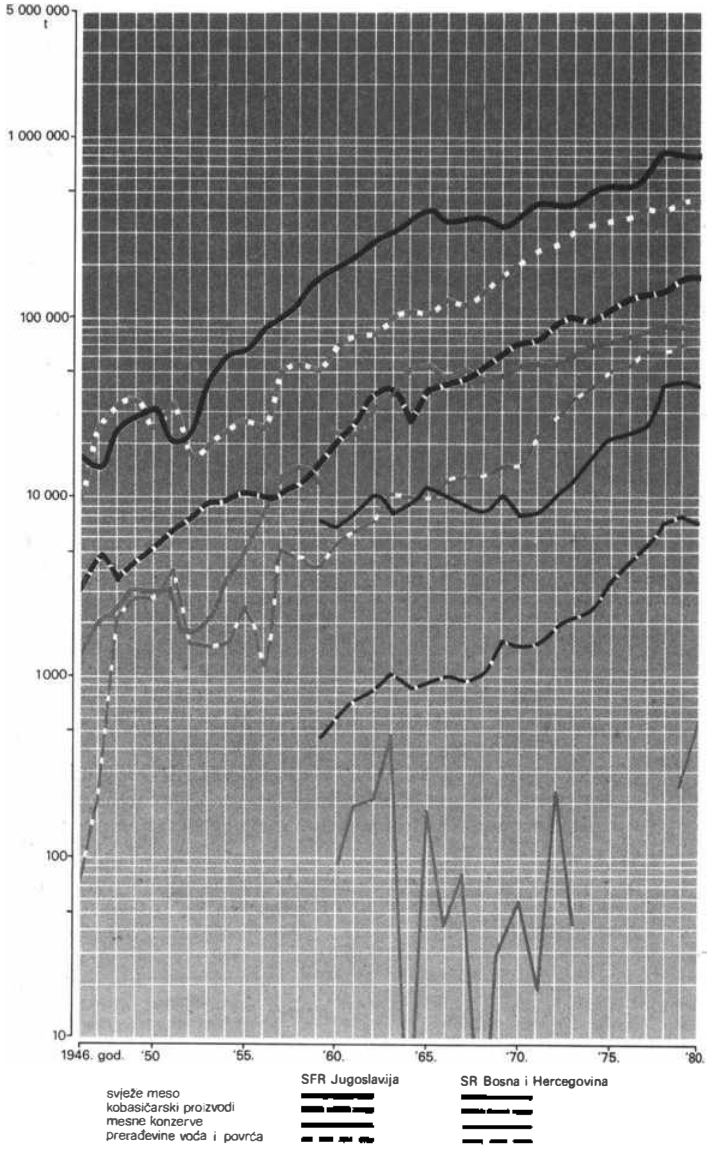

PROIZVODNJA NEKIH OSNOVNIH PROIZVODA 1946—79 (u t)

Proizvodi	1946.		1950.		1960.		1970.		1979.	
	Apsolutni broj	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	Apsolutni broj	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	Apsolutni broj	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	Apsolutni broj	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)	Apsolutni broj	Udio u proizvodnji SFRJ (u %)
Mljeveni proizvodi žitarica	41 000	5,1	24 000	1,2	166 313	5,4	256 804	11,4	289 454	11,6
Proizvodnja hljeba, peciva i tjestenine	63	3,5	1 944	9,2	4 826	11,7	15 386	2,6	146 519	12,3
Prerada voća i povrća	80	0,8	2 999	11,8	5 850	8,4	16 305	8,1	68 320	15,0
Prerada mesa i riba[1]	—	—	—	—	8 951	2,7	10 345	1,7	58 308	2,4
Prerada mlijeka	—	—	—	—	—	—	47	0,0	469 822	6,8
Proizvodnja biljnih ulja i masti[2]	—	—	—	—	4 201	8,2	10 797	7,1	13 983	5,2
Proizvodnja konditorskih proizvoda	10	0,1	101	1,1	1 679	4,0	10 707	11,2	23 966	13,2
Proizvodnja industrijske stočne hrane[3]	—	—	—	—	5 949	5,9	81 336	5,9	22 646	7,4

[1] Proizvodnja počela 1959; 9113 t ili 3,3% jugoslavenske proizvodnje
[2] Proizvodnja počela 1951; 435 t ili 2,2% jugoslavenske proizvodnje
[3] Proizvodnja počela 1953; 4513 t ili 18,2% jugoslavenske proizvodnje

700 000 t raznih proizvoda za ljudsku ishranu i više od 200 000 t stočne hrane. Ukupna vrijednost ove proizvodnje u 1978. iznosila je oko 12 000 mil. d.

Prehrambenu industriju u BiH predstavljaju organizacije udruženog rada u ovim granama, i to mlinovi: Sarajevo, Bijeljina, Tuzla, Foča, Banja Luka, Mostar, Prijedor, Bihać, Bugojno, Bileća, Brčko, Modriča, i još neki manji kapaciteti; industrijske pekare: Sarajevo (2), Banja Luka, Tuzla, Mostar, Zenica, Bugojno, Modriča, Doboj, Trebinje i Srebrenik; prerada voća i povrća: Banja Luka, Bijeljina, Doboj, Lopare; proizvodnja keksa, kandita, čokoladnih proizvoda i bombona: Prijedor, Čapljina, Sarajevo; proizvodnja biljnog ulja: Brčko; prerada mesa: Sarajevo, Brčko; prerada mlijeka: Sarajevo, Zenica, Banja Luka, Mostar, Bihać, Tuzla, Livno. S. Beš.

Proizvodnja pića obuhvata proizvodnju piva, vina, žestokih pića, špiritusa, voćnih sokova, osvježavajućih pića i mineralne vode. Pogodni prirodni uslovi za uzgoj srednjoevropskog voća u Bosni, te mediteranskog voća i grožđa u Hercegovini omogućili su proizvodnju nekih pića (prirodna rakija od šljiva i vino) još u srednjem vijeku. U vrijeme Austro-Ugarske izgrađena je u Sarajevu (1893) pivara sa pogonom u Tuzli. U predratnoj Jugoslaviji proizvodnja pića se dalje razvija te je, npr. 1939, proizvedeno 42 000 hl piva. Nakon završetka rata, već 1949. proizvedeno je 39 300 hl vina, 18 000 hl rakije, 82 hl voćnih sokova, 120 600 hl piva i 140 000 hl mineralne vode. Međutim, zastarjelost kapaciteta i nedostatak vlastite sirovinske osnove dovode do smanjivanja proizvodnje piva. U toku 1954. proizvedeno je 43 200 hl piva, 68 400 hl prirodne rakije od šljiva, 46 100 hl vina, 39 hl voćnih sokova, 2,7 mil. hl špiritusa i 2700 hl mineralne vode. Sa društveno-ekonomskim razvojem i rastom životnog standarda stanovništva te sa porastom spoljnotrgovinske razmjene republike, rasla je i proizvodnja u ovoj grani, u kojoj su najznačajniji proizvodi prirodna vina i rakija. U 1970. proizvedeno je 117 500 hl vina, 134 900 hl prirodne rakije od šljiva, 630 000 hl piva i 5,2 mil. hl špiritusa. Brži razvoj ove grane omogućen je integracionim zahvatima kojima je u poljoprivredno-prehrambenoj industriji republike stvoreno nekoliko krupnih kombinata. Uporedo sa integrisanjem izgrađeni su novi, rekonstruisani i modernizovani postojeći kapaciteti industrije pića, te proširena sirovinska osnova podizanjem plantažnih voćnjaka i vinograda u okviru društvenih gazdinstava kao i jačanjem kooperativnih veza sa individualnim proizvođačima. Veliki poljoprivredno-industrijski kombinati su: *UPI,* Sarajevo, *AIPK »Bosanska krajina«,* Banja Luka, *Hepok,* Mostar, *PTK,* Tuzla i *Bimal,* Brčko. U 1979. proizvedeno je 1 102 000 hl piva (9,7% jugoslovenske proizvodnje), 192 000 hl vina (6,8% jugoslovenske proizvodnje), 147 778 hl rakije od šljiva, 3,9 mil. hl špiritusa. God. 1978. u ovoj grani bilo je zaposleno 1977 radnika ili 0,6% od ukupnog broja zaposlenih u industriji republike te godine. Osnovni problemi razvoja ove grane još uvijek su relativno mali i nedovoljno opremljeni kapaciteti, nedovoljna vlastita sirovinska osnova te nedovoljno učešće u izvozu republike (u 1978. samo 0,7%). S. Sma.

Poljoprivredno-industrijski kombinati

Kućna radinost. Ta je djelatnost vrlo rasprostranjena u BiH već od najstarijih vremena. Seljaci su morali sami

PROIZVODNJA PIĆA

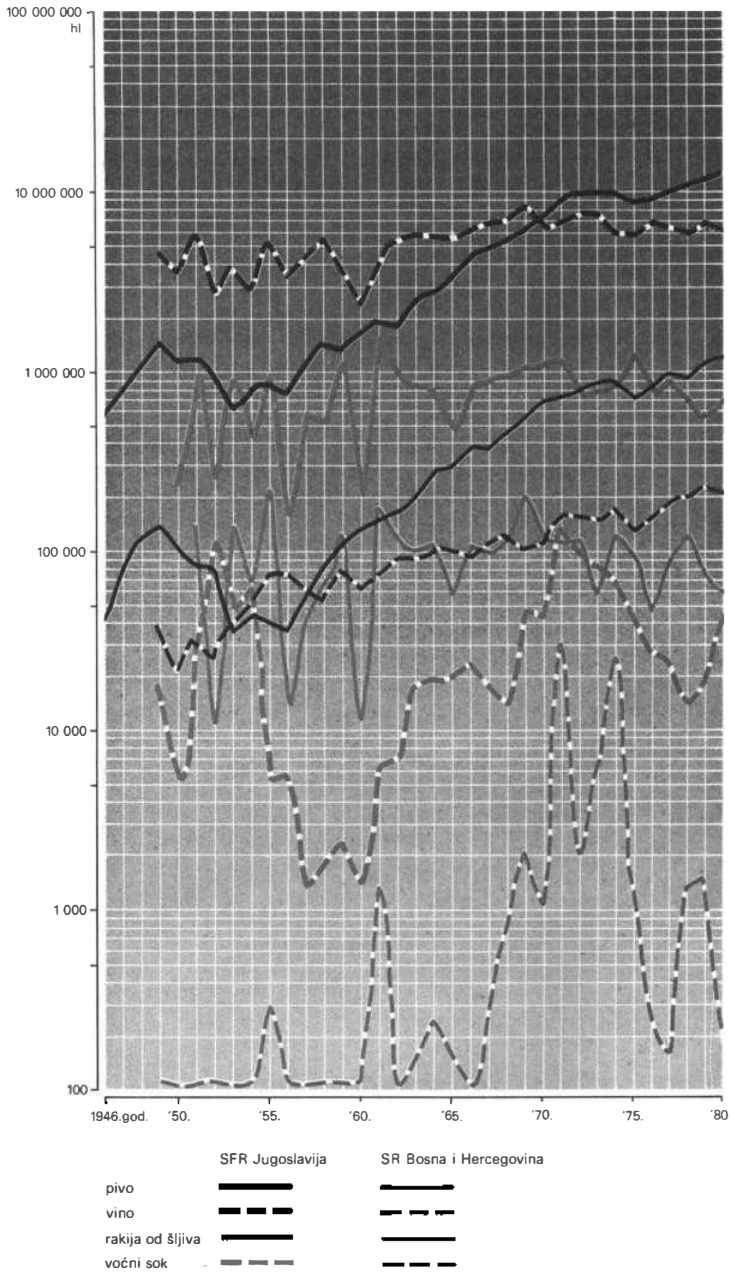

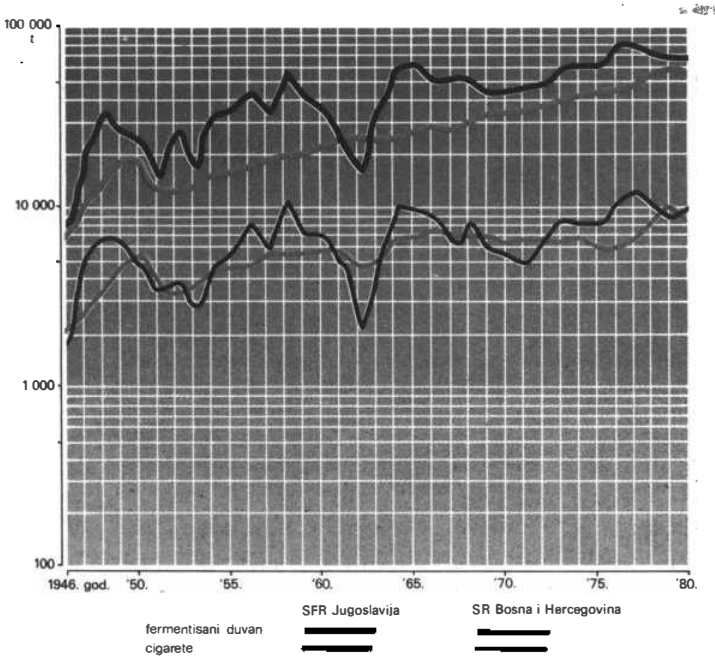

PROIZVODNJA FERMENTISANOG DUVANA I CIGARETA

zadovoljavati dobar dio svojih potreba, a kako je nekih sirovina bilo u dovoljnim količinama (drvo, rude, vuna, pruće i dr.), od njih su izrađivali proizvode za sebe ili za prodaju na tržištu. Prenošenjem iskustava na pokoljenja, ručna radna vještina u izradi nekih proizvoda dostizala je u pojedinim krajevima i umjetničku vrijednost. Koristi od ove radinosti su mnogostruke. Pored toga što doprinosi povećanju narodnog dohotka, ona omogućava korisno zaposlenje onih čija bi radna sposobnost pretežno ostala neiskorišćena (žene, starci), pruža priliku uposlenja na selu u tzv. mrtvoj sezoni, spasava od propadanja znatne količine domaćih sirovina te pomaže održavanje i daljnje razvijanje narodnih umijeća. Kao više-manje i druge djelatnosti, i ova je u toku rata zamrla, pa ju je poslije rata trebalo oživljavati. Stoga je bio osnovan *Zavod za kućnu radinost i umjetne zanate* te *Uprava za kućnu radinost,* a kao operativna organizacija osnovano je izvozno preduzeće *Bosna,* odn. kasnije *Bosna-folklor*. Osnovni zadatak ovih organizacija bio je da povezuju raštrkane radnike u ovoj djelatnosti, da olakšaju nabavku sredstava za rad i sirovina, da otkupljuju gotove proizvode i dr. Razvoj kućne radinosti usmjeren je na proizvodnju visoko vrijednih folklornih proizvoda namijenjenih pretežno izvozu.

Lociranost i specijalizacija djelatnosti

Ova djelatnost rasprostranjena je na cijelom području BiH. Ipak su se pojedini krajevi, već prema svojoj dugogodišnjoj tradiciji i sklonostima stanovništva, orijentirali na izradu artikala određene vrste: tkanje ćilima — Bosanski Brod, Foča, Fojnica, Gacko, Goražde, Livno, Prozor, Visoko, Stolac, Sarajevo; pletenje priglavaka — Rogatica, Visoko, Tešanj; pletenje čarapa — Kotor-Varoš, Bugojno; tkanje ćebadi — Bugojno, Mrkonjić-Grad, Livno, Stolac, Visoko; tkanje platna — Zenica, Sarajevo; tkanje ponjava — Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Bugojno, Duvno, Fojnica, Livno, Rogatica, Tešanj, Visoko, Stolac, Sarajevo; tkanje mutapa — Bugojno, Jajce, Mrkonjić-Grad; izrada veziva (stolnjaci, ubrusi, ženske bluze, maramice i dr.) — Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Duvno, Bugojno, Fojnica, Gračanica, Livno, Mrkonjić-Grad, Rogatica, Prozor, Tešanj, Visoko, Sarajevo, Banja Luka; keranje — Bosanska Dubica, Gračanica, Banja Luka; drvorezbarija — Konjic, Jajce; grnčarija — Visoko, Banja Luka, Sanski Most; izrade od rogova — Visoko, Višegrad, Banja Luka, Sarajevo; izrade hasura — Gračanica; izrade od pruća — Bosanski Šamac; izrade kaca — Bugojno, Gračanica, Teslić; izrade od metala (poljoprivredni alati, kose, srpovi, mlinovi za kafu i dr.) — Vareš, Kreševo, Donji Šeher, Mrkonjić-Grad, Visoko, Gornji Vakuf. Kako se u zemlji sve više razvija inostrani turizam, proizvodi kućne radinosti, osim što se izvoze, sve više se prodaju i na domaćem tržištu.

S. Lić.

PREGLED PROIZVODNJE FERMENTISANOG DUVANA I CIGARETA 1939—80.

God.	*Fermentisani duvan (u t)*	*Cigarete (u mil. komada)*
1939.	4 246	1 886
1970.	5 204	6 731
1971.	4 731	6 847
1972.	6 565	7 083
1973.	8 387	6 321
1974.	7 927	6 574
1975.	7 925	6 563
1976.	12 203	6 244
1977.	13 638	7 198
1978.	9 923	8 216
1979.	8 468	9 837
1980.	9 206	8 541

Proizvodnja i prerada duvana. Industrija duvana je najstarija industrijska grana u SRBiH. Počeci proizvodnje datiraju iz XVII st. Od 1880, podizanjem fabrike duvana u Mostaru i Sarajevu i uvođenjem monopola u proizvodnji, organizuje se industrija duvana. God. 1888. podignuta je fabrika u Banjoj Luci i 1894. u Travniku, koja radi neprekidno do 1948.

Pored tri fabrike za proizvodnju cigareta postoji i više organizacija udruženog rada koje se bave kooperacijom, otkupom i obradom duvana u listu: u Grudama, Ličtici, Ljubuškom, Čitluku, Mostaru, Čapljini, Stocu, Ljubinju, Trebinju, Orašju, Gradačcu, Bratuncu i Foči. Postoji i samostalna organizacija udruženog rada — *Duvanski institut* u Mostaru — koja se bavi naučnoistraživačkim radom u industriji duvana.

Iako po vrijednosti proizvodnje i broju zaposlenih radnika ne zauzima vodeće mjesto kao industrijska grana (broj zaposlenih u 1976. iznosio je 2200), ipak je u oblasti poljoprivredne proizvodnje i primarne obrade duvana na području Hercegovine i Posavine među vodećim granama. U Hercegovini se poljoprivrednom proizvodnjom duvana bavi više od 20 000 domaćinstava ili više od 100 000 stanovnika. Vrijednost otkupa, zavisno od količine i kvaliteta proizvedenog sirovog duvana iznosi 250—350 mil. d. Na području nekih opština (Grude, Ljubuški, Ličtica, Čitluk, Čapljina, Stolac, Orašje i Gradačac), proizvodnja duvana je osnovni izvor egzistencije većem dijelu stanovništva.

Karakteristika duvana, naročito uzgajanog u brdskim dijelovima Hercegovine, jest skladno miješanje sa drugim tipovima sirovine u fabrikaciji cigareta; izvrstan je materijal i za neposrednu upotrebu kao rezani duvan (»hercegovačka škija«), što nije značajka ostalih sorti duvana u Jugoslaviji. Duvani proizvedeni u reonu Posavine (Orašje i Gradačac) jesu prvoklasna sirovina za proizvodnju cigarete blend, danas posebno tražene. Oba tipa sirovine se izvoze na inostrana tržišta.

Tehnološka modernizacija i visoka kvaliteta proizvoda

Posljednjih nekoliko godina industrija duvana je tehničko-tehnološki modernizovana u svim fazama proizvodnje — od poljoprivrednog dijela, obrade i fermentacije duvana, do industrijske prerade i proizvodnje cigareta. Uslijed toga je osjetno povećana produktivnost rada, a kvalitet proizvoda je dostigao svjetski nivo (proizvodnja cigarete *Marlboro,* obrada duvana sistemom redrainga i stripsa).

Proizvodnja fermentisanog duvana pokazuje priličnu neravnomjernost iz godine u godinu, što je posljedica neadekvatne ekonomske stimulacije poljoprivrednih proizvođača duvana i uticaja nepovoljnih klimatskih faktora u vrijeme vegetacije, kao i djelovanja raznih bolesti duvana (plamenjača, viroze i dr.). U proizvodnji cigareta te oscilacije nisu tako oštro izražene.

Površina zemljišta pod duvanom i prinosi po jedinici površine variraju od 5808 ha u 1970. do 6348 ha u 1980. Prinosi su u 1939. iznosili 0,9 t/ha, 1970. god. 1,23 t/ha, a u 1980 god. 1,04 t/ha, što je rezultat primjene savremenije agrotehnike u poljoprivrednoj proizvodnji duvana.

Duga izvozna tradicija

Izvoz duvana ima dugu tradiciju, naročito na području Hercegovine. U izvozu na strana tržišta učestvuju sve značajnije i duvani iz Posavine (tzv. žuti duvani). Između

dva svjetska rata glavni kupci fermentisanih duvana iz BiH bili su Čehoslovačka, Poljska, Austrija i Njemačka. Poslije II svjetskog rata to su SSSR, Francuska, Poljska, ČSSR, Egipat, SR Njemačka i Austrija. Povremeno se izvoze i cigarete.

Duvanski institut u Mostaru izvodi masovne oglede na području cijele republike, da bi naučno provjerio i ispitao mogućnosti primjene mehanizacije i navodnjavanja za proizvodnju virdžinijskih duvana. Prvi rezultati (Čapljina, Ljubuški) pokazuju da postoje vrlo dobri prirodni uslovi (zemljišta, klima). Budući da je to industrijski način proizvodnje duvana, moguće je postići stabilnije prinose i programirani kvalitet sirovine, čime bi se obogatio i proširio asortiman i upotrebljivost duvana sa područja BiH.

S. Jel.

Štamparije i tipovi grafičke djelatnosti

Grafička djelatnost u BiH počela se razvijati još za turske uprave. U vrijeme Austro-Ugarske postojalo je u BiH 16 štamparija. Među većim i savremenijim bile su *Zemaljska štamparija*, osnovana 1866, *Štamparija Bosanske pošte*, osnovana 1883. te *Islamska dionička štamparija* i *Srpska dionička štamparija*, osnovana 1904, sve u Sarajevu. *Hrvatska dionička štamparija* osnovana je 1898. u Mostaru. U vrijeme predratne Jugoslavije grafička djelatnost u BiH sporo se razvijala. God. 1939. štampano je tek 430 t različitih grafičkih proizvoda, od čega 197 t novina te 73 t knjiga i brošura. Razvoj grafičke djelatnosti u poslijeratnom periodu bio je veoma dinamičan. Već 1945. štampana je 601 t, 1954. god. 2023 t, 1975. god. 18 851 t, a 1980. god. 19 200 t grafičkih proizvoda. Unatoč rastu proizvodnje, stalno se smanjivalo učešće ove grane u ukupnoj vrijednosti industrijske proizvodnje BiH. Dok je 1952. grafička djelatnost učestvovala sa 2,5% u ukupnoj industrijskoj proizvodnji, u 1980. učešće joj se smanjuje na 1,3%. To je u odnosu na jugoslavenski prosjek od 3,1% nedovoljno. Početkom 1954. grafička industrija BiH zapošljavala je 960 radnika, a 1980. god. 3634. To je samo 1,2% od ukupnog broja zaposlenih u industriji BiH u toj godini. Unatoč značajnim rezultatima ove industrijske grane u poslijeratnom periodu, što se ogleda u višestrukom povećanju fizičkog obima i proširenju asortimana proizvoda, razvoj grafičke djelatnosti zasnivao se na usitnjenim, tehnički nedovoljno savremenim kapacitetima uz nepovoljnu kvalifikacionu strukturu zaposlenih radnika (od 3634 zaposlenih 1978, samo 165 radnika je imalo visoku stručnu spremu). Posljednjih godina došlo je do značajnih integracija i mnogo se ulagalo u rekonstrukciju i modernizaciju grafičkih kapaciteta. Tako je samo u 1977. u grafičku industriju uloženo 107 mil. d, od čega više od 100 mil. u osnovna sredstva. To je omogućilo da u periodu 1976—80. ova grana ostvari prosječnu godišnju stopu rasta od 6,3%. Od 29 proizvodnih organizacija koje se bave grafičkom industrijom, a samoupravno različito organizovane značajnije su: *Oslobođenje, Svjetlost* i *Veselin Masleša* u Sarajevu, *Borac* u Travniku, *Glas* u Banjoj Luci te *Dom štampe* u Zenici. Da bi grafička industrija BiH uspješnije zadovoljavala sve veće privredne, kulturne i druge potrebe, neophodno je ostvariti dalju modernizaciju njezine tehničke osnove u skladu sa razvojem štamparstva u svijetu, poboljšati kvalifikacionu strukturu zaposlenih te dalje razviti podjelu rada i specijalizaciju u proizvodnji.

Savremena grafička preduzeća

S. Sma.

Vodoprivreda. Karakteristike reljefa BiH, kao i bogatstvo vodotokovima opredjeljuju i osnovne djelatnosti vodoprivrednih organizacija, kojih je 1979. bilo 13 sa 1504 zaposlenih radnika. Prostrani dijelovi teritorije u dolinama rijeka i u podnožju planinsko-brdskih područja izloženi su opasnostima od poplava. Korita rijeka su u većini neuređena i nedovoljnog profila da bi u periodima povećanih oborina mogla primiti veće količine vode. Procjenjuje se da je poplavama ugroženo oko 235 000 ha zemljišta, posebno područja uz Savu i donji tok njenih pritoka, donji tok Neretve te neka kraška polja. Zaštita od poplava do sada je najviše ostvarivana izgradnjom zaštitnih objekata i većih akumulacija. Izgrađeno je nekoliko stotina kilometara stalnih i ljetnih nasipa i odvodnih kanala, više ustava, kaskada i dr. U toku 1979. od poplava je branjeno 141 000 ha zemljišta, 175 naselja i 799 km puteva. Međutim, te godine bilo je poplavljeno 77 280 ha zemljišta i 235 km puteva. Ozbiljan su problem bujice i erozije zemljišta. Registrovano je više od 1000 bujica koje ugrožavaju gotovo 11 000 km² zemljišta. Bujice ugrožavaju i smanjuju poljoprivredni i šumski zemljišni fond te pogoršavaju njegov kvalitet, zatrpavaju saobraćajnice, industrijska postrojenja i naselja, pogoršavaju vodni režim rijeka. Štete što ih uzrokuju svake se godine procjenjuju na više stotina miliona dinara. Dosadašnji radovi na zaštiti od bujica bili su usmjereni na zaštitu akumulacionih bazena te naselja i saobraćajnica. Kompleksnije rješavanje ovog problema ograničeno je, jer nema dovoljno sredstava. Poljoprivredne površine, posebno one u Posavini i u dijelovima Hercegovine, nemaju uređen vodni režim. Hidromelioracioni radovi potrebni su na više od 400 000 ha, i to pretežno odvodnjavanje zemljišta. U okviru tih radova do sada je izgrađeno 18 crpnih stanica i 1505 km odvodnih kanala, a samo u Posavini bilo bi potrebno izgraditi oko 2500 km odvodnih kanala. Procjenjuje se da bi bilo svrsishodno navodnjavati oko 215 000 ha zemljišta. Međutim, u 1979. navodnjavano je samo 6335 ha pomoću 309 crpnih stanica i 1558 km kanala. Ekonomski razvoj republike i porast životnog standarda stanovništva u poslijeratnom periodu doveo je do naglog

Poplave i zaštitne mjere

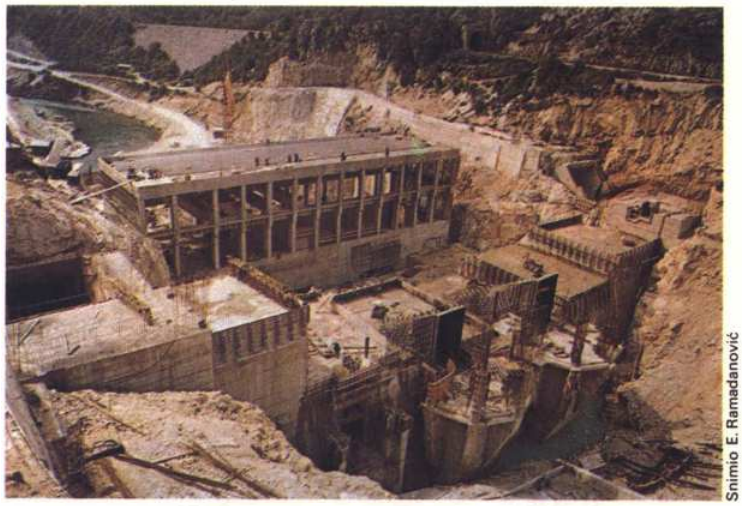

Snimio E. Ramadanović

GRADILIŠTE HE *SALAKOVAC*

Hidromelioracioni radovi

GRADILIŠTE HE *BOČAC*

Snimio S. Vasiljević

povećanja potrošnje vode. Procjenjuje se da je ukupna potrošnja vode u ovom periodu povećana više od 6 puta. Prije rata u BiH je bilo izgrađeno 49 vodovoda, uglavnom u većim mjestima. Danas više od 120 naseljenih mjesta ima vodovod. Međutim, procenat snabdijevanja stanovnika vodom iz javnog vodovoda još uvijek je relativno nizak. Prema popisu iz 1971. samo oko 30% stanovnika snabdijevalo se vodom iz javnog vodovoda, a prosjek te godine za Jugoslaviju iznosio je 44%. Najveći potrošač vode je industrija, koja je u 1979. iskoristila 13,2 mil. m³ vode, od čega oko 11,7 mil. m³ iz sopstvenih vodozahvata, a ostatak iz javnog vodovoda. Urbani i industrijski razvoj doveo je u poslijeratnom periodu do ubrzanog zagađivanja rječnih tokova u BiH. Voda tako postaje nepogodna za upotrebu u naseljenim mjestima, priprema vode za upotrebu u industriji postaje skuplja, ribe i drugi organizmi nestaju iz ugroženih rijeka, smanjuje im se rekreativna i turistička vrijednost i dr. Na bazi postojećih zakonskih propisa ulažu se znatni napori da se ove vode zaštite od daljeg zagađivanja. U najnovijem periodu izgrađeno je više od 30 uređaja za prečišćavanje industrijskih otpadnih voda, a u projektu je veći broj takvih uređaja. Međutim, to još uvijek nije dovoljno da bi se postigla sigurnija zaštita od zagađivanja. S. Sma.

Zagađivanje rječnih tokova

Građevinarstvo. Moderna i naširoko zasnovana građevinska djelatnost u BiH javlja se za okupacije 1878. U četrdeset godina vlasti dvojne monarhije podignuti su brojni i veliki objekti: stambene, upravne, prosvjetne, sudske i vojne zgrade, brojna utvrđenja, vodovodi u gradovima i vodoopskrbni objekti osobito u kraškim oblastima, regulacija Miljacke te donjeg toka i ušća Neretve, oko 120 industrijskih preduzeća, 1517 km željezničkih pruga uzanog kolosijeka, ceste i objekti u poljoprivredi. U to doba tehnički nivo i organizacione forme građevinarstva bili su na razini tehnički naprednih zemalja. Investitori, projektanti i stručni kadrovi bili su stranci, a nekvalifikovani radnici domaći ljudi. Taj faktor uzrokovao je da na domaćim osnovama nije uspostavljena jača tradicija u građevinarstvu.

Razvoj od 1878.

U periodu između dva svjetska rata građevinska djelatnost u BiH gotovo potpuno zamire. U vrijeme inflatorne konjunkture 1919—25. intenzivira se stambena izgradnja, pa i na selu, koja se pretežno naslanja na tradicionalni način građenja još iz turskog perioda. Većih javnih radova nema, osim neznatne dogradnje željezničke mreže u dužini 150 km.

U toku II svjetskog rata javni građevinski objekti su uglavnom uništeni, saobraćaj razoren. Uništeno je čak 40% ukupnog stambenog fonda kao i kapaciteti naslijeđene, nerazvijene građevinske operative. U toku 1946. formirana su i prva građevinska preduzeća: jedno zemaljsko, sedamnaest okružnih i četiri gradska. Mada je period obnove završio 1946, teško je vremenski razgraničiti obnovu od nove izgradnje, jer su i 1945. i 1946.

INVESTICIJE U GRAĐEVINARSTVU

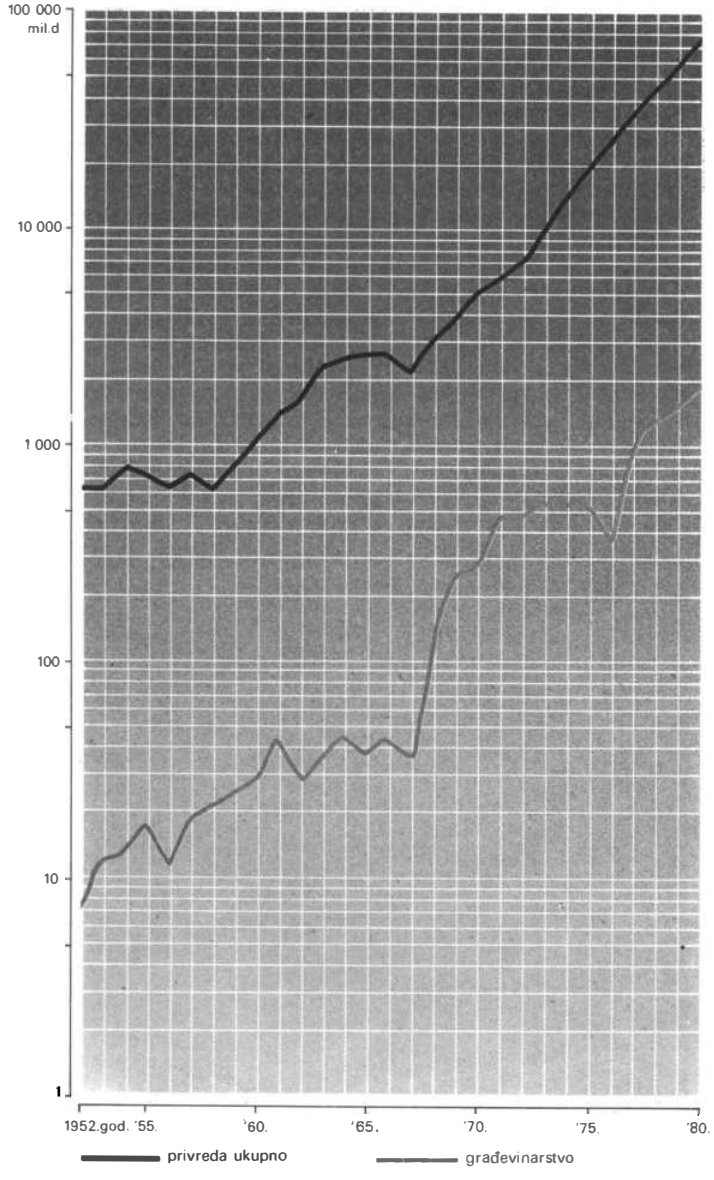

VRIJEDNOST IZVRŠENIH GRAĐEVINSKIH RADOVA

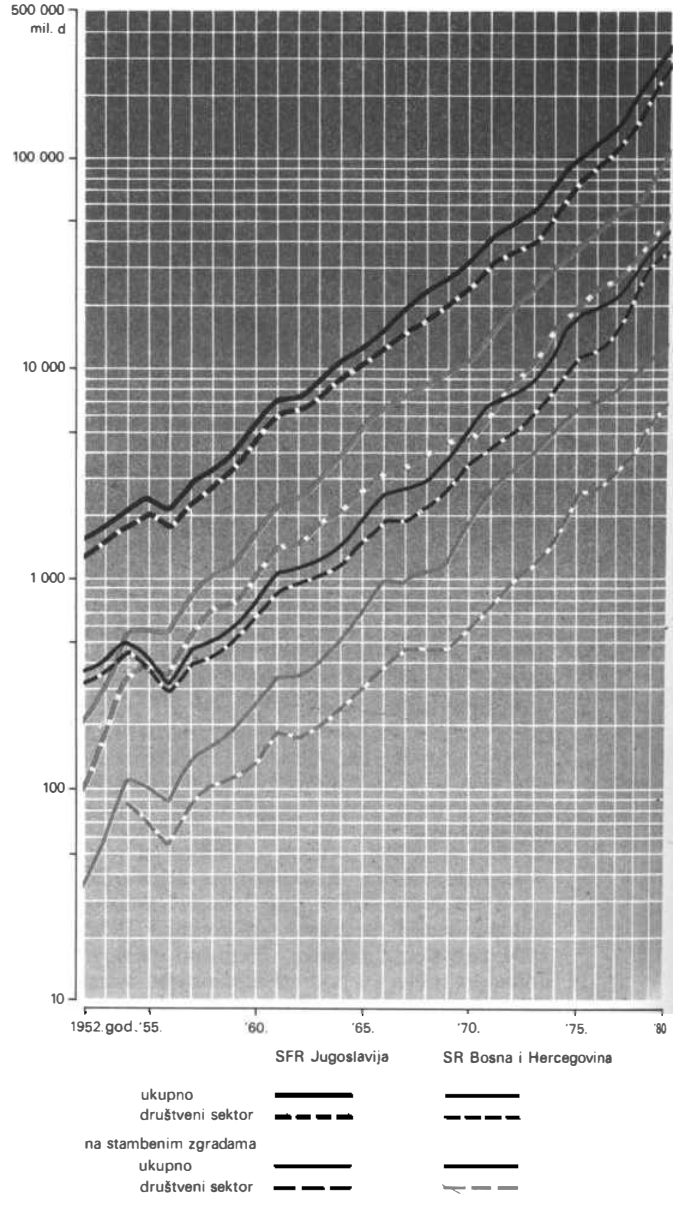

Snimio S. Vasiljević

GRADNJA STAMBENOG NASELJA ALIPAŠINO POLJE U SARAJEVU

Izgradnja od 1946.

građeni novi objekti, npr. Omladinska pruga Brčko—Banovići. U procesu dalje izgradnje zemlje te prelazom na plansku privredu znatno je rastao i obim građevinskih radova. Njihova vrijednost u tom periodu (prema cijenama 1952) narasla je od 16 381 mil. d 1947. na 34 074 mil. d 1952. U građevinskoj aktivnosti 1947. utrošeno je 59 950 000 efektivnih radnih časova, a 1952. god. 90 mil. Po cijeloj BiH nalazila su se u tom periodu gradilišta na kojima su se podizali mnogobrojni objekti, električne centrale, dalekovodi, željezničke pruge, mostovi, poljoprivredne zgrade, zadružni domovi, stambene zgrade te razni zdravstveni i kulturno-prosvjetni objekti. Intenzitet građenja i broj zaposlenih u građevinarstvu premašio je predratno stanje. Mnogi objekti koji su se u ovom periodu s uspjehom projektovali i izvodili po svojim su dimenzijama, rokovima izvođenja i tehničkoj složenosti bili

Novi veliki objekti

teški zadaci za projektante i izvođače (željezara u Zenici, hidroelektrana u Jablanici, rudnik i naselje u Banovićima, fabrika celuloze u Prijedoru, koksara u Lukavcu, mnogi mostovi i tuneli na željezničkim prugama i dr.). Dužina željezničkih pruga izgrađenih do 1951. iznosila je više od 1000 km. U periodu ove intenzivne izgradnje stvaralo se moderno građevinarstvo: ustanove za projektovanje, građevinska preduzeća, laboratoriji za ispitivanje i kontrolu kvaliteta materijala. Paralelno s njima jačala je i razvijala se industrija građevinarskog materijala, stručni aparat investitora i organi državne uprave na području građevinarstva. Do 1952. u BiH se formiralo 96 izvođača građevinskih radova; od toga je bilo 31 građevinsko preduzeće, a ostalo su bile režijske grupe.

DINAMIKA KRETANJA DRUŠTVENOG PROIZVODA U GRAĐEVINARSTVU BiH OD 1952. DO KONCA 1980.
(u mil. d, cijene iz 1972)

God.	*Ukupna privreda*	*Ukupno građevinarstvo*	
		Iznos	*Učešće u privredi (u %)*
1952.	8 945	2 358	26,4
1953.	11 456	2 251	19,6
1960.	15 825	1 945	12,3
1965.	21 218	2 659	12,5
1970.	26 780	3 678	13,7
1975.	35 533	4 572	12,9
1980.	42 741	5 551	11,8

Građevinarstvo je 1980. učestvovalo u društvenom proizvodu privrede BiH sa 11,8%, u dohotku sa 12,2%, a u višku proizvoda sa 10,4%. Građevinska djelatnost u BiH nedvojbeno je značajan privredni segment, iako joj je razvoj u toku protekle četvrti vijeka bio manje intenzivan od prosjeka privrede. Njeno učešće u društvenom proizvodu 1980. smanjilo se upravo dvostruko u odnosu na 1952. Relativno zaostajanje građevinarstva u odnosu na ukupnu privredu BiH je značajno.

U unutrašnjim strukturnim promjenama u okviru građevinarstva BiH klasična građevinska aktivnost sve više ustupa mjesto savremenoj.

Veoma je povoljna opšta tendencija smanjivanja udjela čiste građevinske aktivnosti u odnosu na moderne oblike te aktivnosti (projektovanje, montažni radovi i dr). To je posebno izraženo u razdoblju 1970—75.

STRUKTURA DRUŠTVENOG PROIZVODA GRAĐEVINARSTVA (u %)

	1965.	*1970.*	*1975.*
Projektovanje	4,6	5,3	8,0
Građenje	79,2	79,1	69,3
Montaža	13,8	13,9	20,0
Ostalo	2,4	1,7	2,7
Ukupno građevinarstvo	100,0	100,0	100,0

Društveni sektor 1980. učestvuje sa 87,7%, a individualni sa 12,3% u društvenom proizvodu građevinarstva. Udio vrijednosti izvršenih građevinskih radova u društvenoj svojini smanjen je od 84,8% u 1962. na 79,3% u 1980. To je rezultat povećane izgradnje stambenih zgrada i kuća za odmor u individualnoj svojini, koja je 1962. učestvovala sa 14,2%, a 1980. sa 19,6% u vrijednosti izvršenih radova. U društvenom sektoru građevinarstva 1980. visokogradnja je učestvovala sa 45,3%, niskogradnja i hidrogradnja sa 32,8%, a instalacioni i završni radovi sa 21,9%.

BRUTO-DRUŠTVENE INVESTICIJE U OSNOVNE FONDOVE U GRAĐEVINARSTVU
(u mil. d, cijene iz 1972)

Periodi	*BiH*	*Učešće u SFRJ (u %)*	*Prosječna god. stopa rasta (u %)*
1947—51.	291	17,7	—
1952—56.	305	15,2	1,2
1957—61.	453	14,3	10,4
1962—66.	491	12,2	2,0
1967—71.	1275	15,4	26,9
1972—76.	1502	13,1	4,2
1977—79.	1404	11,8	—

Dinamika investicione aktivnosti uvelike je povezana sa dinamikom rasta građevinarstva. Posljedica intenziteta i obima investicija jest padajući trend u najvećem bro-

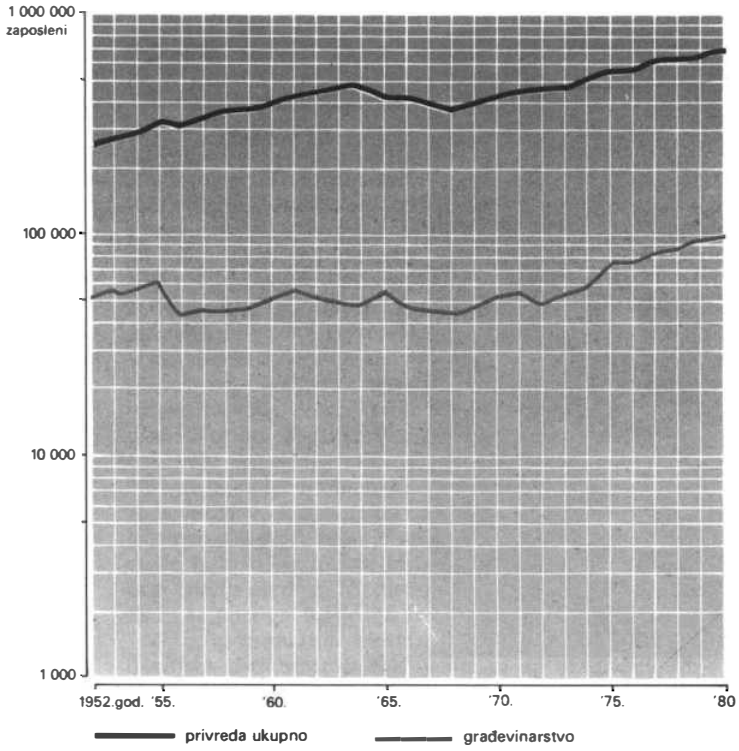

KRETANJE BROJA ZAPOSLENIH U GRAĐEVINARSTVU

ju vitalnih pokazatelja kod BiH u odnosu na Jugoslaviju. Posljednjih godina je investiciona aktivnost građevinarstva u ovoj republici relativno čak povoljnija od prosjeka Jugoslavije. Prema tim podacima građevinarstvo BiH je u toku ove tri decenije ostvarilo stopu rasta investicija od 5,0% prosječno godišnje, a to je znatno niže od odgovarajuće stope Jugoslavije (7,7%). Sa takvom relativno niskom stopom rasta investicija ono će teško moći da prati savremena tehnička i tehnološka rješenja u građenju te da udovolji sve većim zahtjevima dinamičnog rasta privrede. Postepeno se smanjivao i njegov relativni udio u broju zaposlenih. Sa više od 1/4 udjela 1952. ono opada na samo 14,6% u 1980. Ipak je u pogledu zaposlenosti građevinarstvo BiH prekoračilo prag relativnog zaostajanja za istom djelatnošću u Jugoslaviji. U toku cijelog razdoblja 1952—80. ono je ostvarilo prosječnu godišnju stopu rasta od 3,1%; u isto vrijeme je ova djelatnost u Jugoslaviji imala prosječan rast zaposlenosti od 3,5%.

Stopa rasta investicija

NIVO RAZVIJENOSTI GRAĐEVINARSTVA BiH
(udio SRBiH u SFRJ)

	1955.	*1960.*	*1970.*	*1980.*
Društveni proizvod	24,9	17,5	14,8	12,8
Zaposlenost	19,8	16,3	14,8	14,6
Osnovna sredstva*	18,3	15,0	14,2	13,5
Bruto-investicije*	20,3	14,6	18,0	11,4
Vrijednost izvršenih radova	18,4	14,7	19,7	12,9
Izgradnja stambenih površina	16,3	17,3	22,0	17,6

* Podaci za 1979.

Dostignuti nivo razvijenosti građevinarstva u BiH, bez obzira na određena kolebanja, odgovara globalnoj vrijednosti privrede BiH u odnosu na odgovarajuće stanje u Jugoslaviji. Postoje i značajne razlike u pogledu učešća ove republike u Jugoslaviji kod pojedinih indikatora u 1980. U širokom rasponu vrijednosti najniža su učešća u investicije (11,4%), a najviša u izgradnju stambenih površina (17,6%). U najvećem broju indikatora građevinarstvo u 1980. ima manje učešće nego u 1970. Ono je značajan privredni segment na koji otpada 1/8 i 1/7 privredne strukture BiH i SFRJ. Analiza dinamike rasta društvenog proizvoda u ovoj djelatnosti u poređenju sa ukupnom privredom pokazuje da je u razdoblju od 1952—80. građevinarstvo ostvarilo nižu stopu rasta (2,7%) nego privreda (6,1%). Nedovoljna investiciona ulaganja uslovila su da se nije ni mogao postići dinamičniji rast društvenog proizvoda te održati korak sa ukupnom privredom. I pored ovakvog razvoja, građevinarstvo je uglavnom zadovoljavalo sve potrebe i privrede i vanprivrednih djelatnosti. Njemu pripada veće značenje nego bi se to moglo zaključiti na osnovu analiziranih ekonomskih i razvojnih parametara. Preko njega je realizirano oko 50% investicija. Ono koristi oko 25 vrsta raznih grupa proizvoda i time znatno utiče na proizvodnju u mnogim drugim granama. Razvija se uglavnom na bazi domaćih sirovina, repromaterijala i domaće radne snage, pa u osnovi nije limitirano platnobilansnom situacijom. Njegov efekat na ukupni privredni razvoj u BiH bio je značajan. Posljednjih godina građevinarska operativa BiH, bilo samostalno, bilo u sklopu drugih investicionih aktivnosti u inostranstvu, ostvaruje značajne rezultate. K. Ha.

Saobraćaj i veze. U poslijeratnim uslovima naglog razvoja privrede i saobraćaj u BiH brzo se razvijao. Povećane potrebe u prevozu između sirovinskih baza, prerađivačkih i potrošačkih centara diktirale su bržu dogradnju transportnih kapaciteta jer je zatečeno stanje bilo loše. Ovo je iziskivalo znatna ulaganja, a nije bilo dovoljno financijskih sredstava. U izgradnji saobraćajnica, u okviru velikih akcija obnove zemlje, posebno je izražen pre-

INVESTICIJE U SAOBRAĆAJU

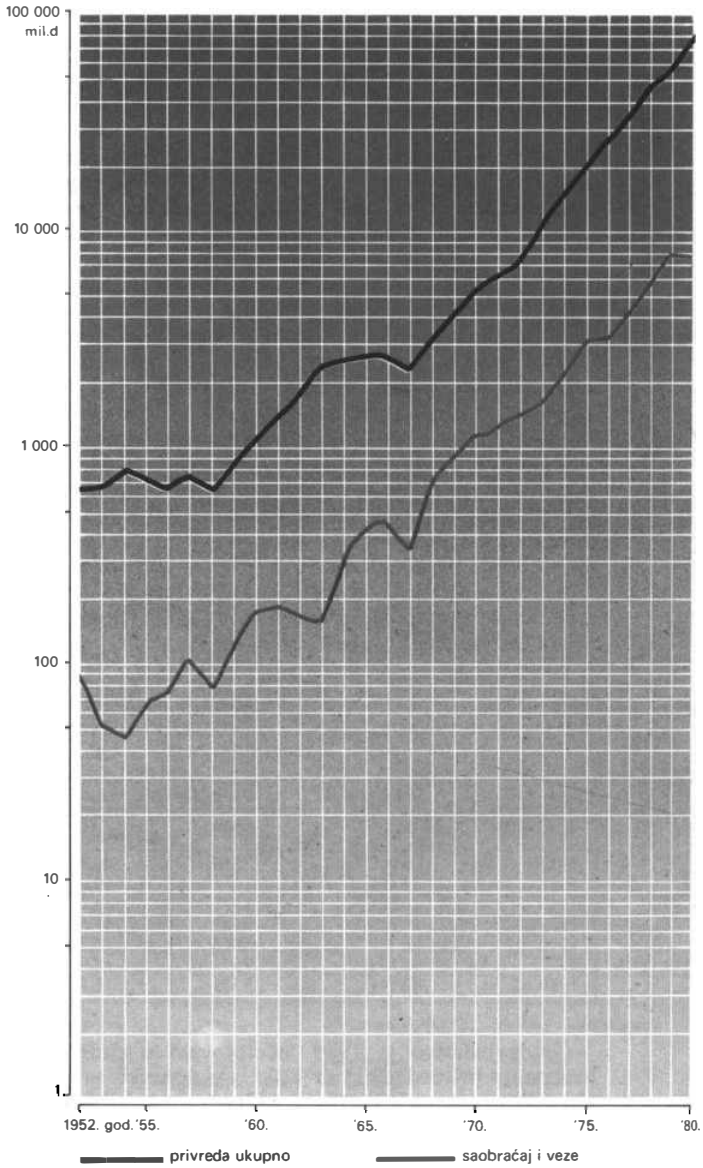

galački rad omladine (→ OMLADINSKE RADNE AKCIJE). Saobraćaj, kao pokazatelj razvoja privrednih kretanja, simbolizovan je kroz ukupno ostvareni rad svih grana transporta. Tako je 1938—77. taj rad povećan pri prevozu robe 14,1 puta (od toga željeznicom 4,8 puta), a u prevozu putnika 23,1 puta (željeznicom pet puta). Naročito je povećan rad u drumskom transportu. Viši nivo privredne razvijenosti i društvenog standarda zahtijeva odgovarajući nivo razvijenosti saobraćaja, i to ne samo po obimu nego i po kvalitetu. Ovi zahtjevi uticali su na preorijentaciju prilikom izbora saobraćajnog sredstva i na nagli razvoj individualnog transporta, čija dinamika u našim uslovima prevazilazi predviđanja. Paralelno sa povećanjem volumena prevoza modernizuje se i dograđuje saobraćajna infrastruktura. U BiH, gdje je transport pretežno železnički i drumski, najviše je urađeno na izgradnji kopnenih saobraćajnica. Poslije oslobođenja sagrađeno je 882 km pruga normalnog kolosijeka, a to je 33,7% svih novih pruga u SFRJ. Mnogo je učinjeno za poboljšanje putne mreže, i to više za modernizaciju i rekonstrukciju postojećih puteva, a manje za izgradnju novih. Do 1956. bilo je samo 107 km puteva sa modernim kolovozom, a krajem 1979. ima ih 7245 km, odn. 36,8% cjelokupne republičke mreže kategorisanih puteva. I pored toga, stanje saobraćaja u BiH, a naročito njegove infrastrukture, nije zadovoljavajuće. Iako je njen geografski položaj centralne republike veoma povoljan (leži na dva osnovna tranzitna pravca: Panonija—Jadran i centralna Evropa—Bliski istok), saobraćajni joj je sistem slabo razvijen i nesavremen. Infrastruktura, koja čini kostur sistema, rijetka je, nejednako raspoređena i nepovoljni su joj tehnički elementi.

Golemo povećanje putničkog i robnog prevoza

Nerazvijenost saobraćajnog sistema više je izražena u nedovoljnoj izgrađenosti infrastruktura, a manje u njenoj opremljenosti i stanju savremenih mobilnih sredstava. Riječni saobraćaj u BiH slabije je razvijen, premda je Sava veoma važan plovni put. Sa bosanske strane na toj rijeci se nalazi pet pristaništa, od kojih samo ono u Brčkom ima savremenu operativnu obalu i odgovarajuću mehanizaciju.

I vazdušni saobraćaj u BiH slabije je razvijen, iako poslije izgradnje modernog aerodroma u Sarajevu (1969) bilježi relativno brži rast.

Prema dinamici rasta saobraćajnih usluga u BiH i Jugoslaviji vladaju slične tedencije kao u zemljama zapadne Evrope. Naime, u prevozu putnika mlađe propulzivnije grane naglo povećavaju rad, dok je rad u željezničkom saobraćaju usporen, a u riječnom naglo pada. Pri prevozu robe sve grane bilježe vidan rast, a naročito drumski transport. Raznolika dinamika rasta po granama dovodi do naglih strukturalnih promjena. Ovaj proces širokih razmjera u zapadnoj Evropi je ranije otpočeo, u SFRJ 1960, a u BiH — zbog različite strukture privrede i roba — nešto kasnije.

Porast privatnog sektora u javnom transportu

Navedene proporcije nisu potpune, jer ne sadrže rad individualnih vozila i kamiona u interprodukcionom i privatnom sektoru. U odnosu na ukupno ostvareni rad u javnom prevozu putnika, 1955, individualna vozila su približno ostvarila 2,3%, a 1976. god. 78,8%. Slično tome, u 1977. kamioni interprodukcionog sektora učestvovali su sa 59%, a privatni sa 10% od ukupnog rada u javnom transportu. Zbog povećanja mobilnosti i proširenja sfere djelovanja, u svim granama javnog saobraćaja povećava se srednja dužina transporta. God. 1950—76. srednja dužina prevoza putnika povećana je pri vožnji željeznicom za 66%, a u drumskom javnom saobraćaju za 9%, dok je pri prevozu robe produžen put vožnje željeznicom za 38%, a kamionima 4,1 puta. Teretni saobraćaj proširio je svoju djelatnost zbog intenzivnije međurepubličke i međunarodne razmjene dobara i disperzije objekata lake industrije, a naročito nakon ukidanja uzanih pruga, kada se drumski transport sve više orijentiše na direktni prevoz od izvora do cilja. Sličan dinamizam u povećanju dužine prevoza ostvaren je i u jugoslovenskim okvirima, samo je srednja dužina transporta robe kamionima povećana šest puta.

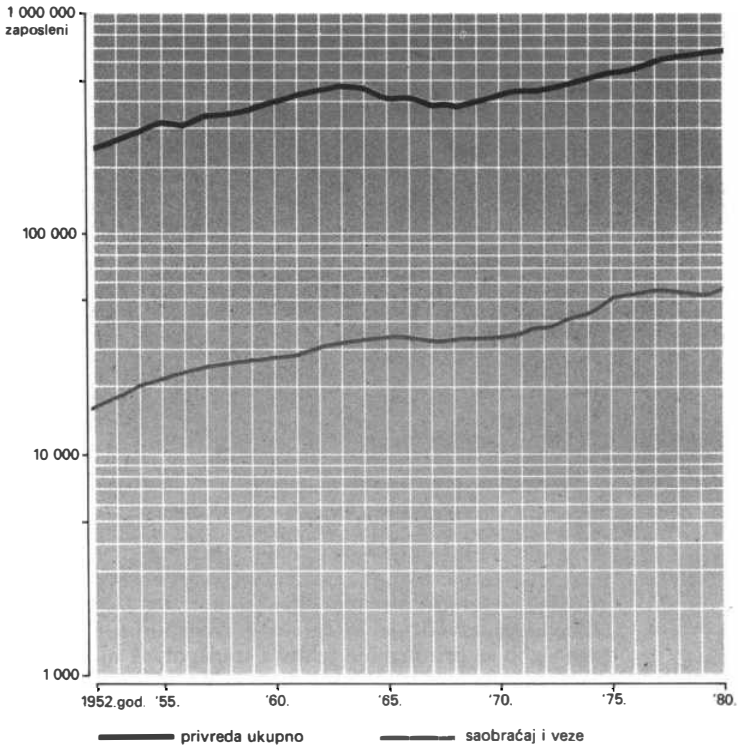

KRETANJE BROJA ZAPOSLENIH U SAOBRAĆAJU

Saobraćaj je izuzetnu mobilnost ispoljio u prevozu putnika, pogotovo u drumskom saobraćaju gdje je osjetnije povećan broj putovanja, a manje povećana srednja dužina prevoza.

Prije II svjetskog rata samo je u Sarajevu postojao gradski saobraćaj. Zbog naglog razvoja privrede, broja stanovnika i zaposlenih, poslije rata još je u pet gradova uveden gradski saobraćaj. Od 50-ih godina XX v. u gradskom saobraćaju osjetno je povećan broj i sumarna dužina linija, broj sjedišta, a naročito broj prevezenih putnika (1955—75. god. 4,5 puta). U posljednjoj deceniji znatno brže raste broj individualnih motornih vozila. Tako je 1966—76. njihov broj udesetorostručen.

Gradski saobraćaj

Poštanski saobraćaj naglo se razvija i poprima sve širi društveni karakter; intenzivno se uvodi nova tehnologija

GLAVNI PARAMETRI RAZVIJENOSTI SAOBRAĆAJNIH MREŽA U 1975.

Parametar \ Zemlja			BiH	SFRJ	Evropa	
					Zapadna	Istočna
Gustina mreže km/ /100 km²	železnička		2,02	3,68	7,70	7,99
	drumska		19,36	39,08	129,41	65,36
	riječna		0,65	0,97	1,40	0,99
	ukupno	km	22,03	43,73	138,51	74,34
		%	50,4	100,0	316,7	170,0
		km	+ 16,9	+ 267**	− 22 429	− 6 999
Učešće pruga (%)		%	+ 19,2	+ 2,9	− 16,3	− 8,6
	elektrificiranih		45,0	28,1	41,4	18,9
	dvokolosiječnih		0,6*	8,4	46,9	19,5
Odnosi sumarne motorizacije			67,4	100,0	258,0	103,7

* Dogradnjom drugog kolosijeka na pruzi Doboj—Zenica (1978) povećan je procent dvokolosiječnih pruga u BiH na 7,4%.

** Završetkom izgradnje pruge Beograd—Bar (1976) povećana je dužina željezničke mreže u SFRJ za 200 km.

STRUKTURALNI ODNOSI JAVNOG SAOBRAĆAJA U SFRJ I BiH (u %)

Saobraćaj		Putnički				Teretni			
		1960.		1977.		1960.		1977.	
		SFRJ	BiH	SFRJ	BiH	SFRJ	BiH	SFRJ	BiH
Sumarni rad (mlrd. km)		13,40	1,81	42,14	4,82	18,36	3,45	40,61	6,48
Železnički	%	77,8	85,2	24,9	31,3	83,6	95,0	54,7	62,3
Drumski		21,1	14,8	65,8	68,1	5,5	3,2	30,8	31,4
Riječni		0,2	—	—	—	10,9	1,8	14,3	6,3
Vazdušni		0,9	—	9,3	0,6	—	—	0,2	—

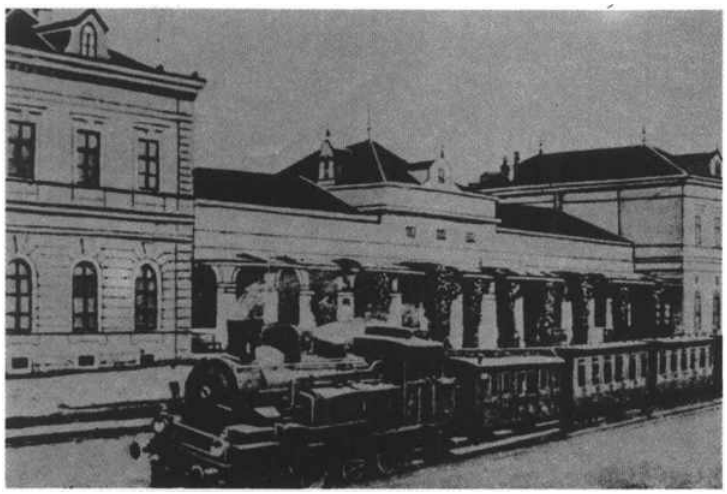

PRVI VLAK U BANJOJ LUCI 1876.

DINAMIČKA OSTVARENJA ŽELJEZNIČKOG SAOBRAĆAJA U BiH

God.	Putnički					
	Broj putnika			Putnički kilometri		
	Ukupno u mil.	Željeznički		Ukupno u mil. p/km	Željeznički	
		U mil.	Udio u ukupnom saobraćaju (u %)		U mil. p/km	Udio u ukupnom saobraćaju (u %)
1950.	21,2	18,6	87,7	758	686	90,5
1965.	50,2	37,1	73,9	2320	1793	77,3
1970.	58,7	31,1	52,9	3064	1741	56,8
1979.	180,6	15,7	8,6	5347	1374	25,7

God.	Teretni					
	Količina robe			Tonski kilometri		
	Ukupno u mil. t	Željeznički		Ukupno u mil. t/km	Željeznički	
		U mil. t	Udio u ukupnom saobraćaju (u %)		U mil. t/km	Udio u ukupnom saobraćaju (u %)
1950.	11,8	11,0	93,2	1240	1220	98,4
1965.	32,3	27,7	85,8	4216	3893	92,3
1970.	34,2	26,9	78,6	4235	3413	80,6
1979.	72,2	30,1	41,7	8479	4780	56,4

i automatizacija. Slabije razvijen, heterogen i nedovoljno povezan saobraćajni sistem BiH ukazuje na nužnost intenzivnijeg zavođenja integralnog transporta. I pored toga slabo se primjenjuje tehnika transportne manipulacije (palete), dok se u posljednje vrijeme povećava rad sa kontejnerima. U poslijeratnom periodu u BiH uložena su znatna sredstva za unapređenje saobraćaja (oko 20% privrednih investicija). U prvih dvadesetak godina najviše je odvajano za željeznički transport (do 80%). Nakon 1967. dominira učešće investicija u drumski, a dijelom i u PTT-saobraćaj. U ostale grane transporta znatno manje je ulagano, a to se nepovoljno odrazilo na njihov razvoj. Mnogo je učinjeno na dogradnji i funkcionisanju saobraćajnog sistema. Međutim, znatno više je učinjeno za osavremenjivanje i masovniju primjenu mobilnih sredstava i transfera savremene tehnologije, a manje za modernizaciju i dogradnju odgovarajuće infrastrukture.

Investicije u drumski i PTT-saobraćaj

U. S.

Željeznički saobraćaj. Razvoj energetike, crne i obojene metalurgije, hemijske i naftne industrije i šumarstva uticao je na to da su željezničke pruge u BiH znatno opterećenije od ostalih pruga u Jugoslaviji (1977. za 84%). U BiH su uglavnom zastupljena dva oblika transporta: željeznički i drumski. Prije II svjetskog rata najviše se prevozilo željeznicom, iako znatno manje nego danas. One su 1939, prevezle 6,24 mil. putnika i 4,05 mil. t robe, a ostvarile rad od 312 mil. putničkih kilometara (p/km), odn. 848 mil. tonskih kilometara (t/km).

Nakon oslobođenja, razvojem privrede i standarda naglo se razvija i saobraćaj, i to naročito u prevozu putnika. Željeznice su prevezle najviše putnika 1965, otkada bilježe apsolutni pad. Pri prevozu tereta željeznica iskazuje osjetan rast do 1964, a zatim (uticajem privredne reforme) nagli pad do 1968, zatim ponovni rast. Na formiranje željezničke mreže u BiH prvenstveno su uticali društveno-politički i ekonomski faktori, a mahom geografski položaj i prirodni uslovi. Izdvajaju se četiri perioda formiranja željezničke mreže u BiH. U periodu otomanske vladavine (do 1878) predviđeno je da se gradi magistralna pruga Zagreb—Sarajevo—Skoplje—Carigrad (Solun). Od toga je na teritoriji BiH sagrađena dionica (Dobrljin) Ravnice—Banja Luka (duga 87 km) i puštena u eksploataciju krajem 1872. Za austrougarske okupacije (1878—1918) građene su samo uzane pruge; ovo su diktirali vojno-politički i eksploatatorski interesi. Samo 40 dana nakon zauzeća Sarajeva započeta je izgradnja prve uzane pruge Bosanski Brod—Sarajevo, što znači da je plan izgradnje uzanih pruga vjerovatno donesen prije početka okupacije. Pruga Bosanski Brod—Sarajevo (270 km) građena je u četiri etape i završena 5. X 1882. Nakon toga, 1885—91. sagrađena je pruga Metković—Sarajevo (177,5 km). U tom periodu ukupno je sagrađeno 1455 km uzanih pruga; od toga za javni saobraćaj 949 km. U međuratnom periodu, zbog slabog ekonomskog stanja i sporog razvoja privrede uopšte, sagrađeno je samo 66 km pruga normalnog kolosijeka i 104 km uzanih pruga. Tako je 1938. na teritoriji BiH bilo u javnoj eksploataciji 1872 km pruga, a od toga samo 178 km normalnih (9,5%). U periodu poslije oslobođenja, zbog naglo rastućih potreba privrede, razvoj željezničke mreže bio je usmjeren na izgradnju normalnih pruga, kojih je u BiH sagrađeno 882 km.

Četiri perioda izgradnje

PREGLED GLAVNIH PRUGA GRAĐENIH U BiH POSLIJE OSLOBOĐENJA

Parametar / Naziv pruge	Dužina (u km)	R_{min} (u m)	i_m (u ‰)	Ukupna dužina (u m)		Opterećenje u 1977. (mil. t)		Trajanje građenja (god).	Puštena u eksploataciju
				tuneli	mostovi i vijadukti	neto	bruto		
Brčko—Banovići	89,2	200	20/24	694	516	3,86	6,61	0,5	1946.
Šamac—Sarajevo	232,0	300	10/7	2 483	2 532	6,98	13,25	0,67	1947.
Doboj—Tuzla	60,0	300	8/6	186	676	2,34	4,28	1,8	1951.
Bihać—Knin	112,0	300	24/27	11 621	1 006	2,97	5,93		1948.
Podlugovi—Vareš	23,7	250	27/24	3 440	334	2,61	3,95	3,0	1953.
Banja Luka—Grapska	97,0	300	12/12	3 403	958	2,27	4,16	2,0	1953.
Sarajevo—Ploče	194,6	250	15/26	36 700	5 205	3,28	6,24	8,0	1966.
Brezičani—Ljubija	15,8	200	27/23	0	136	0,90	1,53	0,7	1947.
Ukupno	824,3		Σ/4	58 527	11 363	4,09	7,67	←prosječno opterećenje	

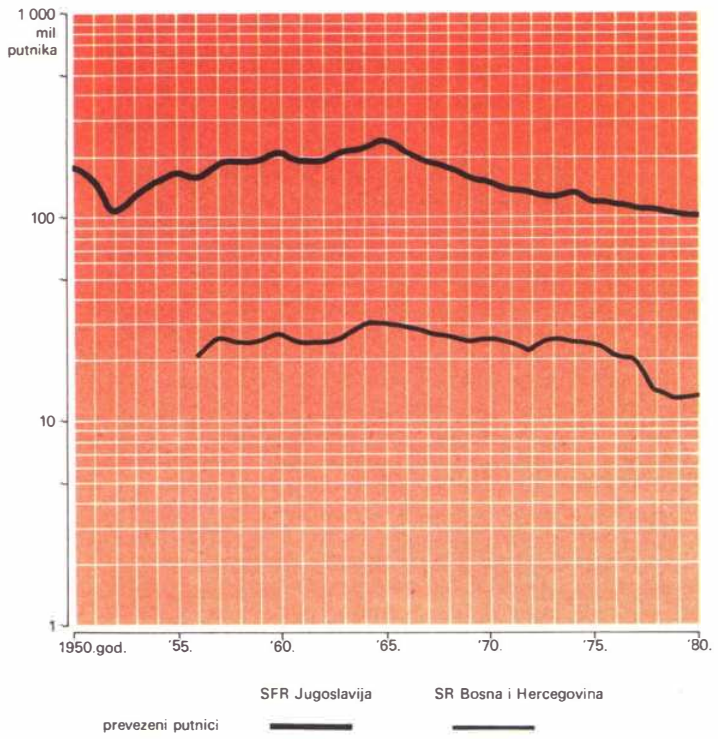

PREVOZ PUTNIKA ŽELJEZNICOM

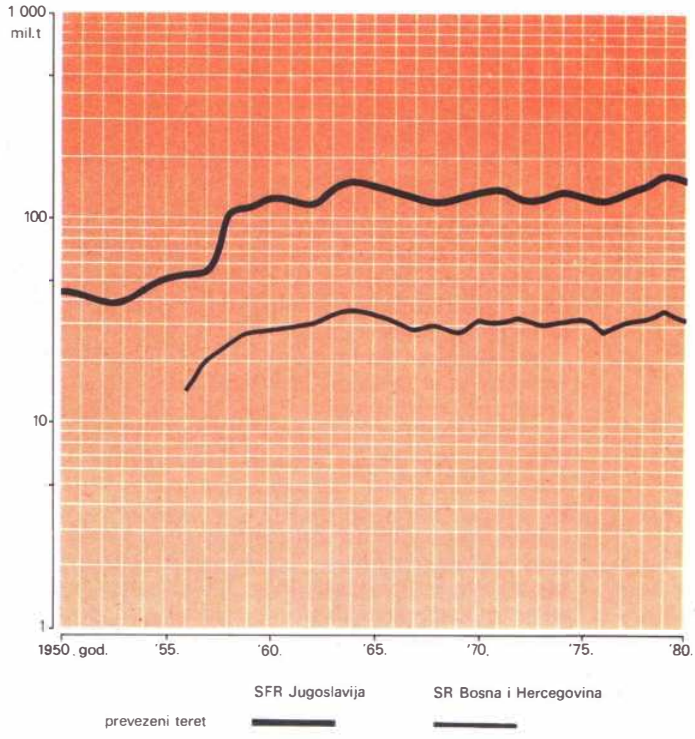

PREVOZ TERETA ŽELJEZNICOM

Ukidanje uzanih pruga

Sve poslijeratne pruge građene su brzo (naročito omladinska), osim pruge Sarajevo—Ploče (danas Kardeljevo), koja je među najtežim prugama u Evropi. Poslije oslobođenja sagrađene su i ove kraće pruge normalnog kolosijeka: Rača—Bijeljina (19,0 km, 1950); Modriča—Gradačac (14,5 km, 1951); Omarska—Tomašica (12,0 km, 1968) i Jelina—Željezara Zenica Nova (7,7 km, 1950). Najviše uzanih pruga u BiH bilo je 1949 (ukupno 1783 km). Nakon izgradnje pruge normalnog kolosijeka Doboj—Sarajevo i Sarajevo—Kardeljevo razbijen je jedinstveni sistem uzanih pruga. Njihovo izolovano djelovanje, potencirano snažnom konkurencijom drumskog transporta, uticalo je na permanentno smanjenje rada na uzanim prugama, što je izazvalo povećanje poslovnih gubitaka. Zbog toga su pojedine pruge ukidane, a posljednja, Sarajevo—Priboj (Višegrad) ukinuta je polovinom 1978.

Mreža pruga normalnog kolosijeka je ukupno duga 1032 km. Unutar nje pruge su nejednako raspoređene i pretežno se nalaze u sjevernim razvijenim dijelovima BiH. Mreža je rijetka; na 100 km² površine otpada samo dva kilometra pruge. Po tome parametru mreža pruga jugoslovenskih željeznica gušća je za 82%.

Ukidanjem uzanih pruga znatna područja BiH ostala su bez željezničkih veza. Široko prostranstvo oivičeno prugama Split—Bihać—Doboj—Valjevo—Bar (površine 59 000 km² — 23% površine SFRJ) presijeca samo pruga Doboj—Sarajevo—Kardeljevo. U ovom, pretežno planinskom, rijeđe naseljenom i nedovoljno razvijenom području, nužno je — na bazi kompleksnog programiranja postupno dograđivati željezničku mrežu, a i rijetku drumsku. Izvjesnu anomaliju nedograđenosti željezničke mreže simboliše činjenica da između dugih pruga Vrpolje—Kardeljevo i Beograd—Bar (475 km) ne postoji ni jedna poprečna veza, kao i to da južno od Save nema ni jedne pruge pravcem zapad—istok.

U sklopu programa modernizacije željeznica od 1968. do 1977. god. 45% pruga u BiH elektrificirano je i od

Snimio S. Krstanović

VIJADUKT NA ŽELJEZNIČKOJ PRUZI SARAJEVO—KONJIC

Elektrifikacija pruga

ukupnog saobraćaja u 1977. na njima ostvareno 61,4% rada, dizelskim lokomotivama 38,5%, a parnim samo 0,14%. Uticajem snažnih elektrolokomotiva osjetno se povećavaju tehničke brzine vozova, dok se putne bitno ne mijenjaju.

I u teretnom kolskom parku nastupile su znatne promjene. Nabavkom četveroosovinskih kola veće nosivosti 1965—76. njihovo učešće povećano je sa 6,3 na 35,5%, a nosivost kola sa 21,80 na 36,25 t. Povećano je i dinamičko opterećenje kola. Gotovo su sva teretna kola (96%) opremljena kočnicama, od toga 78,2% najmodernijim. Obrt teretnih kola nije povoljan, jer se samo oko 15% vremena nalaze u vozovima.

U putničkom saobraćaju nema bitnih poboljšanja od vremena prije uvođenja električne vuče. Zbog opadanja broja prevezenih putnika (1965—77. za 31%) smanjuje se i učestalost vozova, a komercijalne brzine stagniraju. Relativno male brzine kretanja i česta kašnjenja vozova glavni su uzročnici »odlivanja« putnika sa željeznice na brži transport.

Broj zaposlenih pri *Željezničkom transportnom preduzeću — Sarajevo* 1965—77. smanjen je za 16,8%, dok je produktivnost porasla za 16%. Pored bolje opremljenosti pruga i savremenijih voznih sredstava, to je postignuto zahvaljujući i poboljšanju strukture zaposlenih. God. 1965. bilo je svega 0,57% radnika sa visokom školskom spremom, a 1976. već 2,7%. U. S.

Riječni saobraćaj. U XIX v. i na početku XX v. vodotoci BiH mnogo su se iskorišćavali za saobraćaj. Neobrađeni trupci iz šuma spuštani su splavovima do mjesta prerade. Samo rijekom Drinom transportovalo se oko 180 000 m³ godišnje. Pored toga, na Savi, kao i na donjim tokovima Une, Vrbasa i Drine odvijao se saobraćaj brodicama. Nakon radova na regulaciji rijeke Drine, koji su obavljeni 1887—90, održavana je redovna plovidba parobrodom od Brčkog do Zvornika. Željezni parni tegljač »Kazan« imao je snagu 245 KS i nosivost 70 t pri gazu od 0,7 m. Put od oko 130 km prelazio je za 17,5 časova uzvodno, a za 8,5 časova nizvodno. Prosječni godišnji promet iznosio je oko 10 000 t.

Rijekom Savom od Siska do Beograda obavljao se početkom ovoga vijeka i prevoz putnika. Danas se plovidba obavlja jedino rijekom Savom u dužini od 331 km i na kratkom dijelu Neretve — oko 4 km. Na Savi se obavlja savremena plovidba plovilima nosivosti 1000 t, u prosjeku oko 300 dana godišnje. Najveće ograničenje plovidbe čine minimalni vodostaji Save. Karakteristično je da vodostaji Save osciliraju u relativno velikim granicama.

Veliki broj plićaka otežava plovidbu i na drugim rijekama, a posebno kod ušća Bosne i Drine (Šamački i Račanski sektor). Ovi vodotoci donose velike količine nanosa koji se deponuje kod Šamca, odn. kod Rače, gdje se formiraju pragovi koji utiču na promjene režima voda.

Karakteristično je za Savu da, u poređenju sa drugim našim plovnim vodotocima, ima nešto veći broj dana kada je plovidba otežana zbog magle, ali kod plovila opremljenih savremenim navigacijskim instrumentima to nema većeg značaja. Led rijetko ograničuje plovidbu, gotovo nema ni jakih vjetrova. Teret se utovaruje i istovaruje na više mjesta duž obale Save u SRBiH, i to u Brčkom, Bosanskom Brodu, Bosanskoj Gradiški, Bosanskom Šamcu, Orašju i u još nekim manjim mjestima.

Savremeno riječno pristanište postoji jedino u Brčkom, a za prevoz nafte i naftnih derivata u Bosanskom Brodu.

Plovnost Save i pritoka, Neretve i Drine

Usvojeno je da minimalna dubina plovnog puta Save bude 2,20 m uz ostvarenje minimalne širine od 50 m od Jasenovca do Gradiške; 60 m od Gradiške do Bosanskog Broda; 70 m od Bosanskog Broda do Šamca i nizvodno 75 m. Sava nema status internacionalnog plovnog puta, što donekle ograničava razvoj saobraćaja.

Rijeka Neretva je postala plovna od ušća do Metkovića nakon regulacijskih radova krajem prošlog vijeka. Usvojena je plovna dubina 3,50 m, a minimalna širina plovnog puta iznosi 80 m. Posljednjih godina intenzivno se iskapa šljunak u koritu Neretve uzvodno od Metkovića za potrebe građevinarstva. Eksploatacija višestruko prevazilazi količine materijala koji donosi Neretva, tako da se uslijed debalansa znatno produbljava korito. Na taj način plovni put je produžen sve do mosta u Gabeli.

Rijekom Drinom do Zvornika moći će se ploviti kada se izgradi nekoliko stepenica nizvodno od Zvornika. Ovi će objekti biti značajni i za proizvodnju električne energije, a oni bi se mogli izgraditi jeftinije ukoliko bi se gradili u kombinaciji sa eksploatacijom šljunka za komercijalne svrhe.

Postoje također i relativno prihvatljiva tehnička rješenja kojima bi se obezbijedila plovnost rijekom Bosnom do Doboja, Vrbasom do Banje Luke, Unom do Bosanskog Novog i Sanom do Prijedora. Uzvodno od navedenih poteza padovi vodotoka su veći, a minimalni proticaji znatno manji. Izgradnja plovnih puteva na pritokama Save bila bi znatno povoljnija i ekonomičnija ako bi se njihova izgradnja kombinovala sa izgradnjom hidroelektrana kao i drugim vodoprivrednim objektima.

Ukoliko se nastavi intenzivna eksploatacija šljunka iz korita Neretve i uzvodno od Gabele, uz relativno mali obim regulacionih radova, put može da bude produžen do Čapljine i Počitelja. Uzvodno od Počitelja, Neretva bi mogla da bude plovna jedino ukoliko bi se izgradile niske brane koje su predviđene u okviru rješenja hidroenergetskog korištenja voda Neretve.

Vještačka jezera i hidroelektrane

Na području BiH postoji više većih vještačkih jezera koja su izgrađena za potrebe hidroelektrana (Bileća, Gorica, Jablanica, Rama, Bajina Bašta, Zvorničko i dr.) kao i Modrac koje je izgrađeno za snabdijevanje vodom industrije. Na svim navedenim jezerima postoje mogućnosti za razvoj lokalnog saobraćaja kao i za razvoj

PROMET ROBE U RIJEČNOM SAOBRAĆAJU
(u hiljadama t)

God.	Ukupan obim prometa	Unutrašnji promet			Promet s inostranstvom		
		ukupno	utovar	istovar	ukupno	izvoz	uvoz
1962.	621	620	249	371	1	—	1
1963.	937	909	347	561	28	—	28
1964.	978	918	369	522	60	5	55
1965.	1180	1007	301	706	173	—	173
1966.	1302	1021	398	623	301	6	295
1967.	1483	1016	398	613	467	—	467
1968.	1506	947	620	327	559	24	535
1969.	1928	1633	1051	582	195	1	294
1970.	1632	1381	1109	272	251	3	248
1971.	2172	1972	1527	445	200	—	200
1972.	2528	2527	1892	365	271	—	271
1973.	2160	1951	1269	682	209	—	209
1974.	2059	1799	1034	765	260	1	259
1975.	2939	2665	1446	1219	274	—	274
1976.	2959	2478	1566	912	481	5	476
1977.	2364	1989	1286	703	375	—	375
1978.	2381	1997	1464	533	384	—	384
1979.	1820	1578	1021	557	242	0,4	242

PREGLED KRETANJA ROBNOG PROMETA U PRISTANIŠTIMA BRČKO I BOSANSKI BROD (u hiljadama t)

God.	Brčko			Bosanski Brod		
	ukupan promet	od toga		ukupan promet	od toga	
		utovar	istovar		utovar	istovar
1962.	133	2	131	343	110	233
1963.	200	—	200	498	114	183
1964.	252	3	249	431	114	318
1965.	278	3	275	763	180	583
1966.	336	25	311	860	263	597
1967.	500	74	426	883	252	631
1968.	561	133	428	676	252	424
1969.	745	109	623	248	135	113
1970.	549	119	430	230	180	50
1971.	486	52	434	252	144	108
1972.	334	47	487	328	218	110
1973.	487	11	476	132	87	45
1974.	563	20	543	207	149	58
1975.	645	13	632	184	125	59
1976.	673	5	668	200	161	39
1977.	474	—	474	166	110	56
1978.	474	13	461	287	148	139
1979.	454	3	451	238	136	102

Snimio A. Katahasanović

AERODROM *BUTMIR* KOD SARAJEVA

različitih oblika rekreacije i sporta na vodi. Sva navedena vještačka jezera nisu pogodna za eventualno uključivanje u sisteme dužih plovnih puteva zato što nemaju izgrađene prevodnice, a godišnji vodostaj izrazito oscilira.

Bo. V. i Z. Ba.

Vazdušni saobraćaj. U BiH ne postoji preduzeće za avionski saobraćaj. Od ukupnog prevoza putnika u god. 1975. samo je 0,16% prispjelo i otpremljeno avionima, dok je učešće robe u otpremi zanemarujuće.

Osim nekoliko aerodroma za školsku i sportsku avijaciju, postoje dva aerodroma čije su poletno-sletne staze sa savremenim kolovoznim konstrukcijama, i to sarajevski i mostarski. Aerodrom Sarajevo sagrađen je 1969. i opremljen savremenim instrumentima. Intenzivan saobraćaj osjetno je manji nego na glavnim aerodromima u zemlji, iako se na tom aerodromu odvija najveći dio vazdušnog prometa u republici.

AVIONSKI PROMET U BiH

Pokazatelj	*God.*	*1965.*	*1970.*	*1975.*	*1979.*
Putnici (u hiljadama)		36	43	179	327
Promet robe (u t)		61	397	330	12,6
Procent učešća					
u jugoslavenskom	putnici	5,4	1,4	4,5	3,5
prevozu	roba	1,2	2,1	1,2	0,02

U posljednje vrijeme uvode se i novi letovi na linijama do centara drugih republika, zatim do Dubrovnika, Rijeke i Maribora. U toku su pripreme da i Banja Luka dobije savremeni aerodrom.

U. S.

Cestovni saobraćaj odvija se na mreži puteva ukupne dužine 20 354 km u 1980. Gustina te mreže, sa 0,398 km/km², gotovo je upola manja od jugoslovenskog prosjeka, a više od sedam puta ispod gustine putne mreže razvijenih zemalja. To pokazuje da je cestovna mreža BiH još nedovoljno razvijena. U toj mreži ima 8155 km (40,1%) asfaltnih cesta, 10 079 km (49,5%) tucaničkih i 2120 (10,4%) zemljanih. Tome se može dodati još i 4964 km šumskih puteva, pretežno makadamskih, koji su obično jedine komunikacije do zabačenih brdsko-planinskih naselja.

Naslijeđene i novoizgrađene ceste

Modernizacijom i rekonstrukcijom naslijeđenih komunikacija (nešto malo rimskih cesta, srednjovjekovnih i turskih, a najviše iz doba Austro-Ugarske i predratne Jugoslavije, kao i nekih napuštenih željezničkih pruga) te izgradnjom niza novih cestovnih veza, u razdoblju 1954—78. stvorena je današnja, pretežno suvremena, cestovna mreža. Dok se u periodu 1963—67. radilo tek o skromnom poboljšanju glavnih puteva izgradnjom 417 km suvremenih cesta, u narednom razdoblju izgrađeno je daljnjih 840 km asfaltnih cesta. No brzo se pokazalo da to ne može udovoljiti prometnim zahtjevima povećanog broja motornih vozila, pa je Skupština SRBiH 1968. donijela poseban zakon o izgradnji javnih cesta u narednom petogodišnjem razdoblju, koji je 1973. dopunjen proširenim planom za daljnje dvije godine. Ovaj zakon ima historijski značaj u tome što se, uz ostale izvore financiranja, prvi put u našoj zemlji za izgradnju cesta uvodi narodni zajam, koji su građani svesrdno prihvatili. Rezultat toga bila je izgradnja (1968—75) novih 2735 km suvremenih cesta. U tom razdoblju izgrađen je i prvi (polu-) auto-put dolinom rijeke Bosne od Sarajeva do Zenice, dug 65 km. U posljednjem periodu, nakon us-

Narodni zajmovi za izgradnju cesta

PUTEVI PREMA VRSTI KOLOVOZA

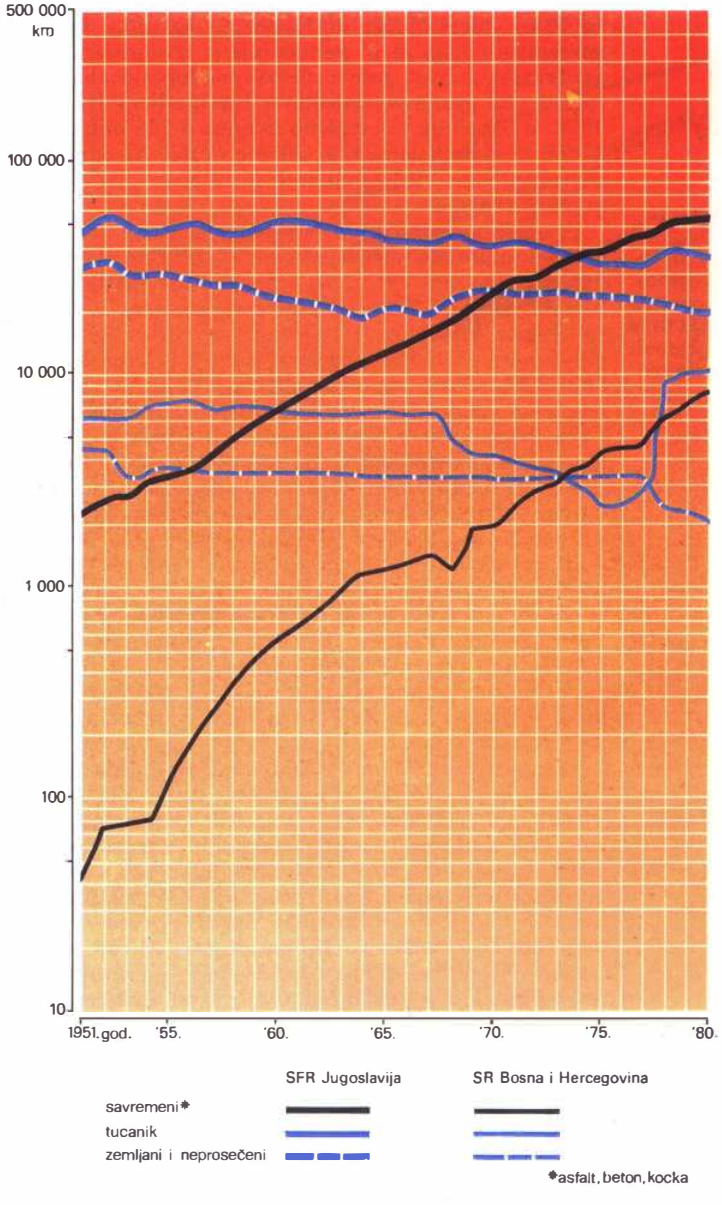

Foto-teka IV Skupštine SR BiH

RASKRŠĆE KOD LAŠVE

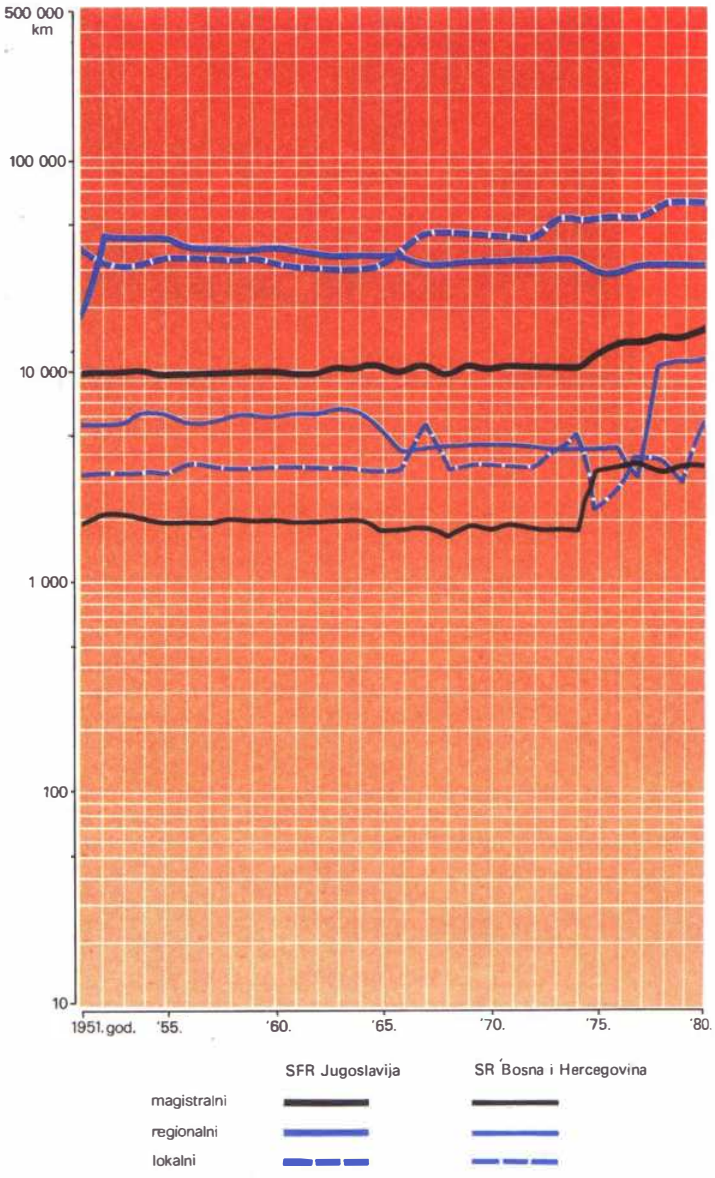

PUTEVI PREMA PRIVREDNOM ZNAČAJU

pješnog ostvarenja i drugog narodnog zajma za saobraćajnice 1976, do 1980. izgrađeno je daljnjih 3611 km modernih cesta, tako da je mreža suvremenih puteva proširena na ukupno 8155 km. U tom razdoblju počinje izgradnja auto-puta Banja Luka—Bosanska Gradiška, na 10 km dugoj dionici do Klašnica. Izgradnja 5272 km suvremenih cesta za 10 godina bila je izvanredan cestograđevni poduhvat, gotovo cjelokupne jugoslovenske putograđevne operative, zajedno s Inženjerijom JNA. Do 1978. u izgradnju je utrošeno ukupno 8,226 milijardi d. U tim je investicijama bilo osjetno učešće narodnih zajmova, ukupno 2,184 milijarde d, odnosno 26% cjelokupnih ulaganja.

Prometno-geografski uvjeti cestovne mreže

Prometno-geografski uvjeti dali su pečat tehničko-saobraćajnim osobinama cestovne mreže BiH. Tek jedva 1/5 površine čine ravničasti i brežuljkasti predjeli nadmorske visine do 300 m, gdje su ceste trasirane slobodno, sa blagim krivinama i nagibima te širim kolovozom (6—7,5 m), obično za računsku brzinu od 80 km/h (auto-put 120). Ostali teritorij republike obuhvata brdsko-planinsko područje nadmorskih visina iznad 300 m i vrhova iznad 2200 m (prosjek za čitavu BiH je 700 m), ispresijecano vodotocima, čije doline omogućuju smještaj cesta. Uz nepovoljnije tehničke elemente, obično za računsku brzinu 60 km/h i manju, s oštrijim krivinama i strmijim nagibima te užim kolovozom (tek izuzetno 6 m), ceste u tom području savlađuju niz planinskih prijevoja, od kojih je nekoliko najviših: Čemerno 1293 m (Foča—Gacko), Kupreška vrata 1384 m (Bugojno—Livno), Romanija 1218 m (Sarajevo—Podromanija), Makljen 1123 m (Gornji Vakuf-Jablanica). To se, dakako, nepovoljno odražava na ekonomičnost i sigurnost prijevoza, a također i na uvjete i troškove održavanja cesta u Republici.

Magistralne, regionalne i lokalne ceste

Prema saobraćajnom značaju, cestovna mreža kategorizirana je na 3662 km magistralnih cesta, 5357 km regionalnih i 11 335 km lokalnih (1980). Mreža magistralnih cesta obuhvata 19 relacija, od kojih 12 transverzalnih pravca sjever—jug te 7 longitudinalnih, pravca zapad—istok. Četiri relacije kategorizirane su i kao međunarodne ceste: E 73 (M 17) — Bosanski Šamac—Doboj—Sarajevo—Mostar—Metković, 381 km, E 661 (M 16) — Bosanska Gradiška—Banja Luka—Jajce—Travnik—Lašva—Blažuj, 275 km, E 731 (M 18) — Sarajevo—Dobro Polje—Brod n/D.—Šćepan-polje, 92 km, E 762 (M 5) — Ličko Petrovo Selo—Bihać—Bosanski Petrovac—Jajce—Travnik—Sarajevo—Podromanija—Rogatica—Ustiprača—Višegrad, 453 km. Posljednja je i najduža relacija magistralnih cesta. Od magistralnih cesta su značajne još po dužini relacije i tranzitnoj funkciji: M 4 — Bosanski Novi—Prijedor—Banja Luka—Doboj—Tuzla—Zvornik, 288 km, M 6 — (Imotski)—Grude—Ljubuški—Čapljina—Stolac—Trebinje—Vilusi, 207 km, M 15 — Bosanska Dubica—Prijedor—Sanski Most—Ključ—Glamoč—Livno, 238 km, M 20 — Ustiprača—Foča—Gacko—Bileća—Trebinje—Ivanjica, 198 km. Sva (106) sjedišta općinskih skupština su izravno ili prilaznim putevima povezana sa magistralnim cestama. Asfaltirano je 82% magistralnih cesta, ostalo su makadamske ceste. Mrežu regionalnih cesta čini 114 putnih relacija dužine 5—93 km, od kojih su 35% s asfaltnim kolovozom, a 65% tucaničkim. Lokalne ceste s oko 260 kraćih relacija svega na 10% imaju asfaltni kolovoz, na 16% tucanički te na 74% zemljani.

Raskrsnice, mostovi, tuneli

Magistralne i regionalne ceste, na kojima se odvija oko 85% cjelokupnog saobraćaja, međusobno su povezane 241 raskrsnicom, od toga sa 6 raskršća u 2 nivoa sa veznim petljama. Sigurnost saobraćaja smanjuje 890 ukrštanja cesta sa željezničkim prugama, od kojih su svega 150 (ili 1/6) u dva nivoa. Na cestama BiH ima 110 mostova i vijadukata dužih od 10 m, od kojih su najduži mostovi preko Save i Une kod Jasenovca 700 m, preko Save kod Orašja 650 m, preko Bosne kod Semizovca 620 m i preko Save kod Bosanske Gradiške 500 m. Ti objekti su ukupno dugi 14,5 km. Povoljnija linija i skraćivanje cesta na 14 relacija postignuti su također izgradnjom 84 cestovna tunela ukupne dužine 13,9 km, od kojih su najduži Vranduk 1058 m (Zenica—Doboj), Brčigovo

960 m (Rogatica—Ustiprača), Ivan 645 m (Sarajevo—Konjic), Čeligovići 580 m (Sarajevo—Pale).

Broj motornih i drugih vozila

U BiH registrirano je 1980. god. 303 848 putničkih automobila i 33 151 teretnih, 4489 autobusa, 15 799 ostalih motornih vozila, 20 665 motocikla te 12 979 priključnih vozila. U periodu 1970—80. prosječna godišnja stopa porasta motornih vozila iznosila je 14,2%. Vozača motornih vozila bilo je 1979. god. 473 417, od toga 53 724 (11,3%) žena. U poljoprivrednim područjima zadržalo se još oko 12 000 zaprežnih vozila koja saobraćaju uglavnom na lokalnim i poljskim putevima. Intenzitet saobraćaja na magistralnim cestama (1977) kreće se prosječno godišnje od 2000 do 14 300 vozila/dan, najčešće od 3000 do 5000 vozila/dan, sa prognoziranim trendom porasta od oko 9% godišnje. Javni cestovni prijevoz putnika (1978) obavlja 37 autoprevoznih radnih organizacija na 1310 autobusnih linija (od toga 73 međurepubličke i 2 međunarodne) ukupne dužine 42 600 km, na kojima se dnevno ostvaruje 11 300 vožnji.

Korisnike cesta snabdijevaju gorivom 253 benzinske stanice, a tehničku pomoć i informacije pružaju vozačima radnici 65 regionalnih i lokalnih auto-moto društava sa 47 servisnih radionica i 14 patrola službe pomoći i informacija na cestama. Usprkos nastojanjima nadležnih upravnih i društvenih organa i organizacija, u 1978. dogodile su se 6632 saobraćajne nezgode, u kojima je nastradalo 10 493 osoba, od toga 733 smrtno.

Društveno upravljanje i sve poslove oko cesta obavljaju samoupravne interesne zajednice (SIZ) za ceste, jedna za magistralne, 7 za regionalne ceste, te zajednice

KRETANJE BROJA MOTORNIH VOZILA

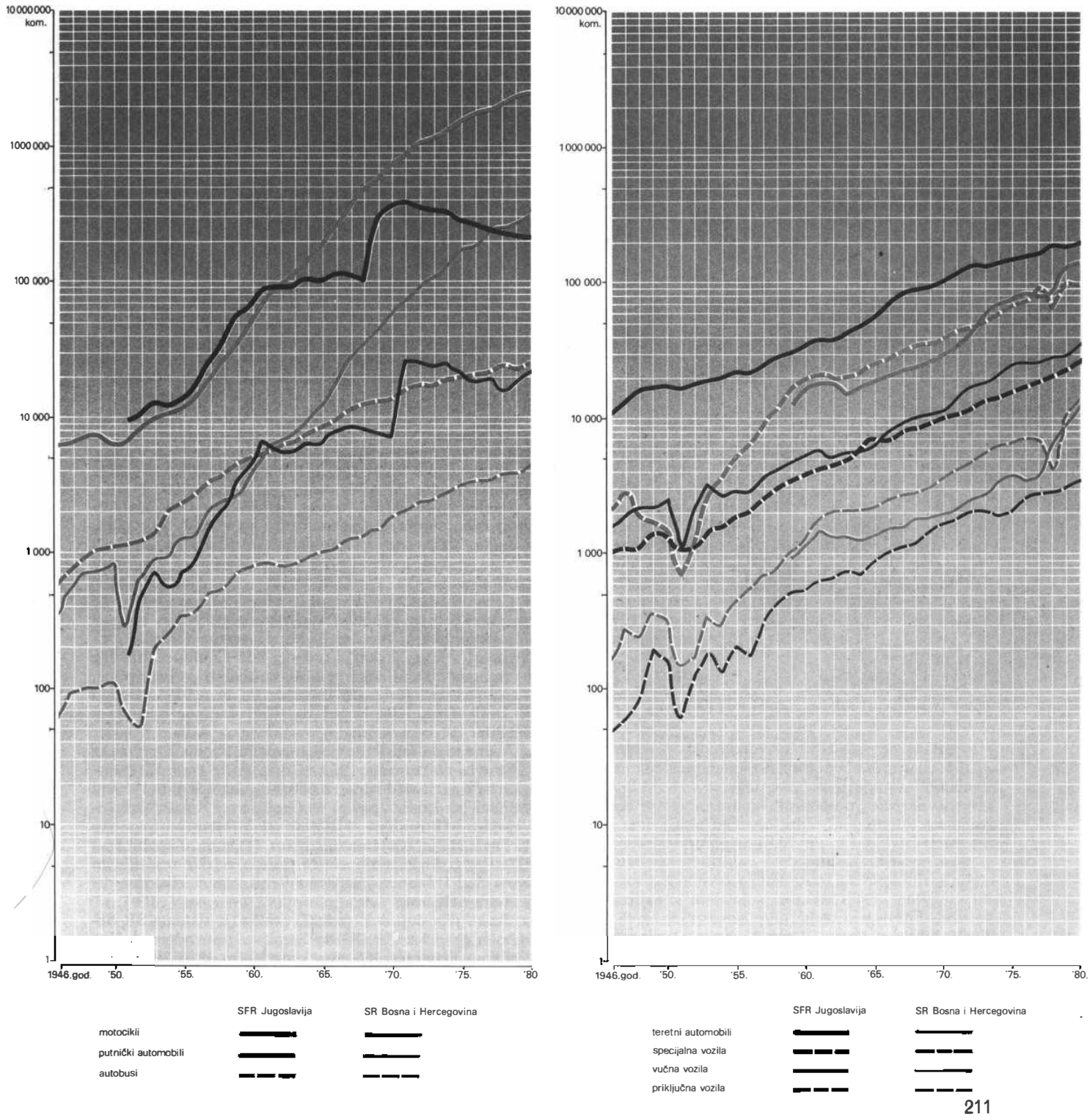

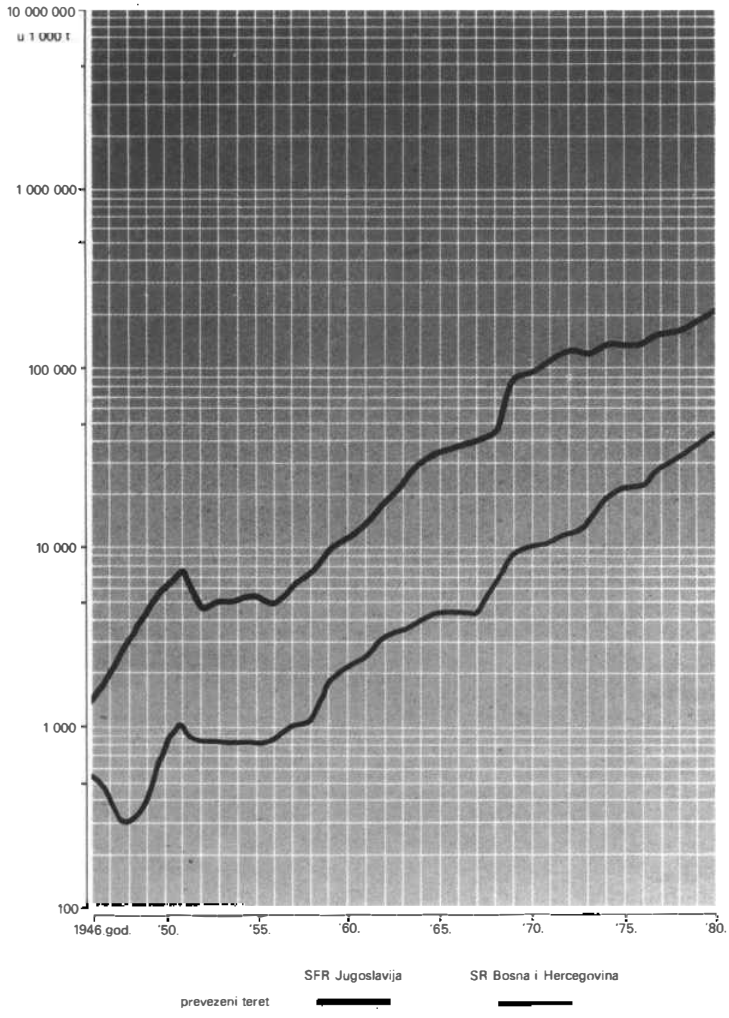

DINAMIKA PREVEZENOG TERETA U JAVNOM SAOBRAĆAJU

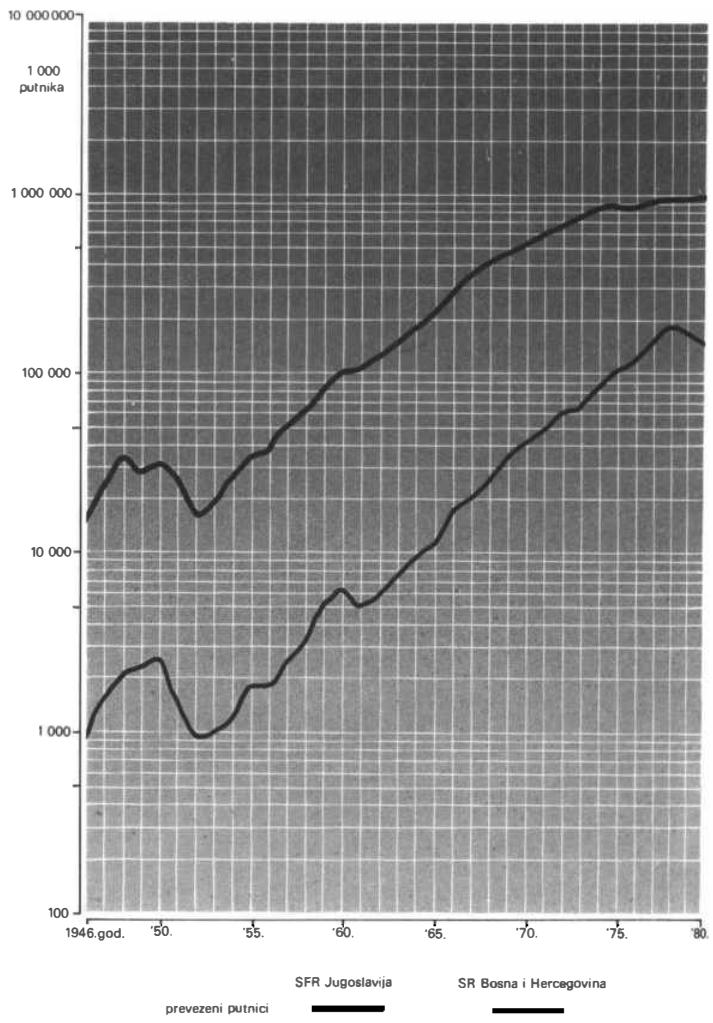

DINAMIKA PREVEZENIH PUTNIKA U JAVNOM SAOBRAĆAJU

Upravljanje cestama i njihovo održavanje

pri općinama sa svojim društvenim organima i tehničkim službama. Ceste i putne objekte održava te obavlja ostale operativne poslove republička radna organizacija za puteve sa svojim regionalnim pogonima (7), koja zapošljava 3500 radnika, od kojih 1600 radi neposredno na održavanju; od glavnih kapaciteta raspolaže sa 15 kamenoloma sa drobilanama i separacijama, 13 asfaltnih baza, 340 različitih strojeva, 280 teretnih automobila i dr. Za održavanje magistralnih i regionalnih cesta utrošeno je 1977. god. 283,3 mil. d., što je iznosilo 24% ukupnih izdataka za ceste.

LIT.: Informacija Republičke zajednice za puteve, Sarajevo, februar 1978; Statistički bilten, Saobraćaj i veze, Beograd 1979; Statistički godišnjak BiH, Sarajevo 1980; Statistički godišnjak Jugoslavije 1981, Beograd 1981. E. J.

Gradski saobraćaj. Razvoj gradskog saobraćaja u SRBiH tijesno je povezan sa razvojem privrede i životnog standarda u gradovima. Zbog toga se on vrlo intenzivno razvijao naročito posljednjih godina. Nakon donošenja Zakona o udruženom radu, u većim gradovima su konstituisani OOUR-i za gradski i prigradski saobraćaj. Prije toga, gradski saobraćaj se nalazio u sastavu radnih organizacija koje su istovremeno obavljale i međugradski saobraćaj. U gradskom saobraćaju konstituisano je 9 osnovnih organizacija udruženog rada u Sarajevu, Tuzli, Mostaru, Banjoj Luci, Doboju, Donjem Vakufu, Lukavcu, Prijedoru i Zenici. U gradu Sarajevu konstituisana je i Radna organizacija za gradski saobraćaj.

U prigradskom saobraćaju konstituisano je oko 35 osnovnih organizacija udruženog rada. U cjelini, gradski i prigradski saobraćaj u BiH karakteriše porast prevoznih kapaciteta, kako po broju voznih jedinica, tako i po broju putničkih mjesta. God. 1979. bilo je 411 vozila sa 42 734 sjedišta. Iste godine prevezeno je 201,5 mil. putnika, a pređeno 48,3 mil. km.

Izmjenom strukture voznog parka nakon uvođenja novih vozila savremene konstrukcije i povećanih kapaciteta, naročito autobusa, poboljšanjem organizacije prevoza znatno je poboljšan kvalitet i bezbjednost u gradskom saobraćaju. A. Šić

Cjevovodni transport, izuzme li se transport vode na veće daljine nekoliko većih vodoopskrbnih sistema (Sarajevo 25 km, Bistrica 36 km, Trnovo; Tuzla 28 km, Strupari; Neum 25 km, Studenci kod Čapljine), novijeg je datuma, a namijenjen je prenosu tečnih goriva i plina. Kroz 163 km cjevovoda transportira se (1979) ukupno 15,3 mil. t/god., što je gotovo 10% ukupnog prevoza u SRBiH.

Nafta se do rafinerije u Bosanskom Brodu doprema iz Opatovca na Dunavu, 106 km (od toga 35 km u BiH) dugim naftovodom dijametra 660 mm, izgrađenim 1969, u količini od 1 mil. t/god., i iz Omišlja na Krku, Jugoslovenskim naftovodom sa daljine od 310 km (od toga oko 11 km u BiH), cijevima dijametra 711 mm, u količini od 14 mil. t/god. do terminala za prijem, odakle se dalje (za Novi Sad i Pančevo) otprema 9 mil. t/god. cijevima dijametra 660 mm.

Zemni plin doprema se iz Zvornika (iz sistema SR Srbije — porijeklo SSSR) do Sarajeva gasovodom dužine 117 km, dijametra 406 mm, izgrađenim 1978/79. Početna količina gasa pod pritiskom 52 bara jest 264 000 t/god. (što je pri normalnim okolnostima 320 mil. m³/god.), maksimalni kapacitet 500 000 t/god. (pri normalnim okolnostima 600 mil. m³/god.). Kroz 2 mjerno-regulacijske stanice plin se pod pritiskom 8 do 14,5 bara vodi u gasni prsten dužine 30 km cijevima dijametra 323 mm,

za daljnju distribuciju u gradsku gasnu mrežu (200 km). Razvitak gasovodnog sistema nastavlja se 1980/81. do Zenice (55 km). Do 1985. provest će se prema Maglaju (53 km) i Bosanskom Brodu (86 km), kao i Travniku (22 km).

LIT.: Časopisi Nafta i Sarajevo-gas, 1979. E. J.

Historijski razvoj

PTT-saobraćaj. Prevoz putnika i pošte na području BiH obavljan je još u rimsko doba. Nema dokaza o postojanju i funkcionisanju službe glasnika u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. U doba turske vladavine javljaju se prvi oblici poštanskog saobraćaja, a poštari su bili glasnici, kuriri, tatari i trgovci. U to doba postoje diplomatske i trgovačke kurirske veze, trgovačke poštanske veze, kurirske veze za potrebe Porte. God. 1840. Porta je odlučila da uvede probni poštanski saobraćaj koji je 1842. ili 1843. prerastao u redovan. Iako sa velikim zakašnjenjem, razvoj poštanskog saobraćaja u turskom periodu prošao je nekoliko faza. U početku je tatar prenosio službenu poštu iz Carigrada do Travnika. Kasnije je utvrđeno tačno vrijeme odlaska i dolaska pošte, a omogućuje se građanima da se koriste poštanskim uslugama, uvodi se poštanska tarifa, žig i marka. Na nekim relacijama, pored konja, uvode se i zaprežna kola, te se iskorištava željeznica i sve raznovrsnije poštanske usluge.

Moderniji oblik mreža poštanskog saobraćaja BiH dobija u vrijeme austrougarske okupacije. U ovome periodu dolazi do veće primjene željeznice i automobila za prevoz poštanskih pošiljaka. U periodu između dva svjetska rata mreža pošta se proširuje od 134 na 150. Uvodi se avionski poštanski saobraćaj.

Poratna obnova i otvaranje novih pošta

Odmah nakon II svjetskog rata pristupilo se obnovi PTT-kapaciteta i rekonstrukciji za vrijeme rata porušenih PTT-zgrada. Broj redovnih i pomoćnih pošta od 150 u 1947. povećava se na 766 u 1950. Kako poštanski saobraćaj kod mnogih novootvorenih pošta nije opravdao njihovo dalje postojanje, do 1953. ukidaju se 403 novootvorene pošte i broj redovnih i pomoćnih pošta svodi na 363, što je za 2,4 puta više u odnosu na 1939. God. 1953—79. otvorene su 162 nove pošte, tako da danas ukupan broj poštanskih jedinica iznosi 525 (prema 150 u 1939). Povećanjem broja dostavnih rejona i broja poštanskih dostavljača poboljšana je pokrivenost dostavom gradskog i seoskog stanovništva. U sjedištima svih općina, a i u mnogim mjesnim zajednicama, izgrađene su nove PTT-zgrade i savremene šalterske sale. Postepeno se uvodi šalterska mehanizacija. Odmah poslije rata poštanske pošiljke prevoze se željeznicom i autobusima. U periodu do 1963, prelaskom na specijalna PTT-vozila, poboljšava se prevoz pošte u drugoj fazi prenosa. U Sarajevu se organizuje glavni poštanski centar, a u Sarajevu, Doboju, Zenici, Mostaru, Banjoj Luci i Bihaću poštanski centri. Danas su sjedišta svih općina povezana sa poštanskim centrima vlastitim prevoznim sredstvima PTT.

Uvođenje telefona

Uvođenje telefona u BiH počinje u vrijeme austrougarske okupacije. Tadašnja lokacija i obim telefonske mreže zadovoljava potrebe okupacijske uprave. Tek od 1908. i civilno stanovništvo moglo se koristiti telegrafsko-telefonskim (TT) uslugama. U periodu između dva svjetska rata TT mreža BiH zasniva se na tehnici naslijeđenoj od Austro-Ugarske, ali sa izvjesnom modernizacijom. Mjesna i međumjesna telefonska mreža je izgrađena sa niskofrekventnim (NF) realnim i fantomnim vazdušnim vodovima, te mjesnim i međumjesnim manuelnim telefonskim centralama. Puštanjem u saobraćaj mjesne automatske telefonske centrale (ATC) u Sarajevu 1936, kapaciteta 2000 priključaka, prvi put se u BiH uvodi automatski mjesni telefonski saobraćaj. Jednovremeno, ugrađuju se i javne kabine sa novčanim telefonskim aparatima. Sljedeće godine pušta se u saobraćaj i ATC-Ilidža, kapaciteta 60 priključaka, i vazdušnim vodovima povezuje sa mjesnom ATC-Sarajevo. I Trebinje 1938. dobija mjesnu ATC, te kao prvi grad u BiH ostvaruje automatski međumjesni telefonski saobraćaj. U telegrafskoj mreži dominira Morseov telegrafski aparat pored značajne primjene Hughesovog pisaćeg telegrafskog aparata (11 relacija). Kao telegrafski vodovi iskorištavaju se samo simultani vazdušni vodovi. Za vrijeme okupacije 1942. stavlja se u pogon mjesna ATC--Banja Luka, a 1943. uvode se prve teleks-veze u BiH za potrebe privrede koja radi za okupacione snage. Od tada datira i prva primjena telegrafskih i telefonskih kanalnih uređaja u BiH.

Do 1950. obnavljaju se za vrijeme rata porušeni TT--kapaciteti i uvodi TT-mreža u mnoga mjesta. Cjelokupna tehnika se zasniva na staroj tehnologiji. U mjesnoj i međumjesnoj mreži su primijenjeni vazdušni vodovi; mjesne i međumjesne telefonske centrale su manuelne, osim mjesnih ATC u Sarajevu sa Ilidžom, Banjoj Luci, Trebinju te Tuzli (izgrađenoj 1950) i Mostaru (1951). Telegrafski saobraćaj se obavlja putem zastarjelih Morseovih aparata i malog broja teleprintera na traku. U 1951. cijela BiH ima svega 4 teleks-pretplatnika. Zahvaljujući razvoju domaće industrije, u periodu 1952—65. u mnogim mjestima BiH zamjenjuju se mjesne manuelne telefonske centrale sa automatskim tipa krosbar, prema redu uključivanja: Pucarevo, Vogošća, Zenica, Travnik, Bihać, Brčko, Prijedor, Doboj, Goražde, Visoko, Breza, Kakanj, Livno, Vareš, Živinice, Zavidovići, Vitez, Konjic, Čapljina, Lukavac, Zvornik, Maglaj, Han-Pijesak, Rogatica, Bugojno, Drvar, Nevesinje, Ilijaš, Bijeljina, Derventa, Busovača, Žapče, Srebrenica, Banovići, Jajce, Donji Vakuf, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Jablanica, Čitluk, Foča i Hadžići, a u pretplatničkoj mreži sve se više iskorištavaju podzemni kab-

Automatske telefonske centrale

DINAMIKA POŠTANSKIH USLUGA

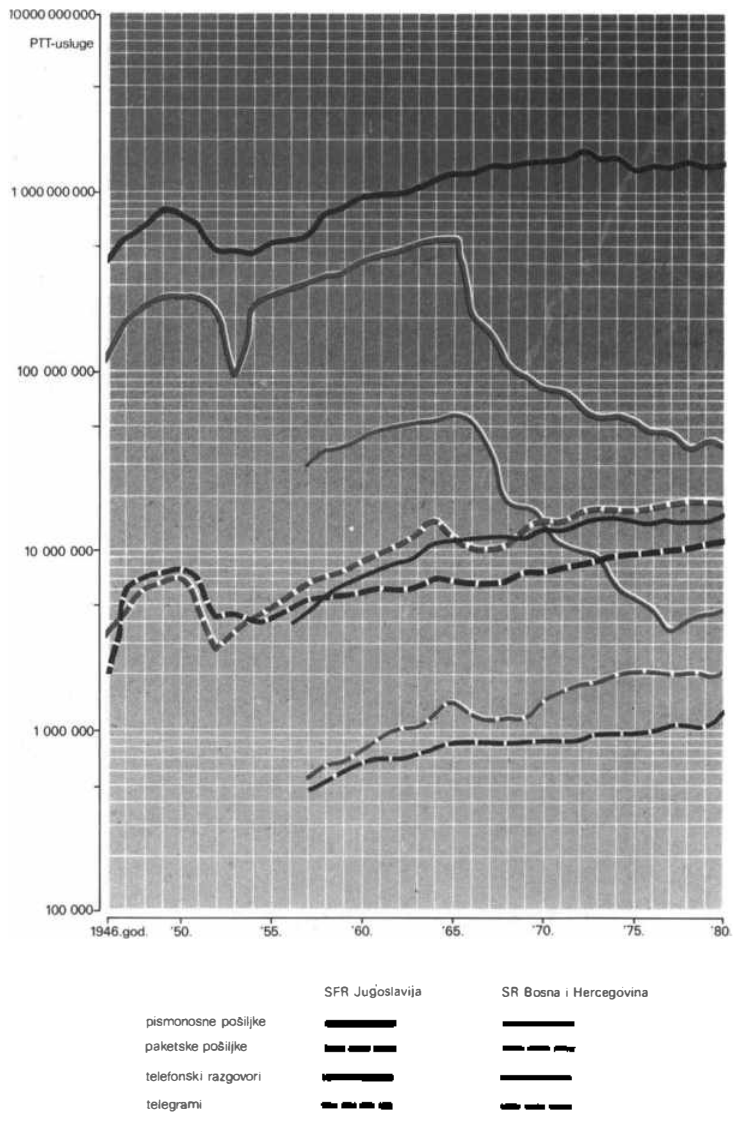

Snimio S. Vasiljević

PTT TORANJ NA TREBEVIĆU

lovski vodovi namjesto vazdušnih vodova. Do 1965. teleks-mreža BiH proširuje se na 105 priključaka. U 1961. počinju pripremni radovi na izgradnji savremene TT-mreže BiH. U međumjesnoj TT-mreži grade se savremeni radio-relejni sistemi kapaciteta 300 kanala i prvi koaksijalni međumjesni kabl kapaciteta 960 govornih kanala. U Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru, Zenici i u mnogim većim mjestima grade se savremene međumjesne ATC, PTT-zgrade i nove mjesne ATC i proširuju postojeće. Početkom 1965, kao prva u BiH, u automatsku međumjesnu telefonsku mrežu uključuje se Banja Luka, a zatim Sarajevo, Zenica, Mostar, Goražde, Doboj, Trebinje, Livno, Prijedor, Bihać, Jajce i drugi veći gradovi i naselja, tako da TT-mreža BiH dobija savremene konture. Uvođenje međumjesnog automatskog TT-saobraćaja na široj osnovi djelovalo je da ovaj saobraćaj naglo poraste i ubrzo prevaziđe mogućnosti raspoloživih kapaciteta. U periodu 1970—79. postojeće međumjesne ATC i prenosni sistemi zamjenjuju se novijim sistemima mnogo većih mogućnosti. U najvišoj ravni primjenjuju se prenosni sistemi kapaciteta 1800 i 2700 govornih kanala, a planira i uvođenje 3600 i 10 800 kanalnih sistema. U višim ravnima telefonske mreže primjenjuju se ATC upravljane kompjuterom i sa značajnom primjenom poluprovodničkih sklopova umjesto relejnih. U svim sjedištima opština BiH izgrađene su nove mjesne i međumjesne ATC. God. 1979. u saobraćaju je 181 626 glavnih telefonskih priključaka, a više od 99,9% svih telefonskih priključaka automatski ostvaruje mjesne i međumjesne veze. I u međunarodnom saobraćaju veliki broj pretplatnika BiH može automatski birati pretplatnike iz gotovo svih zemalja Evrope. God. 1965—79. u cjelini je realizovana mreža telegrafskih centrala i spojnih putova, što je omogućilo da se 1979. u saobraćaju nalazi 1038 teleks-pretplatnika koji mogu automatski birati sve teleks-pretplatnike u svijetu.

Modernizacija i internacionalizacija

PTT SAOBRAĆAJ

PTT-usluge	*1951.*	*1979.*	*Prosječna godišnja stopa rasta (u %)*	*Odnos broja usluga 1979/51.*
Poštanske	54 008 000	165 526 000	4,05	3,07
Telegrafske	658 000	21 342 000	13,5	32,4
Telefonske	19 744 000	1 378 000 000	16,5	69,8

U organizacijskom pogledu PTT-saobraćaj BiH je organizovan u 63 osnovne organizacije udruženog rada PTT-saobraćaja, udruženih u 14 radnih organizacija PTT-saobraćaja i Složenu organizaciju PTT-saobraćaja BiH.

LIT.: Statistika PTT za 1952. godinu, Beograd 1953; Poslovni izvještaj i statistika Zajednice Jugoslovenskih PTT (od 1955. do 1979), Beograd 1956—80; *M. Ljiljak*, Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1975. N. Kr.

KRETANJE BROJA PRODAVAONICA NA MALO

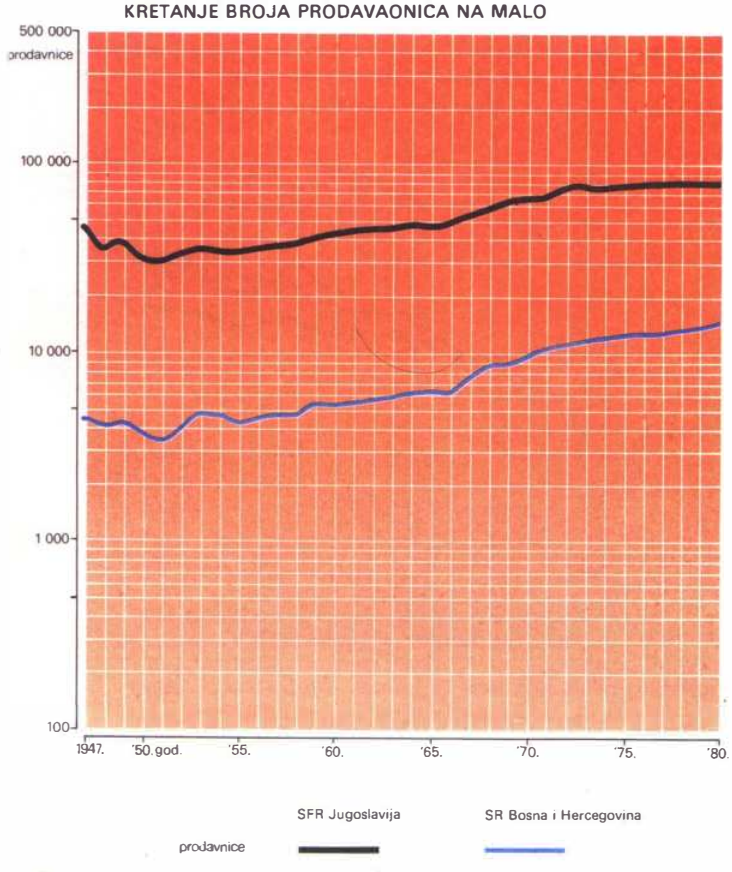

Trgovina. U razvoju ove grane značajna su četiri privrednosistemska perioda u kojima su na specifičan način rješavani problemi razmjene u društvenoj reprodukciji. Tako se u sistemskom uobličavanju unutrašnje trgovine SFRJ, pa i BiH razlikuje administrativni period 1945—50, period novog privrednog sistema 1951—65, privredne i društvene reforme 1965—70. te ustavne reforme 1971—80.

Period 1945—50.

U administrativnom periodu 1945—50. bila je naglašena uloga organa državne uprave sa centralističkim i direktivnim planiranjem. Napori društva su bili usmjereni na obnovu ratom opustošene zemlje i organizovano se radilo na uspostavljanju novih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa. Sprovedeno je više administrativnih mjera u robnom prometu. Prvom nacionalizacijom koncem 1946. podruštvljena je trgovina na veliko. Drugom nacionalizacijom 1948. oduzeti su od privatnih vlasnika magacinski kapaciteti. U maju 1948. donesen je Zakon o privatnim trgovinskim radnjama na osnovu koga je uklonjeno privatno vlasništvo iz trgovine na malo i time uspostavljeno opštedruštveno vlasništvo u oblasti robnog prometa. Ove su promjene uticale na maloprodajne kapacitete. U toku rata znatno se smanjio broj prodavnica (od 12 800 u 1939. na 5200 u 1945), a poslije konfiskacije i nacionalizacije još se smanjio broj maloprodajnih mjesta te je 1948. iznosio samo 1/3 predratnih kapaciteta. Na to opadanje uticala je i oskudica roba lične potrošnje te pad obima poljoprivredne pro-

BROJ PRODAVNICA NA MALO U BiH

	1939.	*1945.*	*1947.*	*1948.*	*1953.*
Privatni sektor	12 800	500	2 225	—	90
Opštedruštveni sektor	—	4 700	2 370	4 037	4 687
Ukupno	12 800	5 200	4 595	4 037	4 777

izvodnje, jer su ukupni napori društva bili usmjereni na jačanje proizvodnih snaga rada u bazičnoj industriji.

Mreža maloprodajnih mjesta bila je tako razvijena da je 1953. na jednu prodavnicu bilo u prosjeku 630 st. U maloprodajnom prometu tada je radilo 13 599 radnika. Uspostavljena su dva oblika društvene svojine u robnom prometu na malo: državni i zadružni. Državna preduzeća ostvarivala su 1949. oko 60% prometa.

OBLICI VLASNIŠTVA NAD MALOPRODAJNIM JEDINICAMA BiH

	1939.	*1945.*	*1947.*	*1948.*	*1953.*
Privatni sektor	12 800	4 700	2 225	—	90
Opštedruštveni sektor	—	150	842	1 751	2 722
Zadružni sektor	—	350	1 130	1 811	1 566
opšte zemljoradničke zadruge	—	—	936	1 505	1 533
radničko-službeničke zadruge	—	—	189	298	—
ostali zadružni sektor	—	—	5	8	27
Društvene organizacije		—	367	475	399
Ukupno	12 800	5 200	4 595	4 037	4 777

Trgovinska preduzeća na veliko bila su centralizovana i poslovala su po robnim grupacijama.

Opšta obilježja unutrašnje trgovine BiH u administrativnom periodu bila su određena centralizovanim planiranjem proizvodnje u oblasti industrije i poljoprivrede. Raspoloživi robni fondovi planski su se dijelili na proizvodnu i ličnu potrošnju. Distributivnim planovima su određivani količina, vrijeme i potrošač robe. Cijene industrijskih proizvoda određivale su se administrativno; cijene poljoprivrednih proizvoda za obavezan otkup (žitarice, stoka, masnoća) bile su fiksirane. Troškovi trgovine su bili fiksirani u obliku marže i rabata. Državni organi su planirali razvoj trgovinske mreže te organizovali njenu izgradnju. Potrošači krajnji korisnici — snabdijevali su se na tri načina: garantovano (obezbijeđeno) — na osnovu normativa minimalnih bioloških potreba; vezanom trgovinom — prodajom industrijske robe poljoprivrednim proizvođačima koji su svoje viškove proizvoda ustupili državi; napokon slobodnim prometom. Tržište sa svojim mehanizmom nije djelovalo uslijed sveobuhvatnog državnog intervencionizma.

Period 1950—65.

Period trgovine u novom privrednom sistemu 1950—65. počinje donošenjem Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva (u junu 1950). Počeo se uvoditi nov privredni i društveno-politički sistem u kom trgovina posluje kao samostalna privredna djelatnost na principu rentabiliteta. Trgovinske institucije postaju ne samo nosioci fizičke distribucije roba između proizvođača i potrošača nego i nosioci poslovne distribucije. Osamostaljivanje učesnika u robnom prometu na plansko-tržišnim principima pozitivno se odrazilo na kretanje robnog prometa i razvoj prometnih kapaciteta. Započinje proces bržeg širenja robnoprometnih kapaciteta i uvođenje savremenih metoda maloprodaje (samouslуživanje 1957) te izgradnja skladišnog prostora za prehrambene proizvode (tržnice na veliko, silosi za žito sa mlinskim kapacitetima i industrijskim pekarama). Investiciona ulaganja u osnovna sredstva trgovine i ugostiteljstva porasla su u periodu 1947—65 (po cijenama iz 1972; u mil. d): 1947. god. 46, 1952. god. 22, 1955. god. 76, 1960. god. 141 i 1965. god. 155.

PRODAJNI KAPACITETI TRGOVINE NA MALO U BiH

	1956.	*1961.*	*1965.*
Promet (u mil. d)	—	1 612	3 614
Broj prodavnica	4 634	5 321	6 117
Zaposleno osoblje	14 184	17 157	19 821
Broj stanovnika po prodavnici	652	616	587

Period namjenskog investiranja u kapacitete robnog prometa uglavnom sredstvima trgovinskih preduzeća započinje poslije 1961. Trgovina je znatan dio sredstava (65%) za investicije obezbjeđivala iz sopstvene akumulacije, a samo 35% iz zajmova društvenih investicionih fondova. Međutim, i ova sredstva davana su namjenski za izgradnju skladišnog prostora za strateške zalihe hrane i repromaterijala (silosi za žito, hladnjače za meso, povrće, voće i skladišta industrijskih sirovina).

U 1965. mreža prodajnih mjesta nije bila dovoljno razvijena; bilo je 587 st. po jednoj prodavnici, odn. mnoga

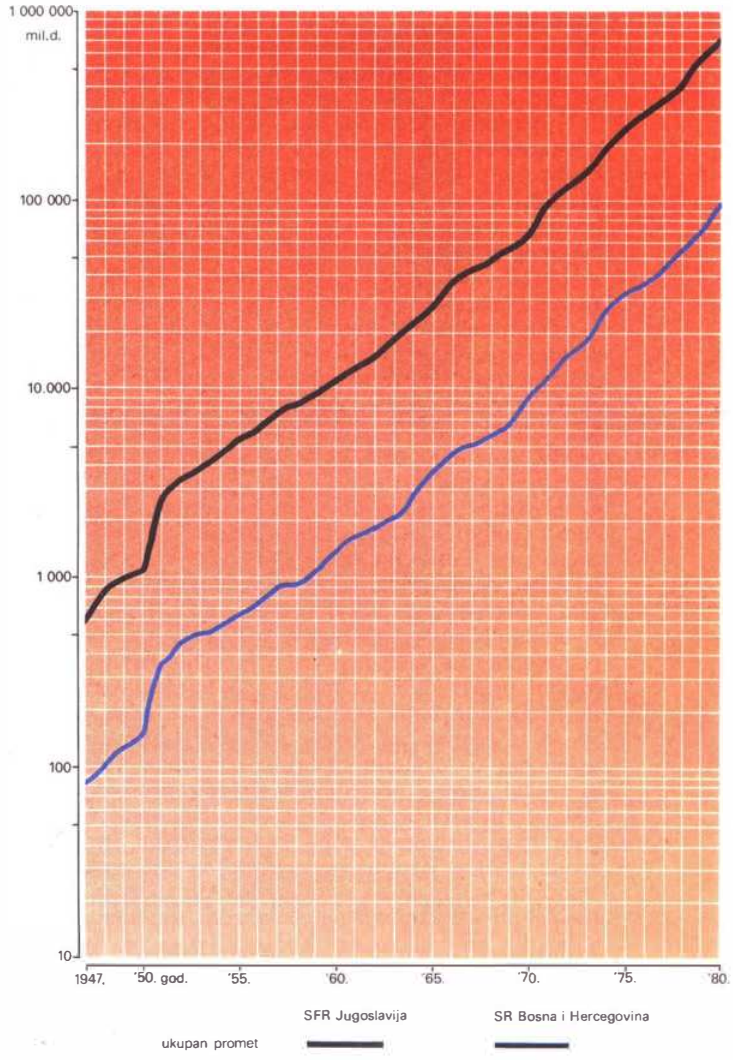

DINAMIKA PROMETA ROBE U TRGOVINI NA MALO

ROBNA KUĆA U KONJICU

naseljena mjesta do 500 st. nisu imala prodavnice. U isto vrijeme (1961. i 1962) broj stanovnika na jednu prodavnicu iznosio je u Francuskoj 43, Italiji 57, Velikoj Britaniji 91, u ČSSR 204, Bugarskoj 304 i Rumuniji 440.

Promjene u trgovini na veliko

U periodu 1950—65. sprovedene su organizacione promjene i u trgovini na veliko. Velika i nedovoljno specijalizovana grosistička preduzeća iz administrativnog perioda, u čijem su sastavu djelovale i zemljoradničke zadruge, transformisana su u regionalna preduzeća tipa sabirnog grosiste. U grosističkom prometu poljoprivrednih proizvoda do privredne reforme 1965. učestvovale su zemljoradničke zadruge, poslovna udruženja zemljoradničkih zadruga, krupna društvena agrarna gazdinstva, poljoprivredno-prehrambeni kombinati, poljoprivredna dobra, seljačke radne zadruge, zadružne ekonomije i sl., zatim ovlašćena trgovinska (otkupna) preduzeća na veliko i trgovinske agencije. Nisu se osnivale tržnice na veliko, koje bi mogle uspješnije povezati proizvođača poljoprivrednih proizvoda sa krupnim prometnim organizacijama, velikim potrošačima i detaljističkom mrežom. Zemljoradničke zadruge počele su učestvovati u proizvodnji i prometu poljoprivrednih proizvoda. Počev od 1956. dobijaju isključivo pravo otkupa poljoprivrednih proizvoda od individualnih poljoprivrednih proizvođača. Nisu se afirmisale kao nosioci kooperativne proizvodnje na selu, nego su više težile bavljenju prometom proizvodnje na malo, i to mješovitom robom. Poslovna udruženja zemljoradničkih zadruga uključila su se u promet na veliko poljoprivrednih proizvoda uglavnom u lokalnim okvirima (opštine). Ona su na agentskoj osnovi posredovala između proizvođača repromaterijala za poljoprivredu (đubriva, sredstva za zaštitu bilja, sjemenska roba, poljoprivredni inventar) i svojih članica. Krupna poljoprivredna dobra nastala su transformacijom dijela zemljoradničkih zadruga i proširenjem obradivih površina obaveznim otkupom od individualnih zemljovlasnika. Zadatak im je bio primarna poljoprivredna proizvodnja te snabdijevanje velikih potrošača i gradske trgovinske mreže na malo. Ova dobra su osnivala i vlastitu mrežu maloprodajnih mjesta. Ovlašćena trgovinska (otkupna) preduzeća poslovala su sa isključivim pravom otkupa žitarica, voća, alkoholnih pića, ljekovitog bilja i dr., a zatim su vršila distribuciju. Ni ovaj organizacioni oblik trgovine na veliko nije razvio trajniju poslovnu saradnju sa individualnim poljoprivrednicima. Trgovinske agencije osnivane su za posredovanje u prometu između proizvođača nefungibilnih poljoprivrednih proizvoda i velikih kupaca. U prometu na veliko razvila su se preduzeća koja se bave trgovinom poljoprivrednih, prehrambenih i industrijskih proizvoda. Posluju na regionu sreza ili više opština. Snabdijevaju svoje područje mlijekom, mesom, povrćem i voćem.

TRGOVINA NA VELIKO U BiH

	1961.	*1965.*
Promet (u mil. d)	1838	3480
Zaposleno osoblje	8152	7696
Broj trgovačkih preduzeća na veliko	139	109
Broj trgovačkih preduzeća na malo i veliko	42	48

Unutrašnju trgovinu BiH u novom privrednom sistemu do 1965. obilježavala je samostalnost prometnih organizacija u poslovnom odlučivanju stečena uvođenjem radničkog samoupravljanja. To se pozitivno odrazilo na razvoj prometnih kapaciteta i porast kvaliteta prodajnog asortimana; kadrovi u trgovini su se stručno osposobljavali. Plansko-tržišni karakter privrede odrazio se na rast kvaliteta prodajnih usluga, uvodili su se savremeni metodi maloprodaje (samouslužívanje) i novi tipovi maloprodajnih mjesta (samousluga, superete, robne kuće i dr.). Podsticala se proizvodnja robâ lične potrošnje i olakšavala prodaja sistemom potrošačkog kreditiranja. Akumulativnost prometnih organizacija nije bila dovoljna za samofinansiranje razvoja prometnih kapaciteta. Atomiziranost trgovinskih institucija u lokalne okvire ograničeno je djelovala na rast kvaliteta privređivanja, pa je poslije 1961. zaostajao razvoj prometne djelatnosti u odnosu na ukupnu proizvodnju. Trgovinska preduzeća akumulisala su poljoprivredne proizvode a to se po pravilu iskorištavalo za pokrivanje gubitaka poljoprivrednih organizacija. Prometne organizacije poljoprivrednim proizvodima razvile su se u grosističko-detaljistička preduzeća, napustile su smjer specijalizacije i orijentisali se na asortiman raznorodnih roba. Računajući na prednost velikih privrednih sistema podsticalo se društveno-političkim mjerama fuzionisanje prometnih organizacija po prostornom principu. Stoga se u periodu 1961—65. smanjio broj prometnih organizacija spajanjem grosističkih i detaljističkih preduzeća.

Rast prodajnih usluga

Period 1965—70.

U periodu privredne i društvene reforme 1965—70. ostvarivanje novih ciljeva pretpostavljalo je snažnu tržišnu orijentaciju privrednim subjektima. Time su otvorene nove mogućnosti za afirmaciju robnog prometa u tržišnom mehanizmu. Značajnije se investiralo u skladišni prostor i maloprodajne kapacitete. Realni obim investiranja porastao je u ovom periodu tako da je bio 2,5 puta veći negoli u prethodnom periodu. Njegovi rezultati su značajni jer je povećan broj maloprodajnih mjesta u periodu 1965—70. za 2468 prodavnica.

PRODAJNI KAPACITETI TRGOVINE NA MALO U BiH

	1965.	*1970.*
Broj prodavnica	6 117	8 585
Broj stanovnika po prodavnici	587	399
Zaposleno osoblje	19 821	27 930
Promet po prodavnici (u d)	590 800	967 900

Maloprodajni kapaciteti su se proširili i modernizovali (robne kuće, samousluge, tržišni centri, savremeno opremljena skladišta). Ova investiranja povećala su promet po stanovniku 1,46 puta (od 1006 d u 1965. na 2479 d u 1970). Takvi rezultati poboljšali su uslove privređivanja, čemu je doprinio i porast trgovačkih marži. Stopa marži, računata od nabavne vrijednosti, porasla je od 19,4% u 1966. na 23,3% u 1968.

U sektorima veletrgovinskog prometa nastavljala se tendencija koncentracije, smanjivao se broj trgovinskih preduzeća na veliko a rastao grosističko-detaljističkih organizacija:

	1965.	*1970.*
Trgovinska preduzeća na veliko	157	127
Čisti grosisti	109	72
Angrodetaljisti	48	55
Zaposleno osoblje	7696	7854
Promet (u mil. d)	3480	7197

U unutrašnjoj trgovini BiH u periodu privredne i društvene reforme prometne organizacije, kao posrednici u robnom prometu između proizvođača i potrošača, dobile su poslovnu samostalnost. Time su im otvorene široke mogućnosti za razvoj novih organizacionih oblika i metoda poslovanja. Nije im bilo ograničeno ni prostorno širenje prometnih kapaciteta i mreža maloprodajnih mjesta. Poboljšani uslovi privređivanja (veći rabati i marže) doveli su do pojačane akumulativnosti trgovinskih organizacija, te je bila omogućena proširena reprodukcija prometnih organizacija. Ubrzano su se širile maloprodajne mreže ne samo grosističko-detaljističkih preduzeća nego i proizvodnih organizacija (prodavnice industrijskih preduzeća i poljoprivrednih kombinata). Fuzionisanje grosista i detaljista dovelo je do koncentracije u prometu na veliko i malo. Prometne organizacije su ispoljile sklonost komercijalnom usmjerenju — što veći promet, što veća zarada, »jeftino kupiti i prodati skupo«, »kupiti samo ono što ide«. Veliki broj proizvodnih organizacija, koje nisu imale tržišnu orijentaciju ni podršku u prilagođavanju proizvodnog pro-

Snimio S. Krstanović

ROBNA KUĆA *HIT* U MOSTARU

grama tržištu, ostao je bez obrtnih sredstava u nelikvidnoj situaciji, sa visokim zalihama gotove robe. Stoga je trebalo razvijati prometne organizacije na konceptu sporazumijevanja i saradnje sa proizvodnim organizacijama, a to je bilo proklamovano u ustavnim amandmanima 1971.

Period 1971—75.

U period ustavne reforme 1971. prometne organizacije BiH ušle su u raznorodnim organizacionim strukturama koje su nastale u procesima integrisanja i fuzionisanja preduzeća raznorodnih trgovinskih branši i raznih djelatnosti (ugostiteljstvo, turizam, poljoprivreda). Tako su se u specifičnim procesima integrisanja formirali veliki proizvodno-trgovinski kombinati na regijama ranijih srezova — Sarajevo (UPI), Mostar (Hepok), Banja Luka (AIPK), Tuzla (PTK). Oni su objedinjavali robni promet i poljoprivrednu proizvodnju. Van ovih sistema ostao je izvjestan broj prometnih organizacija, zatim prodavnice industrijskih organizacija, maloprodajna mjesta velikih poljoprivrednih kombinata i lokalne zelene pijace. Nakon 1976. udruženi rad je sa velikim naporima kako u sferi proizvodnje tako i u sferi prometa, organizovao svoje tržišne funkcije na postavkama ZUR-a (ravnopravnost, slobodan izbor partnera za udruživanje, zajednički prihod na osnovu realizovanih planova i programa). U sastavu velikih proizvodno-prometnih sistema formirane su prometne organizacije za unutrašnji promet na veliko, na malo i za spoljnotrgovinski promet. Kod sistema koji imaju razvijenije poslovne odnose sa inostranstvom formirana je i organizacija za izvoz, uvoz, zastupanje inostranih firmi te inženjering aktivnosti. Ovi procesi organizovanja već daju rezultate u regulisanju dohodovnih odnosa sa proizvodnim organizacijama koje posluju u sastavu SOUR-a proizvodnje.

U istom periodu započeo je proces transformacije socijalističkih samoupravnih odnosa u čistim prometnim organizacijama. Statusno su se razdvojili OUR-i maloprodaje i veleprodaje te napustili druge djelatnosti trgovine na veliko. Iz toga je slijedila uža specijalizacija i to je pozitivno, ali se ispoljio negativan proces u formiranju velikog broja OUR-a na veliko koji nisu ispunjavali materijalne uslove za izvršavanje svoje poslovne i društvene funkcije (nedovoljna obrtna sredstva, skladišni kapaciteti i kadrovi). Te organizacije nastoje povećati prometne usluge proizvođačima, naročito u snabdijevanju repromaterijalima, i preuzimanju zaliha. Izvjesni rezultati su postignuti u izgradnji distributivnih centara za snabdijevanje organizacija na malo. Međutim, u svojem daljem procesu organizovanja trgovinske organizacije na veliko namjeravaju primjenjivati i savremene metode veleprodaje, kao što su samoposluživanje na veliko, trgovinski centri na veliko, programiranje razvoja tipiziranih maloprodajnih mjesta. Sve će to umnogome zavisiti od materijalnih uslova investiranja prometne funkcije.

Period nakon 1975.

U periodu nakon 1975. zapažaju se pozitivne tendencije u procesu samoupravnog sporazumijevanja učesnika u robnom prometu na liniji proizvođač—veleprodaja—maloprodaja i proizvođač—maloprodaja. Procesi sporazumijevanja su najviše uznapredovali u prometu proizvoda drvne, metalne i tekstilne industrije te industrije kože. Većina sporazuma (70% i više) bazira se na ugovornoj osnovi; u nekim industrijskim granama oni se realizuju na osnovama udruživanja rada i sredstava u čemu prednjače sporazumi o proizvodnji i prometu prehrambenih i hemijskih proizvoda te elektroproizvoda. Društveni proizvod trgovine BiH rastao je po realnoj prosječnoj godišnjoj stopi od 9,9% u periodu 1969—72, a zatim je opao na 5,3% u periodu 1973—79; tako je prosječna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda u periodu 1969—79. iznosila 6,5%. Dinamika rasta

TRGOVINA NA VELIKO U BiH

	Vrijednost 1979. (u mil. d)		*Prosječna godišnja stopa 1973—79.*		*Učešće BiH u SFRJ (u %)*	
	SFRJ	*BiH*	*SFRJ*	*BiH*	*1973.*	*1979.*
Osnovna sredstva po nabavnoj vrijednosti	40 516	4 552	30,3	33,1	9,9	11,2
Osnovna sredstva po sadašnjoj vrijednosti	25 337	2 901	29,4	31,8	10,3	11,4
Fakturisana realizacija	601 184	67 297	30,8	34,6	9,4	11,2
Društveni proizvod	57 782	5 584	25,6	26,7	9,2	9,6
Izdvajanje OOUR-a za proširenje materijalne osnove rada	12 162	1 646	29,4	42,2	7,7	13,5

RAZVIJENOST TRGOVINE NA VELIKO U BiH

	Prosječna godišnja stopa (u %)				*Vrijednost 1979.*		*Učešće BiH u SFRJ (u %)*	
	SFRJ		*BiH*					
	1963—72.	*1973—79.*	*1963—72.*	*1973—79.*	*SFRJ*	*BiH*	*1963.*	*1979*
Zaposleni radnici	3,1	4,0	2,4	5,3	138 093	16 177	12,7	11,7
Ukupan promet (u mil. d)	19,9	28,3	18,4	31,0	558 946	66 402	11,0	11,8
Društveni proizvod (u mil. d)	25,7	20,7	22,7	27,4	57 782	5 584	10,7	11,2
Neto-produkt (u mil. d)	25,7	25,8	22,8	26,6	55 963	5 379	10,7	9,6

ROBNA KUĆA U ZENICI

društvenog proizvoda trgovine Jugoslavije iznosila je 4,9% u periodu 1969—72, zatim 5,6% u periodu 1973—79. te 5,2% u cijelom periodu 1969—79; učešće trgovine BiH u trgovini Jugoslavije bilo je na približno istom nivou od 11% kroz cijeli ovaj period. Dinamika realnog rasta narodnog dohotka bila je sasvim ista kao i dinamika rasta društvenog proizvoda trgovine i BiH i Jugoslavije. Porast produktivnosti rada manji je od 2%, uz istovremeno usporavanje koeficijenta obrta sredstava. Npr. prosječan koeficijent obrta u 1978. i 1979. iznosio je 3—3,4%; od toga u trgovini na malo 3,5%, u trgovini na veliko oko 4%, a to ukazuje na usporen obrt trgovinskih roba.

Investicije u osnovne fondove

Investicije u osnovne fondove trgovine BiH rasle su po nešto većoj stopi nego što su rasle investicije u osnovne fondove trgovine Jugoslavije. Prosječna godišnja stopa rasta bruto-investicija u osnovne fondove (izraženo u stalnim cijenama 1972) za period 1969—72. iznosila je 3,7% za Jugoslaviju i 4,1% za BiH, za period 1973—79. god. 9,5% za Jugoslaviju i 13,9% za BiH te za period 1969—79. god. 5,1% za Jugoslaviju i 7,3% za BiH. Učešće trgovine BiH u ukupnim bruto-investicijama u osnovne fondove trgovine Jugoslavije poraslo je od 11,1% u 1969. na 13,3% u 1979. Učešće bruto-investicija u osnovne fondove u društvenom proizvodu trgovine opalo je od 8,4% u 1969. na 7,9% u 1979. u Jugoslaviji i od 9,7% u 1969. na 7,5% u 1979. u BiH. Međutim nešto intenzivnije investiranje u trgovinu BiH u odnosu na investiranje u trgovinu Jugoslavije nije moglo rezultirati značajnijim približavanjem nivoa razvijenosti trgovine BiH nivou Jugoslavije. Učešće trgovine u ukupnim investicijama u društvenom sektoru BiH smanjeno je na 4,3% u 1979, slično kao i u Jugoslaviji (od 5,2% u 1972. na 4,8% u 1979).

U proteklom planskom periodu bilo je značajnih slabosti u snabdijevanju stanovništva i distribuciji poljoprivrednih proizvoda. Budući da je u proizvodnji primarnih poljoprivrednih proizvoda značajan individualni sektor, nameće se potreba za širenjem i poboljšanjem kanala prodaje poljoprivrednih proizvoda individualnih proizvođača.

Razvoj trgovine na veliko u periodu 1973—79. bio je sporiji i u Jugoslaviji i u BiH, ali je njezin razvoj u BiH bio nešto dinamičniji nego u Jugoslaviji.

Iako je promet, društveni proizvod i neto-produkt veletrgovinskih organizacija BiH rastao nešto brže nego prosjek Jugoslavije u posljednjih 6 godina, stope rasta društvenog proizvoda i prometa nisu obezbijedile povećanje stope rasta neto-proizvoda veletrgovine BiH u odnosu na jugoslovenski prosjek. Tako je ostalo učešće veletrgovine BiH u osnovnim pokazateljima razvijenosti na nivou 10—12% u ukupnom veletrgovinskom prometu SFRJ kako 1963. tako i 1979.

Razvoj trgovine na malo u BiH bio je nešto dinamičniji nego trgovina na veliko, pa su zato povećana učešća ove republike u maloprodaji Jugoslavije, mjerena društvenim proizvodom (povećano učešće sa 10,8% u 1973. na 12,8% u 1979).

Porast stope izdvajanja iz dohotka za proširenje materijalne osnove rada u maloprodaji BiH je brži, i to uglavnom na račun nižih ličnih dohodaka radnika zaposlenih u maloprodaji. Međutim, obim izdvajanja za proširenje materijalne osnove nije znatnije rastao u ukupnom jugoslovenskom prosjeku maloprodaje. To ukazuje na poslovanje sa manje akumulativnim asortimanima i većim troškovima prometa. U 1979. ukupan broj zaposlenih na maloprodajnim mjestima u BiH iznosio je 33 752, odn. 13,5% od iste kategorije zaposlenih u Jugoslaviji. U periodu 1973—79. poboljšan je odnos između broja radnika zaposlenih u prodavnicama i broja ukupno zaposlenih u trgovini na malo BiH (postignut je odnos 83 : 17). Ukupan broj zaposlenih u trgovini na malo iznosio je 43 993, odn. 13,6% od ukupno zaposlenih u trgovini na malo Jugoslavije. Ovo učešće je 1962. iznosilo 12,1%. Analiza razvoja kapaciteta trgovine na malo (na osnovu pokazatelja broja prodavnica, površine prodajnog prostora i površine priručnih magacina) ukazuje na relativno dinamičan razvoj u periodu 1964—72. i znatno sporiji u periodu 1973—78.

Broj zaposlenih, prodajni i magacinski prostor

Značajan problem razvoja trgovine na malo u proteklom periodu bio je nedostatak vlastitih prodajnih kapaciteta, odn. obavljanje poslovanja u prodavnicama za koje se plaćala zakupnina. Od ukupnog broja prodavnica 1978. pod zakupninom je bilo 53% u Jugoslaviji i 49% u BiH. Ovako je bilo angažovano 37% ukupnog prodajnog prostora u Jugoslaviji i 38% u BiH. Od ukupne površine priručnih magacina zakupom je obezbijeđeno 40% u Jugoslaviji i 42% u BiH. Uzimanje prodavnica u zakup umnogome smanjuje akumulativnu sposobnost trgovine na malo i utiče na asortiman roba u prodavnicama. Nivo razvijenosti trgovine na malo BiH u periodu 1963—78. može se sagledati prema maloprodajnim kapacitetima. Po svakoj prodavnici 1963. bio je u prosjeku 591 st., a 1978. god. 349 st.; ovi su pokazatelji za Jugoslaviju bili 1963. god. 429, a 1978. god. 284. Prema tome je koncentracija stanovnika BiH bila 1963. za 3% veća, a 1978. za 23% veća nego u Jugoslaviji. Kvadratura prodajnog prostora po stanovniku bila je u 1963. god. 0,06 m², a u 1978. god. 0,17 m², dok je u Jugoslaviji bilo u 1963. god. 0,09 m², a u 1978. god. 0,25 m². Prema tome je površina prodajnog prostora u BiH bila za trećinu manja od jugoslovenskog prosjeka. Promet trgovine na malo

Nivo razvijenosti trgovine na malo

TRGOVINA NA MALO U BiH

	Vrijednost 1979. (u mil. d)		*Prosječna godišnja stopa (u%) 1973—79.*		*Učešće BiH u SFRJ (u %)*	
	SFRJ	*BiH*	*SFRJ*	*BiH*	*1973.*	*1979.*
Osnovna sredstva po nabavnoj vrijednosti	71 364	9 906	35,4	39,6	11,5	13,9
Osnovna sredstva po sadašnjoj vrijednosti	45 374	6 767	34,3	38,2	12,6	14,9
Fakturisana realizacija	436 844	59 054	32,4	36,6	11,2	13,5
Društveni proizvod	145 166	18 591	27,7	36,6	10,8	12,8
Izdvajanje OUR-a za proširenje materijalne osnove rada	12 778	1 870	31,8	45,0	8,3	14,6

POKAZATELJI RAZVOJA TRGOVINE NA MALO

	Prosječna godišnja stopa (u %)				*Vrijednost 1979.*		*Učešće BiH u SFRJ (u %)*		
	SFRJ		*BiH*						
	1964—72.	*1973—78.*	*1964—72.*	*1973—78.*	*SFRJ*	*BiH*	*1963.*	*1972.*	*1978.*
Broj prodavnica	5,2	1,5	6,4	1,5	71 780	10 840	13,6	15,1	15,1
Prodajni prostor (u m²)	8,9	5,2	10,3	4,3	5 022 777	683 857	12,7	14,3	13,6
Priručni magacini (u m²)	9,5	4,0	11,0	2,5	2 297 998	308 626	13,1	14,8	13,4

Snimio S. Vasiljević

MORIĆA HAN U SARAJEVU

HOTEL *KRAJINA* U MRKONJIĆ-GRADU

po stanovniku iznosio je u BiH 1963. god. 641 d, a 1979. god. 16 349 d, dok je u Jugoslaviji 1963. iznosio 920 d, a 1979. god. 23 642 d. Prema tome BiH u ovom periodu stalno zaostaje za Jugoslavijom za 30%. Kapaciteti trgovine na malo, mjereni po stanovništvu, nedovoljno su razvijeni i stoga je otežano snabdijevanje potrošača. Nivo razvijenosti proizvodnih snaga BiH stvara uslove za ubrzani razvoj trgovine na osnovama poslovne saradnje proizvodnih i prometnih organizacija. R. B.

Turizam i ugostiteljstvo. Turizam BiH prošao je nekoliko faza razvoja. Tek od 1878. može se govoriti o turizmu kao društveno-ekonomskoj pojavi koja ima obilježja turističke privrede. Putovanja su dotad bila pojedinačna i imala su vojničke, političke, ekonomske, sportske i religiozne pobude. Značajan datum u istoriji turizma BiH je osnivanje turističkog kluba 1884. sa prvim predsjednikom Ristom Somoukovićem, trgovcem iz Sarajeva. God. 1892. otvorena je prva planinarska kuća na Trebeviću, a odmah zatim i na Jahorini, Bjelašnici, Treskavici, Prenju i Čvrsnici. Za organizaciju i propagandu turizma te povećanje turističkog prometa u BiH posebno je zaslužan Viktor Pojman, direktor banje Ilidže. On je organizovao putovanja po planinama BiH, obučavao vodiče, priređivao posjete kulturno-istorijskim spomenicima, organizovao zabavni život i prezentirao folklorne vrijednosti BiH. Sarajlija Husein Pašalić je 1879. pružio prvu profesionalnu vodičku uslugu, a ovim poslom, kao jedinim zanimanjem, bavio se više godina.

Prvi turistički klub i planinarske kuće

Do 1914. BiH i Sarajevo bili su domaćini velikih i masovnih međunarodnih naučnih skupova. Između ostalih, učesnici Međunarodnog botaničkog kongresa izveli su u proljeće 1905. ekskurziju po BiH, a njen učesnik bio je poznati istraživač pola Gunar Anderson.

Razvoj savremenog i masovnog turizma posljedica je povoljnog geografskog položaja BiH u odnosu na SFRJ i na zemlje Zapadne i Istočne Evrope kao glavnih emitivnih područja turista. Središnji položaj BiH u Jugoslaviji uslovio je razvoj tranzitnog turizma, koji je danas značajan vid turističkog prometa.

Tranzitni turizam

Prirodni uslovi BiH omogućavaju razvoj rekreativnog, stacioniranog, zdravstvenog, vikendskog i ekskluzivnog turizma, zatim planinarstva, alpinizma, splavarenja, kajakarenja, lova i ribolova te masovnih skijaških takmičenja. Zbog toga je i prihvaćena kandidatura Sarajeva da bude domaćin XIV zimskih olimpijskih igara 1984. Jahorina, Bjelašnica i Igman imaju izuzetne uslove za organizaciju takmičenja u svim skijaškim disciplinama.

Termalni i mineralni izvori (Ilidža, Teslić, Kiseljak, Fojnica, Crni Guber i dr.) nadaleko su poznati i doprinose turističkom razvoju BiH.

Na osnovu utvrđenih kriterija za regionalizaciju, u BiH postoje četiri turistička područja i trinaest regija: centralno područje (sarajevska, travnička, fočanska, srebrenička i konjička turistička regija), hercegovačko područje (mostarska, trebinjska i čapljinska regija), istočnobosansko područje (tuzlanska i dobojska regija) i zapadnobosansko područje (livanjska, bihaćka i banjolučka turistička regija).

U ukupnom jugoslovenskom turističkom prometu BiH je 1980. učestvovala sa 8,9% u broju posjetilaca i sa 3,8% u broju noćenja. U inostranom turističkom prometu BiH je iste godine u broju posjetilaca učestvovala sa 3,7% i u broju noćenja sa 1,2%.

Turisti se u BiH zadržavaju prosječno manje od dva dana pa turizam ima tranzitni karakter. U ukupnom jugoslovenskom deviznom prihodu od inostranog turizma BiH učestvuje sa oko 2%.

Ugostiteljstvo kao dio turističke ponude ima značajnu ulogu u ukupnom privrednom i turističkom razvoju BiH. Prvi poznati objekat za smještaj i ishranu podigao je herceg Stjepan na Tjentištu, na trgovačkom putu koji je vodio iz Dubrovnika u Carigrad. Kralj Tomislav u jednoj poslanici obećava Mlečanima da će se pobrinuti za konačenje njihovih trgovaca. Dolaskom Turaka u naše krajeve počinje ubrzana izgradnja hanova — karavan-saraja u većim naseljenim mjestima BiH ili uz važne putove. Pored hanova grade se musafirhane (za smještaj siro-

Prvi konaci i hanovi

BROJ NOĆENJA (1972—80)

	1972.	*1973.*	*1974.*	*1975.*	*1976.*	*1977.*	*1978.*	*1979.*	*1980.*
Domaći gosti	1 559 000	1 727 000	1 941 000	2 203 000	2 234 000	2 560 000	2 856 228	2 961 221	2 860 919
Strani gosti	307 000	377 000	364 000	378 000	342 000	347 000	392 872	414 210	465 612
Ukupno	1 866 000	2 104 000	2 305 000	2 581 000	2 576 000	2 907 000	3 249 100	3 375 431	3 326 531

Foto-teka NIŠP Oslobođenje

HOTELI U NEUMU

mašnih putnika), imareti (besplatne kuhinje) i drugi komercijalni ugostiteljski objekti. Sa širenjem mreže ugostiteljskih objekata izgrađuje se i usavršava zakonodavstvo koje reguliše poslove ove djelatnosti. U XIX v. samo Sarajevo ima 50 hanova, a najpoznatiji su *Morića han, Kolubara, Kreštalica, Besarin han* i dr. Austrougarska okupacija BiH 1878. donosi izvjesne promjene u ugostiteljskoj djelatnosti. Hanovi, koji su služili kao konačišta više od četiri stoljeća, nisu odgovarali navikama i potrebama putnika i Monarhije. Prvi su hoteli smješteni u kućama koje su adaptirane u ovu svrhu. Tako je već 1878. otvoren prvi hotel *Austrija*, zatim *Keiserkrone, Royal, Radetzky, Evropa, Central* i dr.

Prvi hoteli

Pred I svjetski rat u Sarajevu je bilo 13 hotela i adaptiranih hanova sa 621 ležajem i 1182 zaposlena, a u Ilidži 5 hotela sa 171 posteljom. I u ostalim većim gradovima BiH, naročito u onim koji su imali garnizone, gradili su se hoteli, veći restorani i drugi ugostiteljski objekti.

Ugostiteljstvo u BiH između dva rata se sporo razvijalo, pa je zadržalo skoro istu strukturu i organizaciju. Smještajne kapacitete činili su pretežno manji hoteli nižih kategorija, prenoćišta, pansioni i hanovi. Osnovno obilježje je mnogo malih radnji za prodaju pića i napitaka. Poslije II svjetskog rata ugostiteljstvo je započelo poslovanje sa znatno smanjenim kapacitetima.

Tek poslije 1965 — zbog razvoja savremenog saobraćaja i masovnog turizma te većih ulaganja u izgradnju hotela viših kategorija, motela, pansiona i drugih savremenih ugostiteljskih objekata — ugostiteljstvo se počinje intenzivno razvijati. Pri izgradnji hotelâ sproveden je princip ravnomjernosti u razmještaju tako da svi opštinski centri u BiH imaju hotel ili motel.

UGOSTITELJSKI OBJEKTI (1971—80)

	1971.	*1975.*	*1980.*
Hoteli i moteli	68	128	262
Pansioni i prenoćišta	70	46	50
Restorani	225	246	319
Ostali ugostiteljski objekti	3 186	3 413	5 451

KRETANJE BROJA TURISTA

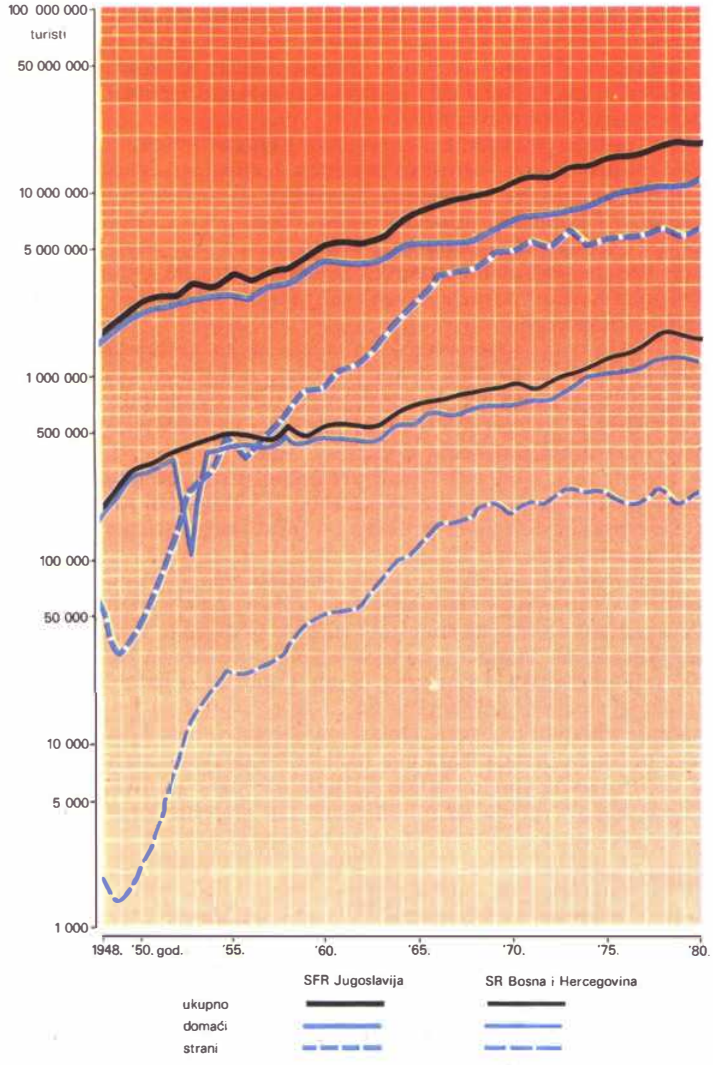

KRETANJE BROJA NOĆENJA

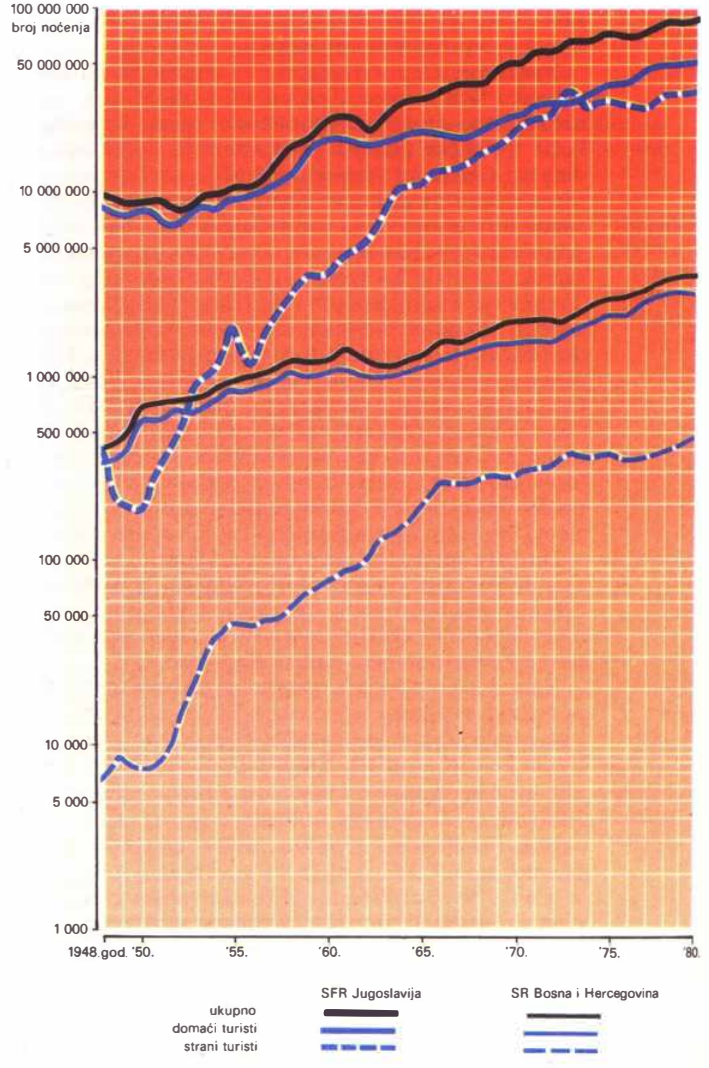

BROJ LEŽAJA (1971—80)

	1971.	*1975.*	*1980.*
Hoteli i moteli	4 734	9 669	14 472
Pansioni i prenoćišta	2 159	1 572	1 053
Banjska i klimatska lječilišta	741	476	710
Planinarski domovi	1 003	1 033	1 168
Odmarališta	2 433	2 757	3 291
Ostali smještajni kapaciteti	6 421	9 991	10 956
Ukupno	17 491	25 498	31 650

God. 1980. u ugostiteljstvu BiH je bilo zaposleno 25 500 radnika, ostvareni promet iznosio je 9897 mil. d, a društveni proizvod 5103 mil. d; 1976—80. investirano je u ovu djelatnost 2693 mil. d. Ugostiteljstvo se sve više orijentiše na integraciju poslovanja, naročito između prehrambene industrije, trgovine i ugostiteljstva (SOUR *Ehos* iz Sarajeva i SOUR *Krajina-turist* iz Banje Luke). Procesom integracije u BiH organizovano se razvija ugostiteljstvo.

Politiku razvoja i unapređenja turizma i ugostiteljstva provodi Republički komitet za robni promet i turizam IV SRBiH te Udruženje ugostiteljstva i turizma Privredne komore BiH. Turistički savez BiH sa 30 turističkih saveza i 46 društava ostvaruje društvenu funkciju turizma, realizuje poslove opšte turističke propagande i informativne djelatnosti. Olimpijski komitet rukovodi pripremama XIV zimskih olimpijskih igara. Vodeće komercijalne turističke agencije su *Unis-turist* i *Olimpik turs*.

LIT.: *J. Cvijić,* Glacijalna i morfološka studija o planinama Bosne, Hercegovine i Crne Gore, Beograd 1898; *Đ. Protić,* Hidrobiološke i plankton-studije na jezerima BiH, Planinska jezera, III i IV dio, GZM, 1926—28; Ljeti i zimi u Jugoslaviji, Zagreb 1933; *J. Popović,* Kroz planine BiH, Sarajevo 1935; *B. Ž. Milojević,* Visoke planine u našoj kraljevini, Beograd 1937; *I. Horvat,* Zemljopis Hrvatske, Zagreb 1942; *B. Ž. Milojević,* Glavne doline u Jugoslaviji, Beograd 1951; *T. Kanaet,* Tragovi glacijacije na Krvavcu, III kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1954; *T. Kruševac,* Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878—1918, Sarajevo 1960; *U. Beširević,* Prilog istoriji planinarstva u BiH, Sarajevo 1961; Ljepote i zanimljivosti BiH, Beograd 1961; *Z. Čavarkapa,* Osnovni faktori turističkog razvoja u Sarajevskoj, Foćanskoj i Mostarskoj planinskoj regiji, Sarajevo 1967; *J. Iten* i *M. Rey,* Analiza mogućnosti i problema razvoja zimskog turizma u Jugoslaviji, Ženeva 1968; *H. Kreševljaković,* Sarajevo za vrijeme austro-ugarske uprave 1878—1918, Sarajevo 1969; Studija dugoročnog razvoja turizma BiH, Sarajevo 1970; *S.* i *Z. Marković,* Osnovi turizma, Zagreb 1970; Planinarske kuće i domovi u BiH, Sarajevo 1972; *R. Petrović,* Zemlje i narodi svijeta, Zagreb 1975; Izvještaj o radu Turističkog saveza BiH 1973—1977, Sarajevo 1978; Informacije (časopis), Sarajevo, 1978, 33. Z. Ča.

Zanatstvo. Počevši od XIX st. zanatstvo je, zajedno s poljoprivredom s kojom je u predindustrijskom razdoblju činilo osnovnu privrednu djelatnost, postalo drugostepena oblast privređivanja. Međutim, i u takvim suženim okvirima ono ostaje značajan privredni faktor. Već poslije I svjetskog rata i pogotovo poslije II svjetskog rata ono je sve više nazadovalo, a na njegovom su se mjestu pojavile druge privredne oblasti. U toku II svjetskog rata u nekim krajevima je sasvim uništeno, zajedno s naseljima u kojima je djelovalo (nekadašnji srezovi Vlasenica, Rogatica, Bosansko Grahovo, Bosanska Krupa, Glamoč i Nevesinje). Znatnije je nazadovalo i na području Foče, Bihaća, Livna i Jajca, u kojima je ranije bilo prilično razvijeno.

U razvitku zanatstva poslije 1945. uočljiva su dva perioda koji se razlikuju kako po politici prema zanatstvu tako i po stanju samog zanatstva. Prvi se poklapa s periodom administrativnog upravljanja u privredi (1945—50), a drugi se nastavlja na to razdoblje. Da bi se uklonile po-

Snimio D. Resner

TURISTIČKO SPLAVARENJE NA TARI

KUJUNDŽIJSKA RADNJA U MOSTARU

jave kapitalističke eksploatacije, zanatstvo se u prvom periodu društveno-ekonomski pregrupisalo, osnivale su se zanatske jedinke (preduzeća, radnje) sa sredstvima u društvenom vlasništvu (društveni sektor zanatstva). Kao izravna posljedica toga znatno se umanjio broj privatnih zanatskih radnji. Napuštanje politike administrativnog upravljanja privredom bilo je osjetna prekretnica za zanatstvo. Slobodnije formiranje cijena, redovnije snabdijevanje sirovinama, pomoćnim materijalom i alatom povoljno je utjecalo na osnivanje zanatskih jedinki, naročito u privatnom sektoru zanatstva. God. 1975. zanatskih jedinki u društvenom sektoru bilo je 267 (28 976 radnika), a u privatnom sektoru 19 279 (24 423 radnika).

Društveno i privatno zanatstvo

Prema detaljnim podacima o zanatstvu i njegovoj unutrašnjoj strukturi u BiH učešće proizvodnog dijela zanatstva u društvenom proizvodu ukupne privrede BiH 1979. iznosi 3,4%, a u dohotku 3,6%. Više od 1/4 proizvodnog dijela zanatstva je u sektoru individualne svojine.

Na zanatstvo BiH otpada samo 15% od ukupnog broja zanatskih jedinki oba sektora vlasništva u Jugoslaviji, odn. 11% od ukupnog broja zaposlenih zanatskih radnika u cijeloj zemlji. To u jugoslavenskim razmjerama ukazuje na zaostalost zanatstva u BiH. Posebna slabost zanatstva u republici u cjelini jest neravnomjeran prostorni razmještaj zanatskih jedinki, odn. zanatskog kadra u njima. Od ukupnog broja zanatskih jedinki društvenog i privatnog sektora znatan dio nalazi se na području Osnovne privredne komore u Sarajevu, odn. u samom Sarajevu. Pri ovakvom neravnomjernom teritorijalnom rasporedu posebno je nepovoljna okolnost da su struke tzv. savremenog zanatstva (elektromehaničarska za termičke i rashladne uređaje, RTV mehaničarska, elektroinstalaterska, elektroinstalaterska za centralno grijanje i klimatizaciju, autoelektričarska, autolimarska, automehaničarska i dr.) koncentrirane pretežno u nekoliko većih mjesta (Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Tuzla, Zenica, Doboj, Bihać). Dominantno mjesto u zanatstvu BiH u cjelini pripada strukama tzv. klasičnog zanatstva: zidarsko-fasaderska, brijačka, soboslikarska, krojačka, stolarska za građevine, kovačka, obućarska, slastičarska i frizerska za žene. One zapošljavaju oko 2/3 radnog kapaciteta ove privredne oblasti. Nasuprot njima znatno zaostaju u razvitku struke tzv. savremenog zanatstva. Nedovoljan broj učenika daljnji je problem zanatstva u republici i u društvenom i u privatnom sektoru. U privatnom sektoru jedva jedan učenik dolazi na tri radnje. Ovaj odnos još je nepovoljniji u strukama tzv. savremenog zanatstva, pred kojima je povoljna perspektiva poslovanja. Ovaj se problem slično pojavljuje i u zanatskim organizacijama društvenog sektora. Oskudna tehnička opremljenost ukazuje i na zaostalost zanatstva u BiH i u privatnom i u društvenom sektoru. Zastarjela tehnika i tehnološki postupci u radu najčešće je obilježje privatnih zanatskih radnja, ali i društvenog sektora koji, uporeden s drugim privrednim oblastima, po tehničkoj opremljenosti višekratno zaostaje. S. Lić.

Struke savremenog i klasičnog zanatstva

Stambeno-komunalna djelatnost. Masovna migraciona kretanja izmijenila su prostornu sliku naseljenosti BiH i uslovila disproporciju u njenoj gustini. Stanovništvo BiH uglavnom je koncentrisano u dolini rijeke Bosne i Neretve, u istočnoj i centralnoj Posavini te Bosanskoj krajini. U poratnom periodu sredstva za proširenu reprodukciju u BiH koncentrisana su na područja u kojima je postojala industrijska i urbana osnova. To je omogućavalo ekonomsko jačanje i ekspanziju gradskih centara. Nagli prostorni i brojčani porast gradova nosio je uglavnom kvantitativna obilježja. »Ruralizacija« većih gradova u BiH stvarala je posebne teškoće u smještaju seoskih migranata i zadovoljenju njihovih potreba u individualnoj i kolektivnoj komunalnoj potrošnji, komunalnoj higijeni i društvenom standardu. Na područjima gdje je izgrađen najkvalitetniji stambeni fond najveća je stambena nestašica i najlošiji su životni uslovi, što se vidi iz tablice.

EKOLOŠKE KARAKTERISTIKE VEĆIH GRADOVA

Gradovi	*Vodotokovi*	*Vazduh*	*Saobraćaj*
Sarajevo	kritično zagađeni	kritično zagađen	kritično zakrčen
Banja Luka	dijelom zagađeni	zagađen	zakrčen
Tuzla	kritično zagađeni	zagađen	zakrčen
Zenica	kritično zagađeni	kritično zagađen	zakrčen
Mostar	nezagađeni	nezagađen	veoma zakrčen
Ostale opštine	manje zagađeni	malo zagađen	nezakrčen

U BiH nisu formirani regionalni i subregionalni centri, niti je postignuta dovoljna povezanost između njih i drugih područja koja im gravitiraju. Stambena izgradnja prolazila je različite faze. U prvoj deceniji poslije oslobođenja finansijska sredstva izdvajana za stambenu izgradnju bila su simbolična. To je uslovilo mali obim stambene izgradnje, koja se u ovom periodu uglavnom odvijala na seoskim područjima.

Četiri etape stanogradnje

Druga etapa počinje 1957, nakon uvođenja doprinosa za stambenu izgradnju. Od tada se raspolaže značajnim finansijskim sredstvima. Formiraju se fondovi za stambenu izgradnju, u koje se namjenskim doprinosom iz ličnog

INVESTICIJE U STAMBENO-KOMUNALNU DJELATNOST

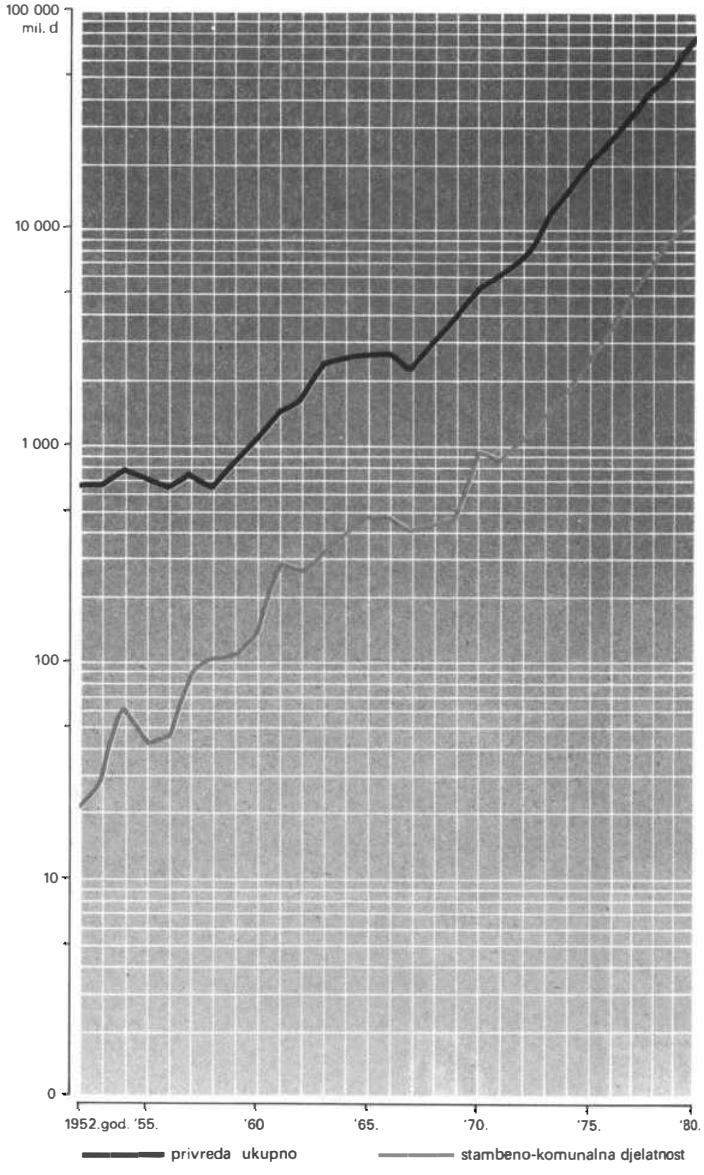

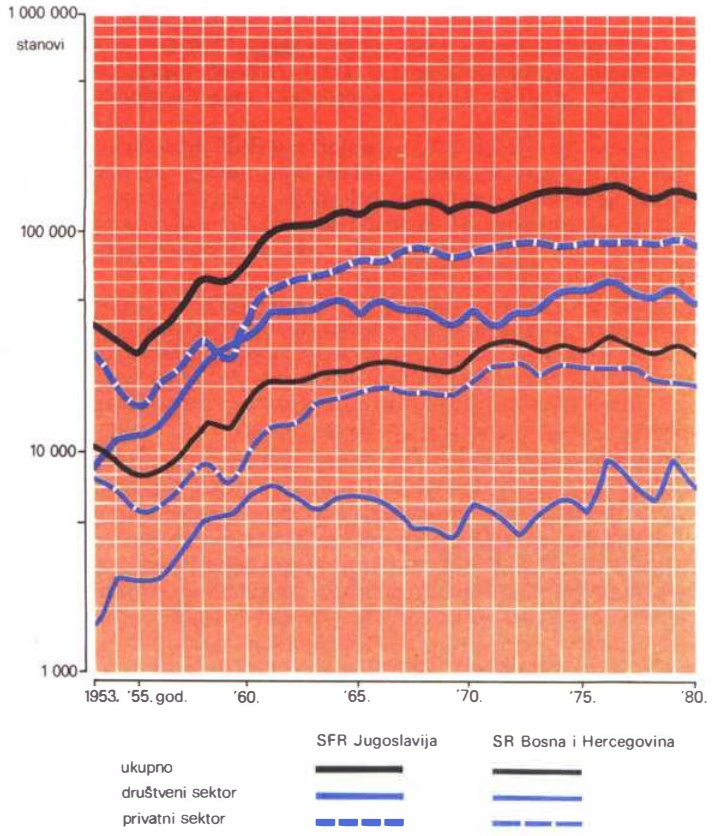

IZGRAĐENI STANOVI

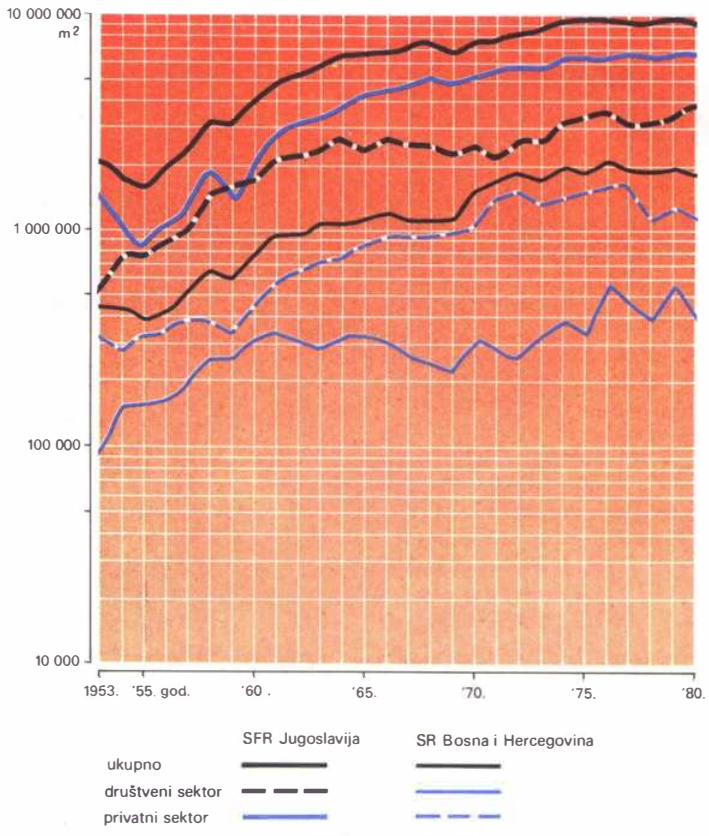

POVRŠINE IZGRAĐENIH STANOVA

dohotka koncentrišu finansijska sredstva. Ovo je uslovilo znatno povećanje obima stambene izgradnje, naročito u društvenom sektoru.

U odnosu na prethodni period prosječno je građeno gotovo 6000 stanova više. U ovom periodu u gradovima su preduzimane različite mjere za racionalizaciju procesa izgradnje stanova.

Treća etapa počinje u 1966. nakon reforme u stambeno-komunalnoj oblasti. Ukidaju se fondovi za stambenu izgradnju, a radnim organizacijama ostaju na raspolaganju finansijska sredstva kojima one samostalno raspolažu. Stan stiče karakter robe.

Da bi se povećao obim stambene izgradnje, bilo je neophodno udruživanje disperzovanih sredstava. Stambena preduzeća u BiH u tom pogledu nisu mogla da ostvare svoju ulogu zbog nestabilnog kretanja u privredi, a naročito na tržištu stanova.

Četvrta etapa počinje 1973. Izgradnja stanova finansira se na osnovu Samoupravnog sporazuma o izdvajanju i usmjeravanju sredstava te na osnovu formiranja fondova za solidarnu stambenu izgradnju. U ovoj fazi formiraju se i samoupravne interesne zajednice stanovanja.

U uporedbi s prethodnim periodom došlo je do ukupnog povećanja obima stambene izgradnje, ali prvenstveno na seoskom području. U gradovima je završen manji broj stambenih jedinica nego u prethodnom periodu.

God. 1981. mijenja se sistem finansiranja stambene izgradnje, koja će se ubuduće finansirati iz ostatka dohotka

SARAJEVO, novi dio grada

Snimio E. Ramadanović

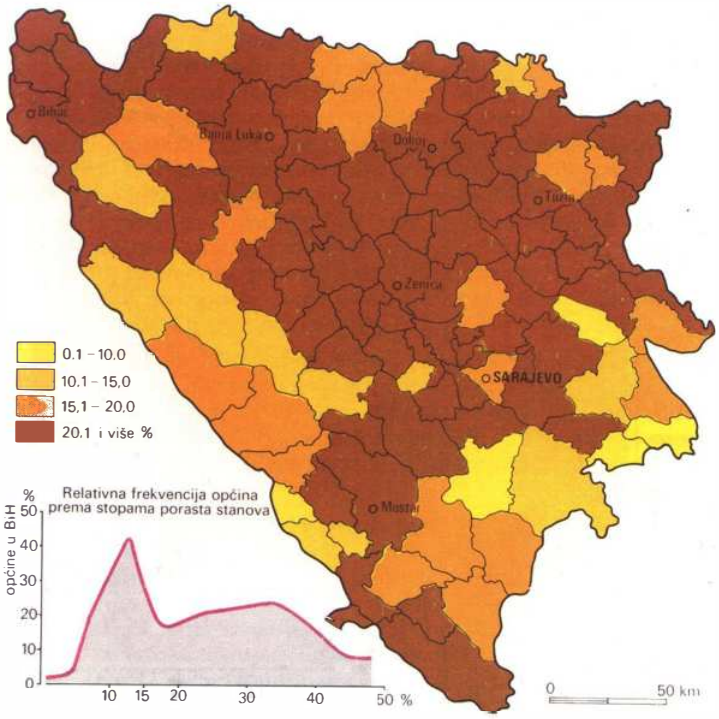

STOPE PORASTA STANOVA PO OPĆINAMA, prema popisu (1971—81)

radnih organizacija. Samoupravnim sporazumom se utvrđuje procentualno izdvajanje za solidarnu stambenu izgradnju. Osim toga, doneseni su društveni dogovori na nivou republike o ostvarenju stambene politike i racionalizacije stambene izgradnje.

Za rješavanje stambenih problema izdvajan je u BiH visok procenat od narodnog dohotka i društvenog proizvoda. Rezultati postignuti u obimu stambene izgradnje su impresivni.

Poslije oslobođenja izgrađene su u BiH 764 633 stambene jedinice. Međutim, i pored visoke stope izdvajanja iz nacionalnog dohotka za stambenu izgradnju, uslovi stanovanja stanovništva BiH dosta su skromni u pogledu površine stana koja otpada na jednu osobu, prosječne površine prostora koji dopunjuje osnovnu funkciju stanovanja, prosječne površine stana, a tehnički standard stanova veoma je nizak.

Uslovi stanovanja

U izgradnji infrastrukture i komunalnoj privredi u BiH postignuti su značajni rezultati, naročito u snabdijevanju gradova potrebnim količinama vode i električne energije, u proširenju PTT-saobraćaja, zelenih i rekreativnih površina, kao i u odstranjivanju upotrijebljenih i oborinskih voda.

IZGRADNJA STANOVA

	Završeni stanovi	Gradska područja			Seoska područja		
		Ukupno	društveni	privatni	Ukupno	društveni	privatni
1946—56.	152 562	25 071	15 602	9 469	127 491	5 222	122 269
Prosječno godišnje	13 869	2 279	1 418	861	11 590	475	11 115
1957—65.	175 263	78 005	51 539	26 466	97 256	2 885	94 373
Prosječno godišnje	19 474	8 664	5 727	2 941	10 806	321	10 481
1966—72.	192 830	77 827	35 937	43 890	115 003	1 550	113 453
Prosječno godišnje	27 547	11 118	5 134	6 270	16 429	221	16 208
1973—80.	243 978	74 291	41 461	32 830	169 687	15 401	154 286
Prosječno godišnje	30 497	9 286	5 183	4 104	21 210	1 925	19 286
1946—80.	764 633	255 194	144 539	110 655	509 439	25 058	484 381
Prosječno godišnje	21 847	7 291	4 130	3 162	14 555	716	13 839

Snabdijevanje vodom zauzima najznačajnije mjesto. Potkraj prošlog vijeka u BiH je bilo samo 15 vodovoda. Intenzivna izgradnja počela je 1960, tako da danas 91 grad, odn. gradsko naselje u republici ima savremen vodovod.

Vodovod i kanalizacija

Oko 90 naselja gradskog karaktera u BiH ima djelimičan kanalizacioni sistem. Međutim, mnoga naselja gradskog karaktera samo su djelimično pokrivena kanalizacionom mrežom. U Sarajevu se izgrađuje savremeni uređaj za prečišćavanje otpadnih voda, a njegov kapacitet bit će dovoljan za 600 000 st.

Ulaganja u razvoj komunalne infrastrukture nisu bila po obimu dovoljna niti ravnomjerna po intenzitetu, a nisu bila ni usklađena s ulaganjima u privredne kapacitete, društveni standard i stambenu izgradnju, što je uvjetovalo disproporciju u urbanom i društveno-ekonomskom razvoju gradova i naselja gradskog karaktera te seoskih područja. M. Ag.

Finansije i bankarstvo. Finansije. Razvoj finansija u SRBiH, iako vremenski nije dug, po izvršenim promjenama je bogat i raznovrstan. Takav je od centralističkih državno-administrativnih finansija, kad su državno-administrativne funkcije bile dominantne u svim sferama, a posebno u finansijama, do sadašnjeg perioda, kad osnovne organizacije udruženog rada, radni ljudi i građani postaju nosioci odlučivanja u svim sferama društveno-ekonomskog i političkog sistema, pa i u finansijama.

Decentralizacijom državno-političkih funkcija znatno su ojačale i dobile samostalnu fizionomiju i finansije pojedinih republika, a u izvjesnom smislu i finansije ili bar finansijska politika nižih društveno-političkih zajednica, kao što su u ranijim periodima srezovi, a sada opštine. Uporedo su, gledano u cjelini, sužavane distributivno-regulativne funkcije državnih organa vlasti, uz istovremeno dislociranje tih funkcija sa viših ka nižim društveno-političkim zajednicama, a kasnije su i sve značajniji dijelovi finansijskih poslova postepeno prenošeni sa odgovarajućih državnih organa na radne organizacije i samoupravne interesne zajednice. Ovo se prije svega odnosi na funkcije vezane za raspolaganje i usmjeravanje investicionih sredstava, odgovarajuću preraspodjelu dohotka, funkcionisanje raznih investicionih i drugih fondova, a zatim i finansiranje društvenih djelatnosti i sl.

Za finansijski sistem u periodu 1945—51. karakteristično je da je sve regulisano saveznim propisima, naročito u poreskom sistemu. Već prvim poslijeratnim zakonima iz oblasti finansija i drugim propisima zatečeni poreski sistem se postepeno usaglašavao sa potrebama i interesima novog društvenog uređenja. To se prije svega ogledalo u ukidanju svih poreskih oblika ustanovljenih u vrijeme okupacije i stavljanju van snage svih propisa iz tog perioda; istovremeno se vraćao važeći poreski sistem predratne Jugoslavije, uz odgovarajuće korekcije koje su taj sistem bar djelimično usaglasile sa našom socijalnom i ekonomskom politikom.

Period 1945—51.

Jedna od zajedničkih karakteristika svih propisa iz oblasti poreske politike u prvim godinama po oslobođenju zemlje je da se vrši odgovarajuće razgraničenje prihoda po vrstama i pripadnosti na prihode Federacije, zatim prihode republika i pokrajina te prihode ostalih društveno-političkih zajednica. Zbog jedinstvenosti poreskog sistema, jednakog opterećenja građana i privrede, politika i instrumentarij utvrđeni su saveznim propisima, a ne odlukama i propisima društveno-političke zajednice kojoj pripadaju prihodi, kako je to uglavnom praksa kasnijih perioda. Druga karakteristika poreskog sistema sadržana je u načelu da visina poreskog opterećenja zavisi od ekonomske mogućnosti, pa su postojale progresivne stope i u društvenom sektoru i kod poreza koje su plaćali građani. Čak i u porezima koje su plaćali radnici i službenici stope su se kretale od 2 do 20%. Treća karakteristika je što se pojedinim vrstama poreza, a posebno porezom na promet, vršila centralizacija ostvarenih sredstava društvene akumulacije, te regulisao ekonomski položaj pojedinih grana i djelatnosti, čime se uticalo na

dovod i naliza-a

razvojnu politiku privrede kao cjeline te pojedinih grana i djelatnosti, a preko toga i pojedinih regiona. Tako je poreska politika uticala da se postepeno prelazilo na plansku privredu. Poreski sistem je poprimao karakteristike savremenog poreskog sistema jer su u njemu sve više dolazile do izražaja karakteristike našeg političkog sistema u kojem su predstavnički organi (skupštine, komisije i sl.), a ne službenici državne uprave, utvrđivali poresku politiku, donosili poreske instrumente i razrezivali poreze.

Period 1952—65.

Za period 1952—65. karakteristične su suštinske izmjene u oblasti finansija, posebno na sektoru poreske politike, koje su poreski sistem pretvorile iz uglavnom fiskalno-administrativnog sistema u ekonomsko-politički sistem sa vidnim zadacima kako na sektoru cijena i raspodjele tako i cjelokupne razvojne i tekuće politike. Sve promjene su temeljene na Osnovnom zakonu o društvenom doprinosu i porezima koji je bio pravna osnova za ostale zakone i druge propise iz ove oblasti, bilo da su donošeni na nivou Federacije ili republike. U ovom periodu su vršene česte i značajne promjene čija je osnovna karakteristika da se redovno novim propisima ili izmjenama postojećih propisa vršilo usaglašavanje finansijskog sistema sa vršenim promjenama u ekonomsko-političkom sistemu zemlje. Sve više su napuštane čisto fiskalno-distributivne funkcije finansijskog sistema, a jačale ekonomsko-regulativne, uz istovremeno značajno povećanje uticaja republičkih i lokalnih organa vlasti na donošenje i sprovođenje poreske politike i samostalno donošenje odgovarajućih instrumenata te politike. Temeljna rješenja donošena su na nivou Federacije, a zakoni i propisi koje su donosile ostale društveno-političke zajednice bili su razrada sistemskih zakona donesenih na nivou Federacije. Potkraj 1953. uvedeni su novi prihodi, od kojih su najvažniji: kamate, zemljarina i razlika u cijenama u poslovanju sa inostranstvom. Ovi su prihodi znatno više instrumenti raspodjele dohotka nego instrumenti čisto fiskalne politike. Tada se uvode i doprinosi iz dohotka privrednih organizacija, koji su neka vrsta preteče sadašnjim republičkim porezima na dohodak, te doprinos budžeta iz ličnog dohotka kao preteča raznim doprinosima i porezima iz ličnih dohodaka koje utvrđuju republike i opštine, odn. SIZ-ovi u sadašnjem sistemu.

eriod 945—51.

Poreski sistem je i u ovom periodu uglavnom bio jedinstven za cijelu Jugoslaviju, a njegova primjena i razrezivanje poreza te trošenje budžetskih sredstava bilo je više stvar nižih društveno-političkih zajednica. U republikama i opštinama organizovale su se odgovarajuće institucije finansijskog sistema, pratila dejstva ukupnih i pojedinih instrumenata poreskog sistema, razrađivali odgovarajući propisi i uputstva iz nadležnosti republika u dijelu koji se odnosio na društveni sektor, uz znatno šira ovlašćenja kod privatnog sektora privrede i poreza stanovništva, a posebno katastarskog prihoda gdje su republike propisivale poreske skale u okviru progresivnih maksimalnih i minimalnih stopa koje je SIV godišnje utvrđivao. Uz mnoge poreske oblike u čijem su donošenju i razradi republike imale više ili manje uticaja, treba istaći i mjesne samodoprinose, koji nisu redovan poreski oblik, ali su i tada bili, a i danas su, značajan oblik prikupljanja sredstava od stanovništva za rješavanja tačno utvrđenih problema i programa lokalnog karaktera.

Mjesni samodoprinosi i opštenarodni zajmovi

Raspisivani su i opštenarodni zajmovi koje su upisivali građani, kako oni zaposleni u društvenom sektoru tako i zemljoradnici i drugi koji su privrednu aktivnost obavljali sredstvima u privatnom vlasništvu. Prvi narodni zajam iz 1948. i drugi iz 1952. imali su golem ekonomski i društveno-politički značaj jer su prikupljena znatna novčana sredstva (prvim 458 mil. d, drugim 659 mil. d, a građani su dobrovoljnim upisom potvrđivali svoj patriotizam i spremnost da u tim teškim godinama i vlastitim sredstvima pomognu razvoj i stabilizaciju naše privrede. Dobre političke, organizacione i druge pripreme tih prvih zajmova i veoma uredno izvršavanje obaveza prema upisnicima zajma u fazi otplate bili su veoma solidan osnov za izuzetno uspješne akcije sličnog karaktera u narednim periodima, a SRBiH je poznata po mnogim i veoma uspješno sprovedenim zajmovima građana (zajam za modernizaciju i rekonstrukciju puteva 1968. u iznosu od 452,9 mil. d te zajam za izgradnju, rekonstrukciju i modernizaciju puteva i željezničkih pruga u SRBiH 1976. u iznosu od 1321 mil. d).

Mada su narodni zajmovi višestruko značajni, ipak su samodoprinosi još značajniji, kako zbog toga što se sredstva daju bespovratno tako i zbog činjenice da se skoro neprekidno odvijaju razni lokalni investicioni zahvati u izgradnji objekata infrastrukture. Učešće samodoprinosa u SRBiH u ukupnim samodoprinosima u SFRJ iznosi 20—25%. Najznačajnije promjene u finansijskom sistemu u ovom periodu odnosile su se na prikupljanje i distribuciju sredstava za finansiranje investicija u privredi, jer su u prvim godinama i ta sredstva najvećim dijelom išla kroz budžete; kasnije se finansiranje investicija sve više sprovodilo investicionim fondovima, koji su takođe neka vrsta budžeta, a zatim preko poslovnih banaka i vlastitih sredstava preduzeća.

Finansiranje investicija u privredi

Svc navedene i druge promjene sprovodile su se u skladu sa razvojem društveno-političkog sistema, a republike i opštine su postepeno ali stalno povećavale uticaj i samostalnost u utvrđivanju i sprovođenju finansijske politike, kako na sektoru obezbjeđenja prihoda, tj. poreskoj politici, tako, pa i nešto brže, i na sektoru izvršavanja rashoda, tj. budžetskoj politici.

Reforma 1965.

Društvena reforma iz 1965. unijela je suštinske promjene i u finansijski sistem SFRJ, pa i SRBiH. Osnovno obilježje tih promjena je u daljnjem, i to značajnom, prenošenju privrednih funkcija sa države na privredne subjekte, uz istovremenu značajnu decentralizaciju ukupnih državnih funkcija, prenošenjem nekih funkcija sa Federacije na republike i sa republika na opštine. Sve te promjene se očituju i u oblasti finansija, tako da se već tih godina može govoriti o finansijskim sistemima pojedinih republika. I tada, pa i kasnije, Federacija donosi sistemske zakone u kojima se uređuju osnovna sistemska pitanja iz odgovarajućih oblasti, što je i normalno s obzirom na jedinstveno tržište i federativno uređenje zemlje, ali je republičkom zakonodavstvu ostavljeno toliko samostalnosti da se slobodno može govoriti o finansijskom sistemu i finansijskoj politici SRBiH podrazumijevajući tu zaokružen i cjelovit finansijski sistem sa mnogim sponama i zajedničkim karakteristikama sa sistemima ostalih republika pa i Federacije kao cjeline, ali i sa značajnim specifičnostima i karakteristikama koje su te sisteme činile veoma različitim.

U pojedinim oblastima finansija postojale su značajne razlike u pogledu domena regulative Federacije i republika. Tako su privredne finansije i kreditno-bankarski sistem i u tom periodu, naročito do ustavnih amandmana, pa i kasnije, znatno više uređivani zakonima iz nadležnosti Federacije, dok su finansiranje društveno-političkih zajednica i poreski sistem većim dijelom regulisani propisima republika, odn. saveznim zakonima kao sistemskim i paralelnim republičkim kao izvršno-normativnim. Tako je od petnaest zakona iz oblasti privrednih finansija i kreditno-bankarskog sistema koji su se 1967. neposredno primjenjivali u SRBiH samo njih pet, i to uglavnom izvršno-normativnih, donijela Skupština SRBiH, dok je ostalih deset zakona i to sistemskih, donijela Skupština SFRJ.

Slično je kod poreza i doprinosa, gdje je postojalo osam osnovnih, tj. sistemskih saveznih zakona i isto toliko odgovarajućih republičkih zakona. Tada su neposredno primjenjivani i neki savezni zakoni u oblasti finansiranja društveno-političkih zajednica i poreskog sistema, te da su osnovne norme i suštinska rješenja iz tih osnovnih — sistemskih zakona prenošena u odgovarajuće zakone republike, ali to ne znači da republičko zakonodavstvo nije bilo cjelovito i nezavisno. O tome uvjerljivo svjedoče mnoge, u nekim slučajevima i veoma bitne razlike između zakonskih rješenja SRBiH i nekih drugih republika.

Kod poreskog sistema izvršene su suštinske promjene prenošenjem poreza na promet na krajnju potrošnju čija se naplata vrši u momentu prodaje robe na malo. Osnovnim zakonom o porezu na promet uveden je opštinski porez na promet, koji se u prvim godinama plaćao na svu robu što se prodavala krajnjim potrošačima, zatim savezni porez na promet, koji se uvodio posebnom saveznom tarifom, a plaćao se samo na određenu robu, te republički porez na naknade za usluge.

Porez na promet: federalni, republički i opštinski

Od tada je porez na promet, sa neznatnim izmjenama, ostao osnovni instrument poreske politike kako Federacije, koja je saveznom tarifom utvrđivala svoje prihode iz ovog osnova, tako i republika i opština, koje su zakonima, odn. odlukama donosile svoje tarife. Bosni i Hercegovini kao privredno nedovoljno razvijenoj republici Federacija je u prvim godinama ustupala dio saveznog poreza na promet, a SRBiH je isto tako činila sa dijelom svojih prihoda ustupajući ih privredno nedovoljno razvijenim opštinama.

Ustupanje dijela prihoda privredno nedovoljno razvijenim republikama i pokrajini Kosovo te ustupanje dijela republičkog prihoda opštinama — njihovim povećanim učešćem u određenim vidovima prihoda ili kasnije redovnim i namjenskim dopunskim sredstvima — sprovodilo se na temelju Osnovnog zakona o finansiranju društveno-političkih zajednica, koji je izvršio revolucionarne promjene našeg budžetskog sistema.

Polazna postavka ovog zakona je da svaka društveno-politička zajednica ima svoju samostalnu materijalnu bazu za izvršavanje zadataka koji idu u njenu nadležnost. U skladu sa tim svaka društveno-politička zajednica je samostalno utvrđivala visinu svih vrsta prihoda (stopa, tarife i sl.) koji su u njenoj nadležnosti. Vrste prihoda su porezi, doprinosi, takse i drugi oblici davanja, što se utvrđuje saveznim zakonima. Zakon je utvrdio punu samostalnost društveno-političkih zajednica u domenu finansiranja opšte i zajedničke potrošnje na svojoj teritoriji, a mogućnosti i stepen zadovoljavanja tih potreba vezao za ekonomsku snagu privrede i stanovništva dotične teritorije. Ustupanje dijela prihoda, odn. utvrđivanje dopunskih sredstava za finansiranje privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo što ih je davala Federacija te utvrđivanje dopunskih sredstava budžetima opština i ustanovama, odn. SIZ-ovima osnovnog obrazovanja u BiH znači prelijevanje značajnog dijela budžetskih sredstava sa jednih područja na druga kako bi se približno izjednačile mogućnosti zadovoljavanja opštih i zajedničkih potreba. Objektivizirani kriteriji koji polaze od prosječne opterećenosti privrede i stanovništva dopunskim sredstvima stvaraju približno jednake uslove za finansiranje opšte i zajedničke potrošnje i tako se koriguju negativna dejstva principa po kojem se mogućnosti finansiranja vežu za ekonomsku snagu svake društveno-političke zajednice, a istovremeno ostavljaju punu samostalnost i društveno-političkim zajednicama koje primaju dopunska sredstva da samostalno vode svoju budžetsku politiku.

Prelijevanje budžetskih sredstava

U SRBiH stepen dostizanja potrošnje po stanovniku u odnosu na SFRJ sa dopunskim sredstvima iznosio je u 1971. god. 77,4%, u 1975. god. 79,1% i u 1977. god. 74,1%. Vlastiti prihodi u SRBiH po stanovniku, računati po kalkulativnim stopama koje polaze od jednakog opterećenja privrede i stanovništva u SFRJ, iznosili su u 1971. god. 64,3%, u 1975. god. 64,7% i u 1977. god. 61,4%.

Stepen dostizanja potrošnje opština u SRBiH u odnosu na prosjek republike utvrđuje se godišnjim zakonima o dopunskim sredstvima, a kretao se od 75% u 1971. god. do 85% u 1978. Vlastiti prihodi pojedinih društveno-političkih zajednica zavisili su od stepena privrednog razvoja i nivoa, odn. strukture potrošnje, tačnije, od vrijednosti prodate robe na malo (izuzetno je pri tom važna i struktura robe, jer se na mnogu robu namijenjenu širokoj potrošnji, kao što su osnovni prehrambeni proizvodi, nije plaćao porez, dok je druga roba imala nižu stopu kako osnovnog poreza tako i republičkih, odn. opštinskih poreza na promet). Porezi i doprinosi na lične dohotke, zatim porez na dohodak i sl. te porezi na usluge i na katastarske prihode takođe su zavisni od ekonomske razvijenosti i dobre organizacije službe za razrezivanje i naplatu prihoda, što stimuliše društveno-političke zajednice da se bore za uspješan privredni razvoj, za povećanje broja zaposlenih, pa i za povećanje njihovih ličnih dohodaka, odn. za povećanje potrošnje naročito robe i usluga na koje se plaćaju porezi po višim stopama.

Dopunska sredstva i vlastiti prihodi društveno-političkih zajednica

Tako je u SRBiH kod utvrđivanja stepena razvijenosti pojedinih opština jedan od tri bitna elementa i visina vlastitih prihoda po stanovniku, računatih po prosječnim stopama opterećenja privrede i građana. O nejednakom stepenu razvoja pojedinih opština u republici dovoljno jasno govore i podaci o visini vlastitih prihoda u odnosu na prosjek tih prihoda po stanovniku u republici u različitim periodima. Tako je 1971. od 106 opština njih 20 imalo vlastite prihode po stanovniku ispod 50% republičkog prosjeka; 1975. takav je prosjek imalo 17 opština, a 1978. god. 19 opština. Međutim, dopunska sredstva od republike dobivale su 1971. god. 82 opštine, 1975. god. 64 opštine, a 1978. god. 74 opštine. Sve opštine koje su imale vlastite prihode ispod određenog prosjeka u republici primale su dopunska sredstva, i to: 1971. god. ispod 75,0%, 1975. god. 83,5% i 1978. god. 85,0%.

Pored dopunskih sredstava budžetima opština, godinama su postojala i dopunska sredstva za osnovno obrazovanje, koja su primale opštine, odn. kasnije SIZ-ovi osnovnog obrazovanja kod kojih su vlastiti prihodi po obračunskom učinku bili ispod prosječnih troškova po obračunskom učinku u republici. Najčešće su iste opštine primale i jedna i druga sredstva, mada su, naročito u opštinama gdje je obuhvaćenost djece osnovnim obrazovanjem veća i priraštaj stanovništva ispod prosječnog, mogla biti i relativno veća dopunska sredstva za osnovno obrazovanje nego dopunska sredstva za budžet.

Razvojne etape

Razvojne etape u oblasti finansija poklapale su se sa razvojnim etapama našeg društveno-političkog sistema, a posebno sa razvojnim etapama uspostavljanja i razvoja državnosti SRBiH. Najznačajnije promjene su izvršene u 1971. i 1972, kada su usaglašavani zakoni sa ustavnim amandmanima te izvršena raspodjela i prenos na republiku vanbudžetskog bilansa Federacije, tj. sredstava za investicije, prava na ta sredstva i obaveza koje iz toga proističu. Slično se može reći i za 1976. i 1977, kada su na temelju novih ustava rađeni mnogi zakoni, odn. kada su se oni usaglašavali sa ustavnim rješenjima i sa ZUR-om.

PREGLED NIVOA SREDSTAVA PO STANOVNIKU U POJEDINIM DRUŠTVENIM DJELATNOSTIMA U SRBiH
(izvorni prihodi uvećani za dopunska sredstva budžetu Republike, a umanjeni za doprinos budžetu Federacije)

Opis	SFRJ = 100		
	1971.	1975.	1978.
I. Opšte društvene potrebe	77,5	82,9	75,2
II. Zajedničke potrebe (a + b)	67,7	67,7	62,4
a) Sredstva koja ulaze u obračun dopunskih sredstava Federacije	77,0	78,8	73,8
Obrazovanje i vaspitanje	77,0	90,3	81,9
Naučni rad	—	—	51,6
Kultura i fizička kultura	—	49,0	57,6
Socijalna zaštita	—	38,0	56,1
Ostale djelatnosti	—	—	17,2
b) Sredstva koja ne ulaze u obračun dopunskih sredstava Federacije	64,2	63,0	57,0
Penzijsko i invalidsko osiguranje	59,3	57,6	53,6
Zdravstvena zaštita	65,5	67,1	60,0
Dodatak na djecu	85,1	68,7	56,8
Dječija zaštita	60,6	65,0	56,8
Zapošljavanje	100,0	93,0	80,0
Ukupno (I + II)	73,8	71,8	65,8
(I + II a)	77,4	79,0	74,3

Uz mnoge zakone, veliki dio finansijske politike — kako u odnosu na Federaciju i druge republike tako i u odnosu na opštine, SIZ-ove, odn. udruženi rad i građane — reguliše se posljednjih godina dogovorima i spo-

Princip dogovora i sporazuma — slobodna razmjena rada

razumima, odn. delegatskim putem, tj. slobodnom razmjenom rada, te je tako finansijska politika postala svojstvo svih, odn. prisutna je na svim mjestima, bilo da se radi o pravcima i dinamici privrednog razvoja, bilo o životnom standardu i razvoju društvenih djelatnosti ili pak o uslovima tekućeg rada i života OUR-â i građana. Ona je sastavni dio ukupne privredne i socijalne politike republike, svih opština, pa i razvojne i tekuće poslovne politike svakog OUR-a, čak i svakog građanina, bilo da neposredno učestvuju u njenom donošenju i sprovođenju (posebno kad su u pitanju doprinosi i razvoj društvenih djelatnosti, odn. doprinosi i zajmovi te razvoj infrastrukture ili drugih programa koji se iz njih finansiraju) bilo da preko delegata i delegacija pripremaju i donose odluke o doprinosima i porezima, odn. vrše kontrolu potrošnje sredstava namijenjenih opštoj i zajedničkoj potrošnji. Stepen razvijenosti SRBiH, razvoj pojedinih djelatnosti te nivo opšte i zajedničke potrošnje vidi se iz tablice.

LIT.: *J. Sirotković*, O porezima u FNR Jugoslaviji, Ekonomist, 1949, 3; *H. Filipović*, Nauka o finansijama, Sarajevo 1960; *K. Bogoev*, Lokalne finansije Jugoslavije, Beograd 1964; *B. Jelčić*, Neki problemi izgradnje novog poreskog sistema, Ekonomist, 1972, 3—4; Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974; *A. Šahbegović* i *P. Marić*, Porez na promet, Sarajevo 1975; *D. Tomljanović*, Finansije, Sarajevo 1976; *K. Bogoev*, Institucionalne i ekonomske osnove sistema društvenog finansiranja, Ekonomist, 1977, 3; Uporedni analitičko-kritički prikaz sistema poreza i doprinosa u republikama i autonomnim pokrajinama, Zagreb 1980. O. Pk.

Razvoj bankarstva

Bankarstvo. Prva banka kapitalističkog tipa u BiH osnovana je 1883. austrijskim kapitalom kao filijala bečke Union banke. U periodu 1918—45. na području BiH, pored većeg broja filijala privatnih banaka sa domaćim kapitalom (Prva hrvatska štedionica te razne vrste tzv. srpskih i muslimanskih banaka), djelovale su jedno vrijeme i dvije veće banke sa stranim kapitalom: Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu (austrijski kapital) te Bosanska industrija i trgovačka banka (mađarski kapital). Na kraju ovog perioda na području BiH bilo je ukupno 37 (privatnih) banaka.

Poslije oslobođenja zemlje likvidirana je većina ovih banaka (34), a tri su konfiskovane. Odmah zatim počeo se izgrađivati novi bankarski sistem koji je odgovarao potrebama izgradnje socijalizma. Na početku ovog perioda na području BiH djelovalo je pet filijala saveznih banaka (Narodna banka FNRJ, Industrijska banka Jugoslavije, Poštanska štedionica FNRJ, Zadružna i poljoprivredna banka te Državna investiciona banka), jedna republička banka (Privredna banka BiH sa 17 filijala) i dvije gradske odn. mjesne štedionice.

Od tada su u bankarstvu BiH, kao i u cijeloj zemlji, izvršene opsežne promjene, koje su se ogledale u čestim reorganizacijama broja, strukture i vrste banaka. Tako je npr. koncem 1958. bankarski sistem u BiH činilo 126 sjedišta banaka: Jugoslovenska poljoprivredna banka (1), Jugoslovenska investiciona banka (5), Jugoslovenska banka za vanjsku trgovinu (1), komunalne banke (73), zadružne štedionice (31), Savez zadružnih štedionica (1) i Narodna banka (14).

Organizacija banaka. Razvoj bankarstva u BiH pratio je razvoj ove djelatnosti u Jugoslaviji, a osobito je ubrzan od 1965, kada se naglo povećava broj i vrsta poslovnih banaka te širi krug njihovih operacija. Banke su postajale sve dominantniji činioci u finansiranju društvene reprodukcije i sve značajniji centri finansijske moći. Takav njihov položaj nužno je dolazio u sukob sa razvojem društvenih produkcionih odnosa, prvenstveno u sferi materijalne proizvodnje, te se morao mijenjati sa promjenama inaugurisanim ustavnim izmjenama i donošenjem ZUR-a. Zbog toga je ovo period transformacije novčanog, kreditnog i bankarskog sistema zemlje koji ima svoj suštinski i organizacioni aspekt. Dok prvi označava izmjene u sferi novca, kredita i poslovanja banaka, odn. uvođenje načela udruživanja rada i sredstava kao dominantnog odnosa u finansiranju društvene reprodukcije na osnovama slobodnog udruženog rada, dotle drugi izražava organizacionu adaptaciju novčanog, kreditnog i bankarskog sistema ovim promjenama.

Transformacija bankarstva

Udruživanje rada i sredstava

Posmatran sa ovog drugog aspekta, transformisani bankarski sistem u BiH se sastoji od Narodne banke Bosne i Hercegovine i većeg broja poslovnih banaka, organizovanih u obliku internih i osnovnih banaka, te jedne udružene banke.

Interne banke, kao samoupravne finansijske organizacije, osnovane su kod većeg broja složenih, odn. većih organizacija udruženog rada, kao što su Energoinvest, UPI, Rudarsko-metalurški kombinat Zenica, Unis, Šipad i dr. To su u suštini nove bankarske institucije koje treba da značajno utiču na autofinansiranje udruženog rada. Osnovne banke, kao bazni oblik novog bankarstva, uglavnom su nastale pretvaranjem ranijih filijala poslovnih banaka u samostalne bankarske organizacije, koje prvenstveno djeluju na teritorijalnom principu. Tako su u ovom periodu, umjesto ranijih filijala Privredne banke Sarajevo, kao nove bankarske jedinice formirane ove osnovne banke: Beograd, Banja Luka, Bihać, Bijeljina, Bosanska Gradiška, Brčko, Bugojno, Doboj, Drvar, Foča, Jajce, Livno, Mostar, Ploče, Prijedor, Sarajevo, Travnik, Trebinje, Tuzla, Zagreb, Zenica i Zvornik; one su se udružile u Privrednu banku Sarajevo — Udruženu banku. Umjesto ranijih filijala poslovnih banaka čije je sjedište izvan BiH, formirane su kao osnovne banke ove bankarske organizacije: Jugobanka Sarajevo, Ljubljanska banka Sarajevo i Zagrebačka banka Mostar. Osnovne banke udružene u Privrednu banku Sarajevo i osnovne banke nastale od filijala čije su centrale bile izvan BiH imaju veći broj svojih poslovnih jedinica po svim mjestima u republici. Osim ovih bankarskih organizacija, u BiH i dalje djeluje izvjestan broj poslovnih jedinica osnovnih banaka čije je sjedište izvan SRBiH (Beogradska banka, Investiciono-komercijalna banka Split, Investbanka Beograd i Jugoslovenska izvozna i kreditna banka Beograd). Ovakva brojnost, šarolikost i organizaciona raznovrsnost bankarskih organizacija vjerojatno će u budućnosti morati da doživi izvjesno sređivanje i sužavanje, ukoliko se pokaže da sadašnja razgranata bankarska organizacija ne pruža efikasni i adekvatni servis OUR-ima i drugim korisnicima bankarskih usluga.

Interne i osnovne banke

Depoziti kod banaka. Opšta karakteristika kretanja depozita u posljednjih nekoliko godina jeste njihov stalni porast po prosječnoj stopi od oko 15% godišnje, pri čemu se zapaža osobito brz porast depozita stanovništva (oko 20% godišnje). Po visini depozita prvo mjesto u BiH zauzima Privredna banka Sarajevo — Udružena banka, čije 22 članice drže više od 74% depozita, dok Jugobanka Sarajevo ima 13%, a sve ostale banke preostalih 13%. Privredna banka Sarajevo — Udružena banka ide u red najvećih bankarskih organizacija u Jugoslaviji i značajnih banaka u svijetu; ona je ovlašćena za obavljanje svih vrsta deviznih poslova sa inostranstvom; ima 5 predstavništava i 15 biroa u zemljama Evrope, Azije i Amerike te održava poslovne veze sa više od 200 banaka u svijetu. Među bankarskim depozitima posebno značajno mjesto zauzimaju depoziti stanovništva koji predstavljaju njegovu novčanu štednju, čijem se unapređenju u posljednjih nekoliko godina u BiH poklanja posebna društvena pažnja. Na ove depozite otpada više od 40% ukupnih sredstava kod banaka. Njihova struktura poboljšava se iz godine u godinu jer se sve veći dio ovih depozita (47%) javlja kao dugoročna, odn. oročena štednja građana. Drugi važan aspekt štednje stanovništva odnosi se na njenu valutnu strukturu; od ukupne štednje stanovništva u BiH na deviznu štednju otpada oko 60%, a na dinarsku štednju oko 40%. Najveći dio štednje stanovništva u BiH je deponovan kod članica Privredne banke Sarajevo — Udružene banke (oko 70%), dok je ostatak deponovan kod ostalih banaka i pošta.

Štedni depoziti

Krediti banaka. Kreditna aktivnost banaka u BiH je usmjerena na podržavanje onih poslova i djelatnosti koje se smatraju vitalnim za ostvarivanje predviđenih ciljeva i zadataka privrednog razvoja. Ostvarivanje kreditne politike banaka sve se više zasniva na odgovarajućim samoupravnim sporazumima i planovima, koji tako posta-

ju osnovni instrumenti provođenja bankarske politike. Kao izvor za kreditiranje bankama u BiH služe, pored depozita privrede i neprivrede te štednje stanovništva, i krediti Narodne banke Bosne i Hercegovine, usmjereni prvenstveno za selektivno kratkoročno kreditiranje, sredstva Fonda federacije za brži razvoj nedovoljno razvijenih područja i inostrani finansijski krediti. Od ukupno plasiranih kredita privreda iskorištava više od 80%, dok na neprivredne djelatnosti i stanovništvo otpada oko 10%. Od ukupnih bankarskih kredita osnovne banke članice Privredne banke Sarajevo — Udružene banke odobrile su više od 86%, Jugobanka Sarajevo 8%, dok su sve ostale bankarske organizacije koje djeluju na području SRBiH odobrile ostatak od oko 6%.

Kreditiranje razvoja

LIT.: *M. Vučković,* Bankarstvo, Beograd 1960; *H. Filipović,* Nauka o finansijama, Sarajevo 1960; Statistički bilten SDK-a, Beograd 1978, 10; *A. Stranjak,* Monetarne finansije, Mostar 1979. A. Sak.

X. OBRAZOVANJE

Osnovno obrazovanje. U srednjovjekovnoj bosanskoj državi pismenost se ograničavala na krug oko samostana, crkava i dvorskih kancelarija, obuhvaćajući prvenstveno pojedince, ali ne na smišljenu organizaciju nastave.

Za turske vladavine (1463—1878) pismenost i cjelokupan duhovni život nosio je konfesionalno obilježje, pa su i škole u ovom periodu mogle biti samo katoličke, pravoslavne, muslimanske ili jevrejske. Iako je turska uprava donijela Školski zakon (1869) koji je predviđao državne škole, takve škole nisu osnivane u svim okruzima. Početne muslimanske škole *sibjan-mektebi* osnivane su odmah poslije dolaska Turaka i predstavljale su najširu mrežu tadašnjih škola. Već 1477. u Sarajevu se spominje *mualim hane* — kuća u kojoj radi učitelj. U ovim školama se nije sticala pismenost na maternjem jeziku, niti svjetovna naobrazba, nego se učilo arapsko pismo i osnovne islamske vjerske pouke. Mektebi su se otvarali uz džamije, a nastavu su održavali vjerski učitelji (hodže). Kraj turske vladavine zatekao je u BiH ukupno 847 mekteba, i to: u sarajevskom sandžaku 114, travničkom 109, zvorničkom 209, banjolučkom 75, bihaćkom 241 i hercegovačkom 99. U posljednje dvije decenije turskog perioda počele su se osnivati tzv. *ruždije*. To su prve muslimanske škole u BiH u kojima su se predavali i predmeti svjetovne naobrazbe. Muslimanske škole u ovom i u kasnijem periodu izdržavale su se od priloga građana. Nešto stalniji i sigurniji način izdržavanja škola predstavljala su zavještanja imućnijih Muslimana, od kojih su nastajali vakufi.

Islamske škole

O počecima školovanja Srba u BiH nema pouzdanih podataka. Tek od XIX v. može se pratiti tok srpskih škola u BiH. Ipak, još u prvoj pol. XVI v. spominje se neka Pava u Sarajevu, koja je zavještala zemljište da bi se napravila kuća za školu. Iz 1727. sačuvana je, također u Sarajevu, bilješka »Sagradismo kuću kraj crkve poradi skule za djecu«. Četiri godine kasnije u Sarajevu se spominje »daskal Ristifor ot muškij i gospoža Evrosija ot ženskih djetij«. Ima još zabilješki u kojima se spominju termini *daskal, skula* i dr. pa se može zaključiti da su i ranije postojale neke škole.

Pravoslavne škole

U XIX v. otvoren je u BiH veći broj pravoslavnih osnovnih škola. Pod kraj turske vladavine postoji 56 škola, 75 učitelja i 3523 učenika u srpsko-pravoslavnim školama u BiH. Ne zna se za sve škole kada su osnovane, ali se najstarije nalaze, osim u Sarajevu, u Livnu, Mostaru, Brčkom, Banjoj Luci, Čajniču, Žitomisliću, Obudovcu, Travniku, Tešnju, Gerzovu, Trebinju i Foči. Škole su izdržavale crkvene opštine, uz povremenu pomoć i iz Vojvodine i Srbije, najčešće u udžbenicima, priboru, lektiri. U razvijenijim centrima (Sarajevo, Livno, Mostar) organizovani su i posebni fondovi. Najrasprostranjeniji oblik prikupljanja novčanih sredstava predstavljao je »školski diskos«, zapravo posuda koja se nosila za vrijeme službe u crkvi radi skupljanja priloga za školu. Od druge pol. XIX v. škole imaju utvrđene nastavne planove i programe, organizovanu školsku godinu. Udžbenici se nabavljaju u Srbiji i Vojvodini, a od 1867. štampaju se i u vilajetskoj štampariji. Pisac tih udžbenika, prvih pisanih Vukovim pravopisom, je *Miloš Mandić*. U to vrijeme u školama predaju uglavnom već kvalifikovani učitelji, među njima su najzaslužniji *Đorđe Margetić, Stevo* i *Bogoljub Petranović* i *Vaso Pelagić*. Od pravoslavnih škola u ovom periodu treba istaći i *Žensku školu Stake Skenderove,* koja radi u Sarajevu od 1856. U njoj se učilo, pored osnovne pismenosti, ženski ručni rad kao i pouke o vođenju domaćinstva. Slične je namjene i tzv. *Mis Irbyjin zavod,* škola koja je produžila rad i u narednom periodu proširivši trajanje na osam godina. Pravoslavna djeca bila su za vrijeme ustanka 1875—78. obuhvaćena nastavom i u posebnim školama u Hrvatskoj, posebno Slavoniji (23 škole), i Boki kotorskoj. Ove škole izdržavala je Engleskinja *A. P. Irby,* i to prilozima koje je dobivala iz Engleske.

Katoličke škole

Nosioci pismenosti, kao i cjelokupnog duhovnog života hrvatskog stanovništva u BiH, bili su franjevci. O pismenosti Hrvata u BiH sačuvano je više dokumenata nego kod Srba, ali o prvim školama su također nesigurni izvori. U jednom pismu iz 1685. stoji kako »u Bosni ima više žena i čobana koji znaju čitati i pisati, nego što će se jedva naći u zadarskoj nadbiskupiji«, pa bi se moglo zaključiti da je pismenost išla nešto šire od samostana i župa, iako je najranije opismenjavanje bilo namijenjeno kleru i potrebama Katoličke crkve. Ognjišta najranije pismenosti bili su samostani, među kojima su se posebno isticali Kreševo, Fojnica, Kraljeva Sutjeska i Tolisa, a kasnije i samostani u Hercegovini (Humac i Široki Brijeg). Najstarije samostanske škole spominju se vrlo rano: 1655. navodi se da postoje škole u samostanima u Kreševu, Rami, Fojnici, Modriči, Srebrenici, Tuzli i Visokom. Ne zna se da li je bilo i koliko djece u ovim školama koja se nisu pripremala za svećenički poziv. Međutim, i bez obzira na to ko su sve bili učenici u samostanskim školama, te škole su predstavljale izvor tadašnje pismenosti među bosanskohercegovačkim Hrvatima.

Organizovaniji oblici osnovnog školovanja, s posebnim prostorijama, utvrđenom školskom godinom, stabilnijim nastavnim programom i udžbenicima javljaju se i kod Hrvata kao i kod Srba u XIX v. Austrougarska je zatekla u BiH 54 katoličke škole sa 56 učitelja i 2295 učenika. Među najstarije škole spadaju katolička škola u Livnu (1820) i u Tolisi (1823), u Mostaru (1852), u Varcar-Vakufu (danas Mrkonjić-Grad; 1850). Za hrvatsko osnovno školstvo u BiH za vrijeme Turaka, najviše zasluge pripada franjevcima *I. F. Jukiću* i *G. Martiću,* koji su škole osnivali, pomagali i u njima predavali. Franjevci su bili i učitelji i pisci udžbenika. Od udžbenika treba spomenuti »Početak slovstva« biskupa *Avgustina Miletića* i »Bukvar s napomenkom članaka nauka vjere za katoličku mladež u Bosni« *Stjepana Marjanovića,* jednog od reformatora katoličkih osnovnih škola. U katoličkoj štampariji u Mostaru štampan je veći broj udžbenika za katoličke osnovne škole u Hercegovini. Škole su se izdržavale od priloga građana katoličke vjere. Od pol. XIX v. osnivaju se i posebni školski fondovi (Sarajevo, Livno). Fra Jukić se neko vrijeme zalagao da se formiraju zajednički fondovi za izdržavanje tadašnjih katoličkih i pravoslavnih škola, ali nije došlo do ostvarivanja ove ideje. Katoličke škole u BiH dobivaju povremenu materijalnu pomoć od Generalnog konzulata Austrije u Sarajevu.

Od 1872. osnivaju osnovne škole u više mjesta u BiH i časne sestre. Njihove su škole bile dobro stručno organizovane. Nasuprot franjevačkim, koje nisu imale ustaljene nastavne planove i programe, škole časnih sestara rade prema nastavnim planovima i programima tadašnjih škola u Hrvatskoj, odakle nabavljaju i udžbenike. Također, dok je za najveći broj franjevaca školski rad bio sporedan, časnim sestrama je to bilo glavno zanimanje i imale su završenu učiteljsku školu u Hrvatskoj. Njihova je nastava vođena metodski i stručno, pa su hrvatske katoličke škole u BiH pri kraju turskog perioda u organizacijskom

i nastavnom pogledu bile na nivou tadašnjeg osnovnog školstva u naprednijim krajevima.

Pismenost Jevreja služila je gotovo isključivo vjerskom kultu. Zna se da je pred kraj turskog perioda u Sarajevu postojala jedna jevrejska osnovna škola.

Državne škole

Austrougarskom okupacijom po prvi puta javljaju se državne škole, koje osniva i izdržava država, propisujući ujedno nastavne planove i programe i zalažući se za vaspitanje koje će biti u skladu sa političkim, kulturnim i privrednim zadacima okupacije. Osim što ubrzo nestaje franjevačkih škola, katoličke osnovne škole časnih sestara, kao i pravoslavne i muslimanske škole djeluju i dalje. Dominira, međutim, mreža državnih osnovnih škola, kojih ima sve više.

Pitanje osnovnih škola dovelo je do razmimoilaženja među dva partnera okupacije. Ugarska je, naime, tražila da se ne otvaraju državne škole, nego da nova uprava pomaže razvijanje konfesionalnih škola, dok je Austrija bila za osnivanje državnih osnovnih škola, nasuprot starih konfesionalnih. Ugarski stav protiv osnivanja državnih škola bio je usmjeren ograničavanju jačeg austrijskog uticaja u školstvu, kao što je kasnije i bilo.

Osnivanju državnih škola u početku se opiralo domaće stanovništvo, a naročito Muslimani i Srbi. Okupacijski režim je nastojao, i pored nedostataka prostora i učiteljskog kadra, da otvara škole, pa su one u početku otvarane u privatnim zgradama, a za učitelje su u selima i manjim gradskim centrima postavljani podoficiri. Taj kadar brzo se u svojstvu učitelja kompromitovao i režim ih je povukao, a u škole postavljao kvalifikovane učitelje.

Iako Austrija nije imala ni u najperspektivnijem planu obuhvatanje sve djece osnovnom školom, bilo joj je stalo da što prije mrežom državnih škola istisne uticaj konfesionalnih škola. Okupiranje BiH motivisano je, uz ostalo, i širenjem prosvjete i kulture pa je svaki akt ove vrste široko popularisan, kako u zemlji tako i u Evropi. Za prve tri godine otvorene su 32 osnovne škole, i to pretežno u tadašnjim kotarskim centrima. Taj broj je u 1886. godini narastao na 93 državne osnovne škole. Porast državnih škola kasnije je usporen. Za prvih 25 godina okupacije država je u osnovno školstvo uložila ukupno 6 758 442 krune, a opštine 5 822 746 kruna. Taj odnos u finansiranju škola ostao je, uglavnom, i kasnije. Pod pritiskom javnosti donesen je 1912. i Zakon o obaveznom osnovnom školovanju. Te godine u BiH je bila 331 osnovna škola. Zakonska obaveza školovanja bila je, međutim, daleko od stvarnosti, jer je iste godine, pored državnih škola u BiH, bilo još 116 pravoslavnih, 28 katoličkih, 2 evangelističke i 10 privatnih škola, tj. ukupno 487 škola, u kojima je bilo 42 578 učenika, a to je bilo samo 26,75% dorasle djece za osnovnu školu.

Iako je Zemaljska vlada odmah u početku stala na stanovište da se za državne osnovne škole u BiH izrađuju vlastiti udžbenici, za prvih pet godina nabavljeni su udžbenici u Hrvatskoj. Prvi domaći udžbenik pojavio se 1883. To je bila prva čitanka (neka kombinacija bukvara i čitanke). Kasnije se štampaju druga, treća i četvrta čitanka (1887). Do kraja ovoga perioda pojavili su se svi udžbenici za državne osnovne škole, koje je izdavala Zemaljska vlada u Sarajevu.

Prvi normativni dokumenat, kojim se regulišu pitanja osnovne škole bile su: Osnovne odredbe za organizaciju narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini. Ovim odredbama je bilo, uz ostalo, predviđeno, mimo tadašnje prakse u Monarhiji, da muškoj djeci u osnovnoj školi predaju učitelji, a ženskoj učiteljice. Poslije ovoga propisa objavljivani su svake godine novi propisi, koji su regulisali pojedina pitanja u radu škola. Naročito su bili brojni i vrlo često su se mijenjali, ublažavali ili pooštravali propisi koji su se odnosili na vaspitne zadatke škole.

Da bi se osigurao potreban broj učitelja za državne osnovne škole, u Sarajevu je otvoren privremeni učiteljski kurs 1882, koji 1886. prerasta u redovnu učiteljsku školu, a školske god. 1913/14. osniva se učiteljska škola u Mostaru.

PRVA OSNOVNA ŠKOLA U LIVNU (kraj XIX st.)

Razvoj nacionalnih škola

Muslimanske škole sibjan-mektebi rade i u periodu austrijske okupacije po programu i na način iz ranijeg vremena. Međutim, opismenjavanje muslimanskog stanovništva kretalo se mnogo brže. Jedan broj muslimanske djece upisuje se u državne osnovne škole, a osim toga, osnivanjem reformisanih mekteba razvija se i nov oblik školovanja muslimanske djece. To su tzv. *mektebi-iptidaije;* okosnica nastave i u ovim školama je islamska religija, ali je nastava organizovanija i nastavnici imaju širu naobrazbu. Za nastavnike u reformisanim mektebima otvorena je posebna škola — *Dar ul-mualimin,* učiteljska škola koju je osnovala Zemaljska vlada uz saglasnost muslimanskog vjerskog starješinstva. Ta je škola otvorena 1893. U školskoj god. 1909/10. bilo je u BiH 84 muška i 10 ženskih reformisanih mekteba kojima je bilo obuhvaćeno 6457 muške i 1262 ženske djece. U istoj školskoj godini bilo je 1970 sibjan-mekteba, koje je pohađalo 64 805 djece.

Srpske škole su se ne samo održale, nego ih je bilo sve više. Kako je vaspitanje bilo izrazito nacionalno usmjereno, te su škole bile na udaru režima. Progonjeni su učitelji, zatvarane škole, zabranjivani udžbenici i sl., posebno u periodu borbe za crkvenoškolsku autonomiju (1896—1905). Da bi se održale u konkurenciji sa državnim školama, škole su se oslobodile nekvalifikovanih učitelja, nastavne planove i programe podigle na viši nivo, izgradile su se nove školske zgrade i sl. Srpske škole su ukinute kada je počeo I svjetski rat. U posljednjoj školskoj god. u BiH bile su ukupno 123 srpske škole, i to po okruzima: sarajevskom 14, mostarskom 23, tuzlanskom 27, banjolučkom 36, travničkom 14 i bihaćkom 9. U ovim školama bilo je 7324 muške i 2412 ženske djece. Poslije I svjetskog rata nisu se više otvarale.

Od katoličkih škola u ovom periodu rade škole časnih sestara u više mjesta u kojima živi hrvatsko stanovništvo. Neke škole koje su ranije držali franjevci održale su se do 1883, ali kasnije ih nestaje. Naprotiv, broj škola koje su držali pojedini redovi katoličkih časnih sestara je u porastu. Tih škola bilo je u školskoj god. 1912/13. u Sarajevu (4), Tuzli (2), Banjoj Luci i okolici (6), Bosanskoj Gradiški (4), Travniku (2), Zenici (2), Derventi, Bihaću, Bugojnu, Jajcu, Brčkom, Žepču, Duvnu i Mostaru.

Međuratno osnovno školstvo

U predratnoj Jugoslaviji osnovno školstvo u BiH stagnira, posebno u nekim krajevima Bosne, npr. u Kladanjskom srezu, gdje su do pred sam rat djelovale samo dvije osnovne škole. Broj novih škola, desetak godišnje, u zaostatku je za potrebom svladavanja analfabetizma i kulturne zaostalosti. U početku II svjetskog rata bila je u BiH 1181 škola sa oko 170 000 učenika i oko 3200 učitelja.

U periodu između I i II svjetskog rata od privatnih konfesionalnih osnovnih škola ostali su mektebi i katoličke osnovne škole, koje su držale časne sestre. Škole

časnih sestara su jednim dijelom prilagođavale nastavne planove i programe prema praksi državnih škola, kako bi očuvale status javnih škola, što je omogućavalo prelaz učenika u državne škole i na više školovanje.

Za vrijeme II svjetskog rata najveći broj zgrada osnovnih škola uništen je sasvim ili je djelomično oštećen. Od 1181 školske zgrade potpuno je srušeno 595, teško oštećeno 144 i lakše oštećeno 192. Na teritoriji koju je držao okupator i njegovi saradnici, osnovne škole su povremeno radile, a često je rad prekidan i u školske zgrade je useljavala vojska ili su se upotrebljavale za druge svrhe. Osnovne škole su radile po izmijenjenim programima, a u tim izmjenama su naglašavani vaspitni zadaci koji su bili u skladu sa ustaškim i fašističkim političkim ciljevima.

NOB i novo školstvo

Tokom NOB-a javlja se i novo školstvo na slobodnoj teritoriji. Već krajem 1942, pored tečajeva za opismenjavanje, osnivaju se i prve osnovne škole u okolini Livna i Glamoča. Kasnije, 1943—45. otvoren je veći broj osnovnih škola, posebno u Bosanskoj krajini. U ovom dijelu Bosne nastali su i prvi propisi o novom školstvu koje su donijeli AVNOJ i ZAVNOBiH. Do kraja rata u BiH je otvoreno oko 160 osnovnih škola na slobodnoj teritoriji. Organizovana su i tri učiteljska tečaja na kojima se obrazovao učiteljski kadar. Izrađeni su i umnožavani i prvi udžbenici na slobodnoj teritoriji (»Abecedarka«, 1942. i »Bukvar«, 1943). Ovdje je pokrenuta ideja o potpunom odvajanju škole od crkve i ukidanju svih privatnih osnovnih škola, što je u oslobođenoj zemlji sprovedeno u život među prvim školskim propisima. Na slobodnoj teritoriji nastali su i novi nastavni planovi i programi za osnovnu školu, koji su bili prožeti revolucionarnim tekovinama NOB-a. Razvili su se i novi oblici rada i metode kao i novi odnosi u školi u kojima je i učenik subjekt u nastavi i vaspitanju.

Razvoj poslije rata

Iskustva stečena u radu osnovnih škola na slobodnoj teritoriji predstavljala su izvanredno značajnu osnovu za rad osnovnih škola poslije rata. Mreža osnovnih škola naglo je rasla u prvim godinama poslije rata, iako se radilo u izuzetno teškim uslovima. Naime nije bilo dovoljno učitelja, ni prostorija, školskog namještaja, učila, udžbenika. Početkom juna 1945. počela je prva poslijeratna školska godina, koja je trajala do oktobra iste godine.

OSNOVNE ŠKOLE 1945.

Okrug	*Broj škola*	*Broj nastavnika*	*Broj đaka*
Banja Luka	169	284	21 345
Bihać	66	91	6 157
Mostar	132	215	17 833
Travnik	44	75	4 978
Tuzla	142	251	22 290
Sarajevo — grad	12	185	8 572
Sarajevo — okrug	119	187	15 941
Svega	684	1 288	97 116

Obavezno osmogodišnje školovanje

Od 1947. osnivaju se prve sedmogodišnje škole. U Bosni je prva sedmoljetka otvorena u Koraju, a u Hercegovini u Veličanima i na Divinu. Dvije godine kasnije zakonom je proglašeno obavezno osnovno školovanje u osmogodišnjem trajanju. Produženjem školovanja u osnovnim školama mijenja se naslijeđena nomenklatura u sistemu školstva. Stariji razredi osnovne škole od petog do osmog ubrajaju se sada u osnovno školstvo, dok su se ranije odgovarajući razredi u nižim gimnazijama ubrajali u srednje škole.

Obuhvatanje djece četvororazrednim školovanjem istaknuto je kao glavni zadatak u politici osnovnog školstva. Stoga su se isprva sporije otvarale sedmogodišnje, a kasnije i osmogodišnje osnovne škole. U ovom periodu postojao je još jedan tip osnovne škole; šestogodišnje škole, koje su kao prelazni tip osnovane u periodu prerastanja četvorogodišnjeg u osmogodišnje školovanje. U osnovnom školstvu u ovom periodu postoje, dakle, tri tipa osnovne škole, i to četvorogodišnja, šestogodišnja i osmogodišnja. Mreža ovih škola pri kraju prve poslijeratne decenije bila je ova: četvorogodišnjih škola ima 1971, sa 222 358 učenika i 4224 nastavnika; šestogodišnjih 165, sa 34 131 učenikom i 738 nastavnika; osmogodišnjih 114, sa 55 841 učenikom i 1161 nastavnikom. Kasnije se mreža četvorogodišnjih škola ne proširuje, jer se razvila tako da je mogla obuhvatiti svu djecu od 7 do 14 godina. Prelaznih šestogodišnjih škola ima sve više. (1962. ima 520 takvih škola, da bi kasnije taj broj opao u korist potpunih osmogodišnjih škola. U školskoj god. 1974/75. bilo je osnovnih škola: četvorogodišnjih 1959, sa 174 257 učenika i 6329 nastavnika; šestogodišnjih 18, sa 5177 učenika i 169 nastavnika i punih osmogodišnjih škola 749, sa 499 163 đaka i 19 018 nastavnika.)

Razvitak mreže osnovnih škola pratili su i ostali uslovi potrebni za rad škola. Sagrađen je veliki broj novih školskih zgrada, škole su dobile savremeni namještaj i relativno povoljnu opremu sa školskim učilima i knjigama. Svi udžbenici za osnovnu školu izlaze u novim izdanjima svake godine. U osnovnim školama radi isključivo kvalifikovani nastavnički kadar, za razliku od prvih godina poslije rata kada je u školama nastavu obavljao veći broj primljenih nastavnika bez punih kvalifikacija. Uporedo sa razvitkom mreže osnovnih škola razvili su se i organi upravljanja (školski odbori).

U periodu poslije II svjetskog rata osnovno je školstvo, pored redovnih učenika, okupljalo i odrasle. Počelo se sa tečajevima opismenjavanja, a kasnije su organizovana odjeljenja u kojima su odrasli završavali pojedine razrede osnovnih škola, ili su završili potpuno osmogodišnje školovanje. M. Pa.

Srednjoškolsko obrazovanje. Izrazom *srednje škole* obuhvaćaju se ranije gimnazije, građanske škole, kao i neke vjerske škole u kojima su se učili predmeti svjetovnog sadržaja. Osnivanjem osmogodišnje osnovne škole poslije oslobođenja, srednjom školom postaju samo viši razredi gimnazije, dok su niži razredi pripojeni osnovnoj školi.

Prve srednje škole

U periodu po dolasku Turaka u Bosnu javljaju se prvi oblici srednjoškolskog obrazovanja. Škole su isključivo služile pripremanju za vjerska zvanja. Najšire su rasprostranjene *medrese*, od kojih je najuglednija *Gazi Husref-begova medresa*, osnovana u Sarajevu 1537. U medresama su se školovali nastavnici koji će predavati u *mektebima* (hodže) kao i prvi domaći stručnjaci za šerijatsko pravo. Austrougarska okupacija zatekla je 43 medrese, koje su se uglavnom zadržale i u tom periodu, dok poslije I svjetskog rata opada broj tih škola. Uz katoličke samostane u Kreševu, Fojnici, Kraljevoj Sutjesci, Tolisi, Gorici, Gučoj Gori i Širokom Brijegu rano su se otvorile vjerske škole (gimnazije), u čijim su se nastavnim programima nalazili svjetovni predmeti. Prva škola za obrazovanje pravoslavnog sveštenstva otvorena je u manastiru u Žitomisliću 1858, a osam godina kasnije *V. Pelagić* osniva u Banjoj Luci *Bogosloviju*, koja tu radi do 1875.

STARA BANJOLUČKA GIMNAZIJA (porušena u potresu)

Snimio S. Krstanović

GIMNAZIJA U BANJOJ LUCI

U drugoj pol. XIX v., produžavanjem osnovne škole za koju godinu, javljaju se i prvi oblici svjetovnog srednjeg školstva. Od 1855. u Sarajevu radi jedna takva srpska škola, koja se nazivala *gimnazijom, realkom* ili *progimnazijom,* a iste godine otvara se i *hrvatska realka* u Livnu. U Sarajevu takvu realku osniva 1865. župnik fra *Grga Martić*. Hrvatska osnovna škola u Fojnici otvara treći razred 1871. i radi kao *mala realka*. Muslimani također u ovom periodu osnivaju prve *ruždije,* škole koje uz osnovnu naobrazbu sadrže i srednjoškolske elemente. Prvu takvu školu otvorio je u Sarajevu *Osman-paša Topal* 1864, a kasnije se osnivaju i u drugim mjestima. Prema Školskom zakonu iz 1869. mogle su se osnivati ruždije i za pravoslavnu i katoličku djecu, ali se nije otvorila ni jedna takva škola; tek je neznatan broj srpske i hrvatske djece pohađao ruždije. U Sarajevu je 1869. otvorena i neka vrsta administrativne škole *(mektebi-hukuk),* kao i škola za spremanje nastavničkog kadra za mektebe *(Dar ul-mualimin)*.

Realke i ruždije

U vrijeme austrougarske vladavine počele su se otvarati srednje škole prema austrijskom uzoru. To su bile *gimnazije* i *trgovačke (građanske) škole*. Prva gimnazija otvorena je u Sarajevu 1879. Škola je radila prema nastavnom planu tadašnjih klasičnih gimnazija u Monarhiji. Sa istim planom i programom osnivaju se gimnazije u Mostaru (1893), Tuzli (1899) i u Bihaću (1911). Prva realna gimnazija otvorena je u Banjoj Luci (1895), zatim u Sarajevu (1905) i u Derventi (1912). Škole su radile po utvrđenim planovima i programima; udžbenici su nabavljani u početku u Hrvatskoj, a kasnije su se neki štampali i u Sarajevu. Gimnazije su, po pravilu, imale vrlo obrazovane profesore, isprva strance; prvi je domaći profesor bio *T. Alaupović,* koji je došao u gimnaziju u Sarajevu 1894. Austrougarski režim je nastojao da u ovim školama, pored opšte naobrazbe, učenike vaspitava u duhu koji bi odgovarao ciljevima okupacije. Propisujući nastavne planove i programe za ove škole, Zemaljska vlada je posebno vodila računa o tome da se zaobiđu oni sadržaji koji bi budili nacionalna osjećanja. Stoga su izbjegavani i nazivi koji u sebi nose neko nacionalno obilježje. Najdrastičniji primjer u tom pogledu bila je zabrana da se maternji jezik naziva srpskim ili hrvatskim imenom. Sve do 1907. jezik se zvanično nazivao bosanskim. Iz istih pobuda u nastavnim programima istorije i istorije književnosti također se izbjegavalo sve što bi izazivalo kod učenika osjećaje koji nisu u skladu sa vaspitnim pogledima režima. Međutim, uglavnom je postizavano suprotno, jer su se učenici ovih škola, zahvaljujući jednim dijelom i korektnim odnosima profesora, orijentisali prema tadašnjim nacionalno-patriotskim kretanjima. Škole su, inače, davale solidnu opštu naobrazbu.

Gimnazije

Pored državnih gimnazija, u ovom periodu su se razvile i privatne katoličke gimnazije u Travniku, Visokom i na Širokom Brijegu. Otvorene su i trgovačke škole u Brčkom, Bihaću, Trebinju, Bijeljini, Livnu i Travniku. To su bile škole zatvorenog tipa u pogledu daljeg školovanja, a u njima se obrazovao kadar za trgovinu, zanatstvo, administraciju i dr. Kao srednje škole računale su se i *više djevojačke škole*. Državne više djevojačke škole otvorene su u Sarajevu, Banjoj Luci, Tuzli i Derventi. Srednjim školama u ovom periodu smatrane su i *Pravoslavna bogoslovija u Reljevu,* kod Sarajeva (1882), *Isusovačka bogoslovija u Sarajevu* (1882) kao i *Šerijatsko-sudačka škola u Sarajevu* (1887).

Bogoslovije

Austrougarski režim je u četrdeset godina otvorio svega 6 punih gimnazija. Međutim, kada se radilo o školovanju vjerskog kadra, bez obzira o kojoj se konfesiji radilo, režim je bio šire ruke. Tako je Pravoslavnu bogosloviju, Isusovačku gimnaziju u Travniku i Šerijatsko-sudačku školu u Sarajevu država u cjelini finansirala.

Istaknutu ulogu u unapređenju srednjoškolskog obrazovanja imaju i nacionalna kulturno-prosvjetna društva Prosvjeta, Napredak i Gajret. Zahvaljujući njihovoj pomoći u stipendijama, veći broj đaka sa sela završio je gimnazije, dok su se prije osnivanja ovih društava u gimnazije upisivala gotovo isključivo gradska djeca.

Oskudna mreža srednjih škola prije I svjetskog rata nije se ni između dva rata proširivala kako se očekivalo, pa niti kako se ona razvijala u nekim drugim krajevima Jugoslavije. Kao osnovni tip srednje škole ostala je i dalje gimnazija, s tim da je preovladavao realni smjer škole. Najplodnija godina u otvaranju gimnazija bila je 1923, kada su otvorene niže gimnazije u Bijeljini, Brčkom, Derventi, Bosanskoj Gradiški, Foči, Gacku, Livnu, Prijedoru i Trebinju. Niže gimnazije u Prijedoru, Bijeljini i Trebinju prerasle su u pune gimnazije, dok su ostale zamijenjene 1929. građanskim školama. Osim ovih, otvorena je u Sarajevu Prva (1923/24) i Druga ženska gimnazija (1940/41), a 1935. otvorena je i ženska gimnazija u Banjoj Luci.

Najširu mrežu srednjih škola u ovom periodu činile su građanske škole, koje su imale tri programska smjera: trgovački, poljoprivredni i zanatsko-industrijski. Iz ovih škola nije se moglo nastaviti školovanje u gimnazijama i dalje na univerzitetu. Stoga je režim radije davao dozvolu za otvaranje građanskih škola nego gimnazija, jer se naglašavao strah od hiperprodukcije inteligencije. Škole su otvarane kao mješovite, muške i ženske, a mješovitih je bilo najviše. Građanske škole otvarane su u ovim mjestima: u Banjoj Luci (2), Bihaću, Bileći, Bosanskoj Dubici, Bosanskom Novom, Bosanskom Petrovcu, Brčkom, Varešu, Bugojnu, Gacku, Glamoču, Gradačcu, Doboju, Derventi, Drvaru, Zenici, Zvorniku, Konjicu, Livnu, Mrkonjić-Gradu, Mostaru (2), Nevesinju, Rogatici, Sanskom Mostu, Stocu, Sarajevu (3), Travniku, Tuzli, Cazinu, Foči i Prnjavoru.

Građanske škole

Gimnazije i građanske škole radile su po nastavnim planovima i programima koji su važili za cijelu tadašnju

GIMNAZIJA U ZENICI

Jugoslaviju. Udžbenici, priručnici, školska lektira, školski propisi i sl. bili su, također, isti kao i za ostale krajeve. Kao što se okupacioni režim u prethodnom periodu bojao prodiranja nacionalnih ideja u srednje škole, tako je i u ovom periodu režim strahovao da se srednjoškolska omladina ne bi napajala nepoćudnim političkim idejama. Napredne političke ideje zaokupljale su, međutim, sve veći broj srednjoškolske omladine, kao dijela naprednih političkih kretanja u zemlji.

Pored državnih srednjih škola radile su i konfesionalne škole, koje su imale status srednjih škola: katoličke i pravoslavne bogoslovije, katoličke gimnazije (Visoko, Travnik, Široki Brijeg), Šerijatsko-sudačka škola i Šerijatska gimnazija u Sarajevu. Pored ovih otvoreno je još 12 katoličkih građanskih škola.

Za vrijeme II svjetskog rata radile su u većim gradskim centrima srednje škole, no i te samo povremeno, s izmijenjenim nastavnim programima u koje su unošeni sadržaji koji su odgovarali ustaškoj ideologiji. Najveći broj školskih zgrada u manjim mjestima je uništen ili oštećen. Od 49 zgrada srednjih škola teže je oštećeno 26, lakše 11, a 4 zgrade su potpuno uništene.

Razvoj poslije rata

Prije konačnog oslobođenja zemlje na slobodnoj teritoriji otvorene su dvije gimnazije, i to u Trebinju i Prijedoru. Poslije oslobođenja najprije su otvorene gimnazije i građanske škole u onim mjestima u kojima su radile i prije II svjetskog rata. Proklamovanjem jedinstvenog školskog sistema građanske škole su ukinute jer je u novoj mreži srednjih škola utvrđeno jednako opšte obrazovanje za cijelu generaciju od 7 do 14 godina. Opšte obrazovanje učenici su sticali u punim osmorazrednim gimnazijama, u sedmogodišnjim, a kasnije u osmogodišnjim školama. Od 1951. počinju se organizovati gimnazije sa samo četiri viša razreda (od V do VIII). Prva takva gimnazija otvorena je u Mostaru. Proces preobražaja gimnazije u ovom pogledu trajao je do školske god. 1957/58, od kada postoje gimnazije sa višim razredima.

NIŽE I VIŠE GIMNAZIJE 1951—58.

Školska godina	*Gimnazije*			*Broj đaka*		
	niže	*pune*	*više*	*u nižim*	*u punim*	*u višim*
1951—52.	50	19	1	18 792	14 069	651
1952—53.	50	23	1	19 770	15 807	639
1953—54.	50	25	3	18 864	17 798	949
1954—55.	43	32	4	15 436	22 031	1102
1955—56.	25	34	6	9 415	19 576	1687
1956—57.	9	28	11	2 679	18 009	3486
1957—58.	1	21	16	294	12 308	5717

U školskoj god. 1951/52, kada je počelo organizovanje gimnazije sa samo višim razredima, pune osmorazredne gimnazije bile su u ovim gradovima: u Sarajevu (dvije muške i dvije ženske), u Banjoj Luci (muška i ženska), u Mostaru (muška i mješovita), Bihaću, Bosanskom Novom, Bijeljini, Brčkom, Drvaru, Doboju, Foči, Gradačcu, Jajcu, Prijedoru, Travniku, Trebinju, Tuzli, Visokom i Zenici. Osim ovih, te godine bilo je 49 nižih gimnazija. Tako je već u šestoj godini poslije rata svako tadašnje sresko mjesto i jedan broj drugih većih naselja imao punu ili nižu gimnaziju.

Od školske god. 1958/59. ostaju samo gimnazije sa četiri viša razreda. Broj gimnazija je rastao, pa je u školskoj god. 1975/76. bilo ukupno 90 gimnazija. Grupisanjem srednjih škola u srednjoškolske centre u mnogim mjestima izvršena su organizacijska pomjeranja i u gimnazijama. Naime, srednjoškolski centri su okupljali veći broj srednjih i srednjih stručnih škola, pa se veći broj organizacijskih, administrativnih i finansijskih pitanja rješavao zajedno, dok je svaka škola sačuvala svoj programski individualitet. Tako je bilo i sa najvećim brojem gimnazija. Od ukupno 90 gimnazija, 21 gimnazija je ostala samostalna ustanova, dok je 69 gimnazija uključeno u srednjoškolske centre.

Srednjoškolski centri

U prvoj deceniji poslije rata gotovo u svakoj gimnaziji radila su tečajna odjeljenja za odrasle, u kojima je veliki broj ratom ometane djece u školovanju, kao i onih koji nisu imali priliku da se školuju, završio neke razrede gimnazije ili potpunu gimnaziju. U Sarajevu je otvorena 1946. posebna gimnazija za odrasle (partizanska gimnazija) u kojoj je više od 300 odraslih (gotovo isključivo mlađi ratni kadar) položilo ispit zrelosti.

Saveznim je propisom 1948. donesen okvirni nastavni plan i program za gimnazije, a kasnije se plan i program mijenjao i dopunjavao u republici, često u saradnji i usklađivanju sa drugim republikama. Predratni tip realne gimnazije ostao je kao osnova nastavnog plana, a uvedeni su i neki novi nastavni predmeti (moralno vaspitanje, predvojnička obuka, odbrana i samozaštita i dr.). I u ranijim nastavnim predmetima izvršene su mnoge promjene, posebno u društvenim naukama, čiji su sadržaji temeljitije osavremenjeni. U posljednje vrijeme vrše se najradikalnije programske izmjene u istoriji ove škole. Iako će i dalje škola ostati sa naglašenim zadacima opšteg obrazovanja, gimnazija će učenicima pružiti i takva znanja kojima će se lakše upućivati za određena zvanja u društvu uopšte, a posebno u proizvodnji. M. Pa.

Usmjereno obrazovanje. Zakonom o usmjerenom obrazovanju izvršene su radikalne promjene u strukturi srednjeg obrazovanja. Suštinske promjene ogledaju se, prije svega, u usmjeravanju srednjoškolskog obrazovanja i vaspitanja prema udruženom radu. Značajna programska izmjena je i u tome što su bitno smanjene razlike u sticanju opšte kulture u srednjem obrazovanju koje su proisticale iz različitih tipova škola. Novo usmjereno obrazovanje, šire nego ranije, učenicima pruža mogućnosti obrazovanja, pod jednakim uslovima, na višim i visokim školama.

Odnosi opšte i stručne naobrazbe

U prve dvije godine školovanja cijela generacija, bez obzira u koje se škole učenik upisuje, ima zajednički program opšte naobrazbe (oko 80% nastave) i blaže izraženo usmjeravanje prema struci za koju se učenik opredijelio (oko 20% nastave). Poslije završene prve dvije godine nastavni program se mijenja tako da ostaje oko 20% opšte i 80% stručne nastave. Ovo obrazovanje ne traje jednako za sva zanimanja. Za složenija zanimanja školovanje u srednjoj školi traje ukupno 4 godine, a za manje složena zanimanja, zavisno od pojedinih profila struke, školovanje može trajati manje od 4 godine.

U školskoj god. 1980/81. učenici u BiH su se upisali po novom zakonu. U srednjem obrazovanju zastupljene su sada ove struke: rudarsko-geološka, metalurška, metalska, elektrotehnička, hemijsko-tehnološka, drvoprerađivačka, celulozno-papirničarska, tekstilna, kožarska, prehrambena, grafička, građevinsko-geodetska, saobraćajna, vatrogasna, staklarsko-optička, poljoprivredna, šumarska, ekonomska, trgovinska, ugostiteljsko-turistička, zdravstvena, administrativno-upravna, umjetnička, informatička, jezičko-prevodilačka, struka kulturnih dje-

latnosti, bibliotekarska, arhivska, građevinsko-tehnološka i vatrostalna. M. Pa.

Stručne škole. Prvi oblici stručnog školstva javljaju se pri kraju turskog perioda, a nastaju, uglavnom, produžavanjem osnovnog školovanja. Tako su u Sarajevu otvorene tri škole, i to: jedna za spremanje administrativnog kadra, druga u kojoj su se obrazovali prvi nastavnici za *sibjan-mektebe* i jedna zanatska škola sa radionicom *(islahana)*. Ove škole je finansirala država, a učenici su bili iz muslimanskih porodica.

Austrougarskom okupacijom, iako sporo i u nedovoljnom broju, mreža stručnih škola poprima savremenije oblike nastave i bolje uslove za stručnu obuku. Kao prvi oblik stručnog obrazovanja u Sarajevu se osniva jedan *vojni pansionat* u kome se školuju učenici za službu u vojsci. God. 1882. otvara se u Sarajevu učiteljski tečaj za privremeno osposobljavanje učitelja. Ovaj tečaj prerasta 1886. u redovnu *učiteljsku školu*. Otvoreno je i nekoliko srednjih privatnih vjerskih škola, kao i nešto trgovačkih, koje se u to vrijeme ubrajaju u srednje škole. Druga po redu osnovana učiteljska škola otvorena je u Sarajevu 1911. To je bila ženska učiteljska škola. U Mostaru se osniva učiteljska škola 1913. Pored ovih državnih učiteljskih škola otvorena je privatna katolička učiteljska škola u Sarajevu u Zavodu sv. Vinka 1884, a u ovom periodu uz žensku osnovnu školu, koju je izdržavala A. P. Irby razvila se i privatna učiteljska škola, koju su pohađale učenice iz pravoslavnih porodica. God. 1892. otvorena je u Sarajevu još jedna škola u kojoj su se obrazovali nastavnici za sibjan-mektebe.

Osnivanje Srednje tehničke škole 1889.

Za potrebe školovanja srednjeg tehničkog kadra otvorena je u Sarajevu 1889. *Srednja tehnička škola* sa građevinskim i šumarskim odsjekom. To je bila najstarija škola ovoga profila na Balkanu. Zatvorena je 1906, da bi se ponovo, na intervenciju Bosanskog sabora otvorila 1910. Od srednjih stručnih škola u austrougarskom periodu otvorena je još *Trgovačka akademija u Sarajevu* (1912). Pored ove škole organizovan je veći broj tzv. *produžnih trgovačkih tečajeva* za školovanje radnika u trgovini.

Zanatlijske škole

U ovom periodu razvila se relativno široka mreža škola za spremanje kvalifikovanih radnika raznih profila. Među ovim školama posebno su se cijenile *zanatlijske škole* u Sarajevu i Mostaru u kojima su se izučavali zanati metalske struke. Škole sa radionicama u Sarajevu, Livnu i Foči isticale su se u umjetničkoj obradi metala i drva. Otvoren je i veliki broj *ženskih stručnih škola* u kojima se učilo šivanje, krojenje i domaćinstvo, među ostalim one u Mostaru, Sarajevu i Livnu. Otvoren je i veći broj konfesionalnih ženskih stručnih škola.

Od 1907. u Sarajevu djeluje *šumarska škola,* a organizovan je veći broj kraćih ili dužih tečajeva za šumarstvo, stočarstvo, ratarstvo i voćarstvo. U ovom periodu radile su ove stručne škole: 5 učiteljskih, 1 tehnička, 1 vojna, 1 trgovačka akademija, 3 zanatlijske škole, 7 ženskih radničkih škola, 2 obrtno-obrazovne škole, 1 ćilimarska škola, 4 ženske stručne škole, 1 šumarska škola, 4 ratarska tečaja, 7 voćarskih tečajeva, 1 škola za kovače i kolare, 7 trgovačkih i 24 obrtnička tečaja. Obučavanje seljaka u poljoprivredi obavljano je u 14 državnih i 17 opštinskih rasadnika.

Međuratni razvoj škola za kvalifikovane radnike

Mreža stručnog školstva između dva rata nosi isto obilježje kao što je imala u ranijem periodu. Naime, potpuno stagnira mreža škola za srednji stručni kadar, a razvijaju se škole za kvalifikovane radnike. Broj učiteljskih škola povećao se samo za jednu školu, i to u Banjoj Luci (preseljena iz Dervente 1926). Pored ranije otvorene Srednje tehničke škole u Sarajevu osniva se takva škola i u Banjoj Luci (1939). Otvorene su dvije trgovačke akademije u Banjoj Luci (preseljena iz Brčkog 1931) i u Mostaru (1939). Stručno školstvo, međutim, nije obuhvaćalo čitav niz struka.

Mreža škola u kojima se spremao kvalifikovani i priučeni radnički podmladak bila je šira. U ovom periodu radile su 3 industrijske škole (Drvar, Visoko i Zenica), 10 industrijsko-tehničkih tečajeva, 60 šegrtskih, 18 muških zanatskih, 9 ženskih stručnih, 35 ženskih zanatskih,

Snimio B. Popović

EKONOMSKA ŠKOLA *HASAN BRKIĆ* U SARAJEVU

3 škole za umjetne zanate, 2 ćilimarske škole, 2 zanatsko djelovodne, 9 nižih poljoprivrednih škola. Pored ovih škola, radilo je više pokretnih domaćičkih škola i tečajeva.

Za sve ove škole i tečajeve nastavne planove i programe utvrđivalo je Ministarstvo prosvjete u sporazumu sa odgovarajućim stručnim resorom, ili je to radilo odgovarajuće ministarstvo, uz saglasnost Ministarstva prosvjete. Neke od nižih škola i tečajeva organizovale su i izdržavale bivše banske uprave, pa su organi banovina propisivali planove i programe. U srednjim stručnim školama opšteobrazovne predmete predavali su profesori koji su završili fakultete za nastavnike, a stručne predmete odgovarajući stručnjaci. U nižim stručnim školama i na tečajevima držali su opšteobrazovnu nastavu, po pravilu, učitelji, a stručnu najčešće kvalifikovani majstori određene struke.

Za vrijeme II svjetskog rata nisu otvarane stručne škole na slobodnoj teritoriji, dok su neke škole povremeno radile u mjestima koja su bila u rukama neprijatelja. Odmah poslije oslobođenja počele su raditi ranije otvorene stručne škole, a osnivaju se i nove škole. Karakteristika stručnog školstva u ovom periodu je naglo širenje mreže ovih škola i po broju i po stručnim profilima. Posebno je proširena mreža škola za srednji stručni kadar. Za školovanje kvalifikovanih radnika otvoren je veliki broj *škola učenika u privredi*, kao i posebnih *industrijskih škola* za neke privredne grane. Ove škole su dobile nove nastavne planove i programe u kojima je znatno proširena nastava opšteobrazovnih predmeta. Stručno školstvo prvih godina poslije rata, pored brzog širenja mreže, nosi i obilježje češćeg otvaranja i zatvaranja pojedinih vrsta škola, kao i premještaja škola iz jednog mjesta u drugo. Ove škole su, takođe, često mijenjale i resore koji su ih osnivali i izdržavali. Škole su nekoliko puta prelazile iz nadležnosti Ministarstva prosvjete u nadležnost odgovarajućih stručnih resora. Planovi i programi za ove škole donošeni su saglasnošću prosvjetnih i stručnih organa.

Škole učenika u privredi i industrijske škole

Stručne škole

Na kraju prve decenije poslije rata postojale su ove stručne škole: učiteljske škole u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Tuzli, Bihaću, Bijeljini, Travniku, Livnu i Derventi; srednje tehničke škole u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Banjoj Luci, Zenici, Koranu (Pale); srednje poljoprivredne škole u Bijeljini, Banjoj Luci, Čapljini i Derventi; srednje medicinske škole u Sarajevu, Tuzli i Banjoj Luci; srednje ekonomske škole u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Brčkom, Banjoj Luci, Drvaru, Bosanskom Brodu i Travniku; učiteljske domaćičke škole u Mostaru i Tuzli; Srednja fiskulturna škola u Sarajevu, Srednja geodetska škola u Sarajevu, Srednja šumarska škola na Ilidži i Srednja muzička škola u Sarajevu. Tako je za prvih deset go-

dina poslije rata organizovana takva mreža stručnih škola da nije bilo ni jedne privredne grane ni društvene djelatnosti za koju ne bi postojalo organizovano školovanje kvalifikovanih radnika i srednjih stručnih kadrova.

Mreža stručnog školstva stalno se mijenjala i rasla, obuhvaćajući obrazovanje srednjeg tehničkog kadra i onog kvalifikovanog stručnog. U veće promjene u ovim školama treba ubrojati prelaz na srednjoškolske centre u čijim su se sastavima nalazile i srednje stručne škole ili pojedini odsjeci tih škola. I veliki broj stručnih škola za kvalifikovane radnike u proizvodnji i uslužnim djelatnostima našao je takođe svoje mjesto u srednjoškolskim centrima.

STRUČNE ŠKOLE I BROJ UČENIKA 1975/76.

Vrsta škole	*Broj škola*	*Broj đaka*
Muzičke škole	5	570
Primijenjena umjetnost	1	202
Upravne	4	1 688
Medicinske	13	7 710
Ekonomske	33	17 754
Tehničke	70	29 127
Za kvalifikovane radnike	155	60 183

M. Pa.

Više škole. Do poslije II svjetskog rata na području BiH nije bilo drugih viših škola osim konfesionalnih. Prve više škole u BiH bile su *više pedagoške škole*, i to u Sarajevu (1946), Mostaru i Banjoj Luci (1951). Tih škola, kasnije se nazivaju akademije, najviše je među višim školama. Od 60-ih godina raste broj viših škola i one su raznovrsnije. God. 1978. u BiH djeluje ukupno 11 viših škola u sklopu četiri univerziteta, i to u Sarajevu, Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru.

Sarajevski univerzitet ujedinjuje 6 viših škola: *Pedagošku akademiju* sa 5 smjerova: razredna nastava, srpskohrvatski — hrvatskosrpski jezik i književnost jugoslovenskih naroda, matematika i fizika, ekonomika domaćinstva i hemija, predškolsko vaspitanje; *Višu medicinsku školu* sa 4 smjera: za medicinske tehničare, sanitarni, laboratorijski i radiološki smjer; *Višu ekonomsko-komercijalnu školu* sa dva odsjeka: komercijalni i finansijsko-računovodstveni, te odjeljenjem u Goraždu; *Višu PTT školu* sa dva smjera: organizacija i eksploatacija te tehnika telekomunikacije; *Višu upravnu školu* i *Višu školu za socijalne radnike* bez posebnih usmjerenja.

U okviru Banjolučkog univerziteta djeluju tri više škole: *Pedagoška akademija* sa 5 smjerova: srpskohrvatski — hrvatskosrpski jezik, matematika i fizika, istorija i geografija, razredna nastava i predškolsko vaspitanje; *Viša ekonomsko-komercijalna škola* sa tri smjera: komercijalni, finansijski i turističko-ugostiteljski; *Viša tehnička škola* u Bihaću sa dva odsjeka: mašinski i tekstilni.

Pedagoška akademija u sklopu Tuzlanskog univerziteta ima 6 usmjerenja: srpskohrvatski — hrvatskosrpski jezik, matematika i fizika, tehničko obrazovanje, biologija i hemija, razredna nastava, fizičko vaspitanje, a *Pedagoška akademija* Mostarskog univerziteta: predškolsko obrazovanje, razrednu nastavu, srpskohrvatski — hrvatskosrpski jezik, matematiku i fiziku, biologiju i hemiju, istoriju i geografiju.

U školskoj god. 1977/78. više škole u BiH pohađalo je oko 17 000 studenata, od kojih je oko 5000 bilo redovnih.

A. K. P.

METALURŠKI FAKULTET U ZENICI

Visokoškolsko obrazovanje. Otvaranje Univerziteta u Sarajevu 1949. predstavlja izuzetno značajnu naučnu, obrazovnu, kulturnu i društvenu tekovinu u razvoju BiH od zaostale agrarne zemlje u industrijski razvijenu zemlju, s velikim brojem vlastitih visokoobrazovnih stručnjaka. Nedostatak visokoobrazovanih kadrova nije se mogao nadomjestiti samo školovanjem u postojećim univerzitetskim centrima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, ili van zemlje. Obnova i izgradnja zemlje, razvoj privrede i društvenih službi upućivali su na to da treba stvarati vlastite visokoškolske ustanove kako bi se što neposrednije uticalo na broj i kvalitet stručnjaka potrebnih BiH. U ovoj republici bilo je 1948. samo 4000 visokoobrazovanih ljudi, a potrebe su bile znatno veće.

Osnivanje pojedinih fakulteta

Sagledavajući potrebe BiH u kadrovima, Vlada NRBiH donosi najprije odluku o osnivanju pojedinih fakulteta. Među prvima je osnovan *Medicinski fakultet u Sarajevu*, koji je počeo sa radom 16. XI 1946. U okviru fakulteta radilo je 13 instituta i 10 klinika. *Pravni fakultet* je počeo radom 6. II 1947, a *Savezna visoka poljoprivredna škola za planinsko gazdovanje* 5. XI 1947. Zakonom od 17. XII 1948. ova visoka škola je pretvorena u *Poljoprivredno-šumarski fakultet*. Zatim 25. XI 1949. počinje nastava i na *Tehničkom fakultetu* (formirana su dva odsjeka: arhitektonski i građevinski). *Veterinarski fakultet* je počeo radom 16. IX 1950, a *Filozofski fakultet* 1. XI 1950. Nastava na Filozofskom fakultetu je organizovana na osam grupa: istorija, istorija jugoslovenskih književnosti i srpskohrvatski jezik, francuski jezik i književnost, njemački jezik i književnost, orijentalna filologija, matematika, hemija i geografija.

Univerzitet u Sarajevu

Narodna skupština NRBiH 11. IX 1949. donosi Zakon o otvaranju Univerziteta u Sarajevu. Univerzitet je otvoren 2. XII 1949. Na osnovu Zakona o univerzitetu (1954) izabran je prvi Savjet sarajevskog Univerziteta od 20 članova čiji je mandat trajao dvije godine. To je bio prvi organ samoupravljanja u koji su ušli predstavnici Univerziteta i društva. Danas savjeti, odn. skupštine univerziteta imaju mnogo više članova, što zavisi od broja visokoškolskih ustanova, instituta i zavoda udruženih u univerzitet. Savjet, odn. skupštinu, sačinjavaju predstavnici visokoškolskih ustanova, među kojima je 1/3 studenata, delegacije društveno-političkih zajednica uključene u univerzitet, delegacije opština, gradova, Privredne komore BiH, delegati Skupštine SR Bosne i Hercegovine, te delegacije univerzitetskih i drugih zainteresovanih organizacija. Samoupravljanje na univerzitetima obavlja se i preko Naučno-nastavnih vijeća grupa srodnih visokoškolskih organizacija, Savjetodavno stručnog kolegija, pomoćnih tijela Savjeta univerziteta: komisija upravnih odbora fondova i redakcija. Svi univerziteti, pored rektora i prorektora, iz redova nastavnika biraju i prorektora iz redova studenata.

Reforma je podstakla mnogo brže samoupravno konstituisanje visokoškolskih ustanova u SRBiH i primjenu delegatskog sistema shodno Ustavu i Zakonu o udruženom radu. Podstaknuti su višesmjerni oblici saradnje sa udruženim radom, što je imalo značaja za reviziju nastavnih planova i programa, uključujući sagledavanje potreba udruženog rada za odgovarajućim kadrovima kako u kvaliteti, tako i u novim profilima. Postavljeni su veći zahtjevi za osavremenjavanje sadržaja, metoda i oblika

rada u nastavi. Učinjeni su značajni napori u intenziviranju i racionalizaciji procesa nastavnog rada na 20 odn. 25 časova sedmično, isto tako u skraćivanju dužine studiranja na 4 godine, izuzimajući nastavu na Medicinskom fakultetu, koja traje 5 godina. Postavljen je zahtjev da ukupno opterećenje studenata ne bi trebalo da pređe 42 časa sedmično. Nastava traje 10 mjeseci. Učinjene su značajne izmjene u načinu praćenja i ocjenjivanja razvoja i rada studenata. Reforma je afirmisala mnogo novih oblika rada sa studentima. Sve se više obraća pažnja humanizaciji odnosa, razvoju ličnosti studenata, njihovom angažovanju kako u nastavi (predavanjima, vježbama, seminarskim i diplomskim radovima), učešću studenata u samoupravljanju na nivou odsjeka, fakulteta i univerziteta tako i u kulturnom i društvenom životu sredine.

Razvoj visokog školstva u BiH bio je u prvoj fazi usmjeren na Univerzitetski centar Sarajevo sa umjerenim usmjeravanjem na regionalne centre u Banjoj Luci, Mostaru, Tuzli i Zenici. Najveći razvoj postiže visoko školstvo u BiH od 1975, kada su formirana još tri univerzitetska centra: u Banjoj Luci (1975), Tuzli (1976) i Mostaru (1977). To je uslovilo da se u BiH naglo povećao broj redovnih i vanrednih studenata. Prema statističkim podacima iz školske god. 1977/78. na univerzitetima u BiH studiralo je 53 823 studenta, od toga 31 229 redovnih i 22 594 vanredna studenta.

Univerzitet u Sarajevu ima 26 visokoškolskih ustanova: 19 fakulteta, 2 akademije i 5 viših škola. Postoje još 4 instituta udružena u univerzitet. U školskoj god. 1977/78. na Univerzitetu u Sarajevu studiralo je 35 169 studenata (20 961 redovnih i 14 208 vanrednih). Visokoškolske organizacije po srodnosti svrstane su u pet grupacija.

Fakulteti po grupama nauka

Visokoškolske organizacije biotehničkih nauka: Poljoprivredni fakultet (osnovan je sa Šumarskim fakultetom 1949, a razdvojen 1959), Šumarski fakultet (osnovan je sa Poljoprivrednim fakultetom 1949, a razdvojen 1959), Prirodno-matematički fakultet (odgovarajući odsjeci osnovani su sa Filozofskim fakultetom 1950, a razdvojeni 1960).

Visokoškolske organizacije društvenih nauka: Pravni fakultet (1946), Filozofski fakultet (1950), Ekonomski fakultet (1952), Fakultet za fizičku kulturu (1974 — ranije Visika škola za fizičku kulturu 1963), Fakultet političkih nauka (1966 — ranije Visoka škola političkih nauka 1961), Viša upravna škola (1956), Viša škola za socijalne radnike (1957), Viša ekonomsko komercijalna škola (1960), Pedagoška akademija (1969) — ranije Viša pedagoška škola (VPŠ) 1946.

Visokoškolske organizacije medicinskih nauka: Medicinski fakultet (1946), Veterinarski fakultet (1950), Viša medicinska škola (1973), Stomatološki fakultet (1974), Farmaceutski fakultet (1974).

Visokoškolske organizacije tehničkih nauka: Arhitektonsko-urbanistički (1961 — ranije Arhitektonski odsjek pri Tehničkom fakultetu 1949), Građevinski fakultet (1961 — ranije Građevinski odsjek pri Tehničkom fakultetu 1949), Elektrotehnički fakultet (1961), Mašinski fakultet (1961), Metalurški fakultet u Zenici (1961), Mašinski fakultet u Zenici (1967) i Saobraćajni fakultet (1978).

Akademije i instituti

Umjetničke akademije: Muzička akademija (1955), Akademija likovnih umjetnosti (1972).

Pri Univerzitetu postoje ovi instituti: Biološki institut, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje, Institut za automatiku i računske nauke, Institut za energetiku. Pored navedenih instituta, pri fakultetima Univerziteta u Sarajevu djeluju 33 instituta, 20 zavoda, 13 klinika, 4 laboratorija, kao i više nastavnih objekata i vježbaonica, i jedan računski centar. Za potrebe visokoškolskog obrazovanja značajnu ulogu ima *Narodna i univerzitetska biblioteka* sa čitaonicama koja raspolaže fondom od 1 115 737 sv. knjiga i časopisa i 280 184 sv. specijalnih zbirki.

U okviru Univerziteta u Sarajevu djeluje i Centar za društveno-kulturne djelatnosti koje se ostvaruju i putem

Snimio S. Vasiljević

PRAVNI FAKULTET U SARAJEVU

Univerzitetskog kulturno-umjetničkog društva »Slobodan Princip - Seljo«; tehničku kulturu razvija Savez organizacija za tehničko vaspitanje studenata. Navedene djelatnosti, uz sportske i rekreativne, okupljaju oko 10 000 studenata u četiri objekta u Sarajevu i dva objekta van Sarajeva.

Univerzitet u Sarajevu ima 5 objekata za smještaj studenata, od toga četiri u Sarajevu sa 2776 ležaja; dodatnih 960 ležaja je u izgradnji kao i objekat u Zenici sa 228 ležaja. Ishrana je organizirana u studentskim i ekspresnim restoranima u gradu.

Novi univerzitetski centri: Banja Luka

Univerzitet u Banjoj Luci konstituisan je 7. XI 1975. U njega je uključeno 6 fakulteta, 3 više škole i 9 instituta i zavoda. U školskoj god. 1977/78. na Univerzitetu u Banjoj Luci studiralo je 8423 studenta, od toga redovnih 4373, a vanrednih 4150. U Univerzitet je uključeno više nastavnih i naučnoistraživačkih organizacija.

Visokoškolske organizacije: Ekonomski fakultet (1975 — ranije odjeljenje Ekonomskog fakulteta u Sarajevu 1974), Elektro-tehnički fakultet (1975 — ranije odsjek na Tehničkom fakultetu 1960), Mašinski fakultet (1975 — ranije OOUR Mašinskog fakulteta u Sarajevu 1973),

STUDENTSKI DOM U SARAJEVU

Foto-teka IV Skupštine SRBiH

DJEČIJI VRTIĆ U ZENICI

Medicinski fakultet (1978), Pravni fakultet (1975), Pedagoška akademija (1969 — ranije VPŠ 1950), Tehnološki fakultet (1975 — ranije Tehnički fakultet 1960), Viša ekonomsko-komercijalna škola (1975 — započela radom 1959), Viša tehnička škola u Bihaću (1975).

Naučnoistraživačke organizacije: Ekonomski institut; Institut za ispitivanje građevinskog materijala; OOUR Institut za hemijsku preradu drveta »Incel«; OOUR Istraživačko razvojni centar »Jelšigrad«; OOUR Institut fabrike za profesionalnu elektroniku »Rudi Čajavec«, OOUR Istraživačko-razvojni centar »Vrbas«; Poljoprivredni zavod; Veterinarski stočarski centar; Institut zaštite.

Za potrebe Univerziteta u Banjoj Luci organizovan je Centar za društvene djelatnosti univerziteta »CEDUBAL«, koji se bavi razvijanjem fizičke kulture i kulturnog života studenata u slobodnom vremenu. Postoji Studentski dom sa 608 ležaja i studentski restoran sa 1000 mjesta.

Tuzla

Univerzitet u Tuzli, osnovan 18. XII 1976, u svom sastavu ima 5 fakulteta, 1 višu školu i 6 instituta i zavoda. U školskoj god. 1977/78. na Univerzitetu u Tuzli studiralo je 5116 studenata, od toga 3240 redovnih i 1876 vanrednih. Univerzitet u Tuzli je nastao zbog potreba udruženog rada i veoma je povezan sa razvojnim tokovima i mogućnostima udruženog rada, sredine i njenim potrebama kako za stručnim, tako i za istraživačkim kadrovima. U Univerzitet je uključeno više nastavnih i naučnoistraživačkih organizacija.

Visokoškolske organizacije: Tehnološki fakultet (1959), Rudarsko-geološki fakultet (1960), Ekonomski fakultet u Brčkom (1976 — ranije Viša ekonomsko-komercijalna škola 1961), Medicinski fakultet (1976), OOUR Elektrotehnički fakultet Sarajevo (1972), Pedagoška akademija (1969 — ranije VPŠ 1960).

Naučnoistraživačke organizacije: Institut za hemijsko inženjerstvo; Institut za preradu uglja i karbo-hemiju; Institut za rudarska istraživanja; Institut za zaštitu i obrazovanje; Zavod za ekonomiku i OOUR Elektronske obrade podataka.

Društveni život studenata odvija se preko Doma omladine, u »Partizanu«, sportskom društvu »Student«, »Jedinstvo« i »Stelektu«. Formiran je Centar za društveno-političku i kulturnu djelatnost studenata. U Tuzli postoji Studentski centar sa domovima kapaciteta 500 ležaja, a izgrađuje se novi objekat kapaciteta 250 ležaja.

Univerzitet »Džemal Bijedić« u Mostaru, osnovan 11. II 1977, a u svom sastavu ima 4 fakulteta, 1 višu školu i 2 instituta. Na Univerzitetu u školskoj god. 1977/78. studiralo je 5016 studenata, od toga 2656 redovnih i 2360 vanrednih. U Univerzitet je uključeno više nastavnih i naučnoistraživačkih organizacija.

Visokoškolske organizacije: Ekonomski fakultet (1976 — ranije odjeljenje Ekonomskog fakulteta u Sarajevu 1971); Mašinski fakultet (1976 — ranije Viša tehnička škola mašinske struke 1959); Pravni fakultet (1976 — ranije odjeljenje Pravnog fakulteta u Sarajevu 1971); Građevinski fakultet (1978); Pedagoška akademija (1969 — ranije VPŠ 1950).

Naučnoistraživačke organizacije: Duvanski institut (1970), Istraživačko-razvojni centar »HEPOK« Mostar (1969).

Kulturno-umjetnički život studenata ostvaruje se preko Kulturno-umjetničkog društva Univerziteta. Sportsko društvo Univerziteta osnovano je 1977, a sportski život studenata organizovan je u nizu sportskih sekcija. Izgrađeni su i sportski tereni koji omogućuju masovnije bavljenje sportom. Studentski dom ima 230 ležaja, a u programu je njegovo proširivanje za još 200 ležaja. Postoji studentski restoran kapaciteta 600 obroka dnevno.

Mu. Mć.

Predškolski odgoj. Prve institucije za predškolski odgoj javljaju se na tlu BiH prije gotovo sto godina (najstarija ustanova te vrste otvorena je u Brčkom 1885), ali njihov dalji razvoj teče dosta neujednačeno i sporo. Tome svakako doprinose tadašnje društveno-ekonomske okolnosti, veoma mali procenat zaposlenih majki, patrijarhalni porodični odnosi, kao i shvatanje da dijete prije sedme godine ne treba da boravi izvan porodice.

Prve institucije za okupljanje predškolske djece osnivaju konfesionalna društva sa naglaskom na zbrinjavanju djece majki radnica. Od 1930. otvaraju se u BiH i prve državne predškolske ustanove pri nekim osnovnim školama. Zbrinjavanje i zaštita djece sa svim svojim specifičnostima imalo je poseban značaj tokom NOR-a.

Novi društveni odnosi, nagli porast broja zaposlenih žena majki, zahtijevaju i ubrzan razvoj institucija za brigu o djeci. Naročito je izražena potreba u većim urbanim industrijskim centrima, gdje je i procenat zaposlenosti oba roditelja najveći. Ustanove koje se u BiH bave vaspitno-obrazovnim radom sa djecom predškolskog uzrasta organizovane su kao *jaslice,* namijenjene djeci do navršene tri godine i *vrtići,* tj. obdaništa i zabavišta sa cjelodnevnim ili skraćenim boravkom djece od 3 do 7 godina, odn. do polaska u školu.

Jaslice i vrtići

Također postoje *kombinovane ustanove,* koje mogu da organizuju obuhvat djece od 8 mjeseci života pa sve do polaska u školu i *pripremna odjeljenja,* ili tzv. *male škole,* kojima je zadatak da kroz višemjesečni (tri ili šest mjeseci) ili jednogodišnji rad pripremaju djecu za polazak u školu.

Pripremna odjeljenja

U predškolskom odgoju naglašene su tri komponente: *socijalna* — pomoć zaposlenoj porodici i težnja za smanjivanjem razlika među djecom različitih porodičnih prilika, *zdravstveno-higijenska* — briga za što adekvatniju ishranu, zdravstvenu kontrolu i zadovoljavanje potreba u psihofizičkom razvoju djece i *vaspitno-obrazovna* — specifičan vaspitno-obrazovni rad sa djecom, ali i njihova priprema za školovanje.

Institucionalizovani predškolski odgoj danas sve više postaje predmet naučnog interesovanja i praćenja, a dobivena saznanja nesumnjivo ukazuju na niz vrijednosti i prednosti predškolskog odgoja u usporedbi s tradicionalnim porodičnim. Osnovni zaključak brojnih istraživanja ove vrste je da institucije za predškolski odgoj mogu značajno da utiču na ubrzavanje dječijeg razvoja uopšte. Stoga je i u političkim i prosvjetnim dokumentima posebno naglašen značaj organizovanog, sistematskog i planskog predškolskog vaspitanja i obrazovanja kao sastavnog dijela cjelokupnog našeg sistema vaspitanja.

Institucionalizacija predškolskog odgoja

Objekti za predškolski odgoj u BiH uglavnom zadovoljavaju pedagoške, zdravstveno-higijenske i druge nor-

mative najmodernijih zahtjeva, izuzev mali procenat objekata (oko 5%) koji nisu namjenski građeni, ali su adaptirani i maksimalno prilagođeni svojoj namjeni.

Vaspitački kadar za rad u predškolskim ustanovama osposobljava se u BiH na Pedagoškim akademijama u Banjoj Luci, Mostaru i Sarajevu i srednjim vaspitačkim školama u drugim socijalističkim republikama. Kadrovska struktura u postojećim ustanovama sa oko 95% stručno osposobljenog kadra je dobra.

I pored dobrih rezultata koji su postignuti u predškolskom odgoju, još uvijek ima opština nepokrivenih mrežom predškolskih institucija, kao i urbanih sredina gdje potrebe za predškolskim obuhvatom djece prerastaju društvene mogućnosti da im se adekvatno udovolji.

A. K. P.

Škole za obrazovanje odraslih. Obrazovanje odraslih u BiH vezivalo se u prošlosti za napredne nacionalne i prosvjetiteljske pokrete. Do 1941. poseban značaj za afirmaciju obrazovnog rada sa odraslima ima djelatnost radničkog pokreta i KPJ. Tokom NOB-a podizanje ideološko-političkog i obrazovnog nivoa čitavog naroda bilo je sastavni dio revolucije.

U poslijeratnom periodu u SRBiH, kao i u čitavoj našoj zemlji, dolazi do najmasovnijeg pokreta za obrazovanje odraslih. Postignuti rezultati su ogromni, ne samo u opismenjavanju i stjecanju osnovnog obrazovanja, nego i u ubrzanom osposobljavanju stručnjaka kroz posebne programe i oblike rada namijenjene isključivo odraslim (učitelji, tehničari, medicinsko osoblje i dr.).

Potrebe za elementarnim obrazovanjem odraslih u SRBiH značajno se smanjuju u posljednjih nekoliko godina, ali istovremeno rastu potrebe za drugim oblicima i višim nivoima obrazovanja, kao što su sticanje kvalifikacija, permanentno stručno usavršavanje, podizanje opšteobrazovnih i ideološko-političkih znanja, osposobljavanje za samoupravljanje i dr.

Obrazovanje odraslih kao sastavni dio sistema vaspitanja i obrazovanja uopšte, odvija se u posebnim školama za odrasle, ili u posebnim odjeljenjima za odrasle u okviru mnogih radničkih i narodnih univerziteta, kao i u mnogim centrima za obrazovanje u radnim organizacijama.

A. K. P.

Specijalne škole. God. 1931. otvorena su u Sarajevu dva specijalna odjeljenja za mentalno retardiranu djecu pri osnovnoj školi. To je ujedno jedini prijeratni primjer. Već od 1946. specijalno školstvo se intenzivno razvija, kako bi se i djeci ometenoj u razvoju stvorili uslovi za školovanje i adekvatnu pripremu za društveno koristan rad. Danas djeluje velik broj specijalnih škola, zavoda, domova i odjeljenja u BiH, mada još uvijek obuhvaćanje ove djece školovanjem ne zadovoljava. Specijalnih osnovnih škola u 1978. bilo je: za *slijepu djecu* — pri zavodima za slijepe u Sarajevu i Derventi; za *gluhonijemu djecu* — u Sarajevu i Banjoj Luci, te više specijalnih odjeljenja pri redovnim osnovnim školama u Tuzli i Mostaru; za *tjelesno invalidnu djecu* pri zavodima u Fojnici i Banjoj Luci; za *mentalno retardiranu djecu* — u Sarajevu, Zenici i Tuzli, te oko 150 odjeljenja za lakše mentalno retardiranu djecu pri redovnim osnovnim školama. Srednje usmjereno obrazovanje ovi vaspitanici stiču u specijalnim odjeljenjima i radionicama srednjoškolskih centara i škola u Sarajevu, Banjoj Luci i Prijedoru.

Vaspitno zapuštena djeca pored smještaja u specijalne domove (Sarajevo) ili prihvatilišta (Zenica, Tuzla, Mostar) najčešće ne napuštaju redovno školovanje.

Specijalno osposobljeni nastavnici za rad u ovim školama (tiflopedagozi, surdopedagozi, ortopedagozi, oligofrenopedagozi) školuju se u drugim republikama.

A. K. P.

Škole narodnosti. Poslije austrougarske okupacije, u BiH su se naseljavali Nijemci, Česi, Poljaci, Slovaci, Italijani, Mađari i Ukrajinci. Oni su živjeli, uglavnom, u kompaktnim kolonijama, pa su za školovanje njihove djece otvarane škole na maternjem jeziku. Škole tih kolonista finansirala je Zemaljska vlada u Sarajevu. Najviše takvih škola imali su Nijemci, i to u Dugom Polju, Kladaru, Branjevu, Novoj Ularici, Šibovskoj, Prosari, Vrbaškoj, Dubravi i Glogovcu. Poljaci i Ukrajinci imali su svoje škole u Rakovcu i Martincu, a Mađari u Vučjaku kod Prnjavora.

Završetkom II svjetskog rata veći broj pripadnika narodnosti napušta Bosnu. Od narodnosti koje danas žive u BiH jednu školu imaju Albanci u Sarajevu, a u 9 osnovnih škola u Prnjavoru i 4 škole u Prijedoru omogućeno je učenje maternjeg jezika za ukrajinsku, češku i italijansku djecu.

LIT.: *V. Klaić,* Bosna, Zagreb 1878; *Lj. Dlustuš,* Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas, Školski vjesnik, Sarajevo 1894; *T. Alaupović,* Ivan Franjo Jukić (1819—1857), Sarajevo 1907; *D. Karanjac,* Srpska konfesionalna škola u Livnu, Školski vjesnik, Sarajevo 1909; *J. Ivanišević,* Srpsko pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1910; *J. Jelenić,* Kultura i bosanski franjevci, I i II, Sarajevo 1915; *S. Marković,* Hrvatske katoličke škole u Livnu za turske uprave, Mostar 1925; *V. Ćorović,* Bosna i Hercegovina, Beograd 1925; *H. Mulić,* Metodika vjerske nastave, Sarajevo 1941; *Đ. Pejanović,* Srednje škole u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske, Austrije i stare Jugoslavije, Sarajevo 1953; *isti,* Srednje stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine, Sarajevo 1953; *isti,* Srednje stručne škole u Bosni i Hercegovini 1850—1941, Sarajevo 1961; *H. Ćurić,* Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1967; *V. Bogićević,* Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463—1918, Sarajevo 1967; *V. Brkić,* Kratak pregled razvoja specijalnog školstva u SRBiH i stanje i problemi škola za mentalno nedovoljno razvijenu djecu, Specijalna škola, 1971, 4; *M. Papić,* Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878—1918), Sarajevo 1972.

M. Pa.

XI. ZNANSTVENOISTRAŽIVAČKA DJELATNOST

Do austrougarske okupacije BiH naučnih ustanova nije bilo. Pretežno poslije 1878. stižu prvi strani naučnici, uglavnom arheolozi i geolozi, zatim medicinski radnici i biolozi. Da bi se spriječilo odnošenje spomenika kulture iz BiH te da bi počelo sistematsko proučavanje prirodne i društvene osnove te zemlje osnovano je u Sarajevu 1885. *Muzejsko društvo,* a 1888. *Zemaljski muzej za Bosnu i Hercegovinu.* Ta je ustanova najplodnija i najznačajnija znanstvena ustanova u BiH, a istakla se u arheološkim, geološkim, biološkim, muzikološkim, etnografskim i etnološkim istraživanjima. God. 1908. osnovan je u okviru Zemaljskog muzeja *Zavod za ispitivanje Balkana* sa zadatkom da sakuplja materijal o Balkan-

Prve naučne ustanove: Muzejsko društvo i Zemaljski muzej

ENERGOINVESTOV LABORATORIJ ZA VISOKI NAPON, SARAJEVO

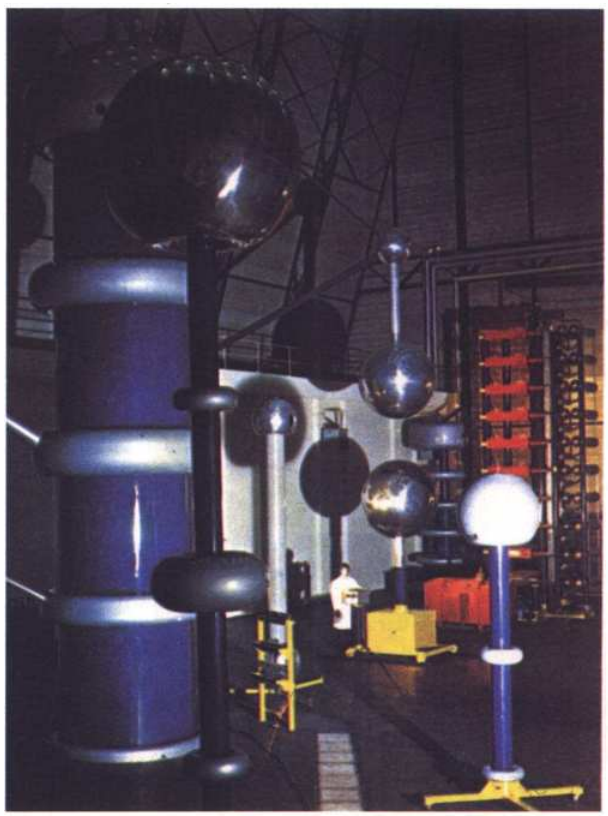

skom poluostrvu i okuplja naučne radnike koji se bave proučavanjem te materije. Djelatnost ove institucije, sa prekidom 1918—41, ostavila je velikog traga u proučavanju svih aspekata poznavanja Balkanskog poluostrva. Publikacije muzeja i zavoda »Glasnik Zemaljskog muzeja« i »Wissenschaftliche Mitteilungen« još danas su izvori za proučavanje BiH i razvoja njene nauke. God. 1920. osnovan je pri Zemaljskom muzeju i *Fitopatološki zavod,* kome je povjereno da proučava biljne bolesti i štetočine te da radi na njihovom suzbijanju (izdavao publikaciju »Rad«). Izvan muzeja osnovan je pred II svjetski rat Poljoprivredno-šumarski fakultet.

Univerziteti i Akademija nauka i umjetnosti

U periodu poslije 1945, kada je u vezi sa krupnim promjenama u društveno-političkom i ekonomskom životu nauka dobila nove uslove za razvoj, u BiH se osniva veliki broj fakulteta i naučnih ustanova. God. 1949. osnovan je Univerzitet u Sarajevu. Osnivanjem Naučnog društva Bosne i Hercegovine 1951, njegovim prerastanjem u Akademiju nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1966, kao i osnivanjem univerziteta u Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru, nauka i naučni rad dobili su više mogućnosti, prostora i zamaha. Mnoge znanosti razvijaju se na fakultetima, gdje se nalazi najveća koncentracija naučnog kadra. Na Univerzitetu su se osobito razvila istraživanja u oblasti medicine, prava, filozofije, sociologije i pedagogije, kao i više filoloških disciplina. Obimna bibliografska građa iz ovih oblasti objavljena je u »Bibliografiji BiH« Narodne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine.

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu bavi se naučnoistraživačkom, muzeološkom i obrazovnom djelatnošću u oblasti arheologije, povijesti, biologije, geologije, muzikologije, folkloristike, etnologije i etnografije. U naučnoistraživačkoj djelatnosti postignuti su značajni rezultati, posebno u oblasti arheologije, etnologije, biologije, geologije, mineralogije i petrografije. Istraživanja su pretežno fundamentalnog karaktera, a obavljaju se u odgovarajućim odjeljenjima (za arheologiju, za etnologiju i za prirodne nauke). Koordiniraju se u okviru *Istraživačkog centra* muzeja i publikuju u »Glasniku Zemaljskog muzeja«.

Instituti i zavodi

Biološki institut Univerziteta u Sarajevu osnovan je 1946. Bavi se istraživanjem iz područja fundamentalne i primijenjene biologije. Posebno se ističe njegov rad na sistematici faune te u oblasti ihtiologije.

Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu osnovan je 1947. Istražuje, proučava i obrađuje pitanja iz oblasti zaštite spomenika kulture. Priprema programe i projekte za radove na konzervaciji, restauraciji, rekonstrukciji te adaptaciji spomenika i spomeničkih cjelina i stara se o izvođenju takvih radova. Objavljuje časopis »Starine«.

Institut za geologiju »Geoinženjeringa« u Sarajevu osnovan je 1949. Bavi se izradom osnovnih, regionalnih i detaljnih geoloških karata, osobito iz domena regionalne geologije, zatim značajnim istraživanjima svih vrsta mineralnih sirovina te istraživanjima u oblasti paleontologije, petrologije, sedimentologije, stratigrafije, seizmotektonike, geologije nafte, fotogeologije, geohemije i hemije. Institut je zaslužan i za razvoj rudarstva u BiH.

Orijentalni institut u Sarajevu osnovan je 1950. Osnovna mu je djelatnost prikupljanje, obrada i publiciranje istorijskih i književnih izvora za istoriju naših naroda na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Na osnovu te građe proučava osmanske institucije, pravnu, društvenu i kulturnu problematiku iz istorije naših naroda; arapski, turski i perzijski jezik te njihove elemente u našem jeziku; arapske, turske i perzijske književnosti s posebnim obzirom na stvaralaštvo naših ljudi na tim jezicima; islamsku civilizaciju s posebnim obzirom na njen uticaj na istoriju naših naroda. Institut publikuje »Priloge za Orijentalnu filologiju«, najznačajniji časopis ove struke u nas.

Zavod za vodoprivredu u Sarajevu osnovan je 1952, a bavi se studijama i projektovanjem velikih vodoprivrednih objekata. Zajedno sa ostalim naučno-stručnim i projektnim organizacijama radi na kompleksnim vodoprivrednim sistemima, studijama i projektima na slivovima rijeka.

Naučnoistraživački i razvojni centri pri preduzećima

Naučnoistraživački centar »Rudi Čajavec« u Banjoj Luci osnovan je 1952. kao razvojni centar preduzeća »Rudi Čajavec«. Kasnije je prerastao u naučnoistraživački centar kojemu je zadatak da obavlja bazna istraživanja i programiranje razvoja te prati naučno-tehnička i tehnološka dostignuća i njihovu primjenu.

Hemijski institut Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, osnovan 1953, bavi se istraživanjima iz područja fundamentalne i primijenjene hemije. Osnovni je faktor u obuci hemičara za potrebe privrede i istraživačkog rada.

Zavod za inženjersku geologiju i hidrologiju Građevinskog fakulteta u Sarajevu osnovan je 1953. Radi na proučavanju, istraživanju i rješavanju naučnih i stručnih zadataka iz grupe geoloških nauka, posebno inženjerske geologije i hidrologije. Cilj mu je unapređenje nastave, nauke i struke, zatim izrada studija, projekata istraživanja i investiciono-tehničke dokumentacije za razne objekte industrijske izgradnje.

Institut za istoriju u Sarajevu osnovan je 1958. kao *Institut za radnički pokret*. U okviru svoje djelatnosti proučava, naučno obrađuje, organizira i podstiče proučavanje istorije naroda BiH i Jugoslavije te istorije drugih naroda čija je prošlost vezana za istoriju naših naroda. Objavljuje časopis »Prilozi«.

Institut za rudarska i hemijskotehnološka istraživanja u Tuzli osnovan je 1960. sa zadatkom da radi na istraživanjima u oblasti rudarstva, hemijske tehnologije industrije nemetala i industrije građevinskog materijala te da pronalazi oblike primjene naučnih i stručnih rezultata i otkrića u praksi. Institut je veoma angažovan u razvoju industrije nemetala u BiH.

Istraživačko-razvojni centar za elektroenergetiku »Energoinvesta« u Sarajevu osnovan je 1961. Osnovna djelatnost mu je istraživanje, razvoj i ispitivanje u oblasti elektroenergetskih sistema i postrojenja, aparata, uređaja i materijala. Dosad je izradio čitav niz originalnih konstrukcija sklopnih aparata i postrojenja visokog, srednjeg i niskog napona, koji se nalaze u proizvodnom programu »Energoinvestovih« tvornica, a pojavljuju se i na domaćem i inostranom tržištu.

Istraživačko-razvojni centar za termotehniku i nuklearnu tehniku na Stupu — OOUR »Energoinvesta« u Sarajevu osnovan je 1961. Osnovna mu je djelatnost istraživanje i razvoj u oblasti toplotnih i difuznih aparata, energetike i nuklearne tehnike, termotehnike, zračnih kompresora, rashladne tehnike, procesne tehnike, armatura i otpadnih voda. Svoje brojne patente i rješenja plasira na domaćem i stranom tržištu licenci.

Metalurški institut »Hasan Brkić« u Zenici, osnovan 1961, a vrši naučna i razvojna istraživanja u crnoj metalurgiji. Organizuje i obavlja naučnoistraživački rad u cilju unapređenja tehnologije u proizvodnji gvožđa i čelika, proučava i usavršava tehnologiju oplemenjivanja željeznih ruda, vrši istraživanja radi primjene savremenih dostignuća nauke i tehnike u metalurgiji, proučava, razrađuje i pronalazi nove tehnološke postupke vezane za crnu metalurgiju te ih uvodi u proizvodnju, izučava primjenu automatizacije rada metalurških postrojenja, izrađuje tehnološke projekte metalurških postrojenja, ispituje i analizira metode, pruža stručne savjete i usluge za potrebe radnih organizacija. Ovaj institut je osnovno jezgro znanstvenog vođenja proizvodnje u Metalurškom kombinatu u Zenici.

Institut za fiziku Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu osnovan je 1964. Bavi se fundamentalnim istraživanjima u oblasti teorijske i eksperimentalne fizike, posebno u oblasti visokoenergetske fizike, fizike elementarnih čestica i fizike kondenziranog stanja materije.

Institut za automatiku i računske nauke — IRCA u Sarajevu osnovan je 1964. Njegova djelatnost obuhvata istraživanje, razvoj i realizaciju sistema za automatsko

METALURŠKI INSTITUT *HASAN BRKIĆ* U ZENICI

upravljanje tehničkim sistemima u čiju strukturu je uključen računar kao podsistem. Ovaj institut se sve više orijentira na istraživanja u oblasti informatike i kibernetike uopće.

Istraživačke ustanove društvenih nauka

Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu osnovan je 1964. i bavi se organizovanjem naučnoistraživačkog rada iz oblasti političkih nauka, sociologije i žurnalistike, a posebno proučavanjem raznih aspekata komunalnog sistema.

Ekonomski institut Ekonomskog fakulteta u Sarajevu osnovan je 1970. Proučava teoriju i praksu društveno-ekonomskog razvoja, regionalnog razvoja, privrednog sistema i ekonomske politike.

Seizmološki zavod Bosne i Hercegovine osnovan je 1971; bavi se seizmološkim proučavanjem teritorije BiH.

Marksistički studijski centar Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine osnovan je 1973. Radi na unapređivanju teorijskog rada uopće te idejno-političkog osposobljavanja i marksističkog obrazovanja, na razvijanju i podsticanju naučnoistraživačkog rada u SKBiH i na unapređenju izdavačko-publicističke djelatnosti. Objavljuje časopis »Opredjeljenja«.

Institut za jezik i književnost u Sarajevu osnovan je 1973. U njemu se proučava srpskohrvatski (hrvatsko-srpski) jezik, posebno u BiH, te razrađuju naučnoteorijske i društvene osnove književnojezičke politike. Institut daje prijedloge u vezi s primjenom standardnog jezičkog izraza u BiH. U oblasti književnosti organizuje i unapređuje rad na izučavanju književnosti naroda BiH. Publikuje »Godišnjak« i povremene publikacije za oblast jezika i književnosti.

LIT.: *V. Hunski,* Naučni rad u BiH u vrijeme austrougarske vladavine (disertacija), Sarajevo 1980; Bibliografija BiH, Sarajevo 1980. Dr. Ić.

XII. KULTURA, UMJETNOST I INFORMACIJE

Razvoj u XIX v.

Izdavačka djelatnost. Prve knjige u BiH štampane su u Štampariji Sopotnici kod Goražda (1529—31). To su *Psaltir sa posledovanjem i časlovcem* i *Trebnik* (pravoslavna liturgijska knjiga, obredi i molitve za krštenje, vjenčanje, pogreb i dr.). Tek 1866. dolazi u BiH do ponovnog izdavanja knjiga. Te godine u Sarajevu je osnovana štamparija u kojoj se izdaju knjige na srpskohrvatskom jeziku, štampane latinicom i ćirilicom, zatim na turskom, grčkom i hebrejskom jeziku. Sve do tada bosanski su pisci štampali svoja djela u Dalmaciji, Hrvatskoj, Italiji ili Madžarskoj. Među prve knjige štampane u Sarajevu idu: *Naravoučenije o čovjeku i njegovim dužnostima* (prevod s grčkog), pjesme posvećene valiji bosanskom Topal Osman-paši, *Bukvar za osnovne škole* (prvi srpski bukvar štampan Vukovim pravopisom), srpske narodne pjesme iz Bosne, *Kratka zemljopisna početnica* sa dodatkom o Bosni, razni zakoni i dr.

Prve knjige štampane u Mostaru jesu: *Pravopis za nižje učione, Mladi Hercegovac* — kalendar 1874, *Novi bukvar za pučke učione u Hercegovini, Nova slovnica talijanska* te više crkvenih kalendara štampanih na latinskom jeziku. Uz Štampariju u Mostaru, koja je objavljivala knjige, postojala je u to vrijeme i knjižara.

U turskom periodu, od osnivanja štamparija u Sarajevu i Mostaru, od 1878. izdato je u BiH svega oko 50 knjiga i brošura, s tim što su u prvo vrijeme knjige štampane uglavnom po nalogu i narudžbi države.

Nacionalno-vjerska društva i knjižari pojedinci

Za vrijeme austrougarske okupacije i u predratnoj Jugoslaviji, izdavanjem knjiga u BiH, pored državnih organa, bavila su se i pojedina društva (Napredak, hrvatsko kulturno-umjetničko društvo u Sarajevu; Prosvjeta, srpsko kulturno-prosvjetno društvo u Sarajevu; Gajret, muslimansko kulturno-prosvjetno društvo; Jevrejsko kulturno potporno društvo u Sarajevu), zatim vjerske organizacije i političke partije, te neke knjižare. Tako je knjižara Paher i Kisić u Mostaru objavila 185 knjiga domaćih i stranih autora u »Maloj biblioteci«. Knjižar Jovo Šmitran u Sarajevu u »Univerzalnoj biblioteci« i ediciji »Oslobođenje« objavljivao je djela stranih autora (priče i legende M. Gorkog, pripovijetke Leonida Andrejeva,

NOVI BUKVAR ILI POČETNICA ZA PUČKE UČIONE U HERCEGOVINI, Mostar 1874.

Snimio D. Bogunović

pripovijetke *Kuća kraj Volge* S. Stepnjaka, *Pariska komuna* i *Ideja države* M. Bakunjina i dr.).

Bekir Kalajdžić, vlasnik Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije u Mostaru, u okviru »Muslimanske biblioteke« izdavao je djela muslimanskih pisaca. Knjižara Braća Bašagić u Sarajevu izdavala je knjige u istoimenoj biblioteci. Knjižar Iso Đorđević u Sarajevu izdavao je djela domaćih i stranih autora i, više nego drugi tadašnji izdavači, objavljivao djela iz oblasti književnosti. Izdavanjem knjiga bavile su se i druge knjižare (Izdavačka knjižara »Studnička i kompanija« u Sarajevu, knjižar Ahmed Kujundžić u Sarajevu i dr.).

Kao izdavač (1928—31) javlja se grupa sarajevskih književnika, koja izdaje, popularište i prodaje djela svojih članova (I. Samokovlije, B. Jevtića, H. Hume, M. Markovića i drugih).

U cjelini, izdavačka djelatnost u BiH nije bila razvijena. Knjige su štampane u malim tiražima, izuzev udžbenika. Izdavanje knjiga odnosilo se uglavnom na djela religioznog karaktera, djela iz književnosti i kalendare. Tako je, za vrijeme austrougarske okupacije objavljeno svega 1600 naslova.

U vrijeme 1918—41. objavljivanje knjiga bilo je brojnije i raznovrsnije, ali sa malo knjiga koje bi predstavljale prilog nauci, naprednoj političkoj literaturi i vrednijim djelima beletristike. U tom periodu objavljeno je oko 2000 knjiga i brošura.

Osnivanje izdavačkih preduzeća

Tek po oslobođenju počinje razvoj organizovane izdavačke djelatnosti, koja se odvija u okviru izdavačkih preduzeća, pa se njezin obim i raznovrsnost iz godine u godinu stalno povećavao. U Sarajevu je osnovano više preduzeća. God. 1945. osnovano je Izdavačko preduzeće »Svjetlost« sa zadatkom da objavljuje udžbenike i knjige iz raznih oblasti. Preduzeće »Seljačka knjiga« osnovano je 1948. radi izdavanja literature za selo. U 1951. ovo preduzeće organizuje se u Izdavačko preduzeće »Narodna prosvjeta«. U 1950. osnovano je Izdavačko preduzeće »Veselin Masleša« sa zadatkom da izdaje literaturu za visoke škole i fakultete. God. 1953. organizovano je Izdavačko preduzeće »Džepna knjiga«, koje izdaje zabavnu literaturu i literaturu za djecu i omladinu. U 1960. osnovan je Zavod za izdavanje udžbenika, sa zadatkom da objavljuje školske udžbenike. Prvih godina poslije oslobođenja izdavačkom djelatnošću bavilo se i Sindikalno preduzeće »Radnik« (1947—51) i Omladinsko izdavačko preduzeće »Polet« (1949—52). God. 1960. provedeno je udruživanje »Narodne prosvjete« sa »Veselinom Maslešom«, a »Džepne knjige« sa »Svjetlosti«. U 1974. udružio se i Zavod za izdavanje udžbenika sa »Svjetlosti«.

U Mostaru je 1970. formirana Prva književna komuna, koja od 1972. počinje objavljivati djela iz oblasti književnosti. Izdavanjem knjiga od 1976. bavi se i Novinsko izdavačko preduzeće »Glas« iz Banje Luke, a od 1977. i Izdavačko, štamparsko i trgovačko preduzeće »Univerzal« u Tuzli.

Izdavačkom djelatnošću bavi se od svog osnivanja i Novinsko izdavačko preduzeće »Oslobođenje« (izdavanje političke literature), a »Službeni list SRBiH« bavi se izdavačkom djelatnošću u oblasti zakonodavstva. Novinsko izdavačko preduzeće »Zadrugar«, osnovano 1945, izdaje djela iz oblasti poljoprivrede, šumarstva i stočarstva.

Značajnu izdavačku djelatnost iz pojedinih oblasti obavljaju: Akademija nauka i umjetnosti BiH, Zemaljski muzej BiH, Arhiv grada Sarajeva, razni instituti i društveno-političke organizacije i druge organizacije.

Izdavačkom djelatnošću u BiH bave se danas pretežno osnovne organizacije udruženog rada izdavačke djelatnosti u okviru izdavačkih radnih organizacija, u čijem sastavu se nalaze »Biblioteke« za izdavanje pojedinih vrsta djela. Takve su biblioteke: »Savremenici«, »Savremena domaća književnost«, »Horizonti«, »Nada«, »Savremena književnost« — djela domaćih autora: poezija, proza, esejistika i književna kritika; »Lastavica«, »Mladi dani«, »Bambi« i »Pingvin« — djela namijenjena djeci i omladini i školska lektira; »Kulturno nasljeđe« — djela autora iz kulturne prošlosti naroda i narodnosti BiH iz oblasti književnosti, pozorišta, jezika, istorije, arhitekture i umjetnosti (objavljeno 100 knjiga); »Ars« — djela iz književnosti namijenjena učenicima srednjih škola; »Sabrana i izabrana djela« — izabrana i sabrana djela domaćih i stranih autora; »Logos«, »Nauka«, »Etos« i »Ekonomska i pravna biblioteka« — djela iz oblasti filozofije, sociologije, istorije, prava, ekonomije i dr.; »Pogledi« — djela kritičko-esejističkog sadržaja; »Feniks« — djela savremenih svjetskih autora iz oblasti književnosti; »Revolucija«, »Memoari«, »Sjećanja« — djela na temu NOR-a i revolucije.

Specijalizovane izdavačke biblioteke

Udžbenike za sve nivoe obrazovanja objavljuje Zavod za udžbenike u okviru školskih programa, a za nastavnike stručnu literaturu u »Nastavnoj biblioteci«.

Od oslobođenja do danas izdavačka produkcija u BiH bogatija je nego ikada ranije. Objavljivanje stotine knjiga bosanskih i drugih jugoslavenskih pisaca, posebno mladih, svih značajnijih djela drugih naroda i narodnosti i izdanja za stručno obrazovanje, karakteristika su dosadašnjeg rada izdavačkih organizacija u BiH. Cjelokupna izdavačka djelatnost duboko je prožeta duhom revolucionarnih primjena i idejama izgradnje socijalizma, nastojanjem da dobra knjiga, kao moćno sredstvo kulture, sa svojim progresivnim i humanim vrijednostima, dopre do najširih masa.

U poslijeratnom periodu 1945—79. u BiH objavljeno je oko 15 500 naslova u tiražu od oko 135 mil. primjeraka knjiga. Samo u 1979. objavljeno je više od 850 naslo-

POSLOVNA ZGRADA *SVJETLOSTI* U SARAJEVU

Snimio S. Krstanović

va u tiražu od oko 8 mil. primjeraka, uključivši i udžbenike. Demokratizacijom kulturne politike na principima samoupravljanja omogućen je uspješan razvoj izdavačke djelatnosti. Njeno unapređivanje i razvoj postali su briga ne samo izdavačkih organizacija i njihovih samoupravnih organa nego i briga udruženog rada u cjelini i svih drugih društvenih struktura putem delegatskog sistema, preko izdavačkih savjeta, redakcijskih odbora samoupravnih interesnih zajednica. Obimna i raznovrsna izdavačka djelatnost uslovljena je opštim društveno-ekonomskim i kulturnim razvojem SRBiH. A. Je.

Novinsko-izdavačka djelatnost. U Bosni je relativno rano otvorena štamparija (u Goraždu 1529). Ona je dvije godine nakon osnutka prestala raditi i otada u periodu od više nego trista godina u Bosni se nije štampalo. Tek sredinom XIX v. pod političkim i kulturnim utjecajem iz drugih naših krajeva oživljavaju inicijative za pokretanje listova u Bosni. I. F. Jukić prvi je postavio pitanje domaće štampe i svojom upornošću uspio pokrenuti 1850. prvenac bosanske publicistike časopis *Bosanski prijatelj,* koji se međutim štampao u Zagrebu i Sisku. Tek šesnaest godina kasnije u Sarajevu je otvorena štamparija. Turski ustavni zakon je propisivao da svaki vilajet mora imati štampariju i službeni list. Na poziv Osman-paše Topala dolazi zemunski štampar Ignjat Sopron u Sarajevo i otvara tzv. Sopronovu pečatnju, koja je ubrzo prešla u državne ruke i nazvana je Vilajetska pečatnja, a nešto kasnije Vilajetska štamparija. Ignjat Sopron je 7. IV 1866. uredio i izdao prvi broj *Bosanskog vjestnika.* List je štampan Vukovim pravopisom, ćirilicom i izlazio je jedanput nedjeljno. Kasnije ga je uređivao Miloš Mandić. Ni ovaj list nije bio dugog vijeka. Izlazio je do 24. IX 1866. Sačuvano je 25 brojeva i dva vanredna izdanja na pola stranice. Ubrzo poslije pokretanja *Bosanskog vjestnika* vilajetska vlada je u ovoj štampariji počela izdavati *Bosnu* (1866—78), *list za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi. Bosna* je štampana na osam strana: četiri unutrašnje arebicom i na turskom jeziku, a četiri spoljašnje srpskohrvatski, ćirilicom i Vukovim pravopisom. Prvi urednik bio je Mustafa Refet Imamović a list je izlazio do austrougarske okupacije, ukupno 636 brojeva; posljednji, vanredni broj izvještava narod o situaciji i rješenju narodne vlade da se narod odupre okupaciji. Od 1868. izlazi u Sarajevu *Sarajevski cvjetnik — Đulšeni Saraj,* dvojezično i jedanput nedjeljno. Održao se do pol. 1872. kao režimski list; urednik i pisac većine tekstova bio je Mehmed Šaćir Kurtćehajić. Kada je Hercegovina izdvojena u poseban vilajet 1876, u Mostaru je 19. II pokrenut zvaničan list hercegovačkog vilajeta *Neretva.* Bio je također dvojezičan i održao se samo godinu dana, koliko i vilajet. Do 1878. u BiH je štampano ukupno 5 listova. Publicistički rad u njima bio je u službi turske uprave.

Vilajetska štamparija

Dolaskom Austro-Ugarske u Bosnu nastaje novi i mnogo plodniji period bosanskohercegovačke publicistike. Javljaju se dnevni i nedjeljni listovi, diferencira se štampa po oblastima i strukturama. Osim službenih listova javlja se štampa s vjerskim ili nacionalnim obilježjima. Publicistika postaje moćan faktor u javnom životu. U početku nije imala nikakvu zakonsku garanciju te se najčešće povinovala uticaju okupatora. Veću slobodu je dobila poslije 1903, kada je apsolutističku upravu počela da zamjenjuje nešto liberalnija, a 1907. donesen je Zakon o štampi i ukinuta je preventivna cenzura. Unatoč neprilikama s cenzurom, broj listova je s vremenom rastao. Za 40 godina austrougarske vladavine pokrenuto je i izlazilo 125 listova, a od toga je u BiH štampano 118. Objavljivano je mnogo režimskih, političkih, stručnih, radničkih, socijalno-političkih, dječijih, omladinskih, vjerskih, poučno-zabavnih i humorističkih listova. Izlazili su dnevno, nedjeljno, mjesečno, a neki neredovno. Uređivali su ih ljudi različite sposobnosti i obrazovanja a finansirali — vlada, privatna lica ili stranačke grupacije i društva. Tekst je štampan na našem jeziku, turskom, njemačkom te mađarskom — ćirilicom, latinicom, arebicom i goticom. Odslikavali su prilike javnog i kulturnog života. Pojavom političkih struja javljale su se i nove štamparije, jer je svaka politička partija ili grupacija željela da ima svoj organ i svoju štampariju. Mnogonacionalna i viševjerska sredina iziskivala je također nacionalne i vjerske novine — časopise, pa se većina čitalačke publike služila svojom konfesionalnom štampom i slabo je poznavala štampu drugih. Nakon okupacije 1878. Austrija je odmah pretvorila Vilajetsku štampariju u »Cesarsko-kraljevsku vladinu tiskarnu« i tamo pokrenula režimske listove, među prvima *Bosansko-hercegovačke novine.* Te su novine izlazile latinicom, na našem i njemačkom jeziku, jedanput nedjeljno, a od 1880. latinicom i ćirilicom dvaput nedjeljno. Njihov je nastavak od 1881. *Sarajevski list,* štampan ćirilicom i latinicom. Izlazio je triput nedjeljno, a odgovorni urednik bio je Ivan Vasin Popović; god. 1910—12. izlazio je triput sedmično kao *Večernji sarajevski list.* Povremeno je donosio i zaseban književno-naučni prilog. Dnevnik *Bosnische Correspodenz* bio je režimski list na njemačkom jeziku; izlazio je od 1. IX 1878. do juna 1879, kada je promijenio naziv u *Die Occupacion* i prestao izlaziti nakon jednog broja. Ta zvanična publicistika, koja je izdavana na dva pisma, nije bila u stanju da afirmira režim, pa je Austro-Ugarska dopustila izdavanje više »nezavisnih« političkih listova koje je često i finansirala. Pored lista *Bosnische Post,* koji je izlazio na njemačkom od 1884. do 1918. i bio namijenjen činovništvu u zemlji i inostranstvu, listovi su bili zasnovani na vjerskoj i nacionalnoj liniji u okvirima interesa režima. Tada se pojavio *Vatan (Domovina),* koji je uređivao Mehmed Hulusi; izlazio je jedanput nedjeljno 1884—97.

Dnevni i nedjeljni listovi

Vjerska i nacionalna linija listova

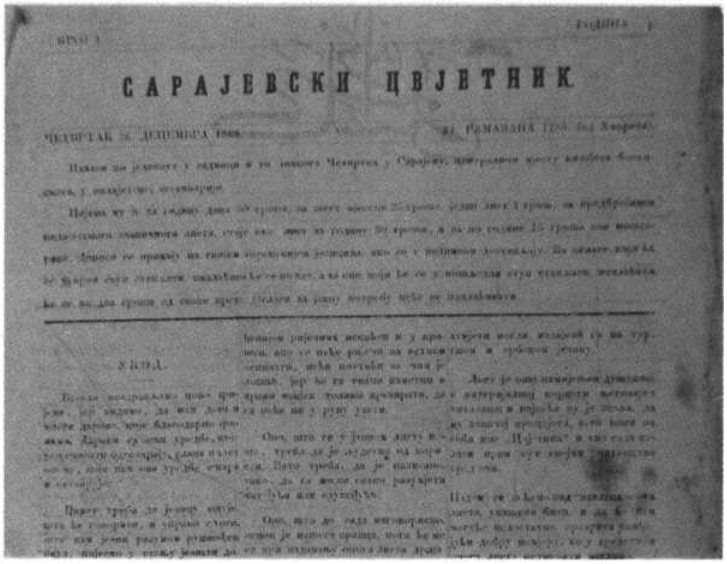

САРАЈЕВСКИ ЦВЈЕТНИК

SARAJEVSKI CVJETNIK, Sarajevo 1868.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA, Sarajevo 1889.

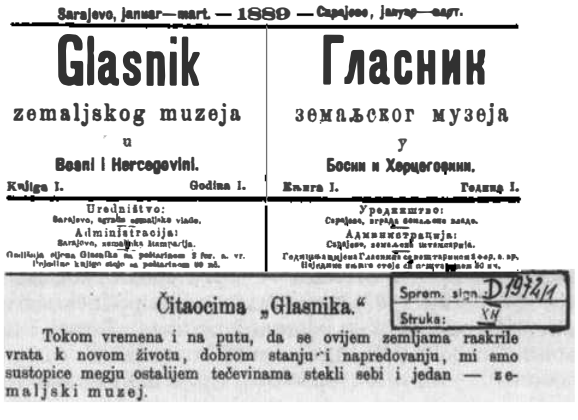

Sarajevo, januar—mart. — 1889 — Сарајево, јануар—март.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini.

Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини.

Knjiga I. Godina I. Књига I. Година I.

Uredništvo: Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija: Sarajevo, zemaljska štamparija.

Уредништво: Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација: Сарајево, земаљска штампарија.

Čitaocima „Glasnika."

Tokom vremena i na putu, da se ovijem zemljama raskrile vrata k novom životu, dobrom stanju i napredovanju, mi smo sustopice megju ostalijem tečevinama stekli sebi i jedan — zemaljski muzej.

Na više jezika i pisama

BEHAR, Sarajevo 1900.

na turskom jeziku i arebicom. Nasljednik mu je bio *Rehber (Putokaz), list za političku i islamsku znanost* koji je izlazio do 1902, a uređivao ga je također Hulusi. Sličan po koncepciji bio je *Bošnjak, list za politiku, pouku i zabavu,* što ga je uređivao Hilmi Muhibić; izlazio je jedanput nedjeljno u Sarajevu 1891—1910, latinicom, na »bosanskom jeziku« i bio namijenjen širim muslimanskim slojevima. Zastupao je tezu o bosanskoj naciji i bosanskom jeziku. Drugi tadašnji listovi, osobito *Bosanska vila,* napadali su tu tezu i oštro polemizirali s *Bošnjakom.* U isto vrijeme pokrenuto je i više hrvatskih listova: *Hercegovački bosiljak* izlazio je u Mostaru 1883—84, *Novi hercegovački bosiljak* izlazio također u Mostaru od 1884—85, a od 38. broja (19. IX 1885) promijenio je ime u *Glas Hercegovca,* postao politički list i izlazio do 1896. Izdavač i urednik bio je Frane Milićević. God. 1898—1907. izlazi *Osvit* u Mostaru, glasilo Hrvata u BiH. Svi ti listovi imali su naglašenu vjersku notu, a jasna je bila i težnja za sjedinjenjem sa sunarodnicima u okviru iste države te blagonaklono držanje prema vlastima. Stvarali su pogodnu klimu i za izrazite proređimske vjerske listove kao što su *Srce Isusovo* (1882—87), *Vrhbosna* (1887—1941) — nastavak *Srca Isusovog* koji se povremeno javljao i u razdoblju 1942—45 — *Glasnik bosanskih i hercegovačkih franjevaca* (1886—1901), *Glasnik presvetoga srca Isusova* (1892—1905), *Kršćanska obitelj* (1900—18. i 1938—44), *Glasnik sv. Ante Padovanskoga* (1906—41). U Srba pokret za izdavanje listova javlja se uporedo sa pokretom za osnivanje drugih ustanova za širenje prosvijećenosti i obrazovanosti naroda. Austrija nije dugo dozvoljavala Srbima da dođu do nezavisnih novina, ali je svoj utjecaj nastojala ostvariti režimskim novinama kao što su *Trebević* (1881—82), *Prosvjeta* (1885—88), *Napredak* (1890—91), *Srpska štampa* (1903—05). Tek poslije osam godina upravljanja Austro-Ugarska je dozvolila da se pokrene prvi srpski književni časopis *Bosanska vila.* Prve samostalne političke novine Srbi su pokrenuli tek 1897. u Mostaru — *Srpski vjesnik,* koji izlazi do 1904. Poslije 1907, kada je počelo jače političko strujanje u narodu, Srbi su pokrenuli niz novih listova i časopisa. Od političkih i nezavisnih listova isticali su se u Sarajevu *Srpska riječ* (1905—14), čiji je urednik bio Vasilj Grđić (list je bio stalno plijenjen i globljen, a odgovorni urednik zatvaran, pa su se urednici često mijenjali), a u Mostaru *Narod* (1907—08), koji je kasnije (1911—14) izlazio u Sarajevu. I srpsko pravoslavno sveštenstvo izdavalo je također nekoliko svojih listova: *Srpski sveštenik* (1912—14), *Odjek srpskog pravoslavnog sveštenstva iz Bosne i Hercegovine* (1901) i *Vjesnik* (1909—14. i 1917—21). Značajna naučna djelatnost Zemaljskog muzeja u Sarajevu objavljivana je u tromjesečnim sveskama *Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu* od 1889, koji je za strani naučni svijet izlazio na njemačkom jeziku u povremenim edicijama 1893—1916. pod imenom *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina.* I u književnosti režim je želio imati reprezentativan list, pa je 1895. pokrenuta *Nada,* za to doba izvanredno tehnički opremljena. Zaslugom urednika K. Hörmanna i S. S. Kraničevića bila je među najboljim književnim listovima. Po književnoj vrijednosti značajna je i pojava *Zore* (1896—1901), koju su uređivali pisci mostarskog kruga. Razmjerno izvjesnoj liberalizaciji štampe od 1903. do 1914. broj listova se umnožio i slobodnije su se izražavale različite težnje u društvu. Pošto je ukinuta preventivna cenzura, omogućeno je da štampa donekle izražava javno mišljenje. Međutim, mnogi od tih listova brzo su bili ugušeni ili obustavljeni. Tako je 1907. P. Kočić pokrenuo u Banjoj Luci *Otadžbinu,* koju su zbog slobodnih ideja često plijenili i globili, a uredništvo hapsili.

Naučna i književna glasila

Borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju muslimana također se izražavala kroz štampu, u listovima kao što su sarajevski *Bosansko-hercegovački glasnik* te mostarski *Musavat (Jednakost),* oba pokrenuta 1906. Od 1900. izlazi *Behar,* a 1907. i *Gajret,* koji je dostizao tiraž od 2000 primjeraka; od 1912. u Mostaru izlazi *Biser,* poučno-zabavni list koji naglašava naučno-prosvjetiteljske sadržaje. Među istaknutim književnim listovima tog vremena bilo je *Ogledalo* (1907), što ga je uređivao Safvet-beg Bašagić. Kao organ Muslimanske demokratije u BiH izlazila je 1910—11. *Samouprava* koju je uređivao Osman Đikić. List se borio za političku, upravnu i ekonomsku autonomiju, vršio vjersko prosvjećivanje, zagovarao vezu sa Carigradskim kalifatom te pomagao moralno i ekonomsko podizanje najsiromašnijih slojeva naroda. Izlazilo je i nekoliko muslimanskih vjerskih listova koji su uticali na narod. Štampani su na arapskom ili dvojezično: *Tarik* (*Putokaz,* 1908—11), *Mualim* (*Učitelj,* 1910—13), koji se 1914. spaja sa *Misbahom* (*Zora,* 1912—14) u novi list *Jeni misbah (Nova zora).* Slično »Gajretu«, i druga kulturno-prosvjetna društva su izdavala svoje listove koji su uz vlastitu propagandu donosili i mnoge aktuelne političke članke te priloge kulturno-prosvjetnog sadržaja. Srpsko kulturno-prosvjet-

MUALIM, Sarajevo 1910.

no društvo »Prosvjeta« izdavalo je list *Prosvjeta* (1907—14, 1918—23. i 1930—37), a uređivali su ga Šćepan Grđić, Vasilj Grđić, Đorđe Pejanović, Pero Slijepčević, Borivoje Jevtić i Vasilj Remdo. U vrijeme aneksije pokrenuto je u Sarajevu više listova na stranim jezicima — njemačkom i mađarskom, od kojih su najistaknutiji: *Bosnische Correspodenz* (1878—79), *Die Occupation* (1879), *Bosnische Post* (1884—1918), *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina* (1893—1916), *Sarajevoer Tagblatt* (1908—18), *Sarajevoer Wochenschrift* (1908), *Stimmen aus Bosnien* (1910—18), *Südslavische Revue* (1912—13), a na mađarskom *Bosnyák hirlap* (*Bosanski vjesnik*, 1911). Izlazilo je i nekoliko manje značajnih publikacija akcionarskih društava, službenih listova i dr. Jevreji su izdavali 1900—01. u Sarajevu literarno-prosvjetiteljski list *La Alborada — Svitanje*. Nekoliko listova koji su uticali na bosanskohercegovačko mnijenje objavljivala su se van BiH. U Zagrebu su izlazili »glasnici radnog naroda BiH«, svi 1908: *Bura, Glas slobode, Zora, Iskra, Kandžija, Kladivo, Napred, Narodno pravo, Naša luč, Naša misao, Naša riječ, Naša snaga, Proletarac, Pravednik, Pučki glasonoša, Rad, Radnička odbrana, Razredna borba, Crvena zastava* i *Crvena sloboda*. Svi su oni, zapravo, bili uvod za novine i radnički pokret koji će od tog vremena sve više jačati u BiH i kasnije se iskazivati u vlastitim glasilima. Poslije uspjelog generalnog štrajka radnika u BiH 1906. dobijena je dozvola da se pokrene radnički list *Radnik*. List tada nije bio pokrenut, ali je 1909. počeo izlaziti *Glas slobode*, organ Socijal-demokratske stranke BiH, koji je izlazio sa kraćim prekidima do 1929. Uređivao ga je Sreten Jakšić. Od 1919. bio mu je podnaslov Organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). I nekoliko drugih listova daju podstrek razvoju radničkog pokreta BiH — *Radnički list* (1910), *Radnička sveza* (1910—14). Po uzoru na postojeće novine javlja se u ovo vrijeme petnaestak đačkih listova, koji su imali uticaja na mladež, ali veoma kratko, jer su prestajali izlaziti odmah po isteku školskih godina. Među prvima javljaju se: *Srpstvo* (1897), list što ga je izdavalo tajno društvo Srba gimnazijalaca u mostarskoj gimnaziji, *Polet* (1899), list franjevačkih bogoslova te *Sillah* (1907).

Novi listovi u vrijeme aneksije

Radničke novine

Humoristička i satirična štampa pojavila se odmah »iza 1864« — list *Bismillah* (1865), *Sršljen, Bockalo* i niz drugih koji su izlazili prema raspoloženju izdavača, urednika ili vlasti. Većinom su bili vrlo kratkog vijeka, mada su u narodu bili popularni i čitani.

Humoristička i satirična štampa

Kada je otpočeo I svjetski rat u BiH je izlazilo pedesetak časopisa i novina. Već na početku rata obustavljeno je izlaženje većine listova a na kraju rata izlazilo ih je samo 17, od kojih je slomom Austrije prestalo izlaziti daljnjih šest. Nove prilike koje su nastale u Jugoslaviji iskazale su se i u žurnalizmu. Broj publikacija se povećao, štampa je bila raznovrsnija a interes za javni život naglo je porastao. Pojavilo se mnoštvo novih stranaka koje su osnivale listove. Sa razvojem ekonomskog i političkog života razvija se i kulturni život te se javlja niz kulturno-prosvjetiteljskih novina, od kojih neke prerastaju u časopise. U vremenu od 1918. do 1941. u BiH je pokrenuto dva puta više novina nego za četrdeset godina vladavine Austro-Ugarske. Izlaženje pojedinih listova bilo je vrlo kratkog vijeka, jer su poratne prilike, dugotrajne političke i ekonomske krize te kulturna nesređenost utjecale i na publicistiku. Isprva je ostao na snazi strogi austrougarski zakon o štampi koji je sprečavao slobodan razvoj štampe. Tek 6. VIII 1925. donesen je nov Zakon o štampi za cijelu Kraljevinu Jugoslaviju po kojem se ukida tzv. preventivna cenzura i dozvoljava slobodna prodaja novina. Šestojanuarskom diktaturom, kada su ukinute sve građanske slobode, ponovo je uvedena cenzura. Ovaj zakon je trajao koliko i apsolutistički režim — do 1941. U tom periodu dogodile su se vidne promjene na području publicistike. Ranija podjela štampe u BiH po vjerama i narodima gotovo je nestala, a javila se podjela listova po političkim strankama ili zajedničkim književno-socijalnim pogledima. Te stranke, i srpske i hrvatske, nisu bile samo iz BiH, nego su većinom djelovale za cijelu Jugoslaviju, sa sjedištem u Beogradu ili Zagrebu. I pored naglog razvoja štampe i sve većeg broja listova u prvim poratnim godinama, svi listovi su kratkog vijeka, često su imali samo nekoliko brojeva. Mali broj listova uspio je da zadrži kontinuitet izlaženja kao npr. *Jugoslavenski list* (1918—41), što ga je uređivao Ivan Peserle, a izlazio je u Sarajevu, latinicom. God. 1941. list je nastavio neko vrijeme izlaziti pod nazivom *Sarajevski list* (19. IV — 25. IV), a poslije kao *Hrvatski sarajevski list* (25. IV — 9. VI 1941). *Narodno jedinstvo* bilo je službeni organ Narodnog vijeća za BiH, pa organ Pokrajinske vlade BiH. List je na početku imao političko-informativni karakter, poslije je postao službeno glasilo te završio kao glasilo Kraljevske banske uprave Drinske banovine. Izlazio od 1918. do 19. XII 1941. Poslije je izlazio neredovno i za okupacije do 1945. U tom periodu izlazilo je i nekoliko dnevnika: npr. *Srpska riječ*, pokrenuta 1919. kao politički list Radikalne stranke za BiH, izlazila je do 1925.

GLAS SLOBODE | ГЛАС СЛОБОДЕ

ОРГАН СОЦИЈАЛ-ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Radnici! Gragjani!

Sarajevsko gradsko zastupstvo zaključilo je podići zajam od 10,000.000 kruna, koji misli potrošiti za podignuće uvozarine (akciza) za još 25%, tako da bi onda bila podignuta 50%, te bi skupoća opet naglo porasla.

Da bi se protiv ovoga protestovalo i sprečilo na put pristupanju životnih potreba sazivamo

veliku javnu skupštinu za nedjelju 2. januara 1910. g. u 2 sat. po podne u velikoj sali Društvenog Doma sa dnevnim redom:

Gradski zajam od deset milijuna.

Ko god trpi od neznosne skupoće i ko je protivan da ona još više poraste, neka dogje na ovu skupštinu!

Mjesni odbor socijal-demokratske stranke u Sarajevu.

Jedan korak naprijed!

Radnička klasa u parlamentarna borba.

GLAS SLOBODE, Sarajevo 1910.

Međuratni političko-informativni listovi

God. 1920. u Sarajevu je pokrenut novi političko-informativni list *Narod*, koji se održao do 1927. Uređivali su ga dr Nikola Stojanović, Radmilo i Šćepan Grđić i Mustafa Mulić. *Večernja pošta* — političko-informativni list, izlazila je 1921—33. Pored ove, postojala je još od 1929. i *Bosanska pošta*, kasnije *Jugoslavenska pošta*. Urednik je bio Maksim Svara, zatim Jovan Palavestra, Radmilo Grđić te Hamid Dizdar. Značajnu ulogu u ovom periodu imale su i novine što su ih izdavale muslimanske političke organizacije. Djelovale su u dva pravca. Jedne su zagovarale stranke unutar Muslimana BiH (*Domovina*, 1920—22, *Obrana*, 1920, *Naša pravda*, 1921—23, *Iršad*, 1922—24, *Islamska svijest*, 1926, *Hikmet*, 1929—36, *Islamski svijet*, 1932—35), a druge, kojih je bilo više, željele su da utjecaj Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) prenesu na cijelu Jugoslaviju. Od publikacija što ih je izdavala JMO najvažnije su bile *Vrijeme (Vakat)*, 1919, *Pravda*, 1919—41, *Glasnik Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 1925. te *Novi glasnik Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 1926. Ističe se još *El Hidaje (Uputa)* 1936—45, organ jugoslavenske ilmije, kao vjerski muslimanski list sa velikim uticajem na narod.

Listovi Jevreja, mada malobrojni i ograničeni na manji broj čitalaca, podstiču razvoj političkog i kulturnog života Jevreja. Jevreji Eškenazi izdavali su *Židovsku svijest*, 1918—24, a Sefardi *Jevrejski život*, 1924—26. i *Jevrejsku tribinu*, 1921. Zajednički politički list bio je *Jevrejski glas*, 1928—41.

Od mnoštva stranačkih listova izdvajali su se, bilo po uticaju ili po trajnijem djelovanju, *Težački pokret*, 1920—27, *Hrvatska sloga*, 1919—23, *Težačko pravo*, 1927—41 (sa više prekida); a od socijal-demokratskih listova *Glas slobode*, 1909—29, *Zvono*, 1914—21 (sa prekidima), *Radnički pokret*, 1926—28, *Snaga*, 1928—41. Sa jačanjem radničkog pokreta javljaju se i *Radničko jedinstvo*, 1922—23, *Radničko pravo*, 1922, *Glasnik istine*, 1926; KP izdaje u BiH nekoliko svojih publikacija: *Narodni glas*, 1920, *Bilten omladine BiH*, *Glas radnika i seljaka*, *Proleter* te *Komunist*, 1929. Pored političko-informativnih i stranačkih listova izlazio je veći broj vjerskih listova: *Srpska crkva*, 1920—21, *Bratstvo*, 1925—41. te *Novi istočnik*, 1934—41; od katoličkih listova izlazili su *Franjevački vjesnik*, 1927—41, *Vrela i prinosi*, 1930—41, *Katolički svijet*, 1932—41. te *Katolički tjednik*, 1925—41. Izlazilo je i mnogo stručnih listova, listova za narodno prosvjećivanje i onih neodređenog karaktera.

Međuratni književni, kulturno-socijalni i sportski listovi

Značajno su uticali u ovom periodu na razvoj kulturnog života književni i kulturno-socijalni listovi. Oni su, i pored materijalnih teškoća, uspijevali da djeluju kraće ili duže vrijeme i većinom su ostavljali jasan trag u duhovnom životu BiH: *Književna kritika*, 1923, *Književni pregled*, 1923, *Novi književni jug*, 1925, *Filmska revija*, 1925—26, *Narodno pozorište*, 1926—27, *Pregled*, 1927—41, *Pozorišni godišnjak*, 1928—40, *Književna Krajina*, 1931—32, *Brazda*, 1935—36, *Razvitak*, 1935—41, *Hrvatica* (ženski ilustrovani književni časopis), 1938—41. te *Mlada Bosna*, 1928. Kao i ranije i u ovom periodu političko-informativne i kulturne listove prate humoristički i satirični listovi. Najčitaniji su bili *Oko*, *Osa*, *Palangar*, *Jež*, *Satir*, *Čičak*, *Trazera*, *Mostarski palangar*, *Šamar* i dr. Svi su oni bili uglavnom vrlo kratkog vijeka i većinom su izlazili neredovno. Novost u ovom periodu bili su sokolski i sportski listovi: *Sarajevski športski list*, 1922—23, *Jugoslavenski šport*, 1923—24, *Sarajevski izvidnik*, 1923, *Sletski vesnik*, 1924, *Krin*, 1924. Od dječijih i omladinskih listova, koji su bili obično kratkog vijeka i ograničenog uticaja, izdvajali su se: *Mali žurnal*, 1921—23, *Nada*, 1922—28, *Zora*, 1926—27. Između dva svjetska rata pokrenuto je 189 listova, ali je pred II svjetski rat izlazilo samo 35. Po izbijanju rata obustavljeno je izdavanje gotovo svih listova. Neki su se održavali izvjesno vrijeme, mijenjali izdavače i koncepcije te najzad i prestali izlaziti.

Partizanska štampa 1941—45. Oblici partizanske štampe odslikavaju osobitosti stepena razvoja partizanske borbe. To je faktografsko-istorijska građa u kojoj se ogleda društvena, vojna, politička i kulturna djelatnost cijelog NOB-a. Ponekad su podaci iz partizanskih novina jedini pisani izvori za određene događaje iz NOB-a. Na samom početku ustanka u BiH obrazovan je Gerilski informacioni biro (GIB), tijelo koje će se baviti agitaciono-propagandnim radom popularišući oslobodilačku borbu. Oslobođenjem Drvara 27. VII 1941. ustanici su zaplijenili dovoljno tehničkih sredstava za oformljenje manje štamparije. GIB je odmah formirao redakciju od sedam članova i pokrenuo list *Gerilac*. Prvi broj ovog pionira partizanske štampe u BiH izašao je 3. VIII 1941. Imao je osam strana, tiraž od 150 primjeraka i štampao se na šapirografu. Već po izlasku drugog broja zaključeno je da se organizuje mreža ratnih dopisnika. *Gerilac* postaje organ 1. brigade nacionalnooslobodilačkih gerilskih odreda za zapadnu Bosnu i Liku. Kao organ Štaba Drvarske brigade *Gerilac* je izlazio povremeno sve do 25. IX 1941, kada su Talijani zauzeli Drvar. Pri Štabu Drvarske brigade formirana je 7. X 1941. sekcija Partizanski obavještajni biro (POB) sa zadatkom da izdaje novine, proglase, letke i ostali propagandni materijal. List *Gerilac* promijenio je naziv u *Bosansko-lički partizan*. Izlazio je povremeno sve do nove reorganizacije partizanskih jedinica u Bosanskoj krajini. Početkom novembra 1941. postao je organ Štaba 1. krajiškog NOPO-a; štampao se u 100 primjeraka i raspoređivao po jedinicama. Zimi 1941/42. prestao je izlaziti. Odlukom VŠ formiran je 22. II 1942. Operativni štab za Bosansku krajinu, čiji POB postaje tehničko tijelo Operativnog štaba. U POB-u je radilo četrdeset saradnika, među kojima književnici Hasan Kikić i Skender Kulenović. Sredinom aprila 1942. POB je pokrenuo *Krajiški partizan*, list koji je pored vijesti sa bojišta donosio također književne priloge i ilustracije. Poslije izlaženja dva broja u Skender-Vakufu štamparija seli 10. V 1942. u Bočac, gdje se štampa još devet brojeva toga lista. Po oslobođenju Prijedora (16. V 1942) partizani su 16. X 1942. pokrenuli dnevni list *Krajiške partizanske novine*, a *Krajiški partizan* je izlazio kao mjesečnik na 60 strana. U *Krajiškom partizanu* 1942. br. 5—6 štampana je Kulenovićeva poema *Stojanka majka Knežopoljka*. *Krajiške partizanske novine* štampane su u većem tiražu nego dotadašnji listovi, u 500 primjeraka, a često su izlazila i vanredna izdanja u 2000 primjeraka. Imale su i razvijenu mrežu ratnih dopisnika. Poslije oslobođenja Livna (7. VIII 1942) partizani su počeli da štampaju *Krajiške partizanske novine* na presi sa olovnim tiskom, u znatno većem formatu i na 6 stranica. Na Kozari je izišao prvi broj lista *Partizan na Kozari* 1. I 1942, kao organ Štaba 2. krajiškog NOPO-a. Treći broj izašao je početkom marta 1942. s nazivom *Kozarski partizan*. Ta se štamparija znatno razvila i štampala, pored listova, također i brošure. *Kozarski partizan* izlazio je od 20. maja svaki drugi dan kao dnevnik. Za ofanzive na Kozari štamparija je bila djelimično uništena, a djelimično je pala u ruke neprijatelju. U Bosanskoj krajini je 2. krajiška brigada štampala brigadni dnevni list *Položaj*. Do početka IV ofanzive štampano je osam brojeva toga lista. Odlukom Štaba Korpusa od 22. II 1943. štamparija je prestala da radi. Od marta 1942. do februara 1943. u njoj su štampana četiri lista sa tiražom od 27 000 primjeraka, pet brošura u 4200 primjeraka, oko 70 000 stranica radio-vijesti te više od 40 000 raznih letaka i proglasa.

Partizanski listovi i brošure

Poslije oslobođenja Livna Veselin Masleša i Gojko Nikoliš po zadatku VŠ organiziraju štampariju CK KPJ i VŠ. Tako je u Drinićima kod Bosanskog Petrovca štampana *Borba*, *Vojno-politički pregled Vrhovnog štaba*, *Bilten Vrhovnog štaba*, *Žena danas*, *Proleter* i *Omladinska borba*. Ovdje su pripremani i materijali za Prvo zasjedanje AVNOJ-a. Pod rukovodstvom Moše Pijade 4. XII 1942. štampan je prvi broj lista *Narodno oslobođenje*, organa Predsjedništva AVNOJ-a, koji je izlazio petnaestodnevno. Objavljena su samo tri broja. U Drinićima je za pet mjeseci štampano 18 brojeva *Borbe*, 3 broja *Narodnog oslobođenja*, *Bilten Vrhovnog štaba*, *Krajiški partizan* te mnogo letaka, proglasa i brošura. Poslije je u selu Prilika u Livanjskom polju štampano nekoliko brojeva *Borbe* te knjiga *Ka pitanjima lenjinizma;* zatim se *Borba* preselila u selo Zagoričane, pa u kanjon rijeke Rame kod Gračanice gdje je štampan posljednji broj *Borbe* tzv. krajiškog perioda. Na ponovo oslobođenoj teritoriji objavljen je 31. VII 1943. prvi broj nedjeljnog lista *Glas*, koji je bio organ Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu. List je bio štampan na 8 stranica, u 1200 primjeraka, a izašlo je 19 brojeva. *Mladi Krajišnik*, organ Oblasnog odbora USAOBiH-a za Bosansku krajinu, izašao je 23. VIII 1943. Uskoro je počeo da izlazi, povremeno, i omladinski list *Mi mladi* u redakciji Rate Dugonjića; posljednji broj bio je objavljen 19. V 1944. Pokrajinski odbor USAOBiH-a izdaje 6. I 1944. *Riječ omladine*, čiji je saradnik bio i Branko Ćopić. Početkom augusta formirana je redakcija *Oslobođenja*, a prvi broj izlazi 30. VIII 1943. u selu Trnova kod Bijeljine. Pokretači lista i pisci prvih tekstova bili su Rodoljub Čolaković, Avdo Humo, Pašaga Mandžić. Krajem godine urednik lista je postao Vilko Vinterhalter, a u redakciji su radili Eli Finci, Skender Kulenović i Milan Gavrić. Treći broj *Oslobođenja* izašao je u oktobru u oslobođenoj Tuzli, narednih 9 bro-

Štamparija CK i VŠ

Prva redakcija Oslobođenja

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

ОСЛОБОЂЕЊЕ

ЊЕМАЧКО-ИТАЛИЈАНСКА КОАЛИЦИЈА ПРЕД СЛОМОМ

Образована је XVII Источно-босанска Дивизија

PRVI BROJ *OSLOBOĐENJA*, Sarajevo 30. VIII 1943.

jeva štampano je u raznim mjestima Bosanske krajine, a 16 u Bihaću. Od 12. IV 1945. *Oslobođenje* izlazi u Sarajevu, u početku povremeno, pa nedjeljno, a od 1947. dnevno. Početkom 1944. u Drvaru je formirana redakcija časopisa *Nova Jugoslavija*. Izašlo je 7 brojeva časopisa u Ribniku. U jeku VII ofanzive redakcija je prebačena na Vis, a štamparija zakopana te kasnije prebačena u oslobođeno Jajce. U periodu 1943/44. razvijala se i partizanska štampa na Kozari. Ponovo je bio pokrenut 12. VII 1943. *Kozarski partizan*, koji se štampao redovno svaki treći dan, do 23. III 1945. Prvi broj *Nedjeljnog pregleda akcija NOV i POJ* objavljen je 13. X 1943. kao radio-vijesti i sedmodnevno je emitovan preko radio-stanice Slobodna Jugoslavija. Jedinice 1. bosanskog korpusa štampale su 6. X 1943. divizijski list *Naša borba*, koji je povremeno izlazio do kraja rata. U ljeto 1943. god. 5. divizija izdaje časopis *Vjesnik*, koji je izlazio povremeno do kraja rata: izašlo je 19 brojeva toga časopisa. Štab 10. krajiške brigade pokrenuo je 27. X 1943. list *Naprijed*, a početkom 1944. Štab 12. divizije štampa časopis *Pobjeda*. Izlazilo je i više brigadnih listova maloga tiraža, koji većinom nisu sačuvani. U istočnoj Bosni također je djelovalo nekoliko štamparija. U selu Bijele Vode 27. X 1941. izašao je informativni *Bilten*, koji je donio pregled borbi u Jugoslaviji. Štampao se i *Glas bosansko-hercegovačke omladine*, a 19. II 1942. izašao je i prvi broj *Narodnog borca*. U Foči su izlazile svakog dana *Vijesti* — radio-bilten VŠ; prvi broj bio je štampan u novoj štampariji u Trnovi. U Tuzli, pored *Oslobođenja*, štampan je 7. XI 1943. prvi broj *Fronta slobode*. List je ilustrovao crtežima Ismet Mujezinović i Vojo Dimitrijević. Kada je Tuzla bila ponovo okupirana, redakcija je odselila u Birač, gdje je izlazio časopis *Naša borba*. Za VII ofanzive štamparija je u Birču zakopana, a nakon ponovnog oslobođenja Tuzle ona je ponovo počela da radi i 19. XI 1944. u njoj je štampan časopis *Bilten*.

Listovi partizanskih jedinica

U Hercegovini početkom maja 1942. štampan je prvi broj *Vijesti*, dnevnog lista operativnog štaba, koji je izlazio do 19. VI 1942. Koncem augusta 1943. štampan je prvi broj hercegovačkog *Vjesnika*. U Trebinju je 4. XI 1944. izašao prvi broj lista *Sloboda*, organa Oblasnog NOO-a za Hercegovinu, ukupno 126 brojeva. Oblasni odbor USAOBiH-a izdao je 19. XI 1944. omladinski list *Hercegovac*. Kasnije umjesto njega izlazi novi omladinski časopis *Udarnik*. Partizanska štampa u Hercegovini imala je težak put razvoja, povezan sa razvojem NOB-a u ovoj oblasti, te je ovdje bilo manje publikacija nego u drugim dijelovima BiH. U BiH su radile i centralne partizanske štamparije, VŠ i CK Partije. One su tumačile liniju NOB-a te davale objašnjenja društveno-političkih zbivanja. Među novinarima borcima, saradnicima i dopisnicima listova bilo je mnogo poznatih kulturnih radnika i umjetnika: Goran Kovačić, Skender Kulenović, Branko Ćopić, Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević, Đorđe Andrejević-Kun, Antun Augustinčić, Hasan Kikić, Nikica Pavlić, Vilko Vinterhalter i dr. Sve se to izuzetno odrazilo na cjelokupnu partizansku štampu u BiH čija izvorna građa ima jugoslavenski kulturno-historijski značaj.

Informativno-politički listovi

Poslijeratni period. Poslije oslobođenja izlazilo je mnogo manje listova, ali sa većim tiražom. Štampa je odslikavala razvoj socijalizma te nove snage i odnose nastale u njemu. Izlazila su dva dnevna lista: *Sarajevski dnevnik* (1. VII 1945 — 31. XII 1946) i *Oslobođenje*, prvo kao nedjeljni list (od 1945. do kraja 1946. kao organ Izvršnog odbora NOF-a BiH), a od 1. I 1947. kao jutarnji dnevnik; od 30. VI 1973. postoji i izdanje za inostranstvo. *Večernje novine* izlaze od 6. IV 1964, a osnovane su zbog što boljeg informisanja sarajevskog regiona. Održale su se do aprila 1977, a od 6. IV 1977. izlaze kao *Sarajevske novine*. Izdavačko preduzeće »Oslobođenje« izdavalo je i *Sportske novine* od 20. II 1974. do 22. I 1976. *Privredne novine* izlaze od 1. III 1972. također kao izdanje »Oslobođenja«. U periodu od oslobođenja do početka 80-ih god. pojavljuje se i mnogo listova pojedinih komuna u SRBiH. Mnogi od njih nastavljaju rad onih listova koji su pod istim nazivom pokretani i u toku rata: *Glas* je izlazio od 31. VII 1941. u Župici kraj Drvara kao organ NOP-a za Bosansku krajinu. Urednik je bio V. Vinterhalter; poslije oslobođenja štampan je u Banjoj Luci kao organ Oblasnog odbora NF; od 1953. naziva se *Banjalučke novine*, a 1955—63. *Krajiške novine;* od 1963. ponovo izlazi pod prvobitnim nazivom *Glas*, kao organ SSRN, i ima karakter regionalnog informativnog sredstva za Bosansku krajinu. *Front slobode* izlazi u Tuzli još od 1943; danas ga izdaje novinska ustanova »Front slobode« u Tuzli, a osnivači su mu opštine s područja sjeveroistočne Bosne, te mu je i cilj da informiše tu regiju. *Naša riječ* izdaje se u Zenici od 1956; zadovoljava informacione potrebe srednjobosanskog regiona. *Sloboda* je štampana prvi put u Trebinju 4. XI 1944. Taj list, što ga je pokrenuo Oblasni odbor NF za Hercegovinu, naslijedio je *Hercegovački vjesnik*, koji je bio glasilo Oblasnog NO i služio uglavnom u informativne svrhe. Kasniji osnivač *Slobode* je Opštinska konferencija SSRN Mostar; od 28. II 1945. neprekidno se štampa u Mostaru i ima karakter informativnog glasila za hercegovački region. *Krajina* se javlja u Bihaću 26. VII 1946. kao organ SSRN te regije. Pored dnevnih listova i komunalne štampe u BiH se štampa i nekoliko nedjeljnih publikacija: *Svijet*, koji od 27. V 1958. izlazi utorkom kao *Oslobođenje—Svijet*, mjesto *Oslobođenja;* od 21. IV 1961. pojavljuje se *Svijet* kao nedjeljna revija i prva je savremena žurnalistički koncipirana nedjeljna revija u BiH. Revija *VEN* prvi put je štampana 17. I 1970. *Zadrugar* počinje izlaziti 4. X 1945. Pripadao je Glavnom zadružnom savezu BiH i izdavačkom preduzeću Seljačke knjige. Od januara 1954. samostalan je i namijenjen slojevima seoskog stanovništva kao istovremeno informativno, političko, stručno-obrazovno i kulturno glasilo. Od dječije štampe *Vesela sveska* izlazi od maja 1952, a *Male novine* pokrenute su 29. III 1956. iz priloga *Oslobođenje za djecu — Zabavnik za djecu*. Sa *Malim novinama* spojen je *Glas pionira*. Zapaženi omladinski listovi su *Omladinska riječ* i *Naši dani*, listovi studenata SRBiH, koji postoje od 1953, zatim *Lica*, časopis mladih za društvena pitanja, kulturu i umjetnost, koji od 1970. izdaje RK SSOBiH.

Nedjeljne publikacije

Dječija štampa

U BiH izlazi također nekoliko vjerskih listova. U Sarajevu Udruženje katoličkih svećenika 1950. izdaje *Dobri pastir;* Vrhovno islamsko starješinstvo još od 1938. izdaje svoj *Glasnik*, poslije oslobođenja od 1950. ovaj list

Vjerska štampa

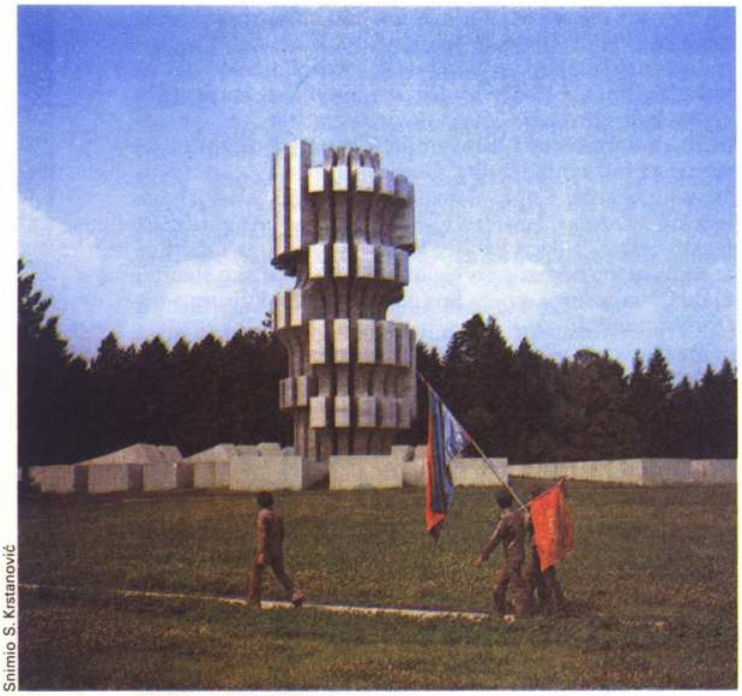

Snimio S. Krstanović

SPOMENIK BORCIMA KOZARE NA MRAKOVICI, rad D. Džamonje

nije izlazio. *Preporod* je glasilo ilmije u BiH i izlazi petnaestodnevno od 1970.

Pored dnevnih i komunalnih listova, u poslijeratnom periodu pokrenut je i veliki broj časopisa kojima je zadatak da podstiču razvoj naučnoistraživačke i stvaralačke misli. *Pregled*, časopis za društvena pitanja, izlazi sa prekidima od 1910; izdaje se i na engleskom jeziku sa naslovom *Survey*. *Odjek*, revija za društvena pitanja, umjetnost i nauku, djeluje od 1947; podstiče stvaralaštvo i afirmiranih i mladih autora u BiH. Radio-Sarajevo izdaje od 1973. *Treći program* kao izbor emitovanih sadržaja toga sarajevskog radio-programa. Od književnih časopisa najistaknutiji su *Život*, časopis za književnost i kulturu, koji izlazi od 1952; *Izraz*, časopis za književnu i umjetničku kritiku, izlazi od 1957; *Putevi*, časopis za književnost i kulturu, od 1960. izlazi u Banjoj Luci, a ranije je 1955. izdavan pod nazivom *Korijeni*. U Mostaru od 1976. izlazi *Most;* časopis za pitanje filozofije i društvene teorije, *Dijalog* pokrenut je 1977. *Opredjeljenja*, časopis za teoriju i praksu samoupravnog društva, koji je 1969—72. izlazio pod nazivom *Politički spektar*, od 1972. afirmira našu misao o samoupravljanju. Pedagoški i prosvjetni listovi su *Porodica i dijete* (1952) i *Prosvjetni list* (1945). Udruženje kompozitora BiH od 1967. izdaje jugoslavensku muzičku reviju *Zvuk*. Narodno pozorište u Tuzli izdaje časopis *Pozorište* 1953; *Sineast* od 1967. informiše o aktuelnim pitanjima teorije i prakse filma. Od 1889. izlazi sa prekidima *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, a Institut za istoriju radničkog pokreta izdaje od 1963. *Priloge Instituta za istoriju radničkog pokreta*.

Specijalizovani časopisi i revije

LIT.: *D. Plenča*, Partizanska štampa NOB u BiH, Vesnik Vojnog muzeja JNA, 1958, 5; *D. Pejanović*, Bibliografija štampe BiH 1850—1941, Sarajevo 1961 (II izd.); *M. Papić*, Počeci štampe u BiH, Sarajevo 1969; *M. Rizvić*, Književno stvaranje muslimanskih pisaca u BiH u doba austrougarske vladavine, I, Sarajevo 1973; *Lj. Tomić-Kovač*, Književni časopisi u BiH u vrijeme austrougarske okupacije, Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, 1975, str. 89—105; *Ž. Stoković*, Štampa naroda i narodnosti u SFRJ 1945—1973, Beograd 1975.

E. Ko.

Zaštita kulturno-istorijskog nasljeđa. S organizovanom zaštitom kulturno-istorijskog nasljeđa u BiH započeto je 1947, kada je donesen republički Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti i osnovan odgovarajući republički zavod. Do tog doba o spomenicima su brinuli rijetki muzejski radnici i građani entuzijasti, čija se aktivnost svela uglavnom na prikupljanje arheoloških, etnografskih i drugih predmeta materijalne kulture koje prilažu u depozite sarajevskog Zemaljskog muzeja i u druge, mahom privatne, zbirke i kolekcije.

Nakon što je provela niz mjera pravne zaštite i obavila terensku evidenciju važnijih nepokretnih objekata, služba zaštite počela je praktičnim intervencijama oko sprečavanja daljeg propadanja najugroženijih spomenika. Kada je 1959. donesen novi Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture SFRJ, a slijedeće godine i odgovarajući Zakon Bosne i Hercegovine, bili su objektivno stvoreni uslovi za dinamičniji razvoj te djelatnosti. Poslije Republičkog zavoda, osnovani su regionalni zavodi u Mostaru i Banjoj Luci i gradski zavod u Sarajevu. Akcije konzervatora, koje su dotad pretežno bile skromnijih razmjera i interventnog karaktera, postaju složenije te je uskoro služba zaštite bila sposobna da obavlja krupnije i komplikovane zahvate, kao što su sanacija Starog mosta u Mostaru, dislokacija Mosta na Žepi, Arslanagića mosta i manastirskog kompleksa u Dobrićevu, koji su bili ugroženi vodama akumulacijskih jezera.

Zavodi za zaštitu spomenika kulture

Aktivnost službe zaštite spomenika kulture odvijala se i u drugim pravcima. Uz mnoga tehnička i fotografska snimanja, obavljeni su preventivna zaštita i parcijalna konzervacija spomeničkih urbanih i ruralnih cjelina i objekata u njima, prvenstveno u mjestima koja su dobila savremene urbanističke planove (Jajce, Mostar, Počitelj, Sarajevo), dok su intervencije na spomenicima sakralne arhitekture i dalje, uglavnom, bile spasavalačke prirode, uz neke krupnije zahvate (Aladža džamija u Foči, Ferhadija u Banjoj Luci, Baščaršijska i Ferhadija džamija u Sarajevu, Glavica u Livnu, Sinanbegova dža-

Snimio S. Vasiljević

ZEMALJSKI MUZEJ U SARAJEVU

mija u Čajniču, manastirski konaci u Žitomisliću i Lomnici, crkve u Lomnici, Papraći, Zavali, crkva Franjevačkog samostana u Gorici kod Livna, stari jevrejski hram u Sarajevu). Slično je i sa zaštitom objekata fortifikacijske arhitekture. Evidentirano je oko 400 utvrđenih gradova, pretežno očuvanih u temeljima. Na nekoliko važnijih obavljeni su obimni konzervatorsko-restauratorski radovi (Banja Luka, Bobovac, Bosanska Krupa, Doboj, Dobor kod Modriče, Gradačac, Jajce, Ključ, Maglaj, Sokograd na Plivi, Srebrenik, Tešanj, Travnik, Vranduk, Zvornik). Slični su zahvati provedeni i na drugim profanim zdanjima starijeg nasljeđa (Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, Kozja ćuprija kod Sarajeva, Musafirhana i tekija u Blagaju kod Mostara, više stambenih zgrada i utilitarnih objekata).

Arheološki spomenici

Ozbiljan problem službe zaštite čine arheološki spomenici. Registrovano je oko 3000 objekata i lokaliteta te vrste. Neki od najvrednijih djelimično su osposobljeni za javnu prezentaciju (antička vila na Mogorjelu kod Čapljine, kasnoantička bazilika u Brezi, kompleksi rimskih zgrada u Putovićima kod Zenice i na Ilidži kod Sarajeva).

Na nekoliko nekropola sa stećcima obavljeni su ograničeni zahvati praktične zaštite i arheološka istraživanja najugroženijih cjelina (Grborezi kod Livna), a pojedine su nekropole uređene za razgledanje (Boljuni i Radimlja kod Stoca). Obavljena je i terenska evidencija spomenika islamske nadgrobne umjetnosti (turbeta i nišani).

Spomen-obilježja NOB-a

Znatna pažnja obraćena je spomenicima nove istorije, prvenstveno onima vezanim za događaje u NOB-u. Na nekoliko važnijih izvršeni su obimni konzervatorsko-restauratorski zahvati (zgrade Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu, Burića kuća u Jajcu, neogotički dvorac u Ostrošcu na Uni, manastirski konak u Lomnici kod Šekovića). Provedena je i cjelovita terenska evidencija spomen-obilježja NOB-a.

Praktična djelatnost na zaštiti pokretnih predmeta likovnih i primijenjenih umjetnosti — do sada pretežno na ikonama, rjeđe na starijim uljanim platnima zapadnih škola — obavlja se u restauratorskom ateljeu Zavoda, a na nepokretnim direktno na spomenicima (fresko-ciklusi crkava u Dobrićevu, Dobrunu, Lomnici, Ozrenu, Papraći, Zavali, slikarska dekoracija Aladže džamije u Foči). U okviru svojih stručnih djelatnosti, zaštitom pokretnih kulturnih dobara (evidencija i sakupljanje, konzervacija, restauracija, rekonstrukcija), pored zavodâ, bave se i muzeji, galerije, arhivi i biblioteke SRBiH.

Zakon o zaštiti i korišćenju kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, obnarodovan u februaru 1978, donio je nov kvalitet u radu ove službe koja, uvođenjem društvenog samoupravljanja i decentralizacijom, sve jače afirmiše svoj karakter javne i općedruštvene djelatnosti.

S. Ti.

Kulturno-obrazovne i srodne djelatnosti. *Radnički i narodni univerziteti.* Institucije ove vrste javljaju se rano u BiH. God. 1919. osnovano je *Društvo za narodno prosvjećivanje* (na inicijativu sarajevskih intelektualaca Ivana Pavičevića, Vladimira Skarića, Svete Markovića, Pere Slijepčevića i dr.), a zatim je ono 1923. u Sarajevu otvorilo prvi *Narodni univerzitet*. Prvo predavanje pod naslovom »Stare gradine u Bosni i Hercegovini« održao je V. Skarić. Pojava narodnih univerziteta povezuje se sa jačanjem naprednih pokreta i partija u našoj zemlji. U to vrijeme vodila se borba za idejnu i naučnu prevlast na narodnim univerzitetima između radničkih rukovodstava i naprednih sindikata, okupljenih oko KPJ, te buržoazije. U početku svoga djelovanja KPJ prihvata kao značajan zadatak ideološko-politički i kulturno-prosvjetni rad na narodnim univerzitetima i u drugim oblicima obrazovanja i vaspitanja naroda. NOR i socijalistička revolucija posebno su značajan period u razvitku narodnih univerziteta. Univerziteti nastali u NOR-u bili su osnova sistema vaspitanja i obrazovanja odraslih. Formiranje AVNOJ-a obilježava prekretnicu u njihovom radu na oslobođenoj teritoriji. Prosvjetni odsjek AVNOJ-a donosi *Statut narodnog univerziteta,* a 1942. osnovan je u Bihaću i Narodni univerzitet kao škola za odrasle. Poslije oslobođenja njihova mreža širila se u svim krajevima BiH. Industrijalizacijom zemlje, promjenama u društvenoj strukturi nastaju promjene i u karakteru i u programskoj orijentaciji narodnih univerziteta. Od pretežno predavačkog rada prelazi se na organizaciju ustaljenih oblika rada (seminara, kursova, katedri, centara i dr.). Takva orijentacija osjetila se naročito poslije uvođenja radničkog samoupravljanja. Tada se pojavljuju i prvi radnički univerziteti i njihov se broj naglo povećava. Period 1952—58. obilježen je intenzivnim razvojem i organizacionim učvršćenjem radničkih i narodnih univerziteta. Puno priznanje i podršku njihovom razvoju pružili su VII kongres SKJ, V kongres SSRNJ, VI kongres SSJ, u društveno-političkom, stručnom i opštem obrazovanju odraslih. Od društvenih organizacija koje su se bavile problemom obrazovanja, oni prema Opštem zakonu o školstvu (1958) izrastaju u samostalne institucije koje se bave integralnim vaspitanjem i obrazovanjem odraslih.

Razvitak narodnih univerziteta u NOR-u

Radnički univerziteti

Radnički i narodni univerziteti nastali su kao rezultat šire društvene inicijative i nastojanja da se formira institucija posebnog tipa koja bi po svojoj organizaciji, programima, sadržajima, modelima i metodama rada mogla da efikasno prati aktuelne i specifične potrebe vaspitanja i obrazovanja odraslih, da obezbjeđuje permanentno obrazovanje, informisanje i osposobljavanje neposrednih proizvođača za samoupravnu i proizvodnu funkciju te da podiže opšti kulturni nivo zaposlenih. Njihova programska orijentacija u vrijeme osnivanja bila je usmjerena prvenstveno na ideološko-političko i društveno-ekonomsko obrazovanje radnika i članova organa samoupravljanja, zatim na stručno obrazovanje i kulturno uzdizanje zaposlenih. Tako su univerziteti nastali i razvijali se uporedo sa jačanjem samoupravnih socijalističkih odnosa, a razvoj tih odnosa velikim dijelom se odražavao na njihovu programsku orijentaciju i djelatnost.

Mreža radničkih i narodnih univerziteta u BiH intenzivno se širi, pa već 1956, kada je osnovan *Savez radničkih i narodnih univerziteta,* ima ih 83 (od toga 17 radnič-

Snimio V. Zuber

SPOMENIK KRAJIŠNICIMA KOD BANJE LUKE, rad A. Augustinčića

kih i 66 narodnih), a 1961. god. 113 (i to 47 radničkih i 66 narodnih); naredni godina donekle se smanjio njihov broj — dijelom zbog osnivanja drugih institucija koje se bave problemom vaspitanja i obrazovanja odraslih, a dijelom zbog integracionih procesa. U 1966. u BiH radi 98 radničkih i narodnih univerziteta i taj se broj održao sve do 1979.

Djelatnost ovih ustanova veoma je raznovrsna i uslovljena potrebama posebno nerazvijenih sredina gdje su univerziteti jedine institucije koje pružaju radnim ljudima i građanima osnovno i opšte obrazovanje, marksističko obrazovanje i obrazovanje za samoupravljanje, zatim razne vidove usmjerenog obrazovanja te zadovoljavaju kulturne potrebe uopšte. U njihovom dosadašnjem razvoju i radu u BiH, njihovoj programskoj orijentaciji i usmjerenosti mogu se uočiti znatne oscilacije: u periodu 1956—61. održano je 6464 seminara i kursa u svim domenama rada univerziteta, kojima je prisustvovalo 215 540 polaznika; u narednom petogodišnjem periodu broj kursova i seminara povećao se za 75% (11 324), a broj polaznika za 87% (402 638); u sljedećih 5 godina broj održanih seminara i kursova na univerzitetima smanjio se na 6793, a broj polaznika na 265 831 (osjetno je bilo smanjenje u oblasti marksističkog obrazovanja i obrazovanja za samoupravljanje). Međutim, u 1972, poslije XXI sjednice Predsjedništva CK SKJ i *Pisma druga Tita,* znatno su se više angažovali SK i Sindikat na programskom usmjeravanju univerziteta, pa je uz pojačanu aktivnost na osposobljavanju radnika za djelovanje u udruženom radu posebno oživjela i aktivnost na planu marksističkog obrazovanja te obrazovanja za samoupravljanje; otada se više od 85% svih univerziteta u BiH bavi ovim obrazovanjem kao svojom osnovnom djelatnošću. Djelatnost koja se sa znatnim uspjehom realizuje od samog početka jest osnovno i opšte obrazovanje odraslih. U toj oblasti univerziteti su razvili široku aktivnost na planu opismenjavanja i osnovnog obrazovanja odraslih, opštetehničkog i estetskog obrazovanja te kulturnog uzdizanja, zatim na planu pedagoško-psihološkog vaspitanja i obrazovanja roditelja, zdravstvenog prosvjećivanja, obrazovanja iz ekonomike domaćinstva, učenja stranih jezika, obrazovanja poljoprivrednika, kao i na planu upoznavanja i pripremanja stanovništva za Općenarodnu obranu i Društvenu samozaštitu.

NARODNA I UNIVERZITETSKA BIBLIOTEKA U SARAJEVU

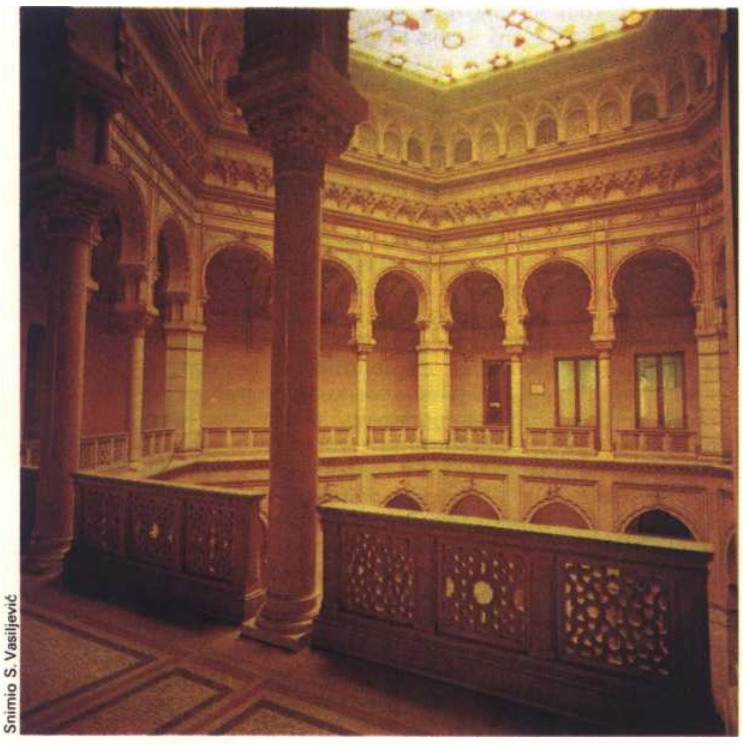

Snimio S. Vasiljević

Brz i dinamičan društveno-ekonomski i privredni razvoj BiH zahtijeva da permanentno obrazovanje, posebno obrazovanje za rad i potrebe rada, postane značajan društveni zadatak i osnova za reformu sistema vaspitanja i obrazovanja. Koncepcija permanentnog obrazovanja u načelu ruši barijeru između tzv. školskog i vanškolskog sistema obrazovanja i vaspitanja. Naročito se poslije ustavnih promjena i kongresnih aktivnosti afirmisalo shvatanje da obrazovanje odraslih, poslije osnovnog, bude usmjereno na potrebe rada, da bude sastavni dio politike udruženog rada.

Permanentno obrazovanje

Aktivnost univerziteta u okviru usmjerenog obrazovanja odraslih prilično je obimna i realizuje se kroz školske oblike obrazovanja (društveno verifikovane škole pri univerzitetima, instruktažna nastava i pripremanje kandidata za polaganje ispita na redovnim školama, pružanje organizacione i druge saradničke pomoći redovnim školama i fakultetima u osnivanju njihovih društveno verifikovanih odjeljenja i centara pri univerzitetima) te fleksibilne oblike obrazovanja (osposobljavanje, usavršavanje, specijalizacija i dr.). Za razliku od »redovnih« vaspitno-obrazovnih institucija, oni više prate interese radnih ljudi i udruženog rada u vaspitanju i obrazovanju te osposobljavanju kadrova za određena zanimanja. To je posebno izraženo posljednjih godina, kada je direktno povezivanje sa udruženim radom mnogo veće i kada se sve više utvrđuje nov sistem povezivanja univerziteta sa samoupravnim interesnim zajednicama. U nekim univerzitetima osjeća se jaka tendencija da se programske orijentacije u usmjerenom obrazovanju i vaspitanju zasnivaju isključivo na potrebama udruženog rada, zatim na planiranju didaktičko-obrazovnih oblika, bilo školskih ili fleksibilnih, koji se organizuju za konkretnu sredinu i traju dok se ne zadovolje njene potrebe. Ta fleksibilnost je osnov u opredjeljenju programske orijentacije te mjesta i funkcije univerziteta u samoupravno transformisanom sistemu vaspitanja i obrazovanja.

U kulturnom životu BiH radnički i narodni univerziteti zauzimaju vrlo značajno mjesto. Organizatori su i suorganizatori raznih kulturnih manifestacija od kojih su neke postale tradicionalne te predstavljaju smotre kulturnog stvaralaštva i prave kulturne svečanosti u pojedinim sredinama (Oktobarski dani kulture u Sarajevu, Šimićevi susreti u Drinovcima i Grudama, Posavske večeri kulture u Orašju, Trebinjske večeri poezije u Trebinju, Kupreški dani kulture, Smotra kulturno-zabavnog života u Posušju, Festival nagrađenih dokumentarnih i kratkometražnih filmova u Tuzli, Slovo gorčina u Stocu, Repriza pozorišnih igara BiH u Mrkonjić-Gradu i dr.); organizuju i povremene smotre, festivale i druge manifestacije iz oblasti kulturno-umjetničkog, kulturno-zabavnog, filmskog i pozorišnog stvaralaštva (pozorišne predstave, književne večeri, likovne izložbe, koncerti, predavanja i dr.). Posljednjih godina u većini opština BiH sprovedeni su integracioni procesi univerziteta i nekih »klasičnih« kulturnih institucija (biblioteke, kina, muzeji i dr.) u cilju unapređenja i razvoja vaspitno-obrazovne i kulturne djelatnosti, racionalizacije rada te bržeg i uspješnijeg razvoja samoupravnih odnosa. Tako danas u sastavu univerziteta radi 80% javnih biblioteka, a više od 50% univerziteta ima stalna kina i gotovo sva pokretna kina koja djeluju u seoskim područjima. U spektru vaspitno-obrazovne i kulturne djelatnosti univerziteta u posljednje vrijeme sve značajnije mjesto zauzima i informativna djelatnost, koju univerziteti otvaraju putem brojnih lokalnih radio-stanica i informativnih glasila.

Kulturne manifestacije

Integrisanje kulturnih institucija

Domovi kulture (susrećemo se i drugi nazivi: radnički dom, omladinski dom, spomen-dom, društveni dom, centar za kulturu i obrazovanje i dr.) svojevrsne su kulturne i vaspitno-obrazovne institucije koje kroz organizovanje kulturnih, kulturno-umjetničkih, amaterskih kulturno-umjetničkih i zabavnih aktivnosti približavaju kulturne vrijednosti i dobra radnom čovjeku i građaninu, bude interesovanja i stimulišu stanovništvo mjesnih područja da se koristi tim vrijednostima. Prvi domo-

vi kulture u BiH pojavljuju se već u prvoj deceniji XX v. God. 1939. bilo ih je, međutim, samo 13. Razvitak njihove mreže omogućen je tek nakon rata; 1950. ima ih već 56, pet godina kasnije dvostruko više, a 1979. u BiH djeluje 189 domova. Osnovno područje njihovog rada i djelovanja jesu razne amaterske kulturno-umjetničke aktivnosti, organizacija izložbi, književnih večeri, akademija, kulturno-umjetničkih programa za djecu i omladinu, filmskih predstava, omladinskih zabavnih večeri, predavanja, razne tradicionalne i vanredne aktivnosti. Sadržaj rada amaterskih kulturno-umjetničkih aktivnosti ostvaruje se u sekcijama: dramskoj, muzičkoj, literarnoj, folklornoj, foto-kino i dr. Dramske sekcije ili grupe, uz česta gostovanja istaknutih dramskih umjetnika, održavaju scenske predstave. U domovima kulture se održavaju izložbe knjiga, fotografija, učeničkih radova, književne večeri uz susrete sa književnicima, sa recitovanjem ili čitanjem književnih djela i dr. U saradnji sa društveno-političkim organizacijama, domovi kulture organizuju akademije u povodu svih državnih i drugih praznika. Njihova značajna aktivnost jesu kulturno-umjetnički programi za pionire i omladinu što ih pripremaju i realizuju sekcije na osnovu scenarija koji uz obrazovno-vaspitnu funkciju sadrži kulturno-umjetnički i filmski program. Prikazivanjem filmskih predstava, organizovanjem omladinskih zabavnih večeri (ples, nastupi mladih pjesnika, recitatora i dr.), koncerata ozbiljne, zabavne i narodne muzike, prikazivanjem pozorišnih predstava i drugim kulturno-obrazovnim aktivnostima, domovi kulture u velikoj mjeri zadovoljavaju kulturne, kulturno-zabavne, vaspitno-obrazovne, socijalne i druge potrebe mladih.

Izložbe, festivali i druge manifestacije

Ostale kulturno-obrazovne djelatnosti. SRBiH i grad Sarajevo organizatori su i domaćini niza tradicionalnih kulturno-obrazovnih i vaspitnih manifestacija koje na svojevrstan način također reprezentiraju kulturne djelatnosti u ovoj republici. *Izložba likovnih radova djece predškolskog i školskog uzrasta »Mladi voljenom gradu«*, koja se u BiH organizuje od 1971. u povodu Dana oslobođenja grada Sarajeva, svojom vaspitnom koncepcijom, bogatstvom sadržaja i motiva te stvaralačkim izrazom podstiče i kultivira likovnu percepciju, razvija dječju maštu, otkriva širinu dječje inspiracije, daje šansu velikom broju mladih da iskažu i likovno uobliče svoje stvaralačke potencijale. *Liga mladih lingvista* nastala je 1963. kao jedna od akcija Radio-Sarajeva. Iz ove u početku male programske akcije izrasla je društvena akcija izuzetnog značaja koja je po mnogim elementima (masovnost, kontinuitet, široko društveno angažovanje, idejno-politički, vaspitno-obrazovni i neposredno edukativni rezultati) najveća obrazovna akcija jugoslovenskog radija uopšte. Školske god. 1979/80. Liga mladih lingvista je okupila 276 škola širom BiH sa oko 300 000 učenika i oko 2700 aktivnih takmičara skupljenih u 300 akcija mladih lingvista. *Festival »Mali šlager«* započeo je radom 1971, a po raznorodnosti sadržaja dječjih pjesama i muzičkoj strukturi on je uspio izraz muzičkog stvaralaštva za najmlađe. *Festival partizanskih pjesama i igara »Lijepo ti je druga Tita kolo«*, koji se organizuje od 1978, svojom vaspitnom koncepcijom i bogatstvom sadržaja izraz je i simbol bratstva, jedinstva i zajedništva svih naših naroda i narodnosti. Njeguje revolucionarne tradicije partizanske pjesme i igre, a u programu nosi poruke pobjede i slobode. *Oktobarski dani kulture* bogata su manifestacija kulturnih sadržaja (festival komedije, monodrame, koncerti ozbiljne, zabavne i narodne muzike, festival džeza, muzičko-poetske večeri, likovne izložbe, večeri folklora, kulturno-umjetnički programi za djecu); od 1969. okuplja široku publiku i zadovoljava raznovrsne kulturno-obrazovne potrebe. *Festival malih i eksperimentalnih scena Jugoslavije*, počev od 1959. smotra je dostignuća kamernog i eksperimentalnog teatra iz svih republika i pokrajina. Monoprodukcija najznačajnijih dramskih umjetnika iz naše zemlje i svijeta, zatim muzički programi, eksperimenti u poeziji, muzici i teatru i drugi umjetnički izražaji proširuju i obogaćuju ukupni program tog festivala te

Snimio S. Krstanović

DOM KULTURE U BANJOJ LUCI

omogućavaju širokom krugu publike, različitom po uzrastu, vaspitno-obrazovnim i kulturnim potrebama, da uspješno prati strujanja u scenskoj umjetnosti. Ve. B.

Književnost. Najstarija bosansko-humska književnost vezuje se za primanje hrišćanstva i upotrebu crkvenoslavenskog jezika u bogoslužbene, a donekle i svjetovne svrhe. Prvi spomenici ove pismenosti javljaju se već krajem X ili početkom XI v. To su epigrafski spomenici u kamenu, epitafi i ktitorski natpisi, kao što je *Humačka ploča* iz X—XII v. (ktitorski natpis na crkvi Sv. Mihajla u Humcu u zapadnoj Hercegovini) i *natpis sa Manastirišta* u Kijevcima kod Bosanske Gradiške (X—XI v.). Prvi rukopisi nisu mlađi od XII v., a ni njihova lokacija na bosanskom ili hercegovačkom (humskom) tlu nije sasvim precizna. Tako se *Grškovićev odlomak apostola* (XII v.) smješta na bosansko ili humsko područje na temelju paleografske i jezičke analize. Slično se i za *Mihanovićev odlomak apostola* (XII v.) pretpostavlja da je napisan na bosansko-humskom ili zetskom području. Oba odlomka pisana su poluoblom glagoljicom, koja ih s jedne strane povezuje s hrvatskim područjem, a s druge s makedonskim, to više što u Grškovićevom odlomku ima i zapisa ćirilicom. Glagoljicom je pisan i *Splitski odlomak glagoljskog misala* (XIII v.) te nevelik broj epigrafskih natpisa, od kojih je najstariji onaj iz Kijevaca. To se pismo sreće još u nekim bosanskim kodeksima, u kraćim ili dužim napisima (u *Radosavljevom rukopisu* i u *Čajničkom jevanđelju*). Glagoljicom je napisan i jedan od najljepših srednjovjekovnih kodeksa, *Hrvojev misal*, načinjen za bosanskog vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića; po svojim jezičkim osobinama ovaj spomenik pripada čakavskom području, a i pisan je nesumnjivo izvan Bosne, negdje oko Splita, najvjerovatnije 1404. Međutim, da je glagoljica u Bosni i Humu bila u ranim epohama u općoj upotrebi, svjedoči niz bosanskih kodeksa za koje je utvrđeno da su prepisani iz glagoljičkog predloška, kao što su *Hvalov* i *Radosavljev zbornik*, *Nikoljsko* i *Divoševo jevanđelje* i dr. Najvjerovatnije je na ovom tlu napisano i ćiriličko *Miroslavljevo jevanđelje* za humskog kneza Miroslava, brata Stevana Nemanje, mada nije moguće utvrditi da li je pisano u Humu ili na dvoru Kulina bana, koji je po sestri bio Miroslavljev rođak. Spomenik pokazuje osobine zetsko-humske škole, ali ima i tragova reforme sv. Save, a s druge strane, u iluminaciji i nekim leksičkim osobitostima, ima veze i sa zapadnijim područjem.

Prvi spomenici

Najznačajniji dio bosanske književnosti i pismenosti jesu rukopisni kodeksi, od kojih je najveći dio religiozne sadržine. Pisani su bosanskom ćirilicom, koja se od srpske razlikuje grafijskim naslanjanjem na glagoljicu, a zatim i određenom paleografskom retardiranošću. Najvećim dijelom su nastali u okviru djelovanja tzv. crkve bosanskih

NIKOLJSKO JEVANĐELJE (XIV/XV v.), Dublin, Biblioteka Sir Chestera Beattyja

Književnost Crkve bosanske

krstjana, što je vidljivo po kolofonima u kojima se pisari potpisuju kao krstjani (npr. krstjanin Hval, krstjanin Radosav), ili po drugim podacima, kao što je npr. popis djedova Crkve bosanske u *Batalovom odlomku jevanđelja*. Ova književnost počinje u XIII v. Iz toga su vijeka sačuvani jedino *Grigorovič-Giljferdingovi listići:* osam listova evanđelistara, od kojih se dva nalaze u Moskvi a ostali u Lenjingradu u Giljferdingovoj zbirci. Po sadržini većina kodeksa jesu crkvenoslavenski prepisi tekstova Novog zavjeta. Najčešće su to manje ili više kompletna jevanđelja, rjeđe zbornici, od kojih je najznačajniji i najkompletniji *Hvalov zbornik*, pisan 1404. za vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Taj zbornik sadrži kompletno četverojevanđelje, Djela apostolska, Poslanice, Apokalipsu i Psaltir sa devet biblijskih pjesama, a osim toga još apokrife i Dekalion. Gotovo je istovjetan sa Hvalovim zbornikom i *Mletački zbornik*, nastao u XV v., samo što mu nedostaje kraj te nema Psaltira sa biblijskim pjesmama i kolofona. Najmlađi je tzv. *Radosavljev zbornik*, napisan u drugoj pol. XV v. za krstjanina Gojsaka, a pisao ga je krstjanin Radosav. Rukopis je interesantan jer sadrži samo Apokalipsu i Očenaš sa dodatnom molitvom te na kraju početak Jevanđelja po Jovanu. Pošto postoji na kraju tekst kolofona, iza kojeg je dodat pomenuti zapis glagoljicom (dio Pavlove poslanice), očito je da je rukopis sačuvan u cjelini. Osim apostola pomenutih u zbornicima, sačuvao se poznati *Lenjingradski apostol* iz XIV v., a pretpostavlja se da je bosanski i jedan *Apostol manastira Sv. Pantelejmona* na Svetoj Gori. Ostalo su jevanđelja, od kojih su najstarija ona iz prve pol. XIV v., *Manojlovo* ili *Mostarsko* te *Divoševo jevanđelje* pisano za Divoša Tihoradića, feudalca iz istočne Bosne, a pisar je i jednog i drugog najvjerovatnije Manojlo Grk. Tom vremenu treba pribrojati i *Kijevski bosanski parimejnik*, jedini spomenik za koji se može pretpostaviti da je s bosanskog tla, a koji po tekstu pripada obredu pravoslavne crkve. Najintenzivniji je književni rad bio krajem XIV i početkom XV v., kada nastaju Četverojevanđelje iz Dovolje, Srećkovićevo, Kopitarovo, Nikoljsko, Vrutočko, Daničićevo, Pripkovićevo, Čajničko i Sofijsko jevanđelje te Batalov odlomak jevanđelja. Sredinom XV v., pred pad bosanske države, osim Mletačkog zbornika najvjerovatnije su nastali *Mostarski listići, Treće beogradsko jevanđelje*, a zatim i *Listići iz Monte Prandona*. Posebno je zanimljiva sudbina tih Listića, koji su pronađeni na knjizi *Margaritarum* kao pojačanje korica zalijepljeni sa unutrašnje strane. Kako je knjiga bila u posjedu Giacoma della Marca, poznatog franjevačkog inkvizitora u Bosni, najvjerovatnije je da su Listići ostaci nekog kodeksa Crkve bosanske; po sadržaju su molitveni ili homiletički spis. Marginalne glose izgubljenog Srećkovićevog jevanđelja, koje je izdao M. N. Speranski, također su karakteristične za Crkvu bosansku; poneka glosa ili zapis nalazi se i u drugim kodeksima, od kojih je najznačajniji zapis Stanka Kromirjanjina u Batalovom jevanđelju. Crkva bosanska bila je izložena vanjskim progonima u vrijeme samostalne bosanske države. Proces obespravljivanja te crkve otpočeo je već za posljednjih katoličkih kraljeva, a njezin se položaj još pogoršao poslije pada Bosne pod tursku vlast. Stoga je uglavnom propao najveći dio bosanske srednjovjekovne književnosti. Međutim, po filijaciji preostalih rukopisa moguće je utvrditi da ih je bilo znatno više. Sudbina ovih kodeksa nije mnogo sretnija ni u novije vrijeme. Od bosanskih rukopisa beogradske Narodne biblioteke propalo je u toku dvaju svjetskih ratova Daničićevo i Drugo beogradsko jevanđelje, a Nikoljsko se našlo čak u Dublinu, također se izgubio trag Belićevim listićima jevanđelja i Srećkovićevom jevanđelju, a Vrutočko je u privatnom posjedu te gotovo nepristupačno. Većina kodeksa nalazi se izvan zemlje, najviše u lenjingradskoj Državnoj javnoj biblioteci »M. J. Saltikov Ščedrin«, ali sva tri zbornika nalaze se u Italiji: Hvalov u Bologni, Radosavljev u Rimu, Mletački u Veneciji. Manojlovo jevanđelje čuva se u Beogradu u Biblioteci SANU, Kopitarovo u Ljubljani, Čajničko u crkvi u Čajniču, Divoševo u Bijelom Polju, Vrutočko u selu Vrutoku u Makedoniji. Bosanskoj se književnosti pribraja i *Početie svieta,* rukopis sa patarenskim značajkama koji se nalazi u plovdivskoj Narodnoj biblioteci, međutim njegova pripadnost bosanskoj književnosti, s obzirom na jezičke značajke, nije potpuno verificirana. Naime, ovaj je rukopis djelimično ekavski, a većina je bosanskih rukopisa ikavska i to im je jedno od bitnih obilježja, dok se dosljedno nezamijenjeno jat vezuje za bosansko ijekavsko područje, kao npr. u *Divoševom jevanđelju*. Svjetovni bosanski kodeksi su sasvim izuzetni. Poznata je jedino *Berlinska Aleksandrida* (XVI v.), za koju se s nešto više sigurnosti pretpostavlja da je prepisana na bosanskom tlu; međutim, takve je književnosti sigurno bilo više.

Jezičko obilježje srednjovjekovnih rukopisa

Sačuvanih bosanskih historiografskih spisa nema, mada postoje prilično uvjerljive indicije o manje-više razvijenoj kroničarskoj djelatnosti. Tako u hrvatskom prepisu Dukljaninove kronike, tzv. *Hrvatskoj kronici,* nastanak nekih dijelova treba vezati za Bosnu i Hum, kao npr. *Trebinjski*

STRANICA IZ *HVALOVA ZBORNIKA* (početak XV v.), Bologna, Univerzitetska biblioteka

NATPIS BOSANČICOM NA RELJEFU IZ GRAČANICE KOD SARAJEVA, Sarajevo, Zemaljski muzej

ljetopis XI v. koji ukazuje na bosanskog autora kako po sadržini tako i po uglu posmatranja. Zbog istog se razloga i pojedini dijelovi Orbinijevog djela *Il regno degli Slavi* vezuju za izgubljene bosanske izvore *(Istorija humskih gospodara, Istorija Kotromanića* ili *Bosanska kronika)*. Da je takva vrsta pismenosti mogla biti razvijena, govore i kasniji franjevački ljetopisi, a direktnije i neki spisi u kojima je zabilježen rodoslov pojedinih ličnosti (bana Tvrtka, Jurja Hvalovića) te svjedočanstvo Dubrovčanina Jakova Lukarevića (XVI—XVII v.) koji pominje dvojicu bosanskih ljetopisaca: Emanuela, kroničara Hrvoja Hrvatinića, te Milića Velimisljića.

Administrativno-pravna pismenost, koja osim povelja obuhvaća i darovnice, testamente, te trgovačka pa i privatna pisma, ima u nekim svojim dijelovima donekle književni karakter. Međutim, ona je ponajviše izraz stanja pismenosti na raznim terenima Bosne i Huma, ne samo u kancelarijama bosanskih vladara nego i pojedinih značajnih feudalaca, kao što su Kosače, Hrvatinići, Sankovići, Pavlovići i dr.

Epigrafska književnost

Poseban značaj imaju epigrafi, ne samo zato što su to i najstariji književni spomenici bosanskog i humskog područja nego i zato što su pojedini natpisi nadišli uobičajene obrasce te imaju određenu književnu vrijednost. Najviše je natpisa na stećcima, svojevrsnim nadgrobnim spomenicima. Ti su spomenici često koncentrirani na većim nekropolama, kao što je ona u Boljunima jugozapadno od Radimlje i Stoca, mada mnogo natpisa na stećcima i uopće na kamenu ima i po drugim krajevima BiH (*Natpis kaznaca Nespine* kod Visokog, XII—XIII v., *Natpis velikog sudije Gradiše* iz Podbrežja kod Zenice, XII—XIII v., *Ploča župana Grda*, Police kod Trebinja, XII v. i dr.).

U srednjovjekovnoj književnosti BiH općenito su bili zastupljeni tipovi pismenosti kao i u drugim našim književnostima toga doba. Međutim, ta književnost ima dvije specifične značajke: sačuvani književni spisi, i religijski i svjetovni, znatno manje su raznovrsni nego u drugim istovremenim književnostima, zatim daleko je više razvijena epigrafika, i to posebno ona na stećcima.

Poslije sloma bosanske države promijenile su se kulturne i religijske prilike. Postepeno nestaje Crkva bosanska, a pored primanja nove, islamske religije nastavlja se jačanje Katoličke i Pravoslavne crkve započeto još u doba posljednjih bosanskih kraljeva. Pošto je islam donio i orijentalni tip kulture, sa književnošću na orijentalnim jezicima, a Katolička crkva latinski jezik, crkvenoslavenski se njegovao još jedino u srpskim crkvama i manastirima. Stari kodeksi bosanskih krstjana prihvaćeni su samo ukoliko su se uklapali u pravoslavnu dogmu. Inače se u okviru Pravoslavne crkve razvijala književnost koja se u cjelini toliko poistovjećuje sa srpskom srednjovjekovnom književnošću da se distinkcija može izvršiti jedino na temelju jezičkih pokazatelja, i to se ne može učiniti uvijek. Naime, srpskoslavenske crkvene i svjetovne knjige prelazile su iz Srbije u Bosnu i u Hercegovinu, tu se upotrebljavale i samo ponekad prepisivale u domaći izvod. Tokom vijekova povećavao se i broj srpskih manastira, koji su bili središta pismenosti i kulturne djelatnosti, kao što je Tvrdoš kod Trebinja, Žitomislić, zatim Vozuća, Duži i dr. Iz njih i potiče većina prepisa i prerada urađenih na domaćem tlu, ali je u njima zatečen i velik broj uvezenih knjiga i rukopisa. Na domaćim prepisima ima mnogo zapisa koji nekada imaju i sasvim književne kvalitete, kao npr. zapis Teodora Ljubavića. Zapis monaha Jovana, sina župana Pribila, iz 1383. uz freske manastira Dobrun kod Višegrada te kaluđerski natpis u crkvi Donja Sopotnica iz 1454. jesu epigrafski tekstovi iz predturskog razdoblja i začeci kasnije obilne epigrafske i prepisivačke djelatnosti. Pri tome ovom korpusu bar djelimično pripada i pisana djelatnost, tj. zapisi prepisivača na crkvenim knjigama u manastirima Mileševa, Sveta Trojica kod Pljevalja, Banja kod Priboja i Piva, koji su prema tadašnjoj turskoj administrativnoj podjeli bili u sastavu BiH (bilješka na rukopisu dijaka Vladislava iz 1508. koja potječe iz Sarajeva kuda je on putovao; zapis Marka Trebinjca iz 1509. na Oktoihu iz manastira Savine kod Herceg-Novog; zapis popa Jove iz 1513. na jevanđelju koje je u Čajniče donio iz manastira Papraće neki pop Vuk; zapis na kraju Psaltira što ga je u Sarajevu prepisao prezviter Vuk 1516. i dr.).

Od starijih rukopisa prepisanih i sastavljenih u BiH važna su dva rukopisa beogradske Narodne biblioteke prepisana u Sarajevu, jedan sa *Pripovijesti o premudrom Akiru* te *Čudesa Presvete Bogorodice*. Iz Sarajeva potiče i *Otačnik* iz XIV v., urađen za kujundžiju Mihaila Desisalića. U isti krug religiozne literature pripada i *Lestvica Jovana Skolastika*, prepisana u Vozući, *Apostol* iz XVII v. iz Žitomislića i *Minej* istog manastira, iz XVIII v. ijekavski rukopisni *Zbornik* iz Travnika, tzv. *Skucanik* iz okoline Banje Luke, *Zbornik molitava* iz Papraće i dr. O originalnim radovima u ovo vrijeme, osim već spomenutih zapisa i kolofona, jedva može biti riječi. U manastirima i crkvama vođeni su tefteri u kojima su zapisivani tekući poslovi manastira i crkve. Ta pismenost, međutim, nije detaljnije proučena. I ova književnost ima iste karakteristike kao i srpska srednjovjekovna književnost, samo što se ona u BiH produžava do kraja XVIII v.

Djelatnost prve štamparije

U okvir monaškog stvaralaštva i pismenosti spada i rad prve štamparije na bosanskohercegovačkom prostoru koju je 1519. u manastiru Sv. Đurđa u Donjoj Sopotnici kod Goražda osnovao Božidar Goraždanin. U njoj su braća Teodor i Đurađ Ljubavić štampali do danas poznate knjige *Služabnik* 1519, *Psaltir* 1521. i *Molitvenik* 1523. U tim knjigama su i originalni pogovori Teodora Ljubavića, koji imaju i književnohroničarske vrijednosti. Drugi bosanski kaluđer i štampar Jovan Maleševac bio je saradnik Primoža Trubara u ćirilskoj štampariji u

Urachu (Württemberg). Ime ovoga kaluđera spominje se još ranije u njegovom zapisu na Mineju koji je prepisao 1524. u trebinjskom manastiru. Među ovim kaluđerima štamparima koji su ostavili traga o sebi u pogovorima knjiga važan je jeromonah Mardarije, koji u pogovoru jednog jevanđelja štampanog 1562. za sebe kaže da je porijeklom »ot reke rekomije Drina«, te jeromonaha Jovana Svetogorca, koji u pogovoru knjige *Cvijetni triod* piše da je »ot Bosni, ot mjesta Kamengrad, monastira že Gomionici«.

Prepisivačka djelatnost u XVI—XVIII v.

Ima podataka da su već u XVI, a još više u XVII v. u Bosnu dolazile i crkvene knjige iz Rusije, koje su onda prepisivane u tzv. srpski izvod. U XVIII v. provedena je intenzivna rusifikacija, kao i u Vojvodini i Srbiji odakle se u to vrijeme i najčešće uvozilo. Stoga je prepisivački posao i nadalje bio način da se umnoži knjiga. Iz zapisa koje su ostavljali prepisivači vidi se koliko je ova djelatnost bila razvijena u BiH (zapis iz 1531. na antiminsu iz Sarajevske konsistorijske arhive i dr.), zatim koji su bili putevi kretanja knjiga, njihovih nosilaca i prepisivača: iz Rusije u BiH, iz BiH u Rusiju (zapis Gavrila Tadića iz Sarajeva 1561. i njegov potpis »tajnom bukvicom« sačuvan u jednom moskovskom muzeju) ili čak u Poljsku (zapis Nikole Srbina iz manastira Papraće 1561. na prepisu Psaltira) i dr. Na jednom pateriku je sačuvan zapis dijaka Mitra koji svjedoči da je 1564. prepisao tu knjigu za sarajevskog kujundžiju Mihaila Desisalića. Manastir Sv. Nikole u Ozrenu bio je već u XVI v. središte prepisivačkog i književnog rada, što potvrđuje više zapisa na knjigama. Poznat je kao pisac i prepisivač knjiga iz ovog manastira jeromonah Timotije Gluvi koji je 1589. i 1592. napisao dva metafrasta (panegirika) za ozrenskog igumana Joakima. Od XVII v. najpopularnija literatura u manastirima bili su ljetopisi i hronografi, koji su se sastavljali ili dobavljali, prepisivali i dopisivali. Tako je za manastir Žitomislić nabavljen jedan hronograf koji je 1634. pisan u Hopovu, a u Vrhobreznici je 1650. Gavrilo inok sastavio jedan svoj ljetopis. Sa žitomislićkog hronografa je 1654. iguman Isaija prepisao hronograf Trebinjskog manastira, sa ovog trebinjskog rukopisa vladika Petronije prepisao je svoj tekst, a sa njegova teksta Nikola Vlastelinović godine 1702. u Moskvi prepisao je svoj hronograf za pukovnika Mihajla Miloradovića, porijeklom Hercegovca. O tom zanimanju za prošlost svjedoči i pismo što su ga dva trebinjska kaluđera 1597. predala u Rimu papi Klimentu VIII. God. 1508. doneseno je u Sarajevo Teodosijevo *Žitije sv. Save,* pisano u Mileševu, a u manastiru Zavali nalazilo se to isto djelo sa *Pohvalom Nemanji i Savi* i sa *Hilandarskim tipikom* u jednom rukopisu iz XVII v. H. Ka.

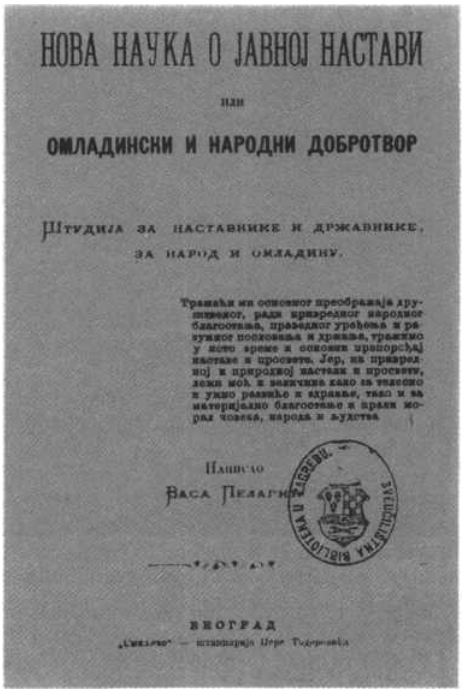
НОВА НАУКА О ЈАВНОЈ НАСТАВИ

или

ОМЛАДИНСКИ И НАРОДНИ ДОБРОТВОР

Штудија за наставнике и државнике, за народ и омладину.

Написао

Васа Пелагић

БЕОГРАД

V. PELAGIĆ, *NOVA NAUKA O JAVNOJ NASTAVI,* Beograd

Književni rad Srba

Od prvih godina XIX v. jačali su kulturni dodiri bosansko-hercegovačkih Srba sa Srbijom i Vojvodinom. Rad *V. Karadžića* odrazio se i u BiH, čitaju se narodne umotvorine iz njegovih zbornika, počinje skupljački rad, prihvaća se njegov pravopis, bilježe narodni običaji, registruju historijski spomenici, prikupljaju kodeksi, a ima i pokušaja iz oblasti historiografije. U samom Karadžićevu krugu nalazila su se i dvojica ljudi porijeklom iz Bosne: *Sima Milutinović Sarajlija* i *Luka Georgijević Milovanov.* Karadžićeve ideje o književnom stvaranju na jeziku narodnih umotvorina postale su popularne i u BiH, pogotovo među pravoslavnim sveštenstvom te među srpskim zanatlijama i trgovcima. Tome je doprinijelo i Karadžićevo porijeklo, hercegovačka osnova njegova govora, a još više bogatstvo narodnih umotvorina svih naroda BiH koje su činile veliki dio njegovih zbirki; pored toga iz Hercegovine je imao i vrijednog saradnika *Vuka Vrčevića.* Srpskom književnom preporodu doprinosio je i »Srbsko-dalmatinski magazin« (1836—73. u Karlovcu i Zadru), kojeg je (1842—61) uređivao *Đorđe Nikolajević* (1807—1896), prota i kasnije mitropolita sarajevski te jedan od prvih skupljača ćirilskih spomenika. Prvi pisci Karadžićevog pravca bili su iz Hercegovine, specifično oslonjeni i na dotadašnji književno-kulturni rad pravoslavnih monaha. *Serafim Šolaja* je opisivao manastire kao duhovna središta. *Ato Marković Slomo,* jedini među mostarskim srpskim književnicima koji nije bio svešteno lice, objavljivao je u »Srpsko-dalmatinskom magazinu« opise narodnih običaja u Mostaru i Hercegovini ostavljajući u nekim zapisima vrijedne podatke o društvenom i kulturnom stanju svoga doba. *Joanikije Pamučina* (1810—1870), rođen u Zagradinju kod Trebinja a zakaluđeren u Zavali, proveo je u Mostaru čitav život bilježeći šaljive narodne pripovijetke, poslovice i zagonetke, pišući članke folklornog sadržaja, memoarske priloge te hagiografske tekstove u stilu starije književne tradicije; većinom je objavljivao u »Srbsko-dalmatinskom magazinu«. Ostavio je i jednu priču »Pobjedonosno umiranje Hristine Rajkovića djevojčice« u kojoj se stil starih žitija dodiruje sa stilom sentimentalističke proze. *Prokopije Čokorilo* (1802—1866), porijeklom iz Plane kod Bileće, svojim »Ljetopisom Hercegovine od 1831. do 1857« nastavlja monašku ljetopisnu tradiciju u BiH, ali se i odvaja od nje jer je zapisao samo ono što je on lično vidio i doživio kao svjedok vezirovanja Ali-paše Rizvanbegovića. Dodiri Čokorila sa ruskim konzulom A. Giljferdingom bili su veoma važni za njegov rad. Njegov se »Ljetopis« pojavio najprije na ruskom jeziku 1858. u časopisu »Russkaja beseda«, a u Giljferdingovoj izjavi o ovom djelu nalazi se i podatak o njegovu rukopisu »Priče iz života hercegovačkog naroda« koji nije pronađen. Književni zapisi o zbivanjima u BiH postali su posebna vrsta literature u ovom vremenu, pa se njima pribraja i »Bosanski ljetopis« *Stake Skenderove* (1831—1891), pisan u epskom desetercu. On je velikim dijelom sačuvan Giljferdingovim posredstvom u njegovoj knjizi »Pojezdka po Gercegovine, Bosnii i Staroj Serbii« (Petrograd 1859). Pop *Pavle Karanotvrtković,* rođen na Tvrtkovom Brdu kod Banje Luke, iznenada se pročuo u naučnim krugovima poslije objavljivanja »Srpskih spomenika« (1840) i to preko polemika koje je u povodu ove knjige vodio sa D. Tirolom, V. Karadžićem i N. I. Nadeždinom. Karadžić je, međutim, i njemu bio uzor da se samouko prihvati posla oko prepisivanja i izdavanja dokumenata iz Historijskog arhiva u Dubrovniku, mada im nije mogao biti dostojan kritički redaktor i ocjenjivač. I *Nićifor Dučić* (1832—1900) bio je saradnik »Srbsko-dalmatinskog magazina«. Kao istraživač prošlosti, osobito istorije crkve u BiH preko listina i dokumenata u manastirima, on je svratio pažnju kulturne javnosti na vrijednost zapisa u crkvama i crkvenim knjigama i kao književnih spomenika i kao istorijskih izvora. Cijenjen kao pisac i kao istraživač, bio je član Srpskog učenog društva u Beogradu; svoje tekstove izdao je 1891—99. u Beogradu u devet knjiga pod naslovom

Folklorističko, hroničarska i istoriografska djelatnost

»Književni radovi«. Karadžićevski pravac nastaviće pred kraj XIX v. *Savo Kosanović, Hristifor Mihajlović, Tomo Bratić* te *Luka Grđić-Bjelokosić*, sa svoje tri knjige saopštenja »Iz naroda o narodu«, kao posljednji književni poslenik ove škole koja se pored sakupljanja narodnih umotvorina, opisivanja običaja i starina, bavila još i istorijsko-dokumentarnom djelatnošću.

Publicistička djelatnost

Srpska književna djelatnost u širem smislu, koja je naginjala više ka publicistici, nastavlja se i šezdesetih i sedamdesetih godina pod utjecajem pokreta Ujedinjene omladine srpske te jačanja socijalističkih ideja u južnoslavenskim zemljama. Stvaraju se omladinske družine u kojima se njeguje književnost. Prvi saradnik srpskih omladinskih listova iz Sarajeva je *Kosta Hadžiristić* (1845—1870). On je prema uputstvu B. Petranovića skupljao narodne pjesme iz Bosne (»Srpske narodne pjesme«, Beograd 1873), narodne pripovijetke te pisao putopisne i istorijske crtice. Drugi pisac šezdesetih godina bio je *Gavro Vučković Krajišnik* (1826—1876), poznat kao autor polemičko-političkih brošura »Riječ krajišnička« (Zemun 1866) i »Ropstvo u slobodi ili ogledalo pravde u Bosni« (Novi Sad 1872). Publicista i revolucionar *Vaso Pelagić* (1838—1899) formirao se na zasadama pokreta prve pol. XIX v. kod bosanskohercegovačkih Srba, prosvjetarski i politički orijentiranom protiv turske vladavine zbog teškog socijalno-političkog stanja naroda, ali i pod utjecajem učenja revolucionarno-demokratske generacije N. G. Černiševskog, D. I. Pisareva i A. I. Hercena. On se izdvajao svojom žurnalističkom erudicijom i temperamentom, antireligioznošću i socijalističkim usmjerenjem, što je izrazio u nizu publicističkih djela.

V. Mać.

Književni rad Muslimana

Od konca XV pa do XX st. Muslimani BiH uključivali su se u kulturne tokove u okviru Osmanskog Carstva. Na književnom planu, pored skromne literature na materinskom jeziku pisane arapskim pismom (alhamijado književnost) i narodne usmene književnosti, počinje se njegovati književnost na tri islamska orijentalna jezika na kojima se jedino i mogla steći viša naobrazba; arapskom, turskom i perzijskom. Na arapskom jeziku su pisana djela iz prava, teologije, filozofije, filologije i drugih znanstvenih disciplina. Na turskom, službenom jeziku Carstva, pored zvaničnih dokumenata od kojih se poneki mogu proučavati i s književnog aspekta, njegovana je divanska književnost, tj. poezija po uzoru na velike perzijske klasike koja je imala svoje formalne i estetske zakonitosti, zatim komentari, putopisi, epistolografski i nadgrobni natpisi. Perzijski jezik služio je za suptilno pjesničko izražavanje, a rjeđe za prozno, i to uglavnom pjesnika derviša koji su svoje uzore tražili među vođama mevlevijskog derviškog reda. Za naše ljude, koji su u svakodnevnom životu govorili svojim materinskim jezikom i nazivali ga bosanskim, ovakva podjela predstavljala je poteškoću ne samo zato što su im ti jezici bili strani već i zbog toga što je način mišljenja koji su učili od naroda Orijenta njima bio također tuđ. Književnost na orijentalnim jezicima bila je zbog toga uglavnom privilegija viših slojeva koji su imali prilike da se školuju u Carigradu ili drugim centrima Carstva. Evidentirano je približno 300 imena naših ljudi koji su svoja djela pisali na jednom od orijentalnih jezika, a neki od njih su prevođeni na više evropskih jezika.

KUR'AN MEHMED-PAŠE SOKOLOVIĆA, Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka

Pjesništvo na perzijskom

Književnost na arapskom jeziku u BiH posebno karakterizira politematizam, što otežava sistematiziranje po žanrovima. Samostalnim književnim vrstama na arapskom pripadaju rasprave sa raznovrsnim temama: od onih o sistemu vlasti, porezima, uređenju vojske do pitanja ponašanja i ophođenja u društvu i dr. Najraširenija tema književnog stvaranja bosanskohercegovačkih Muslimana na arapskom jest komentar. Redovita je pojava, naime, da su iole značajnija djela iz svih oblasti književnog stvaralaštva komentirana desetine puta. Ako je tko htio izraziti nešto novo što je sam svojim radom otkrio, obično se zaklanjao za neki stariji, priznatiji autoritet i komentirajući njegovo djelo iznosio uz put svoje stavove. Naši najvredniji pisci na arapskom jeziku *Hasan Kafi Pruščak* (1544—1615. ili 1616), *Mustafa Ejubović - Šejh Jujo* (1651—1707), *Muhamed Musić - Allamek* (1595?—1636), *Ali-Dede Bošnjak* (umro 1598), čak *Ali-Fehmi Džabić*, koji je živio i u XX st. (1853—1918), poznati su po svojim komentarima koliko i po svojim samostalnim djelima. Među djelima pisanim na ovom jeziku važni su kompendiji, repetitoriji, udžbenici, leksikoni i dr. I u ove spisateljske radove naši su ljudi unosili prilično novog i originalnog. Na arapskom su pisali i svoja djela iz oblasti nauke o moralu, logike (H. K. Pruščak i Šejh Jujo), metrike, retorike, stilistike, poetike i dr. Arapski jezik na kome su se izražavali jest onaj jezik kojim su istorodna djela pisana u svim dijelovima Osmanskog Carstva pa i dalje, u centralnoj Aziji, Indiji i dr. On nije evoluirao, imao je određenu terminologiju za sve znanosti koje su pisane na njemu pa je i to jedan od razloga da je također kod naših Muslimana korišten kao »jezik nauke i religije«.

Politematizam književnosti na arapskom

Književnost na turskom jeziku je najbogatija kako po obimu djela tako i po raznovrsnosti žanrova. Od vre-

STRANICA ASTROLOŠKOG SPISA (XV st.)

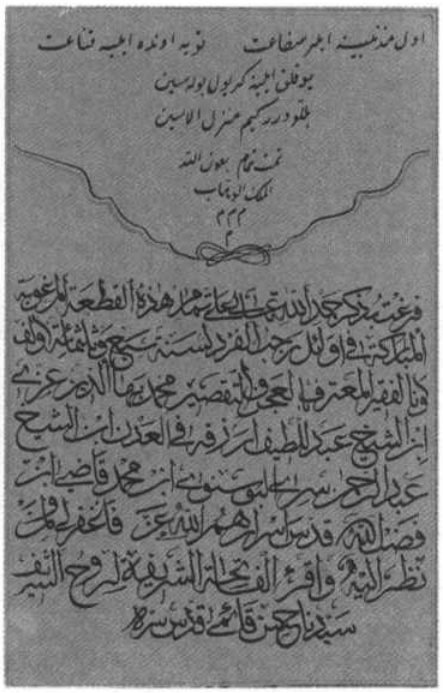

H. KAIMI, *VARIDAT* sa zapisom Behaudina Sikirića

Književnost na turskom

mena *Ahmed-paše Hercegovića* (umro 1518), sina hercega Stjepana Vukčića Kosače, koji je bio poznat kao autor zakonika, pjesnik i pisac brojnih epistolografskih spomenika, te *Derviša Jakub-paše Bošnjaka* (umro 1501. ili 1502), koji su živjeli i stvarali još u XV st., pa do *Arifa Hikmet-bega Rizvanbegovića* (1839—1903), mnogo naših ljudi stvaralo je na turskom jeziku. U poeziji se kao lirik ističe u XVI st. *Zijai Mostarac* (umro 1584), posebno sa dugom poemom »Zgode Šejha Abdurezaka«. Još je istaknutiji *Derviš-paša Bajezidagić* (umro 1603), autor gazela te pjesnik na turskom i perzijskom jeziku. Njegovao je žanr šehrengiza — opis gradova i života u njima — u kojem su se ogledali i *Nerkesi Sarajlija* (1584—1635) te manje poznati njegov suvremenik *Ahmed Čelebija* (umro 1625). Njihov suvremenik, poznatiji kao prozni pisac, kroničar *Husein Bošnjak - Kodža Muerih* (umro 1644/45) napisao je znamenitu povijest Osmanskog Carstva. Mistik *Husein Lamekani* je u svojim pjesmama lirskog karaktera propovijedao samoodricanje i predavanje bogu. Gundulićev ep o Osmanu imao je svoju skromniju paralelu u spjevu *Aga-Dede*. Ovaj pjesnik iz grada Dobora kod Modriče (umro u prvoj pol. XVII st.) oslikao je krizu Osmanskog Carstva sa gledišta janjičarske organizacije kojoj je i sam pripadao.

Autobiografska djela, posebno u stihovima, prava su rijetkost u ovoj književnosti, no i u toj je oblasti *Ali-paša Varvar* (umro 1648), rođen u selu Varvaru kod Prozora, ostavio vrijedno djelo. *Abdulah Bošnjak* (umro 1644) bio je teoretičar tasavufa, islamskog misticizma (posebno derviškog reda bajramija) i komentator čuvenog Ibn Arabijevog djela »Fusus al-hikam«. Dva su pjesnika pjevala i na »bosanskom« jeziku i na turskom. *Hasanu Kaimiji* (umro 1691) turski je bio jezik na kome je spjevao kompletan divan, a uzgred je ostavio nekoliko pjesama na našem jeziku; *Muhamed Hevaji Uskufi,* autor poznatog tursko-bosanskog rječnika, veći dio svog stvaralaštva pisao je »bosanskim« jezikom. *Sabit Užičanin* (1650?—1712) pisao je pjesme iz domena kaside, gazela, terkib-i benda i dr., koje su osnovne vrste divanske poezije. U njih je unio novosti i u pogledu jezika, osvježivši ga narodnim rječnikom, i u pogledu tematike, jer je utkivao u stihove poslovice, zagonetke i fraze popularne i u narodu. Djelujući u Sarajevu kao kadija, stvorio je svoj krug u kome su njegov intelekt i pjesnička nadarenost djelovali i na druge sarajevske pjesnike. Svoje osjećaje dok je bio nezaposlen (1705) izrazio je pjesničkom vrstom *arzuhal* (pjesma koja izražava vlastito pjesnikovo stanje), što je poslužilo kao uzor i drugim pjesnicima. *Mehmed Mejli Kurani* (1713—1780) bio je izuzetno plodan pjesnik u domenu kronograma, a uz to i vrstan kaligraf. O njemu daje podatke također čuveni ljetopisac na turskom jeziku *Mula Mustafa Bašeskija* (umro 1809). Bašeskijin »Ljetopis« nije puko nabrajanje događaja, već ga je autor osvježio nadahnutim vlastitim komentarima društvenih prilika i posebno mu dodao folklornu građu, priče i pjesme zabilježene u narodu.

Kraj književnosti na orijentalnim jezicima

Mada u XIX st. književnost na orijentalnim jezicima u BiH postepeno nestaje, ustupajući mjesto literaturi na narodnom jeziku, sve do početka XX st. nekoliko pjesnika i kroničara služilo se turskim jezikom. Najpoznatiji među njima je *Fadil-paša Šerifović* (1802—1882), autor »Divana« (zbornika poezije) i »Komentara mevlevijskog obredoslovlja«, te *Arif Hikmet-beg Rizvanbegović* (1839—1903), također pjesnik »Divana«, ali i više proznih djela od kojih su neka sadržavala kritiku tadašnjeg društvenog poretka. Među kroničarima *Salih Sidki Hadžihusejnović Muvekit* (umro 1888) autor je »Povijesti Bosne«, a *Muhamed Enveri Kadić* (1855—1931) pisac je čuvene »Kronike« u 28 tomova u kojoj je sačuvano i mnogo književne građe starijih pisaca čija su djela do danas zagubljena.

Od književnika koji su pisali na perzijskom jeziku važan je *Ahmed Sudi Bošnjak* (umro 1593). On se afirmirao kao komentator perzijskih klasika, ali i kao profesor brojnim učenjacima i pjesnicima. Njegov đak je bio i Derviš-paša Bajezidagić. Pjesnik *Mustafa Muhlisi,* pored pjesama na turskom i perzijskom jeziku, ostavio je i jednu pjesmu na tri jezika, tako da je jedan stih spjevao na arapskom, jedan na perzijskom i jedan na turskom. Najpoznatiji naš pisac na perzijskom jeziku jest *Fevzi Mostarac,* koji je svoje poznato djelo »Bulbulistan« dovršio 1739. nadahnuvši se perzijskim klasicima Sadijem, Džamijem i Šudžaom.

Stvaralaštvo naših ljudi na orijentalnim jezicima opalo je dolaskom austrougarske vlasti, a ubrzo potom i potpuno presahnulo. Sačuvano je uglavnom u rukopisnim kodeksima koji se u posljednje vrijeme znanstveno obrađuju i prevode na naš jezik. F. N.

Alhamijado (aljamiado) književnost jest nearapska književnost pisana arapskim pismom. Naziv potječe od *alhamia,* španjolskog izgovora arapske riječi *al-'agamiya:* nearapski, strani. Prvotno su tim izrazom muslimani iz Andaluzije označavali govore stanovnika sjevernih krajeva Pirenejskog poluotoka. Pri kraju srednjeg vijeka ovim nazivom počeli su se označavati svi romanski jezici ovog poluotoka (portugalski, aragonski, katalonski) koji se nisu pisali latinicom, nego arapskim slovima. Danas je taj naziv proširen na sve nearapske jezike koji kao pismo upotrebljavaju arapska slova.

Pjesništvo na hrvatskosrpskom

Arapsko pismo u hrvatskosrpskom jeziku *(arabica)* upotrebljavali su naši Muslimani, a pronađen je i jedan starocrkvenoslavenski tekst na ovom pismu. Na našem jeziku a arapskom pismu sačuvano je više djela različita sadržaja u stihu i prozi nastalih od kraja XVI do prve pol. XX st.: pobožne pjesme *(ilahije),* didaktičke *(kaside),* ljubavne, satirične pjesme, zatim peticije *(arzuhali, mazhari),* molitve, rječnici. Ta književnost razvijala se samostalno, dijelom je bila pod utjecajem narodne poezije i najjače se razvijala onda kada književni rad naših pisaca na orijentalnim jezicima počinje jenjavati. Međutim, ne može se sa sigurnošću utvrditi otkada datira rad na našem jeziku arapskim pismom, jer postoji mnogo neistraženih rukopisa. Prozni sastavi, većinom vjersko-poučnog karaktera, literarno su slabiji nego djela u stihu. Stih kod većine ovih pjesnika je nevješt, prevladava sedmerac i osmerac, rjeđe jedanaesterac. Didaktička poezija ponegdje obiluje uspjelim metaforama, alegorijama i poredbama. Ugođaj u većini pjesama remete mnogobrojni turcizmi. Stihovi su građeni u skladu sa pravilima arapske versifikacije. Obično je pjesnik naznačio metričku stopu po kojoj se pjesma recituje. Alhamijado književnost bila je veoma popularna među širokim

slojevima naroda te su se pojedine pjesme i spjevovi učili napamet. Zbog narodnog jezika ova je književnost zadovoljavala bar djelimično duhovne i kulturne potrebe Muslimana BiH, a i šire. U pojedinim pjesmama izražen je revolt naroda zbog bezakonja turskih vlasti i njenih upravnih činovnika.

Najstariji alhamijado tekstovi

Prvi alhamijado tekst kulturno-historijskog značaja sačuvan je u jednoj turskoj početnici iz doba Mehmeda II (XV st.), u kojoj je određeni broj naših riječi napisan arapskim slovima. Najstariji alhamijado tekst iz XVI st. jest pjesma »Chirvat Türkisi« — Hrvatska pjesma nekog *Mehmeda* (islamizirani Madžar iz Erdelja), nastala 1588—89. sa renesansnim manirom u izražavanju ljubavi. U XVII st. živjela su trojica alhamijado pjesnika. *Hadži Jusuf,* sin Muhamedov, mujezin u Livnu i Duvnu, autor je dviju peticija (1619. i 1621) protiv zastupnika šerijatskog suca i njegovog pomoćnika. *Muhamed Hevaji Uskufi* (Solina kraj Tuzle, 1601 — poslije 1651) najizrazitiji je predstavnik ove književnosti te zagovornik međusobnog zbližavanja i koegzistencije. Napisao je poznati tursko-bosanski rječnik »Potur-Šahidiju« 1631. i više pjesama, većinom ilahija koje se ističu misaonošću. *Hasan Kaimi* (Sarajevo, između 1625. i 1635 — Zvornik, 1691) nije bio zadovoljan tadašnjim prilikama i turskom vlašću (učestvovao je u pobuni sarajevske sirotinje u danima gladi 1682). Napisao je dvije kaside: »Pjesma protiv pušenja duhana« i »O osvojenju Kandije«, u kojoj protestira zbog mletačkog terora nad našim narodima. Umro je kao izgnanik u Zvorniku, gdje mu se nalazi i turbe. U XVIII st. bilo je više pisaca alhamijado tekstova. *Mula Mustafa Bašeskija* (Sarajevo, 1731. ili 1732—1809) napisao je jednu pjesmu te poznati »Ljetopis« na turskom jeziku, bilježio narodne pjesme i isticao bogatstvo našeg jezika. *Muhamed-Razi Velihodžić* (Sarajevo, oko 1722—1786) napisao je didaktičku pjesmu »Čujte, djeco svikoli« a pisao je i u prozi. *Šejh Sejjid Abdulvehab Ilhami* (Žepče, 1773 — Travnik, 1821) napisao je dvadesetak pjesama među kojima i satiričnu pjesmu protiv nasilja turskih vlasti te »Ilmihal« (udžbenik za vjersku obuku). Zbog buntovnog stava pogubljen je u Travniku po naređenju Dželaludin-paše. U XIX st. djelovalo je najviše alhamijado pjesnika među kojima se ističu: *Umihana Čuvidina* (Sarajevo, 1795 — oko 1870), jedina muslimanska pjesnikinja, autor je pjesme »Čamdži Mujo i lijepa Uma« (nađena i sa nešto drugačijim sadržajem a pod naslovom »Sarajlije idu na vojsku protiv Srbije«). U njoj je opjevala svoju neizmjernu ljubav prema vjereniku Čamdži Muji koji je 1813. poginuo na Zasavici u Srbiji. *Softa Fejzo* autor je svjetovne ljubavne pjesme »Ašiklijski Elif-ba«, specifične po formi. *Abdurahman Siri* (Fojnica, 1785—1847) napisao je tri ilahije; *Hasan Kadija* pisac je dviju poslanica. *Arif Sarajlija* (Sarajevo, oko 1861—1916), napisao je »Mevlud« — spjev o rođenju Muhameda i »Savjete«. *Omer Humo* (umro 1890), prosvjetitelj i zagovornik uvođenja narodnog jezika u vjerske škole, autor je »Ilmihala« — prve štampane knjige arabicom u BiH (Sarajevo 1875), a *Salih Gašović* (Nikšić, ? — Bijelo Polje, 1898) napisao je »Mevlud« koji je od svih alhamijado tekstova štampan u najviše primjeraka. U ovu literaturu mogu se pribrojiti i *Sulejman Tabaković* (Novi Pazar), autor pjesme »Dobar zeman prokasa« te najvjerojatnije i pjesme »Ibrahim Terezija« koja se do sada pripisivala Sulejmanu Puziću, *Ibrahim Seljubac* (Seljublje kod Tuzle), pisac »Bosanske elifnice« (udžbenik za početne vjerske škole), *Jusufbeg Čengić* (Miljevina kod Foče), pisac popularnog spjeva »Avdija« i *Muhamed Ruždi Dizdarević* (Trebinje, 1823 — Trebinje, 1905) autor više spjevova iz Muhamedova života. Na prijelazu iz XIX u XX st. živi i radi *Alija Sadiković* (Atmačići kod Bijeljine, 1872 — Janja, 1936), profesor medrese. Napisao je nekoliko dužih didaktičkih pjesama, npr. »Očin savjet«, »Očino pismo«, te nedovršenu gramatiku arapskog jezika. Pored »Duvanjskog arzuhala« pronađeno je još nekoliko pjesama kojima nije utvrđen autor: »Moje srce«, »Sad se zazeleni gora«, »Nuto moje čuda i ljute nevolje« te jedna satirična pjesma pisana naizmjenično arapskim, turskim, perzijskim i našim jezikom. Knjige su se štampale arabicom još do početka druge pol. XX st., a to su pismo rijetki pojedinci zadržali u osobnoj korespondenciji.

M. DIVKOVIĆ, *BESJEDE,* Venecija 1616.

Godine vezirovanja prosvijećenog Šerifa Osman-paše Topala, 1860—69, za Muslimane su bile razdoblje buđenja i prvog prodiranja savremenih kulturnih i prosvjetnih tekovina te književnih ideja sa zapada u njihov književni život, mada još uvijek posredstvom carigradskog civilizacijskog kruga. Tada je u Sarajevo na poziv Osman-paše došao *Ignjat Sopron* i otvorio štampariju (Sopronova pečatnja, koja će kasnije postati Vilajetska štamparija) kao ispostavu svoje zemunske tiskare; pored donesenih ćiriličkih slova, dobavljena su i turska slova iz Carigrada. U njoj su, paralelno na turskom i srpskohrvatskom jeziku, štampani listovi »Bosanski vjestnik« (u kojem radi i novinar *Miloš Mandić*) i »Bosna«. U njima su izašli prvi tekstovi Muslimana ćirilicom na srpskohrvatskom jeziku (»Narodne pjesme bosanskijeh Muslimana« te »Carski namjesnici u Bosni« *Saliha Hadžihusejnovića Muvekita,* autora rukopisnog djela na turskom jeziku »Povijest Bosne« — u »Bosanskom vjestniku« 1866. i 1867). God. 1868—72. izlazi u Sarajevu »Sarajevski cvjetnik — Đulšeni Saraj«. Izdaje ga i uređuje prvi muslimanski novinar *Mehmed Šaćir Kurtćehajić* (1844—1872) te objavljuje u njemu niz uvodnih članaka i feljtona koji imaju i književnu vrijednost.

M. Huk.

Književni rad Hrvata

Početak književnog rada Hrvata u BiH vezan je za *Matiju Divkovića* (1563—1631), koji je izdanjem »Nauka krstjanskog« u Mlecima 1611. označio književnu djelatnost u duhu Tridentskog koncila i obnove Katoličke crkve. U XVII v. uz Divkovića su se javili *Stjepan Matijević, Pavao Posilović, Pavao Papić, Ivan Bandulavić* i *Ivan Ančić,* s istim ciljem i različitim uspjehom. Pisci toga vijeka nastojali su pružiti pomoć svećenicima i pouku puku. Njihova djela su teološki priručnici za kler, manuali za crkvenu službu, zatim pobožno štivo za narod, prilagođeni prevodi starijih ili modernijih kršćanskih autora, odn. kompilacije već objavljenih djela na širem području što ga je nekad zauzimala franjevačka provincija Bosna srebrena te njoj srodne i susjedne provincije. Jedni autori su objavljivali zbornike vjerskog poučnog štiva (M. Divković, P. Posilović), a drugi bogoslovna djela za naobrazbu svećenstva (S. Matijević, I. Ančić). Pobožne pjesme, prikazanja, čudesa svetaca, propovijedi, psalmi, prevodi evanđelja i tumačenja kršćanskih ideja imali su jedinstven zadatak: poučiti i

protumačiti katoličku vjeru u duhu obnove nakon reformacije.

Pisci XVIII v. nastavili su djelatnost prethodnika, ali su usvojili i moderne ideje svoga doba. *Stjepan Margitić, Marijan Lekušić, Lovro Sitović* i *Marko Dobretić* izdavali su djela u kojima se utvrđuje kršćanska nauka u tradiciji prethodnika na bosanskohercegovačkom tlu, iako se već kod njih osjeća interes i za druga područja (L. Sitović npr. za lingvistiku). Suvremenije shvaćanje bogoslovije i interes za povijesnu nauku pokazao je fra *Filip Lastrić* (1700—1783), koji se na području tumačenja teologije može smatrati racionalistom, a u povijesti osnivačem moderno shvaćene historiografije. S. Margitić nastavlja Divkovićevu liniju popularnog tumačenja vjerskih shvaćanja. Uz štampanje pobožnih pjesama i prikazanja (»Izpovid krstianska«, Mleci 1701), on nastoji pružiti knjigu i obrazovanijem čitaocu (»Fala ot sveti«, Mleci 1708). F. Lastrić se u obrani prava Bosne srebrene služi metodama koje mu pruža vijek nauke (»Epitome vetustatum«, I izd., Venecija 1762, II, 1765, i III, Ancona 1776). Interes za povijest i prošlost ogleda se i u ljetopisima što su ih u ovo vrijeme vodili *Nikola Lašvanin, Bono Benić, Marijan Bogdanović* i dr. Zbirku pobožnih pjesama, koju je 1844. ilirskim pravopisom izdao u Splitu *Ivan Frano Jukić,* spjevao je krajem tog vijeka fra *Vico Vicić.*

Interes za nova duhovna područja u XVIII v.

U XVIII v. povećana je izdavačka djelatnost, posebno štampanje udžbenika, što se prenijelo i na početak XIX v. (*G. Ilijić, A. Miletić, R. Barišić* i dr.). Širenje školstva smatrali su dijelom svoga programa pristalice ideja Lj. Gaja. To se odrazilo na organizaciji franjevačkih i pučkih škola te izdavanju školskih knjiga (autori franjevci *Stjepan Marijanović, Ambroža Matić, Filip Kunić*). Književno i kulturno stvaralaštvo doživjelo je vrhunac u vrijeme ilirskog pokreta. *I. F. Jukić* (1818—1857), *Petar Bakula* (1816—1873), *Martin Nedić* (1810—1895), *Grga Martić* (1822—1905), *Marijan Šunjić* (1798—1860) i dr. prihvatili su ideje narodnog buđenja i oslobođenja. Širili su ih prigodnim pjesmama, spjevovima, putopisima, naučnim radovima i izdanjima te radom u školama koje su sami osnivali. Iz tog je vremena i pokušaj osnivanja štamparije, književnog i muzejskog društva; tada je i pokrenut »Bosanski prijatelj« (Zagreb 1850, 1, 1851, 2, 1861, 3), prvi književni časopis u BiH, koji je uređivao i izdavao I. F. Jukić. Književnoj djelatnosti druge pol. XIX v. dali su obilježje svojim spjevovima posvećenim borbi za oslobođenje i društvenu jednakost M. Nedić i G. Martić (»Osvetnici«, 1861—83). Književnost na narodnom jeziku do kraja XIX v. zastupljena je pobožnim i prigodnim pjesmama, spjevovima, prikazanjima (u stihu), čudesima svetaca (prilikama), putopisima, govorništvom, ljetopisima i prevodima adaptiranim za domaće prilike. Pisana je jezikom čiji se stil tokom stoljeća formirao na osnovi narodnog govora, na sadržaju djela suvremene evropske duhovnosti te priručnika za pomoć u svakodnevnom životu svećenstva i puka.

Širenje školstva i ilirskih preporodnih ideja

Latinisti BiH nisu brojni, ali su prisutni od XV do sredine XIX v. Iako je samo porijeklom Bosanac, iz Srebrenice, prvi po vremenu, ugledu i značenju jest *Juraj Dragišić,* humanist, značajan filozof skolastik i teolog svoga doba, branilac slobodoumnih suvremenika, pisac koji je pokušavao unaprijediti ontološke i spoznajnoteorijske ideje suvremene teologije. *Ivan Ančić* (oko 1600—1685) zastupao je ortodoksnije stavove, kojima je u osnovi bilo njegovo asketsko uvjerenje. F. Lastrić bio je knjigom propovijedi (»Testimonium bilabium«, 1755) i pogotovo povijesnim djelom, u kome je opisao nastanak i prošlost Bosne srebrene, središnja ličnost XVIII v. Uz njega su važni *L. Sitović* (1692—1729), pisac latinske gramatike (1713), i *Franjo Gracić,* autor medicinskog spisa »Sacerdotis viatoris analysis« (1795). Latinisti XIX v. nastavili su izdavanje teoloških i filozofskih djela *(Filip Grgić, Rafo Barišić),* medicinskih *(Petar Marešević)* i lingvističkih *(Stjepan Marijanović, Marijan Šunjić).* Od tridesetih godina među bosanskim su franjevcima bile u modi prigodnice spjevane latinskim jezikom i klasičnim metrom. To su uglavnom ode i elegije posvećene značajnim ličnostima u kojima autori opisuju suvremeno stanje u BiH i na Balkanu. Po općoj ocjeni, najznačajniji je latinistički pjesnik toga doba bio fra *Blaž Josić* (1820—1868). Uz pjesnike važan je biograf M. Šunjić i historik M. Nedić.

Bosanski latinisti

Književna tradicija Hrvata BiH njegovana je na narodnom i latinskom jeziku, pisana latinicom i ćirilicom (bosančicom). Većina pisaca do kraja XIX v. potiče od svećenstva. Time su određeni porijeklo, vrste i sadržaj ove književnosti. U starijem periodu najčešće su to bila prevedena ili prerađena djela i prilagođena domaćem čitaocu. Pripadaju raznim naučnim disciplinama i književnosti u užem smislu. Sva književna djela do ilirskog pokreta prožeta su religioznim duhom i tek se u vrijeme narodnog buđenja promijenio sadržaj i oblik ove književnosti. Umnožile su se književne vrste i poprimile oblik prihvaćen u laičkoj književnosti. Osamdesetih godina pojavili su se pisci iz građanskih redova, a to je na prelazu stoljeća uvjetovalo znatno književniji izraz i izmjenu u osnovnoj orijentaciji književnih struja. Jukićeva revolucionarnost ustupila je mjesto modernizmu *Eugena Matića* u katoličkom duhu s jakim socijalnim obilježjem. Građanski pisci nastavili su traganja slijedeći razvoj svjetske književnosti, koja je i sama u I svjetskom ratu doživjela prelom. B. Ć.

Pojava pisaca iz građanskih redova

Književno-kulturna djelatnost Jevreja, osobito Sefarda, doseljenika iz Španjolske, traje od samih početaka njihovog dolaženja u BiH, tj. od sredine XVI st. i njihova koncentriranja u pojedinim gradovima, pogotovo u Sarajevu i Travniku. Izvori te književnosti jesu hebrejski i španjolski po jeziku, a jevrejski po duhu i sadržini. U nekim je djelima vidljiva i bosanska ambijentalna, duhovna i historijska lokalizacija. Do nacionalnih pokreta za austrougarske vladavine u BiH jevrejska književnost se može podijeliti na religiozno-prosvjetiteljsku, na tekstove kroničkog sadržaja, usmenu književnost te epigrafiku. Središta duhovnog i društvenog okupljanja Jevreja bili su općina i hram. Općina se brinula za održavanje konfesionalne škole u kojoj su se dobivala znanja iz religije, hebrejskog jezika te tumačenja »Tore«, a viši stepen je bilo studiranje »Talmuda«. Sve do početka XVIII st. sarajevska jevrejska općina bila je gotovo nepoznata u široj jevrejskoj zajednici. Međutim, pročula se kada je njen ekscentrični pripadnik *Nehemija Hija Hajon* (rođen oko 1650) počeo propovijedati kabalističku herezu po jevrejskim kolonijama u Evropi, Aziji i Africi, stječući pristalice i protivnike. Objavio je nekoliko spisa, među kojima »Raca di Jehuda« u Mlecima i »Hazad Cevi« 1714. u Amsterdamu; njegove ideje su dovodili u vezu sa učenjem Sabataja Cevija (1626—1667) iz Smirne, koji je umro u progonstvu u Ulcinju. Hajonov rad je u heretičkom otklonu od tzv. *rabinske književnosti.* Ta se književnost stvarala u Bosni ispod razine univerzalne erudicije koju je imala u Španjolskoj; svodila se na umnožavanje talmudskih djela, komentara i »knjiga utjehe«, sa težnjom za učvršćivanjem religioznih osjećanja i za »strogim pridržavanjem sviju propisa zakona«. Osim toga, sve do kraja XVIII st. sarajevski rabini nisu potjecali iz bosanske sredine zato što Jevreji u Bosni nisu imali visokih teoloških škola. Nakon što je 1768. u Sarajevo došao rabin *David Pardo* (1719—1792, zvan Moreno — naš učitelj) i tu osnovao višu rabinsku školu, ova književnost se podiže na viši stepen. On je nakon djela »Šošanim-le-David« (Split 1752) objavio više komentara »Talmuda« i obrednih pjesama pisanih s patosom. Rabinsku književnost nastavlja *Jichak Pardo* (»Toafotreem«, Solun 1911; »Avodat Ašana«, Livorno 1808). Poslije njega dolazi popularni rabin *Moša Danon* (umro 1830. u Stocu), koji se pročuo u vremenu jevrejskih nedaća za vladavine Ruždi-paše i zaštitničke akcije sarajevskih Muslimana. *Meir Menahem Danon* pisac je knjige »Beer Basade« (Jerusalim 1846). Zatim *Eliezer Šentov Papo* poznat je kao autor djela »Damesek Eliezer« (Beograd, I izd. 1857, II, 1861). Autor je pisao »narodnim jezikom —

Književno-kulturna djelatnost Jevreja

Rabinska književnost

HAGADA, hebrejski kodeks, Sarajevo, Biblioteka Zemaljskog muzeja

ladino«, u kome je za bolje objašnjenje često uzimao primjere iz lokalnog života. Njegovo djelo »Mešek beti« (Sarajevo 1872—74), u koje unosi mnogo narativnog i didaktično-propovijednog, i knjiga »Ape zutre« (Sarajevo 1875) imaju također bibliografski značaj: to su jedine knjige jevrejskog sadržaja štampane u Vilajetskoj štampariji u Sarajevu. *Avram Merkado Romano* napisao je knjigu »Avaram—Avraham« (objavljena 1937). *Eliezer Jichak Papo* autor djela moralne sadržine »Pele joec« te *Josef Finci* pisac knjige »Vajlaket Josef« (Tipografija Knjaževine Serbie, 1842), oba »radom i po odgoju Sarajlije«, djelovali su izvan Sarajeva.

Poseban tok u duhovnom stvaranju Jevreja predstavlja kabala. Iz nje je nastala vrsta lirike pisane hebrejskim jezikom koja se njegovala i među balkanskim Sefardima u XVI st. Književnost Jevreja na španjolskom jeziku dijelila se na onu pisanu na ladinskom (jeziku koji se oslanjao na dva prijevoda biblije sa hebrejskog na španjolski iz sredine XVI st., pri čemu je došlo do utjecaja hebrejske sintakse na španjolsku leksiku) i na usmenu književnost (romanse, poslovice, izreke — refranes) na idiomu sefardskih Jevreja (judeo-español). Romanse bosanskih Sefarda prekinule su vezu sa španjolskim romanserom i sačuvale se u obliku onih pjesama koje su zasnovane na romantičnim motivima čovjekova života, ili su bajoslovnog sadržaja bez prostorne i vremenske lokalizacije (o vjernoj ljubavi prekaljenoj patnjama, čudesnom preobražaju progonjenih ljubavnika, ženinoj vjernosti, nevjernoj ženi, osveti djevojke). Među jevrejskim skupljačima narodnih umotvorina poznat je *David Kamhi* (1834—1920), koji je oko 1850. zapisao čitavu zbirku španjolskih, turskih i srpskohrvatskih narodnih pjesama.

Stare kronike i administrativni spisi bosanskih Jevreja (Statut jevrejske općine u Sarajevu iz 1731; Protokol o postavljanju M. Danona za hahambašu 1815. u Sarajevu; Pinakes, protokoli jevrejske opštine) već po samoj prirodi svoga kazivanja mogu se uporediti sa sličnim tekstovima na srpskohrvatskom, turskom ili latinskom jeziku u Bosni, sadržavajući u sebi i stil slobodnijeg pripovijedanja, opisa i žive formulacije.

Period austro-ugarske okupacije

Austrougarska okupacija BiH 1878. unijela je veliku političku promjenu u historiju ove zemlje i pokrenula krupne društvene, ekonomske i kulturne procese. U početku su ti procesi nejednako zahvatali pojedine narodne zajednice, a na prijelazu iz XIX u XX st. sustigli su se kod svih u relativno izjednačenom građanskom formiranju. Rezultat svega toga bilo je i formiranje opozicionih pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju u posljednjoj deceniji kod Srba i Muslimana, koji su ulazili u same osnove nacionalno-kulturnog formiranja. Sva ova kretanja izražena su i u književnosti, koja se nastavljala u svojim ranije oblikovanim tokovima. Najvažnija karakteristika književnog života bili su časopisi i kulturno-prosvjetna društva orijentirani na razvijanje pojedinačnih nacionalnih osjećanja. Nakon kratkotrajnog »Trebevića« (1881) *Pavla Jovanovića* i »Prosvjete« (1885—88) *Jovana Vidića*, književnu okosnicu kod Srba u BiH predstavljaju »Bosanska vila« (1885—1914) u Sarajevu, »Zora« (1896—1901) i »Prijegled Male biblioteke« (1902—10) u Mostaru te »Razvitak« (1910) u Banjoj Luci. Kao središte nacionalno-kulturnog i prosvjetnog okupljanja osniva se 1902. društvo Prosvjeta, dok književnoizdavačke djelatnosti. U »Bosanskoj vili« se nastavljala folklorna književna djelatnost iz ranijeg razdoblja Karadžićevih sljedbenika u BiH. U književno-estetskom pogledu u tom je listu, nakon nacionalno-romantičarske faze i stvaralačkog iskustva osobenog realizma lokalnih obilježja, dostignuta razina savremene srpske književnosti, a u godinama prije I svjetskog rata sa generacijom Mlade Bosne počeo se u njemu javljati simbolizam. Oko »Zore« su se već od samog početka okupljali stvaraoci koji su pokazivali i naklonjenost prema književnom artizmu, ne želeći da se do kraja podlože tendenciji i pragmatizmu dnevnoga političko-društvenog života. »Zora« je, kao »Bosanska vila« u Sarajevu, povezivala srpske pisce mostarskog književno-kulturnog kruga, već afirmirane u kalendaru »Neretljanin«, sa književnošću i kulturom srpskog naroda izvan BiH. Izgrađivala je svoju osobenu književno-kulturnu osnovu u institucijama kao što je bila »Mala biblioteka« Pachera i Kisića, društvo Gusle i dr. Pored ova dva centra srpske književnosti u BiH kasnije se i u Banjoj Luci objavljivao časopis »Razvitak« kao književni izraz Srba u Bosanskoj krajini. U njemu se nastavljao književno-kulturni rad iz Pelagićevih vremena. U ovim okvirima djelovale su generacije srpskih pisaca u BiH. Skupljanjem narodnih umotvorina, u prvoj fazi ovog razvoja, bavili su se: urednik »Bosanske vile« *Nikola Kašiković* (1862—1927), *Mihajlo Milanović* (1874—1929, »Srpske narodne pjesme iz Sarajeva«, 1893) i *Milan Bugarinović* (1882—1902), zatim *Vid Vuletić-Vukasović, Risto Čajkanović, Luka Grđić-Bjelokosić, Stevan R. Delić* i dr. *Niko H. Besarović* (1841—1887) pisao je pripovijetke nadahnute narodnom tradicijom i prožete romantičarskom osjećajnošću: »Mula Meho«, »Dženetska hurija«, »Arif, veliki vezir«.

Književni časopisi i kulturno-prosvjetna društva

Srpska lirika: razvojna obilježja i nosioci

Srpska lirika se u ovom razdoblju zasnivala najprije na nacionalno-romantičkim raspoloženjima; slijedeći u početku duh narodne pjesme i kolektivna osjećanja srpskog naroda u BiH, iznosila je lokalnu atmosferu i senzibilitet, ali bez veće estetske vrijednosti. U kasnijim fazama izražavala je humanističko vizionarstvo kao protest protiv nepovoljnih nacionalnih i socijalnih prilika. Ljubavne i elegične pjesme zaostajale su u razvoju ove lirike, ali pojavom *A. Šantića* i njegovih sljedbenika i ta je intimna poezija doživjela procvat. Sa generacijom pjesnika Mlade Bosne u godinama prije I svjetskog rata navirao je moderni simbolički izraz i refleksija, sa izvjesnim nagovještajima ekspresionističke buntovnosti. Među pjesnicima važni su bili *Aleksa Šantić, Jakov Šantić, Jovan Dučić, Stevan Bešević, Borivoj Jevtić, Petar Kočić, Mihailo Miron, Dimitrij Mitrinović, Jovan Varagić* te *Miloš Vidaković. Ivo Andrić* se nakon saradnje u »Bosanskoj vili« pojavljuje 1914. u zborniku »Hrvatska mlada lirika«. A. Šantić i J. Dučić su među srpskim pjesnicima ovog razdoblja jedini razvili osobene književne fizionomije. Potekli iz iste sredine, prožeti istim patriotizmom i osjećanjem intime, povezani saradnjom u istim akcijama mostarskog književno-kulturnog kruga, oni su se već na početku XX st., nakon Dučićeve zbirke »Pjesme« (Mostar 1901), poetski razišli. Šantić je nastavio da stvara stihove rodoljubivo patetične, socijalno emotivne, ljubavno sevdahlijske i re-

fleksivne lirike. Dučić se svojim proširenim književnim vidicima i usavršenim estetskim predstavama posvetio »ljepoti riječi iznad uličnе elokvencije« te ukusu koji razvija »pravilno shvatanje lijepog, naročito forme«. Tako je stvarao poeziju između parnasovske likovne naklonosti i simbolističkog nagnuća prema muzici.

Srpska proza: od romantičke do realističke i alegorijske

Srpska proza u BiH razvijala se od romantičarskog pripovijedanja u duhu narodne priče prema realističkom stvaralačkom doživljaju i izrazu. Među piscima toga razdoblja, kao što su *Drago Radović, Simo Eraković, Vaso Kondić, Niko Besarović, Stevo Kaluđerčić, Vladislav Skarić, Radovan Perović - Tunguz Nevesinjski,* izdvajaju se *Svetozar Ćorović* i *Petar Kočić*. Ćorović piše pripovijetke iz hercegovačke kasabe, ozračene toplim osjećanjima komšiluka, ali i proze i romane kritički izoštrenog realizma. P. Kočić se izdvaja otporom prema stvarnosti tuđinske vladavine, odanošću prema idealu narodnog i socijalnog oslobođenja te nacionalnog ujedinjenja, opisujući krajiško selo te odnos srpskog seljaka prema gradu i austrougarskoj upravi. U odnosu prema Ćorovićevoj prozi Kočićeva su djela sažeta i stilski dotjerana do alegorija i simbola, prožeta rodoljubivim emocijama zanosa i otpora koje prodiru u sve vidove njegove prozne i dramske riječi. Kočićevoj društveno-političkoj satiri mogu se u razvoju srpske proze naporediti feljtoni *Save Skarića* što ih je pod naslovom »Zembilj« objavljivao u listu »Srpska riječ«.

Muslimanska književnost

Književnost Muslimana u razdoblju austrougarske vladavine počela se stvarati nakon jedne decenije apatije i mrtvila izazvanih okupacijom i novom društveno-političkom, kulturnom i psihološkom situacijom u kojoj se našao ovaj narod. Sa organiziranjem općeg i posebno muslimanskog školstva te otvaranjem čitaonica počela se stvarati čitalačka publika a s njom, na prelomu osme i devete decenije XIX st., također prva generacija muslimanskih pisaca na narodnom jeziku i zapadnom pismu. Prvi među njima bio je *Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak* (1839—1902). On je, po uzoru na alhamijado literaturu i književnosti na orijentalnim jezicima, sažimao prosvjetiteljsko-didaktička iskustva, ali je stvarao i romantičarsko-folklorne zasnove za muslimansku književnost. Kasnije, osobito kada su izišli zbornici muslimanske narodne epike u izdanju Koste Hörmanna (I, 1888. i II, 1889) i Matice hrvatske (I, 1898. i II, 1899), *Safvet-beg Bašagić* (1870—1934) razvio je u svojim povjesticama i dramama kult zavičajnog ponosa i predačkog junaštva. U ljubavnoj poeziji spajao je taj prvi muslimanski pjesnik ovog razdoblja domaću narodnu sevdalinku sa senzibilitetom bosanskomuslimanskih pjesnika na orijentalnim jezicima i perzijskih klasika. U misaonoj poeziji nastavljao je liriku mistične spoznaje iz stvaralačkog iskustva svojih pjesničkih prethodnika. Sa osnivanjem časopisa »Behar« (1900—11) i kulturno-prosvjetnog društva Gajret (1903), na koje će se nastaviti časopis »Gajret« (1907—14) i »Biser« (1912—18) te »Muslimanska biblioteka« (pokrenuta 1912) u Mostaru, književno-kulturni pokret Muslimana dobio je karakter narodnog preporoda u smislu duhovnog i kulturnog spajanja Istoka sa Zapadom. U okvirima tog razvoja pojavilo se više proznih pisaca: *Osman Nuri Hadžić* (1869—1937) i *Ivan A. Milićević* (1868—1950), koji su pisali pod zajedničkim pseudonimom *Osman-Aziz,* zatim *Edhem Mulabdić* (1862—1954), *Abdurezak Hifzi Bjelevac* (1886—1972) i dr. Njih je zanimalo pitanje opstanka muslimanskog naroda u »novim vremenima«, u smjeni društveno-političkih epoha, kada Muslimani ostaju »bez nade« a njihove dotadašnje kulturno-prosvjetne institucije pokazuju se »bez svrhe«, kada se pred nadiranjem zapadnih oblika života, kulture i civilizacije mnogi iseljavaju da nastave život »pod drugim suncem«. Uz naglašeno domovinsko osjećanje, slavensku bitnost i antiosmanlijski stav ovi pisci su propagirali potrebu snalaženja i napora da se ne zaostane, uporednu sa reformom duha i navika, ali su izražavali i tragiku onih koji nisu sposobni da izdrže, da se prilagode i prežive. Pokazali su karakterističan razvoj od realizma oslonjenog na narodnu pripovijetku i pouke ljudske sudbine (E. Mulabdić), preko psihološke proze s težnjom prema didaktičko-naturalističkoj zornosti (Osman-Aziz), do simboličko-psihološkog stvaranja i prikazivanja junaka »između dva svijeta«, Bosne i Carigrada, Istoka i Zapada (A. H. Bjelevac).

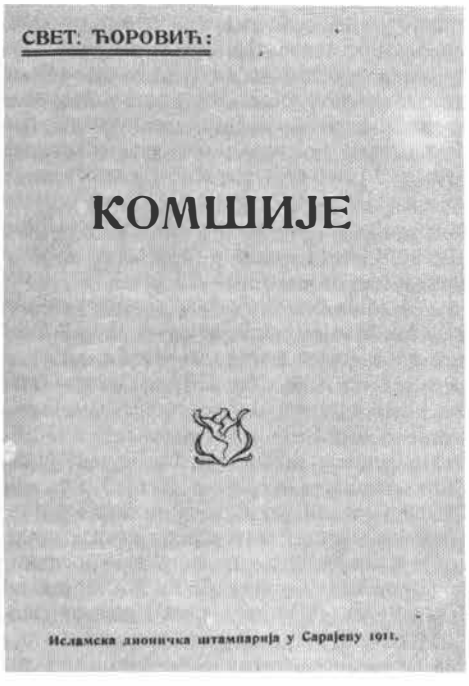

S. ĆOROVIĆ, *KOMŠIJE,* Sarajevo 1911.

Muslimanska poezija i drama

U muslimanskoj poeziji nakon Bašagića izrazitije se spajao senzibilitet sevdalinke sa elementima turske ljubavne lirike i razvijala se oporbena osjećanja u deklarativnoj rodoljubivoj lirici (*O. Đikić,* 1879—1912). Međutim, pjesnici *Musa Ćazim Ćatić* (1878—1915), *Fadil Kurtagić* (1889—1958) i *Avdo Hasanbegov Karabegović* (1878—1900) usvajaju estetiku simbolizma. Najizrazitiji predstavnik toga novog modernog vala u lirici bio je M. Ć. Ćatić, koji je simbolizam upoznao s jedne strane prevodeći pjesnike nove turske književnosti, a s druge preko A. G. Matoša i pjesnika hrvatske moderne s kojima se družio u Zagrebu.

Od muslimanskih pisaca iz ovog razdoblja koji su se bavili dramom važan je *S. Bašagić,* sa romantično-herojskim dramama u stihu, te osobito *Hamid Šahinović Ekrem* (1879—1936) sa nizom komedija; zatim *Salih Kazazović* i *Husein Đogo,* koji razvijaju komediografski žanr nadahnuti ambijentom savremenog društvenog života.

Hrvatski pjesnici i prozaici

Hrvatska književnost u BiH ovog razdoblja vezuje se najprije uz listove don *Franje Milićevića* »Hercegovački bosiljak« (1883) i »Novi hercegovački bosiljak« (1884) te »Glas Hercegovca« (1885—96), zatim uz »Novi prijatelj Bosne« (1888—96) *Josipa Božića (Dobroslava Potočanina).* Časopis »Nada« (1895—1903), uz djelatnost kulturno-prosvjetnog društva Napredak (1904), nova je etapa u hrvatskom književnom i kulturnom životu BiH. *S. S. Kranjčević* kao urednik ovog časopisa prevladava književnom sadržinom njegovu prvotnu političku namjenu i okuplja na saradnju najznačajnije hrvatske pisce »Slavenskog juga« te mnoge srpske, slovenačke, muslimanske i druge pisce. Tako je skrenuo široki rukavac savremene književne struje i kroz BiH. Na stranicama ovog časopisa objavljivali su stariji i mlađi bosanskohrvatski pjesnici, *Grga Martić* (1822—1905), *Ivan A. Milićević* (1868—1950), *Tugomir Alaupović* (1870—1958), te pjesnici saživljeni sa bosanskohercegovačkim životom, *J. Milaković, A. Kuzmanović, S. Ilijić, Nikola, Mato* i *Ivan-Kazimir Ostojić,* ali je iznad svih njih Kranjčević podigao ovu liriku od lirskih utilitarnih stihova na razinu simbolističko-kosmičkih ostvarenja. Najizrazitiji, pored Kranjčevića, svakako je T. Alaupović, čija se poezija od etičkog nadahnuća i didaktičnog promiš-

S. S. KRANJČEVIĆ, *TRZAJI*, Tuzla 1902.

ljaja razvila u refleksivnu liriku o odnosima društva i čovjeka, života i smrti, o socijalnoj pravdi i položaju čovjeka u kosmosu. Krajem ovog razdoblja u okviru tzv. katoličke moderne javlja se stihovima i *Augustin Čičić* (rođen 1889).

U hrvatskoj prozi ovog razdoblja pojavljuje se I. A. Milićević sam (bez O. Nurija Hadžića), i to pripovijetkama te jednim romanom »Djeca nevolje« (Zagreb 1896), sa psihološkim zahvatom u život otuđenog pojedinca, ali i sa razmatranjem razloga takvog položaja. Uz narodno-didaktičnog pripovjedača iz bihaćkog kraja, *Ivana Klarića,* koji piše novele pod utjecajem Ivana Lepušića, izrazitiji prozni pisac iz livanjskog kraja jest *Mirko Jurkić* (1886—1965). On piše pripovijetke strasti i spokojstva iz seoske i malograđanske sredine (»Iz Završja«, Zagreb 1917). *Eugen Matić* (pseud. *Narcis Jenko,* 1889—1918), također pripovjedač s konca ovog razdoblja, objavio je 1918—19. roman »Spiritus procellarum« (»Olujni duh«) u »Hrvatskoj prosvjeti«, a posebno u Osijeku 1922, djelo u okvirima katoličke moderne, ali sa slobodnijim pogledima na socijalne odnose i ulogu religije u životu savremenog čovjeka. Posthumno je izdan njegov historijski roman »Obitelj vojvode Hrvoja« (Zagreb 1934).

Književnost bosanskih Jevreja

I za bosanske Jevreje okupacija je značila početak novog doba i promjenu kulturno-književnih prilika. Tada su se upoznali sa evropskom civilizacijom i prihvatili novo školstvo, te su već nakon dvije decenije imali univerzitetski školovane generacije. Za književno-kulturni rad Jevreja u BiH u ovom razdoblju vrlo je važan list »La Alborada«, koji je 1900. i 1901. izdavao Abraham A. Cappon u Sarajevu na španjolskom jeziku hebrejskim slovima. U to doba osnovano je i pjevačko društvo La Benevolencia (1892) u Sarajevu. God. 1911. *Moric Levi* objavljuje svoju studiju »Die Sephardim in Bosnien«, u kojoj razlaže historiju, život, rad i kulturni doprinos bosanskih Jevreja. Od ovog vremena se javljaju i prvi stvaraoci lijepe književnosti na jevrejsko-španjolskom idiomu, čije književno stvaranje prelazi u međuratni period. To su *Abraham A. Cappon* (1852—1930) i *Sabetaj Džaen.* Cappon je objavio dvije sveske stihova »Poesias« i »Versification de los versos de Salomo« (1922), pisao prozu, alegorične prikaze (»Cion-phantasmagoria«) i drame (»El Angustiador«). Uz to je pisao dramska djela i na hebrejskom (»Šivat-Cijon«). Džaen je napisao drame »Jeftah« i »Debora«. Oba ova pisca nisu rođeni u Bosni, već su došli iz Bugarske. *Laura Papo-Bohoreta* i *Buki Finci,* koji su stvarali na španjolskom idiomu u razdoblju između dva svjetska rata, rodom su iz Sarajeva. Cappon i Džaen za svoja su djela tražili motive u »Bibliji« i jevrejskoj povijesti, a L. Papo (»La madrasta el nombre le abasta«) i B. Finci (»Esperanca«) pisali su drame iz savremenog života. M. Riz.

Međuratni književni život

U toku I svjetskog rata književno stvaranje u BiH bilo je sasvim zamrlo: neki pisci su bili uhapšeni ili internirani, neki su umrli, poginuli ili nestali u ratnom vihoru, a neki su prestali da pišu. Obnova književnog života u prvim poratnim godinama bila je u znaku euforičnog slavljenja pobjede i deklariranja za »integralno jugoslovenstvo«. Preživjeli pripadnici Mlade Bosne razvijali su obimnu publicističko-književnu djelatnost i pokretali mnogobrojne ali kratkotrajne časopise i listove: »Novo djelo« (1918), »Slovenski jug« (1918), »Književna kritika« (1923), »Književni pregled« (1923), »Zabavnik« i dr. Oživjelo je i djelovanje nacionalno-kulturnih društava, njihovih časopisa i publikacija, »Prosvjete« (1919), »Gajreta« (1921), »Napretka« (1921), »La Benevolencije«, kojima se od 1924. pridružila i »Narodna uzdanica«. Iako je nacionalna podvojenost bila manje izražena nego u predratnim listovima i časopisima, ona je i sada u mnogome prisutna. Zajedničko književno djelovanje bilo je često izraz želje za prevladavanjem nacionalnih ograda ali i odraz ondašnjih unitarističkih pogleda na nacionalno jedinstvo. Zato je zatvorenost pojedinih nacionalnih i književnih listova i časopisa bila izraz ne samo konzervativnih shvatanja nego i vid otpora spram ovoj liniji literarno-duhovne i nacionalne unifikacije. U osnovi samostalni tokovi nacionalnih literatura, koji egzistiraju i u ovom razdoblju, tek će tridesetih godina sa značajnijim nastupom socijalne literature pronaći prave putove i osnove zajedničkog djelovanja.

Nacionalna podvojenost oko časopisa

Srpski su pisci u prvom desetljeću međuratnog perioda književnu djelatnost razvijali, osim u spomenutim publikacijama, još u listu »Narod«, almanahu i časopisu »Prosvjeta«, zatim u tuzlanskoj »Sredini« (1925—27), a od 1927. u časopisu »Pregled«, koji je izlazio sve do 1941. s težnjom da koncentriše sve književne snage u BiH. Taj časopis je, osobito pod uredništvom *Jovana Kršića,* dostigao zavidnu književnu razinu i stekao ugled demokratske publikacije, pa su mu saradnici u posljednjim godištima bili i lijevo orijentirani pisci. U Banjoj Luci su još izlazili srpski časopisi »Književna krajina« (1931—32) i »Razvitak« (1935—41). Muslimanski književni tok u međuratnoj književnosti koncentrisao se oko časopisa »Gajret« (1921—41) i »Novi Behar« (od 1927). Jedan dio muslimanskih pisaca, zavisno od ondašnje političke orijentacije, sarađivao je u srpskim i hrvatskim časopisima u BiH, Beogradu i Zagrebu. Snažna struja muslimanske književne ljevice tridesetih godina prevladala je ovu podvojenost svojim učešćem u jugoslavenskoj socijalnoj literaturi i osnivanjem komunistički orijentiranog časopisa »Putokaz« (1937—39). Za razliku od srpskog i muslimanskog književnog toka, hrvatski književnici u BiH nisu uspjeli da se okupe oko nekog središnjeg izrazito književnog glasila, nego su sarađivali u drugim časopisima i listovima u BiH, Zagrebu i sporadično Beogradu. Stoga su časopis i kalendar »Napredak« bili više okrenuti književno-kulturnoj historiji nego savremenom književnom stvaranju. Književno-kulturni kontinuitet Jevreja u BiH predstavljali su listovi »Židovska svijest« (1918—24), »Narodna židovska svijest« (1924—27), »Jevrejska tribina« (1921), »Jevrejski život« (1924—26) te najzad »Jevrejski glas« (1928—41). U njima su jevrejski pisci, u nedostatku književnog časopisa, objavljivali svoje priloge. Ključne tačke ovog razvoja predstavljaju »Spomenica La Benevolencije« (1924) te »Godišnjak La Benevolencije i Potpore« (1933).

Grupa sarajevskih književnika

God. 1928. osnovana je Grupa sarajevskih književnika. Ona u svome djelovanju nije imala jasnije određenih društveno-idejnih i estetskih opredjeljenja, ali je težila da okupi pisce svih nacionalnosti u BiH. Organizirala je izdavačku djelatnost, priređivala književne turneje i književne večeri te sudjelovala u svim kulturnim akcijama između dva svjetska rata. God. 1928. izdala je almanah »Sa strana zamagljenih«, s predgovorom J. Krši-

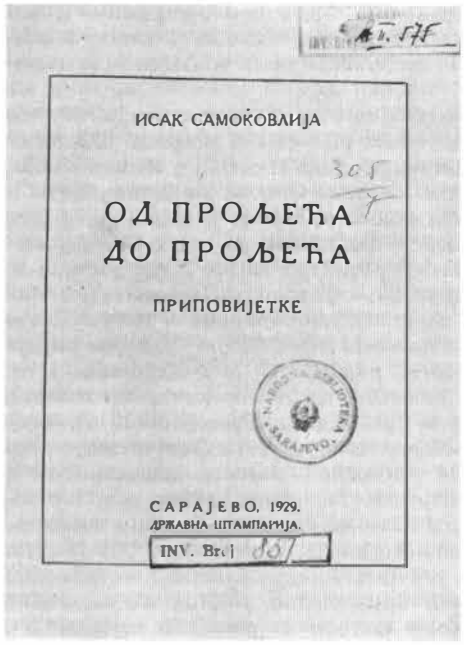

I. SAMOKOVLIJA, *OD PROLJEĆA DO PROLJEĆA*, Sarajevo 1929.

ća (druga njena zajednička knjiga bio je almanah »Knjiga deseta«, 1933), a godinu dana kasnije u Velikoj Kikindi izašao je većim dijelom u Sarajevu pripremljen almanah socijalne lirike »Knjiga drugova«. Ova dva almanaha unekoliko su zacrtala dva toka književne polarizacije: prvi je najavljivao književnoestetsku, građansko-demokratsku literarnu struju na tradicijama kočićevskog stvaranja i mladobosanskih zasada uz sevdahlijsku senzualističku komponentu; drugi je označio organiziran početak društveno angažirane književne ljevice. Uz Fincijevu »Brazdu« (1935—36), Kikićev »Putokaz«, potom uz almanah »Oblaci nad kolibama« (1937), pisci bosanskohercegovačke socijalne literature sarađivali su u gotovo svim jugoslavenskim publikacijama socijalne orijentacije.

Javljanje značajnih pripovjedača

Veliki je broj bosanskohercegovačkih pisaca djelovao u književnom životu drugih sredina: *Antun Branko Šimić, Stanko Šimić, Ivo Andrić, Nikola Šop, Hasan Kikić, Ahmed Muradbegović, Hamza Humo, Safet Krupić, Novak Simić, Branko Ćopić, Veselin Masleša* i dr. Međutim, oni su izražavali doživljaj, tematiku, motive, senzibilitet i dušu svoga zavičaja. Unatoč teškim i nesređenim društvenim i kulturnim prilikama u međuratnom periodu javio se niz značajnih pisaca, osobito pripovjedača. Književno djelo *Ive Andrića* najviši je domet bosanskohercegovačke međuratne književnosti. Nakon knjiga lirske proze »Ex Ponto« (1918) i »Nemiri« (1920), Andrić je pripovijetkom »Put Alije Đerzeleza« (1920) započeo bogato pripovjedačko djelo tematski vezano za povijest Bosne. Makrokozmička vizija kolektivne sudbine ostvaruje se u većini njegovih pripovijedaka modernim pripovjedačkim postupkom u kojem se plodotvorno sažimlju literarna iskustva realističkog pripovijedanja te simboličke vizije i alegorijski preobražaj legendarne predaje. Proces univerzalizacije pojedinačnih sudbina Andrić ostvaruje u cjelovitim ciklusima pripovijedaka, što će biti i jedan od principa u konstituiranju njegovih kasnijih romana hronika. U pripovijetkama *Isaka Samokovlije* oslikan je svijet siromašnih sefardskih Jevreja u njihovoj svakodnevnici i borbi za egzistenciju. U lirski intoniranim pripovijetkama, Samokovlija traga koliko za uzrocima i posljedicama socijalnog raslojavanja jevrejskih obitelji toliko i za općeljudskom sudbinom čovjeka izloženog iskušenjima dobra i zla. U međuratnom periodu *Novak Simić* objavio je dvije zbirke pripovijedaka, jedan roman i zbirku pjesama. Kao pripovjedač gradske periferije i provincijske sredine Simić melanholičnim evociranjem izgubljenog svijeta djetinjstva ublažava naturalističku slikovnost karakterističnu za pisce socijalne literature. *Borivoje Jevtić*, autor ekspresionističkih drama, od kojih su neke zasnovane i na nacionalnohistorijskim motivima, te književni i pozorišni kritičar, pisao je i pripovijetke o »ljudskim zalascima« i o »profanim stvarima« sa težnjom za psihološkim otkrivanjem likova. *Marko Marković* je pisac tradicionalnog realističkog pripovijedanja. U zbirci »Kriva Drina« hroničarski prati sukob starog i novog slikajući zavičajno Podrinje. *Zvonimir Šubić* u pripovijetkama i romanima opisuje zagušljivu atmosferu izgubljenih gradskih egzistencija i vitalnu snagu bosanskog seljaka. *Ahmed Muradbegović* pisao je stihove a kasnije prozu ponesen valom ekspresionizma i tražio u sudbinama muslimanskih junaka tragiku socijalnih i psiholoških rasipanja i lomova. U djelu *Hasana Kikića* socijalni angažman je obogaćen snažnim prisustvom ekspresionističkog stilskog izraza, osobito u proturatnoj zbirci pripovijedaka »Provincija u pozadini« i u romanu »Bukve«. *Hamza Humo* potvrdio se i kao pjesnik i kao pripovjedač. Pjesnik panerotske vizije svijeta, on je i u pjesmama i u prozi sažimao iskustva iz rane ekspresionističke faze s bajkovitošću orijentalnog svijeta, ali i sa snažnom zavičajnom osnovom i atmosferom; to je najvidljivije izrazio u lirskom romanu »Grozdanin kikot«. Prozu pišu još *Jovan Palavestra* (1893—1959), *Emil Petrović* (1894—1957), *Jovan Radulović* (1899—1957), *A. Hifzi Bjelevac* (1886—1972), *Šemsudin Sarajlić* (1887—1960), *Alija Nametak* (1906). Od međuratnih bosanskohercegovačkih pjesnika najznačajniji je *Antun Branko Šimić*. U to su vrijeme također objavljivali *Husnija Čengić* (1907), *Hamid Dizdar* (1907—1967), *Atif Ljubović* (1904—1955), *Jakša Kušan* (1900—1980), *Nikola Šop* (1904—1982), *Jovan Radulović* (1899—1957) i *Vera Obrenović-Delibašić* (1908). Dramskim stvaranjem su se bavili još *Rasim Filipović* (1909), *Milan G. Ćurčić* (1883—1942), *J. Palavestra* i *J. Kušan*. Pored *J. Kršića* pisali su kritičke tekstove *Pero Slijepčević* (1888—1964), *Nika Milićević* (1897—1980), *Akif Šeremet* (1899—1939), *Rizo Ramić* (1907), *Eli Finci* (1911—1980), *Kalmi Baruh* (1896—1945) i *Haim Alkalaj* (1912—1969).

Generacija socijalno angažiranih pisaca

Od tridesetih godina XX st., po uzoru na pisce »Knjige drugova«, »Brazde« i »Pregleda« iz godina prije rata te socijalnih publikacija i almanaha, mlada i najmlađa generacija socijalno angažiranih bosanskohercegovačkih pisaca svoje književne zanose stavila je u službu revolucije i NOB-a. Većina ovih pisaca poginula je na tome putu, kao *Zijo Dizdarević* (1916—1942), *Džemo Krvavac*

H. HUMO, *GROZDANIN KIKOT*, Sarajevo 1953.

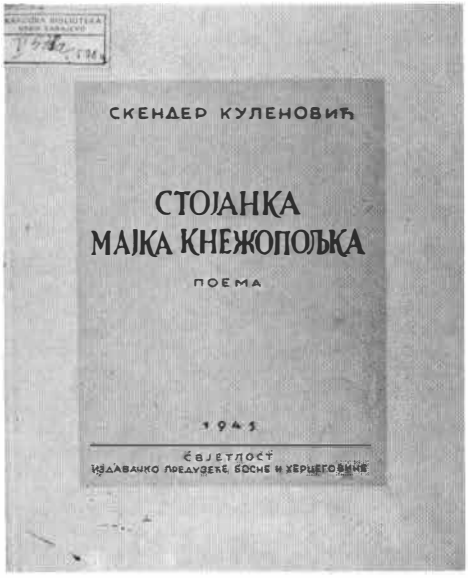

S. KULENOVIĆ, *STOJANKA MAJKA KNEŽOPOLJKA,* Sarajevo 1945.

(1913—1942), *Huso Salčić* (1911—1942), *Ilija Grbić* (1906—1943), *Veselin Masleša* (1906—1943), *Velimir Kovačević* (1919—1941), *Mirko Mihić* (1906—1943). Iz predratne generacije ovih marksistički orijentiranih pisaca, koji su se umjetnički razvili u NOB-u na idealima revolucije i nastavili stvaranje nakon oslobođenja, najznačajniji su *Skender Kulenović,* sa svojim poemama duhovnog bratstva i pjesničkog poistovjećivanja u stradanjima i zanosima bosanskohercegovačkog čovjeka (»Stojanka majka Knežopoljka«), *Branko Ćopić* sa stihovima lirskog doživljavanja borbe i vedrim prozama iz partizanskog života, te *Rodoljub Čolaković,* hroničar revolucionarne epopeje (»Zapisi iz Oslobodilačkog rata«).

E. Dć.

Razdoblje poslije II svjetskog rata

Poslijeratno razdoblje u bosanskohercegovačkoj književnosti donosi novine takvoga karaktera i opsega da se uzima kao nova historijska faza. Na temelju društvenih i političkih tekovina NOB-a i socijalističke revolucije, BiH je konstituirana kao ravnopravna, socijalistička, višenacionalna, federalna jedinica SFRJ. Stvoreni su bitno novi preduvjeti za opći razvoj kulturnog i književnog života te stvaralaštva, što se ogleda u pokretanju novih književnih i književnokritičkih časopisa i listova, izdavačkoj djelatnosti i drugim institucijama književnog života. U međuratnoj fazi su stvaraoci iz BiH — tjerani egzistencijalnim potrebama i traženjem dostojnijeg kulturnog ambijenta — mahom živjeli i stvarali drugdje. Međutim, poratni bosanskohercegovački književnici sve više vezuju i svoju životnu sudbinu za BiH. U sklopu svih ovih novih okolnosti probija se u svijesti, pa biva i teorijski formulirano, novo definiranje pojma bosanskohercegovačke književnosti, kao feomena čija se cjelovitost utvrđuje realnim estetskim i književnohistorijskim argumentima, a da se pri tome ne negira njegova nacionalno-književna kompozitnost. Tako u načelu više nema tradicionalno naslijeđenih dilema oko određivanja pripadnosti bosanskohercegovačkih pisaca nacionalnim literaturama.

Cjelovitost u nacionalnoj kompozitnosti

Prvom fazom poslijeratne bosanskohercegovačke književnosti moguće je označiti razdoblje od 1945. do ranih pedesetih godina. To je bilo razdoblje u kojemu se javljao niz mlađih autora, pretežno pjesnika. Njihov književni rad počivao je na tada dominantnim motivima: evokacijama iz borbe i raspoloženju graditeljskog patosa. To je mahom poezija krupne geste, transparentnog izraza i tradicionalne versifikacije. U ovoj struji najznatniji su autori *Risto Tošović* (1923), *Vladimir Čerkez* (1923) i *Izet Sarajlić* (1931). Tošović je u kasnijim zbirkama daroviti lirik intimističkih motiva, Čerkez uglavnom ostaje na trasi svojih prvotnih doživljaja, a Sarajlić njeguje deklarativni patos i estradnu izvornost izraza. *Skender Kulenović* i *Branko Ćopić* svojom književnom pojavom i opusom nadrastaju ovo razdoblje, u kojem su inače snažno prisutni. Široko poznat kao autor ratnih poema, osobito potresne i snažne »Stojanke majke Knežopoljke«, Kulenović je i formalno i tematski vrlo raznorodan pisac: dramatičar, briljantan esejist, pripovjedač, virtuoz sonetne forme, romansijer. On je veliki majstor jezika, po čemu je jedna od najoriginalnijih pojava u bosanskohercegovačkoj književnosti. Plodan pjesnik, pripovjedač i romansijer, Ćopić je po svojoj osnovnoj vokaciji humorist, a u izražajnom pogledu čvrsto naslonjen na tradiciju narodnoga pripovijedanja.

U prvom poratnom periodu književno djeluju i mnogi pisci koji su se stvaralački profilirali u razdoblju između dva rata. Pretežno su to pripovjedači koji nastavljaju raditi u tradiciji realističke proze. Najjača književna i umjetnička pojava među njima jest *Ivo Andrić.* Afirmiran i čitan već prije rata, nakon što je na samom pragu novog vremena (1945) objavio romane kronike »Na Drini ćuprija« i »Travnička hronika«, te roman »Gospođica«, Andrić je u punom smislu riječi postao vodeći autor. Jedan tok bosanskohercegovačke proze još dugo će ostati čvrsto vezan za andrićevske teme, ideje i postupke. Nakon spomenutih romana i niza novih pripovijedaka, Andrić objavljuje remek-djelo svoga opusa »Prokletu avliju« (1954). Posthumno su objavljene zbirke pripovijedaka »Kuća na osami«, prozni fragmenti »Omer-paša Latas« i meditativni zapisi »Znakovi pored puta«. Primivši kao prvi i do sada jedini Jugoslaven Nobelovu nagradu za književnost (1961), Andrić je i na taj način pridonio afirmaciji naše književnosti i kulture u svijetu.

Nobelovac Ivo Andrić

Pedesetih godina počeo je u jugoslavenskoj kulturi i umjetnosti značajan proces oslobađanja stvaralačkog čina, potaknut krupnim općedruštvenim i političkim zbivanjima (otpor Informbirou i staljinizmu, uvođenje radničkog samoupravljanja). Ponovo se otkrivaju iskustva moderne evropske i svjetske književnosti, afirmira se artistička dimenzija stvaralaštva, postavlja se zahtjev za kompleksnim, nešablonskim tretiranjem stvarnosti, za legitimnošću umjetničkog subjektiviteta. Nosioci toga procesa u bosanskohercegovačkoj literaturi mahom su bili mlađi autori, pretežno pjesnici, a stvarali su veoma inovativna i vrijedna prozna ostvarenja. Tim nastojanjima, traženjima i dometima obilježena je druga faza poratne bosanskohercegovačke književnosti, koju je s unutarknjiževnih razloga moguće periodizirati do sredine sedme decenije. Nove poetske preokupacije i postupke najavila je na samom početku drugog razdoblja (1954) poema *Maka Dizdara* (1917—1971) »Plivačica«.

Reafirmacija umjetničkog subjektiviteta

I. ANDRIĆ, *TRAVNIČKA HRONIKA,* Beograd 1964.

Husein Tahmiščić (1931) prvim pjesničkim zbirkama »Putnik života« (1954) i »Budna vrteška« (1956) najavio je plodnu prisutnost mlade pjesničke generacije. Ubrzo su se istaknuli *Miodrag Žalica* (1926), zbirkom »Tržnica sna« (1955), i *Vuk Krnjević* (1935), zbirkom »Zaboravljanje kućnog reda« (1957). U tim godinama objavljena su i dva romana koja su unijela značajne inovacije u tradicionalizmom obilježene tokove ove proze. *Mladen Oljača* (1926) objavljuje »Molitvu za moju braću« (1957), roman s naglašenim lirizmom i neuobičajenim tretmanom rata i borbe, a *Anđelko Vuletić* (1933) roman prvijenac »Gorko sunce« (1958), koji najavljuje do tada nepoznatu modernost u bosanskohercegovačkoj romansijerskoj tehnici i oblikovanju književnoga svijeta. Paralelno s novim književnim tendencijama nastaju i značajna djela tradicionalnije pripovjedačke orijentacije: pripovijetke i romani *Branka Ćopića, Meše Selimovića* (1910—1982), *Derviša Sušića* (1925), *Riste Trifkovića* (1924), *Zaima Topčića* (1920), *Nede Parežanina* (1923) i dr. Istovremeno, sve se ozbiljnije potvrđuje generacija u kojoj se početkom šezdesetih godina među prozaicima počinju isticati *Sead Fetahagić* (1935), *Vitomir Lukić* (1931), *Alija Isaković* (1932), a među pjesnicima *Duško Trifunović* (1933), *Veselko Koroman* (1934), *Dara Sekulić* (1931) i dr.

M. DIZDAR, *KAMENI SPAVAČ*, Sarajevo 1966.

Između 1966. i 1970, u vrlo zgusnutom stvaralačkom trenutku, u različitim žanrovima nastala su takva književna ostvarenja koja taj trenutak označuju kao najzreliju tačku u razvojnim tendencijama poratne bosanskohercegovačke književnosti. Mahom su ta djela odmah po izlasku privukla pažnju cijele jugoslavenske književne i kritičke javnosti. Zrelošću, umjetničkom aktuelnošću te raznovrsnošću motivskih opredjeljenja i stilskih postupaka postavila su visoku estetsku mjeru, koju je u ovoj književnosti do tada jedino označilo Andrićevo djelo. Stoga se ove godine i mogu uzeti kao početak novog razdoblja u bosanskohercegovačkoj literaturi. Ono je započelo pojavom dviju knjiga objavljenih 1966: zbirkom poezije *Maka Dizdara* »Kameni spavač« — ingenioznom eliptičnom poetskom sintezom inspiriranom dvama medijevalnim bosanskim fenomenima, stećcima i bogumilskim dualizmom; zatim romanom *Meše Selimovića* »Derviš i smrt« — vrhunskom modernom književnom tvorevinom, ambijentiranom u tursku epohu bosanske historije, a utemeljenom na snažno doživljenoj univerzalnosti ljudskih dilema. Ovim su djelima Dizdar i Selimović označili početak umjetnički izuzetno plodnog korištenja bosanske historije, zasnovanog na doživljaju i tumačenju te historije koji su negacija idejne sheme »tamnog vilajeta« i determinirane ukletosti. Ovom toku pripadaju i romani *Nedžada Ibrišimovića* (1940) »Ugursuz« i »Karabeg«, *Derviša Sušića* »Pobune« i »Uhode« te mnogi pokušaji i ostvarenja drugih autora. U to se vrijeme javljaju i drukčija djela izuzetne vrijednosti koja svjedoče o raznolikosti književnih ideja i postupaka u savremenoj bosanskohercegovačkoj književnosti. *Anđelko Vuletić,* romansijer i pjesnik, objavljuje roman »Deveto čudo na istoku« (1966), a u kasnijim godinama niz novih djela kojima se, osobito zbirkom pjesama »Kad budem velik kao mrav« (1977), potvrdio kao bosanskohercegovački pisac s najosebujnijom poetikom. *Skender Kulenović* objavljuje »Sonete I« (1968), potom »Sonete II« (1973), u kojima sublimira artistički i potresno doživljeno bogato duhovno i književno iskustvo. Neposredno pred smrt Kulenović objavljuje »Ponornicu« (1977), roman moderne narativne fakture s mnogo autobiografskih elemenata. *Vitomir Lukić* objelodanjuje roman »Album« (1968), kojim obogaćuje bosanskohercegovačku prozu rafiniranom intelektualnom meditativnošću i esejističnošću; to opredjeljenje ovaj pisac potvrđuje i svojim kasnijim knjigama. Ranije se kao esejist afirmira *Tomislav Ladan* (»Zoon graphicon«, 1962), kasnije i autor romana »Bosanski grb« (1975). Pojavljuju se i dvije knjige ponajboljeg bosanskohercegovačkog esejista *Midhata Begića* »Raskršća I« (1967) i »Raskršća II« (1969), zatim i »Raskršća III« (1978). God. 1970. izlazi zbirka priča *Branka Ćopića* »Bašta sljezove boje«, u kojoj ovaj plodni pisac postiže najskladniji, književno najostvareniji izraz svoje poetike.

Pjesništvo Maka Dizdara i romansijerska proza Meše Selimovića

Ove plodne godine ujedno su vrijeme kada istupa nova generacija mladih literata, najvećim dijelom pjesnika. Dominantno obilježje bosanskohercegovačkoj poeziji sedme decenije daju, uz neke stvaraoce starije generacije, i oni najmlađi koji se prvim knjigama javljaju sredinom decenije: *Anđelko Vuletić, Veselko Koroman, Dara Sekulić, Ilija Kozić (Ladin)* (1929), *Nikola Martić* (1938), *Abdulah Sidran* (1944), *Marko Vešović* (1945), *Ivan Kordić* (1945), *Rajko Nogo* (1945), *Džemaludin Alić* (1947), *Stevan Tontić* (1947), *Milan Nenadić* (1947), *Mile Pešorda* (1950), *Slobodan Blagojević* (1952) i *Mile Stojić* (1955). Proza u ovom periodu stagnira. *Irfan Horozović* (1947) ističe se konzistentnošću vlastitoga književnog svijeta i modernošću postupka u zbirci pripovjedaka »Talhe ili šedrvanski vrt«. Zapažene nove knjige objavili su pisci starije generacije *Vitomir Lukić, Anđelko Vuletić, Alija Isaković, Muhamed Kondžić* (1933); radove objavljuju i *Jovan Lubardić* (1934), *Detko Petrov* (1936), *Nenad Ešpek* (1938), *Neđo Šipovac* (1938), *Nenad Radanović* (1938), *Marina Trumić* (1939), *Mirko Marjanović* (1940).

Nove generacije literata

Za drugo razdoblje poratne bosanskohercegovačke književnosti vezana je pojava znatnije diversifikacije žanrova. Osobito se razvija književnost za djecu, a njeni najznačajniji predstavnici su, uz *Branka Ćopića, Šukrija Pandžo* (1910), *Aleksa Mikić* (1912), *Anđelko Ristić* (1915), *Ahmet Hromadžić* (1923), *Nasiha Kapidžić-Hadžić* (1932), *Dragan Kolundžija* (1938), *Ljubica Ostojić* (1945). U oblasti drame, te drame za radio i televiziju djeluje nekoliko istaknutijih autora: *Miodrag Žalica, Miroslav Jančić* (1934), *Ivan Fogl* (1928), *Derviš Sušić, Alija Isaković, Anđelko Vuletić, Jovan Lubardić, Slavko Šantić* (1929), *Sead Fetahagić, Velimir Stojanović* (1939), *Irfan Horozović* i *Duško Anđić* (1943). Malo slabije zastupljena je memoarska literatura, uglavnom s ratnom tematikom, u kojoj su najistaknutiji pisci *Rodoljub Čolaković* (1900) i *Slavko Mićanović* (1914). Objavljuje se mnogo putopisnih tekstova, a od autora tog žanra najzanimljivije cjeline ostvarili su *Tvrtko Kulenović* (1935), *Zuko Džumhur* (1921) i *Čedo Kisić* (1924).

Diversifikacija žanrova

Osobito zapažen je napredak u oblasti nauke o književnosti, kritike, estetike i esejistike. U tom se postojanošću i utemeljenošću djelovanja ističu *Ivan Focht* (1927), *Midhat Begić, Slavko Leovac* (1929), *Radovan Vučković* (1935), *Muhsin Rizvić* (1930), *Svetozar Koljević* (1930), *Kasim Prohić* (1937), *Zdenko Lešić* (1934) te *Miodrag Bogićević* (1932). Uz sve veću pažnju koja se književnosti

posvećuje na radiju, televiziji i u štampi, najznačajnije književne i književnokritične tribine jesu časopisi i listovi »Život«, »Izraz«, »Treći program«, »Odjek«, »Lica« (u Sarajevu), »Putevi« (u Banjoj Luci) i »Most« (u Mostaru). I. Lić.

LIT.: *I. F. Jukić,* Književnost bosanska, Bosanski prijatelj, 1850—51; *O. Blau,* Bosnisch-turkische Sprachdenkmäler, Leipzig 1866; *S. Kosanović,* Srpske starine u Bosni, Glasnik Srpskog učenog društva, 1871, knj. XII, sv. 29; *M. V. Batinić,* Djelovanje franjevaca za prvih šest viekova njihova boravka, I—III, Zagreb 1881—87; *M. Napotnik,* Kratek pregled bosanskega slovstva, Maribor 1884; *P. Gil, J. Ribera i M. Sanchez,* Colección de textos aljamiados, Saragosse 1888; *J. Matković,* Bibliografija bosanskih franjevaca, Sarajevo 1896; *S. Bašagić,* Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900; *M. M. Vukićević,* Iz starih srbulja, GZM, 1901; *Lj. Stojanović,* Stari srpski zapisi i natpisi, I—VI, Beograd i Sremski Karlovci 1902—26; *D. Prohaska,* Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina, Zagreb 1911; *M. Levi,* Die Sephardim in Bosnien, Sarajevo 1911; *S. Bašagić,* Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo 1912; *H. Kreševljaković,* Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas, Sarajevo 1912; *S. Kemura* i *V. Ćorović,* Serbo-kroatische Dichtungen bosnischer Moslims aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert, Sarajevo 1912; *J. Jelenić,* Kultura i bosanski franjevci, I—II, Sarajevo 1912. i 1915; *M. T. Bursali,* Osmanli Müellifleri, I—III, Istanbul 1918; *H. Kreševljaković,* Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529—1878, Građa za povijest književnosti hrvatske, 1920, 9; *V. Ćorović,* Književnost u Bosni i Hercegovini (u knj. Bosna i Hercegovina), Beograd 1925; *J. Jelenić,* Bio-bibliografija bosanskih franjevaca, Sarajevo 1925; *E. Levi,* Opći pogled na kulturne prilike naše sefardske zajednice u Sarajevu, Jevrejski glas, 1929, 8—11; *M. Handžić,* Al-Gawhar al-asnā fi tarāgim ulāma'wa šuarā' Bosna, Kairo 1930; *isti,* Književni rad bosansko-hercegovačkih Muslimana, Sarajevo 1933; *K. Baruh,* Španske romanse bosanskih Jevreja, Godišnjak Jevrejskog kulturno-prosvetnog društva »La Benevolencia« u Sarajevu i Dobrotvornog društva »Potpora« u Beogradu, Sarajevo 1933; *B. Pinto,* Nešta malo o literarnom stvaranju na jevrejsko-španskom kod nas, Jevrejski glas, 1935, 41; *M. Malić,* Bulbulistan du Sheikh Fewzi de Mostar, Paris 1935; *M. Hadžijahić,* Muslimanska književnost prije 1878, Sarajevo 1938; *J. Maestro,* Prilog Sarajlija rabinskoj književnosti, Jevrejski glas, 1939, 15; *V. Vrana,* Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni, Povijest Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1942; *M. S. Filipović,* Stare srpske knjige i rukopisi po severoistočnoj Bosni, GZM, 1948; *G. Čremošnik,* Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka, ibid., 1948—52. i 1955; *S. Leovac,* Svetlo i tamno (Pregled književnosti Bosne i Hercegovine 1918—1956), Sarajevo 1956; *L. Plavšić,* Srpske štamparije od kraja XV do polovine XIX veka, Beograd 1959; *J. Vrana,* L'Evangéliaire de Miroslav, Hag 1961; *M. Dizdar,* Panorama savremene bosanskohercegovačke proze, Sarajevo 1961; *M. Vego,* Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, I—IV, Sarajevo 1962—70; *I. Kecmanović,* Srpsko-dalmatinski magazin o Bosni i u Bosni (i Hercegovini), Glasnik arhivā i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, 1963, 3; *K. Dobrača,* Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu, I—II, Sarajevo 1963. i 1979; *P. Palavestra,* Književnost Mlade Bosne, I—II, Sarajevo 1965; *R. Ramić,* Budna Bosna, Sarajevo 1966; *V. Krnjević,* Antologija pripovjedača iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967; *M. Đukanović,* Rimovana autobiografija Varvari Ali-paše, Beograd 1967; *B. Flemming,* Türkische Handschriften, I, Wiesbaden 1967; *B. Nurudinović,* Bibliografija jugoslavenske orijentalistike 1945—1960, Sarajevo 1968; *M. Götz,* Türkische Handschriften, II, Wiesbaden 1968; *A. Nametak,* Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici, Građa za povijest književnosti hrvatske, 1968, 29; *R. Trifković,* Savremena književnost u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1968; *K. Georgijević,* Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni, Zagreb 1969; *M. Idrizović,* Mehmed Šakir Kurtćehajić, Prilozi za orijentalnu filologiju, 1964—65 (izd. 1969); *M. Dizdar,* Stari bosanski tekstovi, Sarajevo 1969; *W. Lehfeldt,* Ein Beitrag zur Erforschung des serbokroatischen Aljamiado-Schrifttums, Südost Forschungen, 1969; *H. Tahmiščić,* Suočeni sa svijetom (Antologija novije poezije u Bosni i Hercegovini 1919—1969), Život, 1970, 2—4; *M. Traljić,* Orijentalna rukopisna djela domaćih autora u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine, Bibliotekarstvo, 1970, 4; *S. Mićanović,* Vaso Pelagić (1838—1899), u knj. Vaso Pelagić, Izabrana djela, I, Sarajevo 1971; *Lj. Tomić-Kovač,* Zora, Sarajevo 1971; Simpozij o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1971; *M. Rizvić,* Behar, Sarajevo 1971; *isti,* Pojavni okviri i unutrašnje osobenosti alhamijado literature, Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića, Sarajevo 1972; *isti,* Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine, I—II, Sarajevo 1973; *H. Šabanović,* Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Sarajevo 1973; *S. Bakić,* Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta, Wien 1973; Godišnjak Instituta za jezik i književnost, Sarajevo 1973—75; *M. Begić,* Razvojne tendencije književnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1970, Radovi ANUBiH, knj. XLVII, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knj. 1, 1973; Bosanskohercegovačka književna hrestomatija, I, Starija književnost, Sarajevo 1974, III, Novija književnost, Sarajevo 1971; Savremena književnost u Bosni i Hercegovini, panorama (poezija i proza), Izraz, 1974, 11—12; *V. Bogićević,* Pismenost u Bosni i Hercegovini, od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine, Sarajevo 1975; *D. Đuričković,* Bosanska vila, I—II, Sarajevo 1975; *N. Filipović,* Uticaj islama na bosansko-hercegovačko tlo, Radio Sarajevo, Treći program, 1975, 8; *V. Maksimović,* Tri monaha ljetopisca (predgovor knj. P. Čokorilo, J. Pamučina i S. Skenderova, Ljetopisi), Sarajevo 1976; *I. Kordić,* Antologija bosanskohercegovačke poslijeratne poezije, Život, 1976, 7—8; Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja, Posebna izdanja ANUBiH, knj. XXXV, Odjeljenje za kniiževnost i umjetnost, knj. 5, 1977; *H. Kuna,* Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Herzegowina (Dragutin Prohaska, Zagreb 1911), Prikaz i ocjena s osobitim osvrtom na srednjovjekovnu bosansku književnost, ibid.: *F. Lastrić,* Pregled starina bosanske provincije, Sarajevo 1977; *H. Kuna,* Radosavljev rukopis i bosanska srednjovjekovna književnost, Godišnjak Odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, 1977; *M. Rizvić,* Stvaralački doživljaj i čitalačka recepcija u književnosti Muslimana na orijentalnim jezicima, Književna istorija, 1977, 37; *H. Hasandedić,* Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine u Mostaru, Mostar 1977; *S. Grozdanić,* O književnosti Muslimana Bosne i Hercegovine na arapskom jeziku, Radio Sarajevo, Treći program, 1978, 19; *F. Nametak,* Književnost bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku, ibid.; *B. Džaka,* Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na perzijskom jeziku, ibid.; *B. Ćorić,* Nada, I—II, Sarajevo 1978; Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja, Sarajevo 1978; *A. Nametak,* Bosanska alhamijado književnost u tokovima jugoslovenskih književnosti, Radio Sarajevo, Treći program, 1979, 24; *Ž. Puratić,* Značajna povijesna komponenta. Nekoliko primjera iz latiniteta u Bosni i Hercegovini, Odjek, 1979, 12—14; *M. Rizvić,* Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata, Sarajevo 1980; *F. Nametak,* Fadil-paša Šerifović pjesnik i epigrafičar Bosne, Sarajevo 1980.

Likovne umjetnosti. *Od prethistorije do XI st.* Gravure na stijeni u pećini Badanj kod Stoca najstariji su spomenik umjetnosti na tlu BiH. Datirane su u ← XIII milenij, a pripadaju mediteranskoj zoni paleolitičke umjetnosti. Potječu iz kruga kulture kasnog epigravettiena. U Badnju su, osim toga, otkriveni mnogi primjerci nakita od kosti i puževa. Paleolitički nalazi kod Stoca

U ranim fazama neolitika u BiH dominira starčevački kulturni kompleks. Karakteristična je izrada shematiziranih ljudskih likova s asocijacijom na kult plodnosti prikazivanjem majke pretka. U srednjem neolitiku na većem dijelu bosanskohercegovačkog teritorija dominantna je kakanjska kultura. Njeni nosioci bili su, međutim, izuzetno slabi tvorci umjetničkih djela. Jedina skulptura, otkrivena u bogatom nalazištu Obre I kod Kaknja, bila je izvedena od gline u obliku valjkastog stupca s uopćeno naznačenim elementima ljudskog lika. Sačuvane su i polikromirane kultne posude na četiri noge, s otvorom na jednoj strani i masivnom drškom. Visoku razinu umjetničkog stvaralaštva neolitički prastanovnici u BiH postižu u vrijeme butmirske kulture. U Butmiru kod Sarajeva otkriveno je više umjetničkih izrađevina, osobito ljudskih figura od pečene zemlje. Kasnoneolitička umjetnost butmirskog kruga je realističkog smjera, po čemu se bitno razlikuje od one u susjednim oblastima. Posebnu skupinu umjetničkih tvorevina čine mnoge posude od pečene zemlje, ukrašene reljefima, zarezima i polikromijom. Butmirska kultura

U kasnom željeznom dobu njeguje se u dolini Une vrlo osebujna umjetnost graviranja u kamenu. To su

NEOLITSKA PLASTIKA IZ BUTMIRA, Sarajevo, Zemaljski muzej

SREBRNA FIBULA IZ KORITA KOD DUVNA (VI st.), Sarajevo, Zemaljski muzej

kultno-memorijalni spomenici plemena Japoda iz nekropole u Ribiću kod Bihaća. U zapadnoj Bosni, osobito na Glamočkom polju, poznata je iz približno istog doba izrada kultnih spomenika u plitkom reljefu. Na njima su prikazana lokalna božanstva plemena Dalmata, srodna Panu i Artemidi kod Grka. Krajevi u unutrašnjosti Bosne zadržali su dugo samosvojni arhaični stil, a u južnoj Hercegovini se od sredine ← III st. zapažaju neposredni utjecaji helenističke umjetnosti. Njima je osobito izloženo pleme Daorsa na donjoj Neretvi i u dolini Bregave. U glavnom gradu tog plemena, na Gradini u Ošanićima, umjetnici su izrađivali nakit vrhunske kvalitete. Na trgu ili akropoli toga grada stajala je i kamena skulptura muškarca u naravnoj veličini.

Tragovi helenističke i rimske umjetnosti

Rimljani donose u BiH tekovine svoje civilizacije. Zemlja ipak ne podliježe posve njihovu utjecaju, pa se ovdje razvijaju specifični oblici umjetničkog izraza, poznati kao rimska provincijalna kultura. Spomenici nastali do III st. djela su uglavnom nevještih obrtnika. Među važnije spomenike toga doba idu reljef kapitolijskih bogova iz Šipova kod Jajca, kip Jupitra i Male Rujiške kod Bosanskog Novog i veći broj nadgrobnih stela s portretima pokojnika. Arhitektonski spomenici skromnih su dimenzija; nekoliko zgrada — u Stocu, Sasama kod Srebrenice, Ilidži kod Sarajeva i u Ustikolini — bilo je ukrašeno mozaicima.

Spomenici kasne antike

Spomenici iz kasne antike, od IV do VI st., posebno su poglavlje u historiji umjetnosti BiH. Najvažnija je među njima utvrđena vila na Mogorjelu kod Čapljine s početka IV st. Detalji te građevine još su izvedeni u oblicima bliskim klasičnoj umjetnosti, a sama građevina po koncepciji pročelja i rasporedu prostorija već pokazuje odstupanja od normi rimske kulture. Pročelje je, naime, ukrašeno portikom iza kojega se nižu glomazne uniformne prostorije kojima nije moguće odrediti prvotnu namjenu. Mozaici i zidne slike ne pokazuju osobito inventivnost njihovih izvođača.

Posebno je zanimljiva pojava kultnih objekata, bazilika, građenih u V i VI st. Građevine su skromnih razmjera, ponekad i sa većim brojem prostorija. Neke od njih, npr. bazilike u Cimu, Dabravinama, Klobuku, Lepenici, Mošunju, Pređelu, Potocima i Zenici, bile su opremljene kamenim namještajem i skulpturama vrlo osebujnog stila i tematskog sadržaja. Bazilika u Blagaju na Japri bila je na pročelju poviše atrija ukrašena mozaicima. U to doba posebno je razvijena primijenjena umjetnost, osobito izrada nakita. Značajniji nalazi potječu iz Turbeta kod Travnika, Potoka kod Mostara i sa Buškog blata. Čini se da je tzv. »Bazilika II« u Brezi civilna građevina, *aula regia*, iz vremena Istočnih Gota.

Predromanički ostaci crkvenih građevina

Iz ranih stoljeća srednjega vijeka značajni su ostaci crkvene građevine u Vrutcima kod Sarajeva, ukrašene predromaničkim pleterom iz IX ili X st. Nešto kasnijem vremenu pripadaju ukrasne ploče iz Zavale i ciborij iz Rogačića kod Blažuja. Četiri romanička kapitela iz Kreševa i jedan iz Sarajeva tipični su predstavnici ovoga stila, nastali vjerovatno u drugoj pol. XI, odn. u XII st.

LIT.: *A. Benac, B. Čović, E. Pašalić i dr.*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966; *B. Čović*, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976; *Đ. Basler*, Kasnoantičko doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972.

Đ Br.

Srednji vijek i tursko razdoblje. Od prve pol. X st., kada Konstantin Porfirogenit pominje neke teritorije koje pripadaju današnjoj BiH, do vladavine bana Kulina (1180—1204), kada počinje da se afirmiše njeno kulturno i srednjovjekovno društveno-političko biće, nije se, usljed feudalne podijeljenosti i uticaja okolnih država, razvilo čvrsto osjećanje teritorijalne cjeline i kulturno-religioznog jedinstva kao u susjednim zemljama. Od XII st. do prvih turskih upada u Bosnu ispripliću se na ovom području interesne sfere susjednih zemalja, pa su i svi oblici kulturnog stvaralaštva u ovom vremenskom rasponu različiti i simbiozni. U XIV i XV st. dolazi do svestranog napretka i teritorijalnog širenja Bosne, kada ona dostiže vrhunac svoga razvoja, pa i razvoja likovnog stvaralaštva. I pored mnogih veza, prožimanja, uticaja i zračenja iz zapadnoevropskog i bizantijskog kruga, formirala se specifična socijalna, duhovna i kulturno-umjetnička fizionomija medijevalne Bosne. Tu se, naglašenije nego u ostalim južnoslovenskim zemljama, žilavo održavaju mnoge arhaične tradicije — bilo slovenske bilo one koje izrastaju iz prožimanja s ilirskom romaniziranom podlogom i baštinom ostalih naroda koji ovuda prolaze u seobi naroda.

Medijevalna Bosna između zapadnoevropskog i bizantijskog kruga

Nedostatak sintetičnih radova o materijalnoj kulturi ranog srednjeg vijeka uzrok je mnogih hipoteza o društveno-političkom razvitku slovenskih plemena na području kasnije bosanske države. Novija iskopavanja i nalazi slovenskog nakita i keramike u sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni pružaju danas dovoljno podataka da se stvori djelomična slika o ranoj srednjovjekovnoj kulturi i umjetnosti u ovoj zemlji. Donedavno se mislilo da je Bosna od svih jugoslovenskih zemalja najsiromašnija spomenicima srednjovjekovne monumentalne umjetnosti, što se povezivalo sa uvjerenjem da je Crkva bosanska odbacivala podizanje bogomolja te da je, u strahu od idolatrije, odbacivala i crkvenu umjetnost uopće. Nedavno otkopani ostaci crkve u Rogačićima, koja najvjerovat-

ROMANIČKI KAPITEL IZ KREŠEVA (XII st.), Sarajevo, Zemaljski muzej

LIK POKOJNIKA NA STEĆKU IZ BANJEVIĆA KOD SREBRENICE

RELJEF IZ CRKVE SV. PETRA U ZAVALI (XI st.), Sarajevo, Zemaljski muzej

nije pripada XII st., i otkrića crkava u fočansko-drinskom području, sa ranije otkrivenim spomenicima protoromanske arhitekture i skulpture, pokazuju da je Bosna u umjetničkom pogledu bila manje izolirana nego što se to prije vjerovalo te da se u njoj razvijala značajna građevinska djelatnost i rad na ukrašavanju javnih i sakralnih objekata. To potvrđuju i mnogi spomenici skulpture od kojih su najvažniji oltarske pregrade u Zenici, Dabravinama, Lepenici i Sv. Srđu u Brezi, sa kojima je tijesno povezana i skulptura crkve u Dikovači kod Imotskog. Ovu sliku relativnog bogatstva spomenika upotpunjavaju značajni nalazi nakita i oružja koji potiču iz perioda od IX do XII st., a čuvaju se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Razvoj umjetničkog stvaranja u srednjovjekovnoj Bosni možemo pratiti gotovo kontinuirano od X st., odn. od povelje bana Kulina Dubrovčanima (1189), pisane narodnim jezikom, i ukrasne ploče sa crkve Kulina bana, preko povelja ostalih bosanskih vladara do epigrafske građe sačuvane na mnogim nekropolama stećaka (oko 400 značajnih natpisa), od najstarije tzv. Humačke ploče iz X/XI st., preko nedatiranih ploča i stećaka u XIII st. te od najranije datiranog stećka iz 1360. do najranije datiranog stećka sa figuralnom predstavom iz 1435. Sačuvani stećci ne svjedoče samo o pismenosti nego su mnogi od njih svojim likovnim kvalitetima — npr. poznati stećci iz Zgošće kod Kaknja ili Radimlje — djela visoke skulpturske prefinjenosti sa bogatim simboličkim i dekorativnim reljefima i prikazima motiva iz lova, života i religije.

Likovne kvalitete stećaka

Crkvene knjige, baštinske povelje i darovnice, akti administracije i epigrafski natpisi najčešće su pisani bosanskom ćirilicom (bosančicom). Zna se za dvadesetak knjiga pisanih ovim pismom i rasutih po evropskim zbirkama; jedino se tzv. *Čajničko jevanđelje* nalazi u Bosni. Od najznačajnijeg djela ove vrste, iluminiranog rukopisa *Miroslavljevog jevanđelja* iz XII st., pisanog ćirilicom za humskog kneza Miroslava, sa bogatim inicijalima i iluminacijama crtanim i bojenim pod uticajem Apulije, simultana upotreba raznih pisama u Bosni je ustaljena pojava, pa su banovi i kraljevi imali kancelare, profesionalne pisare ili »dijake« koji su pored narodnog pisma radili i latinske dokumente. Neki od tih »dijaka« su nam poznati, npr. Radoje (na Kulinovom dvoru), Desoje (na Ninoslavljevom), Vladoje (na Tvrtkovom), Tomaš Lužac (na Dabišinom), Stjepan Dobrinović i Hrvatin (na Ostojinom dvoru), kao što su poznata i imena nekih klesara i »kovača« natpisa i reljefa na stećcima. Pandan Miroslavljevom ćirilskom rukopisu je Hrvojev misal što ga je napisao glagoljicom dijak Butko za vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, a ukrašen je u duhu kasne romanike i gotike u jedinstvenom stilskom i ikonografskom slijedu nepoznatog majstora, vjerovatno toskanske škole. Najbogatiji bosanski iluminirani

Iluminacije ćiriličkih i glagoljskih rukopisa XII—XV st.

ZVONIK CRKVE SV. LUKE U JAJCU

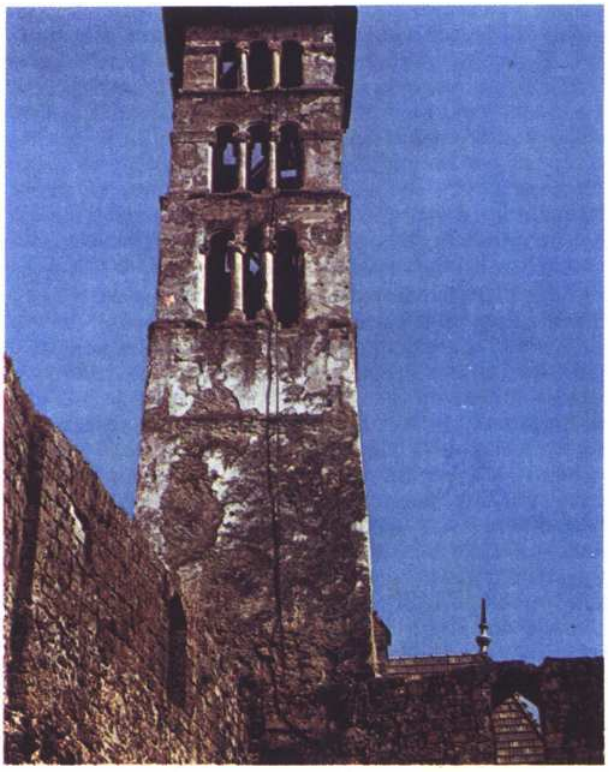

MUSLIMANSKO GROBLJE ALIFAKOVAC U SARAJEVU

rukopis je *Hvalov rukopis*, nastao 1404, a pisao ga je po zahtjevu Hrvoja Vukčića ćirilicom krstjanin Hval. U njegovim ukrasima prepliću se i pretapaju inicijali, ornamenti i figuralne predstave u poznogotičkom stilu. *Mostarsko jevanđelje* iz XIV st. pisano je vjerovatno u istoj skritoriji u Zahumlju kao i Miroslavljevo, a pisac i iluminator je Grk Manojlo koji je vjerovatno pisao i *Divoševo jevanđelje*. Od *Batalovog jevanđelja* iz 1393. sačuvala su se samo 4 pergamentska lista; na jednom od njih je zapis koji svjedoči da je rukopis bio bogato ilumiriran i da je njegov prepisivač bio dijak Stanko Kromirjanin. *Daničićevo jevanđelje* može se po bogatstvu inicijala, osobito po izvedbi likova jevanđelista, porediti sa dobro očuvanim *Nikoljskim jevanđeljem*. U Kopitarevoj zbirci čuva se čuveno *Srećkovićevo jevanđelje* i *Bosansko četverojevanđelje* iz prve pol. XV. st. sa shematskim i retardiranim romaničkim zastavicama i inicijalima. Za praćenje stilskih gibanja i simultani uticaj pisma u XV st. značajno je *Četverojevanđelje* Narodne biblioteke u Beogradu (propalo 1941), i *Mletački zbornik* što ga je, kako se misli, iluminirao nepoznati bosanski slikar koji se manje osvrće na uzore, a više je izvorni stvaralac. Sredinom XV. st. nastaje *Radosavljev rukopis* što ga je napisao krstjanin Radosav; iluminacije ovoga rukopisa kao i ranijeg Divoševog jevanđelja više su odraz kulturnog, duhovnog i političkog života medijevalne Bosne nego stilskih renesansnih ili poznogotičkih uticaja.

Umjetnički zanatski proizvodi srednjovjekovne Bosne

Umjetničku sliku srednjovjekovne Bosne do dolaska Turaka upotpunjavaju sačuvani primjerci nošnji, zanatskih proizvoda, nakita i drugih dragocjenosti koji su u uskoj vezi sa napretkom trgovine i rudarstva, razvitkom naselja i procesom urbanizacije koji je u prvoj pol. XV st. dostigao zavidan stupanj. U Bosni je bilo oko sedamdeset trgova, različite veličine i značaja. Bosna je osim toga od davnine bila poznata po nalazištima zlata, koje se već u doba Rimljana obimno eksploatisalo u okolici Srebrenice. U srednjem vijeku djeluje uz bosanske rudnike veliki broj dubrovačkih zlatara, što potvrđuje znatnu zanatsku, pa i umjetničku zlatarsku produkciju u Bosni. Prema arhivskim podacima, iz Bosne se u toku prve pol. XV. st. srebro izvozi u Veneciju, Toskanu, Napulj, Pesaro, u gradove južne Italije, na Siciliju, u Aleksandriju i u Španiju. U većim se naseljima postepeno javljaju domaći zanatlije koji se u početku školuju kod dubrovačkih majstora. Prema navodima Tome Arhiđakona, bilo je u Bosni dalmatinskih majstora već krajem XII st., a veze sa dalmatinskom umjetnošću neprekidno traju, naročito u oblasti i u doba Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Minijature Hvalovog rukopisa djela su primorskih majstora, vjerovatno iz Splita, a pojavu domaćih ljudi koji odlaze na izučavanje zanata izvan BiH možemo sigurno pratiti tek u drugoj pol. XIV st. Pojasevi od pozlaćena srebra ili od zlata, luksuzno posuđe bosanske izrade, bosanski nakit, naročito prstenje, naušnice i razni ukrasi za kosu, dugmad itd., koji se spominju u testamentima i drugim spisima, djela su domaćih majstora. Srebrene čaše i nakiti, pa i fustan, proizvodili su se u Bosni u prvoj pol. XV st. »Fustogni bossinensis«, faceleti, danas ponegdje »fareulet«, tovalje, zapravo vezene marame, šabe ili ogrtači, karakteristični za građansku nošnju, narodni vez, motivski složeno i umjetnički izražajno tkanje — sve je to uticalo na bogatu ornamentalnu strukturu stećaka i stvaralo poseban stil, tzv. bosansku modu. U depozitima bosanske vlastele zauzimaju značajno mjesto srebrene posuđe, posebno čaše; samo Stjepan Vukčić Kosača imao ih je oko 120. Prema arhivskim podacima, bosanski pojasevi, posuđe, vezovi, nakit i sl. bili su traženi u Dubrovniku i Italiji, pa i u drugim zemljama, a naročito pojasevi izrađeni »po načinu bosanskom«. U testamentu Pribislava Vukotića iz 1475. pominju se i pehari *(tocie)* »ad modum bosnensium«. Dio ovog bogatstva u zlatu i srebru može se danas vidjeti u zaostavštinama i darovima bosanskih vladara, npr. u Zadru i Rimu, što svjedoči o običaju bosanskih vladara da naručuju djela velike umjetničke vrijednosti.

Izvozni proizvodi »bosanske mode« u srednjem vijeku

Turski period u historiji umjetnosti u BiH počinje 1463, padom bosanskog kraljevstva, a završava 1878, kada osmanlijsku vladavinu smjenjuje austrougarska okupacija. To je, međutim, samo približna i shematska podjela. Turci su direktno ili indirektno, u nekim pokrajinama, prisutni u životu BiH faktički već od početka XV st., pa se njihovi uticaji registruju od tada i u umjetnosti Bosne. U istočnim dijelovima Bosne i u Vrhbosni još sredinom XV st. bili su postavljeni bitni reperi urbanizacije današnjeg Sarajeva, najznačajnijeg spomenika arhitekture i urbane umjetnosti turskog perioda i kao najznačajnije oblasti umjetničkog stvaranja pod uticajem tursko-islamskog shvatanja umjetnosti. Od tog vremena odvija se veliki preobražaj u duhovnoj i umjetničkoj supstrukturi u tri religijska i kulturna pa i umjetnička toka: muslimanskom, srpskom (odn. pravoslavnom) i hrvatskom (odn. katoličkom). Njima se od XVI st. pridružuje i element sefardske jevrejske kulture i umjetnosti. Tako se stvarala etničko-kulturna osnova na kojoj će se tokom stoljeća razvijati bosanskohercegovačko društvo prema današnjem svom obliku, a njegova će umjetnost adekvatno izražavati taj razvoj.

Duhovni preobražaj turskog perioda: tri religijska i kulturna toka

Tursko osvajanje BiH nije prekinulo niti stvaralaštva u svim domenima materijalne i duhovne kulture i umjetnosti koje su nastale u okviru srednjovjekovne BiH. Međutim, može se govoriti o stilskim promjenama koje se afirmišu pod sve većim uticajem islamsko-orijentalne kulture, a osobito u monumentalnoj gradnji (→ DŽAMIJA; KARAVAN-SARAJI — HANOVI; TEKIJA) i u stambenoj arhitekturi te objektima vodoopskrbe (→ ŠADRVAN, ČESME I FONTANE). Prodor arapskog, turskog i persijskog jezika i arapskog pisma doprinosi znatnom potiskivanju zapadnih uticaja. Sve očigledniji prodor orijentalnih elemenata naročito se očituje u pojavi raznih do tada nepoznatih upotrebnih i ukrasnih predmeta zlatarske proizvodnje, u novim tipovima ornamentike, zasnovane na arabeski i kaligrafiji, u novoj tehnici te u načinu izvedbe upotrebnih i umjetničkih izrađevina.

Srednjovjekovna se tradicija naročito odražava u nekim sferama života. Turci u početku prihvataju zatečeno stanje u zanatstvu i uopće u svim vidovima proizvodnje i razvijaju ga. Nastavak srednjovjekovne bosanske tradicije može se pratiti na nadgrobnim spomenicima i na fresko-živopisu, a srednjovjekovno pismo i knjiga neznatno se transformišu. Tako se naši ljudi koji su primili islam služe povremeno bosančicom u prepisci i komunikaciji sa Dubrovnikom i između sebe, a pronađeni su i mnogi epitafi na nišanima pisani tzv. narodnim je-

MOST NA DRINI KOD VIŠEGRADA (sagrađen 1571)

Proži-manje bosanske tradicije i islam-sko-ori-jentalne kulture

zikom i bosančicom. Dolazi i do uzajamnog prožimanja uticaja stare tradicije i novog duha, što se naročito vidi na sačuvanim nišanima i drugim predmetima gdje su u neznatno izmijenjenoj transpoziciji interpretirani motivi sa stećaka (npr. nišan Brankovića). I pored zabrane imitacije svega što je Alah stvorio, islamski se umjetnici potčinjavaju normama zemlje koju pokoravaju te stvaraju po prethodno datim uzorima i prihvataju »zabranjene« motive. Stećci postaju nišani, mijenjaju se formalno, ali ne i suštinski. S druge strane, islamska umjetnost utiče na rad domaćih majstora.

Kontinuitet likovnih tradicija pravoslavlja i katoličanstva

Drugi tok srednjovjekovne tradicije očigledan je u okviru Pravoslavne crkve, gdje se posebno njeguje prepisivanje Jevanđelja i svetih knjiga; tako se sve do XVIII st. produžava duhovni i likovni život iluminacija te nastavlja slikanje ikona. Srednjovjekovna pismenost nastavlja da živi i na mnogim nadgrobnim spomenicima te na upotrebnim i ukrasnim, sakralnim i profanim predmetima. U XVI st. u Goraždu radi srpska štamparija (1519—23). Nakon ukidanja štamparije intenzivira se krajem XVI, a naročito u XVII st., preko čajničke skritorije, iluminiranje i prepisivanje knjiga koje traje do sredine XIX st., kada reforma ćiriličkog pisma utiče na zamiranje ove stvaralačke djelatnosti.

Treći tok tradicionalnog stvaralaštva odvija se u krilu katoličanstva, tačnije: u franjevačkim samostanima. Tradicija se nastavlja njegovanjem bosančice (»ilirsko pismo« M. Divkovića) te pripremanjem i stvaranjem djela na narodnom jeziku. Zapadni uticaj se suprotstavlja istočnom i u izradbi sakralnih predmeta, koji se liju u Veneciji ili se u duhu tradicije izrađuju u samostanima. To traje sve do sredine XIX st.

Sefardske ilumina-cije iz XVI st.

U drugoj pol. XVI st. dolaze u BiH Jevreji Sefardi iz Španije i Portugala te donose hebrejski i španski jezik i posebno pismo koje se pored knjiga javlja na nadgrobnim spomenicima (sarajevsko sefardsko groblje), sinagogama i na sakralnim i profanim predmetima. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu čuva se *Hagada*, iluminirana jevrejska knjiga sa fascinantnim inicijalima, nastala vjerovatno u Barceloni u XIV st., jedinstvena i po tome što tekst Starog zavjeta prati iluminacija od stvaranja svijeta do njegovog kraja uprkos Mojsijevoj zabrani figuralnih predstava. Pod vlašću Osmanlija nastaje u BiH postupno ona naizgled zbrkana mješavina običaja, vjerovanja i motiva u kojoj tokom vremena sve više preovlađuje orijentalni, tursko-islamski uticaj. Podižu se mnoge velike građevine, a među njima i veliki višegradski most, do danas najveći spomenik monumentalnog graditeljstva kod nas. Most je gradio najveći turski graditelj XVI st. Kodža Mimar Sinan. O nastanku nove umjetničke tradicije govore mnogi natpisi na nišanima, kao što je izvanredni nišan braće Radilovića iz Čadovine sa bosančicom u ćirilskoj varijanti i natpisom uklesanim u kamen na sve četiri strane. Ovaj nišan, kao i neki slični, pronađeni u novije vrijeme, tipičan su primjer spoja autohtone tradicije obrade stećaka i nove orijentalne forme i motiva (sablja kao obilježje vojničkog staleža i štap kao simbol sudske vlasti nad podanicima). Tradicionalni umjetnički izraz pružao je otpor novome, ali su se postupno orijentalna ornamentika, običaji i stambena kultura adaptirali prema domaćoj tradiciji na takav način da je u detalju i cjelini — u kući i arhitektonskom ansamblu — teško odrediti tačno porijeklo pojedinih oblika i motiva. Stare radionice, preostale iz ranog srednjeg vijeka: Fojnica, Kreševo, Srebrenica, Olovo, Vareš, Čajniče, Bobovac, nastavljaju rad i u turskom periodu, a od XVII st. u Foči, kasnije u Mostaru i Sarajevu, nastaju nove radionice koje se specijalizuju za obradu sakralnih i profanih predmeta, kao i oružja po uzoru na sirijske radionice i njihove čuvene sablje damaskije. U starom dijelu Sarajeva nastaje od XV st. najveća čaršija u zapadnom dijelu Osmanskog Carstva. Tu se, naročito u prvoj pol. XVI st., u vrijeme bosanskog namjesnika Gazi Husrev-bega, podižu monumentalni sakralni i profani objekti, potkupolne džamije, kao što su čuvena Gazi Husrev-begova, zatim Ali-pašina, Careva, Ferhat-pašina i druge džamije, medrese (Kuršumli-medresa), bezistani (Brusa-bezistan i Gazi Husrev-begov bezistan), karavan-saraji itd. Ovo bogatstvo monumenata isprepliće se u jedinstvenom skladu i ritmu arhitektonskog izraza kroz igru minareta i arabeski, volumena i kupola. Ritam izmjene ploha i potkupolnih prostora ritmičkim stepenovanjem arhitektonskih elemenata stvara izvanredan utisak skladne cjeline. U sarajevskoj čaršiji rade pripadnici svih konfesija. Jevreji osnivaju tzv. Jevrejsku avliju i u njoj podižu sinagogu. Katoličkih radionica je manje jer su one pretežno vezane uz samostane, a pravoslavni majstori i kalfe izrađuju umjetničke i sakralne predmete — kivote, krstove, petohlebnice, kaleže, kandila, svijećnjake, okove ikona, tepsije za koljiva — u duhu orijentalne ornamentike. Stara pravoslavna crkva u čaršiji pravi je muzej u kojem se može pratiti proces miješanja orijen-

Monu-mentalno gradi-teljstvo, nišani i zanatske radionice

JEVREJSKO GROBLJE U SARAJEVU

talnih uticaja sa retardiranim vizantijskim, romaničkim, gotičkim, renesansnim i naročito baroknim motivima. Tako se u starim crkvama u Sarajevu i Mostaru javljaju i galerije uokvirene mušepcima sa posebnim ulazom za žene koje se kriju; sačuvan je takav mušebak stare crkve u Sarajevu iz XVI st.

Tri regionalna izraza u arhitekturi

U arhitekturi se razvijaju tri karakteristična regionalna izraza, sa često dijametralno različitim rješenjima ne samo u estetskom i konstruktivnom već i u prostorno-dispozicionom i funkcionalnom smislu. Prvi se naziva bosansko-orijentalnim (Dž. Čelić), a karakterističan je po niskim krovovima sa ćeremitom i po razuđenoj kompoziciji; razvio se u Foči i Sarajevu, gradskim centrima koji su najduže bili pod uticajem Istoka. Drugi je tip centralnobosanski ili kontinentalnobosanski, rasprostranjen širom Bosne; estetski je impresivan po svojim kubičnim formama sa strmim drvenim krovovima. Treći je hercegovačko-mediteransko-orijentalni tip, razuđenih rješenja uz kontrastnu primjenu kamena i drveta sa niskim krovovima pokrivenim kamenim pločama. Karakteristični elementi ovih tipova, u prvom redu stambene arhitekture, prenose se i na javne profane i sakralne objekte. Samo manji broj monumentalnih objekata u Foči, Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci nosi čiste oblike tursko-islamske ranocarigradske, klasične i postklasične arhitektonske škole. Njih podižu turski arhitekti koji su izgradili mnoge mostove i objekte u Carigradu i Maloj Aziji, a u naše su krajeve donijeli gotova stilska arhitektonska rješenja koja ostaju gotovo ista u toku dugog razdoblja turske vladavine.

Potkupolne džamije, hamami, bezistani i biblioteke, medrese, hanovi i ostali objekti podignuti na našem tlu ne razlikuju se od sličnih objekata u Maloj Aziji, osim načinom građenja: umjesto alterniranih slojeva opeke i kamena u BiH preovlađuje uticaj dalmatinskog načina obrade kamena. Međutim, elementi dekorativne turske umjetnosti, turskog načina života i običaja prodiru postupno u sve pore domaćeg života. To se naročito manifestira na graviranom bakarnom posuđu, sakralnim predmetima islamskih i kršćanskih bogomolja, ornamentici tkanina, tepiha, vaza, drvenih ukrasnih panoa u enterijerima bosanskih kuća i sl. Ova se ornamentika prenosi i u kamen na šedrvanima, nišanima, zidovima, panoima i predmetima razne namjene, a njen karakteristični kružni ritam odražava iskonsku želju za kontinuitetom, jedinstvom i elementarnim skladom. *Kur'an* prepisan u Sarajevu 1567 (sada u Muzeju primenjene umetnosti u Beogradu), iluminirani rukopis zbirke hadisa, rukopisi koji se čuvaju u Orijentalnoj zbirci JAZU u Zagrebu, i Džuzovi (tridesetine) Kur'ana, nazivani *Mehmed-pašini džuzovi* iz Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, ukrašeni su maštovitim i bogatim ornamentalnim zaglavljima i urvanima, zastavicama i rozetama, a u našim

Ornamentika enterijera, iluminiranje rukopisa i minijaturno slikarstvo

i turskim rukopisima figuralne su predstave rijetke. Naše minijaturno slikarstvo, kao i tursko, za razliku od arapskih i persijskih rukopisa koji njeguju figuralne predstave, zapravo je plod duge umjetničke tradicije počevši od srednjeg vijeka. Domaći slikari minijaturisti koji rade u Carigradu — najistaknutiji među njima je *Osman Nakaš* — izvršili su preokret u turskom minijaturnom slikarstvu XVI st. Iako bez lirske gracije persijskih majstora, naše minijature i rukopisi imaju poseban šarm u delikatnom izboru boja i u vrlo izraženoj emociji datoj sa neobično mnogo mašte u složenoj kompoziciji linija i motiva. Stilske inovacije u XVII i XVIII st. imale su dalekosežan uticaj i na naše područje. U to vrijeme perzistiraju stari motivi koji paralelno žive sa novim varijantama klasičnih orijentalnih i baroknih elemenata u okvirima klasične orijentalne forme, naročito u obradi sakralnih, profanih, upotrebnih i ukrasnih predmeta te zidne i drvene dekoracije. U tom su periodu nastala mnoga velika djela arhitekture, ali ona nisu plod zamisli i stvaranja naših ljudi, nego većinom stranih umjetnika, graditelja i slikara. Naš umjetnički izraz živi prije svega u zanatskoj produkciji, obradi metala, tekstila, drveta, izradi oružja, crkvenih i profanih upotrebnih predmeta te u njegovanju tradicije pisma, tj. u prepisivanju i ukrašavanju rukopisa.

Tradicija crkvenoga graditeljstva, pravoslavni živopisi

U velikim središtima (Sarajevo, Banja Luka, Travnik) osjeća se jači uticaj Orijenta, ali u manjim mjestima i zabačenim krajevima nije prekinut kontinuitet tradicije srednjovjekovnog crkvenog graditeljstva. Nakon obnove Pećke patrijaršije u XVI st. nastaje niz manjih pravoslavnih crkava: Ozren, Liplje, Gostović, Moštanica, Gomionica, Dobrićevo, Žitomislić, Aranđelovo, Srđevići. U planinskim će predjelima crkve od kamena zamijeniti stare crkve brvnare tek u XVIII i XIX st. U prvoj pol. XIX st. grade se katedralne crkve u Sarajevu, Kreševu, Mostaru i Čajniču, djela graditelja iz Makedonije i domaćih majstora. U ranom periodu turske vlasti susrećemo i živopis što ga rade putujući majstori ili

HAGADA, hebrejski kodeks, Sarajevo, Biblioteka Zemaljskog muzeja

oni koji se u provinciju sklanjaju od Turaka. Kada su granice Osmanske Imperije pomjerene daleko prema zapadu, javlja se živopis vizantijskog stila, neočekivanih likovnih kvaliteta, naročito u drugoj pol. XVI i prvoj pol. XVII st. Ciklusi zidnog slikarstva u ovome periodu

nastaju u Papraći i Lomnici, Dobrićevu, Zavali, Trijebnju, Žitomisliću, Aranđelovu i Mostaćima. Od XVIII st. esnafi zlatara, kazandžija, kujundžija i drugih postaju značajan činilac u društvu, a mnoge pravoslavne kujundžije poklanjaju svoje radove crkvama i samostanima te potpomažu živopisanje crkava. Njihov ekonomski položaj ilustruju natpisi na kivotima od srebra i drugih legura sa pozlaćenim pojedinim dijelovima koji su najčešće rađeni u obliku crkve pravougaone osnove sa tri kule i dekorativnim motivima gotičke provenijencije. Takav je kivot rađen za manastir Papraću 1586, a poklonjen sarajevskoj crkvi od uglednih zanatlija 1679. U ovakvoj stvaralačkoj atmosferi nastaje kvalitetan živopis što ga rade majstori velikog ugleda kao što su monasi Longin i Georgije Mitrofanović. Njihova su djela vrhunski dometi živopisa turskog perioda uopšte. Fresko-slikarstvo u BiH imalo je svoje zlatno doba u periodu između 1550. i 1620. Tada je nepoznati majstor oslikao Papraću, a Longin, dva Jovana i neki Georgije radili su u Lomnici. To je ujedno i period procvata tzv. italo-kritske škole ikonopisa. Katolički samostani postaju značajni zanatski i kulturni centri; u njima se za potrebe Katoličke crkve povremeno izrađuju sakralni predmeti, a u XVII, XVIII i XIX st. rade se za narod upotrebni i ukrasni predmeti. Skoro svaki samostan (Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Kreševo, Olovo, Gorica kod Livna, Tolisa kod Odžaka i dr.) posjeduje i veći broj umjetničkih djela i slika domaćih i stranih majstora zapadne provenijencije, kaleža, putira i sl. Ova djela potiču uglavnom iz talijanskih radionica ili su rad domaćih majstora, npr. u Travniku, Livnu, Kreševu, Fojnici i Kraljevoj Sutjesci. Poznato je da je i biskup Miletić (XVIII st.), kao i njegov otac koji je bio zlatar, potpomagao i podučavao mnoge učenike u ovom zanatu, pa su predmeti izrađeni po njegovoj zamisli zadržali do danas naziv »Miletićev stil«.

Katolički samostani kao kulturna i umjetnička središta

Livno je postalo poznato širom svijeta po jednom specifičnom načinu rada zvanom »livanjski rad« ili »livanjski vez«, tj. ukrašavanju predmeta drvorezom; ovaj se obrt razvio osobito u XIX st. Proizvodi livanjskih zanatlija naročito su traženi potkraj turske i u doba austrougarske vladavine. Značajni su kulturni i zanatski centri Fojnica, Kreševo i Kraljeva Sutjeska, u kojima su još po srednjovjekovnoj tradiciji radili mnogi dubrovački i domaći zlatari. Dolazak Turaka prekinuo je domaću tradiciju i samostalni razvoj ovih trgova i gradova, a tradicija umjetničke obrade predmeta nastavljena je u samostanima pomenutih mjesta, koji su tako postali pravi muzeji jer su u njima sačuvani mnogi dragocjeni umjetnički predmeti: ciborijumi, pikside, jangosi, vaskule, čaše, crkveno posuđe, nakit, posebno kaleži (putiri) i kotlići za blagoslovljenu vodu (ističe se kalež iz Kraljeve Sutjeske, vjerovatno rad domaćeg zlatara iz 1570, sa natpisom na dnu šestostrane baze: LOCI SVTIESCHE STI IOANIS BAPTIST i inicijalima G. K.). U Muzeju samostana Kraljeva Sutjeska, pored pomenutog kaleža i kotlića, na kojima se javljaju gotički motivi u filigranskoj izvedbi, nalazi se i tridesetak slika, čiji je ktitor bio Stjepan Dragojlović a nastale su između 1579. i 1621. Najznačajnija su ulja na platnu: »Raspeće«, venecijanski rad iz 1597, »Poklonstvo kraljeva«, zapravo dio poliptiha koji je vjerovatno nastao krajem XV ili u prvoj pol. XVI st. u Njemačkoj, »Sv. Barbara« iz XVII st., i portret Stjepana Tomaša, rad nepoznatog majstora, vjerovatno iz XVIII st.; u samostanu se nekad nalazio i oltar na preklop, rad štajerske škole iz 1400, od kojega se dio danas nalazi u Strossmayerovoj galeriji u Zagrebu. U bibliotekama bosanskih samostana nalaze se dragocjeni rukopisi i štampane knjige. U biblioteci samostana Kraljeva Sutjeska čuva se 31 inkunabula, od kojih neke imaju vrlo vrijedne inicijale, veći broj djela pisanih bosančicom i latinicom te dragocjena zbirka starog crkvenog ruha, pretežno misnica. Najviše misnica potiče iz XVII i XVIII st., a na nekima su aplicirani fragmenti koji potiču iz XV i XVI st. Katolički samostan u Jajcu posjeduje takođe značajnu zbirku umjetničkih predmeta naših i stranih majstora. Za umjetničke prilike u BiH karakteristično je da se i u izmijenjenim društveno-istorijskim uvjetima kod pravoslavnih i katoličkih stvaralaca zadržavaju tradicionalne umjetničke forme i da se, uz snažan prodor uticaja sa Istoka u XVII a posebno u XVIII st., ponovo javljaju stari vizantijski motivi, zakasnjeli oblici romanike, gotike i baroka, koji se sada često isprepliću sa islamskim elementima ili su kod pravoslavnih majstora transponirani u orijentalne forme. Sve veća sloboda u načinu izražavanja i sve izrazitije nastojanje naših stvaralaca svih konfesija tokom XVIII i XIX st. ka potpunoj emancipaciji od orijentalnih uticaja uvjetovana je ekonomskom i političko-kulturnom diferencijacijom unutar pojedinih esnafa i unutar društva u cjelini.

Samostanski muzeji u Kraljevoj Sutjesci i Jajcu

CRKVA MANASTIRA GOMIONICA

Politički i društveni položaj crkvenih organizacija — pravoslavne i katoličke — veoma se pogoršava, što se negativno odražava i na umjetničko stvaralaštvo. Uprkos činjenici da se u XVIII st. u novoj vezirskoj rezidenciji, Travniku, podižu raskošni sakralni i profani objekti sa obilježjem zakasnjelog turskog baroka, da u XIX st. dolazi do romantičarskog zanosa u građevinama Husein-kapetana Gradaščevića u Gradačcu, da pod sam kraj turske vladavine u Bosni carska vlada zahtijeva da se u svakom vilajetu osnuje po jedna javna radionica — zanatska proizvodnja u BiH postepeno odumire, djelomično i zbog sve intenzivnijeg prodora industrijskih proizvoda.

XIX i XX st. S austrougarskom okupacijom BiH (1878) započinje potiskivanje orijentalnih uticaja i prevlast zapadnoevropskih shvatanja u umjetničkom stvaralaštvu. U prvom periodu austrougarske vladavine, koji traje do početka XX st., vodeći umjetnici bili su stranci. Oni uglavnom stvaraju na teme i motive iz BiH ili po uzoru na bosanske teme. Druga faza, koja započinje otprilike krajem prve decenije XX st., odlikuje se nastupom domaćih umjetnika, među kojima se ističu *G. Jurkić, P. Popović, B. Radulović* i *T. Švrakić.*

Potiskivanje orijentalnih uticaja

Autori prvih suvremenih likovnih dokumenata o životu u BiH bili su austrijski slikari koji su pratili okupacionu armiju. Pripreme za velike izložbe u Budimpešti (1896), Bruxellesu (1897) i Parizu (1900) potakle su prva sistematska proučavanja likovnog stvaralaštva u BiH. Nove poticaje umjetničkom radu daje pokretanje mnogih listova i časopisa, osobito ilustriranog časopisa »Nada«. Intenzivna gradnja kršćanskih bogomolja donosi prosperitet zidnom slikarstvu i drugim umjetničkim djelatnostima vezanim za opremanje crkava. Na ovim poslovima angažiraju se stranci, ali i naši umjetnici *(Ivana Kobilca).* Osobitu aktivnost pokazaće grupa oko časopisa »Nada«; *W. Leo Arndt, Ewald Arndt-Tscheplin* i *Maximilian Liebenwein;* oni osnivaju Sarajevski slikarski klub (1900) te u Beču i Pešti izdaju mapu sa 24 reprodukcije iz bosanskog života. Djelatnost Zemaljskog muzeja, Balkanskog instituta, Oficirskog kluba i drugih

ustanova utiče i na likovni život: priređivanjem izložaba, okupljanjem umjetnika ili organiziranjem gostovanja stranih umjetnika.

U razdoblju austrougarske vlasti podižu se mnoge monumentalne javne građevine: u Sarajevu katedrala, vijećnica, Zemaljski muzej, vladine zgrade, sudska palata, katedrala u Mostaru, samostanske crkve u Fojnici i Kraljevoj Sutjesci koje projektira *J. Vancaš*. Neke su građene u duhu neoklasicizma, a neke u neuspjeloj kombinaciji pseudomaurskog stila (vijećnica u Sarajevu, više školskih i upravnih zgrada u provinciji). Znatan je uticaj bidermajera i secesionizma u javnoj i u privatnoj gradnji u Sarajevu, Travniku i Banjoj Luci.

Likovno školovanje i izložbe domaćih umjetnika

Potkraj XIX st. domaći talentovani mladići odlaze na školovanje izvan zemlje (Beč, München, Prag, Budimpeštu, Krakov i Pariz), u Beograd (D. Mihajlović, B. Radulović i T. Švrakić kod R. Vukanovića, inače bosanskog iseljenika, i K. Kutlika) ili u Zagreb (G. Jurkić, R. Petrović kod R. Frangeša, B. Čikoša i M. C. Crnčića). God. 1906. otvara *Jan Karel Janevski* prvu školu slikanja u Sarajevu, koju polaze P. Tiješić, K. Mijić, J. Bijelić, Lujza Kuzmić i Jelena Ber.

Prvi od domaćih umjetnika izlaže *D. Mihajlović* 1904. u Beogradu. God. 1907. priređena je u Sarajevu prva grupna izložba, a *G. Jurkić* izlaže 1910. u Zagrebu sa »Medulićem«. K. Patsch, tadašnji direktor Instituta za istraživanje Balkana u Sarajevu, organizovao je 1917. izložbu na kojoj je nastupio 21 umjetnik (14 domaćih) sa 156 djela; izložba je imala karakter otkupne revije radi otvaranja Galerije, ali je bila nepotpuna, jer mnogi umjetnici nisu izložili najbolja djela, a potpuno su izostali B. Radulović, P. Popović, L. Drljača, Š. Bocarić, E. Tomašević, L. Kuzmić, J. Ber i M. Atanacković.

Poslije nastanka Kraljevine SHS likovni život u Bosni se sporo obnavljao. Prva značajnija akcija bila je osnivanje Kluba umjetnika SHS, koji je okupljao mali broj članova, jer su mnogi umrli (B. Radulović, D. Ružić, D. Mihajlović), a neki su otišli u druge centre (J. Bijelić u Beograd, R. Jean-Ivanović u Zagreb). Nov impuls razvoju slikarstva dali su i neki značajni stvaraoci koji su došli u BiH, kao što su V. Becić, V. Šeferov i I. Despić-Simonović.

Međuratni likovni umjetnici u Sarajevu i drugim središtima

U periodu od 1919. do 1925. sazrijeva nekoliko ključnih stvaralaca bosanskog tla. To su najplodnije godine *K. Mijića, Đ. Mazalića, P. Tiješića, V. Šeferova, R. Petrovića, G. Jurkića, Lujze Kuzmić, Jelene Ber, T. Švrakića*, koji djeluju u Sarajevu. Javljaju se umjetnici i u drugim centrima: u Tuzli *D. Mihajlović* i *V. Hadidamjanović*, u Banjoj Luci *P. Popović*, u Mostaru *K. Afan de Rivera*. Klub umjetnika SHS postoji do 1927, tj. do izložbe u Novom Sadu (VI jugoslovenska izložba), ali zapravo djeluje samo do 1924, kada se utapa u društvo »Cvijeta Zuzorić«. U vrijeme djelovanja ovog Kluba ostvarena je i prva slikarska kolonija kod nas, tzv. *Blažujska kolonija* (V. Becić). Iako se u tom periodu afirmira nekoliko mlađih umjetnika iz BiH *(S. Stojanović, K. Hakman, K. Ružička* i *J. Perić)*, djelatnost na likovnom polju u Sarajevu od 1924. opada, a tome je pridonio i odlazak nekolicine istaknutih slikara u Zagreb (V. Šeferov, V. Becić) i Beograd (Đ. Mazalić i P. Tiješić). Tek 1929. osnivanjem *Grupe četvorice* (K. Mijić, R. Petrović, Đ. Mazalić i S. Sumereker) započinje nova faza u razvoju likovnog života u Sarajevu. Novi impulsi dolaze s nastupom mlade generacije umjetnika iz BiH od kojih su najistaknutiji *O. Mujadžić, I. Mujezinović, V. Dimitrijević* i *Mica Todorović*. Njima se pridružuje niz slikara koji su u cjelini dali značajan doprinos likovnoj umjetnosti BiH *(I. Šeremet, R. Štetić, H. Kulenović, M. Kulenović, B. Šotra, V. Bojko* i *B. Nikolić)*. U periodu između dva rata umjetničko stvaralaštvo u BiH postiže visoku razinu i uključuje se kao aktivan i ravnopravan faktor u likovna zbivanja u Jugoslaviji.

U toku II svjetskog rata mnogi su umjetnici stradali a mnogi su se priključili NOB-u (I. Mujezinović, V. Dimitrijević, B. Šotra, D. Ozmo). Prvi period likovnog stvaralaštva u BiH nakon oslobođenja u znaku je estetskih kanona socijalističkog realizma. Bivši članovi *Kruga* (R. Petrović, Mica Todorović i B. Šotra) te I. Mujezinović, V. Dimitrijević, I. Šeremet, H. Kulenović i R. Štetić čine u ovom prvom periodu osnovnu snagu likovne umjetnosti BiH. Likovni život se organizaciono i institucionalno obogaćuje osnivanjem Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine (ULUBiH) i Državne škole za slikarstvo i umjetničke zanate, prve školske ustanove ove vrste u BiH. Od 1951. započinje, isprva slabije, a kasnije sve jače, osporavanje kanona socijalističkog realizma i zalaganje za punu slobodu umjetničkog izražavanja. Do tada su završili školovanje i prvi domaći slikari u Sarajevu *(V. Vojnović, N. Novaković)*. Likovnom životu u Bosni u to vrijeme daju ton mladi stvaraoci *R. Mišević* i *B. Risimović*, koji unose nove akcente u spektar slikarstva BiH. Paralelno sa formiranjem prvih umjetničkih grupa (*Grupa petnaestorice*, 1953; *Grupa Sarajevo 55* — R. Mišević, F. Likar, B. Risimo-

Institucionalizacija poratnog likovnog života

J. BIJELIĆ, *PRED BURU*. Sarajevo, Umjetnička galerija

V. DIMITRIJEVIĆ, *JABLANOVI*. Sarajevo, Umjetnička galerija

vić, M. Mikulić, Lj. Lah i B. Subotić) počinje da se razvija i teorijska diskusija o bitnim pitanjima slikarstva i estetike.

Osnutak galerija, likovnih grupa i Akademije

God. 1959. osniva se Umjetnička galerija u Sarajevu, što je znak konačnog organizovanja likovnog života. Na izložbi ULUBiH-a 1959. pojavljuju se *B. Aleksić* i *A. Ramić*, a samo dvije godine kasnije izlažu *I. Ljubović* i *M. Zaimović*. Likovni se život razvija i u drugim centrima, naročito u Banjoj Luci, Mostaru i Tuzli, a nešto kasnije i u Zenici. God. 1954. u Banjoj Luci se javlja *Grupa četvorice* (D. Simić, B. Misirlić, A. Čurić i E. Štaljo), koja će postati najtrajnija grupa u BiH; uz njih je vezana afirmacija dvojice značajnih umjetnika — *M. Berbera* i *K. Širbegovića*. Osnivanje Jesenjeg salona (1962) i Galerije (1965) znači daljnji korak u razvoju likovnog života u Banjoj Luci. U Tuzli se 1964. osniva Galerija portreta, a od 1967. održava se Kvadrijenale portreta. *Mostarska grupa* osniva 1967. ekspoziturU Galerije. U Sarajevu se osniva Mala galerija (1968) i Sarajevski salon. Osnivanjem Akademije likovnih umjetnosti u Sarajevu (1972) te otvaranjem izložbenih prostorija u Centru Skenderija *(Collegium Artisticum)* i Salona »Roman Petrović« likovni je život u BiH poprimio oblike razuđene i bogate djelatnosti, i po formama i po stvaralačkim usmjerenjima. Javlja se mnogo mlađih slikara — *Dž. Hozo, J. Nikšić, Ismar Mujezinović, H. Tikveša, S. Obralić, N. Pivac, S. Hasanefendić, Lj. Perčinlić, M. Ćorović, M. Unković* i *R. Lalić*, znatno se razvija i kiparstvo — *A. Hozić, A. Ku-*

G. JURKIĆ, *VISORAVAN U CVATU*. Sarajevo, Umjetnička galerija

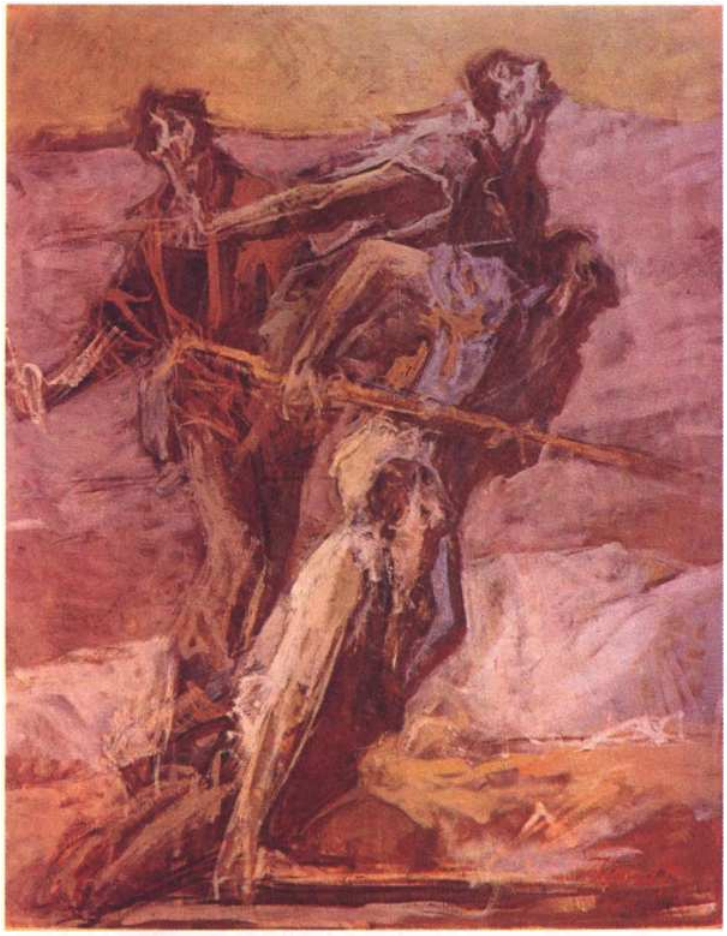

ISMET MUJEZINOVIĆ, *PROBOJ*. Sarajevo, Umjetnička galerija

čukalić, M. Ostoja, B. Kućanski, I. Bjelajac i *N. Njirić*, a osobito visoki domet postiže grafika — *M. Berber, Dž. Hozo, B. Aleksić, K. Širbegović, R. Kragulj, H. Tikveša, E. Dragulj, V. Nevjestić* i *B. Miljuš*. Uza svu raznovrsnost u pristupima, metodama i usmjerenjima, može se i tematski i po karakteristikama postupka sagledati u današnjoj bosanskohercegovačkoj umjetnosti ono specifično »bosansko« što tu umjetnost po izražajnim sredstvima čini internacionalnom i ujedno posebnim tokom umjetničkog stvaranja kod nas. U ovom periodu dolazi i do prodora novih shvatânja u drugim oblastima stvaranja. Razvija se umjetnost dizajna i opreme u štamparstvu i u produkciji upotrebnih predmeta, a arhitektura ostvaruje nove prodore čiji su nosioci *J. Najdhart, I. Štraus, Ž. Janković, A. Đurić, Z. Ugljen* i *N. Muhasilović*. Danas cjelokupni likovni život u BiH buja u svim domenima i nalazi se u nesumnjivoj ekspanziji.

LIT.: *M. Karamehmedović*, Počeci savremenog likovnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini i slikarstvo Romana Petrovića, Život, 1961, 5; *isti*, Jedan pogled na 20 godina razdoblja bosanskohercegovačkog slikarstva, ibid., 1969, 4—5; *S. Šimik*, Djelovanje likovnih umjetnika u Hercegovini od polovine XIX vijeka, Mostar 1969; *S. Tihić*, Jovan Bijelić, Sarajevo 1972; *N. Kovač*, Slika predmeta i predmet slike, Sarajevo 1973; *A. Begić* i *I. Krzović*, Umjetnost Bosne i Hercegovine 1945—1974 (katalog), Sarajevo 1975; *isti*, Umjetnost Bosne i Hercegovine 1878—1924 (katalog), Sarajevo 1975; Mersad Berber, Ljubljana 1980; Dževad Hozo, Ljubljana 1981.

Mu. K.

Sakralno graditeljstvo → CRKVENA ARHITEKTURA;
Utvrđena mjesta → FORTIFIKACIJSKA ARHITEKTURA, BiH.

Muzika. *Narodna muzika* u BiH ima bogatu tradiciju koja je još uvijek vrlo živa u svim društvenim slojevima seoskog i gradskog stanovništva. Pored tradicionalnih pjesama različita porijekla i starosti stvaraju se i njeguju pjesme savremenog sadržaja i novih oblika, o čemu posebno rječito govore pjesme o NOB-u. Osim toga, narodna muzika u BiH pokazuje veliku raznovrsnost, kako po sadržaju i karakteru, tako i po muzičkim osobinama i, posebno, po slojevitosti nastanka i prihvatanju i miješanju različitih uticaja. Iako postoji samostalna instrumentalna muzika, njeguju se mnogo više vokalni oblici za koje je karakteristična uska povezanost poetskog teksta i melodije bez obzira na vrstu. Tako se bogata narodna pjesnička baština vezuje sa narodnom muzičkom umjetnošću.

Međutim, uprkos bogatom nasljeđu i živoj muzičkoj praksi, prikupljanje i proučavanje narodne muzike počelo je tek djelatnošću *Franje Kuhača* i *Ludviga Kube*, na prelazu iz XIX u XX st. Intenzivnije melografisanje, sistematizovanje i teoretsko razmatranje vezano je uz noviji, poslijeratni period, ali još uvijek postoji velik dio narodnog blaga koji je ostao nedovoljno poznat i proučen.

Seoska i varoška tradicija

U osnovnoj sistematizaciji narodne muzike BiH razlikuju se seoska i varoška tradicija. Međutim, i u okviru pojedinih tradicija ima velikih razlika, npr., u seoskoj tradiciji između ravničara i gorštaka. Karakteristike napjeva seoske tradicije su vrlo uzak opseg, kretanje u malim intervalima i, što je vrlo značajno, intonativna nestabilnost. Nasuprot tome, napjevi varoške tradicije su intonativno određeniji, bliži temperovanom sistemu, a njihov raspon je mnogo širi i dostiže jednu oktavu. Razumljivo je da i u načinu oblikovanja i izražavanja postoje bitne razlike između ove dvije tradicije, a vokalna tehnika je sasvim drugačija.

Na selu se pjeva većinom na otvorenom, pa prevladava glasno, otegnuto pjevanje; uz to se njeguju u pojedinim krajevima i posebne tehnike, npr. »potresanje« glasom, pa »deleganje«, tj. pjevanje uz kucanje prstima po grlu, zatim pjevanje »od uha« i »upramase« itd. U gradu se pjeva uglavnom u zatvorenom, u kućama, pa je pjevanje tiše, a obraća se veća pažnja ljepoti glasa, pa su stoga i napjevi razvijeniji i kićeniji. Oblici metra i ritma nisu toliko različiti, jer su upravo oni najviše vezani uz tekst, a jezični osnov je jedinstven i u jednoj i u drugoj tradiciji. Za seosku tradiciju karakteristična je i praksa višeglasnog pjevanja u oblicima koji pored opštih karakteristika pokazuju i specifičnosti vezane uz određena područja. Susrećemo se paralelna kretanja konsonantnih intervala (terce i seksta), borduniranje, tehnika ostinata, ali su najtipičniji oblici u kojima se javljaju sekunde, često paralelne, koje ovdje nemaju karakter disonance. Varoška tradicija stvarala se u uslovima isprepletanja raznih uticaja. Presudnu ulogu odigrali su Turci, jer su prenosili uticaje s Istoka, a to se snažno odrazilo u oblicima varoške tradicije.

Jedinstvo jezičnog osnova

Sadržaji i vrste

Po sadržaju i vrstama, narodna muzika, i seoske i varoške tradicije, vrlo je raznolika. Njeguju se najprije oblici epskog i lirskog karaktera, zatim napjevi koji vuku tragove iz magijskog kulta, pa različite obredne pjesme, tužbalice (naricaljke), svatovske pjesme, uspavanke, dječje pjesme i dr. Karakteristično je da se narod u svim vrstama strogo drži tradicionalnih načela oblikovanja i načina izražavanja, pa čak i u pjesmama s novim tekstom. Međutim, narodni umjetnik se ipak ne ponavlja, već u naslijeđene oblike i obrasce unosi mnoštvo promjena očitujući naročitu sposobnost za improviziranje. Sklonost improviziranju, »nabrajanju«, veoma je raširena i posebno zanimljiva u nadmetanjima između dvije skupine pjevača.

U varoškoj tradiciji je posebno zanimljiva lirska muzičko-poetska forma — *sevdalinka* (od tur. *sevda:* ljubav) koja se još uvijek njeguje. To je solistička pjesma sa bogato ornamentiranom melodikom u kojoj se često javlja interval povećane sekunde, što jasno ukazuje na orijentalne utjecaje. Melodija je široka opsega, ritam slobodan, tj. ritam riječi, a u interpretaciji je vrlo značajno suptilno dinamičko nijansiranje.

Narodni muzički instrumenti

Od muzičkih instrumenata najraširenije su u BiH *gusle*, gudački instrument sa jednom žicom po kojoj se prevlači gudalom u obliku luka, zatim *tambura*, trzalački instrumenti koji su Turci donijeli u Bosnu (spominje se prvi put u XVI st.). Upotrebljavaju se tambure različitih veličina i broja žica pa su im i imena različita, već prema tipu ili kraju — *saz, šargija, burgarija, karaduzen, pivačka tambura* i dr. Od udaraljki raširen su

bubanj, bubnjić — doboš, talambas i *def*. Duhački instrumenti su naročito karakteristični za seosku tradiciju planinskih područja, a susrećemo se *pišta, slavić, svirale jednojke* i *svirale dvojnice*, pa *diple, rog* i dr. Naročito je brojna grupa svirala tipa flaute. Diple su također različito oblikovane, a susrećemo se jednostruke, dvostruke, sa kutlom, sa rogom i sa mješinom.

LIT.: *C. Rihtman*, Polifoni oblici u narodnoj muzičkoj tradiciji Bosne i Hercegovine, Bilten instituta za proučavanje folklora, I, Sarajevo 1951; *V. Milošević*, Bosanske narodne pjesme, I—IV, Banja Luka 1954—64; *C. Rihtman*, O odnosu ritma stiha i napjeva u narodnoj muzici Bosne i Hercegovine, Zbornik Saveza folklorista, Ljubljana 1959; *isti*, Oblici kratkog napjeva u narodnoj muzici Bosne i Hercegovine, GZM, 1963; *V. Milošević*, Sevdalinka, Banja Luka 1964; *C. Rihtman*, Membranofoni muzički instrumenti u narodnoj tradiciji Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967; *J. Hadžisalihović*, »Ravna« pjesma u malovaroškoj tradiciji Bosne i Hercegovine, Zbornik kongresa folklorista, Jajce 1968.

Umjetnička muzika. Izvori za proučavanje razvoja umjetničke muzike u BiH u daljoj prošlosti vrlo su oskudni. Tek od kraja XIX st. ima više podataka o muzičkom životu, a početkom XX st. štampaju se i prve kompozicije. Postepeno povezivanje sa evropskom muzičkom tradicijom počelo je u vrijeme austrougarske okupacije, ali se tek poslije II svjetskog rata bosanskohercegovačka umjetnička muzika snažnije razvija i uklapa u evropske okvire. Razvoj umjetničke muzike u BiH može se također podijeliti prema periodima njene opće historije.

Srednjovjekovni muzički život

U periodu srednjovjekovne bosanske države, od XII st. do turskih osvajanja, muzički život se gaji na dvorovima vladara i feudalne vlastele te u kršćanskim crkvenim središtima, a kasnije i u gradovima. Najbrojniji i najznačajniji podaci potiču iz dubrovačkih dokumenata, iz kojih se saznaje da su na dvorovima bosanskih velmoža nastupali artisti, muzičari i plesači. O njihovom se djelovanju sa sigurnošću može govoriti od početka XV st., ali kako je ta praksa tipična za feudalni kulturni život, može se pretpostaviti da se javljaju i ranije. U izvorima se navode različito — prema vrsti igre ili vještini, odn. prema instrumentima koje sviraju. Uglavnom su to u Evropi uobičajena latinska imena za žonglere i lakrdijaše kao *ioculatores, ystriones, cugularii* i *buffones*, pa njihovu djelatnost nije uvijek moguće tačno odrediti i razgraničiti. Često se navode svirači na različitim instrumentima, kao što su *piffari* ili *pifferi* (frulaši), *lautarii* ili *lautares* (lautisti), *tubetae* ili *tubiciones* (trubači), *pulsatores* (svirači na udaraljkama), *guachari* ili *guacharini* (bubnjari) i dr.

Artistička uzajamnost Bosne i Dubrovnika u XV st.

Artisti iz Bosne spominju se prvi put 1408, kada je u dubrovačkom Malom vijeću donesena odluka da se nagrade dvojica žonglera bosanskog kralja. Šestorica frulaša i igrača velikog vojvode Sandalja Hranića dobili su 1410. od Dubrovnika 30 perpera za učešće na proslavi sv. Vlahe, a svirači ovog uglednog velmože spominju se i u kasnijim izvorima. Učestvovanje bosanskih artista na raznim svečanostima u Dubrovniku bivalo je tokom vremena sve veće, sastavi artističkih grupa su postajali raznovrsniji i brojniji, a repertoar bogatiji. Vjerovatno je najintenzivniji muzički život bio na dvoru hercega Stjepana Vukčića Kosače, koji je 1442. imao cijeli frulaški orkestar *(societas pifferorum)*, a posjedovao je i orgulje koje se 1446. navode u njegovom testamentu. O ličnostima srednjovjekovnih bosanskih artista ne može se ništa pouzdano zaključiti, a imenom slavenskog porijekla spominje se jedino 1455. *Mrvac*, hercegov lakrdijaš.

Dok su artisti bosanskih vladara i velmoža odlazili u Dubrovnik, istovremeno su, u naročitim prilikama, bosanski feudalci pozivali umjetnike iz Dubrovnika. Katkad je dubrovačka vlada sama slala na bosanske dvorove svoje svirače i plesače da bi i na taj način pridobila naklonost kralja ili nekog moćnog vlastelina. Tako su prilikom svadbe kralja Tvrtka II (1428) Dubrovčani poslali na bosanski dvor, uz bogate darove, i svoja dva frulaša.

O crkvenoj muzici ovog perioda, bilo zapadnog ili istočnog obreda, nema podataka. Posebno je zanimljivo pitanje karaktera crkvene muzike samostalne Bosanske crkve, njene uloge i značaja. U nedostatku bilo kakvih izvora, može se samo pretpostaviti, s obzirom na povezanost bogumila s narodom, da je uticaj narodne muzike bio značajan.

Turci su vladali u BiH četiri stoljeća, ali o muzičkom životu ovog perioda ima vrlo malo podataka. Vjerovatno je muzika bila prvenstveno vezana uz narodnu tradiciju i svoje oblike je razvijala u tijesnom dodiru sa orijentalnim elementima.

Franjevci i kršćanska duhovna muzika

O kršćanskoj duhovnoj muzici, naročito katoličkoj, ima nešto više dokumenata. Najznačajniju ulogu igrali su franjevci. Pored teološkog obrazovanja, stečenog pretežno u Italiji, oni su studirali i muziku i tako bili osposobljeni da svoje djelovanje usmjere i na duhovnu muziku. Među njima su naročito značajni *Mato Banjalučanin (Matheus Bartl)*, koji je 1687. napisao knjigu »Regulae cantus plani pro incipientibus«, i *Vice Vicić* (1734—1796), kompozitor misa. Centri ove aktivnosti bili su franjevački samostani u Kraljevoj Sutjesci, Kreševu, Fojnici i u Sarajevu. I prve orgulje u BiH imali su franjevci. Postavljene su u crkvi samostana u Fojnici 1801.

Najzanimljivija ličnost muzičke istorije BiH u ovom periodu je → *Bosanac, Franjo (Franciscus Bossinensis)*, rođen krajem XV st. u Bosni. Živio je u Veneciji u prvoj pol. XVI st. i objavio dvije knjige kompozicija za glas i lutnju koje su štampane u obliku tabulatura kod čuvenog izdavača O. Petruccija — prva 1509, druga 1511. Franjo Bosanac ušao je i u svjetske istorije muzike, jer se njegove tabulature, u stvari transkripcije vokalnih višeglasnih frottola najistaknutijih tadašnjih kompozitora, ubrajaju u preteče ranobarokne monodije. Osim toga, instrumentalni uvodi za frottole, pisani u obliku ricercara, njegove su originalne kompozicije i ubrajaju se među prve oblike te vrste komponovane za lutnju.

Dodir s evropskom muzikom pod austrougarskom okupacijom

U periodu austrougarske okupacije, od 1878. do 1918, muzički život BiH došao je u neposredan dodir s evropskom muzičkom kulturom. Naime, austrougarska uprava je nastojala da svojim civilnim i vojnim službenicima zaposlenima na ovom području pruži odgovarajući, njima blizak kulturni i zabavni program, što je podrazumijevalo i organizovanje muzičkih priredbi. O tome ima dosta podataka u dnevnoj i periodičnoj štampi, a sačuvana je i arhivska građa. Tako je zabilježeno da je 31. V 1881. održan u Banjoj Luci koncert pred »mnogobrojnom i vrlo odabranom publikom«, kao »prvi u Bosni«, a iz štampe se također saznaje da su u ovom periodu u Sarajevu gostovali brojni muzički umjetnici. Zabilježen je i prilično broj gostovanja operetnih ansambala iz Austrije i Mađarske. Međutim, repertoar se izvodio na njemačkom jeziku pred ograničenim krugom austrougarskih činovnika i oficira. Ovaj je krug potaknuo i osnivanje muškog pjevačkog društva, »Männergesangverein«, 1886, koje je djelovalo 43 godine. Pored njegovanja vokalne muzike a cappella, društvo je priređivalo i vokalno-instrumentalne koncerte, uz sudjelovanje članova vojne muzike; organizovani su nastupi i sa mješovitim horom. Dugogodišnji horovođa je bio *Josip Vancaš*, a horom su često dirigovali i tadašnji vojni kapelnici, uglavnom Česi (*Julius Fučik, Josip Hladek* i dr.).

Pošto stručno obrazovanih kadrova u BiH tada, razumljivo, nije bilo, nosioci muzičkog života su uglavnom doseljenici, najčešće Česi. Oni su djelovali kao kapelnici vojne muzike, dirigenti, horovođe, nastavnici muzike i sl. Među njima je najznačajniju ulogu odigrao → *Maćejovski, Franjo (Matějovský)*, kompozitor, pedagog, dirigent i organizator. Najprije je došao 1900. u Banju Luku, a zatim se 1905. preselio u Sarajevo i ostao tamo do kraja života (1938). U Sarajevu je 1908. osnovao i vodio prvu muzičku školu, koja se održala do 1915. Kao kompozitor inspirisao se bosanskohercegovačkim narodnim melosom varoške tradicije. Djelovao je i kao horovođa i pisao muzičkoteoretsku literaturu.

U ovom periodu započinju i izvedbe simfonijske muzike u BiH, što su također potaknuli udomaćeni češki muzičari, *J. Hladek, J. Fučik* i dr. Kao dirigenti vojnih muzika oni su sa svojim orkestrima priređivali i simfonijske koncerte. Prvi je održan u Sarajevu 1881.

I domaće stanovništvo se u ovom periodu počinje uključivati u kulturne i umjetničke aktivnosti, najčešće u okviru čitaonica, gdje se povremeno izvode programi sa muzičkim tačkama. Ubrzo se, međutim, usporedno sa buđenjem nacionalne svijesti, javlja težnja za sistematskim njegovanjem pjesme pa dolazi do osnivanja čitavog niza pjevačkih društava. Ona su okupila širok krug članova i predstavljala u to vrijeme žarište muzičkog života. Na društvenim koncertima, pored pjevačkih horova, nastupali su i pojedini solisti, a neka su društva imala i svoje tamburaške sastave ili različite instrumentalne ansamble. Najstarije je bilo srpsko pjevačko društvo »Njeguš«, osnovao 1886. u Tuzli, zatim se 1888. osnivaju još dva srpska društva — »Sloga« u Sarajevu i »Gusle« u Mostaru, a idućih godina utemeljena su i brojna druga društva: hrvatska pjevačka društva »Trebević« (Sarajevo, 1894), »Majevica« (Tuzla, 1896) i »Nada« (Banja Luka, 1898), muslimanska »Jedinstvo« (Derventa) i »Gajret« (Sarajevo, 1903) te jevrejsko pjevačko društvo »Lira« (Sarajevo, 1900). U Sarajevu je osnovano 1905. i radničko pjevačko društvo »Proleter«. Horovođe tih društava i ujedno autori horske muzike bili su doseljeni i većinom udomaćeni stranci — *Josip Vancaš, Julius Fučik, Josip Hladek, Franjo Maćejovski, Robert Tolinger, Hugo Doubek, Bogomir Kačerovski* — a zatim i domaći muzičari — *Kosta Travanj, Jovan Travanj, Aleksa Šantić, Nikola Tajšanović, Ljubomir Bajac, Blagoje Bersa, Ivan Vincetić* i dr.

Pjevačka društva i instrumentalni ansambli

Između dva svjetska rata muzički život u BiH postaje bogatiji i postepeno dostiže druge, naprednije jugoslovenske narode. U godinama neposredno poslije I svjetskog rata najvažniji je događaj osnivanje Oblasne muzičke škole 1920. u Sarajevu. Imala je nivo srednje škole, sa nastavom klavira, solo-pjevanja, gudačkih i duvačkih instrumenata i teoretskih predmeta. Tokom vremena škola je okupila priličan broj kvalitetnih nastavnika koji su uz to kao solisti i dirigenti priređivali redovne koncerte i postali značajni činioci muzičkog života. Među njima su se naročito isticali sopran *Vika Čaleta,* bariton *Vladislav Kostić,* basist *Ladislav Pešek* te pijanista i koncertni pratilac *Klemens Menschik.*

Muzička škola

Drugi je značajan događaj osnivanje Sarajevske filharmonije 1923. To muzičko društvo imalo je u programu, pored formiranja orkestra i organizovanje simfonijskih, kamernih i solističkih koncerata, još i zadatak da podupire čitav muzički život, da se stara o položaju i radu umjetnika, da osniva i održava muzičke biblioteke i dr. Jedan od glavnih pokretača Sarajevske filharmonije bio je *Bogdan Milanković,* profesor romanistike i uz to muzikolog i cijenjeni graditelj violina. Prvi dirigenti bili su *Aleksandar Lukinić* i vojni kapelnik *Josip Roždjalovski,* a u periodu do 1941. koncertima su dirigirali još *Edo Křenek, Maks Unger, Beluš Jungić* i *Oskar Danon.* Početkom rata, 1941, prekida se rad Sarajevske filharmonije.

Filharmonija

U Sarajevu je 1921. osnovano i Narodno pozorište, koje je u svom repertoaru davalo značajno mjesto komadima s pjevanjem, vrlo popularnom scenskomuzičkom obliku. Za izvođenje muzičkih tačaka formiran je i pozorišni orkestar, kao prvi profesionalni instrumentalni sastav u BiH. U sezoni 1922—23. postavljen je za dirigenta orkestra *F. Maćejovski,* koji je pokušao da prikaže na sceni lokalni muzički kolorit pa je počeo pisati komade s pjevanjem na motive iz bosanskohercegovačkog života. Dugogodišnji zaslužni dirigent pozorišnog orkestra bio je *B. Jungić,* a njegov komad s pjevanjem »Almasa«, na tekst Jovana Palavestre, predstavlja prvo djelo ove vrste bosanskohercegovačkog autora. U sezoni 1923—24. Narodno pozorište u Sarajevu unosi u svoj repertoar i operetu. Program je obuhvaćao standardna djela, a realizirano je nekoliko zapaženih predstava. Bilo je pokušaja da se na sceni Sarajevskog narodnog pozorišta izvodi i operski repertoar. Tako su u sezoni 1928—29. prikazane Mascagnijeva »Cavalleria rusticana« i Puccinijeva »Madame Butterfly«, a umjetnički pokretač ovih nastojanja bio je *Alfred Pordes,* kratko vrijeme dirigent pozorišnog orkestra.

Pozorišni orkestar

Narodno pozorište u Banjoj Luci, osnovano 1930, imalo je također manji orkestar, a komadi s pjevanjem zauzimali su na repertoaru značajno mjesto. Kao kompozitori i dirigenti ističu se *Vlado Milošević* i *Jaroslav Plecity.*

U ovom periodu se još intenzivnije razvija djelatnost pjevačkih društava koja su još uvijek ostala žarišta muzičkog života u širim slojevima.

I muzičko stvaralaštvo u BiH sada dobija jače podsticaje i počinje se razvijati. Taj razvoj je, međutim, ograničen izvođačkim mogućnostima postojećih ansambala, kako po vrsti, tako i po karakteru i kvalitetu, a nema ni stvaralačkih ličnosti većeg zamaha. Najviše se njeguju umjetničke obrade narodnih pjesama, čime su se u raznim formama bavili gotovo svi kompozitori ovog perioda: *F. Maćejovski* (rukoveti za mješoviti i ženski hor i obrade za glas uz pratnju), *B. Kačerovski* (solo-pjesme), *B. Jungić* (više od 700 obrada za razne vokalne sastave ili soliste uz pratnju malog orkestra), *Jaroslav Plecity* (rukoveti), *Tihomil Vidošić, Ivan Demeter* i dr. Komade s pjevanjem osobito su njegovali Maćejovski i Jungić. Komponovanjem se bavio i *A. Pordes* koji je, među ostalim, napisao operetu »Bosanska ljubav« i balet »Oganj u plamenu«. *Josip Majer* je od 1934. djelovao u Sarajevu i komponovao dvije operete: »Napoleonov dvojnik« i »Na Jadranu«.

Umjetničke obrade narodnih pjesama

Poslije završetka II svjetskog rata i temeljitih političkih, društveno-ekonomskih i kulturnih promjena, stvoreni su novi uslovi za razvoj i snažan uspon umjetničke muzike u BiH, koja se postepeno uklapa u evropske okvire. Prije svega, postavljeni su čvrsti temelji muzičkog školstva. U Sarajevu je 1945. otvorena Srednja muzička škola, a kasnije su škole istog ranga osnovane i u Banjoj Luci, Tuzli, Mostaru i Bihaću. Otvaranjem Muzičke akademije 1955. u Sarajevu, sa svim instrumentalnim odsjecima, pa vokalnim, kompozitorsko-dirigentskim, teoretskim i muzikološkim odsjekom, stvorena je osnova za rješavanje problema stručnih kadrova. Snažno se proširila i mreža osnovnih muzičkih škola, što mnogo doprinosi demokratizaciji muzičke umjetnosti.

Po oslobođenju: nove muzičke škole, Akademija i Opera

U Sarajevu je 1946. osnovan i stalni operski ansambl, koji je postao jedan od glavnih žarišta muzičkog života. Angažovani su instrumentalni muzičari za orkestar, for-

PLAKAT PRVE OPERSKE PREDSTAVE U SARAJEVU POSLIJE II SVJETSKOG RATA

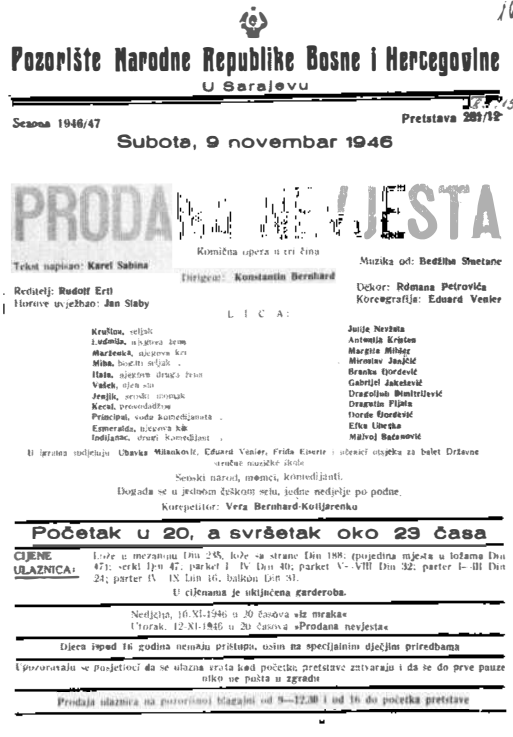

Pozorište Narodne Republike Bosne i Hercegovine
U Sarajevu

Sezona 1946/47 — Predstava 281/12

Subota, 9 novembar 1946

PRODA[illegible]/JESTA

Komična opera u tri čina

Tekst napisao: Karel Sabina — Muzika od: Bedřiha Smetane

Ravnatelj: Rudolf Ertl — Dirigent: Konstantin Bernhard

Horove uvježbao: Jan Slaby — Dekor: Rdmana Petrovića — Koreografija: Eduard Venier

L I C A :

Krušina, seljak — Jurije Nevžata
Ludmila, njegova žena — Antonija Krstea
Mařenka, njegova kći — Margita Mihleg
Mihe, bogati seljak — Miroslav Jasjčić
Hata, njegova druga žena — Branka Đorđević
Vašek, njen sin — Gabrijel Jakešević
Jenik, seoski ugonsak — Dragoljub Dimitrijević
Kecal, prevodadžija — Dragutin Pijuk
Principal, vođa komedijanata — Đorđe Đorđević
Esmeralda, njegova kći — Efka Ljubska
Indijanac, drugi komedijant — Mijvoj Sazanović

U igrama sudjeluju Ubavka Milanković, Eduard Venier, Frida Eisert i učenici otsjeka za balet Državne srednje muzičke škole

Seoski narod, momci, komedijanti.

Događa se u jednom češkom selu, jedne nedjelje po podne.

Korepetitor: Vera Bernhard-Kolijarenka

Početak u 20, a svršetak oko 23 časa

CIJENE ULAZNICA: Lože u mezaninu Din 295, lože za strane Din 188; (pojedina mjesta u ložama Din 47); sjedi 1pu 47, parket I—IV Din 40; parket V—VIII Din 32; parter I—III Din 24; parter IV—IX Din 16, balkon Din 31.

U cijenama je uključena garderoba.

Nedjelja, 10.XI-1946 u 20 časova »Iz mraka«
Utorak, 12.XI-1946 u 20 časova »Prodana nevjesta«

Djeca ispod 16 godina nemaju pristupa, osim na specijalnim dječjim priredbama

Upozoravaju se posjetioci da se ulazna vrata kod početka predstave zatvaraju i da se do prve pauze niko ne pušta u zgradu

Predaja ulaznica na pozorišnoj blagajni od 9—12,30 i od 16 do početka predstave

miran je profesionalni hor, a okupljeni su i brojni vokalni solisti: *Marija Podvinec, Božica Sitarić, Vanda Cistler, Zlata Ćipiko, Mira Bašić, Mira Štor, Ljiljana Molnar-Talajić, Radmila Smiljanić, Stana Lovšin, Radmila Todorovska, Branka Đorđević, Badema Sokolović, Blaga Videc, Milica Buljubašić, Mario Đuranec, Ivan Hristov, Stjepan Šajfar, Milivoj Baćanović, Dragutin Fijala, Makso Savin, Matija Kuftinec, Mirko Janjčić, Paško Duplančić, Borislav Alaksandrov, Dušan Bugarin* i dr. Dirigenti su bili najprije *Konstantin Bernhard, Ivan Štajcer, Mladen Pozajić* i *Boris Papandopulo,* a u idućem periodu *Teodor Romanić, Radivoj Spasić, Nikola Debelić, Miroslav Homen* i *Marijan Fajdiga.* Stalnim gostovanjima sarajevska Opera je proširila svoju djelatnost na sve kulturne centre u BiH, a značajni su nastupi i po raznim gradovima Jugoslavije i u inostranstvu. Repertoar sarajevske Opere izgrađen je u širokom rasponu od klasičnih do suvremenih djela, a posebna se važnost pridaje djelima jugoslovenskih kompozitora. Neke od tih opera bile su prvi put izvedene na sarajevskoj sceni (»Četrdesetprva« M. Logara).

Balet

Od 1950, uz Operu je počeo djelovati i stalni baletni ansambl koji ima i vlastitu baletnu školu. Pored evropskog standardnog i modernog repertoara, Balet naročito njeguje stvaralaštvo domaćih kompozitora. Vrlo su zapažena gostovanja Sarajevskog baletnog ansambla u zemlji i inostranstvu (osobito u Italiji).

Orkestar sarajevske Opere predstavljao je jezgro iz koga se 1948. formirao novi orkestar Sarajevske filharmonije. Priređujući redovno koncerte u Sarajevu i drugim gradovima republike, ovaj ansambl daje važan doprinos ravoju muzičkog života u BiH. Pored domaćih solista i dirigenata, kao gosti filharmonije nastupaju istaknuti svjetski umjetnici. I pri sarajevskoj Radio-televiziji osnovan je 1962. simfonijski orkestar, u kome su angažovane uglavnom mlađe snage. Ovaj ansambl je naročito zaslužan za izvođenje djela jugoslovenskih i posebno bosanskohercegovačkih kompozitora. Dirigenti su najprije *Radivoj Spasić,* zatim *Julije Marić* i *Abid Kusturica.*

Nastavak horskog amaterizma

Tradicija horskog pjevanja, ukorijenjena u muzičkoj prošlosti BiH, u ovom periodu je još više produbljena aktivnošću mnogih novoosnovanih horova u okvirima amaterskih kulturno-umjetničkih društava: »Proleter«, »Vaso Miskin Crni«, »Slobodan Princip Seljo« i »Valter Perić« u Sarajevu; »Abrašević« u Mostaru; »Vaso Pelagić« u Banjoj Luci; »Iskra« u Zenici i dr. God. 1947. osnovan je i poluprofesionalni mješoviti hor sarajevske Radio-televizije, a njegov dugogodišnji zaslužni dirigent bio je *Tihomir Mirić.* Kasnije horom diriguje *M. Pozajić,* zatim *J. Marić.* Ovaj ansambl je naročito mnogo doprinio afirmaciji horskog stvaralaštva bosanskohercegovačkih kompozitora, ali se u repertoaru pažnja posvećuje i drugim jugoslovenskim kompozitorima. Zajedno sa orkestrom, hor je izveo i niz velikih vokalno-instrumentalnih djela.

Umjetnici koji su angažovani na pomenutim muzičko-pedagoškim reproduktivnim institucijama većinom nastupaju i kao solisti, odn. članovi kamernih ansambala doprinoseći obogaćenju koncertnog života u BiH.

Sve intenzivniji razvoj muzičke prakse i muzičkog školstva u BiH presudno su uticali na muzičko stvaralaštvo, koje se počinje kontinuirano njegovati u raznovrsnim formama vokalno-instrumentalne, vokalne i instrumentalne muzike.

Još u periodu NOB-a manifestovao se nov odnos prema muzici i izražavala težnja za demokratizacijom muzičke kulture. Snažno su bili naglašeni duh i karakter narodne muzike, a nastaju pretežno horska djela, prožeta borbenim i patriotskim težnjama. Među kompozitorima posebno se ističe *O. Danon* (1913). I kasnije, gotovo svi kompozitori traže oslonac svom muzičkom izrazu u bogatstvu narodne muzike. Nekima je folklor trajno vrelo inspiracije a neke inspirira povremeno. Međutim, na stvaralaštvo sve više utiču savremene struje evropske muzike, pa kompozitori srednje i mlađe generacije nastoje da se izraze savremenim jezikom, prožetim i izvjesnim nacionalnim i specifičnim karakterom.

MOSTARSKI SIMFONIJSKI ORKESTAR (osnovan 1954)

Folklorna tradicija i savremenost

Među kompozitorima koji svoje stvaralaštvo čvrsto zasnivaju na folkloru ističu se ličnosti starije generacije *Vlado Milošević* (1901), plodan u gotovo svim oblastima vokalne i instrumentalne muzike, i *Cvjetko Rihtman* (1902), autor horova i solo-pjesama. *Miroslav Špiler* (1906), kompozitor instrumentalnih i simfonijskih oblika, koristi se u svom izrazu pretežno sredstvima kasne romantike i ranog ekspresionizma. Folklornoj tradiciji je blisko i stvaralaštvo *Milana Prebande* (1907—1977), kompozitora horova i uspjelih solo-pjesama temeljenih na tradiciji varoške narodne pjesme, a nacionalnom muzičkom smjeru u širem smislu pripadaju i djela *M. Pozajića* (1905—1979), *Mladena Stahuljaka* (1914) i *Avde Smailovića* (1917), koji u zrelom stvaralačkom periodu nastoji produbiti svoj odnos prema kompoziciono-tehničkim i stilskim tekovinama evropske muzike. Za *Branka Grkovića* (1920) karakteristično je programsko naturalističko izražavanje u gotovo svim muzičkim formama, zasnovano na eklektičarskim idejama, a *Nada Ludvig-Pečar* (1929) afirmirala se kao autor kompozicija za djecu te kamernih i vokalno-instrumentalnih oblika. *Vojin Komadina* (1933) i *Josip Magdić* (1937) najizrazitiji su predstavnici srednje generacije. Oni teže da što čvršće vežu svoje stvaralaštvo sa tokovima savremene evropske muzike, ali dok se pri tom Komadina uvijek vraća intonaciono-ritmičkim idiomima i muzičko-psihološkoj osnovi folklorne tradicije i iz nje crpi nadahnuće, Magdić je prvenstveno zaokupljen modernim zvukom i njegovom organizacijom u okviru evropskih avangardnih tehnika i sredstava. U ovom periodu afirmirali su se i *Milan Jeličanin* (1935) i nešto mlađa *Anđelka Bego-Šimunić* (1941).

Zabavna muzika. U poslijeratnom periodu, u BiH se počinje sistematski njegovati i zabavna muzika, a njeni predstavnici postižu značajne uspjehe i izvan republike. Među kompozitorima se ističu *Srđan Matijević, Žarko Roje, Esad Arnautalić, Đorđe Novković* i *Julije Marić,* koji je ujedno i aranžer i dirigent. Od brojnih vokalno-instrumentalnih sastava, osobitu popularnost uživaju »Indeksi«, »Bijelo dugme« i »Ambasadori«.

Muzikologija se u BiH počinje sistematski razvijati tek u poslijeratnom periodu. Od ranijih nastojanja treba izdvojiti djelatnost *Ludviga Kube* (1863—1956), Čeha, koji je 1906—09. sakupio više od 1000 narodnih pjesama iz BiH i štampao ih uz značajna teoretska obrazloženja. I u poslijeratnom periodu se najprije započelo s etnomuzikološkim radom. Prikupljanju i proučavanju narodne muzike dali su značajne priloge *Vlado Milošević* (1901), koji je objavio nekoliko zbirki pod naslovom »Bosanske narodne pjesme«, *Cvjetko Rihtman* (1902), koji je objavio niz teoretskih rasprava o raznim problemima narodne muzike BiH, i *Ankica Petrović* (1943).

Svoj doprinos muzikološkim istraživanjima instrumenata dao je *Bogdan Milanković* (1885—1966) knjigama »O pijanističkoj umjetnosti« i »Violina, njena istorija i

konstrukcija«. Opštu istoriju muzike i istoriju jugoslovenske muzike proučava *Zijo Kučukalić* (1929) koji je napisao niz knjiga, rasprava i članaka, a posebno se bavi savremenom muzikom, jugoslovenskim muzičkim romantizmom i stvaralaštvom bosanskohercegovačkih kompozitora. Aktivan je kao muzički publicista i urednik jugoslovenskog muzičkog časopisa »Zvuk«. Istraživanjima srednjovjekovne i renesansne muzike posvetio se *Bojan Bujić* (1937) koji je objavio vrijedne studije o muzici na obalama Jadrana.

LIT.: *M. Pozajić,* Poslijeratno muzičko stvaralaštvo u Bosni i Hercegovini, Zvuk, 1957, 11—12; *Z. Kučukalić,* Likovi savremenih bosansko-hercegovačkih kompozitora, Sarajevo 1961; *isti,* Deset godina Sarajevskog baleta, Zvuk, 1961, 45—46; *A. Babić,* Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 1964, 2; *Z. Kučukalić,* Dvadeset godina Sarajevske opere, Sarajevo 1966; *isti,* The Development of Musical Culture in Bosnia and Herzegowina, Sarajevo 1967. Z. Kuč.

Pozorište. Pozorišni život u BiH, naročito u daljoj prošlosti, nije dovoljno ispitan. Još su Dubrovčani slali grupe zabavljača i vještaka na dvorove bosanskih kraljeva.

Zabavljači i svirači na dvorovima bosanskih vladara

Za razne vrste glumaca znalo se u Bosni pouzdano u prvoj pol. XV v. God. 1408. pominju se u Dubrovniku »cugularii (isto što i *jongleur*) i bufoni bosanskog kralja«, 1410. pominje se šest žonglera i svirača vojvode Sandalja Hranića, kasnije ima pomena o glumcima i sviračima vojvode Petra Pavlovića i dr. Dubrovčani su slali Gazi Husrev-begu, bosanskom namjesniku (1521—41), pored darova i grupe zabavljača i glumaca. Za uzdarje, to je činio i Husrev-beg Dubrovčanima.

Prvi sačuvani dokument o jednom glumcu i jednoj bosanskoj pozorišnoj trupi je pismo kojim je Alibeg Pavlović (XVI v.) uputio svoje glumce »Radoja Vukosalića z družbom« u Dubrovnik (F. Miklošić: Monumenta serbica, 557).

Kroz tri vijeka otada gubi se svaki trag pozorišne umjetnosti u Bosni i tek se u XIX v. javlja ponovo. God. 1840. je sarajevski učitelj, Dubrovčanin Aleksandar Banović, sastavio družinu od svojih učenika i do 1842. davao predstave. Prvu pozornicu izgradio je u svom stanu u Sarajevu i priređivao diletantske pozorišne predstave engleski konzul Holmes, u drugoj pol. XIX v. Sličnu pozornicu imao je i pruski konzul (1864—72) Oto Blau. Na zabavama koje su priređivane u vezirovom konaku predstavljali su i glumci, a u franjevačkom samostanu u Fojnici su 1874—83. tri do četiri puta gogišnje davane pobožne predstave. Gotovo u isto vrijeme kad je osnovana prva štamparija, pokrenut prvi list i izdana prva knjiga (1866) počinju u Bosni i prve javne pozorišne predstave. Prve takve dvije predstave dalo je diletantsko pozorišno društvo u Tešnju, koje je osnovao učitelj Stevo Petranović: 23. V 1865. daje »Juditu« *Ch. F. Hebbela,* a 1866. »Razbojnike« (»Hajduci«) *F. Schillera.* Oba komada preveo je sa talijanskog Petranović. Za drugu predstavu zapisano je 20 glumaca, a gledalaca više od 100. Pred sam kraj turske okupacije (1877) u Sarajevu su »braća Despići, Makso i Mića, priređivali u svojoj kući diletantske predstave«, ali samo za zvanice. Na repertoaru su imali djela *J. Sterije Popovića* i *K. Trifkovića.* Kulise i drugi pozorišni pribor kupili su od jednog stranog konzula (vjerovatno Holmesa).

Diletantske pozorišne predstave u XIX v.

Turci su, ne zna se kada, u Bosnu donijeli originalno pozorište *Karađoz* (tur.: crnooki). Ime ovog izrazito pučkog spektakla poteklo je od imena njegovog glavnog lica, Karađoza, koji je bio oličenje zdrave narodne pameti, mudrosti i duha. Karađoz je malo pozorište, donekle slično današnjem lutkarskom pozorištu. Scenski otvor bio je prekriven bijelim, prozirnim platnom, iza koga se nalazilo osvjetljenje (svijeća), a likove su predstavljale figure izrezane iz jarko obojenih komada kože. Dekor je pravljen od isječene, prozirne, obojene hartije. Prilagodivši se našim prilikama i potrebama, Karađoz je govorio našim jezikom, stvorio i prikazivao svojevrsne tipove: »žrtvu svoje čednosti« Karađoza, prepredenog i lukavog Hadži Hajvata, zulumćara i pijanicu Bekri-Mustafu, indigniranog predstavnika uleme (vjerske inteligencije) fenjerli Mehmed-efendiju, škrca Bosne kadli Mošu i dr. Na repertoaru su bili dnevni događaji, naši i svjetski, te lokalna sarajevska hronika. Posljednji vlasnik Karađozovog pozorišta u Sarajevu, koje je prestalo da radi oko 1930, bio je Hasib Ramić. On je sam pisao, »izmišljao« i režirao svoje komade i odjednom igrao sve uloge u njima.

Pozorište Karađoz

Začetnici savremenog pozorišnog života u BiH su putujuće družine iz Srbije, Vojvodine i Hrvatske. Neke od njih bile su dobro sastavljene, uigrane i s kvalitetnim repertoarom, uglavnom onim koji je davan i u stalnim pozorištima u Beogradu, Zagrebu i Novom Sadu. Najuglednije su bile: Dramsko društvo Đorda (Đure) Protića, Srpsko pozorišno društvo Fotija Ž. Iličića, te Mike M. Stojkovića, Kazališno društvo Mihaila Markovića, Pozorište Đorda Peleša; glumačke družine P. Ćirića, B. Rucovića, M. Barbarića, K. Delinija, S. Stanojevića-Šućura, D. Ginića, M. Lazića, S. Jurkovića, M. Pešića, L. Dragutinovića, Lj. Micića, S. Đokića, D. Krsmanovića, M. H. Dinića i dr.

Gostovanja putujućih družina u XIX v.

Prvo je došlo u Bosnu Pozorište Paje Stepića koje je (između 1855—68) »putovalo... jedno vreme čak i u BiH...«, zatim Ilije Jokića koje je »iz rodoljubivih pobuda zalazilo... čak i u malena i pusta bosanska sela...« o kojima ima malo podataka, i Fotija Ž. Iličića, koje je u Bosnu prelazilo i 1875. Poslije austrougarske okupacije, prvo je uspjelo da dođe u Bosnu, u Sarajevo (1879), Dramsko društvo Đorda Protića. Prikazivalo je djela »Stari Baka« ili »Njegov sin husar« i »Čizmar kao vampir« *Szig-ligetia,* »Bračna ponuda«, »Crna kraljica« ili »Prokletstvo na Medvedgradu« *J. Freudenreicha* i »Izbiračica« *K. Trifkovića.* Odmah poslije došla je trupa Đorda Peleša, koja je u Sarajevu doživjela veliki požar (1879).

Sprečavajući dolazak i rad ovih družina, austrougarske vlasti su u isto vrijeme pomagale svoje, njemačke i mađarske trupe. Već 1881. osnovao je Heinrich Spira (direktor jedne njemačke pozorišne trupe) stalno *Njemačko pozorište u Sarajevu (Deutsches Theater in Sarajevo),* za koje je odmah podignuta i zgrada, prva ove vrste u BiH (izgorjela 1894). Poslije 15 godina borbe za opstanak i prvenstvo između tog tuđinskog teatra i domaćih pozorišnih trupa, njemačko pozorište je likvidirano.

Pod uticajem sve brojnijih trupa i sa snaženjem kulturnog života, u BiH stvaraju se domaća diletantska društva i nastoji se osnovati stalno pozorište. U tome je prvi uspio tuzlanski amater Mihajlo Ž. Crnogorčević. God. 1898. u Tuzli je osnovao *Prvo bosanskohercegovačko narodno pozorište,* koje je prvu predstavu (»Đido«) dalo na pravoslavni Uskrs te godine, u dvorani »Grand-hotela«. Na turneji po BiH pozorište se prozvalo *Prvo srpsko bosanskohercegovačko pozorište* i poslije osam mjeseci se, u Bugojnu, raspalo. U julu 1903. uspio je Bogoljub Nikolić u Sarajevu osnovati stalno *Prvo srpsko narodno pozorište* za BiH okupivši 30-ak članova, među njima D. Ginića, koji je ujedno bio i umjetnički rukovodilac pozorišta. Predstave je davalo u Društvenom domu, zatim u dvorani Zore, u bašti na Bendbaši i u jednoj »areni na Hisetima«. Jedno vrijeme igralo je zajedno sa Iličićevom trupom. Na repertoaru je imalo: »Đidu«, »Šokicu«, »Balkansku caricu«, »Pučinu«, »Kneza Ivu od Semberije«, »Seoskog lolu«, »Zlatarevo zlato«, »Djevojačku kletvu« i dr. U proljeće 1904. gostovalo je u Travniku, Bugojnu, Mostaru, Zenici, Visokom i dr. Krajem maja vratilo se u Sarajevo i ubrzo raspustilo. Slijedi pokušaj srpske zanatlijske i radničke omladine koja početkom 1912. osniva *Srpsko diletantsko pozorište u Sarajevu,* u čijoj su upravi bili i P. Kočić, V. Milićević, V. Ćorović, T. Švrakić, Đ. Pejanović i dr. Prvi upravnik bio je A. Milojević, član Beogradskog, a njegov pomoćnik P. Dobrinović, član Novosadskog pozorišta. Umjetnički ansambl imao je prosječno 30 članova, od kojih 10 profesionalaca. Dalo je 46 predstava (prvu 8. VI 1912), od kojih su najviše igrani »Đido«, zatim »Jazavac pred sudom« *P. Kočića* i »Miloš Obilić« *J. Subotića* a izvođena su i djela *J. Sterije Popovića, K. Trifkovića, B. Nušića, A. Šantića, I. Okrugića, I. Ćipika, J. Freudenreicha* i 10 stranih autora (*Gogolj,*

Prva samostalna pozorišta

Snimio S. Vasiljević

NARODNO POZORIŠTE U SARAJEVU

Mjasnicky i dr.). Pozorište je uspjelo da se afirmiše, ali su mu rad zabranile okupatorske vlasti 1. V 1913.

Na podsticaj nekoliko članova Sabora, Zemaljska vlada je krajem 1913. osnovala *Zemaljsko narodno pozorište,* za upravnika postavila M. Begovića, književnika iz Zagreba, a za tehničkog organizatora Mihovila Markovića, reditelja Zagrebačkog kazališta. U jeku priprema izbio je I svjetski rat i omeo mu rad. Za vrijeme rata pozorišni život u BiH gotovo i ne postoji. Tek krajem 1917. u Sarajevu se javljaju dva pozorišta: Radnička pozornica, s jakom tradicijom Proleterove diletantske sekcije, koja ima izvrstan ansambl i predstave daje svake sedmice. Umjetnički rukovodioci bili su S. Baltić i J. Palavestra. Drugo pozorište su sastavili putujući glumci (među njima N. Hajdušković, R. Dinulović, F. Novaković). Oni daju predstave u Društvenom domu, pod zaštitom Crvenog krsta, mahom iz strogo cenzurisanog nacionalnog repertoara.

Oslobođenje 1918. izaziva polet u pozorišnom životu: stvaraju se diletantske družine, gostuju ruske izbjeglice (Sibirjakov, Muratov, Putjata, Mansvjetova) i beogradsko Narodno pozorište. U zimi te godine reditelj E. Nadvornik i knjižar L. Finci osnivaju privatno pozorište u Sarajevu, u koje je ušla većina članova one trupe iz 1917 (među njima sad su i D. Radenković, Marija Vera, M. Skrbinšek i dr.), ali pozorište se ubrzo rastura i većina njegovih članova ulazi u prvo stalno pozorište, *Narodno pozorište u Sarajevu,* osnovano u decembru 1919. Za prvog upravnika postavljen je A. Šantić, ali kad je on zbog bolesti odbio, postavljen je gimnazijski profesor Stevan Brakus, a za dramaturga književnik Borivoje Jevtić, koji je, ako se izuzmu dva prekida, na tom poslu ostao sve do okupacije 1941. Ansambl, sastavljen od 31 člana (13 žena i 18 muškaraca), otpočeo je rad 5. X 1920. Zbog prepravke zgrade Društvenog doma ansambl je upućen na turneju. Prve predstave pozorište je dalo u Tuzli, u hotelu »Bristol«, 27. XI 1920: »Hasanaginicu« *A. Šantića* i »Jedva steče zeta« *E. Labichea* i *M. Michelea.* Repertoar, nacionalna drama i laka francuska komedija, nosi sve odlike i mane repertoara putujućih družina, od čijih je članova sastavljen njegov umjetnički ansambl. Poslije 55 dana Pozorište odlazi u Brčko, gdje gostuje 45 dana, zatim se vraća u Sarajevo, odakle odlazi u Dubrovnik, u kome tokom maja 1921. daje 22 predstave.

Osnutak Narodnog pozorišta u Sarajevu

U Sarajevu Pozorište je otpočelo rad 22. X 1921. trodnevnom svečanošću. Prvoga dana dalo je po jedan čin iz »Smrti majke Jugovića« *I. Vojnovića* i »Zulumćara« *S. Ćorovića,* drugoga dana »Protekciju« *B. Nušića* i trećega dana *Molièreovog* »Uobraženog bolesnika« u režiji A. Vereščagina, koji je prvi stručni reditelj. Od široko zasnovanog repertoara, te sezone Pozorište je prikazalo »Antigonu«, »Scapinove podvale«, »Georgesa Dandina«, »Mirandolinu« i »San ljetnje noći« te niz domaćih djela. Primljeno sa oduševljenjem, Pozorište djeluje prve sezone veoma uspješno. Slijedi osmogodišnje razdoblje krivudanja repertoarne linije, ličnih sukoba, kriza, smjenjivanja upravnika i borbe s publikom i za publiku. Da povrati publiku, slijedeći upravnik Dušan Đukić (od početka sezone 1923—24), priređuje večeri muzike, recitacije i plesa, forsira italijansku dramu, uvodi operetu (»Mam'zelle Nitouche«), dovodi goste reditelje (Rakitin, A. V. Bek), glumce i cijele ansamble, ali i on odlazi u decembru 1925.

Novi upravnik, B. Nušić, energično nastoji da finansije dovede u red i vrati radnu atmosferu. Njegov repertoar ima raspon od »Othella«, »Hede Gabler«, »Ženidbe i udadbe«, »Kir Janje«, »Narodnog poslanika«, pa do »Alibabe i 40 hajduka« i »Sherlocka Holmesa«. U ljeto i jesen 1926. vrši prepravku zgrade, zbog čega Pozorište ulazi u sezonu 1926—27. s dugom od preko 2 mil. dinara. Opereta se zvanično ukida te je publike još manje. Pozorište se na Nušićev prijedlog 1. IV 1928. spaja sa splitskim u *Narodno pozorište za Zapadne oblasti u Sarajevu* pod upravom Mirka Korolije. Korolija produžuje rad svoga prethodnika (repertoar: od »Romea i Julije«, »Judite«, »Cyrana«, »Stanoja Glavaša«, do »Markiza od Briolea«, »Leskovčanina u Parizu« i sl.), ali ni on ne uspijeva da sredi prilike u Pozorištu i zato odlazi krajem 1930.

Peti upravnik Milutin Janjušević, unosi u svoj novi posao solidnost i radinost i kroz više od 10 godina upravlja Pozorištem (od 1935. ono je opet Narodno pozorište u Sarajevu), sve do okupacije 1941. Odmah po dolasku (početkom 1931) raspisuje dramski konkurs, a 1935. osniva fond iz koga su svake godine nagrađivana najbolja domaća dramska djela, najuspjelije režije, glume, muzika. Na repertoaru ima, pored dobrih djela, i znatan broj manje vrijednih (»Ništa bez muške glave«, »Ugovorni ljubavnik« i sl.). Užurbano pripremanje predstava (1938—39, npr., dane su 33 premijere — svakih 8 dana jedna) štetilo je umjetničkom kvalitetu, ali u materijalnom pogledu Pozorište se u ovom razdoblju sredilo i steklo premijersku i prazničku publiku.

Za prvih 20 sezona, do 1941 (pozorišna arhiva 1941—45. uglavnom je upropašćena), bilo je oko 300 glumaca, 30—35 godišnje, a reditelja 28, od kojih se ističu: A. Vereščagin, B. Jevtić, A. V. Bek, L. Mansvjetova, E. Nadvornik, R. Pregarc i od sezone 1937—38. V. Kosić. Za to vrijeme dano je 607 premijera, 3714 repriza, ukupno 4321 predstava. Od toga je bilo jugoslavenskih premijera 231 sa 1690 repriza, stranih 376 premijera sa 2024 reprize.

Pozorišni rad za vrijeme okupacije 1941—45. bio je ograničen. Pozorište se tada zove *Hrvatsko državno kazalište,* intendant je Ahmed Muradbegović, a reditelji su bili V. Kosić, L. Mansvjetova, Ka Mesarić, H. Tomašić, N. Hajdušković i dr.

NARODNO POZORIŠTE BOSANSKE KRAJINE U BANJOJ LUCI

Snimio S. Krstanović

Od članova Centralne pozorišne grupe BiH, koja je sredinom 1944. osnovana na slobodnoj teritoriji Bosanske krajine, i dijela zatečenog ansambla stvoren je novi dramski ansambl, koji će svoju prvu predstavu, »Sumnjivo lice« *B. Nušića,* dati u oslobođenom Sarajevu 26. V 1945. Time je označen početak nove etape u istoriji Narodnog pozorišta u Sarajevu. Kao kulturno-vaspitna ustanova pozorište usredsređuje nakon oslobođenja svoju pažnju na idejnost i umjetnički kvalitet, dajući značajan doprinos normalizovanju pozorišnog života u nas. Tih godina dolazi do formiranja Opere i Baleta, pa se tako rad Pozorišta odvijao na tri linije, ispunjavajući najvećim dijelom osnovne potrebe pozorišne umjetnosti u BiH.

Obnova Opere i Baleta

Od oslobođenja Pozorištem su rukovodili upravnici: Nika Milićević, Salko Nazečić, Vlajko Ubavić, a od 1978. Ivan Fogl. Direktori Drame su bili: Skender Kulenović, Vaso Kosić, Marko Marković, Ka Mesarić, Meša Selimović, Nenad Guzina, Miroslav Jančić, Srbo Slijepčević, a od 1980. Aleksandar Džuverović. Pored plejade izuzetnih glumaca iz predratnog perioda koji su Sarajevskom pozorištu ostali vjerni do kraja (V. Kosić, J. Kešeljević, J. Đačić, O. Babić), svoje umijeće ispoljili su u mnogim predstavama koje ulaze u istoriju pozorišnog života Sarajeva i glumci: D. Popović, S. Pašalić, B. Rabat, B. Smoje, M. Danira, D. Đurašković, M. Mrvaljević, K. Dorić, V. Jokanović, R. Alvad, R. Demirdžić, J. Pejaković te reditelji: B. Hanauska, V. Jablan, B. Grigorević, B. Drašković, S. Kupusović kao i scenografi i kostimografi: V. Badrov, S. Petrović, H. Uhlik-Horvat, H. Volfart-Kojović i V. Popović.

Dramski repertoar

Dramski repertoar, utvrđen i sprovođen između dva rata, u ovom periodu znatno je mijenjan. Značajno mjesto su i dalje zadržala djela naših, evropskih i svjetskih dramskih klasika, no mnogo više nego ranije zastupljeni su autori angažovanih, naprednih društveno-estetskih shvatanja. Naročito u posljednje vrijeme ispoljena je težnja Pozorišta da se sve više okreće domaćim dramskim piscima, posebno srednje i mlađe generacije *(M. Jančić, M. Žalica, S. Fetahagić, V. Ivanović, Lj. Simović).* Da bi se dobilo nešto više scenskog i radnog prostora za tri ustanove koje od osnivanja Opere i Baleta rade zajedno u istoj kući, 1950—52. izvršena je nova adaptacija zgrade. Započeta u jesen 1977. bila je to, u stvari rekonstrukcija cijele zgrade kojom su osavremenjeni svi radni prostori ansambla, uvedeni uređaji za klimatizaciju i uređaji sa novom mehaničkom opremom pozornice te su kapaciteti prostora povećani za oko 40%.

Pozorište u Banjoj Luci otvoreno je 18. X 1930. jednočinkama »Hadži-Loja«, »Hej Sloveni« i »Povratak« u režiji Dušana Radenkovića, koji je došao da pomogne ovom pozorištu na početku njegovog djelovanja. U gradu bez kontinuirane pozorišne tradicije i publike, ono je poput mnogih sličnih teatara u početku lutalo u repertoarskoj orijentaciji. Izvođeni su komadi vodviljsko-melodramskog tipa francuskih, njemačkih i mađarskih autora, ali i djela klasične evropske dramaturgije, među kojima dominira *Shakespeare.* Pored folklornih komada domaćih pisaca, u repertoaru su vidno zastupljeni *J. Sterija Popović, B. Nušić* i *M. Krleža,* kao i djela krajiških autora. Uprava Pozorišta povjerena je 1934. B. Nediću (1934—40), profesoru i prevodiocu engleske književnosti, koji sa saradnicima V. Kosićem i kasnije R. Pregarcom studioznije prilazi rješavanju pozorišnih zadataka, što je ubrzo donijelo i vidnije rezultate. Na repertoaru se javljaju nova djela iz kojih je vidljivo nastojanje da se izađe iz okvira predstava kojima je povlađivano ukusu publike i da se na drugačije biranom repertoaru publika upravo vaspitava. I pored dobrog umjetničkog ansambla, zbog kratkoće vremena u kome su pripremane premijere, nivo predstava nije uvijek zadovoljavao. Njihov broj u jednoj sezoni za prvih 10 godina (35, 34, 32, 29, 18, 29, 27, 31, 28, 27) najbolje govori o tome. U ostvarivanju tog raznovrsnog repertoara učestvovali su mnogi poznati reditelji i glumci: D. Radenković, V. Afrić, J. Jeremić, V. Kosić, D. i C. Jovanović, Lj. Jovanović, E. Kutijaro, R. Pregarc, S. Kolašinac, J. Bakotić, J. Petričić, S. Pašalić, Lj. Galic.

Banjolučko pozorište

Za vrijeme okupacije (upravnici: J. Kušan, F. Delak, T. Tanhofer, Ab. Nametak) Pozorište je radilo pod istim uslovima kao i sarajevsko. Zahvaljujući, prije svega, Pregarcu, Delaku i Tanhoferu, održavan je neutralan repertoar.

Poslije oslobođenja Pozorište se bori za ansambl, za umjetnički izraz i kvalitet, te preživljava mnoge organizacione i druge krize. Nije se vodilo uvijek računa o mogućnostima ansambla i često se griješilo u izboru repertoara koji je sastavljan po ugledu na repertoar drugih većih pozorišta ili neke prijeratne sezone.

God. 1954. počinje novo razdoblje u djelovanju Banjolučkog pozorišta. Daju se kvalitetna dramska djela, osobito savremenih domaćih pisaca. Smanjuje se i broj premijera da bi se profesionalnije pristupilo pripremanju predstava i podizanju njihovog kreativnog nivoa. Pozorište se sve više otvara prema glumcima i reditelјima iz drugih sredina. U poratnom periodu ističu se glumci: V. Zeljković, S. Buhanac, F. Majetić, M. Banjac, A. Čejvan, Ž. Mažar, S. Vukosavljević, Dž. Delić, Ž. Ličanin. Upravnici, reditelji i dramaturzi u tom razdoblju su F. Delak, D. Mažar, P. Lazarević i P. Dinulović. Od 1975. Pozorište vodi F. Petrušić, a dramaturg je od 1966. Č. Ninković. Pozorište mnogo gostuje, posebno po Bo-

sanskoj krajini, a gostovalo je još i u predratnom periodu. Do početka sezone 1981/82. izvedena su 562 djela, 706 premijera i više od 10 000 predstava, od čega gotovo polovina na gostovanjima.

Osim ovih dvaju pozorišta, u BiH postoje još i narodna pozorišta u Mostaru, Tuzli i Zenici te Kamerni teatar '55 i Pozorište za mlade u Sarajevu.

Mostarsko pozorište

Narodno pozorište u Mostaru, gradu duge prosvjetiteljske, kulturno-umjetničke i pozorišne tradicije, počelo je rad 29. XI 1949. Prva predstava bila je »Noć u Globokom« (»Odrpanci«) M. Bora u režiji S. Pašalića, člana Narodnog pozorišta Sarajevo, koji je bio i prvi upravnik. Ansambl su sačinjavali amateri Radničko kulturno-umjetničkog društva »Abrašević«, neki članovi Pozorišta narodnog oslobođenja Hercegovine i dva glumca Narodnog pozorišta Sarajevo: Saveta Beatović i Slavko Grahovac. U repertoaru je izrazitu prednost imala nacionalna drama. God. 1951. ansambl useljava u novu adaptiranu zgradu i time stiče uslove za realizaciju i složenijih projekata. Dugogodišnji upravnik i umjetnički direktor Safet Ćišić okuplja kao saradnike istaknute reditelje pedagoge (B. Hanauska, V. Kosić, D. Ćostarov, O. Milićević i K. Spaić), svjestan da će se jedino tako ansambl osloboditi diletantizma. Repertoar je obogaćen vrhunskim djelima svjetske i domaće klasične dramaturgije, ali i djelima savremenih autora, posebno domaćih. Pozorište izvodi i djela pisaca mostarskog književnog kruga: *A. Šantića, S. Ćorovića* i *O. Đikića,* kao i pjesnika *H. Hume.* U sastavljanju repertoara bilo je stvaralačkog nadahnuća, a posebice je zaslužan za to književnik *S. Kulenović,* dugogodišnji dramaturg Pozorišta. Već od početka uspostavljena je saradnja sa vrhunskim pozorišnim kućama u zemlji koje su gostovale sa svojim najboljim ostvarenjima. Pozorište je sarađivalo i sa umjetničkim akademijama i pomagalo stipendijama mlade umjetnike koji su na mostarskoj sceni režirali svoje diplomske predstave ili započinjali umjetnički razvoj. Ostvarivane su predstave koje su imale širok odjek i dobile mnoga priznanja. Bilo je to najčešće uz saradnju vrsnih reditelja: K. Spaića, H. Klajna, B. Pleše i dr. Pozorište je katkad stagniralo u radu i imalo padova, ali tek kratkotrajnih. Repertoar se igra na tri scene: velikoj (1949), dječijoj (1956) i maloj — Studio 64 (1958). Svoje predstave ne izvode samo u Mostaru nego širom Hercegovine, Bosne i Dalmacije, u svim republikama, pa i u inostranstvu. Zaključno sa sezonom 1980/81. ostvareno je 238 premijera, 5046 predstava sa 1 589 306 posjetilaca. Od 1975. je na čelu Pozorišta A. Karačić, a dramaturg N. Abramović. Istaknuti reditelji, pored pomenutih, jesu: I. Ćenan, Lj. Đokić, J. Lešić, scenografi i kostimografi: M. Kujačić, A. Branković, D. Rešetar te glumci: D. Todić, A. Đinović, S. Milićević, U. Kravljača, F. Krtić, B. Stojanović, O. Savić, D. Tomas, A. Vican, A. Ćemalović, Z. Jevremović, S. Selenić, V. Pregarc.

Tuzlansko pozorište

Narodno pozorište u Tuzli nastalo je iz dramske sekcije Radničkog kulturno-umjetničkog društva »Mitar Trifunović Učo«. Otpočelo je rad 30. III 1949. predstavom »Običan čovek« *B. Nušića.* Iako je Tuzla grad sa pozorišnom tradicijom, poslije oslobođenja trebalo je sve iznova započeti: okupiti ansambl, sagraditi zgradu, privući i odnjegovati publiku. Pozorište je počelo rad sa 11 članova ansambla, a 10 godina kasnije, pored upravnika imalo je 3 reditelja, glumački ansambl od 43 člana i tehničku službu sa 35 radnika. God. 1952. osnovan je orkestar sa 40 muzičara; 1953. ansambl je uselio u novu zgradu. God. 1957. R. Zoranović, A. Muradbegović, Ka Mesarić i D. Komadina pokreću časopis »Pozorište«, koji će vremenom postati značajno glasilo u kulturnom i pozorišnom životu grada i republike; 1957. osniva se *Pionirsko pozorište.* Dobro organizovano i vođeno od početka (upravnik Radoslav Zoranović) sa ansamblom koji se odlikovao poletnošću, ono je primjer teatra koji se postupno razvijao. Tri decenije protekle su u strpljivom radu, učenju i kretanju u susret publici, čiji je raznorodni sastav sam po sebi nametnuo repertoarsku orijentaciju tipičnu za pozorišta u gradovima naseljenim pretežno radničkim stanovništvom. Prvotno, orijentacija je bila na domaću literaturu, klasičnu i savremenu, da bi se kasnije usmjerila prema djelima evropskih i svjetskih dramatičara. Zahvaljujući njegovanju savremene domaće drame, dramska djela *M. Mitrovića* i *D. Sušića* otpočela su na ovoj sceni svoj puni život. Djelujući na prostorima sjeveroistočne Bosne upravo ovakvim izborom repertoara (1952—70), Pozorište je uspjelo uz pomoć vrsnih gustujućih pozorišnih umjetnika (G. Paro, M. Fotez, R. Plaović, Lj. Jovanović, M. Živanović, V. Drach, M. Crnobori), ali i svojih (A. Muradbegović, Ka Mesarić, D. Mijač, B. Zamberlin, A. Šoljak, M. Ercegović, M. Spasojević, M. Mitrović, B. Stefanović, N. Marković, M. Kandić, D. i Z. Biogradlija) da postane pravo kulturno žarište svoga kraja. Od 1976. upravnik Pozorišta je Mustafa Hadžialić, a dramaturg je Nijaz Alispahić.

Zeničko pozorište

Narodno pozorište u Zenici (prvotan naziv *Oblasno narodno pozorište*) osnovano je 1950. Ideja o osnivanju Pozorišta ponikla je u dramskoj sekciji Radničkog kul-

Snimio S. Vasiljević

NARODNO POZORIŠTE U ZENICI

turno-umjetničkog društva »Iskra«, iz čijeg je jezgra formiran i prvi profesionalni ansambl. Industrijski razvoj Zenice i priliv stanovništva iz svih krajeva naše zemlje nalagali su da se u gradu obezbijedi dovoljan broj kulturnih ustanova, kako bi se sa izgradnjom industrije paralelno odvijao i kulturni život. Prva premijera održana je 25. II 1950 (»Duboko je korijenje« *Jamesa Gowa* i *Arnauda D'Usseaua* u režiji E. Smirnova i scenografiji V. Suška). Pozorište je predano na upravu Hasanu Hasanoviću, rukovodiocu sekcije Radničkog kulturno-umjetničkog društva »Iskra«. U tadašnjim uslovima nije bilo lako obezbijediti profesionalni nivo izvođenja predstava i pridobiti publiku koja je po svojoj obrazovno-kulturnoj i socijalnoj strukturi bila veoma neujednačena. U prvim sezonama, u potrazi za umjetničkom fizionomijom, Pozorište je nekoliko puta mijenjalo naziv, često mijenjalo upravnike (M. Cerić, Đ. Petrović, D. Lajner, S. Milutinović, S. Savić) i doživljavalo uspone i krize. U posljednje dvije decenije umjetničku fizionomiju Zeničkog pozorišta oblikovali su u kontinuitetu Zdravko Martinović, Zoran Ristović i Radovan Marušić. Oni su svoj teatar usmjerili novim tokovima. Svjestan da djeluje u radničkoj sredini i imajući u vidu da se sa scene mora govoriti o problemima bliskim čovjeku, ansambl Zeničkog pozorišta se u svojoj programskoj orijentaciji opredjeljuje za dramaturgiju blisku osjećanju radnog čovjeka, prije svega za savremenu domaću dramu i dramatizaciju najznačajnijih djela savremenih domaćih pisaca, ne zanemarujući djela klasične i moderne svjetske dramaturgije. Snažan impuls umjetničkim stremljenjima ansambla daće i reditelji: P. Teslić, M. Barić, B. Zamberlin, te posebno J. Putnik i Lj. Georgijevski.

Sistematski organizovana gostovanja iz drugih pozorišnih centara Jugoslavije i inostranstva i mnogobrojna gostovanja Zeničkog pozorišta širom zemlje i van nje takođe su doprinijela razvoju pozorišne umjetnosti u Zenici. Višestruko učešće na svim jugoslovenskim festivalima, posebno na Sterijinom pozorju u konkurenciji sa najboljim predstavama iz svih naših pozorišnih centara i 9 pojedinačnih Sterijinih nagrada dokaz su dobre orijentacije ovog teatra. Zaključno sa sezonom 1980/81, Pozorište je dalo 284 premijere, 5227 predstava sa 1 679 796 posjetilaca. Pozorište je počelo rad u bivšem Sokolskom domu i u njemu radilo sve do 1978, kada se uselilo u novu zgradu. U okviru Pozorišta od 1951. djeluje i *Pionirsko pozorište*.

Kamerna i eksperimentalna scena

Kamerni teatar '55 u Sarajevu (prvotno *Malo pozorište*) osnovan je 1955. kao protuteža standardnom repertoaru Narodnog pozorišta. Bio je to i rezultat htijenja jedne grupe glumaca i reditelja koji su osjetili potrebu za osvajanjem novog pozorišnog prostora, drugačijeg od standardnog načina teatarske prezentacije. Početak djelovanja Malog pozorišta protekao je u znaku tzv. angažovanog repertoara (»Šarena lopta« *I. Torkara,* »Pobuna na Kejnu« *H. Wouka,* »Iznimka i pravilo« *B. Brechta,* »Dantonova smrt« *G. Büchnera* i dr.). Dočekano sa razumljivim uvjerenjem da će takav repertoar obogatiti pozorišni život grada, Malo pozorište je u svojim prvim sezonama nastojalo, a većinom i uspijevalo, da u pogledu stila glumačke igre (u okviru drugačije repertoarske orijentacije) prevaziđe standarde. Bez obzira na oscilacije, za četvrt vijeka svoga postojanja Kamerni teatar '55 je uspio da ide ukorak sa svim umjetničkim značajnim na planu kamernog i eksperimentalnog scenskog izraza.

Poslije Jurislava Korenića, koji je bio glavni inicijator i osnivač Malog pozorišta, dužnost upravnika vršili su Salih Topić i Miroslav Avram. Dugogodišnji saradnik bio je Josip Lešić, scenograf Miroslav Bilač, a istaknuti glumci: Z. Marković, O. Kostić, Z. Zrnčić, R. Alvađ, U. Kravljača, I. Fančović, Z. Bećić, H. Rašić, V. Milovanović, D. Stoiljković, Z. Sokolović, V. Mašić i dr. Od 1978. na čelu se nalazi Sead Trhulj, a od 1975. dramaturg je Slavko Milanović.

U okviru tragalačkih nastojanja ovog pozorišta ustanovljen je 1960. *Festival malih i eksperimentalnih scena Jugoslavije,* prva smotra kamernih pozorišta u nas i jedna od najznačajnijih pozorišnih manifestacija u našoj zemlji; 1974. formirana je isturena scena (Dom kulture »Vaso Pelagić«) i osnovano prvo poslijeratno *Partizansko pozorište na Sutjesci*. Pozorište je ostvarilo i mnoga gostovanja u zemlji i inostranstvu i dobilo više značajnih priznanja (između ostalih i I nagradu na internacionalnom festivalu u Guanajuatu, Meksiko).

Specifičan pozorišni festival

Gradsko pionirsko pozorište radi od 1. III 1950, a zvanično je otvoreno 6. IV iste godine. Pokretači ideje za stvaranje ovoga pozorišta su: reditelji Leopoldina Kovačević (prvi upravnik), Eugen Verber, Jolanda Đačić, rukovodilac hora Dragutin Basrak i koreograf Eduard Venier. U prvoj fazi djelovanja (do 1964) u Pozorištu igraju samo djeca pod rukovodstvom stručnih pedagoga i uz povremeno angažovanje profesionalnih glumaca. Na repertoaru preovlađuju muzičko-scenske igre i bajke sa pjevanjem i baletskim divertismanima. U drugoj fazi (od 1964) osniva se profesionalni ansambl i vidno je nastojanje da se dâ prednost domaćim piscima i savremenoj dramaturgiji bližoj osjećanju današnjeg djeteta i vremenu u kojem živi. Radeći uz brojne teškoće, Pozorište je umjetnički sazrijevalo i organizacijski se učvršćivalo. Da bi poboljšalo uslove rada (nikada nije imalo vlastitu scenu), Pozorište se 1977. spaja sa Lutkarskim pozorištem i tako konačno dobiva vlastitu pozornicu. Uz mnoge uspješne rukovodioce i saradnike, Pozorište je od 1974. do fuzionisanja vodio Dušan Kovačević. Od 1978. upravnik je Mišo Bušić, dugogodišnji reditelj je Miloš Šami, a dramaturg Ljubica Ostojić. Istaknuti glumci su: Sead Bejtović, Ivan Vanja Albahari, Drago Buka, Irena Mulamuhić, Aleksandar Vojtov i dr.

Pozorište za mlade

LIT.: Spomenica Društva za Srpsko narodno pozorište 1861—1921, Novi Sad 1921; *V. Ćorović,* Bosna i Hercegovina, Beograd 1925; *B. Jevtić,* Deset godina Sarajevskog pozorišta, Sarajevo 1931; *B. Stojković,* Istorija srpskog pozorišta, Niš 1936; *V. Skarić,* Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937; *H. Dizdar,* Gostovanje prvih srpskih pozorišnih družina u Bosni, Odjek, Sarajevo 1950, 12; *M. Marković,* Članci i ogledi (Pozorište u Bosni), Sarajevo 1951; *Đ. Pejanović,* Iz života jednog stalnog pozorišta u BiH za vrijeme Austrije, Brazda, Sarajevo 1951, 6; Deset godina rada Narodnog pozorišta Tuzla 1949—1959, Tuzla 1959; *S. Kulenović,* Repertoar Narodnog pozorišta u Mostaru, Mostar 1967; Jedan vek Narodnog pozorišta u Beogradu 1868—1968, Beograd 1968; Hrvatsko narodno kazalište 1894—1969, Zagreb 1969; Dvadeset godina Narodnog pozorišta u Mostaru, Naše pozorište, Mostar 1969; *J. Lešić,* Grad opsjednut pozorištem, Sarajevo 1969; *L. Pavlović,* Pozorišne hronike, I, II i III, Sarajevo 1969, 1972. i 1978; Narodno pozorište Sarajevo 1921—1971, Novi Sad 1971; *J. Lešić,* Pozorišni život Sarajeva 1878—1918, Sarajevo 1973; *V. Stojanović,* Šminka i znoj, Sarajevo 1974; 25 godina Pozorišta za mlade, Sarajevo 1950—1975, Sarajevo 1975; Kamerni teatar '55, 1955—1975, Sarajevo 1975; *J. Lešić,* Sarajevsko pozorište između dva rata, I i II, Sarajevo 1976; Narodno pozorište Zenica, Zagreb 1978; *N. Alispahić,* Trideset godina Narodnog pozorišta Tuzla, Front slobode, Tuzla 1979—80, br. 1953—1962; *Dž. Karahasan,* Kazalište i kritika, Sarajevo 1980; *P. Lazarević, J. Lešić* i *M. Šukalo,* Narodno pozorište Bosanske krajine Banjaluka 1930—1980, Banjaluka 1980. Pozorišni časopisi: Bosanska vila, Nada, Sarajevski list, Jugoslovenski list, Večernja pošta, Jugoslovenska pošta, Pregled i novosadsko Pozorište.

Ma. Mć. i M. Ga.

Radio i televizija. *Radio-Sarajevo* oglasilo se prvi put 10. IV 1945. u 16 sati preko trofejnog odašiljača »Biga« snage 300 W, na talasnoj dužini 276,2 m. Program se čuo u užem području grada Sarajeva. U BiH je tada bilo oko 7000 radio-prijemnika. U julu 1945. emisiona snaga Radio-Sarajeva pojačana je predajnikom snage 4,5 kW, pa se program čuo na širem području sarajevskog regiona. Predajnik je radio sa dvije drvene antene visoke 30 m, u selu Bijelo Polje, kod Sarajeva. Iste godine Radio-Sarajevo uspijeva da oformi tehničku i programsku ekipu i ustali programsku shemu koju čine tri bloka u toku dana: jutarnji od 7 do 8 sati; popodnevni od 12 do 14 sati i večernji od 19 do 22 sata. Pored dnevnih emisija vijesti, saopštenja i pregleda štampe, program Radio-Sarajeva čine govorne i muzičke emisije. Krajem prve godine svog postojanja Radio-Sarajevo ima 33 člana, od toga 9 novinara i po jednog muzičkog urednika i saradnika.

Osnutak i razvoj

U februaru 1948. pušten je u rad predajnik snage 20 kW, lociran u Donjem Moštru kod Visokog. Time je osjetno poboljšana čujnost Radio-Sarajeva, a u martu 1950. na talasnoj dužini 490,9 m program se čuo na cijelom prostoru republike. God. 1950. Radio-Sarajevo

ima 133 radnika, a 1960. god. 233. Uvedena je nova programska shema. Program se emituje 14 sati i 35 minuta dnevno, a nedjeljom i praznikom cjelodnevno. U decembru 1952. uveden je Večernji dnevnik, 1954. Radio-škola, a od 1955. Radio-Sarajevo samostalno priprema emisiju vijesti u 22 sata. God. 1956. pušta se u rad predajnik snage 100 kW, koji znatno poboljšava kvalitet čujnosti na području BiH. U ovom razdoblju kolektiv dobija nove prostorije. Pored adaptacije studijsko-režijskog prostora gradi se koncertni studio od 1000 m², a 1953. svi tehnički i programski prostori su pod istim krovom. Nabavljeni su i prvi reporterski magnetofoni. Vrijeme između 1960. i 1970. bilo je, i pored svih teškoća, ispunjeno ostvarivanjem najvećeg broja planova, a to je ujedno period širenja i dograđivanja informativno-političke, kulturno-obrazovne i rekreativne funkcije Radio-Sarajeva. Cjelodnevni program uvodi se 1. X 1961, što znatnije omogućava uključivanje u zajednički program jugoslovenskih radio-stanica u večernjim satima. U ovom periodu došlo je do razvoja u kvaliteti informativnog programa, osvojeni su i angažovani novi izvori informacija, proširena je dopisnička mreža. U periodu 1971—75. znatno je povećan obim programa: 1971. uveden je lokalni program za grad Sarajevo; 1972. Treći program, a 1975. Zajednički program radio-stanica republike. Ovako razvijena programska struktura, sa ukupno četiri paralelna programa, sa mogućnostima snimanja u stereofoniji, predstavlja osnovne oznake razvijenog i moderno koncipiranog Radija.

Pune dvije decenije o muzičkoj proizvodnji neposredno su se starale redakcije muzičkog programa, ali je ubrzani proces osnivanja novih ansambala uticao da se pri muzičkom uredništvu još 1963. formira posebno odjeljenje muzičke proizvodnje. U okviru Radio-televizije Sarajevo djeluju ovi orkestri: Tamburaški, Narodni, Plesni i Simfonijski te Mješoviti hor, što znatno utiče na razvoj muzičkog života i širenje muzičke kulture u SRBiH.

Prvi program emituje se srednjetalasnim predajnikom snage 600 kW, Zajednički i Treći program sa 100 kW, lokalni Program sa 2 kW, dok je sistemom UKT mreže pokriveno oko 90% teritorije BiH.

U cjelokupnom programu izvršena je značajna promjena strukture, čime je povećan broj sadržaja koji se pripremaju neposredno. Aktiviraju se izvori informacija iz svih komuna u republici, a postignuto je i kompletnije praćenje zbivanja u svim republikama i pokrajinama, kao i u svijetu. God. 1980. Radio-Sarajevo emituje dnevno 39,28 sati programa i ima 538 zaposlenih radnika. Na području BiH program emituje i 48 lokalnih radio-stanica.

Televizija Sarajevo pojavljuje se kao peti jugoslovenski TV-centar 1. VI 1961. Kada su u programu jugoslovenske televizije počele da se pojavljuju prve filmovane informacije iz BiH, ni 10% njene teritorije nije bilo pokriveno televizijskim signalom, a svega 5% stanovništva moglo je da prati televizijski program. Tada je u BiH bilo registrovano 3420 televizijskih pretplatnika.

Prva filmska kamera kojom se radilo bila je amaterska, uz amaterski uređaj za montažu filmske trake. Sav snimljeni materijal, dugi niz godina, slao se u Beograd, Zagreb ili Ljubljanu da se obradi i emituje. Od početka 1963. svaka samostalna emisija koju realizuje TV-Sarajevo nosi najavnu špicu »Televizije Sarajevo«. Tako se postepeno povećava učešće TV-Sarajevo u jugoslovenskom programu, posebno zapaženim dokumentarnim programima i dnevnom informacijom. Redakcija je imala 11 radnika.

Početkom 1967. TV-Sarajevo uvodi stalnu informativnu emisiju »Sedam dana«, čime informativno-politički program počinje kontinuirano i sistematski da slijedi aktuelna društveno-politička zbivanja u BiH. Nastavljajući napore da se program TV-Sarajevo tematski popuni, 1968. nabavljena su prva reportažna kola.

U večernjim satima 17. III 1969. TV-Sarajevo je prvi put iz svog studija emitovala sopstveni informativni program »Večernji ekran«. Već prvih dana januara 1970. godine »Večernji ekran« dobija i svoje drugo izdanje, a nabavljena su i druga reportažna kola, što Televiziji Sarajevo omogućuje i direktne prenose značajnih političkih i sportskih događaja.

ANTENSKI STUP NA TROVRHU

TV-Sarajevo uvodi 25. II 1971. vlastiti Dnevnik, a već 1972. uvodi još dvije nedeljne informativne emisije »Sarajevsku hroniku« i »Kamera u objektivu«. Već u 1973. u Televiziji Sarajevo formirane su velike redakcije i one su postale nosioci i neposredni izvršioci programske i poslovne politike. Te godine emitovano je 56 569 minuta programa, tako da u 1974. Televizija usmjerava osnovni napor na stabilizaciju programa i kadrovsko jačanje redakcija. Počela je da proizvodi i serijske igrane programe: »Karađoz«, »Opasni susreti«, »Valter brani Sarajevo«, »Odbornici«, »Porobdžije«, »Tale« i dr. Redakcija informativnog programa uvodi zatim i nove dnevne emisije — Dnevnik I i Dnevnik III, uspješno se uključila u dnevnu razmjenu programa sa jugoslovenskim TV-centrima, Evrovizijom i Intervizijom, dok je dokumentarni program, čitavom serijom emisija, uspio da se afirmiše u shemi jugoslovenske televizije.

Osnovni pravci razvojne politike u 1975. bili su vezani za završavanje radova na izgradnji RTV Doma, za poboljšanje emisione televizijske mreže. Iz novih prostorija, građenih za tu svrhu, Večernji dnevnik emitovan je prvi put 11. IV 1975.

Završena je montaža opreme u lancu reprodukcije programa — Studio C, koji je pušten u rad u junu 1975, Režija dnevnog programa, magnetoskop, telekino i centrala, zatim Studio A, filmska produkcija i pogon za elektronsku montažu programa.

Danas TV-Sarajevo emituje program na dva kanala u ukupnom dnevnom trajanju oko 10 sati, od toga 3,5 sata programa vlastite produkcije. Osim dnevnih informativnih emisija, priprema dokumentarne, zabavnomuzičke, igrane, obrazovne, sportske, emisije za djecu i omladinu, kao i filmski program. Ukupno zaposlenih radnika je 655.

TV-Sarajevo emituje svoj program putem 8 TV-predajnika u boji i 89 pretvarača za Prvi kanal i 8 predajnika i 50 pretvarača u boji za Drugi kanal.

RTV-Sarajevo organizovana je kao složena organizacija udruženog rada sa tri radne organizacije: Radio,

KADAR IZ FILMA *SJEĆAŠ LI SE DOLLY BELL?* REŽISERA E. KUSTURICE

Televizija i Prenos i emitovanje programa. Ukupno zapošljava 1763 radnika. Na području republike prijavljeno je 460 000 RTV-pretplatnika, 122 000 radio-pretplatnika i 25 000 pretplatnika radija u autu. D. Rak.

Film. *Igrani film.* Prvi igrani dugometražni film u BiH bio je *Major Bauk,* snimljen 1951. prema scenariju B. Ćopića i u režiji Nikole Popovića. Iste godine snimio je Boško Kosanović i prvi kratkometražni igrani film *Na granici.* Od tada pa do 1980. snimljeno je više od 60 dugometražnih igranih filmova. Ta vrsta filmova razvijala se u BiH neravnomjerno, s oscilacijama u tempu proizvodnje i kvaliteti produkcije. Igrani film u BiH dijelio je u svom razvitku sudbinu cjelokupne jugoslovenske kinematografije koja je, razvijajući se bez veće tradicije, imala možda više nego druge umjetnosti teškoća u razdoblju poslijeratne obnove. Započinjući kao dio jugoslovenske kinematografije, igrani film u BiH u prvoj fazi nije razvio svoju vlastitu kreativnu bazu, što je uticalo na tematsku i stilsku heterogenost igranog filmskog stvaralaštva u BiH. Sredinom 60-ih godina traži se oslonac u vlastitoj sredini, a to rezultira snažnom ekspanzijom igranog filma i nizom novih različitih tematskih i stilskih opredjeljenja. Ta su opredjeljenja najčešće u vezi s polazištima samih autora. Autori koji su prošli školu dokumentarnog filma, npr. Bakir Tanović, Žika Ristić, Midhat Mutapčić, Gojko Šipovac i dr. zadržali su svoje stilske karakteristike i opredjeljenja i u igranom filmu. »Dokumentaristi« u igranom filmu, kao što su Tomo Janić, Hajrudin Krvavac, Ž. Ristić, G. Šipovac, Pjer Majhrovski, Milutin Kosovac iz prve generacije filmskih autora u BiH, te M. Mutapčić, Bato Čengić, Vlatko Filipović, B. Tanović iz slijedeće, unatoč veoma istaknutim razlikama i vrijednosti filmskog izraza, ipak su sačuvali zajedničku karakteristiku koja je rezultat njihova dokumentarističkog iskustva: respektovanje životnih činjenica i aktivniji odnos prema njima, neovisno o tome da li su one locirane u savremeni ili istorijski milje.

Prvi igrani filmovi

Autori

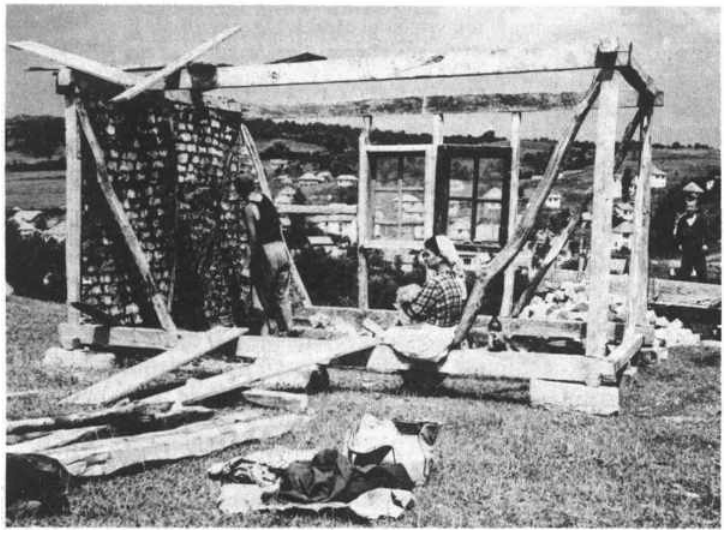

KADAR IZ DOKUMENTARNOG FILMA *SLJEME ZA TJEME* REŽISERA M. MUTAPČIĆA

Autori koji su potekli iz amaterskog filma — koji je, također, sredinom šezdesetih godina u BiH doživio zamjetljiv uspon — kao Nikola Stojanović, Ivica Matić i donekle Mirza Idrizović usredsredili su posebnu pažnju, sa različitim uspjehom, na probleme filmskog jezika, dok su Boro Drašković, s izuzetnim uspjehom i Josip Lešić, koji su došli iz pozorišta, pokušali teatarska iskustva da saobraze filmskom mediju.

Nekim uspješnim filmovima (*Hanka, Crni biseri, Kozara, Kapi, Vode, Ratnici, Sjećaš li se Dolly Bell?* i dr.), koji su djelimično nastali u saradnji s »gostujućim« autorima, kinematografija BiH stekla je iskustvo u igranom filmu, a neki domaći autori dobili su značajna priznanja (T. Janić, H. Krvavac, B. Čengić, E. Kusturica). S. Mus.

Filmski mjesečnici

Dokumentarni i kratkometražni film. Filmska proizvodnja u BiH i poslije osnivanja preduzeća za proizvodnju filmova »Bosna-film« (1947) počinje snimanjem filmskih mjesečnika. God. 1947—49. proizvedena su trideset i četiri filma sa temama o industrijalizaciji, društvenom preobražaju, borbi starog i novog, kulturnom nasljeđu i sl. Tretirane su informativno, uz mnogo »fasaderstva« i inzistirane afirmativnosti. Neke su, ipak, nadrasle filmsku arhivistiku i faktografiju (storija *Skidanje zara i feredže,* 1947). Kao cjelina, filmski mjesečnici podsjećaju na vrijeme poslijeratne ponesenosti izgradnjom zemlje. Realizatori redaktori su bili Marinko Gazdić, Slobodan Jovičić, P. Majhrovski, Katarina Rundo, Branko Majer, T. Janić, Ž. Ristić, G. Šipovac, H. Krvavac i dr. Do 1978. snimljeno je više od četiri stotine dokumentarnih filmova, među kojima manji dio čine dokumentarno-propagandni i reklamni filmovi.

U razvoju dokumentarnog filma mogu se razlikovati dvije faze: prva — period »Bosna filma« i »Studio filma« (1947—60) i druga — period »Sutjeska filma« (od 1960), mada su se proizvodnjom ovakvih filmova bavila i neka reklamna preduzeća, TV-Sarajevo, Kino-klub »Sarajevo« i dr. Ove faze u razvoju bosansko-hercegovačkog dokumentarnog filma prema razvoju filma u Jugoslaviji ne predstavljaju nešto izdvojeno. Ipak, dokumentarni filmovi iz tih faza imaju i nešto specifično i prepoznatljivo (uobičajen naziv »sarajevska škola«).

Autori i teme

Autori ranijih filmova nalazili su teme na masovnim radilištima, radnim akcijama (*Omladinska pruga Šamac—Sarajevo,* 1947, S. Jovičića i Side Marjanović), u političkoj akciji (*Odgovor naroda,* 1949, T. Janića i Ž. Ristića), u reminiscencijama na NOB (*Na Sutjesci,* 1951, P. Majhrovskog), u egzotici Drine (*Splavari na Drini,* 1951, Ž. Ristića), u industrijalizaciji (*Ho-ruk,* 1954, T. Janića), u delti Neretve (*Oteta zemlja,* 1954, H. Krvavca), u životu planinaca (*Veziljini snovi,* 1954, prvi kolor-film u bosanskohercegovačkoj kinematografiji, P. Majhrovskog), u planinskim školama (*Praznik pod planinom,* 1955, S. Jovičića), u sukobu starog i novog (*Priča o jezeru,* 1955, G. Šipovca), u ljepotama pejzaža (*Unom, rijekom,* 1957, Jana Berana) i dr.

U tim filmovima inzistiralo se na vizuelnoj izražajnosti kadra, ili na složenijim montažnim postupcima, na komentaru spikera, i na drugim odlikama »klasičnog« dokumentarnog filma. Prve značajne uspjehe na domaćim i internacionalnim festivalima postigli su filmovi Ž. Ristića, G. Šipovca i H. Krvavca.

Izlaz iz produkcijske krize u kojoj se našao dokumentarni film na prelomu 50-ih i 60-ih godina bilo je osnivanje specijalizovanog preduzeća za proizvodnju dokumentarnih i kratkometražnih filmova »Sutjeska-film«

Nova generacija dokumentarista

(1960). Pojavljuje se nova generacija autora koji će egzotičnu i često kliširanu afirmativnost ranijeg perioda potisnuti dubljim socijalnim i sociološkim opservacijama, prodirući pod privid stvarnosti, ponekad uz upotrebu »skrivene« kamere, provociranih dijaloga i iskaza, snimanja »iz ruke« i sl. Vrijednost tih dokumentarnih filmova bila je, pored izvornosti teme, u autentičnosti i svježini filmske prezentacije i angažovanosti autora. Tako nastaju zanimljivi filmovi: *Čovjek bez lica,* 1961, B. Čengića i *Osmijeh 61* Dušana Makavejeva, *Sljeme za tjeme, Most* i *Nada* M. Mutapčića, *U zavjetrini vremena* i *Hop-jan* V. Filipovića, *Kesonci* i *Ime čovjeka* B. Tanovića, *Djeca pakla* i *Put u život* Suada Mrkonjića, *Đaci pješaci* i *Dva zakona* Vefika Hadžismajlovića i dr.

Slijedeća generacija autora unosi u dokumentarni film elemente kozerije, humora i poetičnosti: Zlatko Lavanić *(Jedan dan Raiku Maksima);* M. Idrizović *(Kasabe)* i dr. U žanru dokumentarnog filma ostvaren je kontinuitet produkcije. Ta vrsta filma predstavlja najpotpuniji izraz kadrovskih mogućnosti bosanskohercegovačke kinematografije. Dokumentarni filmovi ovog producentskog centra imali su značajne uspjehe na domaćim i međunarodnim festivalima.

Informativno-propagandni i reklamni filmovi

Znatan dio te produkcije su informativno-propagandni i reklamni filmovi snimljeni po porudžbini, uglavnom za potrebe industrije (RMK Zenica, Titovi rudnici Banovići, Tuzla, Unis, Upi, Energoinvest i dr.) i za pojedine gradove (Sarajevo, Banja Luka, Bosanski Brod, Trebinje i dr.).

Osim dokumentarnih filmova, snimljeno je nešto kratkih igranih filmova: *Na granici,* 1951, Boška Kosanovića, *Dječak i konj,* 1961, Vlade Balvanovića, *U kuhinji* N. Stojanovića, *Ekspres* (Kino-klub »Sarajevo«) V. Stojanovića, *O klasje moje* Mehmeda Fehimovića, *Život je lijep* B. Čengića, *Stanarsko pravo lagumaša Safera* i *Misija Ismeta Kozice* Petra Ljubojeva i dr.

Filmovi animacije

U »Sutjeska-filmu« proizvedeno je nekoliko filmova animacije. Lutkarski film *Ne diži nos,* 1961, režirao je gost režiser Saša Dobrila, *Izlog,* 1962, V. Hadžismajlović, a *Mis Zelengrada,* 1962, H. Krvavac. Animirani kolaž *Znanje za putovanje* realizovao je gost Branko Ranitović, a *Sonatu na mjesečini* S. Jovičić. Animirana grafika: *Nokturno* V. Hadžismajlovića. Realizovano je i nekoliko kratkih (spot) reklamnih crtanih filmova (glavni crtač i reditelj je Zlatko Šešelj). Zbog organizacionih i tehničkih poteškoća ova produkcija prestaje 1964.

Afirmaciji produkcije kratkometražnih filmova doprinijeli su i vrsni snimatelji: Jan Beran, Eduard Bogdanić, Miroljub Dikosavljević, Đorđe Jolić, Ognjen Milićević, Mihajlo Murko, Mustafa Mustafić, Danijel Šukalo, Bakir Tanović, Aleksandar Vesligaj i dr.

LIT.: *N. Stojanović,* 30 godina kinematografije u BiH, Sarajevo 1977.

V. Hć.

Fizička kultura i sport. Specifičnosti istorijskih zbivanja na današnjoj teritoriji SRBiH imale su vidan uticaj na razvoj fizičke kulture. Pretpostavlja se da su u staroj eri, premda nema materijalnih ostataka, egzistirali oni oblici fizičkog vježbanja i nadmetanja koji su u to vrijeme bili poznati u sličnim društvima. Izvjesne sličnosti ilirskih plemena sa kritsko-mikenskom kulturom upućuju na mogućnost postojanja identičnih oblika fizičkog vježbanja i natjecanja opisanih u »Ilijadi«. U periodu rimske vladavine vjerovatno su primjenjivani oblici rimske fizičke kulture, što se odnosi i na vizantijski period.

Tjelovježbeni i takmičarski motivi na stećcima

U srednjovjekovnoj bosanskoj državi sa sigurnošću se mogu precizirati izvjesni oblici fizičkog vježbanja i takmičenja karakteristični za zapadne feudalne države. Lov, sokolarstvo, bacanje kamena i koplja, trčanja, konjičke utrke i razne narodne igre su česti motivi i na stećcima. Bosanski vitezovi uspješno učestvuju na velikom viteškom turniru u Budimu 22. V 1412. što ga je kralj Ladislav priredio u čast pomirenja sa Poljskom.

Slom srednjovjekovne države i dolazak Osmanlija ne zaustavlja razvoj tjelesnog vježbanja, nego se čak uvode i novi oblici opisani u muslimanskim junačkim pjesmama, kao sto su bacanje džilita, mejdani i pehlivanluk, ali se i dalje čuvaju i razvijaju narodna nadmetanja (»hrvanje u kost« ili »u pojas«), a posebno konjičke trke. Pri kraju osmanlijske vladavine, boraveći u ustaničkom logoru (Unac, 1877), A. Evans zatiče ustanike kako se »svi bave atletskim vježbama na livadi« i sam učestvuje u igri metaljki, »što nije ništa drugo nego stara engleska igra bacanje kamena«.

Osmanlijski takmičarski oblici

Austrougarskom okupacijom započinje uvođenje savremenih oblika organizovane fizičke kulture. S imigracijom Austrijanaca, Čeha, Poljaka, Mađara, Slovaka i dr. raste broj intelektualaca i radnika koji iz svih razvijenijih sredina donose i nove oblike sportskih aktivnosti. U prvom periodu doseljenici osnivaju razna »internacionalna« tjelovježbena (gimnastička) društva (njem. *Turnvereine*), a naglo se razvija konjički sport, biciklizam, planinarstvo i mačevanje. Pored raznih kulturno-umjetničkih društava i prosvjetiteljskih institucija, tjelovježbene organizacije postaju snažni eksponenti nacionalnih težnji; posebno se u tom pogledu ističe sokolski pokret.

Razvoj modernih sportova

Začetnici hrvatskih društava su uglavnom imigranti, ali tijekom razvoja preovladava domaći element. Prvo društvo se osniva 1. V 1896. u Mostaru pod nazivom *Prvo hercegovačko koturaško društvo,* koje se 1902. pretvara u *Hercegovačko gombalaško društvo »Sokol«.* Osnivaju se društva pod nazivom *Hrvatski sokol:* u Sarajevu (1900), Tuzli (1904), Banjoj Luci (1906), Bihaću, Bosanskom Novom i Travniku (1907) i dr. Pred I svjetski rat postoje 24 društva ujedinjena u dvije sokolske župe. *Tvrtkova sokolska župa* (1909), sa sjedištem u Sarajevu, pokrivala je čitav teritorij BiH do osnivanja *Viševićeve sokolske župe* (1911), sa sjedištem u Mostaru, koja je pokrivala samo područje Hercegovine. Iako je članstvo pretežno hrvatsko, zapaženo je učešće Srba, Muslimana i Jevreja, naročito u mjestima gdje su egzistirala samo hrvatska društva. U programima hrvatskih sokolskih društava, koji su bili veoma bogati, nalazili su se, pored gimnastike, nogomet, biciklizam, koturanje i izletništvo, a sokolska društva su ostvarivala bogatu saradnju sa hrvatskim kulturnim društvima, sa kojima su organizovala i zajedničke priredbe.

Hrvatska sokolska društva

U jeku nacionalnih borbi, na Prvom župskom sletu u Sarajevu 1910, kojem prisustvuju i srpski sokoli, posvećenje zastave Hrvatskog sokola pretvara se u nacionalnu manifestaciju. Zbog takve orijentacije osniva se 1913. u Sarajevu *Slavenski sokol* u kojem će se okupiti ponajviše Česi, »jer da Hrvatski sokol braću Čehe ignorira«.

Srpska sokolska društva osnivaju se kasnije od hrvatskih, ali u znatnoj mjeri po njihovom uzoru; osniva ih prva generacija intelektualaca. Prvo gimnastičko dru-

PRVI SLET SMUČARA JUGOSLAVIJE U MOŠTRANIMA, 14. II 1937.

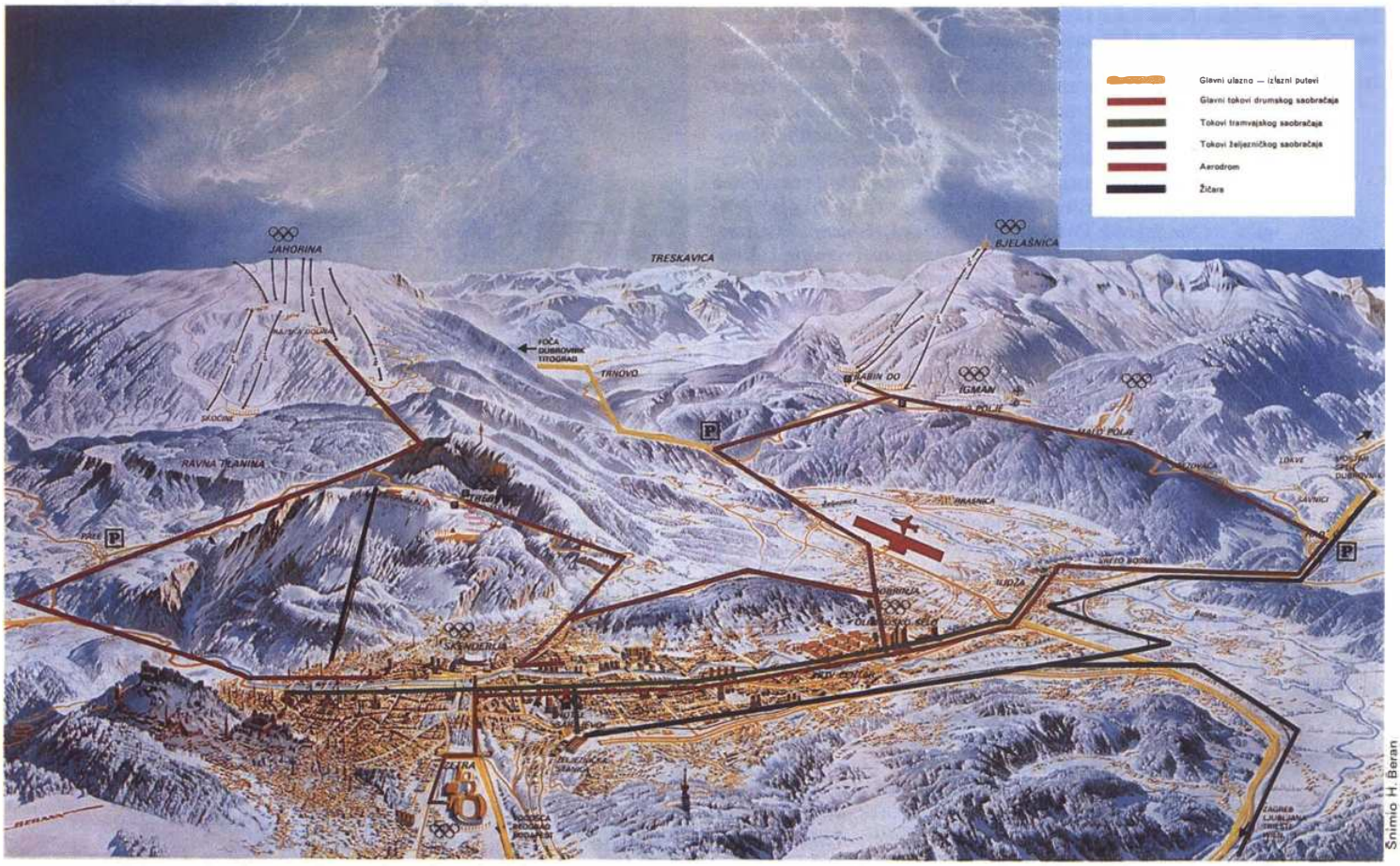

CRTEŽ RASPOREDA SPORTSKIH TERENA XIV OLIMPIJSKIH ZIMSKIH IGARA U SARAJEVU 1984.

Srpska sokolska društva

ство je osnovano u Foči 1893, ali ga je okupaciona vlada zabranila. Srpska gimnastička društva su nosila razne nazive: *Obilić* u Mostaru (1903), *Dušan Silni* u Sarajevu (1905), *Srpski sokol* u Tuzli (1905), što je rezultat raznih uticaja, a posebno društva Dušan Silni iz Beograda i Srpske sokolske župe »Fruškogorac« iz Sremskih Karlovaca. Iako je pravilima bio isključen »svaki politički smjer«, većina ih je bila u službi nacionalnih ideja (srpskih i jugoslovenskih, panslavističkih).

U jeku stvaranja političkih stranaka ističe se važnost osnivanja gimnastičkih društava, koja se 1909. udružuju u *Srpsku sokolsku župu bosanskohercegovačku* sa sjedištem u Sarajevu, a sva društva prihvataju ime *Srpski soko*. »Pester Lloyd« (Pešta) upozorava mađarsku i austrijsku vladu »da se bosanski Srbi pod firmom sokolskih društava organizuju u jaku srpsku nacionalnu vojsku protiv germanske invazije«, što je tačno, jer se u nekim sokolskim društvima primjenjuju vježbe sa drvenim puškama, a na natjecanjima dodjeljuju nagrade sa nacionalnim obilježjima. Srpski sokoli u BiH prihvataju na svesrpskom sokolskom sastanku u Beogradu 1910. zajednička obilježja, komande srpske vojske i geslo »Ustaj, živi, bori se, ne kloni«. Pored tjelesnog vježbanja sve više preovladava idejna komponenta, a u nekim društvima militantnost, što će biti osnov za sokolske veleizdajničke procese u kojima je više sokola osuđeno na robiju ili smrt. Mnogi sletovi bili su nacionalne manifestacije; u program su po pravilu uključivane »junačke igre« (trčanja, skokovi, bacanja i dr.).

U toku skadarske krize, kada župa ima 40 društava sa oko 3000 članova (1913), vlada je »iznimnim mjerama« raspustila sva srpska sokolska društva, u kojima se nakon sedmomjesečnog prekida nastavlja rad. Neposredno pred objavu rata Srbiji, poglavar BiH raspušta srpska sokolska društva motivišući to vezom sa Savezom sokolskih društava Dušan Silni u Beogradu.

Pored srpskih sokolskih društava koja djeluju u gradovima, postojao je jak pokret na selu, gdje *Pobratimstvo,* pored prosvjetiteljske funkcije i borbe protiv alkoholizma, njeguje tjelesno vježbanje, što će kasnije biti okosnica seoskih sokolskih četa.

Muslimanska sokolska društva

Najmlađa sokolska društva — muslimanska osnivaju se u doba pojačanog opozicionog stava Muslimana prema režimu. Prva su osnovana u Mostaru i Visokom (1909), a zatim u Bijeljini, Tuzli, Trebinju i dr. Osjetan je uticaj srpskog sokolstva i u prvo vrijeme većina prednjaka su bili Srbi, što je odgovaralo i tadašnjoj političkoj konstelaciji. Muslimanska sokolska društva su imala znatnih teškoća u svome radu, jer su smatrana vjerskim organizacijama, pa mostarskom društvu nije dozvoljeno učešće na sletu u Pragu 1912. sa motivacijom da je »sokolstvo čisto nacionalna ustanova«, nego mu je preporučeno da učestvuje u sastavu drugih sokolskih društava i organizacija, što su učinila društva iz Bijeljine i Čaplјine nastupajući sa sokolima iz Srbije. Pred rat, zbog izričito nacionalističkog djelovanja, muslimanska sokolska društva, neujedinjena u višu instancu, raspuštena su, a istaknuti članovi progonjeni.

Za razvoj i djelovanje sokolskih društava u BiH karakteristično je da njihova osnivanja i programi u cijelosti odgovaraju specifičnim uslovima svake nacije i da su pored nacionalnih težnji bili eksponenti građanskog društva. Društva su sarađivala u skladu sa tekućom politikom, a najviše u trenucima kada je prema režimu trebalo zauzeti zajednički stav. Pored sokolstva razvijaju se i savremeni sportovi, bilo pod uticajem domaćih intelektualaca, radničkih organizacija ili stranaca. Prvi atletski miting se održava u Sarajevu 1911, fudbal započinje u Mostaru 1903, a u Sarajevu 1909. Naglo se razvija biciklizam, konjički sport, mačevanje, gimnastika, kotura-ljkanje, dizanje tegova i tenis.

Poslije I svjetskog rata tjelovježbeni pokret ponovo se obnavlja, ali u cijelosti nosi pečat tadašnje društvene konstelacije. Nacionalne sokolske organizacije u BiH formalno se ujedinjuju u jedinstveni *Jugoslovenski sokolski savez,* ali neriješeno nacionalno pitanje i dalje se

reflektuje na unutarnje odnose te je aktivnost opterećena nacionalističkim obilježjem. Do 1929, kada se sokolska organizacija reformiše u *Sokol Kraljevine Jugoslavije*, u BiH je zapažen nagli razvoj Sokola na selu. Sokolstvo u BiH okuplja djecu i omladinu, preuzima i prosvjetiteljsku ulogu na selu, ali u cijelosti nosi obilježje ideologije vladajućeg režima.

Drugi sportovi nastavljaju razvoj u raznovrsnim klubovima; pretežno su orijentisani prema klasnoj, nacionalnoj i vjerskoj osnovi (*Slavija, Đerđelez, Makabi, Hajduk* i *SAŠK* u Sarajevu, *Zrinjski* u Tuzli i dr.). Fudbal se razvija na cijeloj teritoriji i postiže zapažene rezultate. Uvode se i novi sportovi, mahom preko Sokola: hazena, odbojka, košarka i stoni tenis. Razvija se planinarstvo i zimski sportovi; 1937. je održan u Sarajevu (Jahorina i Pale) Prvi slet smučara Jugoslavije.

Pored građanskih i nacionalnih klubova, naglo se razvijaju i radnički klubovi. *Radnički športski klub »Velež«* (1922) bio je pod uticajem KPJ pa je više puta zabranjivan i raspuštan. *Sportski klub »Gorki«* osniva se na inicijativu KPJ 1919. u Tuzli, ali, progonjen od policije, zamire i obnavlja rad 1927. u okviru novoformiranog *Radničkog sportskog kluba »Sloboda«*, koji u više navrata takođe obustavlja aktivnost. Krajem 1925. u Banjoj Luci osniva se *Radnički sportski klub »Borac«*, koji zbog komunističke djelatnosti 1929. privremeno prekida aktivnost. *Sportski klub »Sloboda«* iz Bosanskog Novog, osnovan 1910. sa dodatkom »ferijalni«, prelazi 1936. potpuno pod kontrolu KPJ. Pod uticajem KPJ osnivaju se *Radnički sportski klub »Proleter«* u Tesliću (1926), *Radnički sportski klub »Jedinstvo«* u Bihaću (1937), *Sportski klub »Ozren«* u Semizovcu (1923), *Sportski klub »Krivaja«* u Zavidovićima (1919) i veliki broj nezavisnih neregistrovanih sportskih organizacija. Legalno formirane, ove organizacije su služile kao ćelije ilegalnog rada KPJ i često bile zabranjivane, a mnogi njihovi članovi su poginuli kao aktivni učesnici NOB-a.

U toku II svjetskog rata pod uticajem okupatora i izdajničkog režima nastavljaju se izvjesne aktivnosti, posebno u fudbalu, ali većina klubova, naročito radničkih, kao i sokolske organizacije prekidaju rad. U jedinicama NOR-a koje su tokom rata boravile na teritoriji BiH sport i takmičenja su bili sastavni dio svakodnevnog života. Na inicijativu vrhovnog komandanta J. Broza - Tita održana je u maju 1942. u Foči Prva partizanska olimpijada (atletika, fudbal, odbojka i šah), jedinstvena manifestacija u ratu kada se pobjeda nad fašizmom još nije nazirala. Na oslobođenim teritorijama razvija se sportska aktivnost te se osnivaju *Sportski klub »Podgrmeč«* u Sanskom Mostu (5. II 1944) i *Omladinski sportski klub »Jedinstvo«* u Tuzli (5. II 1945).

Prva partizanska olimpijada

SKIJAŠI NA JAHORINI

Snimio H. Beran

Po oslobođenju, fizička kultura nalazi svoja izvorišta u tradicijama NOB-a i u revolucionarnoj djelatnosti radničkih sportskih društava. Polazi se od principa da je fizička kultura svojina svakog čovjeka. U Sarajevu je 19. V 1945. formiran *Fiskulturni odbor*, koji kasnije prerasta u *Fiskulturni savez Bosne i Hercegovine*. Obnova pokreta fizičke kulture započinje u porušenoj zemlji sa samo jednim savremenim stadionom, nekoliko sala pri školama ili bivšim sokolskim domovima i samo jednim kvalifikovanim nastavnikom. Osnovni zadaci: svestranost, masovnost i spremnost na odbranu realizuju se krosevima, sletovima, natjecanjima za značku »Za Republiku, naprijed« (ZREN) i masovnim sportskim takmičenjima. U takmičarskim sportovima — naročito u atletici, boksu, fudbalu, gimnastici, rvanju i stonom te-

Obnova pokreta fizičke kulture po oslobođenju

NOGOMETNI STADION *BILINO POLJE* U ZENICI

nisu — postižu se zapaženi rezultati. Naglo se širi sport među radnicima. Započinje izgradnja objekata, osniva se *Srednja fiskulturna škola* u Sarajevu (1949) i *Komitet za fiskulturu* pri Vladi NRBiH.

Centralistički sistem rukovođenja napušta se poslije 1948. i započinje osnivanje samostalnih sportskih saveza ujedinjenih u *Fiskulturni savez BiH* (od 1952. *Savez sportova BiH*) i *Savez za tjelesno vaspitanje »Partizan«*, koji ima izuzetno značajnu ulogu u obuhvatu djece i omladine.

Fizička kultura se naglo omasovljuje (1952. Savez sportova ima 193 organizacije sa 6630 članova, a 1954. god. 540 organizacija sa 25 868; Partizan je 1952. imao 214 društava sa 30 251 članom, a dvije godine kasnije 400 društava sa više od 60 000 članova; 1957. u Radničko-sportskim igrama bilo je okupljeno 80 000 članova.

Sletovi i Partizanske igre

Od 1953. organizuju se sletovi Bratstvo-jedinstvo uz učešće omladine i sportista Banije, Bele krajine, Like, Korduna i Bosanske krajine. Prvi takav slet na teritoriji BiH održan je 1953. u Velikoj Kladuši, treći u Cazinu 1955, peti u Bihaću 1957, deveti u Banjoj Luci 1967, deseti u Bihaću 1969, itd. Sletovi u BiH nose naziv Partizanske igre; najveći uspjeh je postignut na Drugim partizanskim igrama 1955. u Sarajevu, sa više od 5000 učesnika i 3700 takmičara, koji su bili smješteni u 900 šatora.

Objekti i kadrovi

God. 1957. u BiH ima 740 objekata sa površinom od 1 938 553 m² (0,61 m² po stanovniku), a u školama djeluje 166 nastavnika. Premda je uspon kvalitetnog sporta vidan, opšte stanje nije zadovoljavajuće, zbog čega NS NRBiH donosi 26. XI 1960. Preporuku o fizičkoj kulturi. O fizičkoj kulturi se sve češće razmatra na forumima društveno-političkih organizacija, a o njoj se govori i u Ustavu SRBiH. U Sarajevu se 1964. osniva *Visoka škola za fizičku kulturu,* a dalje se razvija *Institut za fizičku kulturu* (osnovan 1952). God. 1961. osniva se *Savez organizacija za fizičku kulturu,* uvodi se nastava fizičkog vaspitanja na Univerzitetu u Sarajevu, započinje akcija izgradnje objekata fizičke kulture te se ustanovljava Majska nagrada za izvanredna dostignuća u oblasti fizičke kulture (1962) i Fond za fizičku kulturu. U ovoj dekadi postižu se značajni rezultati na omasovljenju fizičke kulture (1970. postoje 764 organizacije sa 130 000 članova), podizanju objekata za fizičku kulturu (1966. ima 1314 objekata sa površinom od 2 566 698 m²), angažovanju sportskih stručnjaka (1578 u 1970) i nastavnika.

U BiH se organizuju značajne međunarodne sportske manifestacije: Svjetsko prvenstvo u kajaku (Jajce, 1963), Balkanske atletske igre (Sarajevo, 1966) i dr.

Period 1970—80. karakteriše dalji razvoj fizičke kulture. U Ustavu SRBiH se detaljno regulišu položaj i zadaci fizičke kulture, donosi se Zakon o fizičkoj kulturi, Zakon o SIZ-ovima fizičke kulture, Zakon o Dvadesetpetomajskoj nagradi i Zakon o Zavodu za fizičku kulturu. Fizička kultura nalazi svoje mjesto i u drugim zakonima (narodna odbrana, školstvo, zdravstvo, urbano planiranje). Male olimpijske igre obuhvataju skoro sve učenike osnovnih i srednjih škola, širi se pokret Seoskih partizanskih igara, a u vrhunskom sportu — naročito u atletici, boksu, fudbalu, gimnastici, košarci, rukometu, streljaštvu i šahu — postižu se značajni rezultati. Na Olimpijskim igrama u Moskvi (1980) učestvuje 18 sportista iz BiH, koji su osvojili dvije zlatne medalje, jednu srebrnu i dvije bronzane. God. 1979. u BiH je bilo 2840 objekata sa površinom od 4 849 946 m², 2542 organizacije sa 364 488 članova i 1720 nastavnika fizičke kulture. Dalja afirmacija u organizovanju velikih sportskih priredbi i preduzete mjere za razvoj zimskih sportova bili su osnov da je Međunarodni olimpijski komitet 18. V 1978. gradu Sarajevu povjerio organizaciju XIV zimskih olimpijskih igara 1984. Lj. Z.

Izgradnja objekata za XIV zimske olimpijske igre

Jahorina, Bjelašnica i Igman imaju izuzetne uslove za organizaciju takmičenja u svim skijaškim disciplinama (kapacitet staza 9790 skijaša, idealna denivelacija). Na tim izvanrednim terenima izgrađeni su za olimpijske igre mnogi sportski i prateći objekti. Staze za alpske discipline izgrađene su na Jahorini (za žene) i na Bjelašnici (za muškarce). Tehničke karakteristike staza za smuk, slalom i veleslalom imaju visoku ocjenu, naročito zbog dužine, visinske razlike i prosječnog nagiba. Na Igmanu (Veliko polje) izgrađene su staze za sve nordijske discipline sa startno-ciljnim prostorom. Na Malom polju su skakaonice (70 i 90 m) za smučarske skokove i skokove za nordijsku kombinaciju, kapaciteta 20 000 gledalaca. Na padinama Trebevića je olimpijska staza za bob i sankanje. Od olimpijskih objekata, u Sarajevu je izgrađen rekreacioni centar »Koševo« u čijem je sastavu hala za hokej na ledu i umjetničko klizanje (može primiti 9500 gledalaca) i standardna staza za brzo klizanje, duga 400 m (za 10 000 gledalaca). U sklopu Kulturno-sportskog centra »Skenderija« je hala za hokej na ledu i umjetničko klizanje površine 22 500 m². Z. Ča.

DIJAGNOSTIČKI CENTAR ZA SRCE I PLUĆA U BANJI VRUĆICI, hotel *Kardijal*

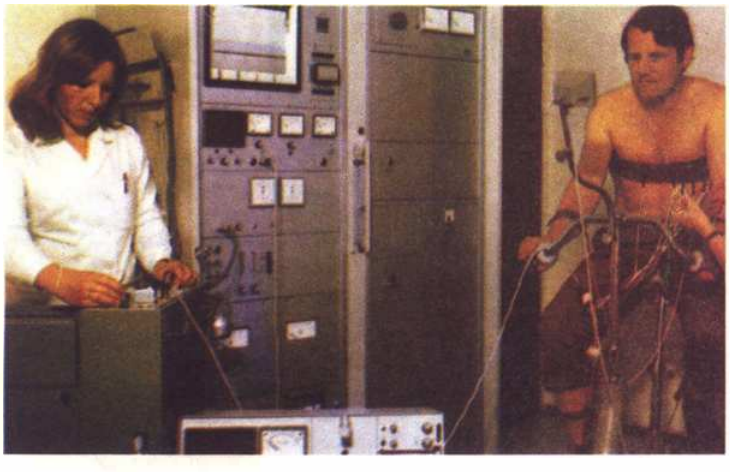

XIII. ZDRAVSTVENA I SOCIJALNA ZAŠTITA

Zdravstvena zaštita kao organizovana javna služba javlja se u BiH krajem turske vladavine, kada je osnovana prva javna bolnica u Sarajevu, a zatim u Banjoj Luci. Od toga vremena njen razvoj prolazi više faza. Za vladavine Austro-Ugarske zdravstvena zaštita stanovništva bila je oslonjena na rad državnih bolnica, a radnici su bili zaštićeni preko sistema »Krankenkassa« i »Bratinskih blagajni«. U predratnoj Jugoslaviji su uvedene bolesničke blagajne, a za opći sistem zaštite služili su higijenski zavodi (1935) i dispanzeri, pored opštih bolnica. Danas je zdravstvena zaštita u BiH sastavni dio cjelovitog sistema udruženog rada. Ona je najprije sadržavala dvije društvene djelatnosti: zdravstvenu djelatnost, odn. zdravstvo kao stručnu i profesionalnu javnu djelatnost, te zdravstveno osiguranje. Ove dvije djelatnosti, iako vrlo tijesno povezane, razlikovale su se po svojim zadacima i svrsi u poslijeratnim godinama. Zdravstvene ustanove su bile neposredni nosioci zdravstvene djelatnosti, dok je socijalno osiguranje sve do šezdesetih godina objedinjavalo zdravstveno i penzijsko-invalidsko osiguranje. Na načelima Ustava od 1963, kasnije zakonodavstvo, a posebno ustavni amandman iz 1968. i 1971, izjednačavaju položaj radnih ljudi u društvenim djelatnostima sa radnim ljudima u privrednim i drugim djelatnostima u pogledu njihovih prava u oblasti zaštite zdravlja i osiguranja uopće. Zdravstvena djelatnost tretira se kao djelatnost od posebnog društvenog interesa (u SRBiH — član 18. Zakona o zdravstvenoj zaštiti).

Zakon o zdravstvenoj zaštiti određuje da su nosioci zdravstvene zaštite na prvom mjestu zdravstvene organizacije i samoupravne interesne zajednice zdravstvene zaštite, odn. njihove osnovne zajednice, zatim organizacije udruženog rada i društveno-političke zajednice te druge samoupravne organizacije i zajednice.

Institucije u oblasti zdravstva. Prema obimu i prirodi poslova, zdravstvenoj djelatnosti koju obavljaju i vrsti

SPECIJALISTIČKA POLIKLINIKA U ZENICI

zdravstvene zaštite koju pružaju, u BiH je 1980. bilo 392 doma zdravlja, 1221 bolnica (opšta i specijalna), 153 apoteke, 5 zavoda za zdravstvenu zaštitu (bivši higijenski zavodi), 33 klinike (univerzitetske zdravstvene ustanove za obuku ljekarskog kadra i za naučnoistraživačku djelatnost), 7 prirodnih lječilišta (banje i centri za rehabilitaciju).

Dvije ili više zdravstvenih organizacija koje obavljaju različite vrste zdravstvene zaštite a povezane su zajedničkim interesom u radu mogu se udružiti odn. organizovati kao medicinski centar (regionalni, klinički i dr.). Takvih centara danas u BiH ima pet. Medicinski ili regionalni medicinski centri su viševalentni u funkcionalnom smislu i oblik su udruživanja osnovnih medicinskih ustanova.

U zdravstvenoj zaštiti postoji i posebna funkcija javnog zdravstva. Ova funkcija organizovana je na taj način što na području svakog zdravstvenog regiona (kojih u SRBiH ima osam) djeluju zavodi za zdravstvenu zaštitu. Međutim, poslove javnog zdravstva od značaja za Republiku vrši Zavod za zdravstvenu zaštitu Bosne i Hercegovine. Pored ovih zavoda postoji i Zajednica OUR-a zdravstvene djelatnosti u BiH.

Naučnoistraživačka djelatnost. Zakon o zdravstvenoj zaštiti obavezuje klinike i institute da se bave naučnoistraživačkim radom. Ostale vrste zdravstvenih organizacija mogu da se bave tim radom. Glavni centri naučnoistraživačkog rada u oblasti zdravstva su Zavodi za zdravlje, osobito Republički zavod u Sarajevu, Univerzitetske klinike u Sarajevu, Banjoj Luci i Tuzli, te Instituti pri medicinskim fakultetima.

Finansiranje. Poslovi zdravstvene zaštite finansiraju se na osnovu samoupravnih sporazuma o ostvarivanju slobodne razmjene rada. Te sporazume zaključuju zdravstvene organizacije s određenog područja i nadležni SIZ zdravstvene zaštite. Pojedine zdravstvene organizacije ostvaruju sredstva i na osnovu samoupravnih sporazuma ili ugovora o neposrednoj razmjeni rada sa određenim organizacijama udruženog rada. Samoupravne sporazume o ostvarivanju slobodne razmjene rada zaključuju zajednice zdravstvene zaštite sa zdravstvenim organizacijama sa svog područja na neodređeno vrijeme, a svake godine se dogovara o nivou sredstava i njihovoj raspodjeli za tu godinu. Na osnovu tih sporazuma zajednice zdravstvene zaštite zaključuju posebne ugovore sa pojedinim zdravstvenim organizacijama za svaku godinu.

Briga o djeci ostvaruje se najprije besplatnom medicinskom pomoći budućim majkama. To je rezultiralo osjetnim povećanjem broja žena trudnica koje se koriste ginekološkim ordinacijama i raznim savjetovalištima. Procenat djece rođene u zdravstvenim organizacijama dostigao je visok nivo (81%). Potpunom zdravstvenom zaštitom obuhvaćena je ukupna populacija do dobi od 15 godina te veliki procenat omladine. U okviru opšte brige društva o najmlađim generacijama izdvaja se dječija zaštita kao poseban oblik organizacije zaštite koja obuhvata: organizovano zbrinjavanje, podizanje i vaspitanje djece predškolskog uzrasta, a obezbjeđuje se u posebnim ustanovama za djecu, zatim organizovanjem produženog boravka učenika u osnovnim školama, školskih kuhinja i drugih oblika društvene ishrane djece, dječijih odmarališta, đačkih domova za one koji se školuju van mjesta stalnog boravka, kupovine knjiga i pribora za učenike iz porodica sa slabijim primanjima i dr.

Oblici socijalne zaštite

Socijalna zaštita je organizovana društvena djelatnost usmjerena na obezbjeđenje socijalne sigurnosti ljudi i pružanja društvene zaštite i pomoći. Ona je u poratnom razvoju bila usmjerena uglavnom na pružanje pomoći materijalno neobezbjeđenim licima. Međutim, savremeni sistem socijalne zaštite sve više se odlikuje razrješavanjem brojnih problema i zadovoljenjem potreba pojedinaca i porodica, primjenom savremenih metoda socijalnog rada, patronaže, pomoći, nadzora i dr.

U ovoj oblasti organizovanje je sprovedeno na samoupravnoj osnovi. Postoje SIZ-ovi na nivou opštine, a predstoji dalje organizovanje u okviru OUR-a i njegovih zajednica u obliku samoupravnih jedinica.

Korisnici socijalne zaštite jesu maloljetnici, i to određene najugroženije kategorije djece i omladine, bez roditeljskog staranja, oni koji su ometeni u fizičkom i psihičkom razvoju, oni čiji je razvoj ometen porodičnim prilikama te vaspitno zanemareni i zapušteni. Društvena zaštita maloljetnika — korisnika socijalne zaštite obavlja se najčešće obezbjeđivanjem starateljske funkcije, zatim smještanjem u odgovarajuću ustanovu, ili u drugu porodicu, usvojenjem (za djecu bez roditelja) i osposobljavanjem za život i rad, davanjem raznovrsnih pomoći i dr.

N. Ag.

RUKOPISI REDAKCIJSKI DOVRŠENI 13. IX 1982.
TISKANJE SEPARATA DOVRŠENO 15. VII 1983.

POPIS SLIKA I CRTEŽA

I. OPĆI PODACI

	Str.
Grb i zastava Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine	21
Stari grad Vranduk na rijeci Bosni	22
Dolina Neretve u blizini Jablanice	23

II. PRIRODNA OSNOVA

Treskavica	23
Popovo polje	24
Kredne karbonatno-klastične naslage Lebršnika u istočnoj Bosni	27
Piramide u molasnim sedimentima kod Miljevine	27
Vapnenačko-dolomitne naslage jure i donje krede u kanjonu Neretve između Jablanice i Drežnice	28
Dolina Vrbasa, nizvodno u blizini Jajca	32
Una kod Bihaća	32
Vodopad Kravice kod Ljubuškog	33
Jablaničko jezero	33
Žetva pšenice na poljima PK *Brčko*	34
Prenj	36
Kupreško polje	37
Prašuma *Perućica* i slap *Skakavac*	39
Prenj, Rujište, *Pinus leucodermis*	41
Pretplaninska šuma pod vrhom Kalelije u Zelengori, istočna Bosna	42
Borova šuma na Plazenici	43
Planinski pašnjak na Zelengori	44
Gampsocleis abbreviata renei Mikš	46

III. DRUŠTVENA OSNOVA

Pucarevo	57
Tipovi narodnih bosanskih kuća	58
Planinsko selo Umoljani	59
Tešanj	60
Pećina *Vjetrenica* kod Trebinja	61
Nacionalni park Sutjeska, kanjon Prosječenica	61

IV. GEOGRAFSKE REGIJE

Ključ	62
Banja Luka	63
Bihać	64
Doboj	64
Tuzla, novi dio grada	65
Zvornik	66
Bugojno	67
Stari dio Sarajeva	67
Foča	68
Zenica	68
Mrkonjić-Grad	69
Titov Drvar	70
Višegrad	70
Goražde	71
Livno	72
Konjic	73
Gacko	73
Stolac	74
Prozor	75
Mostar	75
Trebinje	75

V. HISTORIJA

	Str.
Neolitska posuda iz Bila kod Travnika	76
Vrh štita iz Krehina Gradca kod Čitluka, kraj bronzanog doba	77
Posuda s umbrijskim etrurskim natpisom iz Poda kod Bugojna (← VII st.)	77
Dio rimskog mozaika iz Stoca (III st.)	77
Silvan iz Duvna iz rimskog doba (III st.)	78
Stela iz Bistue kod Zenice (IV st.)	78
Reljef iz kasno-antičke bazilike u Potocima kod Mostara (V—VI st.)	79
Zlatni nakit iz Višića kod Čapljine (IX—X st.)	79
Povelja Kulina bana iz 1189.	80
Ploča velikog dvorskog sudije Gradeše iz Pobrežja	81
Pečat bana Tvrtka Kotromanića iz 1367.	82
Povelja Tvrtka I iz 1382.	82
Stećci nekropole Radimlje	83
Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića (početak XV st.)	84
Lik kralja Ostoje na pečatu iz 1419.	84
Povelja Tvrtka II iz 1421.	85
Stranica iz *Hvalova zbornika* (XV st.)	85
Reljefna ploča iz Bobovca (XIV—XV st.)	86
Kozja ćuprija na Miljacki iz XVI st.	87
Sarajevo iz doba osmanske vlasti	87
Arslanagića most u Trebinju	88
Delegacija austrijskog cara Ferdinanda I kod Gazi Husrev-bega na Kotorcu iznad Sarajeva (11. IX 1530)	88
Sarajevski karavan-saraj *Morića han* (XVI st.)	89
Stari grad Ostrožac kod Bihaća	91
Kur'an Mehmed-paše Sokolovića	92
Unutrašnjost Karađoz-begove džamije u Mostaru	93
Džamija Ibrahim-efendije Roznamedžije iz XVII st. u Mostaru	94
Hadži-begova kula u Hutovu u Hercegovini	95
Sarajevska česma iz turskog razdoblja	96
Požar u Banjoj Luci	96
Kula Zmaja od Bosne Husein-kapetana Gradaščevića u Gradačcu	97
Počitelj	99
Nevesinjska buna 1875.	100
Stara sarajevska ulica	100
Ulične borbe u Sarajevu 1878.	101
Voz na uskotračnoj pruzi Sarajevo—Višegrad	102
Vareš	103
Manevri austrougarske vojske kod Sarajeva uoči atentata na Franju Ferdinanda	104
Gavrilo Princip u rukama policije neposredno nakon atentata na Franju Ferdinanda, 28. VI 1914.	104
Glavni radnički savez za Bosnu i Hercegovinu 1907.	109
Prvomajska povorka 1914. u Sarajevu	112
Pokrajinski odbor socijaldemokratske partije (komunista) u sarajevskom zatvoru 1919.	115
Rudnik u Brezi	117
Štrajk građevinskih radnika u Banjoj Luci 1938.	118
Partizanska diverzija na pruzi Donji Vakuf—Jajce, septembar 1941.	119
Smotra bataljona *Zdravko Čelar* pred pokret od Podgrmeča ka Bosanskom Petrovcu, mart 1942.	121
Borci konjičkog bataljona, Boračko jezero 1942.	121
Tito sa suborcima u oslobođenom Jajcu, septembar 1942.	122
Progon seljaka s Kozare 1942.	122
Zbor AFŽ, Drvar 1942.	122
Narod iz okoline Travnika ruši željezničku prugu, 1943.	123
Jedinice 6. krajiške brigade na maršu kroz Bugojno, oktobar 1943.	123
Četnici i domobrani NDH zajedno, Bosna 1943.	123
Njemački vojnici pale selo u istočnoj Bosni, 1943.	123
Srušeni most na Neretvi kod Jablanice, spomenik bitke za ranjenike 1943.	124
Spomenik na Sutjesci	124
Jajce, grad II zasjedanja AVNOJ-a	125
Pećina i nastamba u kojoj je živio i radio J. Broz-Tito za boravka u Drvaru 1944.	125
Proslava godišnjice formiranja 16. muslimanske brigade	126
Jedinice 3. korpusa ulaze u oslobođeno Sarajevo, 6. IV 1945.	126
Gradnja omladinske pruge Šamac—Sarajevo 1947.	127
Tito u posjeti Zeničkoj željezari 1958.	128

VI. DRŽAVNI RAZVOJ I DRUŠTVENO-POLITIČKI SISTEM

	Str.
Smrt Stjepana Kotromanića (1354)	129
Dinar bana Stjepana II Kotromanića, dinar kralja Tvrtka	130
Grb Hrvoja Vukčića Hrvatinića nad vratima tvrđave u Jajcu	130
Travnik	131
Carski berat — ukaz o postavljanju Hasan-age za Duvanjskog kapetana	131
Proglas austro-ugarske vlade stanovništvu Bosne i Hercegovine prilikom okupacije 1878.	132
Zgrada Skupštine SRBiH i Republičkog IV u Sarajevu	134
Sarajevo	135
Zgrada Predsjedništva SRBiH u Sarajevu	136

VII. NARODI I NARODNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

Ilirski reljef iz Glamočkog polja	137
Pojasna garnitura iz Mogorjela kod Čapljine (VIII st.)	138
Bardak iz Višnjice kod Kiseljaka	139
Muslimanska gradska narodna nošnja iz Zenice	140
Muslimanke iz Donjeg Vakufa	140
Srpska narodna nošnja iz Mrkonjić-Grada	141
Hrvatska narodna nošnja iz Glamočkog polja	141
Hrvatska narodna nošnja iz Kraljeve Sutjeske	142
Srpska narodna nošnja sa Zmijanja	142
Ženska pregača iz okolice Jajca	143
Vodijer za brus iz zapadne Bosne	143
Leden s ibrikom	143
Muslimanska narodna nošnja sa Bjelašnice	143
Djevojke iz Kupreškog polja u narodnim nošnjama	144

IX. EKONOMIKA

Rudnik željezne rude u Ljubiji	146
Slap *Kočuša* na Trebižatu kod Vitine	147
Industrija sode u Lukavcu	149
Rudnik ugljena u Brezi	150
Željezara u Zenici	150
Stočarska farma na Kupreškoj visoravni	151
Komandna sala TE *Tuzla 5*	152
HE *Čapljina*	153
Zaprašivanje uljane repice kod Brčkog	154
Obrađeni obronci pod Makljenom	157
Žetva pšenice na poljima oko Bijeljine	159
Žetva uljane repice u Posavini	161
Duhan u Hercegovini	162
Berba šljiva u Ljubinju	164
Vinogradi kod Humca u okolici Ljubuškog	166
Planinska ispaša ovaca na Zelengori	166
Ergela u Borikama kod Rogatice	168
Ribnjak u jezeru kod Jajca	169
Šume crnog bora u Prusačkoj rijeci kod Bugojna	171
Šuma smrče na Igmanu	171
Termoelektrana u Tuzli	176
Rudnik boksita u Vlasenici	177
Rudnik ugljena Sički brod	179
Rafinerija nafte u Bosanskom Brodu	181
Željezara u Zenici	184
Aluminijski kombinat u Mostaru	186
Proizvodnja kompresora u tvornici *Soko* u Mostaru	191
Upravna zgrada *Energoinvesta* u Sarajevu	191
Energoinvestovo gradilište dalekovoda u Iraku	192
Tvornica motornih svjećica u Bugojnu	192
Rashladni uređaji TE *Tuzla*	192
Tvornica sode u Lukavcu	194
Tvornica čarapa *Ključ*	197
Gradilište HE *Salakovac*	201
Gradilište HE *Bočac*	201
Gradnja stambenog naselja Alipašino polje u Sarajevu	203

Str.
Prvi vlak u Banjoj Luci 1876. 206
Vijadukt na željezničkoj pruzi Sarajevo—Konjic 207
Aerodrom *Butmir* kod Sarajeva 209
Raskršće kod Lašve 210
PTT-toranj na Trebeviću 211
Robna kuća u Konjicu 215
Robna kuća *HIT* u Mostaru 217
Robna kuća u Tuzli 218
Morića han u Sarajevu 219
Hotel *Krajina* u Mrkonjić-Gradu 219
Hoteli u Neumu 220
Turističko splavarenje na Tari 221
Kujundžijska radnja u Mostaru 221
Sarajevo, novi dio grada 223

X. OBRAZOVANJE

Prva osnovna škola u Livnu (kraj XIX st.) 229
Stara banjolučka gimnazija 230
Gimnazija u Banjoj Luci 231
Gimnazija u Zenici 232
Ekonomska škola *Hasan Brkić* u Sarajevu 233
Metalurški fakultet u Zenici 234
Pravni fakultet u Sarajevu 235
Studentski dom u Sarajevu 235
Dječji vrtić u Zenici 236

XI. ZNANSTVENOISTRAŽIVAČKA DJELATNOST

Energoinvestov laboratorij za visoki napon, Sarajevo 237
Metalurški institut *Hasan Brkić* u Zenici 239

XII. KULTURA, UMJETNOST I INFORMACIJE

Novi bukvar ili početnica za pučke učione u Hercegovini, Mostar 1874. 239
Poslovna zgrada *Svjetlosti* u Sarajevu 240
Sarajevski Cvjetnik, Sarajevo 1868. 241
Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo 1889. 241
Behar, Sarajevo 1900. 242
Mualim, Sarajevo 1910. 242
Glas slobode, Sarajevo 1910. 243
Prvi broj *Oslobođenja,* Sarajevo 30. VIII 1943. 245
Spomenik borcima Kozare na Mrakovici 246
Zemaljski muzej u Sarajevu 246
Spomenik krajišnicima kod Banje Luke 247
Narodna i univerzitetska biblioteka u Sarajevu 248
Dom kulture u Banjoj Luci 249
Nikoljsko jevanđelje (XIV/XV. v.) 250
Stranica iz *Hvalova zbornika* (početak XV v.) 250
Natpis bosančicom na reljefu iz Gračanice kod Sarajeva 251
V. Pelagić, *Nova nauka o javnoj nastavi* 252
Stranica astrološkog spisa (XV st.) 253
Kur'an Mehmed-paše Sokolovića 253
H. Kaimi, *Varidat* 254
M. Divković, *Besjede* 255
Hagada 257
S. Ćorović, *Komšije* 258
S. S. Kranjčević, *Trzaji* 259
I. Samokovlija, *Od proljeća do proljeća* 260
H. Humo, *Grozdanin kikot* 260
S. Kulenović, *Stojanka majka Knežopoljka* 261
I. Andrić, *Travnička hronika* 261
M. Dizdar, *Kameni spavač* 262
Neolitska plastika iz Butmira 263
Srebrna fibula iz Korita kod Duvna (VI st.) 264
Romanički kapitel iz Kreševa (XII st.) 264
Lik pokojnika na stećku iz Banjevića kod Srebrenice 265

Str.
Reljef iz crkve Sv. Petra u Zavali (XI st.) 265
Zvonik crkve Sv. Luke u Jajcu 265
Muslimansko groblje *Alifakovac* u Sarajevu 266
Most na Drini kod Višegrada 267
Jevrejsko groblje u Sarajevu 268
Hagada 268
Crkva manastira Gomionica 269
J. Bijelić, *Pred buru* 270
V. Dimitrijević, *Jablanovi* 271
G. Jurkić, *Visoravan u cvatu* 271
I. Mujezinović, *Proboj* 272
Plakat prve operske predstave u Sarajevu poslije II svjetskog rata 274
Mostarski simfonijski orkestar 275
Narodno pozorište u Sarajevu 277
Narodno pozorište Bosanske krajine u Banjoj Luci 278
Narodno pozorište u Zenici 279
Antenski stup na Trovrhu 281
Kadar iz filma *Sjećaš li se Dolly Bell?* režisera E. Kusturice 282
Kadar iz dokumentarnog filma *Sljeme za tjeme,* režisera M. Mutapčića 282
Prvi slet smučara Jugoslavije u Moštranjima, 14. II 1937. 283
Crtež rasporeda sportskih terena XIV olimpijskih zimskih igara u Sarajevu 1984. 284
Skijaši na Jahorini 285
Nogometni stadion *Bilino polje* u Zenici 285

XIII. ZDRAVSTVENA I SOCIJALNA ZAŠTITA

Dijagnostički centar za srce i pluća u Banji Vrućici 286
Specijalistička poliklinika u Zenici 287

KARTOGRAFSKI PRILOZI

I. GEOGRAFSKA KARTA SR BOSNE I HERCEGOVINE 21
II. TEMATSKE KARTE

Geološka karta 25
Geomorfološka karta 26
Prosječne godišnje temperature zraka 28
Prosječne januarske temperature zraka 29
Prosječne julske temperature zraka 29
Prosječne godišnje relativne vlažnosti zraka 30
Prosječne godišnje padavine 30
Osnovna riječna mreža 31
Pedološka karta 35
Područja klimazonalne vegetacije 38
Biljnogeografska područja 40
Stope porasta i pada stanovništva po općinama, prema popisu (1971—81) 47
Stope porasta i pada domaćinstva po općinama, prema popisu (1971—81) 48
Prosječan broj članova domaćinstva po općinama, prema popisu 1981. 48
Stope rođenih po općinama, desetogodišnji prosjek (1971—80) 49
Stope smrtnosti po općinama, desetogodišnji prosjek (1971—80) 49
Stope prirodnog prirasta po općinama, desetogodišnji prosjek (1971—80) 50
Dobna struktura stanovništva po općinama, prema popisu 1971. 50
Udio muškog stanovništva po općinama, prema popisu 1971. 51
Udio poljoprivrednog stanovništva po općinama, prema popisu 1971. 53
Gustoća naseljenosti, prema popisu 1981. 56
Gradovi SR Bosne i Hercegovine, prema popisu 1981. 59
Geografske regije 62
Prostorni raspored Hrvata, prema popisu 1981. 138
Prostorni raspored Muslimana, prema popisu 1981. 138
Prostorni raspored Srba, prema popisu 1981. 139
Prostorni raspored ostalih naroda i narodnosti, prema popisu 1981. 139
Relativni udio obradivog zemljišta u površini općina, desetogodišnji prosjek (1971—80) 155

Str.

Relativni udio oranica i bašta u površini obradivog zemljišta općina, desetogodišnji prosjek (1971—80) 156
Relativni udio neobrađenog zemljišta u površini općine, desetogodišnji prosjek (1971—80) 156
Oranične površine zasijane pšenicom po općinama, desetogodišnji prosjek (1971—80) 160
Oranične površine zasijane ječmom po općinama, desetogodišnji prosjek (1971—80) 160
Prinosi pšenice po općinama, desetogodišnji prosjek (1971—80) 160
Prinos ječma po općinama, desetogodišnji prosjek (1971—80) 160
Oranične površine zasijane kukuruzom po općinama, desetogodišnji prosjek (1971—80) 161
Prinosi kukuruza po općinama, desetogodišnji prosjek (1971—80) 161
Oranične površine zasijane industrijskim biljem po općinama, desetogodišnji prosjek (1971—80) 162
Oranične površine zasijane povrćem po općinama, desetogodišnji prosjek (1971—80) 163
Relativni udio livada i pašnjaka u površini općine, desetogodišnji prosjek (1971—80) 163
Relativni udio voćnjaka i vinograda u površini obradivog zemljišta općina, desetogodišnji prosjek (1971—80) 164
Relativni udio šuma u površini općine, desetogodišnji prosjek (1971—80) 170
Industrija i rudarstvo 173
Stope porasta stanova po općinama, prema popisu (1971—80) 304

III. GRAFIKONI

Prosječni godišnji vodostaj na većim rijekama 31
Kretanje broja stanovnika (1876—81) 47
Kretanje broja domaćinstava (1948—81) 48
Prosječan broj stanovnika u domaćinstvu, prema popisima stanovništva 48
Prirodno kretanje stanovništva 49
Dobna i spolna struktura, prema popisima stanovništva 51
Udio aktivnog stanovništva, prema popisima stanovništva 52
Ekonomska struktura stanovništva, prema popisima stanovništva 52
Udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu, prema popisima stanovništva 53
Udio nepismenih u stanovništvu starom 10 i više godina, prema popisima stanovništva 55
Stanovništvo staro 15 i više godina po školskoj spremi, prema popisima stanovništva 55
Udio nepismenog stanovništva po spolu, prema popisima stanovništva 55
Udio stanovništva gradova u ukupnom broju stanovnika, prema popisima stanovništva 57
Narodi i narodnosti, prema popisima stanovništva 57
Kretanje investicija 151
Kretanje društvenog proizvoda i narodnog dohotka 152
Kretanje broja zaposlenih 153
Kretanje društvenog proizvoda 153
Zemljišta prema kategoriji korištenja 155
Indeksi poljoprivredne proizvodnje 157
Proizvodnja pšenice i kukuruza 158
Proizvodnja raži i ječma 158
Prosječni godišnji prinos 159
Proizvodnja duhana 162
Proizvodnja voća 165
Stočna proizvodnja 167
Šumske površine 170
Sječa šuma 170
Kretanje broja zaposlenih u industriji 172
Investicije u industriji 174
Indeksi industrijske proizvodnje 174
Proizvodnja elektroenergije 175
Proizvodnja uglja 178
Proizvodnja koksa 180
Proizvodnja naftnih derivata 181
Proizvodnja željezne rude 182

	Str.
Proizvodnja željeza	183
Proizvodnja čelika	183
Proizvodnja ruda obojenih metala	185
Proizvodnja obojenih metala	186
Prerada obojenih metala	186
Proizvodnja nemetalnih minerala	187
Metaloprerađivačka industrija	189
Mašinogradnja	190
Proizvodnja saobraćajnih sredstava	190
Proizvodnja baznih hemijskih proizvoda	193
Prerada hemijskih proizvoda	194
Prerada drva	195
Proizvodnja papira	196
Proizvodnja tekstilnih prediva	197
Proizvodnja tkanina	197
Proizvodnja prehrambenih proizvoda	198
Proizvodnja pića	199
Proizvodnja fermentisanog duvana i cigareta	200
Investicije u građevinarstvu	202
Vrijednost izvršenih građevinskih radova	202
Kretanje broja zaposlenih u građevinarstvu	204
Investicije u saobraćaju	204
Kretanje broja zaposlenih u saobraćaju	205
Prevoz putnika željeznicom	207
Prevoz tereta željeznicom	207
Putevi prema vrsti kolovoza	209
Putevi prema privrednom značaju	210
Kretanje broja motornih vozila	211
Dinamika prevezenog tereta u javnom saobraćaju	212
Dinamika prevezenih putnika u javnom saobraćaju	212
Dinamika poštanskih usluga	213
Kretanje broja prodavaonica na malo	214
Dinamika prometa robe u trgovini na malo	215
Kretanje broja turista	300
Kretanje broja noćenja	300
Investicije u stambeno-komunalnu djelatnost	302
Izgrađeni stanovi	303
Površine izgrađenih stanova	303

SADRŽAJ

Str.

I. OPĆI PODACI 21
Ime 21
Geografski položaj 21
II. PRIRODNA OSNOVA 23
Reljef 23
Geološka građa i petrografski sastav 23
Stratigrafija 23
Tektonika 25
Oblici reljefa i geomorfološka regionalizacija 26
Klima 28
Vode 31
Tlo 34
Automorfna tla 34
Hidromorfna tla 36
Antropogena tla 37
Biljni pokrov 37
Životinjski svijet 45
III. DRUŠTVENA OSNOVA 47
Stanovništvo 47
Strukture stanovništva 50
Migracije stanovništva 54
Gustoća naseljenosti 56
Naselja 57
Zaštita čovjekove okoline i njeno unapređivanje 60
Unapređenje zaštite čovjekove okoline 61
IV. GEOGRAFSKE REGIJE 61
V. HISTORIJA 76
Predslavensko doba 76
Srednjovjekovna bosanska država 79
Razdoblje turske (osmanske) vlasti 86
Austrougarska uprava 1878—1918 101
Borba za crkveno-školsku autonomiju Srba u Bosni i Hercegovini 105
Borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju bosansko-hercegovačkih Muslimana (Autonomni pokret Muslimana Bosne i Hercegovine) 106
Agrarni pokret 1910 108
Nastanak radničke klase i razvoj socijalističkog radničkog pokreta 1878—1918 . 108
Nacionalni pokreti i stranke za austrougarske vladavine 113
Bosna i Hercegovina između dva rata (1918—41) 115
NOR i socijalistička revolucija 1941—45 118
Bosna i Hercegovina u socijalističkoj Jugoslaviji 127
VI. DRŽAVNI RAZVOJ I DRUŠTVENO-POLITIČKI SISTEM 129
Historijski pregled 129
Ustavni razvoj 133
Društveno-ekonomsko uređenje SRBiH 134
Društveno-politički sistem 135
Delegatski i skupštinski sistem 135
Društveno-političke organizacije 136
VII. NARODI I NARODNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE 137
VIII. JEZIK 145
IX. EKONOMIKA 146
Prirodni i društveni uslovi ekonomike 146
Privredni razvoj do 1945 148
Poslijeratni privredni razvoj 151
Privredni razvoj po granama 154
Poljoprivreda 155
Ratarska i povrtarska proizvodnja 159
Voćarstvo 164
Vinogradarstvo 165
Stočarstvo 166
Ribarstvo 169
Šumarstvo 169
Industrija i rudarstvo 172

Str.
Elektroprivreda 177
Rudarstvo 177
Proizvodnja uglja 178
Proizvodnja koksa 178
Istraživanje nafte i zemnog gasa 180
Proizvodnja naftnih derivata 180
Crna metalurgija 182
Metalne rude 182
Proizvodnja obojenih metala 184
Industrija nemetala i građevinska industrija 187
Metalna industrija (metaloprerađivačka djelatnost, mašinogradnja i proizvodnja saobraćajnih sredstava) 189
Prerada drva 184
Industrija tekstila i kože 186
Industrija gume 198
Proizvodnja prehrambenih proizvoda i stočne hrane 198
Proizvodnja pića 199
Kućna radinost 199
Proizvodnja i prerada duvana 200
Grafička djelatnost 201
Vodoprivreda 201
Građevinarstvo 202
Saobraćaj i veze 204
Željeznički saobraćaj 206
Riječni saobraćaj 208
Vazdušni saobraćaj 209
Cestovni saobraćaj 209
Gradski saobraćaj 212
Cjevovodni transport 212
PTT-saobraćaj 213
Trgovina 214
Turizam i ugostiteljstvo 219
Zanatstvo 221
Stambeno-komunalna djelatnost 222
Finansije i bankarstvo 224
X. OBRAZOVANJE 228
Osnovno obrazovanje 228
Srednjoškolsko obrazovanje 230
Usmjereno obrazovanje 232
Stručne škole 233
Više škole 234
Visokoškolsko obrazovanje 234
Predškolski odgoj 236
Škole za obrazovanje odraslih 237
Specijalne škole 237
Škole narodnosti 237
XI. ZNANSTVENOISTRAŽIVAČKA DJELATNOST 237
XII. KULTURA, UMJETNOST I INFORMACIJE 239
Izdavačka djelatnost 239
Novinsko-izdavačka djelatnost 241
Zaštita kulturno-istorijskog nasljeđa 246
Kulturno-obrazovne i srodne djelatnosti 247
Književnost 249
Likovne umjetnosti 263
Muzika 272
Pozorište 276
Radio i televizija 280
Film 282
Fizička kultura i sport 283
XIII. ZDRAVSTVENA I SOCIJALNA ZAŠTITA 286
Zdravstvena zaštita 286
Socijalna zaštita 287
POPIS SLIKA I CRTEŽA 288
KARTOGRAFSKI PRILOZI 292